Date : 9-12-2019 15:05:19
From : [redacted]@drenthe.nl
To : "[redacted]@drenthe.nl, [redacted]@drenthe.nl, [redacted]@drenthe.nl
Cc : "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl
Subject : 2.d.2 Monitoringplan Wolf 13 nov 2019.pdf
Attachment : 2.d.2 Monitoringplan Wolf 13 nov 2019.pdf;2.d.1 Oplegnotitie Monitoringsplan Wolf.docx;

Hoi,

Aankomende donderdag bij de IPO werkgroep natuurwetgeving zal gesproken worden over bijgaand monitoringsplan voor de Wolf.
Mochten jullie vanuit handhaving nog aanvullingen of opmerkingen hebben hoor ik dat graag!

Groet[redacted]

Werkt voor provincies

Monitoringplan Wolf

13 november 2019

Colofon

Auteur: [redacted] (Studio Wolverine), [redacted] (stagiair Zoogdiervereniging), [redacted] (Zoogdiervereniging)
Productie: Steunstichting VZZ, Zoogdierverenging
Opdrachtgever: BIJ12
Foto omslag: [redacted], 18 oktober 2018, Midden-Veluwe

Niets uit dit rapport mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden d.m.v. druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van BIJ12 en de Zoogdiervereniging, noch mag het zonder een dergelijke toestemming worden gebruikt voor enig ander werk dan waarvoor het is vervaardigd.

Inhoudsopgave

1 Inleiding 5
1.1 Aanleiding en doelstelling 5
1.2 Leeswijzer 6
1.3 Terminologie 7

2 Organisatie van monitoring 8
2.1 Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie 8
2.2 Ontwikkeling van Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie 8
2.3 Huidige situatie van wolven in Nederland 9
2.4 Beleid rondom monitoring van wolven in Nederland 9
2.5 Beleid rondom monitoring van wolven in Duitsland 10
2.6 Aangewezen instanties 10

3 Monitoring en monitoringsmethodieken 11
3.1 Passieve en actieve monitoring 11
3.2 Beschikbare monitoringsmethodieken 11
3.3 Toepassing van monitoringsmethoden gedurende fasen van vestiging 12

4 Validatie van meldingen en sporen 15
4.1 Definitie wolvendeskundige 15
4.2 Beoordeling van wolvenmeldingen volgens SCALP-criteria 15
4.3 Richtlijnen voor gegevensanalyse en interpretatie 16

5 Praktische handleiding monitoring wolf 20
5.1 Hoeveel documentatie is er nodig? 20
5.2 Beoordelen van wolfwaarnemingen 21

6 Begrippenlijst 27

7 Literatuurlijst 29

8 Bijlagen 30
8.1 Bijlage 1: Verschillen met Duitse Monitoringsstandaard 30
8.2 Bijlage 2: Overzicht van protocollen, materiaal en taxatierichtlijnen 30

1 Inleiding

1.1 Aanleiding en doelstelling

In 2015 verbleef, na ruim 150 jaar afwezigheid, een jonge wolf die geboren was in Duitsland enige dagen in de provincies Drenthe en Groningen. In de daaropvolgende jaren zijn met regelmaat zwervende wolven gesignaleerd. In 2018 heeft de eerste wolf zich in Nederland gevestigd en sinds 2019 is er sprake van voortplanting.

De provincies zijn wettelijk verantwoordelijk voor het natuurbeleid in relatie tot de wolf (*Canis lupus lupus*). In 2019 heeft het bestuur van het Interprovinciaal Overleg (IPO) het Wolvenplan vastgesteld. Het Wolvenplan is opgesteld door de werkgroep Lupus, samen met BIJ12 en met adviezen van stakeholders. Het Wolvenplan geeft richting aan gezamenlijke beleidsuitvoering van provinciale taken rondom de wolf.

Het wettelijk kader wordt gevormd door de Wet Natuurbescherming (Wnb), Europese Habitatrichtlijn, Verdrag van Bonn en CITES-verdrag. De wolf is een beschermde soort op basis van de Habitatrichtlijn, bijlage 2 en 4 en Wet Natuurbescherming art. 3.5 en 3.6. De monitoringmethoden zijn zo gekozen dat de kans op verstoring niet toeneemt. Een vergunning van de Wnb is daarom voor de uitvoering van de monitoring niet nodig.

De uitvoeringsorganisatie BIJ12 is in opdracht van de provincies verantwoordelijk voor het (laten) uitvoeren van verschillende taken met betrekking tot de wolf, met name:

- Het landelijke aanspreekpunt voor alle meldingen van (vermoedelijke) wolven;
- Afhandeling van (vermoedelijke) wolvenschades aan landbouwhuisdieren;
- Onderzoek en voorlichting ter voorkoming van schade door wolven;
- Gecoördineerde organisatie van wolvenmonitoring in afstemming met de betrokken provincies, terreinbeheerders en vrijwilligersorganisaties.

De monitoring die in 2015 startte was ‘passief’ en deze aanpak was voldoende in de fase dat alleen sprake was van zwervende wolven. Inmiddels is een eerste roedel aanwezig op de Veluwe en is het noodzakelijk om de monitoring een meer structureel karakter te geven en te zorgen voor een regelmatige afstemming van de resultaten met de buurlanden. Het is een taak van BIJ12 om deze monitoring vorm te gaan geven.

Het doel van het monitoringplan wolf is om de werkwijze voor wolvenmonitoring in Nederland en uitwisselbaarheid van gegevens weer te geven. De gegevens over de wolf worden eenduidig gedocumenteerd en er wordt gewerkt met standaarden voor het valideren van de informatie.

De monitoring richt zich op onderstaande aspecten:

- De provincies moeten via het Rijk aan Europa rapporteren hoe de staat van instandhouding (verspreiding, aantalsontwikkeling) van de wolf in Nederland verloopt. Dit aspect vormt de kern van de monitoring zoals in dit wolvenplan is opgenomen en vloeit voort uit de eerdergenoemde wettelijke taken. De belangrijke parameters zijn populatiegrootte, verspreiding, bewoond gebied, habitateisen, prooidieraanbod en trend bepalingen.
- Monitoring is relevant om met behulp van de kennis over de aanwezigheid van wolven conflicten met bijvoorbeeld landbouwhuisdieren te beperken.
- Monitoring is van belang om kennis te vergaren over de ecologische aspecten van de wolf in ons land.

De wolven in Nederland maken deel uit van de Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie. De ontwikkeling van de Nederlandse dieren hangt nauw samen met de ontwikkelingen van de wolven in onze buurlanden, en dan met name in Duitsland.

In het monitoringplan is daarom de Duits-Poolse monitoringsstandaard (Reinhardt e.a., 2015) waar mogelijk overgenomen. Bij de monitoring wordt er onderscheid gemaakt tussen zwervende wolven en een territorium van een individu, paar of roedel.

Daarnaast zijn er zowel ecologische als maatschappelijke vraagstukken die gemonitord kunnen worden. Deze zaken vallen buiten het raamwerk van dit plan, en kunnen door provincies ter hand genomen worden.

De organisatie van de monitoring wordt uitgevoerd door de provincies. De kosten zijn door provincies voorzien binnen hun begroting en in de opdracht aan BIJ12.

In tabel 1 en 2 geven wij een overzicht van de monitoringsdoelstellingen zoals omschreven in het Interprovinciaal Wolvenplan, die voortkomen uit de Habitatrichtlijn of maatschappelijke vragen.

Tabel 1: Monitoringsdoelstellingen voortkomend uit de Habitatrichtlijn en maatschappelijke vragen waarin dit Monitoringplan voorziet

Monitoringsdoelstelling	Habitatrichtlijn	Maatschappelijke vragen
Populatiegrootte (per jaar)	X	
Populatiegrootte (kwartaal)		x
Trend in populatiegrootte	X	
Verspreiding (per jaar)	X	
Verspreiding (kwartaal)		x
Trend in verspreiding	X	x

Tabel 2: Monitoringsdoelstellingen voortkomend uit Habitatrichtlijn en maatschappelijke vragen waarin dit Monitoringplan niet voorziet

Monitoringsdoelstelling	Habitatrichtlijn	Maatschappelijke vragen
Kwaliteit leefgebied, habitateisen	X	
Kwaliteit leefgebied, prooidieraanbod	X	
Conflictsituaties tussen wolf en maatschappij		x
Maatschappelijk draagvlak t.a.v. wolven		x
Terreingebruik door wolven		x
Dieet van wolven		x
Relatie tussen wolven en wilde hoefdieren		x

1.2 Leeswijzer

De kaders voor de monitoring en de organisatie daarvan worden weergegeven in hoofdstuk 2. De beschrijving van de monitoring, de beschikbare monitoringsmethoden en voor welke monitoringsdoelen welke monitoringsmethoden geschikt zijn, staat beschreven in hoofdstuk 3. Hoe de beoordeling van de resultaten uit de monitoring plaatsvindt via criteria vindt u in hoofdstuk 4. Hoofdstuk 5 bestaat uit de praktische wolfmonitoringhandleiding voor de verschillende vormen van monitoring. Het wolf monitoringplan eindigt met een overzicht van begrippen en literatuur, en in bijlage 1 een overzicht van verschillen met de Duits-Poolse Monitoringsstandaard.

1.3 Terminologie

Net als andere onderwerpen kent de monitoring van wolf een aantal termen en begrippen die om een helder en algemeen eenduidige toepassing vragen. In hoofdstuk 6 zijn de belangrijkste en meest gebruikte termen en begrippen gedefinieerd.

2 Organisatie van monitoring

2.1 Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie

Zoals gezegd in hoofdstuk 1 vormen de wolven in Nederland onderdeel van de Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie en wordt monitoring daarom in internationaal verband afgestemd. Om data uit verschillende landen op een verantwoorde wijze met elkaar te kunnen delen en te beoordelen zijn afspraken gemaakt over gehanteerde begrippen en definities. Dit is versterkt door de eisen die gesteld zijn in de Habitatrichtlijn ten aanzien van de Europees verplichte rapportage over beschermde natuurwaarden.

Voor Nederland gebruiken wij de Duits-Poolse monitoringstandaard als uitgangspunt (Reinhardt e.a., 2015), met aanvullingen passend bij de Nederlandse schaal, het landgebruik en het landschap. Daar waar er verschillen zijn tussen Polen en Duitsland is aangesloten bij Duitsland. Door in Nederland te kiezen voor dezelfde monitoringstandaard als in Duitsland zijn de verkregen gegevens onderling direct vergelijkbaar en uitwisselbaar. Deze monitoringsstandaard sluit daardoor naadloos aan bij de monitoring van onze buurlanden én er wordt op deze manier maximaal geprofiteerd van alle ervaring die aan de Duits-Poolse standaard ten grondslag ligt.

Al bij de opstelling van het 'Voorstel voor een Wolvenplan' (Groot Bruinderink & Lammertsma, 2013) is de keuze gemaakt voor afstemming met landen die dezelfde wolvenpopulatie met Nederland delen. Gehanteerde methoden zijn niet statisch, maar blijven in onderlinge afstemming voor verbetering vatbaar.

2.2 Ontwikkeling van Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie

De Nederlandse wolven maken deel uit van de Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie (Kaczensky et al. 2013). Deze deelpopulatie bestrijkt tot aan 2013 West-Polen en Duitsland, en reikt in 2019 tot in Tsjechië, Denemarken, Nederland, België en Luxemburg. De kern van de populatie bevindt zich in het oosten van Duitsland in de Lausitz regio en in westelijk Polen. In deze regio heeft de wolf zich in 1998 gevestigd, na een periode van enkele jaren met zwervende dieren. In 2000 werden in die regio de eerste jonge wolven geboren. De ontwikkeling van 2000 tot 2018-2019 is weergegeven in Figuur 1.

Hoewel ook elders in Duitsland zwervers worden geconstateerd, blijft de Lausitz regio tot 2009 de enige regio met voortplanting. In dat jaar vestigt zich een roedel op circa 200 kilometer afstand, in een gebied tussen Berlijn en Maagdenburg. In de jaren daarna groeit het aantal roedels in Duitsland met ca. één nieuw roedel per jaar, maar daarna is de toename versneld en in 2018 was de bekende populatiegrootte in Duitsland 73 roedels en 30 gevestigde paren (DBB-Wolf, 2019).

Figuur 1: Verspreiding van wolven in de Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie in 2000, 2009, 2014 en 2018-2019. Bron: www.dbb-wolf.de (Legenda: blauw=roedel, rood=paar, geel=gevestigde eenling)

Vanaf 2015 worden in o.a. Denemarken, Nederland en België wolven gesignaleerd die afkomstig zijn uit roedels in Duitsland. Ook zijn er inmiddels in Duitsland, Luxemburg en België wolven van de Alpiene populatie gesignaleerd.

2.3 Huidige situatie van wolven in Nederland

Voor Nederland zijn tot op heden de ontwikkelingen van de Duitse wolven bepalend voor de aanwezigheid van wolven in Nederland. De eerste met zekerheid vastgestelde zwerver liep in 2015 door ons land (Lelieveld e.a., 2016). Inmiddels zijn er 18 individuen vastgesteld in Nederland. Daarvan zijn (stand november 2019) drie volwassen wolven gevestigd in twee territoria op de Veluwe: twee wolven op de Noord-Veluwe en één wolf op de Midden-Veluwe. In het territorium op de Noord-Veluwe is sinds de geboorte van vijf welpen in 2019 sprake van een roedel. De overige 13 dieren zijn doorgelopen naar België, teruggelopen naar Duitsland, verongelukt of (vooralsnog) niet meer gesignaleerd.

2.4 Beleid rondom monitoring van wolven in Nederland

De monitoring in Nederland is van start gegaan in 2015 door meldingen van wolven te verzamelen middels het digitale wolvenmeldpunt op de website van Wolven in Nederland (WIN). Na binnenkomst wordt een melding beoordeeld door één of meerdere validatoren. Hierbij zijn de Duitse SCALP-criteria leidend en wordt bij twijfel de expertise van Duitse deskundigen van het Lupus Institut ingeroepen. Er zijn daarmee al goede data waarop voortgebouwd kan worden.

In het interprovinciaal wolvenplan (IPO, 2019) staat beschreven hoe de monitoring in Nederland te organiseren, de verplichtingen die de Habitatrichtlijn stelt aan rapportage en diverse andere factoren die uit beleid, maatschappelijke of wetenschappelijke gronden de moeite waard kunnen zijn te monitoren. BIJ12 voorziet in de data rapportage ten aanzien van de nationale verplichtingen en de registratie en afhandeling van wolf gerelateerde schade, in opdracht van de gezamenlijke provincies. BIJ12 doet dat in gecoördineerd overleg met betrokken organisaties. Dit betreft

monitoring waarbij de wolf zelf direct betrokken is. De eisen vanuit de Habitatrichtlijn voor monitoring staan toegelicht in DG Environment (2017).

Afgeleide vormen van monitoring, zoals de effecten die de aanwezigheid van wolven kan hebben op tal van factoren, vallen niet onder de landelijke monitoring. Het is aan de provincies als verantwoordelijke partijen voor het natuurbeleid om aanvullend keuzes te maken in monitoringsdoelen die voor hen relevant zijn. Uiteraard kunnen provincies in gezamenlijk overleg, alsnog beslissen ook andere delen van gewenste monitoring onder te brengen bij BIJ12. Dit is voor alsnog niet het geval. De praktische monitoring sluit ter wille van de vergelijkbaarheid en uitwisseling van verzamelde data en haar beoordeling, aan bij de internationale monitoringsstandaard. Met aanpassingen waar de Nederlandse situatie dit vereist. Het is de wens vanuit beleid om te komen tot een voortgaande integratie van internationale wolf-monitoring-methoden en interpretatie zodat in Europa tot eensluidende conclusies kan worden gekomen.

2.5 Beleid rondom monitoring van wolven in Duitsland

Het beleid rondom monitoring in Duitsland is voor Nederland relevant om tot afstemming te komen bij grensoverschrijdende territoria, en om onderlinge inzichten te (blijven) toetsen. De Duits-Poolse monitoringsstandaard (Reinhardt e.a., 2015) die voldoet aan de vigerende internationale regelgeving. De federale overheid heeft voor Duitsland de juridische kaders vastgesteld en is verantwoordelijk voor de terugkerende 6-jaarlijkse rapportage aan de Europese Commissie. De deelstaten zijn verantwoordelijk voor de uitvoering van de monitoring, maar de organisatie en intensiteit van de monitoringsinspanning verschilt per deelstaat, al naar gelang de prioriteiten van de betreffende deelstaat. Op de website dbb-wolf.de staat een lijst met contactpersonen. Jaarlijks komen betrokken deskundigen uit alle deelstaten bij elkaar om de beoordelingen van de monitoringsresultaten af te stemmen, de resultaten te bespreken en de data vast te leggen voor de rapportage aan de Europese Commissie. In de Duitse monitoringsstandaard zijn SCALP-criteria voor gestandaardiseerd beoordelen van wolvenmeldingen verwerkt (zie paragraaf 4.1) en daarnaast ook de richtlijnen van de *Large Carnivore Initiative Europe* (LCIE) voor gestandaardiseerde plannen voor grote roofdieren in Europa.

2.6 Aangewezen instanties

Voor de uitvoering van veldonderzoek en monitoring van wolven in Nederland wordt samengewerkt tussen verschillende organisaties, waarbij de expertises elkaar aanvullen. De betrokken organisaties zijn verantwoordelijk voor de wijze waarop de monitoring en metingen worden uitgevoerd en voor de juiste behandeling, validatie en verwerking van de gegevens. Voor de verschillende onderdelen van monitoring zijn, zoals vermeld in het IPO wolvenplan (IPO, 2019) onder andere de volgende organisaties aangewezen:

- Schade aan landbouwhuisdieren die mogelijk veroorzaakt zijn door wolf, bijbehorende veldprotocollen, wolvenmeldpunt door BIJ12.
- Secties en veterinaire onderzoeken op wolven en bijbehorende labprotocollen door Dutch Wildlife Health Centre (DWHC)
- Analyseren genetische monsters, sectie op wolven en wilde prooien en bijbehorende veld- en labprotocollen door Wageningen Environmental Research (WENR).

Zie voor beschikbare protocollen bijlage 2.

3 Monitoring en monitoringsmethodieken

3.1 Passieve en actieve monitoring

Er wordt bij monitoring onderscheid gemaakt tussen passieve en actieve monitoring. Het verschil tussen passieve en actieve monitoring zit in de moeite die gedaan wordt voor het vinden van een wolf(spoor). Onder passieve monitoring wordt alles verstaan wat verkregen wordt zonder een vooraf opgezette actie uit te voeren, dus alle vormen van toevallige meldingen uit het publiek. Onder actieve monitoring worden alle handelingen verstaan waarbij gericht en deskundig activiteiten worden ondernomen om waarnemingen te verzamelen. Beide vormen vereisen een systematische aanpak en goede procedures om data op correcte wijze te kunnen valideren en toegankelijk op te slaan en worden jaarrond consequent toegepast.

3.2 Beschikbare monitoringsmethodieken

Er zijn meerdere methoden om de monitoringsdoelen te behalen. In deze paragraaf worden de verschillende methoden beschreven en aangegeven bij welk monitoringsdoel een specifieke methode ingezet kan worden.

3.2.1 Sporenonderzoek

Onder sporenonderzoek valt het zoeken naar prenten (loopspoor), markeringssporen (krabsporen, urinesporen, oestrusbloed en drollen), haren en prooidieren (vee, wild). Het sporenonderzoek kan het gehele jaar uitgevoerd worden. Hierbij zijn de milieuomstandigheden zeer belangrijk voor het verkrijgen van bruikbare data. Sporenonderzoek kan de aan- of afwezigheid van wolven in een bepaald gebied aantonen, helpen het territorium in kaart te brengen, de minimale roedelgrootte aantonen en als basis dienen voor andere monitoringsmethoden zoals monitoring met behulp van een wildcamera en DNA-onderzoek. Het zoeken naar sporen van wolven vormt daarmee vaak de start van een actieve monitoring. Sporenonderzoek is in Europa de meest voorkomende onderzoeksmethode naar grote roofdieren (Linell et al., 1998).

De ideale omstandigheden om sporen te zoeken is in de sneeuw. Bij eventuele sneeuwval moet deze kans zeker worden benut om data te verzamelen.
Om bruikbare data te verkrijgen worden sporen met behulp van protocol 9E (zie bijlage 2) gedocumenteerd. Het valideren van de sporen wordt gedaan door een deskundige medewerker. Het is belangrijk dat een waarnemer nooit zijn eigen waarneming valideert.

3.2.2 Cameraval

Wildcamera's kunnen aanwezigheid van wolven aantonen, de minimale roedelgrootte, geslacht van de dieren, maar ook dracht en reproductie aantonen. De methode kan het hele jaar worden ingezet. Ook de gezondheid van de wolven kan gemonitord worden met wildcamera's (kreupel, wond, schurft, conditie). In Europa wordt deze manier met veel succes ingezet (Galaverini et al, 2012). Wildcamera's kunnen ook informatie geven over de aanwezigheid van prooidieren en eventuele menselijke activiteiten in het gebied. Camera's dienen zodanig aangebracht te worden dat verstoring wordt vermeden (in tijd en ruimte) en dienen te worden aangebracht in overleg met de terreinbeheerder.

3.2.3 Genetische analyse

De verzameling van genetisch materiaal (uitwerpselen, haren, speeksel verzameld bij prooidieren) levert de meest zekere informatie en wordt om die reden vaak toegepast in de monitoring van grote roofdieren. DNA-onderzoek kan het hele jaar worden uitgevoerd. Genetische methoden worden bij voorkeur op grote schaal toegepast bij monitoring van de Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie (Liberg et al., 2005). Sneeuw is geschikt om DNA-monsters van markerende individuen (uit urine of oestrusbloed) te verzamelen. In de wintermaanden wordt er actiever gemarkeerd door het hele roedel. Deze periode is dan ook zeer geschikt om DNA te verzamelen van alle dieren in een roedel.

3.2.4 *Telemetrie*

Om het gedrag van een individuele wolf te volgen kan telemetrie worden toegepast: dan wordt een halsband met een GPS-zender bevestigd aan een wolf. Conform het wolvenplan wordt telemetrie in principe alleen benut om wolven met afwijkend of potentieel problematisch gedrag te kunnen volgen. Daarnaast kan telemetrie voor wetenschappelijk onderzoek worden ingezet als een wolf bijvoorbeeld gewond is geraakt en na revalidatie weer wordt vrijgelaten. Het vangen en verdoven van een wolf is geen eenvoudig proces en dient deskundig te gebeuren. Telemetrie vergt in bepaalde gevallen speciale toestemming in verband met vigerende wet- en regelgeving, zie www.centralecommissiedierproeven.nl. Bij voorkeur is permanent ten minste één zender in Nederland beschikbaar.

3.2.5 *Detectiehond*

Een detectiehond kan waardevol zijn bij het vinden van sporen of op locaties waar sporen verstoord zijn door recreanten of andere honden. Een opgeleide detectiehond kan duidelijkheid geven over zulke sporen. Deze methode kan een aanvulling zijn op het gewone sporenonderzoek. Buitenlands onderzoek heeft aangetoond dat het aantal gevonden drollen met 30% kan stijgen ten opzichte van het aantal gevonden drollen door een getrainde spoorzoeker zonder hond (Böcker, 2016). Speciaal de verse uitwerpselen werden betrouwbaarder door de hond gevonden. Het is niet zo dat aanwezigheid van drollen zonder hond niet aangetoond kon worden, maar zeker in het geval dat er binnen 24 uur verse keutels voor DNA-analyse verlangd worden, kan de inzet van een getrainde hond tot significant betere resultaten leiden. Ook kunnen honden getraind worden op (voor mensen in regel onwaarneembare) geurvlaggen en urinesporen. Dit is vooral geschikt voor actieve monitoring van wolven op nieuwe locaties. De beschikking over een getrainde hond is afhankelijk van vrijwilligers en hun inzet. Bij andere diersoorten (otters, beverratten, amfibieën) hebben de detectiehonden zich al bewezen.

3.2.6 *Dode of gewonde gevangen wolven*

Een bijzondere vorm van actieve monitoring wordt gevormd door het onderzoeken van een dode wolf. Dode wolven kunnen nog steeds een schat aan informatie opleveren over herkomst, locatie en gezondheid van het dier.

3.2.7 *Akoestische monitoring*

Deze methode, ook wel uitgelokt huilen genoemd, heeft in Europa tot weinig succes geleid (Nowak et al. 2007). Het antwoordpercentage is laag en andere monitoringsmethoden zoals cameravallen en DNA-onderzoek hebben zich als een meer betrouwbare methode bewezen. Ook zijn er in Nederland veel honden die het onderzoek negatief kunnen beïnvloeden. Om deze redenen wordt deze methode in Nederland niet ingezet voor actieve monitoring van wolven.

3.3 Toepassing van monitoringsmethoden gedurende fasen van vestiging

In het Interprovinciale Wolvenplan zijn verschillende fasen gedefinieerd van vestiging in een nieuw gebied (IPO, 2019). De fasen zijn:

Fase 1: Er bevindt zich (af en toe) een zwervende wolf in Nederland;
Fase 2: Er bevindt zich een territoriale wolf in Nederland;
Fase 3: Er bevindt zich een territoriaal wolvenpaar in Nederland;
Fase 4: Er bevindt zich een territoriaal wolvenpaar met jongen in Nederland;
Fase 5: We bevinden ons tien jaar na deze eerste voortplanting.

Gedurende de verschillende fasen zijn verschillende monitoringsmethodieken het meest effectief en efficiënt.

3.3.1 *Fase 1 – onderzoek aan een zwervende wolf*

Rondzwervende wolven maken in de regel een relatief groter aandeel uit van verkeersslachtoffers onder wolven en in aanvallen op landbouwhuisdieren. Echter, te verwachten valt dat in latere fases binnen een wolventerritorium dieren van het

betreffende roedel worden aangereden. Beiden type meldingen (verkeersslachtoffers en aanvallen op landbouwhuisdieren) geven in deze fase, na bevestigend nader onderzoek, een indicatie waar een zwervende wolf heeft gelopen. De signaleringsfunctie door middel van passieve monitoring (via het wolvenmeldpunt) is in deze fase zeer efficiënt. De binnenkomende meldingen worden op waarde geschat door een deskundig persoon.

Actieve monitoring start verkennend in gebieden waar herhaaldelijk (al of niet bevestigde) meldingen van wolven worden verkregen gedurende langere tijd (over meerdere weken). Enkel passieve monitoring volstaat dan niet om het territoriale gedrag van wolven aan te tonen. De meest gebruikte monitoringsmethode om territoriaal gedrag aan te tonen in een gebied is sporenonderzoek. Dit sporenonderzoek heeft tot doel het bepalen of er in de omgeving territoriale markeringen aanwezig zijn. Indien mogelijk wordt zoveel mogelijk ingezet op het afnemen van genetische monsters om bevestiging van wolf te krijgen, en inzicht te verkrijgen in het individu.

Deze data kunnen ondersteund worden door andere onderzoeksmethoden, zo kan een cameraval gebruikt worden om meer zekerheid te verkrijgen. De cameravallen kunnen opgehangen worden bij waterplekken, kadavers van prooidieren en langs wegen/kruispunten waar mogelijke sporen van wolf gevonden zijn.

Deze vorm van actieve monitoring levert de eerste data voor een inschatting van het terreingebruik van een eventuele territoriale wolf. Indien dezelfde wolf ten minste zes maanden aantoonbaar in hetzelfde gebied aanwezig is, dan is het wolventerritorium duurzaam in gebruik en wordt overgegaan op fase 2.

3.3.2 Fase 2 t/m 4 – onderzoek aan territoriale wolven

In deze fasen is het territorium reeds in beeld en komt een grotere verscheidenheid aan monitoringsdoelen in beeld dan in fase 1. In Tabel 3 staat per fase aangegeven met welke methode de verschillende monitoringsdoelen kunnen worden aangetoond. In de tabel staat ook beschreven welke tijd van het jaar dit doel aan de orde is.

Tabel 3: Overzicht van de te gebruiken monitoringsmethoden afhankelijk van de fase van vestiging en de monitoringsdoelen.

Fase	Doel	Aanpak	Monitoringsmethode	Seizoen
Fase 1: Zwervende wolf	Incidentele aanwezigheid aantonen	Passieve monitoring (meldpunt)	Toevallige waarnemingen	Gehele jaar
		Bij melding mogelijk C1, C2 spoor: prenten, drollen, prooidier.	Veldonderzoek DNA verzamelen	Gehele jaar
	Langdurige aanwezigheid aantonen	Actieve monitoring. Bij aanhoudende waarnemingen in één gebied.	Veldonderzoek	Gehele jaar
			Cameraval	Gehele jaar
			DNA verzamelen	
Fase 2: Territoriale wolf	Aanwezigheid aantonen Afbakening van randen territorium en kerngebied	Passieve monitoring (meldpunt). Aantonen van veranderingen	Toevallige waarnemingen	Gehele jaar
		Aantonen dat de wolf in het gebied blijft Territorium in kaart brengen	DNA verzamelen	Max aantal drollen**
			Telemetrie*	Gehele jaar
			Veldonderzoek	Juli t/m feb
Fase 3: Territoriaal wolvenpaar	Aanwezigheid aantonen Afbakening van randen territorium en kerngebied	Passieve monitoring (meldpunt). Aantonen van veranderingen	Toevallige waarnemingen	Gehele jaar
		Aantonen dat de wolf in het gebied blijft Territorium in kaart brengen	DNA verzamelen	Max aantal drollen**
			Telemetrie*	Gehele jaar
			Veldonderzoek	Juli t/m feb
	Reproductie	Indicatie van paring	Cameraval	Feb – mrt
		Bewijs van reproductie	Veldonderzoek	Gehele jaar
			Cameraval	Gehele jaar
	Roedel grootte	Minimale roedelgrootte aantonen	DNA verzamelen	Nov dec jan**
			Cameraval	Gehele jaar
Fase 4: Territoriaal wolvenpaar met jongen	Aanwezigheid aantonen Afbakening van randen territorium en kerngebied	Passieve monitoring (meldpunt). Aantonen van veranderingen	Toevallige waarnemingen	Gehele jaar
		Aantonen dat de wolf in het gebied blijft Territorium in kaart brengen	DNA verzamelen	Max aantal drollen**
			Telemetrie*	Gehele jaar
			Veldonderzoek	Juli t/m feb
	Reproductie	Indicatie van paring	Cameraval	Feb – mrt
		Bewijs van reproductie	Veldonderzoek	Jul-feb
			Cameraval	Gehele jaar
	Roedel grootte	Minimale roedelgrootte aantonen	DNA verzamelen	Nov dec jan**
			Cameraval	Gehele jaar

*mits data beschikbaar
** De paartijd valt in de winter, met intensiever markeren tot gevolg. Dit maakt deze periode geschikt voor het verzamelen van DNA-monsters uit drollen of oestrus bloed.

4 Validatie van meldingen en sporen

Voor het aantonen van wolven en sporen is een gestandaardiseerde monitoring nodig, zodat monitoring vergelijkbaar wordt uitgevoerd en resultaten zoveel mogelijk gelijkwaardig worden geïnterpreteerd door verschillende wolvendeskundigen (zowel nationaal als internationaal). Sinds 2013 zijn er in een aantal Centraal-Europese landen afspraken gemaakt over de monitoringsmethoden en interpretatie van gegevens: er zijn gemeenschappelijke definities, parameters en monitoringsmethoden afgesproken. Desondanks zijn er tussen landen soms kleine verschillen. Een overzicht waar Nederland afwijkt van het Duitse deel van de Duits-Poolse Monitoringsstandaard is weergegeven in bijlage 1. Dit hoofdstuk beschrijft hoe de beoordeling en interpretatie van waarnemingen van wolven en sporen in Nederland moet plaats vinden.

4.1 Definitie wolvendeskundige

Voor de uitvoering van veldonderzoek en monitoring van wolven dient een persoon deskundig op het gebied van wolven te zijn. Iemand wordt als "wolvendeskundige" beschouwd wanneer hij/zij:

- Een meerdaagse opleiding van de leidende organisatie op het gebied van wolvenmonitoring in Nederland of Duitsland heeft volbracht over de ecologie van de wolf en het verzamelen van veldgegevens van wolven; én
- Uitgebreide ervaring heeft in het verzamelen van veldgegevens van wolven en daarbij in de praktijk aantoonbaar geoefend is in het herkennen en interpreteren van de sporen; én
- Kennis op peil houdt door deelname aan relevante veldwerkzaamheden in het kader van de nationale of internationale erkende wetenschappelijke wolvenprojecten of monitoringprojecten uitgevoerd met methoden die worden aanbevolen in voorliggend monitoringplan; én
- Bekend is met de ecologie van de wolf en zijn prooidieren; én
- Gedane metingen en data doorgeeft aan de daartoe aangewezen instanties; én
- Aanwijzingen ten aanzien van de te gebruiken methoden en protocollen opvolgt van de daartoe aangewezen instanties.

4.2 Beoordeling van wolvenmeldingen volgens SCALP-criteria

De standaard voor het beoordelen van waarnemingen van wolven en sporen wordt gedefinieerd door de mogelijkheid tot verificatie, omschreven in de SCALP-criteria. Deze zijn oorspronkelijk ontwikkeld voor het monitoren van Lynx (*Lynx lynx*) in de Alpen, waar ook het acronym SCALP vandaan komt: *Status and Conservation of Alpine Lynx Population*.

De eerste stap is dat waarnemingen worden gecontroleerd op echtheid. De tweede stap is dat waarnemingen worden ingedeeld in een categorie, lopend van C1 t/m C3. De getallen 1, 2 en 3 geven de zekerheid door verificatie van de waarneming aan.

C1: Harde bewijzen
Bewijzen die ondubbelzinnig de aanwezigheid bevestigen van een wolf (vangst van een levend of dood dier, genetisch bewijs, een foto waarop alle kenmerken van een wolf ondubbelzinnig zichtbaar zijn en waarvan de locatie is bewezen, telemetrische locatie van een bekend dier).

C2: Bevestigde waarneming
Indirecte bewijzen die zijn veroorzaakt door een wolf zoals sporen, drollen, of bijvoorbeeld bijtsporen bij prooidieren. Alle kenmerken moeten duidelijk gedocumenteerd zijn, onderbouwd met beeldmateriaal. Een aantal van de sporen in deze categorie (zoals drollen en bijtsporen bij prooidieren) kunnen opgewaardeerd worden tot C1 bij een succesvolle DNA-analyse.

C3: Onbevestigde waarneming
Alle waarnemingen van wolven of sporen die niet door een deskundig persoon kunnen worden bevestigd, maar wel van een wolf zouden kunnen zijn. Denk hierbij aan waarnemingen met bewijs maar met te weinig kenmerken om wolf te bevestigen, sporen die te oud zijn, sporen die niet voldoen aan de juiste kenmerken en foto's waarop geen locatiecontrole mogelijk is.

F: Verkeerde waarneming
Waarneming waarvan een wolf kan worden uitgesloten.

Niet te beoordelen
Sporen die niet geëvalueerd kunnen worden vanwege het ontbreken van bewijs. Denk hierbij aan meldingen van visuele waarnemingen van sporen zonder bewijs of prooiresten zonder de benodigde informatie waaronder datum en locatie).

4.3 Richtlijnen voor gegevensanalyse en interpretatie

Om van gevalideerde veldgegevens tot data te komen om de meetdoelen aan te toetsen is interpretatie van de gegevens noodzakelijk. In deze paragraaf wordt beschreven hoe de monitoringgegevens worden geanalyseerd en hoe de resultaten moeten worden geïnterpreteerd. Deze internationaal afgestemde werkwijze geeft de benodigde zekerheid dat de data voldoen aan de eisen gesteld vanuit de Habitatrichtlijn en dat de data gebruikt kunnen worden om andere vragen die voortkomen uit de monitoringsdoelen te beantwoorden.

<u>Gebied van voorkomen</u>
Onderzoeksmethoden: Sporenonderzoek, cameraval, genetische analyse en doodvondst.
Schaal: 10 x 10 kilometerhok
Eis: één onafhankelijke* C1 melding per 10x10 kilometerhok per jaar of drie onafhankelijke C2 waarnemingen.

<u>Onderscheid tussen verschillende territoria</u>
Onderzoeksmethoden: Sporenonderzoek, genetische analyse, cameraval, (buitenlandse) telemetrie
Schaal: per territorium met focus op randen van territoria.
Eis: een van de volgende opties:

- Reproductie is aangetoond in territoria tegelijkertijd; of
- Reproductie is aangetoond in mei-juli ten minste 10 kilometer uit elkaar; of
- Eén van de territoria is bekend door (buitenlandse) telemetrie of door op zich herkenbare individuen; of
- Genetische analyse waaruit verschillende individuen herkenbaar zijn.

<u>Reproductie</u>
Onderzoeksmethoden: Sporenonderzoek, genetische analyse, cameraval, doodvondst (welp).
Schaal: per territorium met focus op kerngebied van territoria
Eis: een van de volgende opties:

- Ten minste één welp moet vastgesteld zijn met één C1; of
- Drie onafhankelijke* C2 sporen van dezelfde leeftijd; of
- Een lacterende teef is vastgesteld met C1-kwaliteit foto.

** Onafhankelijk betekent zowel in tijd als de aard van het spoor. Dus op verschillende dagen en niet enkel loopsporen maar minimaal ook een ander gedocumenteerd spoor (drol, prooidier en dergelijke). In de tabel is te zien welke methode ingezet kan worden per monitoringsdoel. Ook is aangegeven wat de eisen zijn om dit doel te bevestigen.*

<u>Roedelgrootte</u>
Onderzoeksmethoden: genetische analyse, cameraval, sporenonderzoek prenten (indicatief).
Schaal: Territorium

Eis: de minimale roedelgrootte kan bevestigd worden met onderscheidende C1 waarnemingen van individuen of een C1 foto met meerdere wolven, en kan omhoog bijgesteld worden door nieuwe waarnemingen.

Populatiegrootte
Onderzoeksmethoden: Sporenonderzoek, cameraval en genetische analyse
Schaal: Nederland
Eis voor solitair territoriale wolf/gevestigde eenling: minimaal twee genetische indvidubepalingen in hetzelfde gebied met een tussen periode van zes maanden .
Eis voor wolvenpaar: één dubbele (=van 2 dieren) C1 of C2 waarnemingen met een tussenperiode van minimaal vier weken.
Eis voor wolvenroedel: ten minste één C1 of C2 waarneming van tenminste drie dieren.

4.3.1 *Gegevensanalyse verspreiding en voorkomen*

Het voorkomen van wolven heeft betrekking op het gebied dat daadwerkelijk en actueel door wolven wordt bewoond (territoria), terwijl verspreiding het totale gebied weergeeft waar de soort (incidenteel) is waargenomen. Voorkomen en verspreiding worden openbaar gemaakt op een schaal van bezette rastercellen van 10 × 10 kilometer.

Een rastercel wordt als 'bezet' (wolf aanwezig geweest of actueel aanwezig) beschouwd als er in het betreffende monitoringsjaar (1 mei t/m 30 april het kalenderjaar erop) ten minste één waarneming in die rastercel als C1 is gekwalificeerd. Indien geen C1 is verstrekt, zijn ten minste drie C2-sporen nodig om deze rastercel als bezet te beschouwen. De C2-sporen voor de afzonderlijke rastercellen moeten onafhankelijk van elkaar gedocumenteerd zijn. Rastercellen met alleen C3-sporen worden beschouwd als 'niet bezet'.

Hoewel locaties voortkomend uit (buitenlandse) telemetrie als C1 worden gekwalificeerd, worden deze niet in de jaarlijkse verspreidingskaarten openbaar gemaakt, totdat deze wolf zich vestigt of als de wolf in de onmiddellijke nabijheid van zijn ouderlijk grondgebied blijft. Immers, de beschikbaarheid van telemetriedata is afhankelijk van de mate van inzet en levert een veel hogere resolutie aan gegevens, waardoor deze methode een te vertekend beeld geeft wanneer de jaarlijkse verspreidingskaarten met elkaar vergeleken worden.

De oppervlakte van het voorkomen wordt jaarlijks bepaald op basis van de gedocumenteerde data (aantal bezette rastercellen). Figuur 2 en 3 geven een voorbeeld weer voor het bepalen van het wolven voorkomen.

Figuur 2: Voorbeeld 1 voor het bepalen van het wolvenvoorkomen (groen: C1 of drie C2 waarnemingen) en voorkomen niet bevestigd (C3 of max twee C2 waarnemingen).

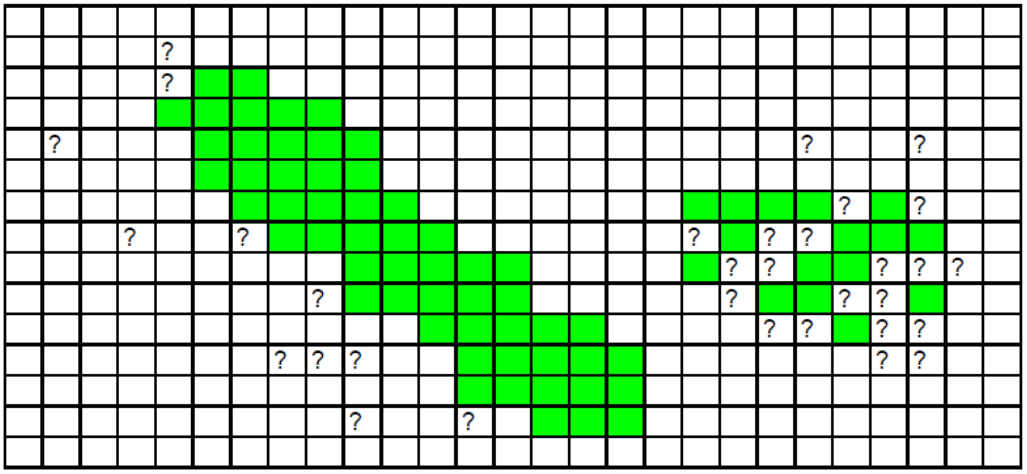

Links zie je een gebied van voorkomen waar de wolf is bevestigd met mogelijk uitbreiding van het voorkomen naar het westen. De uitbreiding is speculatief.
Het gebied rechts is een voorkomen met 'gaten'. Het zou kunnen kloppen dat er daadwerkelijk 'gaten' zitten in het voorkomen, maar dit kan ook liggen aan het feit dat er onvoldoende monitoring is uitgevoerd.

Figuur 3: Voorbeeld 2 voor het bepalen van het wolven voorkomen.
Links waarschijnlijke aanwezigheid van één individu. Rechts mogelijke aanwezigheid van de soort zonder ondersteunende data. Verduidelijking van het voorkomen is in zo'n geval noodzakelijk. Deze situatie kan ontstaan door onvoldoende onderzoek.

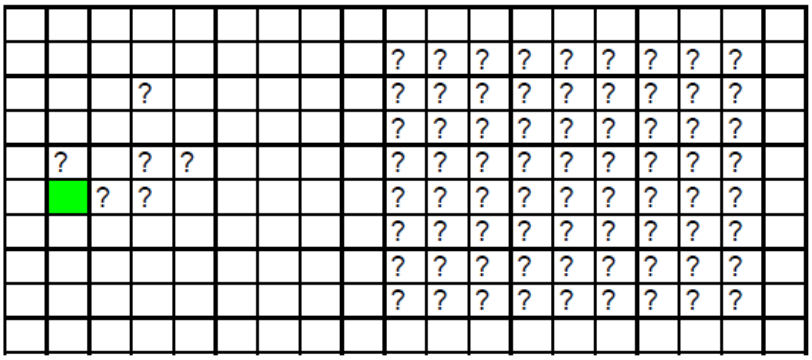

4.3.2 *Gegevensanalyse populatieaantallen en –opbouw*

Een nauwkeurige schatting van de omvang van een wolvenpopulatie is vrijwel onmogelijk, omdat het aantal leden van de roedel kan fluctueren. Het is daarom makkelijker om het aantal roedels in te schatten dan het aantal individuele wolven. Dit geeft ook een beter beeld van de staat van instandhouding.
Voor de rapportage van de Habitatrichtlijn aan de EU moet de grootte van de populatie worden vermeld als het aantal volwassen individuen. Dit is de reden dat in Nederland het aantal wolvenroedels, wolvenparen en solitaire territoriale wolven gedocumenteerd zal moeten worden.

Voor Nederland wordt voor het bepalen van populatieaantal en -opbouw een combinatie van sporenonderzoek, cameravallen en genetische analyse gebruikt.

Doorlopend wordt van de verschillende roedels en markerende dieren informatie verzameld en geanalyseerd op parameters als paarvorming, roedelgrootte, territoriumgrootte, reproductie en aantal welpen. Dit wordt jaarlijks openbaar inzichtelijk gemaakt.

Reproductie aantonen
In de afgelopen jaren is gebleken dat het gebruik van cameravallen in combinatie met sporenonderzoek de meest succesvolle methode is om reproductie aan te tonen (Reinhardt e.a., 2015). Cameravallen worden langs boswegen, kruispunten en bij drinkplaatsen geplaatst waar sporen van wolven en/ of sporen van de welpen zijn gevonden. De eerste paar weken komen de welpen niet uit het hol en drinken ze nog melk bij moeder. Het moederdier is afhankelijk van een waterbron in de buurt van het hol. Hier komen de welpen mogelijk ook drinken. Hierna worden de welpen steeds mobieler waardoor hun actieradius toeneemt. Wolven kunnen verschillende keren van locatie wisselen met hun welpen. De locatie van de cameravallen moet dan aangepast worden.
De extra pluizige welpenvacht kan het eerste jaar nog het verschil laten zien tussen de welpen en de volwassen dieren. Sporen van welpen zijn niet meer van volwassen dieren te onderscheiden vanaf het moment dat welpen 6 maanden oud zijn.
Bij roedels met reproductie in voorgaande jaren is het lastig om aan te tonen of het om een jaarling of om een 'nieuwe' welp gaat. Alleen genetica kan hier duiding aan geven indien het genetisch profiel van welpen in hun eerste levensjaar al bekend is.

Minimale populatiegrootte
Om aanwezigheid van een wolvenpaar te bewijzen moeten herhaaldelijk sporen worden gevonden die aantonen dat de reu en de teef samen waren (twee drollen van dezelfde leeftijd op hetzelfde kruispunt, dubbelloopsporen van dezelfde leeftijd, verschillend DNA in hetzelfde territorium). Deze sporen moeten herhaaldelijk, met tussenpozen van ten minste 4 weken, gevonden worden. Hiermee wordt beoogd gevallen uit te sluiten waarin twee wolven uiteindelijk toch geen paar vormen.
Om aanwezigheid van een wolvenroedel te bewijzen is gebleken dat een combinatie van sporenonderzoek, cameravallen en/of genetische analyse het beste werkt. De gevonden sporen moeten duidelijk de aanwezigheid van meer dan twee dieren aantonen of voortplanting bevestigen.
Als in hetzelfde gebied ('de Veluwe') meerdere wolventerritoria aanwezig zijn, dan kan het lastig zijn om onderscheid te maken tussen verschillende wolvenroedels. Het vereist een intensieve monitoring om een duidelijk beeld te krijgen van de territoria. Hoe meer data hoe makkelijker de analyse van het totaalbeeld wordt. Een goed beeld van een territorium wordt vaak pas na geruime tijd verkregen. Een territorium is echter geen statisch gegeven en fluctueert in de tijd.

Jaarlijks wordt er een schatting gemaakt van het minimale aantal wolvenparen, -roedels en gevestigde eenlingen. De werkelijke aantallen kunnen hoger of lager liggen aangezien de aantallen makkelijk kunnen veranderen (sterfte, latere bevestiging reproductie en dergelijke). De roedelgrootte wordt bepaald op C1 waarnemingen (sporenonderzoek, cameravallen en/of genetisch onderzoek).

De monitoringsdoelstellingen kunnen verschillen tussen landen (Nederland/België/ Duitsland), maar in gevallen van grensoverschrijdende roedels wordt sterk aangeraden om een gezamenlijke monitoring toe te passen om een zo compleet mogelijk beeld van de eventuele territoria te krijgen. Aangeraden wordt om minimaal 10-20 genetische monsters te analyseren per territorium per jaar en aan beide zijden van de grens (totaal 20-40 monsters voor het gehele territorium).

4.3.3 Gegevensopslag en evaluatie
Alle waarnemingen van (sporen van) wolven in Nederland worden centraal verzameld. De waarnemingen worden, al of niet bevestigd met behulp van genetica, gevalideerd door een team van wolvendeskundigen op basis van het meer-ogen-principe. De interpretatie van de data wordt voorbereid. Eénmaal per jaar komen alle betrokken instanties bijeen voor een gezamenlijke beoordeling van de gegevens. De gevalideerde data wordt ten minste éénmaal per jaar ingeladen in de Nationale Databank Flora en Fauna (NDFF).

5 Praktische handleiding monitoring wolf

Dit hoofdstuk omvat de praktische handleiding en is bedoeld voor uitvoerders van actieve monitoring van wolven in Nederland. De handleiding beschrijft:

- Welke methode er gebruikt wordt om bruikbare data te verzamelen.
- Welke waarnemingen van wolf onder welke omstandigheden kunnen worden beschouwd als C1, C2 of C3.
- Hoe bruikbare data en sporen worden gedocumenteerd.

Uitgangspunt is dat uitvoerders van de monitoring deskundigen zijn, zoals omschreven in paragraaf 4.1.

5.1 Hoeveel documentatie is er nodig?

Alle inkomende informatie vanuit passieve en actieve monitoring wordt centraal verzameld. Het is belangrijk dat zo effectief en efficiënt mogelijk informatie verzameld en gedocumenteerd wordt. Hierbij moeten de monitoringsdoelen en maatschappelijke kosten worden afgewogen. In een kerngebied kunnen in korte tijdsperiode veel loopsporen gedocumenteerd worden, maar dit is veel werk terwijl je met minder ook de monitoringsvragen kan beantwoorden.

Ook kunnen bij alle gevonden wolvendrollen genetische monsters afgenomen worden, maar dit zal nauwelijks nieuwe informatie opleveren, terwijl de genetische analyses wel kostbaar zijn. Een aanvullende onderzoeksinspanning is wel interessant als er nieuwe informatie nodig is, bijvoorbeeld wanneer er sprake is van een territorium waar zover bekend één wolf aanwezig is. Per territorium wordt de monitoringsinspanning regionaal gecoördineerd, waarbij aandacht is voor het verzamelen van een relevante set drollen, haar en wilde prooidieren ten behoeve van verdere analyse. Dit wordt nader per provincie ingevuld.

Belangrijke metingen die onderdeel zijn van de monitoring kan in het veld worden uitgevoerd door geschoolde mensen die minder ervaring en kennis hebben. Ze dienen alle waarnemingen via de gestandaardiseerde methoden en veldprotocollen (zie bijlage 2) te verzamelen. Deze gedocumenteerde waarnemingen worden beoordeeld door een team aan wolvendeskundigen.

Documentatie
De volgende typen waarnemingen moeten altijd worden gedocumenteerd:

- Alle bewijzen die in aanmerking komen voor een C1 waarneming (dood gevonden dieren, levend gevangen dieren, genetische resultaten, beeldmateriaal van hoge kwaliteit, (buitenlandse) telemetrie gegevens)
- Alle bewijzen die de randen van territoria kunnen duiden (met name drollen, maar slechts die drollen waarvan is afgewogen dat ze nodig zijn).
- Alle bewijzen die reproductie kunnen aantonen.
- Elk jaar per rastercel minimaal drie C2 waarnemingen, mits hier geen C1 waarneming beschikbaar is.
- Alle gegevens van derden (passieve monitoring) om als C2 waarneming te kwalificeren dienen op een gestandaardiseerde manier gedocumenteerd te worden.

Ook niet-bevestigde waarnemingen, C3 waarnemingen en F-waarnemingen worden waar mogelijk gedocumenteerd.

Kwalificatie
Per type waarneming staat in paragraaf 5.2 beschreven waaraan de documentatie moet voldoen. Alle verzamelde data wordt opgeslagen in een digitale database die automatische zoekopdrachten mogelijk maakt. De minimale zoekcriteria moeten

zijn: datum, soort, locatie, type waarneming en SCALP-score. In deze database worden de ruimtelijke gegevens met zo exacte mogelijke coördinaten opgeslagen.

Om territoriale wolven door het jaar heen aan te tonen *in een territorium* wordt er een minimum van 15 DNA-samples per jaar verzameld bij respectievelijk solitair territoriale wolven, wolvenparen en wolvenroedels. Om de omvang van een nieuw territorium in kaart te brengen of verschuivingen in een bestaand territorium wordt geadviseerd om maximaal 40 DNA-samples te verzamelen, waarbij de focus ligt op drollen aan de (vermeende) randen van territoria. Om desgewenst een prooidieranalyse mogelijk te maken wordt het in zijn geheel verzamelen van 80 tot 100 wolvendrollen per territorium geadviseerd.

5.2 Beoordelen van wolfwaarnemingen

5.2.1 *Levende wolf*

Levende wolven kunnen in dit kader dieren zijn, die in het buitenland voorzien zijn van een zender, gewonde of zieke wolven, en zieke of verweesde welpen die tijdelijk onder menselijke zorg worden geplaatst. Bij wolven bestaat de kans op verwarring met honden, daarom kan bij twijfelgevallen de soort en identiteit van het individu worden geverifieerd met behulp van een DNA-analyse.
Levend gevangen wolven worden volgens protocol 2 (zie bijlage 2) gedocumenteerd. Er wordt een fotodocumentatie gemaakt en enkele haren uitgetrokken of bloed of speeksel afgenomen voor genetisch onderzoek. Hiervoor is een CITES-vergunning noodzakelijk.

Kwalificatie
Een levend gevangen wolf kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:

- Het dier door een ervaren medewerker als wolf is geïdentificeerd; of
- Genetische tests bevestigen dat het een wolf is.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:

- Protocol 2 (zie bijlage 2);
- Fotodocumentatie: het hele dier, details van de kop, tanden, poten en staart.

5.2.2 *Dode wolf*

Bij de vondst van een verse dode wolf wordt de politie of een BOA ingeschakeld als er enige verdenking bestaat op een illegaal gedood dier. Deze besluit of technische recherche of eventueel het NFI ingeschakeld dient te worden. Het Openbaar ministerie bepaalt of vervolging wordt ingesteld.

Elke dood gevonden wolf wordt veiliggesteld (in koeling, maar niet bevroren) en zo snel mogelijk naar DWHC in Utrecht vervoerd waar, zo mogelijk nog op dezelfde dag, gezamenlijk met WENR sectie op het kadaver wordt uitgevoerd. WENR heeft de benodigde ontheffing om een wolf te vervoeren en kan anderen machtigen om van de ontheffing gebruik te maken. Bij de vondst van een dode wolf wordt de omgeving afgespeurd volgens protocol, zie protocol 1 in bijlage 2. Er worden foto's gemaakt van de omgeving van de vindplaats, de dode wolf en detailopnames van verwondingen inclusief referentieobject (euromunt o.i.d.).

Bij de sectie vindt er aanvullend onderzoek plaats. In ieder geval dienen doodsoorzaak, leeftijd, conditie, voortplantingsstatus en herkomst onderzocht te worden. DWHC meldt volgens protocol de vondst ook aan CVI, RIVM en Naturalis. DWHC heeft de leiding bij de sectie waarbij er rekening wordt gehouden met het zo goed mogelijk geschikt houden van skelet en huid voor latere preparatie door Naturalis. Alle betrokkenen volgen bij sectie het protocol. De sectie wordt op foto en/of film vastgelegd. Na sectie worden de resten (ten minste de complete huid en skelet) overgedragen aan Naturalis. Naturalis beslist in welke vorm (opgezet, balg) dit materiaal bewaard wordt en kan het (in bruikleen) beschikbaar stellen voor bijvoorbeeld tentoonstellingen of wetenschappelijk onderzoek.

Kwalificatie
Een dood gevonden dier kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:
- Het dier door een ervaren wolf deskundige wordt geïdentificeerd of
- Genetisch onderzoek bevestigd dat het een wolf is.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:
- protocol 1 (zie bijlage 2);
- Fotodocumentatie: het hele dier, details van de kop, tanden, poten, staart en
- Pathologisch rapport.

5.2.3 *Cameravallen*

Foto's en video moeten het dier van opzij of van voren laten zien, bij voorkeur in volledig zicht. Grootte, tekening en verhoudingen van het lichaam moeten duidelijk te zien zijn. Bij twijfel over de echtheid van de waarneming moet de locatie worden gecontroleerd om vervalsing uit te sluiten. Cameravalfoto's kunnen problematisch zijn wanneer het dier niet over de hele lengte is afgebeeld en/of bij nacht niets te zien is van de achtergrond. Bij foto's van 'derden' (niet direct betrokken personen bij de monitoring van wolf) moeten foto's of films van andere wilde dieren of valse triggers getoond worden vanuit hetzelfde gezichtspunt om zekerheid over de locatie te verkrijgen. De aangegeven camerapositie moet in ieder geval worden bezocht en op geloofwaardigheid worden gecontroleerd.

Kwalificatie
Een waarneming van een foto of video kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:
- Het dier van de zijkant of voorkant volledig is afgebeeld, de tekeningen en verhoudingen van het gehele karkas en kop duidelijk zichtbaar is of het dier is duidelijk individueel herkenbaar (zenderkraag, wolf met handicap) en
- Het dier wordt door een ervaren persoon geïdentificeerd als een wolf.

Een waarneming van een foto of video kwalificeert als C3 onder voorwaarden dat:
- het dier niet als wolf kan worden bevestigd maar ook niet kan worden uitgesloten.

De documentatie vindt plaats met behulp van:
- Protocol 9D (zie bijlage 2).

Foto's of films kunnen nooit als een C2 waarneming worden gekwalificeerd.

5.2.4 *Prenten en loopsporen*

Sporen van wolf en hond zijn moeilijk van elkaar te onderscheiden. Om het onderscheid te maken moet er gekeken worden naar een combinatie van de prent en het spoor (gang en gedrag). Kenmerkend voor wolven is de gesnoerde draf. Hierin staan de prenten heel gelijkmatig in één rechte lijn achter elkaar. De achterpoten zijn precies in de voorpoten gezet om zo energiezuinig mogelijk te lopen. De staplengte van dezelfde poot in de gesnoerde draf is minimaal 110 centimeter. Helaas kunnen sommige honden ook alle sporen precies als een wolf maken. Daarom moet een spoor zo ver mogelijk worden uitgelezen (om verstoring tegen te gaan: tegen de looprichting in). Ook kan er gekeken worden naar menselijke sporen die corresponderen (in ouderdom en gedrag) met het 'wolvenspoor' (denk aan hond naast de fiets).

Kwalificatie
Een spoor kwalificeert als C2 onder voorwaarden dat:
- Het spoor recht is en in een gesnoerde draf, en
- Op vaste/ vlakke ondergrond (zand/sneeuw) minstens 100m, of
- Op zachte ondergrond (zand/ sneeuw prenten ca. 5 cm diep) minimaal 500m, of

- Op zeer zachte ondergrond (zand/ Sneeuw prenten min 10 cm diep) 2000m (Zo lang mogelijk, door intensief recreatief medegebruik kan een spoor beperkt worden), en
- De gemiddelde staplengte van dezelfde poot in een gesnoerde draf minimaal 110 cm is, en
- De dubbelprenten of, indien meetbaar, de losse prent, van de voorpoot ten minste 8 cm lang is zonder nagels, en
- De nagels zijn sterk ontwikkeld en recht, en
- De individuele afdrukken en het verloop van het spoor laten geen eigenschappen zien die wolf twijfelachtig maakt.

Sommige individuen kunnen in uitzonderlijke gevallen afwijken van deze specificaties (kleinere prenten, kortere paslengten, lopen op drie benen). Deze sporen kunnen nog steeds in aanmerking komen voor C2 als het spoor definitief kan worden toegewezen aan een bepaald individu die als wolf is bevestigd.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:
- Protocol 9E (zie bijlage 2).

Vastlegging:
- Gesnoerde draf wordt gemeten en gedocumenteerd volgens protocol 9E. Dit gebeurt zeker bij verse loopsporen altijd tegen de looprichting in om verstoring aan de wolven te minimaliseren.
- Minimaal drie staplengten en minimaal drie pootafdrukken, lengte en breedte van de voorste en achterste prenten. Anders de afmetingen van minimaal drie dubbelprent groepen.

Fotodocumentatie:
- Foto van het spoor in het landschap, en
- Foto van het gangwerk (wijze van lopen), en
- Foto met een schaal die het mogelijk maakt om de staplengte te beoordelen, en
- Ten minste vijf foto's van verschillende dubbelprenten in detail, met een schaalverdeling, en
- Indien mogelijk (voor delen in stap/ schuine galop) foto's van verschillende afzonderlijke prenten met schaalverdeling.

In de eerste winter lijken de prenten van de welpen al op die van de volwassen wolven. Onder goede omstandigheden kunnen de welpenprenten worden onderscheiden. Deze loopsporen moeten daarom direct te linken zijn aan C1 of C2 waarnemingen van volwassen wolven om bewijs van voortplanting te bevestigen. Om de aanwezigheid van welpen op basis van sporen aan te tonen is veel ervaring nodig.

5.2.5 *Prooidieren*

Sporen van aanvallen van wolven op wilde hoefdieren en landbouwhuisdieren kunnen typische kenmerken vertonen, waardoor de aanval aan een wolf kan worden toegeschreven. Helaas is het onmogelijk om altijd met zekerheid onderscheid te maken tussen wolf en hond. Door binnen 24 uur een DNA-monster te verzamelen van de bijtwonden kan meestal de veroorzaker geïdentificeerd worden. Het monster wordt bij voorkeur genomen van de keelbeet, volgens protocol 3 (zie bijlage 2). Andere delen van de prooi kan namelijk DNA van een mogelijke aaseter bevatten (vos, steenmarter). De DNA-monsters moeten ingedroogd worden (silicagel) en op een koele en droge plaats bewaard worden tot de genetisch analyse.
Wilde prooidieren waarbij de wolf vermoedelijk de oorzaak is moeten volgens protocol 9G (zie bijlage 2) worden onderzocht en fotografisch worden gedocumenteerd. Het dier kan hiertoe ook gevild worden.

Bij aanvallen op landbouwhuisdieren zijn er compensatieregels van toepassing als het dier door een wolf is gedood of aangevallen. Hierdoor mogen alleen daarvoor gemandateerde wolvendeskundigen en schadetaxateurs dit onderzoek uitvoeren. Bij landbouwhuisdieren is het belangrijk om de omstandigheden te documenteren voor taxatie-doeleinden.

Kwalificatie
Een prooidier *kwalificeert* als C1 onder voorwaarden dat:
- Door genetische analyse een wolf op het kadaver is bevestigd.

Een prooidier kwalificeert als C2 onder voorwaarden dat:
- Het kadaver volledig is gevild en de typische kenmerken van een wolf aanval heeft
- Goed geplaatste dodelijke beet in de keel (met name bij de luchtpijp), bij kleinere dieren over de rug, die van de buitenkant niet erg bloederig uitzien maar massale verwondingen onder de huid laten zien.
- Bij andere bijtwonden is te zien dat ze ernstig zijn en kunnen worden verklaard door de omstandigheden (grootte van de prooi). De plaatsing is vaak in het bovenste deel van de ledematen (schouder of bovenbeen) of op de nek, en
- Het prooidier wordt minimaal 5 meter naar een rustige plek gesleept, en
- Minimaal 5 kg werd gegeten in de eerste nacht, en
- Minimaal 50% van de beten is de huid doorgedrongen, en
- Minimaal 50 % van de perforaties door hoektanden hebben een diameter tussen de 3 en 10 mm, en
- De afstand tussen de hoektanden (indien te meten) is tussen 4 en 5 cm voor de boventanden en tussen de 3 en 4 cm voor de onderste hoektanden, en
- Wanneer meerdere dieren gedood zijn wordt in regel alleen aan de dieren met opengescheurde buik gegeten. Andere dieren kunnen zijn gedood maar niet opengescheurd (surplus killing), en
- Het kadaver vertoont geen wolf-atypische verwondingen, zoals beten in de rug buik en zijkant, en
- Het kadaver is nog niet zo benut dat de typische kenmerken van wolf niet meer te herkennen zijn.

De kenmerken van aanvallen aan landbouwhuisdieren kunnen sterk verschillen van die van aangevallen wilde dieren. Kleinere dieren kunnen andere verwondingen oplopen dan grotere dieren. Bij meervoudige aanvallen moeten ten minste drie kadavers worden onderzocht en gedocumenteerd. Ook kan, bij wilde prooidieren, de keuze gemaakt worden om enkel DNA te verzamelen en in overleg met de terreineigenaar/-beheerder een cameraval te plaatsen om verstoring van de wolven te voorkomen en het volledig benutten van een prooidier (ook voor andere aaseters) te bevorderen.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:
- Protocol 3 en 9G; en
- Fotodocumentatie

Te maken foto's voor het villen:
- Overzicht van de situatie met het hele dier
- Duidelijk sleepspoor
- Compleet beeld van kadavers (beide kanten van het lichaam)
- Gegevens: dodelijke beet, verdere verwondingen, vraatsporen, afstand van de hoektanden, diameter van de hoektanden.

Te maken foto's na het villen:
- Overzicht van kadavers van beide zijden van het lichaam (kadaver en gevilde huid)
- Dodelijke beet (karkas en gevilde huid)
- Verdere onderhuidse bloedingen
- Diameter van tandperforaties met schaalverdeling
- Afstand tussen de hoektanden (indien mogelijk) met schaalverdeling
- Eventuele doorgebeten beenderen

Landbouwhuisdieren worden na documentatie altijd meteen afgevoerd om gewenning aan de prooi/locatie te ontmoedigen.

5.2.6 *Wolvendrollen*

Wolven deponeren drollen vaak op paden en kruispunten, dikwijls opvallend op verhogingen in het terrein. De drollen bevatten haren, vaak grote botfragmenten en andere resten van prooidieren (gewoon hondenvoer bevat deze ingrediënten niet). Zwerfhonden of verwilderde honden komen niet voor in Nederland, waardoor drollen van wolven op grootte, inhoud en karakteristieke vleesetersgeur geïdentificeerd kunnen worden. In uitzonderlijke gevallen krijgen honden hele prooidieren te eten, dergelijke drollen zijn nauwelijks te onderscheiden van wolvendrollen. Materiaal verzameld van drollen levert veel informatie over de soort, individu en prooidieren. Genetisch onderzoek van drollen is de standaard bij het aantonen van individuen in een bepaald gebied. Voor een DNA-monster wordt een specifiek deel van de verse intacte drol genomen en opgeslagen in 99,8% ethanol. Drollen van wolvenwelpen kunnen op het oog niet onderscheiden worden van die van vossen.

Kwalificatie

Een uitwerpsel kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:

- Genetische analyse heeft bevestigd dat het wolf is.

Een uitwerpsel kwalificeert als C2 onder voorwaarden dat:

- De diameter is minimaal 2,5 cm is en de lengte minimaal 20 cm is, en
- Inhoud bevat haren, botfragmenten, tanden of klauwen van evenhoevig dier, en
- Ligging is midden op het pad of kruispunt en

Buiten bevestigde territoria gelden bovenstaande voorwaarden en bovendien:

- Dient een als C2 te kwalificerende drol te zijn gedocumenteerd in combinatie met een gelijktijdig als C2 gekwalificeerde spoordocumentatie; of
- Met een als C1 gekwalificeerde waarneming binnen een straal van 1 km binnen een tijdvenster van maximaal 2 weken voor of na de keutelvondst.

Documentatie

Documentatie vindt plaats met behulp van:

- Protocol 4 en 9F; en
- Fotodocumentatie

Fotodocumentatie eisen:

- Overzicht van ligging van het uitwerpsel in het landschap, en
- Foto van het totale uitwerpsel met schaal, en
- Foto van details van de inhoud van het uitwerpsel.

5.2.7 *Urine en oestrusbloed*

Territoriale wolven laten urinemarkeringen achter. Ze zijn alleen genetisch te onderscheiden van hondenmarkeringen. Daarnaast laten wolvinnen vlak voor de paartijd (januari/februari) markeringen met oestrusbloed achter. In combinatie met een loopspoor kunnen deze sporen de informatie leveren dat het een territoriale wolf betreft. Bij het documenteren van sporen in de sneeuw wordt altijd aandacht besteed aan urine- en bloedvlekken en wordt de positie ten opzichte van de prenten geregistreerd. Jonge wolven hurken zich meestal, terwijl de territoriale mannelijke wolven vaak een zijdelingse markering aanbrengen. Vaste markeerplekken kunnen soms ook worden ontdekt door de karakteristieke wolvengeur, zeker door hiervoor getrainde detectiehonden.
Urine en oestrusbloed in de sneeuw kunnen makkelijk worden verzameld en bevroren opgeslagen worden tot het onderzoek. Het is zeer moeilijk om voldoende genetisch materiaal te verkrijgen uit een urinemonster die op zanderige grond zijn genomen.

Kwalificatie

Een urine- en oestrusbloedmarkering kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:

- Genetische analyse bevestigt dat het van een wolf is.

Documentatie

Documentatie vindt plaats met behulp van:

- Hiervoor is geen protocol beschikbaar, sluit aan bij Protocol 9F;
- Genetisch onderzoek

Opmerking: Bij veel roofdieren komt "overmarkering" voor, dat wil zeggen dat verschillende soorten op elkaars geursporen markeren. Wegens de geringe kans op correcte detectie, wordt aanbevolen dergelijke drollen niet voor analyse te verzamelen.

5.2.8 *Haar*

Wolvenhaar is visueel vaak niet te onderscheiden van hondenhaar. Een microscopisch onderzoek kan alleen bepalen of een wolf kan worden uitgesloten. Alleen genetische analyse kan met zekerheid aantonen of het een wolvenhaar betreft. Haarstalen worden droog in papier opgeslagen tot het onderzoek. Voor DNA-analyse moet de volledige haar inclusief haarzakje verzameld worden (zonder haarzakje geen analyse).

Kwalificatie
Haar kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:

- Genetische analyse bevestigt dat het van een wolf is.

Documentatie
Documentatie vindt plaats met behulp van:

- Protocol 5 (zie bijlage 2)
- Genetisch onderzoek

5.2.9 *Zichtwaarnemingen*

Zichtwaarnemingen kunnen alleen met een foto of video worden gedocumenteerd. Vervolgens wordt de waarneming volgens protocol 9D gedocumenteerd waarin de omstandigheden en locatie van de waarneming benoemd worden en het uiterlijk en gedrag van het dier moet worden beschreven.

Kwalificatie
Een waarneming kwalificeert als C1 als:

- Een foto of video beschikbaar is, en
- Het dier van de zijkant of voorkant volledig is afgebeeld, de tekeningen en verhoudingen van het gehele lichaam klopt en duidelijk zichtbaar is of het dier is duidelijk herkenbaar (zenderkraag, wolf met handicap), en
- Het dier wordt door een ervaren persoon geïdentificeerd als een wolf.

Een waarneming van een foto of video kwalificeert als C3 onder voorwaarden dat:

- Het dier niet als wolf kan worden bevestigd, maar ook niet kan worden uitgesloten.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:

- Protocol 9D (zie bijlage 2).

6 Begrippenlijst

Cameraval
Een camera die zelfstandig door automatische detectie beelden vast legt.
CITES-verdrag
Overeenkomst uit 1975 inzake de internationale handel in bedreigde soorten wilde dieren en planten, waaronder de wolf.
Genetica
Onderzoek door DNA-techniek
Gevestigde wolf
Een wolf die minstens 6 maanden in een gebied woont
Gevestigd wolvenpaar
Vrouwtjes- en mannetjeswolf die samen markeren, maar (nog) niet hebben gereproduceerd.
Habitat
Het natuurlijke leefgebied van een soort, waarin in alle levensbehoeften jaarrond wordt voorzien
Habitatmonitoring
Monitoring van de sleutelfactoren waaraan een leefgebied in essentie moet voldoen
Habitatrichtlijn
Wetgeving van de Europese Unie met het doel bescherming van natuurwaarden van Europees belang, waaronder de wolf.
Jaarling
Wolf in tweede levensjaar
Leefgebied
Een min of meer aaneengesloten gebied waar één of meerdere territoria van wolven aanwezig zijn. Alle leefgebieden gezamenlijk vormen het areaal van wolven.
Monitoring
Het gericht, regelmatig en systematisch verzamelen van gegevens
Monitoringsjaar
1 mei – 30 april
Oestrusbloed
Bloedverlies tijdens de aanvang van de vruchtbare periode van een wolvin.
Populatie
Een verzameling dieren van één soort waartussen genetische uitwisseling mogelijk is binnen een bereikbaar gebied.
Populatiemonitoring
Monitoring door toepassing van diverse protocollen van een populatie van een diersoort en zijn ontwikkeling
Prent
Een enkele pootafdruk
Protocol
Afgesproken en gestandaardiseerde werkwijze (zie bijlage 2)
Roedel
Een in gezinsverband levende groep wolven bestaande uit twee ouderdieren en hun jongen van het huidige jaar en vaak van het vorige jaar.
Spoor(loopspoor)
Een patroon van prenten(pootafdrukken) bij verplaatsing
Staat van instandhouding
Juridische vakterm welke aangeeft hoe het met een bepaalde (beschermde) diersoort gaat gebaseerd op de actuele verspreiding, populatiegrootte, kwaliteit van het leefgebied en toekomstperspectief. De Habitatrichtlijn schrijft voor dat elk lidstaat voor elke beschermde soort verantwoordelijkheid draagt om deze in een gunstige staat van instandhouding te behouden of te krijgen. De gunstige staat van instandhouding is een term die in het geval van grote roofdieren is uitgelegd in de "Richtlijnen voor beheerplannen voor populaties van grote

carnivoren in Europa" (Linnell et al., 2008). Deze wordt door de Europese Commissie als best gangbare praktijk gehanteerd.

Telemetrie
Het volgen van een dier met behulp van een zender

Territorium
Een door een of meerdere gevestigde wolven afgebakend gebied waarin een enkele wolf of één wolvenroedel leeft. Dit gebied wordt in regel gemarkeerd door geur- en zichtmarkeringen zoals drollen, krabhopen en urine.

Verdrag van Bonn
Dit is een internationaal VN-verdrag uit 1979 met het doel migrerende diersoorten te beschermen, waaronder de wolf.

V*erspreiding (areaal)*
Het totale gebied waarvan bewoning door wolven bekend is.

Volwassen wolf
Wolf met leeftijd van ≥22 maanden

Voorkomen
Het deel van het verspreidingsgebied wat actueel bewoond wordt.

Welp
Wolf in eerste levensjaar. Aangezien de meeste welpen worden geboren aan het begin van de maand mei, vindt de overgang van welp naar jaarling plaats op 1 mei.

7 Literatuurlijst

Böcker, F., 2016. Sign Survey, Camera Trapping, Scent Detection Dog –Evaluation of different methods to investigate wolf presence, Master thesis, Forest Science, Uni Freiburg

Breitenmoser, U., Ch. Breitenmoser-Würsten, M. von Arx, F. Zimmermann, A. Ryser, Ch. Angst, A. Molinari-Jobin, P. Molinari, J. Linnell, A. Siegenthaler, J.-M. Weber, 2006. Guidelines for the Monitoring of Lynx. KORA Bericht Nr. 33 e. http://www.kora.ch/pdf/reports/rep33e.pdf

DBB-wolf, 2019. Verspreiding van wolven in de Centraal-Europese laaglandpopulatie in 2000, 2009, 2014 en 2018-2019. Geraadpleegd op 8 november 2019 op www.dbb-wolf.de.

DG Environment, 2017. Reporting under Article 17 of the Habitats Directive: Explanatory notes and guidelines for the period 2013-2018. Brussel.

Galaverini, M., Palumbo, D., Fabbri, E., Caniglia, R., Greco, C., Randi, E., 2012. Monitoring wolves (Canis lupus) by non-invasive genetecs and camera trapping: a small-scale pilot study. European Journal of Wildlife Research 58: 47-58.

Gese E. M., Cooley H.S., Knowlton F., 2012. Designing a monitoring plan. Pages 353-361 in Carnivores Ecology and Management

Groot Bruinderink G.W.T.A. en D.R. Lammertsma, 2013. Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland.

IPO, 2019. Interprovinciaal wolvenplan. IPO, Den Haag.

Kaczensky, P. 1996. Large carnivore-livestock conflicts in Europe. Munich Wildlife Society, Oberammergau

Kaczensky, P., Kluth, G., Knauer, F., Rauer, G., Reinhardt, I., Wotschikowski, U., 2009. Monitoring von Großraubtieren in Deutschland. BfN Skripten 251.

Kaczensky, P.; Chapron, G.; von Arx, M.; Huber, D.; Andrén, H.; Linnell, J., 2013. Status, management and distribution of large carnivores - bear, lynx, wolf and wolverine - in Europe. Part 1 Summary reports. LCIE

Lelieveld, G., Beekers, B., Kamp, J. Klees, D., Linnartz, L., van Norren, E., Polman, E. & Vermeulen, R., 2016. The first proof of the recent presence of wolves in the Netherlands. Lutra 59(1-2): 23-31.

Liberg, O., Andrén H., Pedersen H.-C., Sand H., Sejberg D., Wabakken P., Åkesson M., Bensch S., 2005. Severe inbreeding depression in a wild wolf (*Canis lupus*) population. Biol. Lett. 1: 17–20.

Linnell, J. D. C., J. E. Swenson, A. Landa, T. Kvam, 1998. Methods for monitoring European large carnivores - A worldwide review of relevant experience. NINA

Linnell, J., V. Salvatori, L. Boitani, 2008. Guidelines for population level management plans for large carnivores in Europe. A Large Carnivore Initiative for Europe report prepared for the European Commission (contract 070501 /2005/424162/MAR/B2).

Linnell, J, Odden, J., Swenson, J., Andersen, R., H. Brøseth, 2008. Monitoring of large carnivores in Scandinavia: balancing science, practicality and the public.

Nowak S, Jędrzejewski W, Schmidt K, Theuerkauf J, Mysłajek RW, Jędrzejewska B. , 2007. Howling activity of free-ranging wolves (Canis lupus) in the Białowieża Primeval Forest and the Western Beskidy Mountains (Poland). J Ethol.

Reinhardt, I., Petra Kaczensky, Felix Knauer, Georg Rauer, Gesa Kluth, Sybille Wölfl, Ditmar Huckschlag, Ulrich Wotschikowsky, 2015. Monitoring von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland. Bundesamt für Naturschutz. BfN-Skripten 413.

8 Bijlagen

8.1 Bijlage 1: Verschillen met Duitse Monitoringsstandaard

In Tabel 4 wordt inzichtelijk gemaakt op welke punten de Duits-Poolse Monitoringsstandaard (Reinhardt e.a., 2015) niet (volledig) is gevolgd. Daar waar er een verschil is tussen Duitsland en Polen in de Duits-Poolse Monitoringsstandaard, is gekozen voor het volgen van Duitsland.

Tabel 4: Overzicht met Duitse Monitoringsstandaard

Nederland	Duitsland	Motivatie voor afwijking
Voor een C2 kwalificatie: - binnen een territorium, 3 voorwaarden - buiten een territorium geldt een aanvullende combinatie eis met een gelijktijdig ander C2 spoor. Dan wel een als C1 gekwalificeerde waarneming (zie tekst voor details)	Om als C2 gekwalificeerd te worden, voldoet een uitwerpsel aan 3 voorwaarden.	Aanvullende eis dient ter verkleining van het aantal foutief gemelde uitwerpselen van hond en vos.
Iedere onbevestigde waarneming is C3	C3a=waarschijnlijke onbevestigde waarneming, C3b= niet waarschijnlijke onbevestigde waarneming.	Onderscheid levert geen feiten
Geen akoestische monitoring	Akoestische monitoring	Vervuiling van resultaten door honden gehuil, verstorende invloed
Telemetrie enkel bij opportunistische gelegenheid voor wetenschappelijk onderzoek of als management instrument bij probleem wolven. Niet voor monitoring.	Telemetrie ter kalibratie van methoden en dispersie onderzoek	Telemetrie is een invasieve methode, en niet nodig om vereiste resultaten te verkrijgen
Geen gestratificeerde monitoring	Gestratificeerde monitoring	Geen geëigende methode voor de omvang van de te verwachten wolf populatie in Nederland

8.2 Bijlage 2: Overzicht van protocollen, materiaal en taxatierichtlijnen

Om op een gestandaardiseerde wijze met wolf-gerelateerde zaken te kunnen werken worden voor verschillende aspecten protocollen gehanteerd. De ervaring leert dat deze op basis van praktijkervaring van tijd tot tijd aanpassing behoeven. Het wolvenplan zelf is een te statisch document om dergelijke aanpassingen steeds te kunnen doorvoeren. Om deze reden zijn de protocollen, in tegenstelling tot het draaiboek wolf uit 2016, niet meer in dit wolvenplan opgenomen. De onderstaande lijst geeft een overzicht van de bestaande protocollen. De actuele versies daarvan zijn steeds in beheer van BIJ12 en kunnen na ambtelijke afstemming in IPO verband worden aangepast. Op de website van BIJ12 zijn de actuele versies als download beschikbaar. Bron: Interprovinciaal Wolvenplan (IPO, 2019).

1. Protocol vondst dode wolf
2. Protocol gevangen wolf/aangereden wolf
3. Protocol veldbemonstering bijtwonden, t.b.v. DNA-analyse

4. Protocol veldbemonstering keutels, t.b.v. analyse DNA en dieet
5. Protocol veldbemonstering haren, t.b.v. DNA-analyse
6. DNA-monsterkit prooiresten wolf
7. Taxatierapport prooidier wolf – BIJ12- Faunafonds
8. Taxatierapport prooidier wolf – toelichting
9. Protocollen voor monitoring
    a. Protocol zichtwaarnemingen
    b. Protocol huilen
    c. Protocol actief speuren
    d. Protocol cameraval
    e. Protocol wolfspoor
    f. Protocol keutelvondst
    g. Protocol wolfprooi

Werkgroep Natuurwetgeving

Onderwerp	Monitoringsplan Wolf
Opsteller(s):	
Status	0 Ter bespreking 0 Ter kennisname X Ter besluitvoering
Advies-/Beslispunten	De Werkgroep Natuurwetgeving wordt gevraagd in te stemmen met het voorliggende Monitoringsplan Wolf
Bijlage	Monitoringsplan Wolf 13 nov 2019

Inleiding
De provincies zijn wettelijk verantwoordelijk voor het natuurbeleid in relatie tot de wolf. Begin 2019 heeft het bestuur van het Interprovinciaal Overleg (IPO) het Interprovinciaal Wolvenplan vastgesteld. Het Wolvenplan is opgesteld door de toenmalige werkgroep Lupus (namens de IPO-werkgroep natuurwetgeving), samen met BIJ12 en met adviezen van stakeholders. Het Wolvenplan geeft richting aan gezamenlijke beleidsuitvoering van provinciale taken rondom de wolf.

BIJ12 is in opdracht van de provincies verantwoordelijk voor het (laten) uitvoeren van verschillende taken met betrekking tot de wolf, waarbij het met name gaat om:
- het landelijke aanspreekpunt voor alle meldingen van (vermoedelijke) wolven;
- afhandeling van (vermoedelijke) wolvenschades aan landbouwhuisdieren;
- onderzoek en voorlichting ter voorkoming van schade door wolven;
- organisatie van gecoördineerde wolvenmonitoring, in afstemming met de betrokken provincies, terreinbeheerders en vrijwilligersorganisaties.

Het Interprovinciaal wolvenplan adviseert om voor het Nederlands monitoringsprogramma de ervaringen in het Pools-Duitse verspreidingsgebied van de wolf als uitgangspunt te nemen. Door ook in Nederland te kiezen voor dezelfde monitoringstandaard als in Duitsland, zijn de data en resultaten onderling goed vergelijkbaar en uitwisselbaar.

Monitoringsplan Wolf
Om invulling te geven aan de actieve en passieve monitoring van de wolf heeft BIJ12 de Zoogdiervereniging opdracht geven het Monitoringsplan Wolf op te stellen. Hierbij is zoveel mogelijk aansluiting gezocht bij de Duitse monitoringsstandaard.

Voor de begeleiding van de opdracht is er een begeleidingscommissie opgesteld, bestaand uit BIJ12 en 4 provincies (Drenthe), (Gelderland), (Overijssel) en (Limburg)).

De gemaakte keuzes ten aanzien van het aanpassen van de Duitse standaard aan de Nederlandse situatie zijn besproken met de huidige validatoren (beoordelaars binnengekomen meldingen) van het wolvenmeldpunt (Wolven in Nederland), Wageningen Environmental Research (WENR), de huidige regio-coördinator van de Veluwe en voornoemde begeleidingscommissie.

Op 7 november 2019 is het concept Monitoringsplan besproken met de begeleidingscommissie en daar goedgekeurd. Op 11 november 2019 is het Monitoringsplan door de Zoogdiervereniging opgeleverd.
Op 21 november heeft de werkgroep Monitoring Natuur ingestemd met het Monitoringsplan. De werkgroep Natuurwetgeving wordt nu gevraagd in te stemmen met het Monitoringsplan. Omdat in IPO verband is afgesproken om voor de wolf gezamenlijk beleid te voeren, is het relevant dat uitwerkingen van het IPO wolvenplan ook door de provincies onderschreven kunnen worden als onderdeel van gezamenlijk beleid.

Financieel
De provincies zijn verantwoordelijk voor het bekostigen van het organiseren van onderzoek dat nodig is om de aanwezigheid van wolven te monitoren. Ook DNA- analyses voor onderzoek en monitoring worden door de provincies bekostigd. Omdat deze informatie van belang is voor alle provincies zal BIJ12 hierbij als opdrachtgever optreden voor de gezamenlijke provincies.
In het Interprovinciale Wolvenplan zijn de financieringsafspraken reeds vastgelegd. In de BIJ12-begroting van 2020 zijn de kosten voor de uitvoering van de wolvenmonitoring reeds voorzien.

Planning
Het Monitoringsplan wordt voorgelegd aan de werkgroep Natuurwetgeving op 12 december 2019. Na instemming door beide werkgroepen wordt aan de AACVP gemeld dat het Monitoringsplan Wolf is opgesteld en wordt het plan gepubliceerd op de website van BIJ12.

Date : 26-2-2021 12:40:47
From : "[redacted]@drenthe.nl
To : "subsidieloket"[redacted]@drenthe.nl
Subject : FW: Rekening[redacted]
Attachment : Rekeninger[redacted] pdf;image001.jpg;

Goedemiddag,

Er zal vandaag een factuur var[redacted] binnen komen in de bulk. Deze hoort bij een subsidieaanvraag die nog niet officieel is ingediend via een e-formulier. Wel had ik al eerder contact gehad met deze meneer nav onderstaande mail en bijlage. Zouden jullie hiervoor een zaak aan willen maken? Daar het bestand uit de bulk en deze mail aan toe willen voegen? Er hoeft geen automatische ontvangstbevestiging of andere brief uit. Er komt als het goed is dus een e-formulier voorkomen schade door wolven binnen van deze meneer.

Groetjes[redacted]

Van:[redacted]@drenthe.nl>
Verzonden: dinsdag 2 februari 2021 10:39
Aan:[redacted]@drenthe.nl>
Onderwerp: FW: Rekening[redacted]

Van:[redacted]@drenthe.nl>
Verzonden: zondag 24 januari 2021 19:47
Aan:[redacted]@drenthe.nl>
CC: VTH <[redacted]@drenthe.nl>;[redacted]@drenthe.nl>
Onderwerp: FW: Rekening[redacted]

Hoi[redacted]

Deze is volgens mij voor jou.

Met vriendelijke groeten,

[redacted]

Provincie Drenthe – Vergunningverlening, toezicht en handhaving
Postbus 122, 9400 AC Assen – Westerbrink 1, 9405 BJ Assen - The Netherlands
t +31 (0)592[redacted] | @[redacted]@drenthe.nl | i www.provincie.drenthe.nl

---

Van: VTH[redacted]@drenthe.nl>
Verzonden: vrijdag 22 januari 2021 10:05
Aan:[redacted]@drenthe.nl>;[redacted]@drenthe.nl>
CC: VTH[redacted]@drenthe.nl>
Onderwerp: Rekening[redacted]

Hoi, zit nog niet zo in de schadeontheffingen en vraag me dus af wat ik met bijgevoegd stuk moet. Moet deze naar FBE, of handelen wij dit af?

Met vriendelijke groet[redacted] (proceduremedewerker VTH)

20-1-2021/15:02:44/18036/0001

PROVINCIE DRENTHE
No.:
Ingek.: 20 JAN. 2021
TEAM:
TE BEH. DOOR:
DWS: G.AFD.:

[redacted] 17 JANUARI 20

GEACHTE COMMISSIE.

HIERBIJ TREFT U EEN SUBSIDIE AANVRAAG AAN TEN BEHOEFTE VAN HET PLAATSEN VAN EEN PERMANENTE AFRASTERING OM MIJN WEILAND VOOR BESCHERMING VAN MIJN SCHAPEN EN VOOR HET TEGENHOUDEN VAN DE WOLVEN.

DE DESBETREFFENDE REKENINGEN VIND U BIJGE-SLOTEN

MET VR. GROET

[redacted]

[redacted]

20-1-2021/15:02:44/18036/0002

618311111<

Dit gedeelte zelf bewaren

[redacted]

Datum: 17-1-2019

Omschrijving / Betalingskenmerk: AFRASTERING

Naam ontvanger: SCHLEPERS BV

IBAN ontvanger: [redacted]

Bedrag: 12565.85

ABN AMRO

SCHLEPERS BV
Afrasteringen

Aannemersbedrijf
grond- en waterwerken
specialist in afrasteringen
verkoop & plaatsing

3-9-2018

[redacted]

loot
8
4

NOTA [redacted]

VOOR [redacted]

ren

[redacted]

~~0901-0299-92~~
K.v.K. nr. 05022854
BTW-nr: 8160.38.740

Bonnr. Werknr.	Omschrijving	Bedrag
	geleverd en geplaatst	
5.1.2f [redacted]	schapenrasten zwaar 5.1.2f [redacted]	8757,50
	eiken buizen 5.1.2f [redacted]	595
	landhekken 5m	900
	exsta	
	planken	80
	grondkabel	52,50
	t	10385
	21% BTW	2180,8
	t	12565,0
	~~Naar a rekening~~	

Reclames binnen 8 dagen. Betaling binnen 30 dagen.
Langer dan 30 dagen wordt ..... % rente berekend.

Al onze transacties geschieden conform de door ons ter griffie van de arrondissementsrechtbank te Almelo onder nr. 139/673/1993 gedepone algemene voorwaarden. Een exemplaar van deze voorwaarden ligt tevens ter inzage op ons kantoor en zal op verzoek worden toegezonden.

20-1-2021/15:02:44/18036/0003

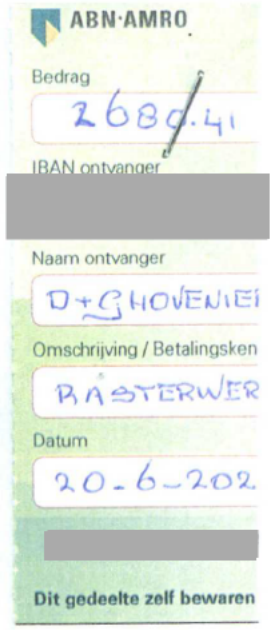

D&G HOVENIERS

[redacted]

FACTUUR

Bruchterveld : 18 juni 2020
Factuurnr : [redacted]
Debiteurnr :

Omschrijving werkzaamheden:

5.1.2f [redacted]

RASTERWERK

Leveren en plaatsen raster met zwaar schapengaas100cm hoog		
uitgevoerd in gecreoseerd hout		1.109,59
teer palen 2.00 rond 12 cm (3.5mtr afstand).		235,18
hoekpaal spoorbielzen		66,68
Schapengaas zwaar, aflopende mazen rol van 50 meter 100 9/15cm hoog		383,06
crapaldraad 2,5 100mtr		29,76
draad spanners groot		2,57
isolatoren per 50st		6,86
hoekisolator zwart		0,86
krammen		4,01
Plaatsen enkele poort 300 cm incl. zwaar en verstelbaar hang en sluiitwerk (uitvoering gegalvaniceerd yzer)		82,19
herplaatsen hek (hek is aanwezig)		82,19
yzerenlandhek zwaar verstelbaar 3mtr met gaas		167,88
a keuze eiken spoorbielzen		44,40
Subtotaal	€	2.215,21
Totaal excl. BTW	€	2.215,21
21,0 % BTW over 2.215,21		465,20
Totaal incl. BTW	€	**2.680,41**

Betaling binnen 10 dagen op iban nummer [redacted] (abn amro bank).

Op al onze transacties zijn van toepassing onze algemene voorwaarden zoals deze op 01 oktober 2001 zijn gedeponeerd bij de Kamer van Koophandel te Meppel onder nummer 2894.
Een exemplaar van deze voorwaarden ligt bij ons ter inzage en zal op verzoek kosteloos aan u worden verstrekt.

BTWnummer **NL001417031B63**

Grote Kattendijk 13a • 7695 TR Bruchterveld • Telefoon 0523 - 272146
I. www.dghoveniers.nl • E. info@dghoveniers.nl • K.v.K. Meppel nr. 04056961

Date : 3-3-2021 13:13:36
From : "[redacted]@drenthe.nl
To : "subsidieloket"[redacted]@drenthe.nl
Subject : RE: Bestand(en) uit DocbaseOnline; check aanvraag 202100744

Hoi[redacted]

Ik heb net telefonisch contact gehad met[redacted] nav een terugbelverzoek. Hij wil nog een aanvulling doen op deze aanvraag betreft een vaste afrastering. Zou je deze mail willen toevoegen en nog even willen wachten met het sturen van een statusbrief tot de aanvulling er is? Hij stuurt dit naar post@drenthe.nl.

Groetjes,[redacted]

-----Oorspronkelijk bericht-----
Van: subsidieloket[redacted]@drenthe.nl>
Verzonden: woensdag 3 maart 2021 12:07
Aan:[redacted]@drenthe.nl>
Onderwerp: Bestand(en) uit DocbaseOnline; check aanvraag 202100744

Hoi[redacted]

Kun je nog even kijken naar deze aanvraag of deze compleet is. Ik twijfel even over het kostenoverzicht. Kun je hier mee uit de voeten?

Groet[redacted]

-> LET OP: u ontvangt deze BIJLAGE ter inzage BEWERKING dient altijd via
-> DOCBASE/zaakdossier te geschieden i.v.m. VERSIEBEHEER

Doc.kenniskaart: Subsidie aanvraag digitaal E-loket (Voorbereiden Subs)
Onderwerp: Subsidieaanvraag 8 wolfwerende schapennetten o.g.v. Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe
Zaaknummer: 202100744
Zaakomschrijving: 8 wolfwerende schapennetten Emailadres betrok:

Date : 22 3 2021 13:10:40
rom : subsidieloket @drenthe.nl
To : @hotmail.com @hotmail.com
Sub ect : W: 202100896 W: oto s
Attachment : 202100896 verzoek aanvullende gegevens
.PD ;D10 88CA0D894C 99B1BBC16139556 8. pg;0AB3 58BB19D44D5B6D2 55C9A3D C 9. pg;29844C75758444B4815 6 DCD43B353. pg;C2C69B373 C 41 78B0B28C617 D73C2. pg;488DB 6C2D 84 8 B 1A79 74C77 75. pg;image002. p

Geachte

Dank voor het toezenden van de foto's

Wat alleen nog mist (zie bijgevoegde aan u verzonden brief d d 7 maart 202) zijn '*afschriften met cijfers van de afgelopen twee jaar van het Identificatie en Registratiesysteem van dieren over de maanden februari mei augustus en november*

Kunt u die nog aan ons zenden? Wij vragen u de gegevens voor 5 april 202 aan ons te zenden

De informatie betreffende de datum van ontvangst en het uitstellen van de beslistermijn genoemd in onze brief van 7 maart 202 blijft van toepassing

Mocht u nog vragen hebben dan kunt u contact opnemen met via ons algemene telefoonnummer (0592) 36 55 55

Met vriendelijke groet

team Subsidies en Inkoop

provincie Drenthe

eam Subsidies en Inkoop @drenthe nl
(0592) 365555
w rkdag n: ma ndag t/m dond rdag

Van: provincie Drenthe <Post@drenthe nl>
Verzonden: maandag 22 maart 202 8 57
Aan: subsidieloket @drenthe nl>
Onderwerp: 202 00896 FW Foto s

Van: @hotmail com>
Verzonden: zaterdag 20 maart 202 3 44
Aan: provincie Drenthe <Post@drenthe nl>
Onderwerp: FW Foto s

Goedemiddag

Hierbij de gevraagde foto's

Met vriendelijke groet

Verzonden vanuit Mail voor Windows 0

Van:
Verzonden: zaterdag 20 maart 202 3 39
Aan:
Onderwerp: Foto s

RVO

	2019	
1 Feb	26	
1 Mei	55	
1 Aug.	55	
1 Nov.	26	

Lysmiddelt 4/1

Rabobank Het Drentse Land

Rekeningafschrift

Rabo DirectRekening

[redacted]

IBAN / Rekeningnummer

[redacted]

BIC

RAB

Rente datum	Type	Tegenrekening	Naam/omschrijving

Outlook for Android downloaden

Aan:

[redacted]

Assen, 17 maart 2021
Ons kenmerk 202100896-00930179
Behandeld door [redacted] (0592) 36 55 55
Onderwerp: Verzoek aanvullende gegevens Aanschaffen en aanpassen van wolfwerende afrastering

Geachte [redacted],

Op 15 maart 2021 ontvingen wij uw subsidieaanvraag voor het project Aanschaffen en aanpassen van wolfwerende afrastering op grond van de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe. Uw aanvraag is nog niet volledig. In deze brief informeren wij u over wat er ontbreekt.

Ontbrekende gegevens
Om uw aanvraag in behandeling te kunnen nemen, hebben wij de volgende gegevens nodig:
- een bewijs van bankrekening
- afschriften met cijfers van de afgelopen twee jaar van het Identificatie- en Registratiesysteem van dieren over de maanden februari, mei, augustus en november
- foto's van de situatie
- berekening aan de hand van de rekenhulp van de aan te vragen subsidie

Wij vragen u om de aanvullende gegevens vóór 31 maart 2021 aan ons toe te sturen. Dit kunt u per e-mail doen naar post@drenthe.nl of per post naar het college van Gedeputeerde Staten van Drenthe, ter attentie van team Subsidies en Inkoop, Postbus 122, 9400 AC Assen. Als wij de gevraagde gegevens op bovenstaande datum nog niet hebben ontvangen, nemen wij uw aanvraag niet in behandeling.

Datum van ontvangst
De datum waarop wij de aanvullende gegevens ontvangen, geldt als datum van binnenkomst van uw aanvraag. Die datum is van belang voor de verdeling van het bedrag dat beschikbaar is voor het verstrekken van subsidies. Aanvragen die compleet zijn binnengekomen voordat wij uw aanvullende gegevens hebben ontvangen, gaan voor op uw aanvraag.

Uitstellen beslistermijn
De termijn voor het nemen van een besluit op uw subsidieaanvraag wordt uitgesteld tot de dag waarop wij de aanvullende gegevens van u hebben ontvangen of de door ons gestelde termijn is verstreken.

Bij correspondentie verzoeken wij u het zaaknummer 202100896 te vermelden.

Nadere informatie
Mocht u nog vragen hebben, dan kunt u contact opnemen met het Klant Contact Centrum, telefoonnummer (0592) 36 55 55.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
namens dezen,

5.1.2e

i.o.
ir. R. Bakker,
Teammanager Subsidies en Inkoop

GALLAGHER
M1200i
MULDER
AFRASTERINGEN
G.H. Mulder
Tjabbekamp 4
8435 VS Donkerbroek
tel (0516) 49 18 67
mobiel (06) 55 83 88 34

RVO

	2019	2020
1 Feb	26	25
1 Mei	55	53
1 Aug.	55	55
1 Nov.	26	25
Gemiddeld	41	39

Rabobank Het Drentse Land

Rekeningafschrift

Rabo DirectRekening

Rabobank

[redacted]

Datum aanmaak afschrift	Datum vanaf	Datum tot en met
06-09-2020	01-08-2020	31-08-2020

IBAN / Rekeningnummer	BIC	
[redacted]	RABONL2U	[redacted]

Rente datum	Type	Tegenrekening	Naam/omschrijving	Bedrag af (

[redacted]

Date : 30-3-2021 22:41:09
From : "[redacted]@gmail.com
To : "provincie Drenthe" Post@drenthe.nl
Cc : [redacted]@[redacted].nl"[redacted]@[redacted].nl, "[redacted]@home.nl
Subject : Wolf werende afrastering
Attachment : bezwaar subsidie wolvenraster.docx;

Onlangs werd ons telefonisch meegedeeld [redacted] dat onze aanvraag
voor subsidie niet werd toegekend
Wij kunnen ons daarin niet vinden en maken bezwaar tegen deze afwijzing
In de bijlage hebben wij een en ander verwoord

vr gr

[redacted] Stichting Schaapskudde Exloo

stichting
schaapskudde
exloo

Bronneger, 30 maart 2021

Betreft: Subsidie wolfwerende afrastering

Geachte,

Begin dit jaar toen de subsidie opengesteld werd voor wolf werende afrasteringen hebben wij als Stichting een subsidie aanvraag gedaan.

Vooraf geïnformeerd of wij binnen het gebied zouden vallen. Telefonisch werd mij dat verzekerd. De grens zou de provincie grens met Groningen zijn, dus de oost kant van de Hondsrug viel er onder.

1. Onlangs kregen we een telefoontje ( ) dat we niet binnen het gebied vielen !! Bleek de grens verlegd te zijn en niet de provincie grens maar de N34 werd de oostelijke begrenzing.

De spelregels zijn dus tijdens het spel verandert.

In onze ogen kan dat niet en dient de grens ten tijde van de aanvraag gehandhaafd blijven.

Daarnaast is het volgende het geval:

2. Nu de grens de N34 zou zijn, een harde asfalt grens waar de wolf eerst overheen (onlangs in Blijham gesignaleerd) moet, om in het bewuste (subsidie) gebied te komen, moet dan ons gebied doorkruizen, en de N34 dus geen logische grens is.

3. Als derde argument wil ik hier noemen, dat ons begrazings gebeid grenst aan de N34.
   Een afwijzing op een later vastgestelde, asfalt, grens is voor ons dan ook niet acceptabel.
   Periferie rond de N34 zou er toch zeker onder moeten vallen.

   Gezien bovenstaande verzoek ik uw beslissing te heroverwegen en alsnog de ons toekomende subsidie verlenen.

   Vr.gr.

Stichting Schaapskudde Exloo

Date : 1-4-2021 11:07:47
From : "Rechtsbescherming"
To : "Subsidiejuristen" [redacted]@drenthe.nl
Cc : "[redacted]@drenthe.nl
Subject : nieuw (prematuur) bezwaarschrift schaapskudde exloo
Attachment : 00932634.msg;

Beste collega,

Namens de Commissie rechtsbescherming maak ik je erop attent dat er bij GS een (prematuur) bezwaarschrift is binnengekomen. Een afschrift is bijgevoegd. Graag horen wij wanneer het besluit wordt verwacht.

Het uitgangspunt van bezwarenbehandeling is dat wordt onderzocht of de bezwaren in onderling overleg kunnen worden opgelost.
Daarom verzoek ik je om uiterlijk 8 april 2021:
- aan te geven of wordt geprobeerd het bezwaarschrift op te lossen zonder formele bezwarenprocedure en of is ingestemd met aangehouden van de behandeling en verlengen van de beslistermijn;
- aan te geven wat de redenen zijn om niet in onderling overleg te treden;
- aan te geven welke andere collega's én welke belanghebbende(n) op de hoogte moeten worden gesteld van het bezwaarschrift;
- de op de zaak betrekking hebbende stukken aan het secretariaat van de commissie te zenden.

Reacties op bovenstaande verzoeken kunnen worden gestuurd naar [redacted]@drenthe.nl.

We verzoeken je de commissie op de hoogte te stellen van eventuele ontwikkelingen rondom het bezwaarschrift. Voor meer informatie kun je contact opnemen met het secretariaat van de commissie.

Met vriendelijke groet,
[redacted]
secretariaat Commissie rechtsbescherming
provincie Drenthe
telefoon (0592) [redacted]
[redacted]@drenthe.nl

-> LET OP: u ontvangt deze BIJLAGE ter inzage
-> BEWERKING dient altijd via DOCBASE/zaakdossier te geschieden i.v.m. VERSIEBEHEER

Doc.kenniskaart: Bezwaarschift (bezwaar Subsidie II)
Onderwerp: prematuur Bezwaar - schaapskudde exloo - afwijzing subsidie
Zaaknummer: 202100256
Zaakomschrijving: wolvenraster
Emailadres betrok:

Date : 1-4-2021 13:38:34
From : "[redacted]@drenthe.nl
To : "subsidieloket"[redacted]@drenthe.nl
Subject : RE: Inkomende gegevens[redacted] zaaknummer 202100677
Attachment : image001.png;

Hoi[redacted],

Beetje lastig, maar misschien wel beter om dit wel te zien als subsidieaanvraag zodat we officieel de zaak kunnen beginnen en ook om aanvullende gegevens kunnen vragen.

Groetjes,[redacted]

Van: subsidieloket[redacted]@drenthe.nl>
Verzonden: woensdag 31 maart 2021 10:05
Aan:[redacted]@drenthe.nl>
Onderwerp: Inkomende gegevens[redacted]; zaaknummer 202100677

Hoi[redacted]

Er zijn gegevens binnengekomen van[redacted], maar nog steeds geen officieel aanvraagformulier. Ik heb het nu als inkomende brief geregistreerd (staat wel op jouw naam) of had ik dit als aanvraag moeten aanmaken en dan verzoek om aanvullende gegevens opvragen (aanvraagformulier, een bewijs van bankrekening, rekenhulp, foto's, kaart (hij heeft eigen gemaakte schetsen), indien bedrijfsmatig: een landbouw de-minimisverklaring).

Met vriendelijke groet,

[redacted]

provincie Drenthe

Team Subsidies en Inkoop | Postbus 122, 9400 AC | Assen
T (0592)[redacted] | [redacted]@drenthe.nl
Bezoekadres Provinciehuis: Westerbrink 1 te Assen

Date : 8-4-2021 11:47:37
From : " [redacted] **@drenthe.nl**
To : " [redacted] **@drenthe.nl**
Subject : RE: Afhandelverzoek [redacted] **Belde voor** [redacted] **Vragen over o [ref:_00D20DPXP._5003X28NTWD:ref]**

Hoi [redacted]

Afgehandeld, ik ga meneer wat dingen per post toesturen. Zou jij dat in de bulkwerklijst willen zetten. De datum van 15 april mag wel wat verder opgeschoven worden, doe maar 29 april.

Groetjes, [redacted]

Van: [redacted] @drenthe.nl>
Verzonden: donderdag 8 april 2021 9:49
Aan: [redacted] @drenthe.nl>
Onderwerp: FW: Afhandelverzoek [redacted], Belde voor [redacted] .Vragen over o [ref:_00D20DPXP._5003X28NTWD:ref]

Hoi [redacted]

Het lijkt me handiger dat jij deze meneer belt.
Hij heeft natuurlijk het verzoek om aanvullende gegevens ontvangen

Groet [redacted]

Van: KCC provincie Drenthe [redacted] @drenthe.nl>
Verzonden: donderdag 8 april 2021 09:22
Aan: [redacted] @drenthe.nl>
Onderwerp: Afhandelverzoek [redacted], Belde voor [redacted] .Vragen over o [ref:_00D20DPXP._5003X28NTWD:ref]

Beste collega,

Op 8-4-2021 9:21 uur is van [redacted] een vraag binnen gekomen.

Klik op de details van deze zaak om ze te bekijken en de zaak af te handelen.

Hartelijk dank!

Met vriendelijke groet,

namens de provincie Drenthe

[redacted]

[redacted]

provincie Drenthe
Westerbrink 1
Postbus 122
9400 AC Assen
T: (0592) 36 55 55
E [redacted] @drenthe.nl
provincie.drenthe.nl

Date : 19-4-2021 17:04:58
From : "[redacted]@drenthe.nl
To : [redacted]@drenthe.nl
Cc : "Rechtsbescherming" [redacted]@drenthe.nl, "Subsidiejuristen" [redacted]@drenthe.nl
Subject : RE: brief bezwaar schaapskudde exloo

Ho[redacted]

Ik heb vanmiddag [redacted] (van Schaapskudde Exloo) gebeld om nog e.e.a. te verduidelijken en om bepaalde zaken uit het bezwaarschrift duidelijk te krijgen. Hij gaf aan dat hij vorige week ook gebeld is door iemand van de provincie. Heb jij toevallig ook contact met hem opgenomen?

Verder kan ik je berichten dat het bezwaarschrift niet zonder formele bezwarenprocedure kan worden opgelost en dat [redacted] vanuit beleid betrokken is bij dit bezwaar. De dossierstukken zal ik zo dadelijk met het secretariaat van de commissie delen via sharepoint.

Indien in deze procedure een hoorzitting gaat volgen, hoor ik graag wanneer de hoorzitting plaatsvindt en voor wanneer ik het verweerschrift aan moet leveren.

Hoop je hiermee voor nu voldoende te hebben geïnformeerd.

Groe[redacted]

-----Oorspronkelijk bericht-----
Van: [redacted]@drenthe.nl>
Verzonden: vrijdag 9 april 2021 10:59
Aan: Subsidiejuristen [redacted]@drenthe.nl>; [redacted]@drenthe.nl>
Onderwerp: brief bezwaar schaapskudde exloo

Beste collega

De bijgevoegde brief wordt vandaag verzonden.

Met vriendelijke groet,
[redacted]
secretariaat Commissie rechtsbescherming provincie Drenthe tel (0592) [redacted]@drenthe.nl

-> LET OP: u ontvangt deze BIJLAGE ter inzage
-> BEWERKING dient altijd via DOCBASE/zaakdossier te geschieden i.v.m. VERSIEBEHEER

Doc.kenniskaart: Ontvangstbevestiging bezwaar (bezwaar Subsidie II)
Onderwerp: Ontvangstbevestiging bezwaar - St schaapskudde exloo - aanhouden ivm te vroeg ingediend
Zaaknummer: 202100256
Zaakomschrijving: wolvenraster
Emailadres betrok:

Date : 30-4-2021 17:17:05
From : "subsidieloket" [redacted] **@drenthe.nl**
To : " [redacted] **@drenthe.nl**
Subject : FW: Wolvensubsidie tav [redacted]
Attachment : 20210428_133711.jpg;image001.jpg;

Hoi [redacted],

Wij hebben dit doorgestuurd gekregen wou het wel inboeken maar volgens mij nog niet alles toch??? Wil jij dit zelf toevoegen? Laat het anders maar weten .

Groeten [redacted]

Van: provincie Drenthe <Post@drenthe.nl>
Verzonden: donderdag 29 april 2021 09:20
Aan: subsidieloket [redacted] @drenthe.nl>
Onderwerp: FW: Wolvensubsidie tav [redacted]

Van: Statengriffie <Statengriffie@drentsparlement.nl>
Verzonden: donderdag 29 april 2021 08:58
Aan: provincie Drenthe <Post@drenthe.nl>
Onderwerp: FW: Wolvensubsidie tav [redacted]

Goedemorgen collega's,

Onderstaande e-mail hebben wij via de Statengriffie postbus binnengekregen. Dit is niet iets voor onze afdeling.
Zouden jullie deze kunnen doorzetten naar de betreffende GS-afdeling?

Met vriendelijke groet,

[redacted] | Statengriffie
PROVINCIE DRENTHE | Postbus 122, 9400 AC Assen
T (0592) [redacted] | E [redacted] @drentsparlement.nl
Aanwezig: maandag, woensdag en donderdag

Van: [redacted] @gmail.com>
Verzonden: woensdag 28 april 2021 13:53
Aan: Statengriffie <Statengriffie@drentsparlement.nl>
CC: [redacted] @caiway.nl
Onderwerp: Wolvensubsidie tav [redacted]

Geachte [redacted],
Hierbij stuur ik u een afbeelding van de geplaatste omheining van [redacted]. Ik hoop u hiermee voldoende te hebben geïnformeerd.
Graag zie ik een bevestiging van uw kant te gemoed.

Hoogachtend [redacted]

Date : 4-5-2021 15:48:30
From : "Rechtsbescherming" [redacted] **@drenthe.nl**
To : "Rechtsbescherming" [redacted] **@drenthe.nl, '** [redacted] **@drenthe.nl, "Subsidiejuristen'** [redacted] **@drenthe.nl**
Cc : " [redacted] **@drenthe.nl**
Subject : FW: tekenen bezwaarschrift door gemachtigden RB20210008
Attachment : bezwaar subsidie wolvenraster.docx;KvK 6 maart 2020.docx;Bezwaar getekend [redacted] **Document_2021-05-04_142354.pdf;bezwaar** [redacted] **wolvenraster.png;getekend bezwaar** [redacted] **pdf;getekend bezwaar** [redacted] **pdf;**

Hoi [redacted]

[redacted] heeft ons de bijgevoegde documenten toegestuurd.

Groeten [redacted]

Van: [redacted] @gmail.com>
Verzonden: dinsdag 4 mei 2021 15:21
Aan: Rechtsbescherming <[redacted] @drenthe.nl>; [redacted] @gmail.com>
CC: [redacted] @home.nl>; [redacted] @wonderwereld.nl> [redacted] @wonderwereld.nl>
Onderwerp: tekenen bezwaarschrift door gemachtigden RB20210008

Naar aanleiding van uw brief 21 maart 2021 202100256-009359499

Hierbij als bijlagen:

- nogmaals bezwaarschrift
- uitdraai KvK inzake de bestuursleden, [redacted] en ondergetekende
- getekende verklaring [redacted]
- getekende verklaring [redacted]
- getekende verklaring indiener [redacted]

Hopend u hiermee voldoende te hebben ingelicht.

vr.gr.
[redacted]

stichting
schaapskudde
exloo

Bronneger, 30 maart 2021

Betreft: Subsidie wolfwerende afrastering

Geachte,

Begin dit jaar toen de subsidie opengesteld werd voor wolf werende afrasteringen hebben wij als Stichting een subsidie aanvraag gedaan.

Vooraf geïnformeerd of wij binnen het gebied zouden vallen. Telefonisch werd mij dat verzekerd. De grens zou de provincie grens met Groningen zijn, dus de oost kant van de Hondsrug viel er onder.

1. Onlangs kregen we een telefoontje ( ) dat we niet binnen het gebied vielen !! Bleek de grens verlegd te zijn en niet de provincie grens maar de N34 werd de oostelijke begrenzing.

De spelregels zijn dus tijdens het spel verandert.

In onze ogen kan dat niet en dient de grens ten tijde van de aanvraag gehandhaafd blijven.

Daarnaast is het volgende het geval:

2. Nu de grens de N34 zou zijn, een harde asfalt grens waar de wolf eerst overheen (onlangs in Blijham gesignaleerd) moet, om in het bewuste (subsidie) gebied te komen, moet dan ons gebied doorkruizen, en de N34 dus geen logische grens is.

3. Als derde argument wil ik hier noemen, dat ons begrazings gebeid grenst aan de N34.
   Een afwijzing op een later vastgestelde, asfalt, grens is voor ons dan ook niet acceptabel.
   Periferie rond de N34 zou er toch zeker onder moeten vallen.

   Gezien bovenstaande verzoek ik uw beslissing te heroverwegen en alsnog de ons toekomende subsidie verlenen.

   Vr.gr.

Stichting Schaapskudde Exloo

Zoeken

Inzien uittreksel - Stichting Schaapskudde Exloo (41020246)

Kamer van Koophandel, 05 februari 2020 - 19:44

Tip: u kunt dit product ook opslaan als pdf. Hulp nodig?

Print

- **100 %**

  Enig aandeelhouder

-

  Bestuurder

-

  Aansprakelijkheid

Online inzage uittreksel

KvK-nummer 41020246

Rechtspersoon	
RSIN	[redacted]
Rechtsvorm	Stichting
Statutaire naam	Stichting Schaapskudde Exloo C.A.
Statutaire zetel	gemeente Borger-Odoorn
Datum akte van oprichting	23-11-1994
Datum akte laatste statutenwijziging	[redacted]
Activiteiten	[redacted] - Fokken en houden van schapen

Vestiging

Vestigingsnummer	000042626242
Naam	Stichting Schaapskudde Exloo

Bezoekadres	
Telefoonnummer	0599
E-mailadres	@gmail.com
Datum vestiging	23-11-1994 (datum registratie:)
	SBI-code: 01451 - Fokken en houden van schapen
Activiteiten	Fokken en houden van schapen en geiten en overige graasdieren ten behoeve van het in conditie houden van heidevelden.

Bestuurders

Naam	
Geboortedatum	
Datum in functie	(datum registratie:)
Titel	
Bevoegdheid	Gezamenlijk bevoegd (met andere bestuurder(s), zie statuten)

Naam	
Geboortedatum	
Datum in functie	(datum registratie:)
Titel	
Bevoegdheid	Gezamenlijk bevoegd (met andere bestuurder(s), zie statuten)

Naam	
Geboortedatum	
Datum in functie	(datum registratie:)
Bevoegdheid	Gezamenlijk bevoegd (met andere bestuurder(s), zie statuten)

stichting
schaapskudde
exloo

Bronneger, 30 maart 2021

Betreft: Subsidie wolfwerende afrastering

Geachte,

Begin dit jaar toen de subsidie opengesteld werd voor wolf werende afrasteringen hebben wij als Stichting een subsidie aanvraag gedaan.

Vooraf geïnformeerd of wij binnen het gebied zouden vallen. Telefonisch werd mij dat verzekerd. De grens zou de provincie grens met Groningen zijn, dus de oost kant van de Hondsrug viel er onder.

1. Onlangs kregen we een telefoontje ( ) dat we niet binnen het gebied vielen !! Bleek de grens verlegd te zijn en niet de provincie grens maar de N34 werd de oostelijke begrenzing.

De spelregels zijn dus tijdens het spel verandert.

In onze ogen kan dat niet en dient de grens ten tijde van de aanvraag gehandhaafd blijven.

Daarnaast is het volgende het geval:

2. Nu de grens de N34 zou zijn, een harde asfalt grens waar de wolf eerst overheen (onlangs in Blijham gesignaleerd) moet, om in het bewuste (subsidie) gebied te komen, moet dan ons gebied doorkruizen, en de N34 dus geen logische grens is.

3. Als derde argument wil ik hier noemen, dat ons begrazings gebeid grenst aan de N34.
   Een afwijzing op een later vastgestelde, asfalt, grens is voor ons dan ook niet acceptabel.
   Periferie rond de N34 zou er toch zeker onder moeten vallen.

   Gezien bovenstaande verzoek ik uw beslissing te heroverwegen en alsnog de ons toekomende subsidie verlenen.

   Vr.gr.

Stichting Schaapskudde Exloo

Betreft: bezwaar

Subsidie wol werende afrastering

Hierbij ben ik akkoord met het indienen van het bezwaar

Exloo, 25 april 2021

Uw kenmerk 202100256-00935949

Hierbij verklaart ondertekende,

[redacted] bestuurder van de Stichting Schaapskudde Exloo

het op 15 april 2021 ingediende bezwaarschrift tegen uw afwijzing van de subsidieaanv
het project 'wolvenraster' mede te ondertekenen.

[redacted]

stichting
schaapskudde
exloo

Bronneger, 30 maart 2021

Betreft: Subsidie wolfwerende afrastering

Geachte,

Begin dit jaar toen de subsidie opengesteld werd voor wolf werende afrasteringen hebben wij als Stichting een subsidie aanvraag gedaan.

Vooraf geïnformeerd of wij binnen het gebied zouden vallen. Telefonisch werd mij dat verzekerd. De grens zou de provincie grens met Groningen zijn, dus de oost kant van de Hondsrug viel er onder.

1. Onlangs kregen we een telefoontje ([redacted] dat we niet binnen het gebied vielen !! Bleek de grens verlegd te zijn en niet de provincie grens maar de N34 werd de oostelijke begrenzing.

De spelregels zijn dus tijdens het spel verandert.

In onze ogen kan dat niet en dient de grens ten tijde van de aanvraag gehandhaafd blijven.

Daarnaast is het volgende het geval:

2. Nu de grens de N34 zou zijn, een harde asfalt grens waar de wolf eerst overheen (onlangs in Blijham gesignaleerd) moet, om in het bewuste (subsidie) gebied te komen, moet dan ons gebied doorkruizen, en de N34 dus geen logische grens is.

3. Als derde argument wil ik hier noemen, dat ons begrazings gebeid grenst aan de N34.
Een afwijzing op een later vastgestelde, asfalt, grens is voor ons dan ook niet acceptabel.
Periferie rond de N34 zou er toch zeker onder moeten vallen.

Gezien bovenstaande verzoek ik uw beslissing te heroverwegen en alsnog de ons toekomende subsidie verlenen.

Vr.gr.

[redacted]

[redacted]

[redacted]

stichting
schaapskudde
exloo

Bronneger, 30 maart 2021

Betreft: Subsidie wolfwerende afrastering

Geachte,

Begin dit jaar toen de subsidie opengesteld werd voor wolf werende afrasteringen hebben wij als Stichting een subsidie aanvraag gedaan.

Vooraf geïnformeerd of wij binnen het gebied zouden vallen. Telefonisch werd mij dat verzekerd. De grens zou de provincie grens met Groningen zijn, dus de oost kant van de Hondsrug viel er onder.

1. Onlangs kregen we een telefoontje ( ) dat we niet binnen het gebied vielen !! Bleek de grens verlegd te zijn en niet de provincie grens maar de N34 werd de oostelijke begrenzing.

De spelregels zijn dus tijdens het spel verandert.

In onze ogen kan dat niet en dient de grens ten tijde van de aanvraag gehandhaafd blijven.

Daarnaast is het volgende het geval:

2. Nu de grens de N34 zou zijn, een harde asfalt grens waar de wolf eerst overheen (onlangs in Blijham gesignaleerd) moet, om in het bewuste (subsidie) gebied te komen, moet dan ons gebied doorkruizen, en de N34 dus geen logische grens is.

3. Als derde argument wil ik hier noemen, dat ons begrazings gebeid grenst aan de N34.
Een afwijzing op een later vastgestelde, asfalt, grens is voor ons dan ook niet acceptabel.
Periferie rond de N34 zou er toch zeker onder moeten vallen.

Gezien bovenstaande verzoek ik uw beslissing te heroverwegen en alsnog de ons toekomende subsidie verlenen.

Vr.gr.

[redacted]

Date : 6-5-2021 10:53:22
From : "Rechtsbescherming" @drenthe.nl
To : " @gmail.com, "Rechtsbescherming" @drenthe.nl
Subject : RE: tekenen bezwaarschrift door gemachtigden RB20210008

Geachte ,

Wij hebben uw documenten ontvangen en doorgestuurd naar Gedeputeerde Staten. Zij zullen de ontvangst ook per brief bevestigen.

Hierbij bevestigen wij tevens dat u afziet van horen op zitting van de commissie.

Met vriendelijke groet,
secretariaat Commissie rechtsbescherming provincie Drenthe
tel (0592) @drenthe.nl

Van: @gmail.com>
Verzonden: woensdag 5 mei 2021 16:01
Aan: Rechtsbescherming @drenthe.nl>; @gmail.com>
Onderwerp: Fwd: tekenen bezwaarschrift door gemachtigden RB20210008

Graag verneem ik of u inmiddels bijgaande mail hebt ontvangen.
Van in persoon gehoord willen worden maken we geen gebruik.
Ons standpunt hebben we uitvoerig toegevoegd. Ook heb ik reeds twee maal mijn verhaal per telefoon mogen uitleggen.aan uw medewerkers.

vr.gr.
.

---------- Forwarded message ---------
Van: @gmail.com>
Date: di 4 mei 2021 om 15:20
Subject: tekenen bezwaarschrift door gemachtigden RB20210008
To: @drenthe.nl>, @gmail.com>
Cc: @home.nl>, @wonderwereld.nl> < @wonderwereld.nl>

Naar aanleiding van uw brief 21 maart 2021 202100256-009359499

Hlerbij als bijlagen:

- nogmaals bezwaarschrift
- uitdraai KvK inzake de bestuursleden, en ondergetekende
- getekende verklaring
- getekende verklaring
- getekende verklaring indiener

Hopend u hiermee voldoende te hebben ingelicht.

vr.gr.

Date : 7-5-2021 12:15:34
From : "[redacted]@drenthe.nl
To : "Rechtsbescherming" [redacted]@drenthe.nl
Cc : "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl, "Subsidiejuristen" [redacted]@drenthe.nl
Subject : verweerschrift bezwaar Stichting Schaapskudde Exloo
Attachment : Verweerschrift bezwaar Schaapskudde Exloo.docx;image001.png;

Beste collega,

Bij deze het verweerschrift inzake het bezwaar van de Stichting Schaapskudde Exloo ten behoeve van de hoorzitting op 31 mei a.s.

Mochten er vragen zijn dan ben ik graag bereid die te beantwoorden.

Met vriendelijke groet,

[redacted]

provincie Drenthe
Team Subsidies en Inkoop | Postbus 122, 9400 AC | Assen
T (0592)[redacted] | [redacted]@drenthe.nl
Bezoekadres Provinciehuis: Westerbrink 1 te Assen
werkdagen: maandag-dinsdag-donderdag-vrijdag

Procedurenummer: RB 20210008

Verweerschrift inzake het bezwaar van het bestuur van de Stichting Schaapskudde Exloo (hierna bezwaarmaker) tegen de afwijzing van de subsidieaanvraag "wolvenraster" besluit d.d. 14 april 2021 met kenmerk 202100256-00934727.

Procesverloop
Op 19 januari 2021 heeft bezwaarmaker op grond van de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe (hierna: de Subsidieregeling) een aanvraag ingediend om in aanmerking te komen voor een subsidie van € 12.428,- voor de kosten van wolfwerende afrasteringen op het perceel [redacted] ten zuiden van Exloo.

Bij besluit van 14 april 2021 met kenmerk 202100256-00934727 hebben Gedeputeerde Staten de aanvraag afgewezen. De subsidie is geweigerd op grond van artikel 4 en artikel 7 van de Subsidieregeling, omdat de subsidie is aangevraagd ten behoeve van een locatie die valt buiten het wolvenrisicogebied zoals aangewezen door Gedeputeerde Staten. Hierdoor valt bezwaarmaker niet onder de doelgroep van de regeling en wordt niet voldaan aan de criteria om voor subsidie in aanmerking te komen.

Ontvankelijkheid van het bezwaar
Tegen het besluit van 14 april 2021 is op 30 maart 2021 namens bezwaarmaker een bezwaarschrift ingediend. Aangezien het bestreden besluit ten tijde van het indienen van het bezwaarschrift nog niet op schrift was gesteld, maar bezwaarmaker redelijkerwijs wel kon menen dat dit wel reeds het geval was, is de behandeling eerst aangehouden tot de dag nadat het besluit aan bezwaarmaker is toegezonden en de termijn om bezwaar te maken is aangevangen (artikel 6:10 van de Algemene wet bestuursrecht (Awb)). Verder voldoet het bezwaarschrift aan de eisen die daar gelet op artikel 6:5 van de Awb aan worden gesteld.

Gronden van het bezwaar
Samengevat weergegeven wordt in bezwaar het volgende aangevoerd.

1. Voorafgaand aan het doen van een aanvraag heeft bezwaarmaker geinformeerd naar het wolvenrisicogebied. Bezwaarmaker stelt dat hem telefonisch is verzekerd dat het perceel [redacted] onder het gebied zou vallen. De oostelijke begrenzing van het wolvenrisicogebied is volgens bezwaarmaker na het indienen van de aanvraag gewijzigd van de provinciegrens met Groningen naar de N34. Hiermee zijn de criteria op basis waarvan aanspraak kan worden gemaakt op subsidie gewijzigd en dit kan niet.

2. De grens van de N34 is geen logische grens, omdat de wolf dan eerst over deze asfaltweg moet en het gebied van bezwaarmaker dient te doorkruizen om in het voor subsidie aangewezen gebied te komen.

3. Het begrazingsgebied van bezwaarmaker grenst aan de N34. Ook de periferie rondom de N34 zou volgens bezwaarmaker onder het vastgestelde wolvenrisicogebied dienen te vallen.

Reactie Gedeputeerde Staten op het bezwaarschrift
Gelet op het bepaalde in artikel 4 van de Subsidieregeling wordt subsidie uitsluitend verstrekt aan schapen- en geitenhouders in een wolvenrisicogebied die in het Identificatie- en Registratiesysteem van dieren staan geregistreerd. Onder het wolvenrisicogebied wordt gelet op artikel 1.1 onder f van de Subsidieregeling het door Gedeputeerde Staten van Drenthe vastgestelde gebied waar schade op

risico door een wolf aannemelijk is, verstaan. Ook uit de in artikel 7 van de Subsidieregeling genoemde toetsingscriteria volgt onder meer dat een vereiste voor subsidie is dat de vaste wolfwerende afrastering wordt gebruikt op percelen binnen het door Gedeputeerde Staten aangewezen wolvenrisicogebied en dat bij een verplaatsbare afrastering door de aanvrager aannemelijk is gemaakt dat zijn dieren binnen het wolvenrisicogebied zullen grazen.

Bij besluit van 15 december 2020 hebben Gedeputeerde Staten het wolvenrisicogebied vastgesteld. Het gebied is toen afgebakend op herkenbare (water)wegen en lag globaal rond de boswachterijen in Midden-Drenthe. De noordzijde werd begrensd door de N33 van knooppunt Assen tot verkeersplein Gieten. De oostzijde werd begrensd door de N34 van verkeersplein Gieten tot aan kanaal Buinen-Schoonoord, vanaf daar werd het kanaal gevolgd tot aan de Brammerhoopstraat in Eeserveen naar de Borgerzijtak en vanuit daar het Kanaal Borger- Odoorn tot aan het Oranjekanaal, die tevens het gebied aan de zuidzijde begrensde. De westzijde van het gebied werd begrensd door de A28 vanaf het Oranjekanaal tot aan knooppunt Assen.

Bij besluit van 9 februari 2021 hebben Gedeputeerde Staten hun besluit van 15 december 2020 gewijzigd in die zin dat het wolvenrisicogebied is uitgebreid. Het gebied is afgebakend op herkenbare (water)wegen. De noordkant van het wolvenrisicogebied wordt begrensd door het punt waar de A28 en de N34 elkaar kruisen. De A28 vormt de westgrens van het gebied, tot deze de provinciegrens met Overijsel kruist. Aan de zuidzijde vormt de provincie-/landsgrens de begrenzing van het gebied. Aan de Oostzijde wordt het gebied begrenst door de N34, N376 en A37, tot de A37 de landsgrens kruist.

Gelet op vorenstaande is de stelling van bezwaarde dat het wolvenrisiscogebied is gewijzigd van de provinciegrens met Groningen naar de N34 niet juist. De oostelijke grens van het wolvenrisicogebied is nimmer de provinciegrens met Groningen geweest. Dat aan bezwaarmaker telefonisch door een medewerker van de provincie Drenthe zou zijn meegedeeld dat dit de grens is van het gebied en hierdoor het perceel [redacted] onder het wolvenrisicogebied zou vallen, achten Gedeputeerde Staten dan ook niet mogelijk. Bezwaarmaker heeft op de vraag door wie hem deze informatie is gegeven bovendien ook geen antwoord kunnen geven.

Gedeputeerde Staten betwisten niet dat het wolvenrisicogebied tijdens de looptijd van de regeling is uitgebreid en daarmee de voorwaarden om in aanmerking te komen voor subsidie zijn gewijzigd. Gedeputeerde Staten zijn echter van mening dat deze wijziging van het wolvenrisicogebied is toegestaan nu daar niemand door wordt benadeeld. Integendeel, door het uitbreiden van het wolvenrisicogebied kunnen meer schapen- en geitenhouders voor subsidie in aanmerking komen.

Bezwaarmaker heeft subsidie aangevraagd voor wolfwerende afrastering ten behoeve van het perceel [redacted] ten zuiden van Exloo. Dit gebied ligt naast de N34 (oostzijde) en valt hierdoor niet binnen het vastgestelde wolvenrisicogebied. Ook in het eerdere, door Gedeputeerde Staten vastgestelde kleinere gebied, viel het perceel [redacted] niet onder het wolvenrisicogebied. De wijziging van het wolvenrisicogebied is hierdoor niet van invloed geweest op de subsidieaanvraag van bezwaarde. Nu het perceel van bezwaarmaker waarvoor subsidie wordt aangevraagd niet valt onder het wolvenrisicogebied bestaat, gelet op de criteria uit de Subsidieregeling, geen recht op subsidie. Dat bezwaarmaker zelf van mening is dat de grens van de N34 niet logisch is en dat ook de periferie rondom de N34 onder het vastgestelde wolvenrisicogebied dient te vallen, maakt dit niet anders.

Conclusie
Gedeputeerde Staten zijn van mening dat zij tot een juiste afweging zijn gekomen en de subsidieaanvraag op goede gronden hebben afgewezen. Het bezwaarschrift geeft geen aanleiding om het bestreden besluit te herzien.

Date : 11-5-2021 12:28:01
From : "Rechtsbescherming" @drenthe.nl
To : " @gmail.com
Cc : "Rechtsbescherming" @drenthe.nl
Subject : bezwaarschrift
Attachment : Verweerschrift bezwaar Schaapskudde Exloo.docx;

Geachte

Gedeputeerde Staten hebben een verweerschrift ingediend met betrekking tot uw bezwaarschrift. Daarvan doe ik u hierbij een kopie toekomen.

Mocht u nog een schriftelijke reactie willen geven op het verweerschrift dan kunt u dat doen vóór 19 mei 2021 via @drenthe.nl.

Met vriendelijke groet,
secretariaat Commissie rechtsbescherming provincie Drenthe
tel (0592) @drenthe.nl

Van: @gmail.com>
Verzonden: woensdag 5 mei 2021 16:01
Aan: Rechtsbescherming @drenthe.nl> @gmail.com>
Onderwerp: Fwd: tekenen bezwaarschrift door gemachtigden RB20210008

Graag verneem ik of u inmiddels bijgaande mail hebt ontvangen.
Van in persoon gehoord willen worden maken we geen gebruik.
Ons standpunt hebben we uitvoerig toegevoegd. Ook heb ik reeds twee maal mijn verhaal per telefoon mogen uitleggen.aan uw medewerkers.

vr.gr.
.

---------- Forwarded message ---------
Van: @gmail.com>
Date: di 4 mei 2021 om 15:20
Subject: tekenen bezwaarschrift door gemachtigden RB20210008
To: @drenthe.nl>, @gmail.com>
Cc @home.nl>, @wonderwereld.nl> < @wonderwereld.nl>

Naar aanleiding van uw brief 21 maart 2021 202100256-009359499

Hierbij als bijlagen:

- nogmaals bezwaarschrift
- uitdraai KvK inzake de bestuursleden, en ondergetekende
- getekende verklaring
- getekende verklaring
- getekende verklaring indiener

Hopend u hiermee voldoende te hebben ingelicht.

vr.gr.

Date : 2-7-2021 14:13:47
From : "Rechtsbescherming"
To : "Subsidiejuristen" [redacted]@drenthe.nl, '[redacted]@drenthe.nl
Cc : "Rechtsbescherming" [redacted]@drenthe.nl
Subject : overdracht advies Schaapskudde Exloo
Attachment : 00948005.PDF;00948004.PDF;00948002.pdf;

Dag collega,

Hierbij de brief, incl. advies betreffende de overdracht van het bezwaarschrift van Stichting Schaapskudde Exloo. Kortheidshalve verwijs ik naar de inhoud van de brief.

Met vriendelijke groet,

[redacted]
secretariaat Commissie rechtsbescherming
provincie Drenthe
telefoon (0592)[redacted]
[redacted]@drenthe.nl

-> LET OP: u ontvangt deze BIJLAGE ter inzage
-> BEWERKING dient altijd via DOCBASE/zaakdossier te geschieden i.v.m. VERSIEBEHEER

Doc.kenniskaart: Overdracht advies - SChaapskudde Exloo - aan GS
Onderwerp: Overdracht advies - SChaapskudde Exloo - aan GS
Zaaknummer: 202100256
Zaakomschrijving: wolvenraster
Emailadres betrok:

Doc.kenniskaart: Overdracht advies bezwaarmaker (bezwaar Subsidie II)
Onderwerp: Overdracht advies - Schaapskudde Exloo
Zaaknummer: 202100256
Zaakomschrijving: wolvenraster
Emailadres betrok:

Doc.kenniskaart: Advies commissie (bezwaar Subsidie II)
Onderwerp: Advies inzake het bezwaarschrift van - Schaapskudde Exloo
Zaaknummer: 202100256
Zaakomschrijving: wolvenraster
Emailadres betrok:

Commissie rechtsbescherming
van de provincie Drenthe

Postbus 122, 9400 AC Assen
telefoon (0592) [redacted]
[redacted]@drenthe.nl

Aan:
het college van Gedeputeerde Staten van
de provincie Drenthe
t.a.v. team Subsidies en Inkoop, [redacted]

Assen, 2 juli 2021
Ons kenmerk RB 20210008 - 00948005
Onderwerp: overdracht advies

Geacht college,

Hierbij doe ik u het advies van 2 juli 2021, inzake het door Stichting Schaapskudde Exloo ingediende bezwaarschrift, aangaande uw besluit van 14 april 2021 met kenmerk 202100256-00934727 toekomen. Dit besluit betreft de afwijzing van de subsidieaanvraag ‘wolvenraster’.

Ik verzoek u een besluit op het bezwaarschrift te nemen en vraag met name uw aandacht voor:
- De termijn voor het nemen van het besluit op het bezwaarschrift. De wettelijke beslistermijn eindigt op 18 augustus 2021. Deze termijn kan met zes weken worden verdaagd.
- De ondertekening van het besluit op het bezwaarschrift. Meer informatie hierover vindt u in “Help!!!... Ik heb een bezwaarschrift ontvangen”, te vinden op Huisnet → Juridisch Plein → Rechtsbescherming.

Tot slot verzoek ik u een afschrift van de eventuele verdaging en het besluit op het bezwaarschrift naar het secretariaat van de commissie te sturen.

Hoogachtend,
de voorzitter van de commissie,

de heer J.A. Oostmeijer

Bijlage: Advies

Commissie rechtsbescherming
van de provincie Drenthe

Postbus 122, 9400 AC Assen
telefoon (0592) [redacted]
[redacted]@drenthe.nl

Aan:
Stichting Schaapskudde Exloo
[redacted]

Assen, 2 juli 2021
Ons kenmerk RB 20210008 - 00948004
Onderwerp: overdracht advies

Geachte [redacted]

Naar aanleiding van uw bezwaarschrift, tegen het besluit van Gedeputeerde Staten van 14 april 2021 inzake de afwijzing van subsidieaanvraag ‘wolvenraster’, deel ik u het volgende mee.

Op 2 juli 2021 heeft de commissie advies uitgebracht en dit toegezonden aan Gedeputeerde Staten. Voor de volledigheid wijs ik u er op dat Gedeputeerde Staten zelf een besluit op het bezwaarschrift dienen te nemen. Dit besluit kunt u over enige tijd tegemoet zien. Tegelijk met het besluit op het bezwaarschrift ontvangt u het advies van de commissie.

Informatie over de bezwaarprocedure kunt u vinden op http://provincie.drenthe.nl/bezwaarprocedure. Voor informatie over de beslissing op het bezwaarschrift kunt u contact opnemen met team Subsidies en Inkoop.

Ik hoop u met deze informatie van dienst te zijn geweest.

Hoogachtend,
de voorzitter van de commissie,

de heer J.A. Oostmeijer

Bij correspondentie verzoeken wij u het zaaknummer RB 20210008 te vermelden.

Commissie rechtsbescherming
van de provincie Drenthe

Postbus 122, 9400 AC Assen
telefoon (0592) [redacted]
[redacted]@drenthe.nl

Aan
het college van Gedeputeerde Staten van de
provincie Drenthe

Assen, 2 juli 2021
Kenmerk RB 20210008
Onderwerp: Advies betreffende bezwaarschrift Stichting Schaapskudde Exloo

Geacht college,

Aan de commissie is ter advisering een bezwaarschrift voorgelegd van Stichting Schaapskudde Exloo (hierna: bezwaarde) van 30 maart 2021, gericht tegen uw besluit van 14 april 2021, kenmerk 202100256-00934727. Dit besluit betreft de afwijzing van een aanvraag voor een subsidie voor het project 'wolvenraster'.

Het bestreden besluit
Bij besluit van 14 april 2021, met het kenmerk 202100256-00934727 (hierna: het bestreden besluit), heeft het college besloten de aanvraag van bezwaarde voor subsidie voor het project 'wolvenraster', voor een bedrag van € 12 428,- op grond van artikel 4 en artikel 7 van de Subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe (hierna: de Subsidieregeling) af te wijzen. Het perceel '[redacted] van bezwaarde valt buiten het 'wolvenrisicogebied' zoals aangewezen door het college. Hierdoor voldoet bezwaarde niet aan de voorwaarden die de Subsidieregeling stelt voor het verstrekken van subsidie.

Bezwaargronden
Bezwaarde kan zich niet verenigen met het bestreden besluit vanwege de volgende 3 redenen:

1. Bezwaarde heeft vooraf geïnformeerd of zijn perceel binnen het betreffende wolvenrisicogebied valt en hem is verzekerd dat dit het geval was. Volgens bezwaarde is de oostelijke begrenzing na het indienen van de aanvraag verplaatst van de provinciegrens naar de N34. Dit vindt hij niet kunnen.
2. De N34 is volgens bezwaarde geen logische grens omdat de wolf, die onlangs in Groningen (Blijham) waargenomen zou zijn, dan eerst het [redacted] zou moeten doorkruisen om in het wolvenrisicogebied te komen.
3. Bezwaarde vindt het niet acceptabel dat subsidie wordt afgewezen vanwege de later vastgestelde grens, de N34, terwijl het begrazingsgebied van bezwaarde grenst aan de N34. De periferie van de N34 zou volgens bezwaarde ook onder het wolvenrisicogebied moeten vallen.

Verweer

Het college geeft aan dat op grond van artikel 4 en artikel 7 van de Subsidieregeling alleen subsidie wordt verstrekt aan schapen- en geitenhouders in een wolvenrisicogebied. Bij besluit van 15 december 2020 heeft het college een wolvenrisicogebied vastgesteld. Dit gebied is later uitgebreid bij besluit van 9 februari 2021.

De oostzijde werd begrensd door de N34 van verkeersplein Gieten tot aan kanaal Buinen-Schoonoord, vanaf daar werd het kanaal gevolgd tot aan de Brammerhoopstraat in Eeserveen naar de Borgerzijtak en vanuit daar het Kanaal Borger- Odoorn tot aan het Oranjekanaal, die tevens het gebied aan de zuidzijde begrensde. Na de wijziging wordt het gebied aan de oostzijde begrensd door de N34, N376 en A37, tot de A37 de landsgrens kruist.

Volgens het college is het derhalve niet juist dat de grens is gewijzigd van de provinciegrens met Groningen naar de N34. De oostelijke grens van het wolvenrisicogebied heeft nooit gelegen op de provinciegrens met Groningen. Dat aan bezwaarde telefonisch door een medewerker van de provincie Drenthe zou zijn meegedeeld dat dit de grens is van het gebied en hierdoor het perceel [redacted] onder het wolvenrisicogebied zou vallen, acht het college zeer onwaarschijnlijk.
Het perceel van bezwaarde ligt ten oosten van de N34 en valt dus buiten het wolvenrisicogebied. Dit geldt ook voor het eerder vastgestelde gebied. Derhalve bestaat volgens het college geen recht op subsidie en is er geen reden om het bestreden besluit te herzien.

Voorbereiding van het advies

Bezwaarde heeft bij e-mail van 5 mei 2021 aangegeven geen gebruik te willen maken van het recht te worden gehoord.

Op 11 mei 2021 is aan bezwaarde het verweerschrift toegezonden. Hierop heeft bezwaarde per mail van 12 mei 2021 gereageerd. Bezwaarde geeft aan de N34 als harde grens niet logisch te vinden. Tevens vindt hij dat rekening zou moeten worden gehouden met de ligging van zijn begrazingsgebied aan de N34. Ten slotte merkt bezwaarde op dat indien de door hem ontvangen informatie anders was geweest, hij niet de moeite had genomen om een aanvraag in te dienen. Wat betreft de ontvangen informatie van de medewerker van de provincie geeft hij dan ook aan dat het zijn woord tegen het woord van de medewerker is.

Overwegingen van de commissie

Ontvankelijkheid

De commissie stelt vast dat het bezwaar is gericht tegen een besluit dat vatbaar is voor bezwaar en beroep en dat het aan de te stellen eisen voldoet (artikelen 6:5 en 6:7 van de Awb). Bezwaarde moet bovendien als belanghebbende worden beschouwd. De commissie acht het bezwaar derhalve ontvankelijk en adviseert het college dienovereenkomstig te beslissen.

Inhoudelijke beoordeling

De commissie ziet zich voor de vraag gesteld of het college terecht en op juiste gronden tot het bestreden besluit is gekomen. Uitgaande van een volledige heroverweging op de grondslag van het bezwaar overweegt zij hiertoe het volgende.

Het bestreden besluit wordt beoordeeld tegen de achtergrond van de toepasselijke regelgeving. Die betreft in ieder geval de Awb, de Algemene subsidieverordening Drenthe 2017, de Subsidieregeling en de Aanwijzing Risicogebied wolvenschade.

Artikel 4 van de Subsidieregeling bepaalt dat alleen subsidie wordt verstrekt aan schapen- en geitenhouders in een wolvenrisicogebied die in het Identificatie- en Registratiesysteem van dieren staan geregistreerd.

In artikel 7 van de Subsidieregeling zijn de criteria opgenomen waaraan een aanvraag wordt getoetst. Op grond van artikel 7, onder a, dient de vaste wolfwerende afrastering te worden gebruikt op percelen binnen het door Gedeputeerde Staten aangewezen wolvenrisicogebied. Ingevolgde artikel 7, onder b, dient de aanvrager bij een verplaatsbare afrastering aannemelijk te maken dat zijn dieren binnen het wolvenrisicogebied zullen grazen.

Uit artikel 1, onder f, van de Subsidieregeling blijkt dat een wolvenrisicogebied een door Gedeputeerde Staten van Drenthe vastgesteld gebied is, waar schade op risico door een wolf aannemelijk is. In de Aanwijzing Risicogebied wolvenschade is een risicogebied voor wolven aangewezen.

De commissie gaat bij haar oordeelsvorming en advisering uit van de volgende feiten en omstandigheden.

Bezwaarde vraagt subsidie aan voor het project ‘wolvenraster’, ter bekostiging van het aanschaffen en/of aanpassen van een vaste wolfwerende afrastering en het aanschaffen van een verplaatsbare wolfwerende afrastering op het perceel [redacted] bij Exloo. Het college heeft de aanvraag afgewezen omdat het perceel van bezwaarde buiten het wolvenrisicogebied valt.

De commissie begrijpt dat bezwaarde van mening is dat de grens van het wolvenrisicogebied niet logisch is getrokken en dat er rekening moet worden gehouden met de ligging van zijn begrazingsgebied aan de N34. Bezwaarde geeft tevens aan dat hem is verzekerd dat het [redacted] binnen het wolvenrisicogebied zou liggen en dat het gebied na het indienen van de aanvraag is gewijzigd.

De commissie stelt vast dat het [redacted], waar de schapen van bezwaarde grazen, niet valt binnen het wolvenrisicogebied. Dit gebied is weliswaar in 2021 gewijzigd en uitgebreid, maar ook dan valt het [redacted] buiten het wolvenrisicogebied. Op grond van de Subsidieregeling kan het college dan ook niet anders dan de aanvraag afwijzen.

Voor zover bezwaarde zich beroept op een toezegging van het college dat zijn perceel binnen het wolvenrisicogebied valt en dat hij op basis van deze informatie een aanvraag heeft ingediend stelt de commissie vast dat uit het dossier niet is gebleken dat op enigerlei wijze sprake is van een toezegging aan bezwaarde over het verstrekken van subsidie.

Indien bezwaarde heeft beoogd bezwaar te maken tegen de begrenzing van het wolvenrisicogebied, komt de commissie tot de conclusie dat dit geen voor bezwaar vatbaar besluit betreft en dat daartegen geen bezwaar kan worden ingediend.

Conclusie
De commissie concludeert dat, nu bezwaarde subsidie heeft aangevraagd voor toepassing in een gebied dat buiten het wolvenrisicogebied gelegen is, het college terecht en op juiste gronden tot het bestreden besluit is gekomen. De commissie adviseert het college het bezwaar ongegrond te verklaren.

Advies van de commissie

De commissie adviseert:

1. het bezwaarschrift ongegrond te verklaren;
2. het bestreden besluit in stand te laten.

Hoogachtend,
de Commissie rechtsbescherming,

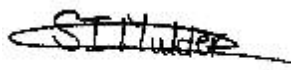

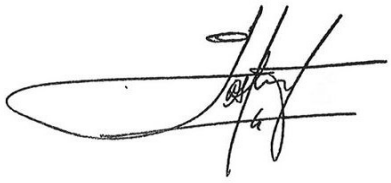

mevrouw S.I. Mulder , secretaris

J.A. Oostmeijer , voorzitter

Date : 20-5-2021 13:08:52
From : "[redacted]@drenthe.nl
To : "[redacted]@drenthe.nl
Subject : aanvraag wolfwerend raster[redacted]
Attachment : image001.png;

Hoi[redacted],
5.2.1[redacted]. Maar volgens mij heb je nu inderdaad alles wel binnen.

Aantal schapen
Voor het plaatsen van een vast raster komt het precieze aantal schapen in dit geval niet zo nauw. Je kunt rustig uitgaan van het gemiddelde van 100 stuks, als ik die overzichten van de stallijsten zo bekijk.

Lengte van het raster
Op de eerste nota die meneer instuurde staat een schapenraster met een lengte van 1130 meter. Op de tweede is nog eens sprake van 150 meter raster. (samen 1280 meter) Hoe hij dan zelf aan 1475 komt? Op de schets die hij aanleverde geeft hij aan dat de lengte van het weiland 600 meter is en de breedte 150. Volgens mij is dat dan inderdaad zo rond 1475. Maar dat verklaart niet het verschil van 195 meter.

Mijn berekening
Als ik uitga van mijn berekening kom ik daarom op:
1280 meter x 3 = € 3.840,00
Vaste component € 500,00
Totaal € 4.340,00

Met vriendelijke groet,

[redacted] team Subsidies & Inkoop

provincie Drenthe

Team Subsidies & Inkoop |PROVINCIE DRENTHE | Postbus 122, 9400 AC | Assen
T (0592)[redacted]
[redacted]@drenthe.nl
Bezoekadres Provinciehuis: Westerbrink 1 te Assen

Aanwezig op dinsdag tot en met donderdag

Date : 16-7-2021 14:20:05
From : "[redacted]"
To : "[redacted]@hotmail.com
Subject : RE: Subsidieaanvraag schade voorkomen door wolven
Attachment : image001.png;

Geachte heer/mevrouw [redacted]

Hartelijk dank voor uw snelle reactie.
Met de nieuwe informatie heb ik een berekening gemaakt van de hoogte van de subsidie.
U had over de 8 peildata gemiddeld [redacted] dieren.
1050 meter x € 3 per meter = € 3150,- 1847x 3 = 5541
Per dier is dit € 3150 / 5.1.2f € 5541 5.1.2f
Dit is boven het plafond van € 100,- per dier. Het bedrag wordt daarom beperkt tot de maximale € 100,- per dier, oftewel, 5.1.2f x € 100,- = 5.1.2
Voor de vaste afrastering bedraagt de subsidie in totaal dan: € 500,- vaste component + € 1.700,- variabele component = € 2.200

Ik wilde u hiervan alvast op de hoogte stellen. Ik zal de beschikking in orde maken en dan zult u deze waarschijnlijk eind volgende week ontvangen.

Hopende u hiermee voldoende te hebben geïnformeerd.

Hartelijke groet,

[redacted]

provincie Drenthe

Team Subsidies en Inkoop | Postbus 122, 9400 AC | Assen
T (0592) [redacted] @drenthe.nl
Bezoekadres Provinciehuis: Westerbrink 1 te Assen
werkdagen: maandag t/m vrijdag 7:00 – 14:00

Van: [redacted] @hotmail.com>
Verzonden: woensdag 14 juli 2021 13:41
Aan: [redacted] @drenthe.nl>
Onderwerp: Re: Subsidieaanvraag schade voorkomen door wolven

VastleggenAanvraagInfoProdVastleggenSubmit.do

hopenlijk kunt u de stallijsten van 2020 op deze manier inzien

wat de dieren betreft klopt uw aantal voor 2019
het verschil in de meters zit hem erin dat in de eerste opgave ik de meters dielangs de sloot in ons perceel ook heb meegerekent deze wordt door u ws gezoen als tussenafrastering vandaar dat de 1050 strekkende meters de meters aan de buitenkant van de weilanden is

hopenlijk heb ik het zo helder uitgelegd

vr gr [redacted]

Van: [redacted] @drenthe.nl>
Verzonden: woensdag 14 juli 2021 12:54
Aan: [redacted] @hotmail.com [redacted] @hotmail.com>
Onderwerp: Subsidieaanvraag schade voorkomen door wolven

Geachte [redacted],

Ik ben momenteel bezig met de behandeling van uw aanvraag schade voorkomen door wolven (202101457). Ik echter heb nog een paar vragen over uw aanvraag.
U heeft een berekening gemaakt met de volgende gegevens:
totaal aantal dieren op de 4 peildata in 2019 [redacted] 5.1.2
totaal aantal dieren op de peild [redacted] 020
totaal dus 153 gedeeld door 8 5.1. [redacted] ieren gemiddels
antal meters omheining 1847x [redacted] 50
500 vaste vergoeding
totaal 6050

In uw aanvraag(formulier) geeft u 1050 meter vaste omheining aan, in uw berekening gaat het om 1847 meter.
Daarnaast kom ik met de stallijsten van 2019 over de 4 peildata uit op [redacted] dieren. En ik mis de documenten van de 4 peildata in 2020.

Ik zou daarom nog graag van u het juiste aantal strekkende meters vaste omheining willen weten en de 4 stallijsten van 2020 ontvangen.
Mocht u nog vragen hebben dan kunt u contact opnemen via onderstaande gegevens.

Hartelijke groet,

[redacted]

provincie Drenthe

Team Subsidies en Inkoop | Postbus 122, 9400 AC | Assen
T (0592) [redacted] | [redacted] @drenthe.nl
Bezoekadres Provinciehuis: Westerbrink 1 te Assen
werkdagen: maandag t/m vrijdag 7:00 – 14:00

Date : 22-10-2021 11:59:43
From : "[redacted]"
To : "[redacted]@icloud.com" [redacted]@icloud.com
Subject : Subsidieaanvragen voorkomen schade door wolven
Attachment : image001.png;

Geachte[redacted],

U heeft onder de regeling voorkomen schade door wolven 2 aanvragen ingediend. Dit is echter niet mogelijk onder deze regeling. Ik zou u daarom willen vragen de aanvraag onder zaaknummer 202102623 Verplaatsbare rasters begrazingsgebied DrentscheA in te trekken. Dit kan door middel van een reactie op deze mail. Ik zal de aanvragen samenvoegen zodat er een zaak is en u niet opnieuw een aanvraag hoeft in te dienen voor het geheel. Vanuit deze zaak zullen dan dus beide aanvragen behandeld worden.

Hartelijke groet,

[redacted]

provincie Drenthe
Team Subsidies en Inkoop | Postbus 122, 9400 AC | Assen
T (0592[redacted] | [redacted]@drenthe.nl
Bezoekadres Provinciehuis: Westerbrink 1 te Assen
werkdagen: maandag t/m vrijdag 7:00 – 14:00

Date : 14-2-2020 12:44:30
From : "[redacted]@home.nl
To : [redacted]@hetnet.nl" [redacted]@hetnet.nl, [redacted]@planet.nl" [redacted]@planet.nl, [redacted]@[redacted].nl" [redacted]@[redacted].nl, [redacted]@zorgboerderi[redacted].nl" [redacted]@zorgboerderi[redacted].nl, [redacted]@[redacted].nl" [redacted]@[redacted]nl, [redacted]@staatsbosbeheer.nl" [redacted]@staatsbosbeheer.nl, [redacted]@live.nl" [redacted]@live.nl, [redacted]@ziggo.nl" [redacted]@ziggo.nl, "[redacted]@[redacted].nl, [redacted]@natuurkoe.nl, "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@staatsbosbeheer.nl, [redacted]'" [redacted]@drentslandschap.nl
Subject : aangevulde notie, bescherm de schapen
Attachment : Bescherm schapen en geiten in Drenthe tegen aanvallen van de wolf, 14 feb 2020.docx;

Beste mensen,

De nog wat aangepaste notitie, met onderdeel flexnetten uitgebreid.
En met foto's wat opgepimpt.

Vg [redacted]

Bescherm schapen en geiten in Drenthe tegen aanvallen van de wolf.

(bijlage 1) (definitieve versie nav de ronde tafel vergadering op 11 -2-2020).

Beschermen van schapen en geiten is noodzakelijk, voorkom dat zij het gemakkelijke voedsel worden. Elke schapenhouder zal zijn dieren ook willen beschermen. Vandaar dat een tijdelijke werkgroep zich verdiept heeft in de mogelijkheden die er zijn om de dieren goed te beschermen. Onderstaand hun aanbevelingen met betrekking tot linten, rasters en inzet wolfshonden.

Tijdens de discussies in de vergaderingen bleek uiteindelijk dat wolfwerende rasters met een hoogte 1,20 meter aanbevolen worden door het Rijk, lees BIJ12. Rasters met een minimale hoogte van 1,20 meter om weilanden of nachtkralen zijn meestal afdoende, aldus BIJ12 . De toepasbaarheid per rastersoort of de inzet van wolfshonden hangt sterk af van het bedrijfstype en de wensen kunnen per bedrijfstype nogal verschillen. Daarom zijn per bedrijfstype adviezen gegeven hoe het probleem met hogere rasters of veilige nachtkralen is op te lossen. Per bedrijf zal het soms nodig zijn om een specifiek plan op te stellen wat passend is. Daarbij moet er ook inzicht komen in de werkelijk te maken kosten. En of het al of niet redelijkerwijs uitvoerbaar is.

Te onderscheiden bedrijfstypen ;

1. Kleine hobbydierhouders
2. Grote hobbydierhouders
3. Grote schapen begrazingsbedrijven
4. Schaapskuddes met ook ten minste tijdelijk ingerasterde schapen
5. Schaapskuddes met hun foklijn via de rammen, 11 maanden per jaar binnen een raster
6. Schapen ingerasterd bij Terreinbeheerders.

Voor aanbevelingen per bedrijf zie matrix Preventie in Drenthe.

Mogelijkheden voor Preventie in de Drentse situatie.

1. Fladderlinten

Te plaatsen bij te verwachten aanvallen van zwerfwolven De werking is naar verwachting maar zeer tijdelijk, 4 tot 6 week. De kosten zijn relatief laag.

Bruikbare rasters

2 a, Gaasraster in combinatie met stroomdraad.

Rasteren met gaas is een zeer effectieve manier om wolven te weren. De kosten zijn echter hoog en het permanente karakter van gaasrasters maakt deze vooral geschikt voor meerjarige teelten of langdurig gebruik voor schapen en geiten binnen een raster. Het raster

moet ten minste 1.20 meter hoog zijn. Gaasrasters om wolven te weren moeten in combinatie met schrikdraad, omdat wolven anders over het raster heen kunnen klimmen. Tenminste een stroomdraad op 20 centimeter, 75 centimeter en bovenlangs.

2 b . Elektrisch draadraster

Het elektrisch draadraster is geschikt om wolven te weren. Elektrische draadrasters zijn goedkoper dan gaasrasters, zijn eenvoudiger te plaatsen en te verplaatsen, maar vragen meer toezicht en onderhoud. De schrikdraadapparaten zijn bovendien diefstalgevoelig.

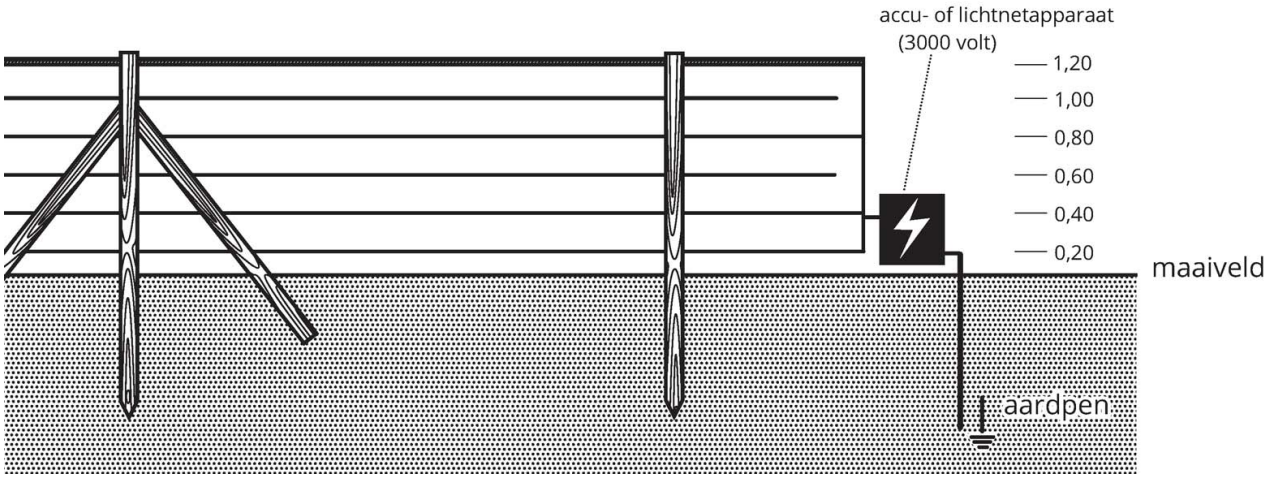

Elektrisch draadraster – (wolven, vossen, marters) Advies BIJ12, inmiddels is BIJ12 advies 4.500 volt

Aanbevolen in Drenthe.

Plaatsen en onderhoud:

- Raster met 5 of 6 stroomdraden, minimaal 1,20 meter hoog
- Voor fokrammen wordt eveneens de minimale hoogte van het raster 1.20 meter.
- Stroomsterkte moet minimaal 4.500 volt zijn volgens BIJ12. Bij grotere lengtes van het raster zal een zwaardere klok nodig zijn, om overal de minimale stroomsterkte van 4.500 volt te halen. Bij minimaal 6.000 volt kan ingroei van gras, ruigte en bramen voorkomen worden, waardoor beduidend minder onderhoud (maaien) noodzakelijk is.
- Impulsenergie tenminste 3-7 joule, om voldoende afschrikkend effect te hebben.
- goed aarden, de aardedraad is op grotere hoogte van wezenlijk belang, omdat de wolven bij hoogte los komen van de grond en daardoor niet meer zelf aarden. Op drogere gronden moet hieraan goed aandacht besteed worden.

- De onderste draad met stroom op circa 20 centimeter boven maaiveld, omdat wolven proberen er onderdoor te graven.
- Naast het plaatsen zal het jaarlijks onderhoud van de rasters duurder zijn dan voorheen. Daar zal ook het eea voor geregeld moeten worden. Te denken aan een vaste vergoeding per strekkende meter oid.

De gangbare rasters en hekken zijn ongeschikt voor het weren van de wolf. Wolfwerende rasters plaatsen begint zeer urgent te worden, om te voorkomen dat schapen een makkelijke prooi voor wolven worden.

2.c. Flexrasters.

In de schapenhouderij wordt bij tijdelijke begrazing veel gewerkt met flexraster, deels met draden en deels met flexnetten. Voor beveiliging tegen de wolf geldt ook hier een rasterhoogte van 1.20 meter. Door de grotere massa ten opzichte van het nu gangbare systeem is het bewerkelijker en kostbaarder om een effectief raster te plaatsen. In toenemende mate wordt het wel meer gemechaniseerd.

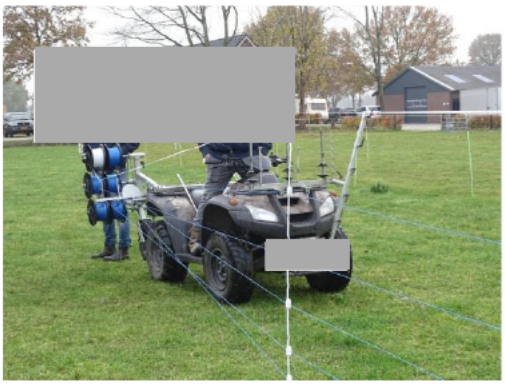

Onderschrift foto's; demonstratie plaatsen flesraster (6 draads) bij schapenhouder [redacted] te Tiendeveen.. Links het plaatsen, rechts het weer oprollen.

3. Inzet wolfshonden

Lijkt bij de aanwezigheid van publiek niet echt praktisch toepasbaar, vanwege het risico voor het publiek om de honden nogal agressiviteit kunnen zijn. Mogelijk dat een enkele schapenhouder hier toch goed mee uit de voeten kan. In Duitsland hebben ze er wel goede ervaringen mee en worden de wolfshonden ook ingezet in combinatie met flexnetten. Is alleen een goed alternatief als de schapenhouder ook goed overweg kan met het houden van deze speciale honden, het vraagt extra inzet en kennis van hem/haar.

Bewaking met honden, gebruikelijk in Duitsland (links nabij Diephloz). De rechter foto is genomen bij de schaapskudde van het Wierdenseveld in Overijssel.

Ook voor de inzet van wolfshonden zal een vergoeding moeten worden geregeld.

Beilen, 14 februari 2020.

Date : 11 3 2021 14:47:21
rom : [redacted]@drenthe.nl
To : subsidieloket [redacted]@drenthe.nl
Sub ect : oort bi e formulier 198879 W: Aanvraag Bio Bi l wolvenraster
Attachment :
S B79631447 6286646 BRN 907416 013708.pdf;S B79631447 6286647 BRN 907416 013711.pdf;S B79631447 6286648 BRN 907416 013710.pdf;S B79631447 6286649 BRN 907416 013710.pdf;S B79631447 6286650 BRN 907416 013712.pdf;S B7963

Van [redacted] @drenthe nl>
Verzonden: donderdag maart 202 2 48
Aan [redacted] @drenthe nl>
CC [redacted] @drenthe nl>
Onderwerp: FW Aanvraag Bio Bijl wolvenraster

Ho [redacted]

Zou jij eens mee willen kijken? Er zijn facturen bijgevoegd van RVO Dit heb ik nog niet eerder gezien
Dit lijken me niet de juiste afschriften als het gaat om cijfers van het Identificatie en Registratiesysteem

Hartelijke groet

[redacted]

provincie Drenthe
Team Subsidies en Inkoop [redacted] @drenthe nl
T (0592[redacted] 06[redacted]
werkdagen maandag dinsdag woensdag donderdag vrijdag

Van: [redacted] @drenthe nl> **Namens** subsidieloket
Verzonden: woensdag 0 maart 202 6 6
Aan: [redacted] @drenthe nl>
Onderwerp: Aanvraag Bio Bijl wolvenraster

Ho [redacted]

Kun je even kijken? Is deze aanvraag compleet?
Er mist denk ik sowieso een de minimisverklaring maar ik twijfel over die afschriften met cijfers van het Identificatie en Registratiesysteem Is dat voldoende?

Groetjes
[redacted]

> LET OP u ontvangt deze BI LAGE ter inzage
> BEWERKING dient altijd via DOCBASE/zaakdossier te geschieden i v m VERSIEBEHEER

Doc kenniskaart Subsidie aanvraag digitaal E loket (Voorbereiden Subs)
Onderwerp Aanvraagformulier subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe
Zaaknummer E formulier
Zaakomschrijving raster
Emailadres betrok

Bio Bijl

Kosten overzicht

5.1.2f	palen 10/12	5.1.2f	1800
	Hoekpalen	(spanbielzen)	633,44
	Ring isolatoren		593,—
	Hoek isolatoren		58,96
	Poortgrepen		284,—
	m draad 2mm		400,—
	draadspanners		25,50

€ 3794,90

Rabobank Het Drentse Land

Rekeningafschrift
Zakelijke rekening

Postbus 25, 7900 AA HOOGEVEEN

[redacted]

1

IBAN rekeningnummer	Rekeningnummer
[redacted]	

Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

> Retouradres Postbus 40225 8004 DE Zwolle

Bio Bijl
Oranjekanaal N.Z. 38
9432TR ZUIDVELD

Rijksdienst voor Ondernemend Nederland
Mandemaat 3
Assen

Postbus 40225
8004 DE Zwolle
mijn.rvo.nl

T 088 042 42 42

IBAN
[redacted]

BIC
[redacted]

Relatienummer
[redacted]

factuur

Heffing Diergezondheidsfonds schapen/geiten 2019

Factuurdatum	18 februari 2020
Vervaldatum	31 maart 2020
Factuurnummer	[redacted]
Relatienummer	

Omschrijving	**Bedrag**
Heffing Diergezondheidsfonds schapen/geiten 2019	
[redacted]schapen à 5.1.2f	€ 104,34

Waarom deze factuur?
U krijgt deze factuur omdat u schapen heeft gehouden in 2019.

Wanneer en hoe betaalt u?
Betaal het bedrag van € 104,34 voor 31 maart 2020. Dan bent u op tijd.

Gaat u in bezwaar tegen de heffing? Betaal dan ook het volledige bedrag voor 31 maart 2020. Wordt uw bezwaar gegrond verklaard? Dan ontvangt u het bedrag terug.

Met welke gegevens betaalt u?
Maak het bedrag over op rekeningnummer [redacted] op naam van Rijksdienst voor Ondernemend Nederland. Vermeld hierbij het factuurnummer en uw relatienummer: [redacted]

Meer informatie
Heeft u vragen, kijk dan op www.rvo.nl. Of neem telefonisch contact met ons op: 088 042 42 42 (lokaal tarief).

Met vriendelijke groet,

De Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit,
namens deze:

[redacted] Datamanagement Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

Dit bericht is automatisch gegenereerd en bevat daarom geen handtekening.

Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

Bijlage

Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

Mandemaat 3
Assen

Postbus 40225
8004 DE Zwolle
www.rvo.nl

Relatienummer [redacted]
Horend bij Heffing Diergezondheidsfonds schapen 2020

De berekening van uw heffing
In ons Identificatie- en Registratiesysteem staat hoeveel schapen u in 2020 had. Elk UBN met gemiddeld 26 of meer schapen betaalt mee aan het DGF. Bij de berekening nemen wij al uw dierregistraties tot 6 januari 2021 mee.

Het aantal schapen in 2020 bepalen we op 1 februari, 1 mei, 1 augustus en 1 november. Van deze aantallen nemen we het gemiddelde. Dit gemiddelde ronden we naar beneden af. Daarna vermenigvuldigen we het afgeronde aantal met het tarief voor schapen in 2020: 5.1.2f [redacted]

UBN	Gemiddeld aantal schapen in 2020	Heffing per UBN
[redacted]	5.1.2f	€ 32,26
Totaal	5.1.2f [redacted]	€ 32,26

Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

> Retouradres Postbus 40225 8004 DE Zwolle

Bio Bijl
Oranjekanaal N.Z. 38
9432TR ZUIDVELD

Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

Mandemaat 3
Assen

Postbus 40225
8004 DE Zwolle
mijn.rvo.nl

T 088 042 42 42

[redacted]

[redacted]

Relatienummer
[redacted]

factuur

Heffing Diergezondheidsfonds schapen/geiten 2019

Factuurdatum	18 februari 2020
Vervaldatum	31 maart 2020
Factuurnummer	[redacted]
Relatienummer	

Omschrijving	**Bedrag**
Heffing Diergezondheidsfonds schapen/geiten 2019	
[redacted]schapen à [redacted]	€ 104,34

Waarom deze factuur?
U krijgt deze factuur omdat u schapen heeft gehouden in 2019.

Wanneer en hoe betaalt u?
Betaal het bedrag van € 104,34 voor 31 maart 2020. Dan bent u op tijd.

Gaat u in bezwaar tegen de heffing? Betaal dan ook het volledige bedrag voor 31 maart 2020. Wordt uw bezwaar gegrond verklaard? Dan ontvangt u het bedrag terug.

Met welke gegevens betaalt u?
Maak het bedrag over op rekeningnummer [redacted] op naam van Rijksdienst voor Ondernemend Nederland. Vermeld hierbij het factuurnummer en uw relatienummer: [redacted]

Meer informatie
Heeft u vragen, kijk dan op www.rvo.nl. Of neem telefonisch contact met ons op: 088 042 42 42 (lokaal tarief).

Met vriendelijke groet,

De Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit,
namens deze:

[redacted] Datamanagement Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

Dit bericht is automatisch gegenereerd en bevat daarom geen handtekening.

Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

Bijlage

Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

Mandemaat 3
Assen

Postbus 40225
8004 DE Zwolle
www.rvo.nl

Relatienummer [redacted]
Horend bij Heffing Diergezondheidsfonds schapen 2020

De berekening van uw heffing
In ons Identificatie- en Registratiesysteem staat hoeveel schapen u in 2020 had. Elk UBN met gemiddeld 26 of meer schapen betaalt mee aan het DGF. Bij de berekening nemen wij al uw dierregistraties tot 6 januari 2021 mee.

Het aantal schapen in 2020 bepalen we op 1 februari, 1 mei, 1 augustus en 1 november. Van deze aantallen nemen we het gemiddelde. Dit gemiddelde ronden we naar beneden af. Daarna vermenigvuldigen we het afgeronde aantal met het tarief voor schapen in 2020: 5.1.2f [redacted]

UBN	Gemiddeld aantal schapen in 2020	Heffing per UBN
[redacted]	5.1.2f	€ 32,26
Totaal	5.1.2f [redacted]	€ 32,26

n alleen de gewijzigde gewaspercelen volledig in.

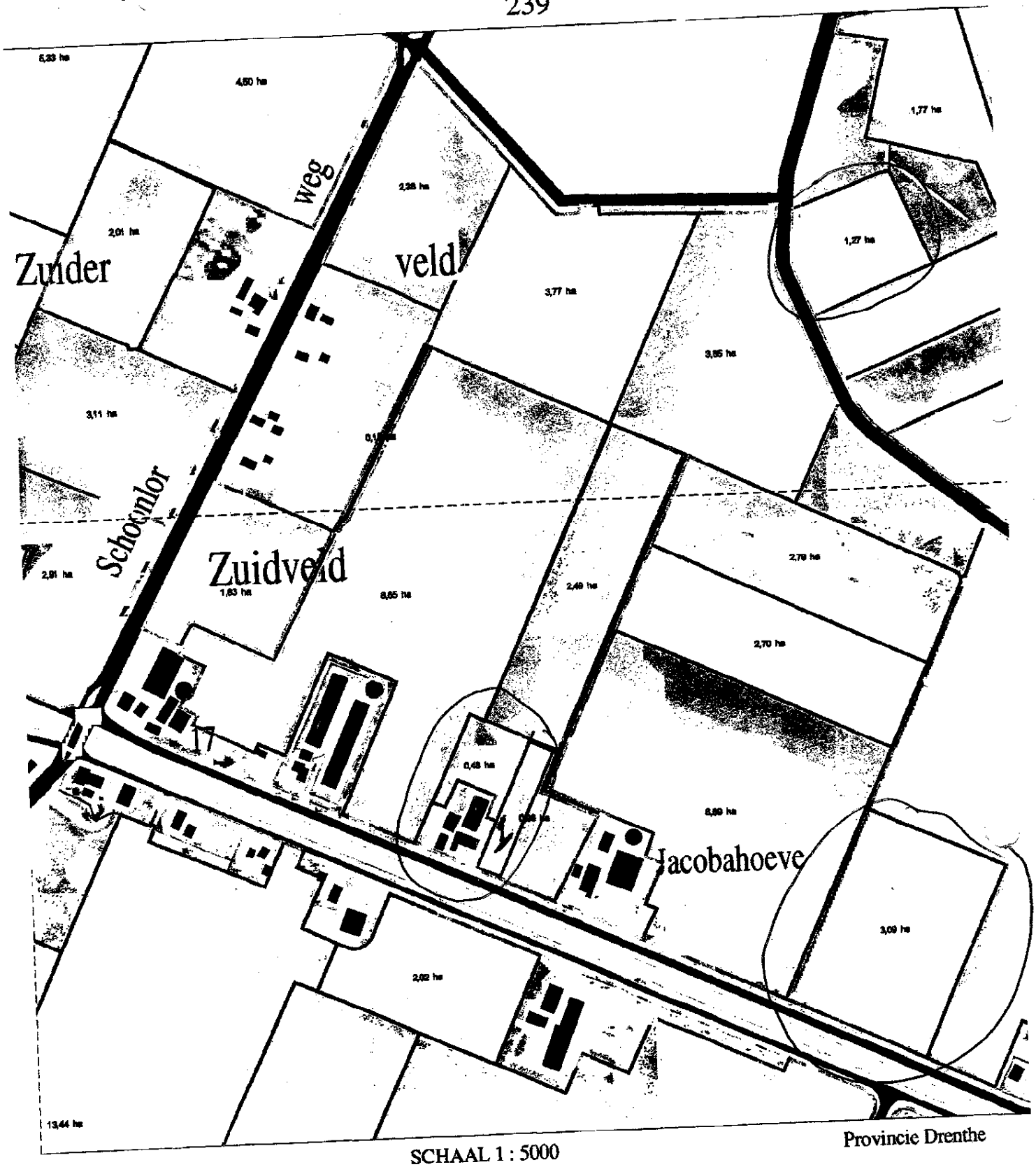

SCHAAL 1 : 5000

Provincie Drenthe

- Water/sloten
- Verharde wegen en kavelpaden
- Topografische grenzen
- Landsgrenzen
- Gewasperceelsgrenzen
- Kilometerlijn

Luchtfoto: 2003

Kaartbladen 17BZ 17E2

1-5-2019	5.1.2f	schapen
1-8-2019		" "
1-11-2019		" "
1-02-2020		" "
1-05-2020		" "
1-08 2020		" "
1-11 2020		" "
1-02 2021		" "

5.1.2f = 57,5

Aanvraagformulier subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe

provincie Drenthe

Online invullen - Digitaal ondertekenen

Gegevens van de aanvrager

Naam *In het geval van een rechtspersoon de naam van de organisatie*	Bio Bijl
KvK-nummer *Alleen voor aanvragers die de schapen en/of geiten bedrijfsmatig houden*	56831501
Uniek Bedrijfsnummer (UBN)	
Straat /postbus	Oranjekanaal N.Z.
Huisnummer / postbusnummer	38
Toevoeging huisnummer	
Postcode	9432 TR
Plaats	Zuidveld
Naam contactpersoon	
Aanhef	
Telefoonnummer	(06)
E-mailadres	@gmail.com
IBAN-bankrekeningnummer	

Heeft u al een bijdrage ontvangen van de Gebiedscommissie preventie wolvenschade Drenthe voor het aanschaffen en/of aanpassen van hetzelfde raster als waarvoor u bij ons subsidie aanvraagt?	Nee
Wordt de aanvrager voor deze aanvraag vertegenwoordigd door een gemachtigde?	Nee

Kunt u de btw op de activiteiten verrekenen, terugvorderen of compenseren?	Ja

Btw wordt niet gesubsidieerd omdat u dit via de belastingdienst terug kunt krijgen

Heeft de organisatie eerder subsidie aangevraagd bij de provincie Drenthe?	Nee

Over het project

Onderwerp (naam project)	raster
Wanneer is de afrastering gereed?	30-06-2021
Voor welke hiernaast genoemde activiteit(en) vraagt u de subsidie aan?	Aanschaffen en/of aanpassen van een vaste wolfwerende afrastering
Hoeveel strekkende meter telt de aan te schaffen vaste afrastering?	1550,00
Wat is het gemiddelde aantal schapen/geiten dat u de afgelopen 2 jaar in bezit had?	57
De nieuwe afrastering zal voldoen aan de Faunaschade Preventiekit wolven.	Ja
Wordt de vaste afrastering geplaatst binnen het vastgestelde wolvenleefgebied?	Ja
Wordt de verplaatsbare afrastering gebruikt binnen het vastgestelde wolvenleefgebied?	Ja
Hoeveel schapen grazen er in het risicogebied?	80

Kosten en subsidie

Totale kosten	3794,90
Gevraagd subsidiebedrag	379490

Bijlagen

Alle benodigde bijlagen kunt u hieronder digitaal bijvoegen.

Kostenoverzicht	79631447_6286646_BRN_907416_013708.pdf
Een bewijs van bankrekening	79631447_6286647_BRN_907416_013711.pdf
Alleen als u de schapen en/of geiten bedrijfsmatig houdt: Landbouw de-minimisverklaring	79631447_6286648_BRN_907416_013710.pdf
Afschriften met cijfers van de afgelopen twee jaar van het Identificatie- en Registratiesysteem van dieren over de maanden februari, mei, augustus en november	79631447_6286649_BRN_907416_013710.pdf
Foto's van de situatie	79631447_6288469_IMG_1067.JPG
Kaart van de percelen waarop de vaste afrastering geplaatst wordt/is en een aanduiding op de kaart waar dieren lopen als een verplaatsbare afrastering aangevraagd wordt	79631447_6286650_BRN_907416_013712.pdf
Indien het raster al geplaatst is: betaalbewijzen die aantonen dat het raster is geplaatst na toewijzingsdatum van het wolvenleefgebied	
Berekening aan de hand van de rekenhulp, van de aan te vragen subsidie	79631447_6297333_BRN_907416_013719.pdf
Hier kunt u een extra bijlage toevoegen	
Hier kunt u een extra bijlage toevoegen	
Hier kunt u een extra bijlage toevoegen	
Hier kunt u een extra bijlage toevoegen	
Hier kunt u een extra bijlage toevoegen	
Hier kunt u een extra bijlage toevoegen	
Hier kunt u een extra bijlage toevoegen	
De oprichtingsakte of de statuten/reglementen van uw organisatie	
Een afschrift van de inschrijving in het handelsregister	
Een exemplaar van de laatst vastgestelde jaarrekening	

In de volgende stap ondertekent u het formulier digitaal. Na het verzenden en ondertekenen van dit formulier krijgt u een e-mail op uw opgegeven adres. Hier zit een pdf-versie van dit ingevulde formulier bij.

Ik verklaar met het ondertekenen:

- bevoegd te zijn om namens de organisatie deze aanvraag te ondertekenen
- dit formulier naar waarheid te hebben ingevuld
- niet in surseance van betaling of in staat van faillissement te zijn
- bekend te zijn met en me te houden aan de voorwaarden en verplichtingen, zoals bepaald in de ASV 2017 en (eventueel) de betreffende subsidieregeling
- bereid te zijn alle gewenste informatie aan de subsidieverstrekker te verschaffen en mee te zullen werken aan controles

Subsidieregister
De provincie Drenthe publiceert alle subsidieverleningen op haar website. Als u subsidie krijgt, worden de volgende gegevens van u gepubliceerd:

- Naam (indien noodzakelijk volgens de AVG, wordt deze geanonimiseerd)
- Plaatsnaam
- Reden van subsidie
- Verleend subsidiebedrag

Datum ondertekening	09-03-2021

Let op: uw aanvraagformulier is pas verzonden als u de digitale ondertekening in de volgende stap(pen) succesvol heeft afgerond. Breekt u de ondertekening af? Dan wordt het formulier niet verzonden.

DigiD

Getekend voor: 56831501
Getekend op: 09/03/2021 19:29:33
Code:

Aanvraagformulier subsidieregeling voorkomen schade door wolven provincie Drenthe

provincie Drenthe

Online invullen - Digitaal ondertekenen

Gegevens van de aanvrager

Naam *In het geval van een rechtspersoon de naam van de organisatie*	Bio Bijl
KvK-nummer *Alleen voor aanvragers die de schapen en/of geiten bedrijfsmatig houden*	56831501
Uniek Bedrijfsnummer (UBN)	
Straat /postbus	Oranjekanaal N.Z.
Huisnummer / postbusnummer	38
Toevoeging huisnummer	
Postcode	9432 TR
Plaats	Zuidveld
Naam contactpersoon	
Aanhef	
Telefoonnummer	(06)
E-mailadres	@gmail.com
IBAN-bankrekeningnummer	

Heeft u al een bijdrage ontvangen van de Gebiedscommissie preventie wolvenschade Drenthe voor het aanschaffen en/of aanpassen van hetzelfde raster als waarvoor u bij ons subsidie aanvraagt?	Nee
Wordt de aanvrager voor deze aanvraag vertegenwoordigd door een gemachtigde?	Nee

Kunt u de btw op de activiteiten verrekenen, terugvorderen of compenseren?	Ja

Btw wordt niet gesubsidieerd omdat u dit via de belastingdienst terug kunt krijgen

Heeft de organisatie eerder subsidie aangevraagd bij de provincie Drenthe?	Nee

Over het project

Onderwerp (naam project)	raster
Wanneer is de afrastering gereed?	30-06-2021
Voor welke hiernaast genoemde activiteit(en) vraagt u de subsidie aan?	Aanschaffen en/of aanpassen van een vaste wolfwerende afrastering
Hoeveel strekkende meter telt de aan te schaffen vaste afrastering?	1550,00
Wat is het gemiddelde aantal schapen/geiten dat u de afgelopen 2 jaar in bezit had?	57
De nieuwe afrastering zal voldoen aan de Faunaschade Preventiekit wolven.	Ja

Wordt de vaste afrastering geplaatst binnen het vastgestelde wolvenleefgebied?	Ja
Wordt de verplaatsbare afrastering gebruikt binnen het vastgestelde wolvenleefgebied?	Ja
Hoeveel schapen grazen er in het risicogebied?	80

Kosten en subsidie

Totale kosten	3794,90
Gevraagd subsidiebedrag	379490

Bijlagen

Alle benodigde bijlagen kunt u hieronder digitaal bijvoegen.

Kostenoverzicht	79631447_6286646_BRN_907416_013708.pdf
Een bewijs van bankrekening	79631447_6286647_BRN_907416_013711.pdf
Alleen als u de schapen en/of geiten bedrijfsmatig houdt: Landbouw de-minimisverklaring	79631447_6286648_BRN_907416_013710.pdf
Afschriften met cijfers van de afgelopen twee jaar van het Identificatie- en Registratiesysteem van dieren over de maanden februari, mei, augustus en november	79631447_6286649_BRN_907416_013710.pdf
Foto's van de situatie	79631447_6288469_IMG_1067.JPG
Kaart van de percelen waarop de vaste afrastering geplaatst wordt/is en een aanduiding op de kaart waar dieren lopen als een verplaatsbare afrastering aangevraagd wordt	79631447_6286650_BRN_907416_013712.pdf
Indien het raster al geplaatst is: betaalbewijzen die aantonen dat het raster is geplaatst na toewijzingsdatum van het wolvenleefgebied	
Berekening aan de hand van de rekenhulp, van de aan te vragen subsidie	79631447_6297333_BRN_907416_013719.pdf
Hier kunt u een extra bijlage toevoegen	
Hier kunt u een extra bijlage toevoegen	
Hier kunt u een extra bijlage toevoegen	
Hier kunt u een extra bijlage toevoegen	
Hier kunt u een extra bijlage toevoegen	
Hier kunt u een extra bijlage toevoegen	
Hier kunt u een extra bijlage toevoegen	
De oprichtingsakte of de statuten/reglementen van uw organisatie	
Een afschrift van de inschrijving in het handelsregister	
Een exemplaar van de laatst vastgestelde jaarrekening	

In de volgende stap ondertekent u het formulier digitaal. Na het verzenden en ondertekenen van dit formulier krijgt u een e-mail op uw opgegeven adres. Hier zit een pdf-versie van dit ingevulde formulier bij.

Ik verklaar met het ondertekenen:

- bevoegd te zijn om namens de organisatie deze aanvraag te ondertekenen
- dit formulier naar waarheid te hebben ingevuld
- niet in surseance van betaling of in staat van faillissement te zijn
- bekend te zijn met en me te houden aan de voorwaarden en verplichtingen, zoals bepaald in de ASV 2017 en (eventueel)

de betreffende subsidieregeling
- bereid te zijn alle gewenste informatie aan de subsidieverstrekker te verschaffen en mee te zullen werken aan controles

Subsidieregister
De provincie Drenthe publiceert alle subsidieverleningen op haar website. Als u subsidie krijgt, worden de volgende gegevens van u gepubliceerd:

- Naam (indien noodzakelijk volgens de AVG, wordt deze geanonimiseerd)
- Plaatsnaam
- Reden van subsidie
- Verleend subsidiebedrag

Datum ondertekening	09-03-2021

Let op: uw aanvraagformulier is pas verzonden als u de digitale ondertekening in de volgende stap(pen) succesvol heeft afgerond. Breekt u de ondertekening af? Dan wordt het formulier niet verzonden.

Rabobank Het Drentse Land

Rekeningafschrift
Zakelijke rekening

Postbus 25, 7900 AA HOOGEVEEN

[redacted]

1

IBAN rekeningnummer	Rekeningnummer
[redacted]	

Date : 8-10-2019 14:04:44
From : "[redacted]@ipo.nl
To : [redacted]@noord-holland.nl, "[redacted]@flevoland.nl"' [redacted]@flevoland.nl, "[redacted]@Brabant.nl, "[redacted]@noord-holland.nl, '[redacted]@drenthe.nl, '[redacted]@fryslan.frl, "[redacted]@provincie-utrecht.nl)"' [redacted]@provincie-utrecht.nl, "[redacted]@prvlimburg.nl" [redacted]@prvlimburg.nl, '[redacted]@provinciegroningen.nl, "[redacted]@pzh.nl"' [redacted]@pzh.nl, [redacted]@bij12.nl" [redacted]@bij12.nl, '[redacted]@zeeland.nl, [redacted]@overijssel.nl" [redacted]@overijssel.nl, [redacted]@gelderland.nl, [redacted]@gelderland.nl, [redacted]@provincie-utrecht.nl" [redacted]@provincie-utrecht.nl, [redacted]@flevoland.nl, [redacted]@provinciegroningen.nl
Cc : "[redacted]@prvlimburg.nl"' [redacted]@prvlimburg.nl, '[redacted]@pzh.nl"' [redacted]@pzh.nl, [redacted]@provinciegroningen.nl, "[redacted]@flevoland.nl"' [redacted]@flevoland.nl, "[redacted]@gelderland.nl"' [redacted]@gelderland.nl, [redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@pzh.nl, "[redacted]@zeeland.nl, "[redacted]@zeeland.nl"' [redacted]@zeeland.nl, [redacted]@gelderland.nl, [redacted]@noord-holland.nl" [redacted]@noord-holland.nl, '[redacted]@gelderland.nl"' [redacted]@gelderland.nl, "[redacted]@overijssel.nl"' [redacted]@overijssel.nl, "[redacted]@provinciegroningen.nl, "[redacted]@provincie-utrecht.nl, "[redacted]@overijssel.nl" [redacted]@overijssel.nl, [redacted]@overijssel.nl" [redacted]@overijssel.nl, "[redacted]@fryslan.frl"' [redacted]@fryslan.frl, '[redacted]@drenthe.nl, [redacted]@brabant.nl, "[redacted]@drenthe.nl, [redacted]@IPO.Nl, "[redacted]@IPO.Nl, "[redacted]@bij12.nl, '[redacted]@provinciegroningen.nl, "[redacted]@bij12.nl, [redacted]@bij12.nl" [redacted]@bij12.nl
Subject : AANVULLING 2 (MARF-advies) op agenda en vergaderstukken IPO Werkgroep natuurwetgeving donderdag 10 oktober 2019 LOCATIE VREDENBURG!
Attachment : 3.b.1 Oplegnotitie concept standpunt MARF-advies Verbinden en vernieuwen.docx;3.b.2 bijlage 1 concept-IPO standpunt over het MARF-advies Verbinden en vernieuwen.docx;BIJ12 Richtlijn wolvenschade in de schapenhouderij;Uitnodiging IBP-boost 7 november ;De Eikenprocessie-roadshow!;image001.png;image002.png;image003.png;image004.png;image005.png;image007.png;

Beste leden van de werkgroep natuurwetgeving,

buiten reikwijdte [redacted]

Tevens ter kennisname bijgevoegd:

- Een nagekomen mail van [redacted] van BIJ12, met een nieuwe richtlijn wolvenschade in de schapenhouderij. Ook vorige week bekend gemaakt via de BIJ12 website: https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/faunaschade-informatie-per-diersoort/wolf/
- Een IPO- uitnodiging voor de IBP-boost 7 november (IBP = InterBestuurlijk Programma)
- Wervende 'spam' van Natuur in de Gemeente mbt een viertal mini-symposia die ze organiseren rondom 'Natuurlijke beheersing van de eikenprocessierups'

Groet en tot donderdag.

[redacted]
Interprovinciaal Overleg
[redacted]
Herengracht 23
2511EGDen Haag
Tel: +316[redacted]
Email: [redacted]@ipo.nl
Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies
[redacted]

Van: [redacted]
Verzonden: vrijdag 27 september 2019 11:07
Aan: [redacted]@noord-holland.nl>; [redacted]@flevoland.nl' <[redacted]@flevoland.nl>; [redacted]@brabant.nl>; [redacted]@noord-holland.nl>; [redacted]@drenthe.nl' [redacted]@drenthe.nl)' [redacted]@drenthe.nl>; [redacted]@fryslan.frl>; [redacted]@provincie-utrecht.nl)' [redacted]@provincie-utrecht.nl>; [redacted]@prvlimburg.nl; [redacted]@provinciegroningen.nl>; [redacted]@pzh.nl' [redacted]@pzh.nl>; [redacted]@bij12.nl; [redacted]@zeeland.nl>; [redacted]@overijssel.nl; [redacted]@gelderland.nl>; [redacted]@gelderland.nl>; [redacted]@provincie-utrecht.nl [redacted]@flevoland.nl>; [redacted]@provinciegroningen.nl>
CC: [redacted]@prvlimburg.nl' [redacted]@prvlimburg.nl>; [redacted]@pzh.nl' <[redacted]@pzh.nl>; [redacted]@provinciegroningen.nl>; [redacted]@flevoland.nl' [redacted]@flevoland.nl>; [redacted]@gelderland.nl' [redacted]@gelderland.nl>; [redacted]@drenthe.nl' [redacted]@drenthe.nl>; [redacted]@pzh.nl>; [redacted]@zeeland.nl> [redacted]@zeeland.nl' [redacted]@zeeland.nl>; [redacted]@gelderland.nl>; [redacted]@noord-holland.nl; [redacted]@gelderland.nl' [redacted]@gelderland.nl>; [redacted]@overijssel.nl' [redacted]@overijssel.nl>; [redacted]@provinciegroningen.nl>; [redacted]@provincie-utrecht.nl>; [redacted]@overijssel.nl [redacted]@overijssel.nl; [redacted]@fryslan.frl' [redacted]@fryslan.frl>; [redacted]@drenthe.nl>; [redacted]@brabant.nl>; [redacted]@drenthe.nl>; [redacted]@IPO.Nl>; [redacted]@IPO.Nl>; [redacted]@bij12.nl>; [redacted]@provinciegroningen.nl> [redacted]@bij12.nl>; [redacted]@bij12.nl
Onderwerp: AANVULLING op agenda en vergaderstukken IPO Werkgroep natuurwetgeving donderdag 10 oktober 2019 LOCATIE VREDENBURG!

Beste leden van de werkgroep natuurwetgeving,

Bijgevoegd de stukken bij agendapunt 3.c Schriftelijke mededelingen BIJ12-Faunazaken plus de daarop aangepaste agenda.

Groet,
[redacted]

[redacted]
Interprovinciaal Overleg
[redacted]
Herengracht 23
2511EGDen Haag
Tel: +316[redacted]
Email: [redacted]@ipo.nl
Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies
[redacted]

Van: [redacted]
Verzonden: vrijdag 27 september 2019 10:50

Aan: @noord-holland.nl>; @flevoland.nl' @flevoland.nl>; @brabant.nl>; @noord-holland.nl>; ' @drenthe.nl' @drenthe.nl)' @drenthe.nl> @fryslan.frl>; @provincie-utrecht.nl)' @provincie-utrecht.nl> @prvlimburg.nl; @provinciegroningen.nl>; @pzh.nl' @pzh.nl>; @bij12.nl; @zeeland.nl>; @overijssel.nl; @gelderland.nl>; @gelderland.nl>; @provincie-utrecht.nl; @flevoland.nl>; @provinciegroningen.nl>
CC: @prvlimburg.nl' @prvlimburg.nl>; @pzh.nl' < @pzh.nl>; @provinciegroningen.nl>; @flevoland.nl' < @flevoland.nl>; @gelderland.nl' @gelderland.nl>; @drenthe.nl' < @drenthe.nl>; @pzh.nl>; @zeeland.nl>; @zeeland.nl' < @zeeland.nl>; @gelderland.nl>; @noord-holland.nl; @gelderland.nl' @gelderland.nl>; @overijssel.nl' @overijssel.nl>; @provinciegroningen.nl>; @provincie-utrecht.nl>; @overijssel.nl; @overijssel.nl; @fryslan.frl' @fryslan.frl>; @drenthe.nl>; @brabant.nl>; @drenthe.nl>; @IPO.NI> @IPO.NI>; @bij12.nl>; @provinciegroningen.nl>; @bij12.nl> @bij12.nl
Onderwerp: agenda en vergaderstukken IPO Werkgroep natuurwetgeving donderdag 10 oktober 2019 LOCATIE VREDENBURG!

buiten reikwijdte

Groet en goed weekend,

Interprovinciaal Overleg
Herengracht 23
2511EGDen Haag
Tel: +316
Email: @ipo.nl

Interprovinciaal Overleg
van en voor provincies

Het nieuws van, voor en door provincies ontvangen? Meld je dan nu aan voor de IPO-Newsroom

Naar een duurzaam Nederland: bekijk hier wat provincies in de praktijk doen op het gebied van de energietransitie.

This message may contain information that is not intended for you. If you are not the addressee or if this message was sent to you by mistake, you are requested to inform the sender and delete the message. IPO, the Association of the provinces of the Netherlands, accepts no liability for damage of any kind resulting from the risks inherent to the electronic transmission of messages.

AAC Vitaal Platteland

Op 31 oktober 2019 2019 agendapunt

Interprovinciaal Overleg
van en voor provincies

buiten reikwijdte

Interprovinciaal Overleg
van en voor provincies

buiten reikwijdte

Date : 3-10-2019 13:42:14
From : "[redacted]"
To : "[redacted]"
Subject : BIJ12 Richtlijn wolvenschade in de schapenhouderij
Attachment : Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij met bijlagen.pdf;image002.png;

Beste [redacted]

E s ee euwe c voo wo ve sc ade de sc ape oude doo B J 2 vas ges e d
Daarom wil ik graag de IPO Werkgroep Natuurwetgeving bijgaand in kennis stellen van het resultaat.

D s va daag og op de B J 2 webs e beke d gemaak z e ps //www b 2 /o de we pe /fau azake /fau asc ade- fo ma e-pe -d e soo /wo f/

Per 1 oktober 2019 heeft BIJ12 een nieuwe richtlijn vastgesteld, voor de taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij. De richtlijn bestaat uit elf uitgangspunten voor de uitvoering van de taxatie, waardebepaling van schapen en het verlenen van tegemoetkomingen. Namens de provincies zet BIJ12 de richtlijn in voor het verlenen van een tegemoetkoming in wolvenschade in de schapenhouderij. De DNA-monsternames en taxaties aan schapen worden door BIJ12, of in opdracht van BIJ12, door Wiberg Taxaties B.V. uitgevoerd.

Waardebepaling van de wolvenschade aangericht aan schapen
He bepa e va de waa de va gedode e gewo de sc ape s af a ke k va fac o e zoa s as, ges ac , eef d, d ac , geb u ksdoe , s amboek, we of e b o og sc e bed fsvoe g, de gezo d e dss a us va e bed f of va e d v due e d e De waa debepa g va de sc ape s geac ua see d op bas s va de aa s e gegeve s Ook geef de c aa we ke sc ade we e e voo ee egemoe kom g aa me k g kom

Richtlijn
Op ve zoek va B J 2 eef de Gezo d e dsd e s voo D e e (GD) e de Wage ge U ve s y & Resea c (WUR) adv es u geb ac Op bas s e va eef B J 2 de c vas ges e d De c s voo z e va d e b age e axa e appo , adv es WUR- c Waa debepa g S amboeksc ape e adv es GD Taxa e b wo ve sc ade aa sc ape Nede a d

Me v e de ke g oe e ,

[redacted]

[redacted] au azake
[redacted] Maa sc appe ke Adv es aad au asc ade

Le dsevee 2, 35 SB U ec | www b 2

T +3 (0)85 486 22 22 | +3 (0)85 486 22 33

M +3 (0) 6[redacted] | E[redacted]@b 2

BIJ12 | Werkt voor provincies

Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij

Richtlijn van BIJ12 ten behoeve van de taxatie en het verlenen van een tegemoetkoming in wolvenschade in de schapenhouderij

---

Inleiding
Het bepalen van de waarde van gedode schapen is afhankelijk van meerdere factoren zoals ras, geslacht, leeftijd, dracht en stadium van de dracht, gebruiksdoel (slacht, fokkerij, melkproductie), wel of niet opname in stamboek, wel of niet biologische bedrijfsvoering, gezondheidsstatus van het bedrijf (zwoegerziektevrij, CL-vrij, scrapieresistent) of van het individuele dier (scrapieresistent met genotype ARR/ARR). Daarnaast is er discussie met de sector over welke factoren die onderdeel zijn van de waardebepaling meegenomen moet worden.

BIJ12 heeft daarom aan de Wageningen University & research (WUR) en aan de Gezondheidsdienst voor Dieren (GD) advies gevraagd. Zie bijlage 2 en 3 bij deze richtlijn, aan deze advies-bijlagen kunnen geen rechten worden ontleend. Op basis daarvan heeft BIJ12 in deze richtlijn, prijzen en berekeningsmethodiek vastgesteld. Zie bijlage 1 bij deze richtlijn.

Richtlijn
BIJ12 hanteert, op basis van het Interprovinciaal Wolvenplan, beleidsmatig de volgende uitgangspunten voor de uitvoering van de taxatie, waardebepaling van schapen en het verlenen van tegemoetkomingen:

1. BIJ12 is gemandateerd om te beslissen op aanvragen voor een tegemoetkoming bij wolvenschade en draagt ook zorg voor voorlichting over schadepreventie;

2. De dierhouder is verantwoordelijk voor een goede bescherming van zijn dieren;

3. Een dierhouder met dood of verwond vee die een wolf als veroorzaker vermoedt dient binnen 24 uur na de gebeurtenis hiervan melding te doen bij BIJ12;

4. Een tegemoetkoming wordt verleend indien het dier met zekerheid of zeer waarschijnlijk door een wolf is gedood;

5. Tot 1 januari 2022 wordt voor schade door wolven een tegemoetkoming verleend, ongeacht of er preventieve maatregelen zijn gebruikt om de wolf op afstand te houden;

6. Tegemoetkoming in wolvenschade geldt voorlopig voor zowel bedrijfsmatige houders als voor hobbydierhouders;

7. Alleen de directe schade komt in aanmerking voor tegemoetkoming; dit houdt in dat vervolgschade en bijkomende schade niet voor een tegemoetkoming in aanmerking komen;

8. Indien de schade is veroorzaakt door de wolf komen, in afwijking van het onder punt 7 genoemde, (ook) de volgende (bijkomende) schade en/of kosten voor een tegemoetkoming in aanmerking:

    a. Taxatiewaarde van het gedode dier. Indien bijzondere factoren een rol spelen zal dit met bewijslast dienen te worden aangetoond.
    b. Dierenartskosten bij een verwond landbouwhuisdier tot maximaal de taxatiewaarde van het dier. Dit betreft de kosten voor het eerste bezoek, zoals voorrijkosten en onderzoekskosten van de dierenarts en dient te worden aangetoond door een factuur. Wanneer het dier na behandeling alsnog overlijdt, dan bedraagt de hoogte van de tegemoetkoming maximaal twee keer de taxatiewaarde: tegemoetkoming in de dierenartskosten plus de taxatiewaarde van het dier;
    c. Voorrij- en afvoerkosten van een kadaver naar Rendac, aangetoond door bewijsmateriaal (factuur).

d. Geleden schade door optreden van abortus mits binnen twee weken bewijsbaar aangetoond. Bijv. door het gebruik van 'dekblokken' en een langjarige administratie van de verwerpingen.
e. Gederfde melkproductie (minus de niet gemaakte kosten) op een melkschapenbedrijf. Mits bewijsbaar aangetoond.

9. Zonder uitputtend te kunnen zijn (de positieve lijst is bepalend voor wat wel wordt vergoed) is het voor alle duidelijkheid goed om te vermelden waar geen tegemoetkoming voor kan worden verkregen. Bij12 ziet deze kosten als vervolgschade en dergelijke (indirecte) kosten worden in principe niet vergoed. Dit betreft o.a.:
   a. Herstel van (door schapen of wolven) beschadigde omheiningen of andere zaken (uren en materialen).
   b. De tijd die de veehouder kwijt is om de wolvenschade af te handelen.
   c. Dierenartskosten die worden gemaakt om alle dieren te controleren op verwondingen of te scannen bij dracht controle. Ook pathologische onderzoek wordt niet vergoed.
   d. Kosten gemaakt voor 'aangekochte dieren' zoals aanschaf, importkosten, aanvoerkosten, quarantaine e.d. M.a.w. 'de aanschafwaarde' wordt in principe niet gehanteerd bij de waardering. BIJ12 gaat uit van de waarde die de dieren in het normaal economisch verkeer hebben (KWIN waardetabellen).
   e. Eveneens is niet voorzien in de mogelijkheid dat een losgebroken schaap (na de aanval van een wolf) een straat op zou kunnen rennen en hier ongelukken zou kunnen veroorzaken.

10. Bepaling taxatiewaarde van het dier:

    De waarde tabel schapenhouderij van Wageningen Economic Research wordt door zowel de Gezondheidsdienst voor Dieren (GD) als Wageningen University & Research (WUR) gezien als het beste uitgangspunt. Het doel hiervan is een waarderingssysteem voor schapen dat een reële waardering van de dieren geeft, juridisch robuust, transparant is en voldoende draagvlak heeft in de sector. Het basis uitgangspunt is een waardering conform marktprijzen. Deze waarde tabel is in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) gemaakt en wordt landelijk gebruikt (bijv. ook in het kader van besmettelijke dierziekten). En is in overleg met taxateurs en de sector, door Wageningen Economic Research opgesteld. BIJ12 sluit daarbij aan. Jaarlijks vindt een update plaats, zodat met actuele cijfers snel een waarde tabel met marktconforme waarden kan worden gemaakt.

    De WUR-richtlijn Waardebepaling Stamboekschapen vormt daarbij de basis om tot een meer specifiekere waardebepaling te kunnen komen. Op basis hiervan kan een berekening worden uitgevoerd voor de waardebepaling van de onderscheiden dieren. Op deze basis is BIJ12 gekomen tot een Taxatierapport waarin via een Excel berekening de waardebepaling en prijsvorming voor de taxatie tot stand komt.

    Met betrekking tot de waardebepaling van de 10% of 1 % norm zal de beslissing over de evt. toekenning hiervan door BIJ12 genomen worden na advisering van verschillende adviseurs.

    Dit taxatierapport is onderdeel van deze richtlijn. Zie bijlage 1.

11. Onderstaande prijzen worden gehanteerd bij de berekening van de tegemoetkoming:

Tabel Norm-waarden van schapen

Waardebepaling van schapen (€) voor taxatie bij verlies door wolven

Omschrijving	Leeftijd/geslacht gewicht	Waarde	
		ooi	ram
Lam slacht/weide	0 - 4 wkn	35	45
Lam slacht/weide	5 - 10 kg	55	65
Lam slacht/weide	10 - 15 kg	75	85
Lam slacht/weide	16 - 19 kg	95	105
Lam slacht/weide	20 - 21 kg	100	112
Lam slacht/weide	22 - 25 kg	-	120
Lam slacht/weide	> 25 kg	-	125
Lam fokkerij[1)]	< 1 jaar	100	125
Schaap[1)]	1 x gelamd of 1 - 5 jaar	150	200
Schaap[1)]	6 - 9 jaar	125	200
Schaap[1)]	> 10 jaar	100	200
[1)] **Toeslagen/kortingen:**			
stamboek		+50	+50
zwoegervrij		+25	+25
dubbel ARR		+25	+25
stamboek ras[2)]	< 1 jaar	+/-25	+/-25
	1 x gelamd of > 1 jaar	+/-50	+/-50
top 10% stamboek		+50-200	+100-400
10 beste lammeren regio-/nationale keuring	< 1 jaar	+50-100	+50-100
(reserve-)kampioen	> 1 jaar	+100-250	+100-250
overig waardevol stamboek genotype		+50	+50
dracht[3)]		totaal waarde * 1,20	

[2)] Stamboekdieren behorende tot de rassen (Blauwe) Texelaar, Charolais, Suffolk en Hampshire Down krijgen de toeslag. Stamboekdieren behorende tot heideschapen en de rassen met een gemiddeld volwassen gewicht van de oolen < 50 kg krijgen een korting. Niet genoemde rassen krijgen geen toeslag.

[3)] De waarderingsfactor van de dracht neemt voor elk tiende lam boven een gemiddelde worpgrootte van 2 met éénhonderste toe. Bijvoorbeeld een gemiddelde worpgrootte van 3,1 resulteert in de waarderingsfactor van 1,31.

Bron: Wageningen Livestock Research

Bovenstaande tabel is gebaseerd op KWIN-V Wageningen Livestock Research.

Bijlagen:

1. Taxatierapport 'Prooidier door wolf'
2. Rapport WUR-richtlijn Waardebepaling Stamboekschapen – Wageningen University & Research, mei 2019.
3. Rapport Taxatie bij wolvenschade aan schapen in Nederland – Gezondheidsdienst voor Dieren, mei 2019.

Bijlage 1

Behorende bij de Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij

Protocol wolf specifiek beoordeling prooi BIJ12/Faunazaken (veldformulier)

Veldgegevens wolfsprooi specifiek

NDFF volgnummer (later in te vullen):			
Verricht door/Waarnemer:			
Waarnemingsdatum:			
Tijd:			
Coördinaten: X:		Y:	
Plaats:			
BRS/UBN nummer (bij landbouwhuisdieren)			
Oormerken			
Transpondernummer			
Vertegenwoordiger Faunazaken (bij gehouden dieren)			
Omschrijving vindplaats (weiland, tuin, bos,dekking, anders):			

Prooi

Soort prooi/aantal	
Geslacht prooi/aantal	
Conditie prooi (bijv. geschat aan merg):	
Dode of nog levende prooi/aantal	
Prooi aangeraakt	
Prooi locatie verplaatst	
Vermoedelijke datum en tijd (ochtend/avond/schemring) predatie:	
Bestemming nog levende prooi:	
Foto's omgeving, geheel dier, kop, poten, externe wonden:	
Dier getransporteerd door:	
Leeftijd geschat:	
Bijzondere kenmerken:	

Veldsectie wolfsprooi

Veldsectie (ja/nee):	
Bijtwonden (afstand tussen hoektanden):	
Vraatbeeld (buikholte geopend, ingewanden, botten, bloedingen etc.)	
Krabsporen:	
Sleepspoor naar dekking:	
Versleping lichaamsdelen:	
Medebenutting door aaseters (vos,kraaiachtigen,wild zwijn,anders):	

Overige aanwijzingen

Omgevingssporen keutels/haar/prenen/anders:	
Aanwijzingen veehouder/waarnemer:	

Uitslag/conclusie:

Predator zeker/onzeker (leg uit waarom):	
Huisdier/vee: verwijderen	
Wilde fauna: terug in natuur (cameraval)	

Opmerkingen:	

Taxatie prooidier door wolf

dossier

A. Grondgebruiker/veehouder

1	Naam	
2	Adres	
3	Poscode/Woonplaats	
4	Telefoon mobiel	
5	Email	
6	UBN/BRS nummer	
7	KVK-nummer	
8	Relatienummer BIJ12	
9	IBAN nummer (rekeningnummer)	

B. Datum en tijd

		datum	tijd
10	Constatering schade		
11	Ontvangst melding		
12	Bedrijfsbezoek		
13	DNA opgestuurd		
14	DNA uitslag		

13. beschrijving gebeurtenis

C. Vindplaats

15	Adres vindplaats				
16	Poscode/gemeente vindplaats				
17	Coordinaten	X:		Y:	
18	Omschrijving locatie				
19	Afrastering (uitvoering omheining,				*meten voltage, aantal draden,*
20	spanning)				*afstanden en foto's*

D. Veldsectie

21	Prooi aangeraakt		*(ja/nee door wie)*
22	Prooi locatie verplaatst		*(ja/nee door wie)*
23	Status prooien (dood/levend)		*(aantallen noemen)*
24	Oormerken		*(nummers noteren) ontbrekende nummers uit I&R)*
25	aantal zonder oormerk + reden geen oormerk		

E. Prooi (en)

26 diersoort, ras en kenmerken

ras	geslacht	leeftijd	stamboek*	toeslag**	zwoegervrij	dubb. ARR	drachtig	aantal

** raszuiver en geregistreert bij een Europees of Brits stamboek*

*** extra korting of toeslag stamboek zelf te berekenen met tabblad toelichting extra*

F. Schadeberekening

	basisprijs	toeslagen stamboek	extra	zwoegervrij	dubbel AR	drachtig	aantal	prijs
		€ 0	€ 0	€ 0	€ 0	0%	0	€ 0,00
		€ 0	€ 0	€ 0	€ 0	0%	0	€ 0,00
		€ 0	€ 0	€ 0	€ 0	0%	0	€ 0,00
		€ 0	€ 0	€ 0	€ 0	0%	0	€ 0,00
		€ 0	€ 0	€ 0	€ 0	0%	0	€ 0,00
		€ 0	€ 0	€ 0	€ 0	0%	0	€ 0,00

27	kosten dierenarts	---------->	*factuur toevoegen*	
28	destructiekosten	---------->	*factuur toevoegen*	
29	overige kosten (abortus, gederfde melkproductie, biologisch)	---------->		
				€ 0,00

29 Bijzonderheden prooi(en)

aldus opgemaakt d.d. | te

naam taxateur | handtekening taxateur

Toelichting extra toeslag of korting stamboekschapen

Correctie op basis van ras voor verschillen in marktwaarde fokdieren. In deze correctie is ook verdisconteerd de meerwaarde van het stamboekdier indien het behoort tot een zeldzaam ras in Europa (populatie kleiner dan 6000 stamboek geregistreerde dieren in Europa). Indien het ras niet is genoemd, is een toeslag of korting niet van toepassing in eerste instantie niet aan de orde. Zie ad 5a en 5b

Correctie Ras	Texelaar, Blauwe Texelaar, Charolais, Suffolk, Hampshire Down	Swifter, Flevolander Noordhollander, Rijnlam, Zwartbles Ned. Melkschaap (Fries en Zeeuws), Romanov, Kerryhill, Scottish Blackface, Ruischaap,	Soay, Ouessant, Kameroen, Heideschaap (o.a. Mergellander, Kempisch, Groot, Drents Veluws, Schoonenbeker), Kameroen,Karakul, Castlemilk Moorit, Shetland	Vul hier correcties in
ooilam tot 1 jaar, niet gelamd	€ 25,00	€ 0,00	-€ 25,00	
1 keer gelamd of ouder 1 jaar	€ 50,00	€ 0,00	-€ 50,00	€ 0,0

		ooi	ram	
top 10% stamboek		€50-€200	€100-€400	€ 0,0
10 beste lammeren regio-/nationale	< 1 jaar	€50-100	€50-€100	€ 0,0
(reserve-)kampioen	> 1 jaar	€100-€250	€100-€250	€ 0,0
overig waardevol stamboek genotype inclusief rammoeders en rammen in rammencirkel bij heideschapen		€ 50	€ 50	€ 0,0

totaal extra

€ 0,00

invullen in taxatierapport in kolom extra

Werkt voor provincies

Bijlage 2

Behorende bij de Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij

WUR-richtlijn Waardebepaling Stamboekschapen

Jan Verkaik
Wageningen Livestock Research

Juli 2019

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

WUR-richtlijn Waardebepaling Stamboekschapen

Inleidend

- De waarden als genoemd in deze "WUR-richtlijn Waardebepaling Stamboekschapen" zijn gebaseerd op een inventarisatie van aan- en verkoopprijzen onder 20 schapenhouders met, stamboekfokkers van, handelaren in en importeurs van verschillende rassen.
- Deze 20 zijn ook gevraagd naar de criteria die voor hen de waarde van fokdieren bepalen. Geslacht, leeftijd, ras, wenselijke genotypen, zwoegerziekte status, dracht (productiestadium), stamboek en stamboekbeoordelingen en fokwaarden zijn de criteria aan de hand waarvan zij de waarden van dieren vaststellen.
- Bij een aantal rassen liggen de aan- en verkoopprijzen tot €25,- tot €50,- hoger. Bij een aantal hobbyrassen en de heideschapen liggen de aan- en verkoopprijzen tot €50,- lager.
- De waarden van fokdieren in KWIN-V vormden het vertrekpunt en zullen in de volgende versie in lijn worden gebracht met deze richtlijn.
- Belangrijk inzicht is het gegeven dat een fokker nooit (of bij hoge uitzondering) zijn beste fokooien verkoopt. Zij vormen de ruggengraat van zijn fokkerij. Deze dieren vormen het fundament onder zijn fokkerijactiviteiten. Het is dan ook reëel een extra waarde toe te kennen aan fokdieren.
- Stamboekdieren hebben een meerwaarde omdat ze van belang zijn voor het in stand houden van het ras. Schapenhouders leveren hiertoe extra inspanning in de vorm van selectie, administratie en keuringen.
- Stamboekdieren van zeldzame rassen houden het genetisch erfgoed in stand. Ondertussen is de populatie van 10 van de 13 Nederlandse rassen zeldzaam (aantal geregistreerde stamboekdieren < 6000).

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Validatie

- Het validatie overleg voor de WUR-richtlijn Waardebepaling Stamboekschapen heeft plaatsgevonden in mei 2019 met 10 stamboekschapenhouders. Het validatie overleg vormde een afspiegeling van de Nederlandse stamboekschapenhouderij. Aanwezig waren 3 Texelaarfokkers, 1 Texelaar- en Swifterfokker, 1 Swifterfokker, 1 Suffolkfokker, 1 Shetlandfokker, 1 Castlemilk Moorit- en Portlandfokker, 1 Heideschaapfokker. 1 Flevolanderfokker was verhinderd en heeft samen met een andere Flevolanderfokker schriftelijk gereageerd. In het overleg zaten 2 topfokkers en 2 fokkers van speciale schapenrassen. Geen van hen had op dit moment een schadedossier met wolven.
- Het validatie overleg heeft vastgesteld dat de WUR-richtlijn Waardebepaling Stamboekschapen voldoet voor 99% van de stamboekschapen.
- Een kleine fractie van de stamboekschapen (1%) is onvervangbaar en vertegenwoordigt een waarde ver boven de waarden die deze richtlijn geeft voor topdieren. Deze 1% van de dieren bevindt bij 5% van de stamboekfokkers, de topfokkers. Waarden voor deze dieren variëren bovendien sterk. Eén vervangingswaarde of richtlijn voor een dergelijke speciaal dier is er niet. Voor deze 1% van de dieren stelt het overleg een individuele waardebepaling voor. De verwachting bestaat dat deze waardebepaling maar voor een zeer beperkt aantal gevallen nodig zal zijn.
- Een aanbeveling is het om aan de hand van meerdere schadegevallen onafhankelijk te evalueren of deze richtlijn voldoet en voorziet in de schadegevallen die zich voordoen. Door deze evaluatie te baseren op de feitelijke schadegevallen kan de richtlijn mogelijk worden aangescherpt en verbeterd.
- In verband met toekomstige prijsontwikkelingen is het belangrijk de richtlijn regelmatig te actualiseren.
- De vervolgschade voor de houderij door het wegvallen van (een deel van) de fokdieren en door verwerpen kan substantieel verlies aan omzet in het daarop volgende jaar (of jaren) geven. De vervolgschade bestaat uit het productieverlies (vlees, melk, wol, fokmateriaal) verminderd met de productiekosten én uit de inkomsten uit activiteiten waarbij schapen worden ingezet als productiemiddel. Een voorbeeld van laatstgenoemde zijn inkomsten uit terreinbeheer met schapen. Deze vervolgschade is niet verdisconteerd in deze richtwaarden voor stamboekdieren. De vervolgschade kan worden berekend met behulp van deze richtlijn en KWIN Veehouderij. Let op! Wanneer sprake is van vergoeding van drachtige dieren wordt een deel van het omzetverlies reeds vergoed en zal een nader te bepalen omzetverlies hiervoor moeten worden gecorrigeerd.

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Aanpak Waardebepaling

De waarden als genoemd in deze "WUR-richtlijn Waardebepaling Stamboekschapen" zijn vervangingswaarden waarvoor een vergelijkbaar dier kan worden terug gekocht. Alle genoemde waarden zijn exclusief btw. Er is geen vergoeding voor leed verdisconteerd in deze waarden.

De waarden van schapen bij wolvenschade zijn vast te stellen via:

1. De "op boerderij" prijzen voor de aangekochte dieren en "af boerderij' prijzen in geval van verkoop van fokdieren. In geval herleidbaar uit de boekhouding en I&R kan/mag de feitelijke aanschafwaarde van het dier/de dieren worden gebruikt als vergoeding bij wolvenschade.
2. De "WUR-richtlijn Waardebepaling Stamboekschapen". Een waardebepaling voor stamboekooien en -rammen.
3. Mix van 1 en 2 al naar gelang van toepassing.

Aangekochte dieren; indien ze zijn aangekocht dan is de marktwaarde de "op boerderij" prijs (= aankoopprijs + gemiddelde aanvoerkosten per dier). Met name wanneer de aankoopbedragen afwijken van waarde volgens deze richtlijn is wenselijk om uit te gaan van de feitelijke "op boerderij" prijs van het dier (de dieren) mits herleidbaar met behulp van de I&R-aanvoermutaties en de boekhouding. Met waardering op basis van de feitelijke aankoopgegevens kunnen aankopen van top fokmateriaal, van geïmporteerde dieren en van rassen die in de mode zijn eerlijk worden vergoed.

Gezien de grote range in hoge aanschafprijzen van importdieren is een vergoeding conform de op boerderijprijs (=de specifieke aanschafwaarde inclusief kosten) de enige manier om de geleden schade juist te compenseren.

Kenmerkend voor rassen die in de mode zijn, zijn een geringe omvang van de populatie en een grote vraag naar dit ras met als gevolg (tijdelijk) hogere aan- en verkoopprijzen. Een eerlijke vergoeding kan voor moderassen het best worden gebaseerd op recente aan- en verkoopprijzen (herleidbaar uit I&R en boekhoudingen).

Een substantieel deel van met name de professionele slachtlamproducenten fokt zelf geen nieuw fokmateriaal voor vervanging maar koop jaarlijks een partij nieuwe ooilammeren bij stamboekfokkers. Dit komt regelmatig voor bij de rassen Swifter, Noordhollander, Rijnlam maar ook Texelaar en Melkschaap. Een vergoeding gebaseerd op de "op boerderij" prijs volstaat mits de aankoop is gedaan in het voorliggende half jaar en het productiestadium (gedekt/drachtig, lacterend, gespeend/niet dragend) waarin het dier is aangekocht niet is gewijzigd sinds de aanschaf.

Ook voor topfokkers die regulier alle/veel fokooilammeren en/of veel ramlammeren ver boven gemiddeld prijzen verkopen is een vergoeding op basis van jaarlijks gerealiseerde verkoopprijzen (herleidbaar uit I&R en boekhoudingen) de meest eerlijke waardering.

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Richtlijnen Waardebepalingen

Waarde stamboek ooi = Marktwaarde fokooi staffel leeftijd (1) + (stamboek (2) + scrapie-ongevoelig (3) + zwoegervrij (4) + correctie ras (5) + fokprestatie/fokwaarden (6a) + exterieur (6b) + kampioenstoeslagen (6c) + waardevol genotype (7)) * dracht (8) + importkosten (9)

1) Marktwaarde fokooi (excl. btw); is de waarde voor een fokooi zonder stamboekpapieren en met een onbekende gezondheidstatus voor de fokkerij. Bij sommige rassen kan de slachtwaarde van het dier, de marktwaarde als fokooi overstiigen omdat er geen vraag is naar deze ooien voor de fokkerij. Dit geldt name voor de ooilammeren tot 1 jaar.

€100,-	ooilam tot 1 jaar, niet gelamd
€150,-	1 keer gelamd of 1-5 jaar oud
€125,-	6 - 9 jaar oud
€100,-	10 jaar en ouder

De stamboekschapen die bij verlies door wolven in aanmerking komen voor een vergoeding als omschreven onder 2 t/m 9 zijn alle afgelamde ooien, alle ooien van 1 jaar en ouder én de zelfgefokte ooilammeren die de schapenhouder heeft aanmerkt als vervanging van de schapenstapel met een maximum van 25% van het gemiddeld aantal gehouden ooien in voorgaande jaar/jaren. De overige 75% aan ooilammeren worden vergoed op basis van normprijs voor slachtlammeren conform KWIN Veehouderij. Voor uitzonderingen zie ad 1A.

2) €50,- voor elk raszuiver dier geregistreerd bij een Europees of Brits stamboek.
3) €25,- Dier op basis van afstamming scrapie-ongevoelig (ARR/ARR).
4) €25,- De actuele status van alle dieren van de houder is zwoegervrij
5) Correctie op basis van ras voor verschillen in marktwaarde fokdieren. In deze correctie is ook verdisconteerd de meerwaarde van het stamboekdier indien het behoort tot een zeldzaam ras in Europa (populatie kleiner dan 6000 stamboek geregistreerde dieren in Europa). Indien het ras niet is genoemd, is een toeslag of korting niet van toepassing in eerste instantie niet aan de orde. Zie ad 5a en 5b.

Ras	Texelaar, Blauwe Texelaar, Charolais, Suffolk, Hampshire Down	Swifter, Flevolander Noordhollander, Rijnlam, Zwartbles Ned. Melkschaap (Fries en Zeeuws), Romanov, Kerryhill, Scottish Blackface, Ruischaap,	Soay, Ouessant, Kameroen, Heideschaap (o.a. Mergellander, Kempisch, Groot, Drents Veluws, Schoonenbeker), Kameroen,Karakul, Castlemilk Moorit, Shetland
ooilam tot 1 jaar, niet gelamd	+ €25,-	+/- €0,-	-€25,-
1 keer gelamd of ouder 1 jaar	+ €50,-	+/- €0,-	-€50,-

6) 6a+6b maximaal 200,-; De top 10% van de dieren in elk stamboek met uitmuntende eigenschappen en fokwaarden vertegenwoordigen een extra waarde. Hiervoor kan elk stamboek 2 of 4 kenmerken benoemen (2 keer €100,- of 4 keer €50,-), i.o.m. stamboeken de items en kenmerken, fokwaarden en parameters benoemen die in aanmerking komen. Zie ad 6.
   6c; Kampioensdieren en reservekampioenen op nationale keuringen krijgen €250,- toeslag. Op regionale keuringen €100,-. Beste 10 ooi lammeren nationaal en regionaal respectievelijk plus €100,- en plus €50,-.
7) €50,- voor maximaal 1 stamboek erkend (vastgelegd) waardevol genotype of voor elke door stamboek aangewezen rammoeder bij toepassing van een rammencirkel.
8) Waardering van de dracht; optelling 1 tot en 7 maal 1,2. Naarmate het fokooi meer waard is ook de dracht meer waard mits ooi is gepaard met een stamboek ram van hetzelfde ras. Bij een ras (KWIN V), houderij en/of oudere ooien met een worpgrootte boven de 2 gemiddeld, vertegenwoordigt de dracht een hogere waarde. In die gevallen wordt de KWIN-V-norm voor de worpgrootte van het ras of de recent door de houderij gerealiseerde worpgrootte gebruikt om de dracht te waarderen. Elk (tiende) lam boven de 2 maakt de dracht waardevoller. Per ééntiende lam boven de gemiddelde worpgrootte van 2 neemt de waarderingsfactor met éénhonderste toe (zie voorbeeld). Zie ad 8A + 8B.

Gemiddelde worpgrootte	Waarderingsfactor dracht
2	1.2
2.1	1.21
2.5	1.25
3	1.3
4	1.4

9) De gemiddelde importkosten per dier exclusief het aankoopbedrag met een afschrijving over 5 jaar. Dit zijn de transportkosten, de veeartskosten, de gezondheidstests en de invoerrechten indien van toepassing.

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Waarde stamboek ooi = Marktwaarde fokooi staffel leeftijd (1) + (stamboek (2) + scrapie-ongevoelig (3) + zwoegervrij (4) + correctie ras (5) + fokprestatie/fokwaarden (6a)+exterieur (6b)+kampioenstoeslagen(6c) + overige waardevolle genotypen (7)) * dracht (8A) + importkosten (9)

Voorbeelden waarden stamboekdieren (excl. btw)

- Swifter ooilam (1 t/m 5) = (100+50+25+25+0) = €200,-
- Swifter tweejarig ooi (1 t/m 5) = (150+50+25+25+0) = €250,-
- top Swifter tweejarig ooi (1 t/m 6) = (150+50+25+25+0+200) = €450,-
- tweejarig, drachtig top Swifter (1 t/m 8) = (150+50+25+25+0+200) * 1,25 = €562,50
- Texelaar ooilam (1 t/m 5) = (100+50+25+25+25) = €225,-
- Texelaar tweejarig ooi (1 t/m 5) = (150+50+25+25+50) = €300,-
- top Texelaar tweejarig ooi (1 t/m 6) = (150+50+25+25+50+200) = €500,-
- tweejarig, drachtig top Texelaar (1 t/m 8) = (150+50+25+25+50+200) * 1,2 = €600,-
- Heideschaap ooilam (1 t/m 5) = (100+50+25+25-25) = €175,-
- Heideschaap tweejarig ooi (1 t/m 5) = (150+50+25+25-50) = €200,-
- Geselecteerde rammoeder Heideschaap tweejarig ooi (1 t/m 7) = 150+50+25+25-50+200) = €450,-
- tweejarig, drachtig Heideschaap (1 t/m 8) = (150+50+25+25-50) * 1,2 = €240,-

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Waarde stamboek ram = Marktwaarde dekram jong/oud (1) + (stamboek (2) + scrapie-ongevoelig (3) + zwoegervrij (4) + correctie ras (5) + fokprestatie/fokwaarden (6a) + exterieur (6b) +kampioenstoeslagen (6c) + waardevol genotype (7)) + importkosten (9)

1. Marktwaarde rammen (excl. btw); is de waarde voor een ram zonder stamboekpapieren en met een onbekende gezondheidstatus voor de fokkerij. Bij sommige rassen kan de slachtwaarde van het dier de marktwaarde als dekram overstijgen omdat er geen vraag is naar deze rammen voor de fokkerij. Dit geldt name voor de ramlammeren tot 1 jaar.

€125,-	ramlammeren tot 1 jaar
€200,-	rammen ouder dan 1 jaar

De stamboekrammen die bij verlies door wolven in aanmerking komen voor een vergoeding als omschreven onder 2 t/m 9 zijn alle oudere rammen en de zelfgefokte ramlammeren die de schapenhouder heeft aanmerkt als dekram voor eigen gebruik met een maximum van 10 ramlammeren of evenzoveel als aantoonbaar zijn gepaard met de eigen dieren. De overige 75% aan ooilammeren worden vergoed op basis van normprijs voor slachtlammeren conform KWIN Veehouderij. Voor uitzonderingen zie ad 1B.

2. €50,- voor elk raszuiver dier geregistreerd bij een Europees of Brits stamboek.
3. €25,- Dier op basis van afstamming scrapie-ongevoelig (ARR/ARR).
4. €25,- De actuele status van alle dieren van de houder is zwoegervrij
5. Correctie op basis van ras voor verschillen in marktwaarde fokdieren. Deze correctie is voor rammen en ooien gelijk (zie tabel bij marktwaarde fokooi onder 5) In deze correctie is ook verdisconteerd de meerwaarde van het stamboekdier indien het behoort tot een zeldzaam ras in Europa (populatie kleiner dan 6000 stamboek geregistreerde dieren in Europa). Indien ras niet is genoemd, is een toeslag of korting niet van toepassing. Zie ad 5a en 5b
6. 6a+6b maximaal €400,-; De top 10% van de dieren in elk stamboek met uitmuntende eigenschappen en fokwaarden vertegenwoordigen een extra waarde.

Hiervoor kan elk stamboek 2 of 4 kenmerken benoemen (2 keer 200,- of 4 keer 100,-), I.o.m. stamboeken de items en kenmerken, fokwaarden en parameters benoemen die in aanmerking komen.
6c; Kampioensdieren en reservekampioenen op nationale keuringen krijgen €250,- toeslag. Op regionale keuringen €100,-. Beste 10 ramlammeren nationaal en regionaal respectievelijk plus €100,- en plus €50,-. Zie ad 6

7. €50,- voor maximaal 1 stamboek erkend (vastgelegd) waardevol genotype of voor elke door stamboek aangewezen dekram in een rammencirkel.
8. N.v.t.
9. De gemiddelde importkosten per dier exclusief het aankoopbedrag met een afschrijving over 5 jaar. Dit zijn de transportkosten, de veeartskosten, de gezondheidstests en de invoerrechten indien van toepassing

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Waarde stamboek ram = Marktwaarde dekram jong/oud (1) + (stamboek (2) + scrapie-ongevoelig (3) + zwoegervrij (4) + correctie ras (5) + fokprestatie/fokwaarden (6a)+exterieur (6b)+kampioenstoeslagen(6c) + overige waardevolle genotypen (7)) + importkosten (9)

Voorbeelden waarden stamboekdieren (excl. btw)

- Swifter ramlam voor de fokkerij (1 t/m 5) = (125+50+25+25+0) = €225,-
- Swifter oudere dekram (1 t/m 5) = (200+50+25+25+0)= €300,-
- top Swifter oudere dekram (1 t/m 5) = (200+50+25+25+400)= €700,-
- Texelaar oudere dekram (1 t/m 5) = (200+50+25+25+50) = €350,-
- top Texelaar dekram (1 t/m 6) = (200+50+25+25+50+400) = €750,-
- Heideschaap oudere dekram (1 t/m 5) = (200+50+25+25-50) = €250,-
- top Heideschaap dekram (1 t/m 7) = (200+50+25+25-50+400) = €650,-

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Waarde stamboek top 1% van de dieren

- Een kleine fractie van de stamboekschapen (1%) is onvervangbaar en vertegenwoordigt daardoor voor hen een waarde ver boven de waarden die deze richtlijn geeft voor de top 10% dieren. Deze 1% van de dieren bevindt bij 5% van de stamboekfokkers, de topfokkers. Waarden voor deze dieren variëren sterk. Eén vervangingswaarde of richtlijn voor een dergelijke speciaal dier is niet te noemen.
- Topfokkers kenmerken zich door regelmatige verkopen met structureel hogere verkoopprijzen. Deze prijzen zijn vergelijkbaar of hoger zijn als genoemd in deze richtlijn voor de top 10% van de dieren.
- De top 1% van de dieren in het stamboek is gebaseerd op fokkerijprestaties en/of fokkerij-indexen van het betreffende dier en zijn nakomelingen.
- Het stamboek waartoe het dier behoort zal daarnaast schriftelijk kunnen bevestigen dat het dier tot de top 1% van hun stamboek behoort.
- Uitgangspunt voor de waardebepaling van deze dieren kunnen zijn: 1) verkoopprijzen van vergelijkbare dieren van de houder zelf, 2) verkoopprijzen van vergelijkbare dieren van andere topfokkers van het betreffende ras en/of 3) eerdere waardebepaling van vergelijkbare dieren in dit verband.
- De hoogte van een wenselijke opslag bovenop verkoopprijzen of bovenop een eerdere waardebepaling omdat vergelijkingsmateriaal ontbreekt, zal de taxateur afstemmen met één of meerdere onafhankelijke experts op het gebied van de waarde van top stamboekfokdieren.
- Eerste richtwaarden of ranges worden niet in deze richtlijn genoemd omwille van zorgvuldigheid van de vaststelling van de waarden van deze uitzonderingsgevallen.

Ad 1A) Uitzondering op het maximum van 25% van het gemiddeld aantal gehouden ooien dat aan ooilammeren in aanmerking komen voor vergoeding als genoemd onder 2 t/m 7 vormen de vermeerderaars, schapenhouders die jaarlijks ooilammeren verkopen voor de fokkerij blijkens I&R mutaties en boekhouding. De I&R mutaties zijn nodig voor de vaststellingen van het gemiddelde percentage van de ooilammeren dat wordt verkocht voor de fokkerij. Dit kan sterk variëren per vermeerderaar (10-100%). De verkoopfacturen zijn nodig voor de hoogte van de gemiddelde verkoopprijzen van ooilammeren voor de fokkerij.

Alle ooilammeren die niet worden aangehouden ter vervanging of worden verkocht aan andere schapenhouders zijn slachtlammeren. Deze ooilammeren kunnen gewaardeerd conform de waarden als genoemd in KWIN-V geschat geslacht gewicht. Het omzetverlies bij verlies van ooilammeren bestemd voor de slacht kan rechtstreeks worden verdisconteerd door de waardebepaling te baseren van het eindgewicht.

Ad 1B) Uitzondering op maximum van 10 zelf gefokte dekrammen die in aanmerking komen voor vergoeding als genoemd onder 2 t/m 7 vormt de fokkers die jaarlijks een aantal ramlammeren voor fokkerij verkopen aan andere schapenhouders blijkens I&R mutaties en boekhouding. De I&R mutaties zijn nodig voor de vaststellingen van het gemiddelde percentage van de ramlammeren dat wordt verkocht voor de fokkerij. Dit kan sterk variëren. De verkoopfacturen zijn nodig voor de hoogte van de gemiddelde verkoopprijzen van ramlammeren voor de fokkerij.

Alle ramlammeren die niet worden aangehouden voor de fokkerij worden verkocht, zijn slachtlammeren. Deze ramlammeren kunnen gewaardeerd conform de waarden als genoemd in KWIN-V geschat geslacht gewicht. Het omzetverlies bij verlies van ramlammeren bestemd voor de slacht kan rechtstreeks worden verdisconteerd door de waardebepaling te baseren van het eindgewicht.

Ad 5) Naar inzicht kan de taxateur (na beraad met WLR) niet genoemde rassen een toeslag of korting geven. Als richtlijn voor een korting kan het volwassen gewicht tot 50 kg van ooien dienen. Ter voorkoming van ongelijke behandeling verkrijgen andere fokdieren van het betreffende ras vervolgens ook die toeslag of korting op basis van ras.

Ad 6) De verifieerbaarheid van het behoren tot de top 10% binnen het stamboek op bepaalde kenmerken en voor fokwaarden is een punt van aandacht. Uitgangspunt bij de selectie van te waarderen kenmerken is voorkoming van over- en onderwaardering. Dit kan door uitsluitend die kenmerken en fokwaarden in de waardebepaling van het dier te kiezen die verbetering van het ras en instandhouding van het ras ten goede komen. Pas wanneer de top 10% binnen een stamboek niet individueel herleidbaar of aantoonbaar is kan de taxateur er voor kiezen om afhankelijk van de situatie of 1) de eerste 10% van de gehouden dieren aan schadegevallen aan te merken als zijnde de top of 2) 10% van de schadegevallen aan te merken als zijnde top. Alle stamboeken krijgen een jaar de tijd hieraan invulling te geven alvorens de taxateurs uitsluitend optie 2 gaan hanteren.

Ad 8A) Sommige stamboeken registreren de paringen voor werpen. Hoe constateer je in andere gevallen (vroege) dracht? Gekleurde konten door het aanspringen van de ram. Het

dekseizoen kan flink variëren. Traditioneel is dat eind september begin oktober met aflammen in februari tot en met april. Aflammen kan echter jaarrond aan de orde zijn. Er zijn fokkers die bewust de ooilammeren het eerste jaar gust houden, de zogenaamde overhouders. Een voorkomend fenomeen in met name de texelaarfokkerij maar wellicht ook bij andere rassen. Ook kunnen bij een schapenhouder tegelijkertijd zowel dragende als zogende als gespeende koppels ooien aanwezig zijn.

Ad 8B) Bij rassen met een worpgrootte boven de 2 kan de norm in KWIN-V als uitgangspunt worden genomen voor het bepalen van de waarderingsfactor voor de dracht. Niet genoemde rassen met worpgrootte boven de 2 zijn de Zwartbles, het Melkschaap, de Romanov en de Texelaars die het Booroola gen dragen. De gemiddelde worpgrootte varieert tussen houders van hetzelfde ras en varieert tussen eerste worps en oudere ooien. De uitgangsworpgrootte voor de waardering van het drachtige ooi kan in deze gevallen worden gebaseerd 1) op KWIN-V of 2) op de gerealiseerde gemiddelde worpgrootte van het bedrijf of 3) op de gerealiseerde gemiddelde worpgrootte door de oudere ooien. Indicaties voor een worpgrootte van boven de 2 zijn te verkrijgen van I&R stallijsten vlak na aflammen of kunnen blijken uit management-/stamboekadministraties. De aantoonverplichting ligt daartoe bij de schapenhouder. Individuele differentiatie in worpgrootte is niet van toepassing tenzij de feitelijke grootte van de worp is vastgesteld.

Ad 9) De gemaakte aanvoerkosten alleen binnen het eerste jaar na aanvoer volledig vergoeden en daarna een afschrijvingsstaffel erop loslaten (20% afschrijving per jaar). Indien meerdere dieren tegelijkertijd zijn geïmporteerd moet hiervoor worden gecorrigeerd.

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Bijlage 1. Tabel Norm-waarden van schapen

Norm

Waardebepaling van schapen (€) voor taxatie bij verlies door diefstal of door honden/wolven

Omschrijving	Leeftijd/geslacht gewicht	Waarde	
		ooi	ram
Lam slacht/weide	0 - 4 wkn	35	45
Lam slacht/weide	5 - 10 kg	55	65
Lam slacht/weide	10 - 15 kg	75	85
Lam slacht/weide	16 - 19 kg	95	105
Lam slacht/weide	20 - 21 kg	100	112
Lam slacht/weide	22 - 25 kg	-	120
Lam slacht/weide	> 25 kg	-	125
Lam fokkerij[1)]	< 1 jaar	100	125
Schaap[1)]	1 x gelamd of 1 - 5 jaar	150	200
Schaap[1)]	6 - 9 jaar	125	200
Schaap[1)]	> 10 jaar	100	200
[1)] **Toeslagen/kortingen:**			
stamboek		+50	+50
zwoegervrij		+25	+25
dubbel ARR		+25	+25
stamboek ras[2)]	< 1 jaar	+/-25	+/-25
	1 x gelamd of > 1 jaar	+/-50	+/-50
top 10% stamboek		+50-200	+100-400
10 beste lammeren regio-/nationale keuring	< 1 jaar	+50-100	+50-100
(reserve-)kampioen	> 1 jaar	+100-250	+100-250
overig waardevol stamboek genotype		+50	+50
dracht[3)]	totaal waarde * 1,20		

[2)] Stamboekdieren behorende tot de rassen (Blauwe) Texelaar, Charolais, Suffolk en Hampshire Down krijgen de toeslag. Stamboekdieren behorende tot heideschapen en de rassen met een gemiddeld volwassen gewicht van de ooien < 50 kg krijgen een korting. Niet genoemde rassen krijgen geen toeslag.

[3)] De waarderingsfactor van de dracht neemt voor elk tiende lam boven een gemiddelde worpgrootte van 2 met éénhonderste toe. Bijvoorbeeld een gemiddelde worpgrootte van 3,1 resulteert in de waarderingsfactor van 1,31.

Bron: KWIN-V Wageningen Livestock Research

Bijlage 2. Lammerenproductie per ras

	Texelaar	Swifter	Noord-hollander	Rijnlam 3/2 jr	Flevolander 3/2 jr
Geboren	1,52	1,98	2,37	2,80	3,04
Grootgebracht	1,33	1,72	2,02	2,70	2,64
Voor vervanging	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25
Voor verkoop	1,08	1,47	1,77	2,45	2,39

Bron: KWIN-V Wageningen Livestock Research

Bijlage 3

Behorende bij de Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij

VOOROP IN
DIERGEZONDHEID

Taxatie bij wolvenschade aan schapen in Nederland

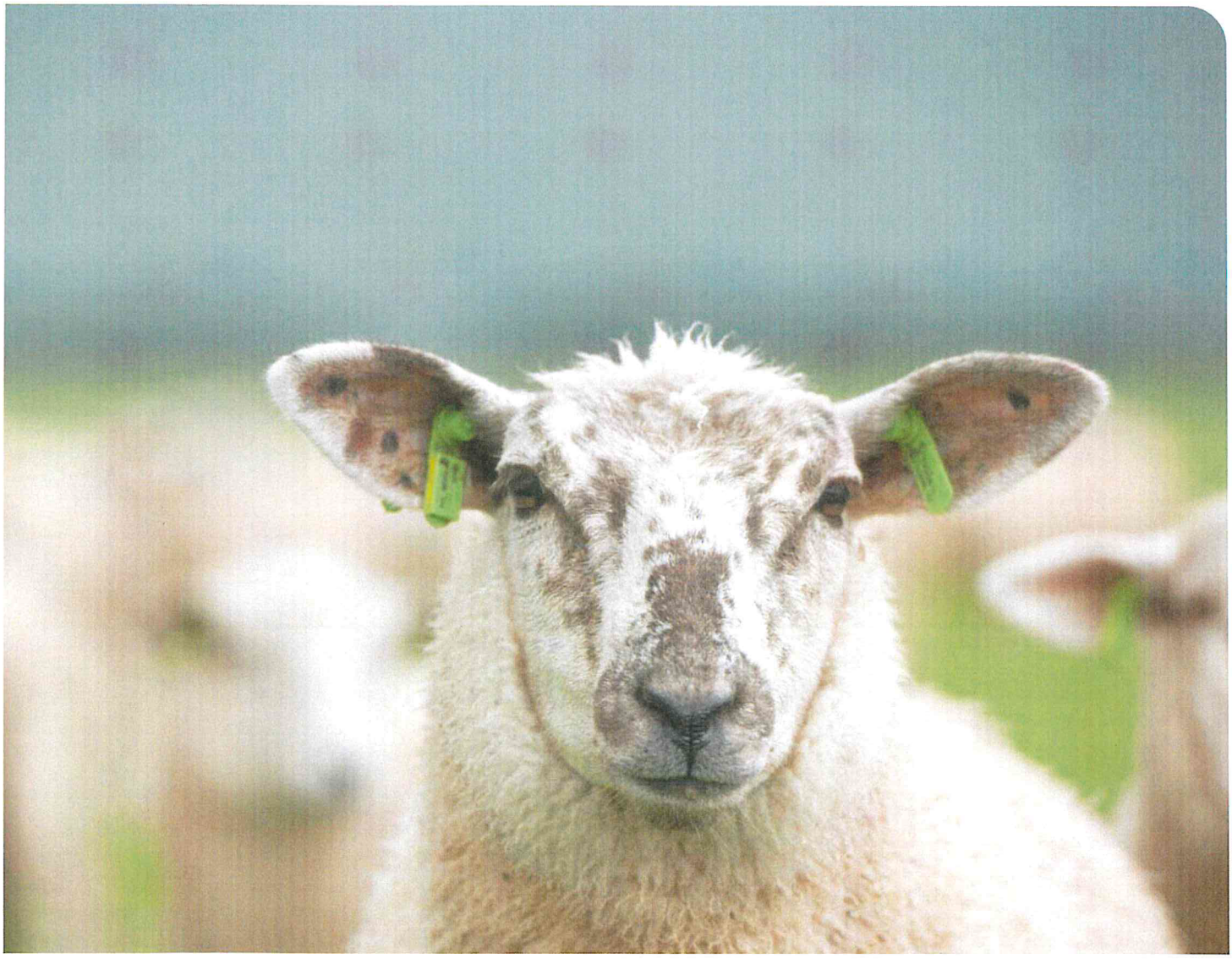

Gezondheidsdienst voor Dieren

Missie

Samen werken aan diergezondheid, in het belang van dier, dierhouder en samenleving. Dat is de missie waar we bij Royal GD (Gezondheidsdienst voor Dieren, GD) al honderd jaar voor staan.

Met ruim 400 medewerkers werken we elke dag op een innovatieve manier aan de gezondheid van landbouwhuisdieren en gezelschapsdieren. We doen dit samen met dierhouders, dierenartspraktijken, overheden en bedrijfsleven. GD is gevestigd in Deventer en is actief op de Nederlandse markt en onderneemt daarnaast steeds vaker internationale activiteiten. In 2018 realiseerde GD een omzet van 57 miljoen euro.

Voor de vijf miljoen laboratoriumbepalingen die we per jaar doen, hebben we één van de grootste veterinaire laboratoria ter wereld tot onze beschikking. Daarnaast beschikt GD over een team van dierenartsen, specialisten en wetenschappers. Zij voeren diergezondheidsmonitoring uit, doen praktijkgericht onderzoek en ontwikkelen programma's voor dierziektepreventie en –bestrijding.

De combinatie van diagnostiek en diergezondheidsexpertise is wat GD zo uniek maakt. Hiermee kunnen we producten en diensten aanbieden die niet alleen zorgen voor verbetering van de diergezondheid, maar die ook klantgemak en een goed rendement opleveren.

Ons laboratorium beschikt over de modernste apparatuur. Ongeveer 600 verschillende bepalingen worden routinematig uitgevoerd, variërend van postmortaal onderzoek (sectie) tot het uitvoeren van moleculair diagnostische testen.

Internationaal staat GD bekend als Royal GD, een organisatie met een goede reputatie als contract research organisatie voor toegepast onderzoek, onderwijs en consultancy. Ons opleidings- en trainingsinstituut GD Academy organiseert trainingen over diergezondheid voor veehouders en hun dierenartsen en voor de farmaceutische- en de veevoederindustrie. De cursussen omvatten zowel de theorie als de praktijk van veterinaire diagnostiek en laboratoriumonderzoek.

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van BIJ12

Auteurs:
Projectleider:
Intern opdrachtgever:
Datum: Mei 2019

Copyright © 2019. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze publicatie mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van GD.

Inhoud

SAMENVATTING 4
1. RAPPORT 5
2. LITERATUUR 9
3. BIJLAGEN 10

Samenvatting

Huidige situatie wolvenbeleid
De terugkomst van de wolf (*Canis lupus*) in Nederland leidt tot stevige discussies. Het risico op faunaschade neemt toe zoals ook blijkt uit data van BIJ12, de gezamenlijke uitvoeringsorganisatie van de provincies. In 2018 zijn in Nederland ruim 160 schapen door wolven gedood, maar ingrijpen is verboden vanwege de beschermde status van de wolf. Getroffen dierhouders kunnen via BIJ12 een tegemoetkoming aanvragen voor de geleden schade. Onder deze tegemoetkoming valt de volgende directe en indirecte schade:

- de taxatiewaarde van het gedode dier;
- de dierenartskosten van een gewond dier tot maximaal de taxatiewaarde van het dier;
- maximaal tweemaal de taxatiewaarde wanneer het gewonde dier na behandeling alsnog overlijdt;
- voorrij- en afvoerkosten van Rendac.

Opdracht vanuit BIJ12
Het is ingewikkeld om de hoogte van tegemoetkomingen bij wolvenschade te bepalen. Daarom heeft BIJ12 GD gevraagd om op basis van de uitgangspunten in het INTERPROVINCIAAL WOLVENPLAN een rapport op te stellen over het afhandelen van schades en het uitkeren van tegemoetkomingen, dit alles binnen de door de provincies en BIJ12 gehanteerde beleidskaders en uitgangspunten.
Dit rapport is opgesteld na overleg met Peter van Horne van Wageningen Economic Research en met Saskia Duives-Cahuzak, voorzitter van de LTO-vakgroep Schapenhouderij.

Adviesrapport van GD
Wageningen Economic Research stelt jaarlijks voor alle landbouwhuisdieren waardebepalingen op in het kader van uitbraken van besmettelijke dierziekten en actualiseert deze wanneer een uitbraak plaatsvindt. GD adviseert om op basis van geactualiseerde waardebepalingen van Wageningen Economic Research de waarde van door wolven gedode of verwonde schapen te bepalen.
Tussen wolvenschade en uitbraken van besmettelijke dierziekten bestaan verschillen. GD adviseert daarom om naast de bovengenoemde schade ook de volgende kosten te vergoeden:

- dierenartskosten die worden gemaakt om dieren te controleren op verwondingen en om dieren te behandelen;
- geleden schade door optreden van abortus, bijvoorbeeld op basis van een schatting van het aantal abortussen op basis van gegevens in de centrale I&R-database van RVO;
- gederfde melkproductie op een melkschapenbedrijf wegens uitval of verlaagde productie bij de overlevende schapen door stress of verwondingen, bijvoorbeeld op basis van door de houder aangeleverd bewijs.

Kosten die verband houden met herstel van omheiningen of andere zaken en de tijd die de veehouder kwijt is om wolvenschade af te handelen, worden vanuit de beleidskaders die provincies en BIJ12 hanteren als indirecte schade gezien en komen derhalve niet voor een tegemoetkoming in aanmerking.

Aanbevelingen
Het verdient aanbeveling om zo snel mogelijk tot afhandeling van het geval en vaststelling van de hoogte van de tegemoetkomingen te komen om ruis achteraf te beperken of te voorkomen. Mocht een houder niet akkoord gaan met de getaxeerde hoogte van de tegemoetkomingen dan kan hij binnen 8 dagen na ontvangst van het taxatierapport bedenkingen op de taxatie indienen bij BIJ12. Echter, de bewijslast ligt in dit geval bij de houder. Het bewijs moet zijn gebaseerd op feitelijke informatie en bijvoorbeeld worden ondersteund door data uit de centrale I&R-database en bankafschriften of andere documenten. De uitwerking van dit rapport kan als uitgangspunt dienen bij overleg met beleidsmedewerkers van provincies, die verantwoordelijk zijn voor het wolvenbeleid in Nederland.

1. Rapport

1.1 Introductie

De wolf (*Canis lupus*) is terug in Nederland. Dit zoogdier uit de orde *Carnivora* (roofdieren) en de familie *Canidae* (hondachtigen) komt van origine op het noordelijk halfrond voor en kwam van oudsher vrijwel overal in Europa voor. Door gebrek aan wilde prooidieren en bestrijding zijn ze in veel landen verdwenen. De laatste wolf in Nederland is in 1897 waargenomen; in diezelfde periode verdween de wolf ook uit onze buurlanden. Vooral door beschermingsmaatregelen en een toename van herten, reeën en wilde zwijnen is de wolvenpopulatie zich aan het herstellen, en sinds de jaren negentig van de vorige eeuw is de wolf terug in Duitsland. In 2015 is na een lange afwezigheid de eerste wolf weer in Nederland gesignaleerd en in februari 2019 heeft de eerste wolvin zich officieel gevestigd op de Noord-Veluwe. Een tweede wolvin wordt hier sinds augustus 2018 waargenomen en heeft zich in maart 2019 officieel gevestigd op de Zuid-Veluwe. DNA sporen en een cameraval hebben uitgewezen dat er sprake is van een derde, mannelijke, wolf die zich heeft aangesloten bij de wolvin op de Noord-Veluwe. Mogelijk zal dit leiden tot voortplanting van de wolf in Nederland. In totaal zijn er in 2018 tien verschillende wolven gesignaleerd in Nederland. Niet iedereen juicht de komst van de wolf toe, mede omdat naar verwachting ook de kans op faunaschade toeneemt.

De wolf is een beschermde diersoort, op basis van artikel 6 van het Verdrag van Bern. De invulling hiervan binnen Europa verschilt. In Nederland is de wolf aangewezen als beschermde inheemse soort, waardoor het doden of verstoren van de wolf niet is toegestaan. Afschieten is alleen mogelijk wanneer er bijvoorbeeld sprake is van agressief gedrag naar mensen of naar honden. Wolven jagen vooral op hoefdieren en maken daarbij geen onderscheid tussen wild of gehouden vee; van de gehouden dieren zijn vooral schapen vaak slachtoffer.

Provincies zijn verantwoordelijk voor het wolvenbeleid in Nederland en ook voor het uitkeren van tegemoetkomingen bij schade veroorzaakt door de wolf. BIJ12 is de gezamenlijke uitvoeringsorganisatie van de provincies en fungeert als opdrachtgever bij onder andere het taxeren van schades ten behoeve van tegemoetkomingen. In de periode van januari tot en met oktober 2018 zijn in Nederland ruim 160 schapen gedood door de wolf, en voor deze dieren is gemiddeld € 181,- per dier uitgekeerd.
Het INTERPROVINCIAAL WOLVENPLAN dat op 24 januari 2019 is vastgesteld door het bestuur van het Interprovinciaal Overleg (IPO), geeft richting aan gezamenlijke beleidsuitvoering van provinciale taken rondom de wolf en vormt de basis om beleid formeel te verankeren. In dit plan staan ook de uitgangspunten voor uitkering van schade.

1.2 Opdracht

Het bepalen van de hoogte van tegemoetkomingen bij wolvenschade is ingewikkeld en kan leiden tot discussie. BIJ12 heeft GD gevraagd om op basis van de vastgestelde uitgangspunten in het INTERPROVINCIAAL WOLVENPLAN van januari 2019 een voorzet te geven om schades goed en snel af te handelen. Dit rapport is de uitwerking daarvan en is uitgangspunt bij overleg met beleidsmedewerkers van provincies als verantwoordelijke voor het wolvenbeleid in Nederland.

1.3 Vastgestelde uitgangspunten

Het INTERPROVINCIAAL WOLVENPLAN is het kader waarbinnen dit advies wordt gegeven en hanteert de volgende uitgangspunten voor tegemoetkomingen bij wolvenschade:

- BIJ12 is gemandateerd om te beslissen op aanvragen voor een tegemoetkoming bij wolvenschade en draagt ook zorg voor voorlichting over schadepreventie;
- de dierhouder is verantwoordelijk voor een goede bescherming van zijn dieren;
- een dierhouder met dood of verwond vee die een wolf als veroorzaker vermoedt dient binnen 24 uur na de gebeurtenis hiervan melding te doen bij BIJ12;
- een tegemoetkoming wordt verleend indien het dier met zekerheid of zeer waarschijnlijk door een wolf is gedood;

- tot 1 januari 2022 wordt alle schade door wolven vergoed, ongeacht of er preventieve maatregelen zijn gebruikt om de wolf op afstand te houden;
- vergoeding van wolvenschade geldt voorlopig voor zowel bedrijfsmatige houders als voor hobbydierhouders;
- de directe schade (zie voor definitie provincies en BIJ12, Bijlage 1) komt in aanmerking voor vergoeding; dit houdt in dat vervolgschade en bijkomende schade niet voor een tegemoetkoming in aanmerking komen;
- voor een gedood dier geldt een vergoeding van de taxatiewaarde van het dier;
- dierenartskosten bij een verwond landbouwhuisdier komen voor vergoeding in aanmerking tot maximaal de taxatiewaarde van het dier; wanneer het dier na behandeling alsnog overlijdt, dan bedraagt de hoogte van de tegemoetkoming maximaal twee keer de taxatiewaarde: tegemoetkoming in de dierenartskosten plus de taxatiewaarde van het dier;
- voorrij- en afvoerkosten van een kadaver naar Rendac worden beschouwd als directe schade.

1.4 Waar hangt schade van af

Het bepalen van de hoogte van tegemoetkomingen bij wolvenschade is complex en afhankelijk van meerdere factoren zoals ras, geslacht, leeftijd, dracht en stadium van de dracht, gebruiksdoel (slacht, fokkerij, melkproductie), wel of niet opname in stamboek, wel of niet biologische bedrijfsvoering, gezondheidsstatus van het bedrijf (zwoegerziektevrij, CL-vrij, scrapieresistent) of van het individuele dier (scrapieresistent met genotype ARR/ARR).

1.5 Waardetabel schapen bij uitbraken van besmettelijke dierziekten

In Nederland zijn Wageningen Livestock Research en Wageningen Economic Research elk op hun eigen manier betrokken bij waardebepaling van dieren. Het door Wageningen Livestock Research uitgegeven handboek Kwantitatieve Informatie Veehouderij (KWIN-Veehouderij) bevat actuele statistische prijsinformatie van verschillende diersoorten, waaronder melkvee, vleesvee, geiten, schapen, paarden, varkens en pluimvee. Wageningen Economic Research stelt sinds 2007 in opdracht van het ministerie van LNV waardetabellen voor verschillende landbouwhuisdieren op die als uitgangspunt dienen bij de waardebepaling in het kader van uitbraken van besmettelijke dierziekten. Jaarlijks vindt een update plaats waarbij taxateurs en vertegenwoordigers van de sector zijn betrokken. Deze tabellen zijn juridisch robuust gebleken en hebben een groot draagvlak, niet alleen nationaal maar ook in Europees verband. De tabellen voor schapen houden rekening met de meeste van de hierboven genoemde factoren. Voor een nadere uitwerking van deze werkwijze om tot waardetabellen te komen, zie Bijlage 2. Inmiddels zijn voor alle landbouwhuisdieren vergelijkbare waardetabellen beschikbaar en bij wolvenschade aan andere diersoorten is een vergelijkbare werkwijze mogelijk als omschreven in dit rapport voor schapen.

1.6 Waardetabel schapen in kader van wolvenschade

De waardebepaling van schapen in het kader van uitbraken van besmettelijke dierziekten komt in veel opzichten overeen met de waardebepaling bij wolvenschade. Tussen wolvenschade en uitbraken van besmettelijke dierziekten bestaan verschillen:

- nadat een koppel schapen in contact is geweest met een wolf, is het van belang dat een dierenarts de dieren controleert op verwondingen; controle op botbreuken en op schade aan het strottenhoofd verdient daarbij extra aandacht; de kosten voor dit eerste bezoek, bestaande uit de voorrijkosten en onderzoekskosten van de dierenarts, vormen directe schade;
- schapen kunnen na contact met een wolf gewond raken; dierenartskosten komen voor vergoeding in aanmerking tot maximaal de taxatiewaarde van het dier; deze taxatiewaarde wordt bepaald met behulp van de waardetabel voor schapen (paragraaf 1.5); wanneer het dier na behandeling alsnog overlijdt, dan bedraagt de hoogte van de tegemoetkoming maximaal twee keer de taxatiewaarde: tegemoetkoming in de dierenartskosten plus de taxatiewaarde van het dier;
- schapen kunnen na contact met een wolf aborteren; indien abortus optreedt na contact met een wolf vindt dit in de regel binnen een week na dit voorval plaats; bij een eventueel geschil kan een schatting van het aantal abortussen worden gemaakt op basis van het verschil in gemiddeld

drachtigheidspercentage over de voorgaande vijf jaren op basis van registratie in de centrale I&R-database van RVO en het drachtigheidspercentage in het aflamseizoen volgend op contact met een wolf; het drachtigheidspercentage kan berekend worden op basis van het aantal op dat moment aanwezige ooien en het aantal geregistreerde lammeren in de centrale I&R-database; de bewijslast hiervoor ligt bij de houder; de houder kan er ook voor kiezen om bewijs voor het drachtigheidspercentage op een andere manier te leveren, bijvoorbeeld op basis van stamboekgegevens en/of data uit SG-Online (registratieprogramma voor schapen en geiten);

- op een melkschapenbedrijf is bij wolvenschade waarbij een relatief laag percentage van de dieren is getroffen, de aankoop van dieren voor vervanging niet aan te raden vanwege het risico op insleep van dierziekten; dit geldt niet alleen voor bedrijven met een hoge gezondheidsstatus, maar ook voor bedrijven die dit niet hebben; wegens uitval van de getroffen schapen en stress of verwondingen onder de overgebleven dieren, is de kans op verlaagde melkproductie aannemelijk; gederfde melkproductie (opbrengst min kosten op basis van door veehouder aangeleverde informatie, bij voorkeur in gemiddeldes per dier) gedurende de rest van de lactatie is daarmee ook directe schade;
- bij een uitbraak van een besmettelijke dierziekte regelt de NVWA de afvoer van dieren naar Rendac; bij wolvenschade regelt de veehouder dit; de voorrij- en afvoerkosten van een kadaver naar Rendac worden beschouwd als directe schade;
- schapen kunnen na contact met een wolf in paniek raken en omheiningen of andere zaken beschadigen; herstel hiervan brengt kosten met zich mee; dit betreft een combinatie van uren en materialen. Vanuit de beleidskaders die provincies en BIJ12 hanteren worden deze kosten gezien als indirecte schade;
- om een door wolven aangerichte schade af te handelen is de veehouder tijd kwijt voor het bijeendrijven van zijn dieren die door een wolf zijn opgejaagd en uitgebroken, voor het melden van de schade, voor het aanwezig zijn bij monstername voor DNA-onderzoek, voor het opruimen van dode dieren en het behandelen van gewonde dieren; deze schade is moeilijk te kwantificeren maar zou geschat kunnen worden op bijvoorbeeld €18-€20/uur, op basis van KWIN-veehouderij 2014/2015. Vanuit de beleidskaders die provincies en BIJ12 hanteren worden deze kosten gezien als indirecte schade;
- de emotionele schade bij de veehouder die het gevolg kan zijn van door wolven aangerichte schade is schade waarvoor geen vergoeding geldt, mede op basis van de beleidskaders die provincies en BIJ12 hanteren.

1.7 Advies GD wolvenschade

Uitgangspunten waardetabellen schapenhouderij van Wageningen Economic Research
Wageningen Livestock Research en Wageningen Economic Research werken onafhankelijk van elkaar, en daardoor niet helemaal op basis van dezelfde uitgangspunten, aan waardebepaling van dieren. De waardebepaling van Wageningen Economic Research in het kader van uitbraken van besmettelijke dierziekten neemt alleen directe schade mee in de beoordeling, is nationaal en internationaal juridisch robuust gebleken en kan rekenen op een groot draagvlak. Na overleg met Peter van Horne van Wageningen Economic Research en Jan Verkaik van Wageningen Livestock Research komt GD tot het volgende advies. Voor de bepaling van de hoogte van tegemoetkomingen bij wolvenschade zijn de waardetabellen schapenhouderij van Wageningen Economic Research het beste uitgangspunt. Een omschrijving van uitgangspunten en de berekening hiervan staat vermeld in Bijlage 2. Aan het eind van ieder jaar vindt een actualisatie van de waardetabellen schapenhouderij plaats die vervolgens een jaar geldig zijn. Bij de actualisatie van de waardetabellen vindt afstemming plaats met taxateurs en vertegenwoordigers van de sector; GD en Wageningen Livestock Research nemen hieraan voortaan ook deel. Taxatie van de schade in het kader van uitbraken van besmettelijke dierziekten vindt plaats door taxateurs van DLV. Wageningen Economic Research heeft in opdracht van BIJ12 een waardetabel speciaal voor de taxatie van schapen bij wolvenschade opgesteld.

Andere schade
Naast de tegemoetkomingen op basis van bovenstaande waardetabellen adviseert GD ook om onderstaande schade te beschouwen als direct schade en dus te vergoeden in het kader van tegemoetkomingen bij wolvenschade:

- dierenartskosten die worden gemaakt om dieren te controleren op verwondingen nadat een koppel schapen in contact is geweest met een wolf;
- dierenartskosten bij een verwond landbouwhuisdier tot maximaal de taxatiewaarde van het dier; wanneer het dier na behandeling alsnog overlijdt, dan bedraagt de hoogte van de tegemoetkoming maximaal twee keer de taxatiewaarde;
- geleden schade door optreden van abortus;
- gederfde melkproductie op een melkschapenbedrijf;
- de voorrij- en afvoerkosten van een kadaver naar Rendac.

De directe schade volgens de definitie van provincies en BIJ12 (zie Bijlage 1) komt in aanmerking voor vergoeding. Dit houdt in dat vervolgschade en bijkomende schade, zoals de kosten die verband houden met herstel van omheiningen of andere zaken alsmede de tijd die de veehouder kwijt is om wolvenschade af te handelen (bijeendrijven van dieren, melden van schade, tijd voor DNA-onderzoek en opruimen van dode dieren en het behandelen van gewonde dieren) niet voor een tegemoetkoming in aanmerking komen.

Vergoeding van wolvenschade geldt voorlopig voor zowel bedrijfsmatige houders als voor hobbydierhouders; omdat de grens tussen beide arbitrair is zou het wenselijk zijn om dat in de toekomst zo te houden.

De emotionele schade bij de veehouder die het gevolg kan zijn van door wolven aangerichte schade is schade waarvoor geen vergoeding geldt, mede op basis van de beleidskaders die provincies en BIJ12 hanteren.

Snelle afhandeling
Bij het vermoeden van wolvenschade moet een houder die in aanmerking wil komen voor vergoeding binnen 24 uur melding doen van het voorval en daarbij het aantal gedode of verwonde schapen aangeven. Een deskundige beoordeelt vervolgens of de schade inderdaad mogelijk is aangericht door een wolf. Het verdient aanbeveling om vervolgens zo snel mogelijk tot afhandeling van het geval en vaststelling van de hoogte van de tegemoetkomingen te komen. Mocht een houder niet akkoord gaan met de getaxeerde hoogte van de tegemoetkomingen dan kan hij binnen acht dagen na ontvangst van het taxatierapport bezwaar maken bij BIJ12. Echter, de bewijslast ligt in dit geval bij de houder. Het bewijs moet zijn gebaseerd op feitelijke informatie en bijvoorbeeld worden ondersteund door data uit de centrale I&R-database en bankafschriften of overige documenten.

Pathologisch onderzoek
Verwondingen en sterfte bij dieren veroorzaakt door een hond, vos of wolf grijpen een deel van de houders zodanig aan dat zij graag zouden zien dat deze dieren direct worden afgevoerd. GD beschikt over een ophaaldienst voor kadavers en zou daarin een rol kunnen spelen door de gestorven dieren op te halen. Bij aankomst op GD zouden pathologen van GD ook monsters kunnen nemen voor DNA-onderzoek. In gevallen waarin wolvenschade minder aannemelijk is zou ook pathologisch onderzoek op de aangeboden schapen kunnen worden uitgevoerd. Dit onderzoek valt buiten de kaders die door provincies en BIJ12 worden gehanteerd en komt derhalve niet voor een tegemoetkoming in aanmerking. Indien er op dit moment sprake is van DNA onderzoek laten de provincies en BIJ12 dit door andere partijen uitvoeren.

1.8 Formulier om snelle afhandeling te bevorderen

Het verdient aanbeveling om wolvenschade zo snel mogelijk af te handelen en een indicatie te geven van de hoogte van de tegemoetkomingen en de doorlooptijd. Het via internet in kunnen vullen van een formulier dat direct een indicatie geeft van de mogelijke hoogte van tegemoetkomingen kan daarbij helpen. In Bijlage 2 staat een voorbeeld van zo'n in te vullen formulier op basis waarvan in veel gevallen de schade direct kan worden gekwantificeerd. BIJ12 zal zelf, mede aan de hand van de nu reeds beschikbare protocollen, nadere invulling geven aan de te gebruiken formulieren.

2. Literatuur

1. IPO 2019, Interprovinciaal wolvenplan. IPO, Den Haag
2. https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/faunaschade-informatie-per-diersoort/wolf/
3. [redacted], Wageningen Economic Research. Emailcontact vanaf 12-02-2019.
4. Handboek Kwantitatieve Informatie Veehouderij 2014/2015. Wageningen Livestock Research.

3. Bijlagen

Bijlage 1. Directie schade

De op basis van jurisprudentie door provincies en BIJ12 gehanteerde definitie van directe schade is schade die rechtstreeks aangericht wordt door de dieren aan het gewas (en dieren) zelf. Geen tegemoetkoming wordt dus verleend voor indirecte schade of gevolgschade. De Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State heeft meerdere malen bevestigd dat het niet onredelijk is dat alleen schade die door dieren aan de gewassen zelf is aangericht voor een tegemoetkoming in aanmerking komt en dat bijvoorbeeld meer- en vervolgschade zoals een lagere omzet of kosten die gemaakt worden voor sortering en extra onkruidbestrijding slechts een afgeleide is van schade veroorzaakt door dieren en dat het verband tussen het schadeveroorzakende gedrag en die schade te ver is verwijderd om van een rechtstreeks gevolg te kunnen spreken. Die schade is niet direct gerelateerd is aan de bedrijfsmatig uitgeoefende landbouw. Denk hierbij bijvoorbeeld ook aan structuurschade aan gronden doordat dieren die gronden hebben betreden. Schade aangericht aan materialen die worden aangewend voor het (tijdelijk) afdekken van gewassen behoren ook niet tot directe schade die voor een tegemoetkoming in aanmerking komt (ABRvS, 23 maart 2005, 200407023/1, r.o. 2.5, ECLI:NL:RVS:2005:AT1995 en ABRvS, 26 maart 2008, 200705890/1, r.o. 2.6.4, ECLI:NL:RVS:2008:BC7605 en ABRvS, 8 augustus 2018, 201707597/1/A2, r.o. 4.2, ECLI:NL:RVS:2018:2636). In het kader van wolvenschade is directe schade dus schade aan de schapen; overige schade is indirecte schade.

Bijlage 2. Waardetabel Wageningen Economic Research

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Waardetabel schapen

Wageningen Economic Research, Wageningen

Achtergrond

Bij een uitbraak van een besmettelijke dierziekte op een bedrijf of bij een gedwongen ruiming bij een ernstige verdenking van een besmettelijke dierziekte is het zaak de ruiming snel en voorspoedig te laten verlopen. Echter voor dat tot ruiming over kan worden gegaan moet het vee geïdentificeerd, geteld en getaxeerd zijn. Pas daarna kan met de daadwerkelijke ruiming worden begonnen.
In opdracht van het ministerie van LNV zijn, na overleg met taxateurs en de sector, door Wageningen Economic Research waardetabellen schapenhouderij opgesteld. Het doel is een waarderingssysteem voor schapen dat een *reële* waardering van de dieren geeft, *juridisch robuust, transparant* is en *voldoende draagvlak* heeft in de sector. Het basis uitgangspunt is een waardering conform marktprijzen. Jaarlijks vindt een update plaats, zodat bij een uitbraak met de actuele cijfers snel een waardetabel met marktconforme waarden kan worden gemaakt.

Schapenbedrijf

Op een schapenbedrijf kunnen op een moment x de volgende dieren aanwezig zijn: ooien, dekrammen en lammeren. Alleen voor de slachtlammeren is er duidelijk een marktmoment. Op het merendeel van de bedrijven zijn in het najaar de lammeren slachtrijp en worden deze dieren verkocht aan een slachterij. De slachtprijzen worden in de landbouwpers gepubliceerd. Alle bedragen in deze nota zijn exclusief BTW.

Waardering ooien

Op schapenbedrijven worden allerlei rassen gebruikt. De waardetabellen hebben betrekking op alle gangbare kruisingen en kunnen worden samengevat onder de term 'boerenschaap'. Voor fokmateriaal (stamboek) is de waardering hoger. Naar schatting is dit voor minder dan 10% van de schapenstapel het geval. In Nederland is er geen marktnotering voor fokooien.

Slachtschapen

De prijs voor een slachtdier wordt op meerdere markten genoteerd (o.a. Leeuwarden, Utrecht en Purmerend). Het verschil tussen de minimum- en maximumprijs voor slachtdieren is echter groot. Wageningen Economic Research noteert een prijs voor schapen en lammeren per kg geslacht gewicht en berekent de gemiddelde prijs op basis van informatie van marktnoteringen. Op basis van een standaard gewicht wordt de waarde per dier berekend.

Waarde fokooien

In de praktijk worden oudere en uitgeselecteerde ooien verkocht als slachtschaap. De op een bedrijf aanwezige fokooien zullen vaak een hogere waarde vertegenwoordigen dan de waarde als slachtschaap. Daarom wordt de waarde van de fokooi verhoogd met vast bedrag.

Drachtige ooien

In het najaar worden de fokooien gedekt. De draagtijd is 147 dagen (5 maanden min 5 dagen). Tijdens de dracht zal de waarde van de fokooi toenemen. In het laatste deel van deze periode nemen de kosten voor de schapenhouder toe. Vooral in de periode voor en rond het aflammeren zijn er extra kosten voor krachtvoer, diergezondheid, huisvesting en arbeid. Wageningen Economic Research heeft de kosten hiervan ingeschat en berekend. Figuur 1 geeft een voorbeeld.

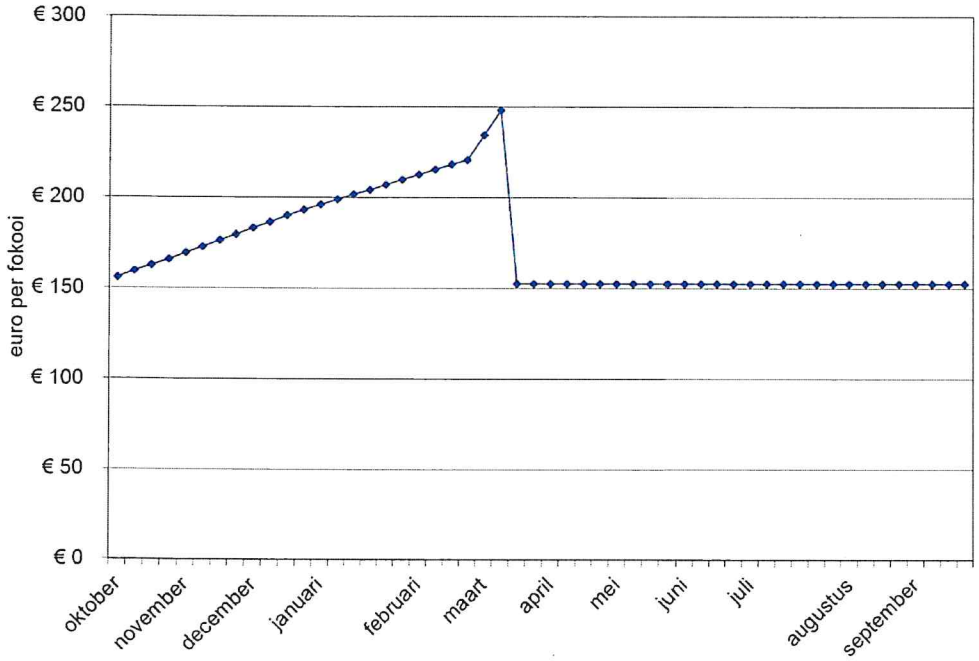

Figuur 1. Waarde van fokooien met het verloop van de kosten tijdens de dracht.

In de praktijk zal de taxateur niet op weekniveau nauwkeurig de periode van de dracht kunnen schatten. Om deze reden wordt een tabel opgesteld waarbij de dracht wordt uitgedrukt in maanden. Tabel 2 geeft de waardetabel voor fokooien juist voor het aflammeren.

Tabel 2. Fokooien juist voor het aflammeren.

beschrijving	**Waarde toeslag voor dracht (euro)**	Waarde fokooi; ≤ 2,3 lam /ooi	Waarde fokooi; > 2,3 lam /ooi
Fokooi vlak voor aflammeren	+ xx	xx	xx

De waarden in Tabel 3, de tabel voor de taxateurs, hebben betrekking op een periode van een maand. Hierdoor zijn er verschillen met de waarden op weekbasis, zoals weergegeven in Figuur 1.
Bedrijven met een gemiddeld aantal lammeren van 2,3 of minder, worden gewaardeerd via de basiswaarde zoals hierboven beschreven en in Figuur 1 is getoond. Van bedrijven met gemiddeld meer lammeren dan 2,3 per ooi krijgen de ooien een meerwaarde, zoals in de laatste kolom van Tabel 3 is weergegeven. Zo'n ooi (gemiddeld meer lammeren dan 2,3 per worp) is vlak voor het aflammeren € 10 meer waard.

Tabel 3. Waardetabel drachtige fokooien.

beschrijving	**Waarde toeslag voor dracht (euro)**	Waarde fokooi; ≤ 2,3 lam /ooi	Waarde fokooi; > 2,3 lam /ooi
Fokooi, niet drachtig	Basiswaarde		
Fokooi+1 maand dracht			
Fokooi+2 maand dracht			
Fokooi+3 maand dracht			
Fokooi+4 maand dracht			
Fokooi+5 maand dracht			

Waardering fokrammen

De waarde van fokrammen is redelijk constant. Er is voor fokrammen geen marktnotering beschikbaar. De waarde van een fokram ('boerenschaap') is vastgesteld op xx euro excl. BTW per dier. Dit is een richtprijs waarvan de taxateur, met argumentatie, kan afwijken in positieve (hogere waarde) of negatieve (lagere waarde) zin. Hoewel dit geldt voor alle taxaties is dit zeker van toepassing bij de fokrammen. De genoemde prijzen zijn exclusief toeslagen voor stamboek en gezondheidsstatus.

Lammeren
Eindwaarde
Wageningen Economic Research berekent de marktprijs voor slachtooien (boven 20 kg) en slachtrammen (22 tot 25 kg) gebaseerd op cijfers van marktnoteringen. Tabel 1 geeft naast de prijzen voor slachtschapen ook een overzicht van de maandprijzen voor ooi- en ramlammeren.
WUR heeft de marktprijzen voor lammeren, zoals maandelijks gepubliceerd op www.agrimatie.nl aangepast. De prijzen van slachterijen zijn met een groter aandeel meegewogen en er vinden enkele aanpassingen plaats voor provisies en transport.

Beginwaarde
Voor lammeren die pas geboren zijn is geen marktwaarde beschikbaar. In de waardetabel worden voor het pasgeboren lam de kosten van dracht gerekend verhoogd met kosten rondom het lammeren (o.a. arbeid) en perinatale uitval (7%). Bij een gemiddelde van 1,84 lammeren per ooi (1,98 geboren minus 7% uitval in beginperiode) is de waarde na de eerste risicoperiode na aflammeren berekend per lam.

Verloop van de waarde voor lammeren
Voor de tussenliggende periode van begin naar eindwaarde is geen marktwaarde bekend. De kosten voor de schapenhouder hebben vooral betrekking op voerkosten (melk van de ooi, weidegras) en arbeid van de schapenhouder. In de eerste weken na de geboorte heeft de schapenhouder extra kosten voor huisvesting, diergezondheid en arbeid. Tevens is er in de beginperiode lammerensterfte. Dit betekent dat in de eerste 4 weken na de geboorte de waarde van het lam relatief snel toeneemt. In de periode daarna gaan de lammeren met de ooi naar buiten. Tot aan de slacht is het verloop van deze kosten voor de gehele periode redelijk constant. Er mag dus een lineair verband verondersteld worden. Figuur 2 geeft een voorbeeld van het verloop van de waarde.

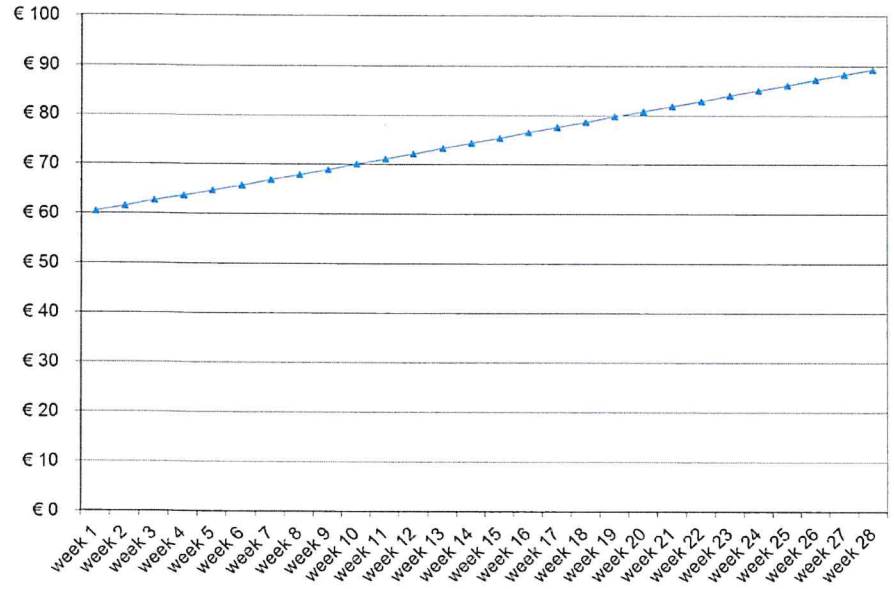

Figuur 2. Waardeverloop van lammeren (leeftijd is indicatief).

In de praktijk zal de taxateur de lammeren beoordelen op gewicht. Dit betekent dat er voor lammeren niet gewerkt kan worden met een waardetabel op basis van een indeling in weken (leeftijd). Tabel 4 geeft de waardetabel van lammeren.

Tabel 4: Waardetabel voor lammeren: 50% ooilam, 50% ramlam.

leeftijd	geslacht gewicht	levend gewicht	waarde (euro / lam)
0 tot 4 weken			
	5-10	10-20	
	11-15	20-30	
	16-20	30-40	
	21-25	40-50	marktwaarde*

Als er een aanleiding voor is, kan de taxateur een andere waarde hanteren voor de zwaardere ramlammeren (26 tot 30 kg geslacht gewicht). In dat geval kan deze tabel niet voor de overige lammeren gebruikt worden, omdat de verhouding rammen/ooien waarschijnlijk niet meer 50/50 is.

Zuiglammeren
Een aparte categorie vormen de zuiglammeren. Een zuiglam is lam dat maximaal drie tot vier maanden oud is. Wageningen Economic Research registreert de actuele maandprijzen voor zuiglammeren. Taxatie zuiglammeren kan tot uiterlijk begin juni. Daarna zijn er geen zuiglammeren meer die voor deze hoge prijzen worden verkocht.

Weidelammeren
In de periode tussen juli en september/oktober kunnen lammeren verkocht worden als weidelam. Er is echter geen officiële marktnotering voor weidelammeren. Voor weidelammeren kunnen de prijzen uit Tabel 5 als maatstaf dienen. De categorieën 20– 30 en 30 – 40 kg levend gewicht kunnen daarbij als richtlijn worden aangehouden.

Toeslagen
De taxateur kan een toeslag toerekenen aan fokooien voor extra fokwaarde (stamboek) of voor gecertificeerd vrij van bepaalde ziekten. De volgende toeslagen kunnen worden toegerekend:

Rassen:
Stamboekschapen: toeslag per fokooi (alle rassen, uitsluitend dieren met stamboekpapieren).

Gezondheidsstatus:
Zwoegerziektevrij: toeslag per fokooi.
Scrapieresistent (met genotype ARR/ARR): toeslag per fokooi.

De genoemde toeslagen gelden ook voor fokrammen.

Beoordeling door taxateurs
De waardetabellen zijn opgesteld voor de meest voorkomende situaties op schapenbedrijven in Nederland ('het boerenschaap'). De waardetabel geeft een richtprijs waarvan de taxateur, met argumentatie, kan afwijken in positieve (hogere waarde) dan wel negatieve (lagere waarde) zin. In alle gevallen zal een taxateur de exacte situatie op het bedrijf moeten beoordelen. Hierbij is van groot belang dat de taxateur deskundig is op het terrein van de schapenhouderij.

Bijlage 3. Invulformulier voor dierhouders bij verdenking van wolvenschade

Voorbeeld van een in te vullen formulier op basis waarvan in veel gevallen de schade direct kan worden gekwantificeerd

Algemene informatie

Naam:	
Adres:	
Postcode en woonplaats:	
UBN:	
Telefoonnummer:	
Emailadres:	
Verdenking wolvenschade (ja/nee):	
Datum aanval wolf:	
Schapenras:	
Stamboek (ja/nee):	
Indien 'ja', naam stamboek:*	
Status gezondheidsprogramma's	
- scrapieresistent (ja/nee)*	
- zwoegerziektevrij (ja/nee)*	
- CL-vrij (ja/nee)*	
Grootte van de kudde (vóór de aanval)	
Aantal gedode schapen	

Achtergrondinformatie van gedode dieren:

	Invullen wat van toepassing is						
Dieridentificatie (volledig diernr.)	Geslacht (ooi/ram)	Lam/ volwassen dier	Geboorte datum	Gebruiksdoel dier (melkschaap/fokdier/ vleeslam/anders)	Indien anders, doel invullen: (bijv. hobby, therapie of begrazing)	Drachtig (ja/nee)	Indien drachtig, aantal maanden invullen:

Achtergrondinformatie van gewonde dieren:

	Invullen wat van toepassing is						
Dieridentificatie (volledig diernr.)	Geslacht (ooi/ram)	Lam/ volwassen dier	Geboorte datum	Gebruiksdoel dier (melkschaap/fokdier /vleeslam/anders)	Indien anders, doel invullen: (bijv. hobby, therapie of begrazing)	Drachtig (ja/nee)	Indien drachtig, aantal maanden invullen:

*Documentatie aanleveren op basis waarvan controle plaats kan vinden.

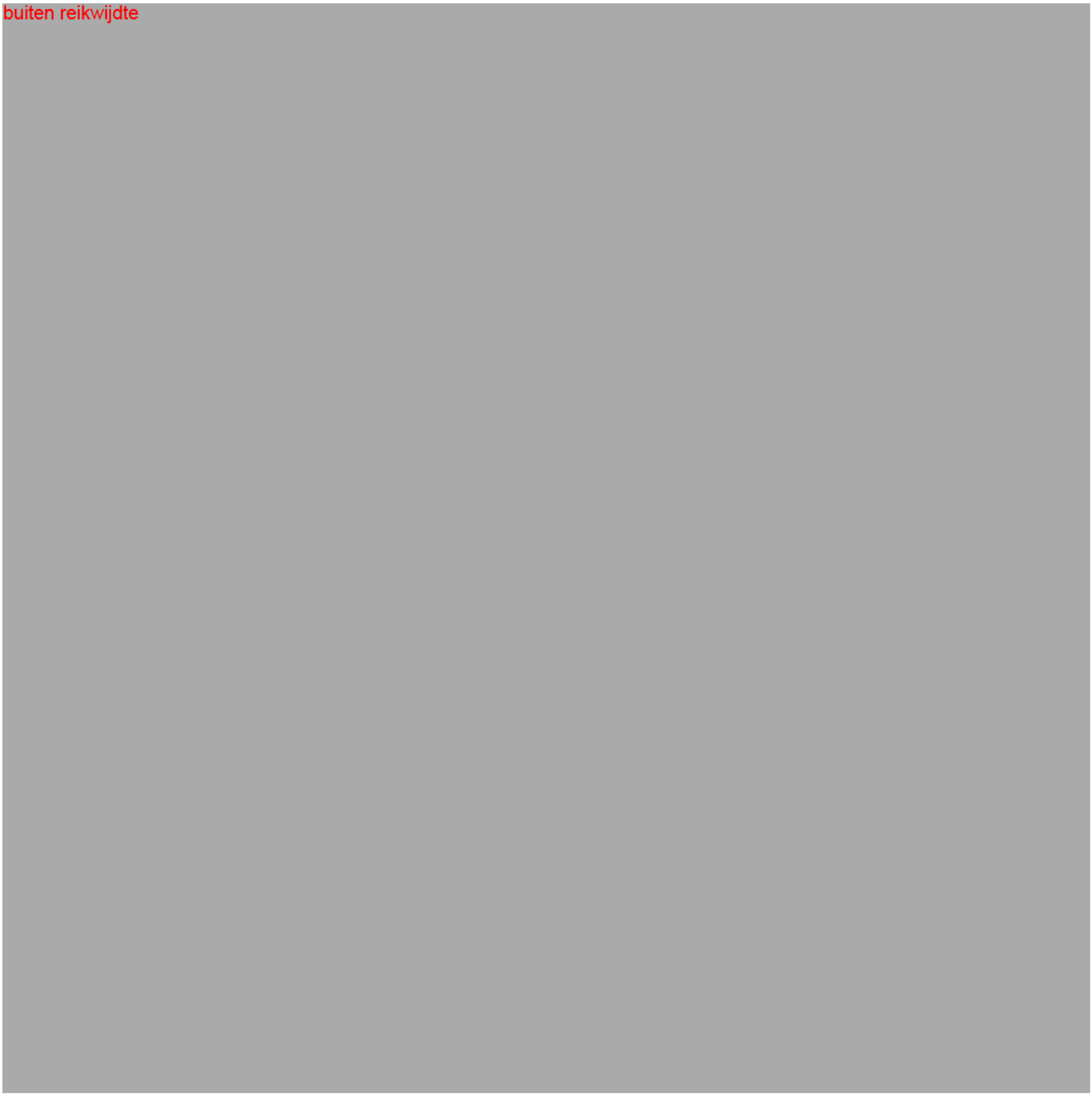
buiten reikwijdte

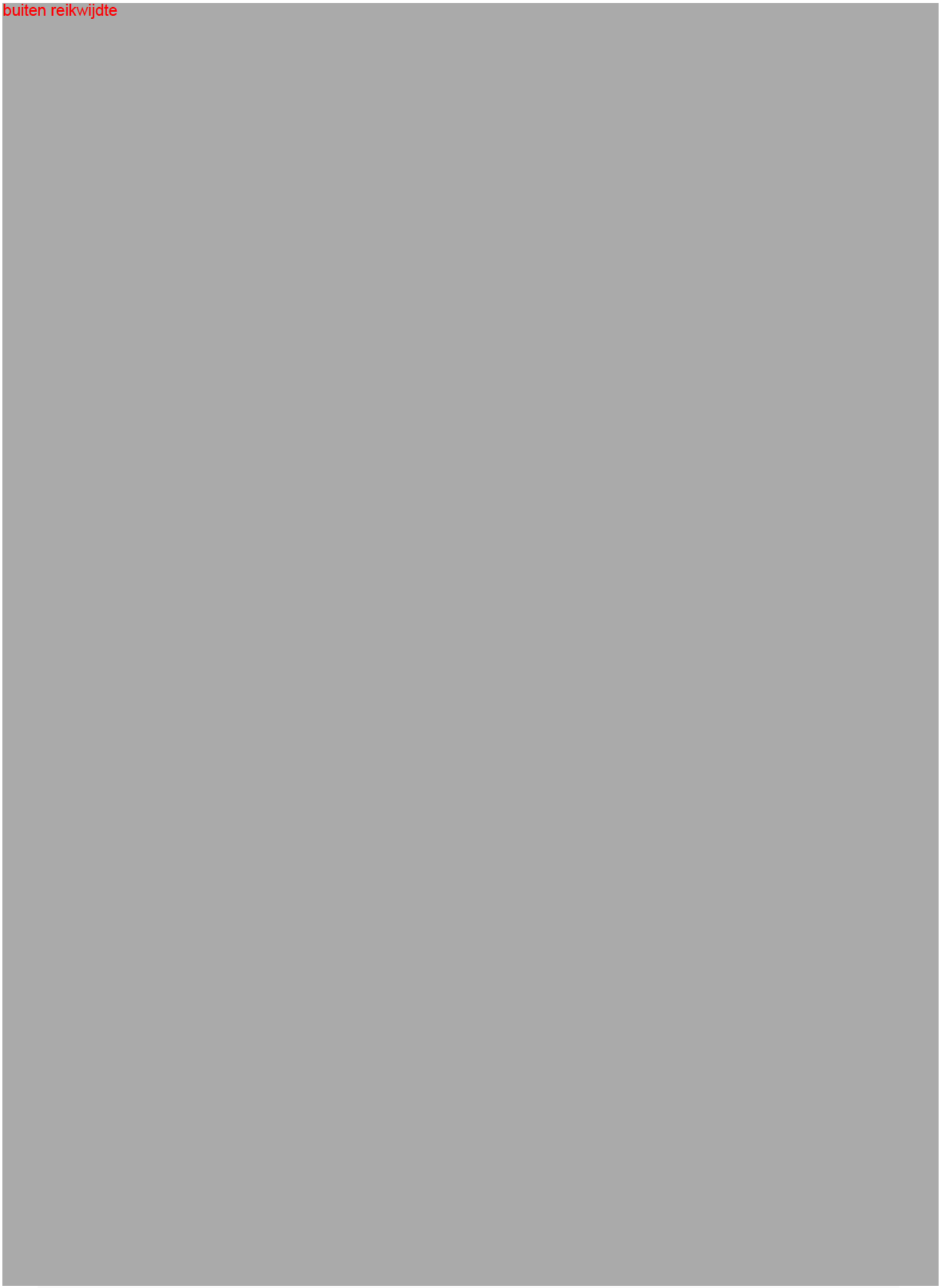
buiten reikwijdte

buiten reikwijdte

Date : 26-11-2019 09:29:02
From : [redacted]@drenthe.nl
To : "[redacted]@bij12.nl
Subject : Afhandeling wolvenschade september

Hoi [redacted]

Ik ben gebeld door [redacted] die in september wolvenschade in Drenthe heeft gehad. Hij krijgt BIJ12 [redacted]) steeds niet te pakken.

Zijn vraag is wanneer zijn schade wordt uitbetaald. Het maakt hem niet uit of dat volgende week is of over een paar maanden maar hij wil weten waar hij op moet rekenen. Volgens hem heeft BIJ12 ook zijn banknummer nog niet opgevraagd waardoor er ook nog niet betaald kan worden.

Het voorkomt veel gedoe als er door jullie even snel contact met hem wordt opgenomen om de procedure uit te leggen zodat hij weet wat hij kan verwachten.

Groet, [redacted]

Verzonden vanaf Samsung-tablet.

Date : 13-10-2021 12:39:01
From : "[redacted]@bij12.nl
To : "[redacted]@ipo.nl, "[redacted]@gelderland.nl, [redacted]@provinciegroningen.nl, [redacted]@provinciegroningen.nl, [redacted]@fryslan.frl" [redacted]@fryslan.frl, [redacted]@fryslan.frl, "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl, [redacted]@drenthe.nl, [redacted]@drenthe.nl, [redacted]@overijssel.nl, [redacted]@overijssel.nl, "[redacted]@brabant.nl, [redacted]@prvlimburg.nl" [redacted]@prvlimburg.nl, [redacted]@prvlimburg.nl" [redacted]@prvlimburg.nl, "[redacted]@flevoland.nl" [redacted]@flevoland.nl, [redacted]@zeeland.nl, "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@bij12.nl, [redacted]@bij12.nl, [redacted]@bij12.nl, "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@minlnv.nl, "[redacted]@minlnv.nl" [redacted]@minlnv.nl
Subject : agenda en stukken Wolvenwerkgroep 19 oktober a.s.
Attachment : 0.1 Agenda 191021 WOLVEN WERKGROEP.pdf;4.1 Memo Discussie tegemoetkomingsregeling v111021.pdf;5.1 Memo Discussie onderzoek.pdf;5.2 Projectplan innovatie rasters 20210505 tbv financierings aanvraag.pdf;5.3 Financieringsverzoek aan BIJ 12.pdf;image001.png;

Beste allen,

Bijgaand de agenda en bijlagen voor de komende wolvenwerkgroep. Ik had graag gezien dat er meer (discussie)notities voor lagen. Maar feit is dat er wel erg veel tijdsdruk op zat en dat in veel gevallen niet is gelukt. Het zij zo, maar vergt wel de nodige inzet de komende weken! De stukken m.b.t. Handelingsprotocol owrden door [redacted] nagezonden.

Voor nu is dit het, komende dagen zullen we elkaar nog wel kunnen spreken in Lommel, voor degenen die daar zijn: tot ziens in Vlaanderen!

met vriendelijke groet,

[redacted]

[redacted] Faunazaken
[redacted] Maatschappelijke Adviesraad Faunaschade
Coördinator Wolf

Leidseveer 2, 3511 SB Utrecht | www.bij12.nl

T +31 (0)85 486 22 22 | F +31 (0)85 486 22 33

M +31 (0) 6[redacted] | E [redacted]@bij12.nl

BIJ 12 | Werkt voor provincies

Werkt voor provincies

Agenda IPO Wolven Werkgroep

Van [redacted]

Aan Deelnemers IPO wolven werkgroep

Datum 13 oktober 2021

IPO Wolven werkgroep
Datum: 19 oktober 2021
Tijd: 13.30 – 15.30 uur
Plaats: digitaal: achter de PC via MS Teams

Agenda IPO Wolven werkgroep

Een bescheiden agenda maar daarom niet minder van betekenis. De tijd tussen de vorige (extra) bijeenkomst en nu bleek toch zeer kort om voldoende input te verkrijgen. Wat niet wegneemt dat indien mogelijk aanvullende agendapunten alsnog kunnen worden aangedragen.

1. **Welkom en opening**

2. **Vaststelling agenda en mededelingen**
   - voortgang en planning toelichting door [redacted]
   - LOW
   - dode wolf stroe

3. **Handelingprotocollen**
   Doel: Ter bespreking en besluitvorming
   Bijlage 3.1 Voorbeeld uitwerking Handelingsprotocol ‘gevonden dier, mogelijk wolf” (‘aangereden wolf’) -> *wordt nagezonden door* [redacted]
   Toelichting door : [redacted]

4. **Tegemoetkomingsregeling, subsidiëring preventieve maatregelen, normering rasters**
   Doel: ter bespreking en besluitvorming-> bepalen toekomstige aanpak.
   zie bijlage 4.1

5. **Projectvoorstel innovatieve rasters/onderzoeksagenda wolf**
   Doel 1: besluiten over het ingediende projectvoorstel
   Doel 2: inventariseren of er onderzoekswensen zijn.
   zie bijlagen: 5.1 - 5.3

6. **Nieuws uit de provinciale wolvencommissies**

7. **Rondvraag en sluiting**

8. **Datum volgende vergadering**

Afspraak is om op **23 november 13.30 uur** als Wolvenwerkgroep bijeen te komen.

Agenda:
23 november WWG
7 december kwartaaloverleg
14 december LOW.

met vriendelijke groeten,

Bijlagen:

Werkt voor provincies

Memo

Van	
Afgestemd met	
Aan	IPO Wolvenwerkgroep
Datum	13 oktober 2021
Onderwerp	Discussienotitie tegemoetkomingsregeling wolf-> beleidskeuzes Wolvenplan 2022
Bijlage(n)	geen

4.1 Discussienotitie tegemoetkomingsregeling (t.b.v. Wolvenplan 2022)

In het verlengde van eerder gevoerde discussie onderstaand een nadere uitwerking van mogelijkheden om de tegemoetkomingsregeling in te vullen. Notitie is bedoeld om tot een gezamenlijke lijn te komen maar desondanks kort en direct gehouden.
Maakt hopelijk onze discussie hierover scherper. En dient te kunnen leiden tot nadere beleidskeuzes.

Beslispunten gaan over:

1. **rolverdeling**
2. **tegemoetkomingsregeling**
3. **wolf inclusief beheer pakket**
4. **normering preventieve wolfwerende maatregelen**

Proces/Vervolgacties:

- Doel is om nu te komen tot vaststelling van voorgenomen beleidskeuzes.
- Dit dient dan verwoord te worden in een tekst voor het nieuwe WP22;
- en (zeker bij gewijzigde) beleidskeuzes dient dit ook verwoord te gaan worden in een bestuurlijke memo (BACVP).
- Uiteindelijk zal dit ook verwerkt moeten gaan worden in de richtlijn en beleidsregels etc.

Tegemoetkomingsregeling en subsidieregeling preventieve maatregelen

1. <u>Rolverdeling</u> (=huidige lijn) -> akkoord?

- Interprovinciaal: een tegemoetkomingsregeling voor wolvenschade
- Provinciaal: vergoedingsregelingen voor de inzet van preventieve maatregelen. Dit is een bevoegdheid van de afzonderlijke provincies resp. provinciale gebiedscie's die voor begrenzing wolvenleefgebieden/corridors/hotspots en bijbehorend budget actief zijn.

2. Tegemoetkomingsregeling -> keuzes maken hoe we hiermee verder willen

Voorstel: We gaan door met de huidige tegemoetkomingsregeling.
In aanmerking komen voor een tegemoetkoming:

- bedrijfsmatig gehouden landbouwhuisdieren.
- niet-bedrijfsmatig gehouden schapen en geiten
- het moet gaan om directe schade veroorzaakt door een natuurlijk in het wild levende diersoort.
- Dit houdt in dat vervolgschade en bijkomende schade niet voor een tegemoetkoming in aanmerking komt. : geen indirecte schade: arbeid, materiaal etc.
- ook de kosten van de dierenarts en de kosten van de kadaver ruiming beschouwd als directe schade en vergoed.
- Er wordt géén eigen risico berekend én evt. leges (behandelbedrag) worden terugbetaald.

M.a.w.:
- geen wijzigingen aan te brengen in de kostenposten waarvoor tegemoetkoming mogelijk is.
- geen wijzigingen in de (categorieën) van diersoorten waarvoor tegemoetkoming is voorzien.

Nieuw: toepassing wordt anders dan voorheen en ruimtelijk gestuurd:
Onderscheid maken in **categorieën gebieden** waar wolf verwacht kan worden:

a) provinciaal begrenst leefgebied (dus gevestigde wolven),
b) corridor's en
c) hotspots en
d) gebied daarbuiten.

(het gaat om het idee: onder voorbehoud van keuzes/begrenzingen gebiedscategorieën en benamingen, en los van wijze waarop evt. begrenzingen tot stand komen, **pm**)

a.
Hier hanteren we een termijn van **drie jaar looptijd** tegemoetkomingsregeling. Dit vanwege het feit dat er blijvend gevestigde wolven zijn. Dierhouders een gewenningsperiode krijgen die voorzien is van: drie jaar langs tegemoetkomingsregeling plus subsidieregeling op preventieve maatregelen.
Na deze drie jaar wordt alleen een tegemoetkoming verleend indien sprake is van de inzet van preventieve maatregelen conform de gehanteerde interprovinciale norm.
Schade bij niet normwaardige preventieve maatregelen worden daarmee niet (meer) vergoed. Betrokkenen hebben de kans gekregen om op preventieve maatregelen over te gaan. Die zijn voorhanden en die zijn gestimuleerd via subsidie, actieve voorlichting etc. kortom dit is een normale eis ook bij andere faunaschades. Wij willen wolf conditioneren om van goed beschermd vee af te blijven.

b. Uiteindelijk idem aan a. Maar voor nu gaan we uit van een aanloopperiode van 6 jaar?

c. Uiteindelijk idem aan a. Maar voor nu gaan we uit van een aanloopperiode van 6 jaar?

d.
In gebieden buiten deze categorieën: blijft huidige tegemoetkomingsregeling van toepassing -> geen wijziging beleid. Dat betekent zolang er geen "wolvengebied' begrenst is er een tegemoetkoming.
-> Uitgangspunt blijft: Onverwachte schade door beschermde wilde dieren wordt vergoed.

Aandachtspunt: als wolf na zes maanden weer vertrokken is, dat kan, blijft het zoals het is. Leidt niet tot wijziging in beleid. Wolven bepalen zelf waar, wanneer, hoe lang etc ze willen verblijven. Daar valt lastig beleid op te maken.

Uiteindelijk wordt preventie dus een voorwaarde voor het verkrijgen van een tegemoetkoming.
-> dat is in lijn met andere tegemoetkomingsvoorwaarden (uitzonderingen daargelaten ;-)

3. Beheervergoedingen voor wolf-inclusief beheer
In combinatie met bovenstaande gaan provincies en LNV zich inzetten om in het kader van Agrarisch natuurbeheer en het 'gewone' natuurbeheer inzetten om via pakketten beheervergoedingen te krijgen voor de inzet van preventieve maatregelen. Hiermee zou in principe onderhoud, vervanging, arbeid e.d. (geheel of gedeeltelijk) kunnen worden gefinancierd.

-> nader uit te werken tot voornemen en/of concreet voorstel

Vergoeding preventieve maatregelen (provinciaal)
In dit verband is het goed te beseffen dat uitgaande van huidige rolverdeling provincies/cie's zelf over de mate waarin, wijze waarop preventieve maatregelen worden gesubsidieerd.
Tot nu toe was hierin het vertrekpunt dat dit stimulerend en tijdelijk zou zijn. Dat kan zo blijven.

4. Normering wolfwerende maatregelen
Mijn voorstel is om de huidige normen (hoogte, aantal draden, stroom etc.) te handhaven.
= Voortzetting huidig beleid.
Maar hierover is natuurlijk discussie in de landbouwsector.

Dus kunnen er evt. redenen zijn om dit te heroverwegen? Bijvoorbeeld:
a. dat wij hierin onderscheid gaan maken naar gebiedscategorieën om enigszins tegemoet te komen aan bezwaren uit de praktijk.
b. dat wij de norm aanpassen/flexibeler maken en dat bindend voor een bepaalde tijdsperiode.
c. Een andersoortige oplossing is dat wij wel instemmen, mede financieren, een onderzoek naar mogelijke varianten hierop waarbij ook de 90 cm tot de opties behoort. Afhankelijk van de uitslag daarvan later alsnog een heroverweging kunnen maken.
d. anders: voorstellen welkom.

NB: indien wij er voor kiezen om de normering als voorwaarde van de tegemoetkoming te gaan gebruiken, vergt dit ook een adequate omschrijving en wijze van vaststelling in het veld.

Werkt voor provincies

Memo

Van	[redacted]
Afgestemd met	
Aan	IPO Wolvenwerkgroep
Datum	13 oktober 2021
Onderwerp	Discussie projectvoorstel 'innovatieve rasters' / onderzoeksagenda wolf
Bijlage(n)	10.1 Projectplan innovatie rasters 10.2 Financieringsverzoek

5.1 Discussienotitie projectvoorstel innovatieve rasters

Al in de WWG vergadering van 21 september hebben we kort stil gestaan bij mogelijkheden voor onderzoek m.b.t. de wolf. Ook is separaat nog per mail opgeroepen om hierop te reageren. Daar is echter vrijwel geen reactie op gekomen.

Tegelijkertijd lag ook toen al een 'Projectplan innovatieve rasters' met een financieringsverzoek voor. Inmiddels worden wij door de indieners, [redacted] en [redacted] hebben vanuit de VGSN hiervan, aangesproken om hierop te reageren. M.a.w. het is zaak dat wij hierover tot een standpunt komen!

Reden om beide punten nogmaals te agenderen.

<u>Projectplan innovatieve rasters</u>

1. Wat vinden wij van dit voorstel?
Mijn suggestie is om hierop te willen ingaan en hierover (ook bij afwijzing) in gesprek te gaan met [redacted] en [redacted]. Mogelijk kan dit leiden tot enige bijstelling en nadere duiding van de financiering.
Een van de aandachtspunten is dat dit voorstel ook effect heeft op de door ons gehanteerde normen voor wolfwerende rasters.
2. Bij positieve keuze: is hiervoor budget beschikbaar?
Hierbij kan ik mij voorstellen dat vanuit één of meer provinciale wolvencie's middelen beschikbaar worden gesteld vanuit de inzet voor preventieve maatregelen. Er wordt nu om ruim €83.000 gevraagd.
3. Invulling en uitvoering?
Voorstel is dat vanuit een of meer wolvenprovincies dit wordt opgepakt en dat die personen ook in overleg gaan met [redacted] en [redacted].

Onderzoeksagenda wolf

1. Zijn er onderzoekswensen?

Misschien is onderzoeksagenda een groot woord voor het doel om na te gaan of er wensen zijn. Zo ja dan zullen we deze moeten gaan vormgeven. Ook hierop zijn tot nu toe eigenlijk geen voorstellen voor gekomen. Wat niet weg neemt dat we hierbij nog een poging doen om te inventariseren.

Het gaat er om dat als er eventuele kennisleemtes en onderzoeksvragen zijn, wensen voor praktijkproeven e.d.. dat we die op een rij krijgen. Daarna bezien of en hoe we hiermee verder kunnen gaan. Het is denkbaar dat hierin kan worden bijgedragen via de BIJ12 onderzoeksagenda.

NB: vanuit Bij12 is vooral de relatie naar schade/preventie van betekenis. Vanuit bredere optiek is het denkbaar om meer op de wolf zelf gericht onderzoekswensen te uiten. Uiteraard zullen we in alle gevallen financiering moeten hebben.

Daarom de oproep om met wensen en suggesties voor concrete onderzoeksvoorstellen te komen. Graag in de vorm van een korte tekst waarin doel en beoogde werkwijze en wellicht kostenraming is aangegeven.

Innovatie van schapenrasters ter preventie van predatie door wolven

Datum: 29 juli 2021

Werkt voor provincies

Inleiding

De Vereniging van Gescheperde Schaapskuddes (VGSN) zijn geïnteresseerd verder te verkennen hoe de elektrische rasters van nachtkralen aangepast kunnen worden zodat ze zowel voldoen aan de Arbo-technische als de wolfwerende voorwaarden. Immers een van de problemen waar schaaphouders veel tegen aanlopen is dat de tot voor kort zeer gebruikelijke netten van 0.90 m te laag zijn. In de BIJ12 Faunaschade Preventiekit voor wolven dienen elektrische rasters een hoogte van tenminste 1.20 m te hebben. Dit betekent in veel gevallen een desinvestering in de 0.90 m netten en zorgt tevens voor problemen bij het opstellen van de 1.20 m netten. Deze zijn zwaarder en zijn bovendien vanwege de lengte lastiger te hanteren, waardoor opzetten veel meer tijd kost en meestal niet ergonomisch en Arbo-technisch verantwoord gewerkt wordt.

De VGSN staat op het standpunt dat de huidige voorgeschreven en beschikbare elektrische netten van 1.20 m vanuit ergonomische en Arbo-technische redenen niet verantwoord zijn te gebruiken.

De VGSN heeft contact gezocht met het consortium van ARK Natuurontwikkeling, Van Bommel Faunawerk en Canine Efficiency en Provinos Schapenadviesgroep om dit verder te verkennen.

ARK Natuurontwikkeling, Van Bommel Faunawerk en Canine Efficiency hebben ervaring met het opzetten van voorbeeldprojecten met preventieve maatregelen. Er blijkt een grote behoefte aan (voorbeeld)projecten in Nederland voor onder meer veilige nachtkralen voor de schapenhouderij. Gezien de snelle toename van wolven in Nederland wordt toepassing van preventieve maatregelen steeds meer urgent. In dit licht is recent met een voorbeeldproject gestart in de provincie Limburg. Momenteel wordt door de provincie Noord-Brabant in samenspraak met de Adviescommissie Preventie Wolvenschade verkend of er in Brabant de behoefte aan soortgelijk voorbeeldproject bestaat.

Achtergrond

Sinds eind jaren negentig is de wolf vanuit Polen teruggekeerd in Duitsland. Inmiddels zijn in vrijwel alle deelstaten van Duitsland territoria van wolven aanwezig en neemt hun aantal jaarlijks met circa 30% toe. Sinds de eerste officiële wolf in maart 2015 hebben jaarlijks verschillende wolven Nederland bezocht. In 2018 hebben zich ook wolven in Nederland op de Veluwe gevestigd en sinds het daaropvolgende voorjaar in 2019 is er sprake van voortplanting. In België is bij Leopoldsburg inmiddels ook een wolvenfamilie aanwezig op enkele tientallen kilometers van de grens met Noord-Brabant en Limburg. In het voorjaar van 2020 zijn daar voor het eerst jongen geboren. Sinds datzelfde jaar heeft in het Brabants-Limburgse grensgebied tussen Eindhoven en Weert een Frans-Italiaanse wolf zijn territorium gevestigd. Tegelijkertijd neemt het aantal bezoeken van zwervende wolven aan de oostelijke helft van Nederland jaarlijks toe, waarbij recent zelfs Zeeland door een wolf werd bezocht. Heel Nederland, met uitzondering van de Waddeneilanden, de Randstad en Noord-Holland, is inmiddels door zwervende wolven bezocht. Na 150 jaar afwezigheid van de wolf, is veel kennis over de wolf en over de manier waarop met wolven kan worden samengeleefd verdwenen. In het buitenland is deze ervaring nog wel aanwezig, met name in die gebieden waar de wolf nooit is weggeweest.

Aanleiding

Schaapherders willen hun vee in een veilige nachtkraal of in een vak van flexinetten adequaat beschermen tegen wolvenaanvallen. Daarbij hebben de provincies voorwaarden gesteld aan de in te zetten preventieve middelen, zoals benoemd in de BIJ12 Faunaschade Preventiekit (zie ook kader hier beneden). Elektrische rasters dienen tenminste een hoogte te hebben van 1.20 m. Deze netten zijn in de praktijk vanwege gewicht en lengte moeilijker te hanteren en het werken met deze netten is ergonomisch en Arbo-technische niet verantwoord.

Probleemstelling

Op welke wijze kunnen elektrische rasters voor een veilige nachtkraal aangepast worden, zodat deze voldoen aan de randvoorwaarden gesteld door de provincie en tevens veilig en praktisch uitvoerbaar zijn voor de schaapherders?

Doelstellingen

Om te komen tot elektrische rasters die voldoen aan de provinciale eisen voor schadepreventie, aan de voorwaarden voor veilig werken en praktisch uitvoerbaar zijn, worden de volgende twee sporen gevolgd:

1. Aanvulling met elektrische fladderlinten boven het bestaande systeem van flexnetten met een hoogte van 0.90 m.
    a. Voldoen aan voorwaarden voor effectieve preventie zoals gesteld door de provincies;
    b. voldoen aan ergonomische en Arbo-technische randvoorwaarden;
    c. inzicht in extra arbeidstijd en materiaalkosten.
2. Ontwerp en ontwikkeling van een nieuw systeem met hoogte van 1.20 m, zonder daarbij het gewicht of de hanteerbaarheid negatief te beïnvloeden.
    a. Voldoen aan voorwaarden voor effectieve preventie zoals gesteld door de provincies;
    b. voldoen aan ergonomische en Arbo-technische randvoorwaarden;
    c. inzicht in extra arbeidstijd en materiaalkosten.

Aanpak

De voorgestelde aanpak volgt twee sporen. Als eerste wordt een alternatieve maar direct toepasbare aanpassing van de rasters uitgetest, als tweede wordt ingestoken op innovatie om te komen tot hogere flexnetten.

1. *Aanpassing van bestaand systeem met hoogte van 0.90 m met elektrische fladderlinten*

In de VS is veel geëxperimenteerd met elektrische fladderlinten (Engels: *electric-/turbo-fladry*). Naast de optische wering, leveren deze een flinke stroomshock op wanneer deze door een wolf worden geïnspecteerd. De toepassing van deze elektrische fladderlinten in combinatie met de standaard euronetten (0.90 m) zullen hierbij verder onderzocht worden op praktische toepasbaarheid. Hierbij

worden dus twee systemen samen ingezet: de standaard netten van 0.90 m en de fladderlinten die het verhogen tot 1.20 m.

Deze aanpassing is direct toepasbaar, is naar verwachting Arbo-technische verantwoord, maar brengt wel hogere materiaalkosten en een verhoogde arbeidsinspanning met zich mee. Dit zal tijdens de studie worden gekwantificeerd, evenals de beschikbaarheid van de fladderlinten. Daarnaast zullen ook de ervaringen van schaapherders worden meegewogen (kwalitatief).

De zeer opvallende fladderlinten ook hoger dan 1.20 m opgehangen kunnen worden, dit biedt mogelijk een oplossing tegen eventueel springende wolven.

De inzet van deze combinatie van preventieve maatregelen vindt plaats op minimaal drietal locaties in de provincies Noord-Brabant, Limburg en Gelderland en bij voorkeur in gebieden met geregeld wolvenaanvallen op schapen of permanente aanwezigheid van wolven.

2. *Ontwerp en ontwikkeling van een innovatief systeem met hoogte van 1.20 m.*

Schaapherders van de VGSN hebben ideeën die ze graag verder willen verkennen om tot aangepaste elektrische netten te komen. Daarbij wordt onder meer gedacht aan elektrische netten die zijn aan te passen door middel van bijvoorbeeld een opzetstuk of uitschuifbaar deel tot 1.20 m hoogte. De speerpunten daarbij zijn: het moet werkbaar zijn in diverse situaties, acceptabel in gewicht (ergonomisch verantwoord), goed en snel op te zetten en op te ruimen en wolfwerend conform de provinciale eisen.

Daarbij wordt beoogd de ideeën en voorwaarden van schaapherders en producenten door studenten van een technische hogeschool (bijv. Fontys Hogeschool in Venlo of een HTS) te laten verzamelen en analyseren.

De student gaat daarbij eerst letterlijk ‘de boer op’. Door een aantal keer de netten mee te helpen plaatsen onder diverse omstandigheden en door gesprekken met schaapherders en producenten van rasters te voeren worden de verschillende mogelijkheden en onmogelijkheden inzichtelijk gemaakt.

Ideeën en oplossingsrichtingen worden op hun bruikbaarheid getoetst door de projectgroep van schaapherders, producenten (bijv. Gallagher, Euronetten), adviseurs en stagebegeleider. Vervolgens worden bruikbare ideeën voor aanpassing of een nieuw ontwerp ingebracht als casus bij ‘Design to Market’. Dit is een programma voor talentontwikkeling van recent afgestudeerde ontwerpers, die onder mentorschap werken aan een ontwerpopdracht. Design to Market is officieel onderdeel van de TalentHub Brabant en wordt structureel ondersteund door de Provincie Noord-Brabant. (http://designtomarket.nl/)

De uitgewerkte casus met mogelijke ontwerpen wordt teruggekoppeld aan de projectgroep, met nadruk op de schapenhouders en rasterproducenten.

Mogelijke opties en voorwaarden aangedragen door betrokken schaapherders zijn onder meer:

- Verlengen van paaltjes d.m.v. telescoopsysteem (vergelijking met verstelbare dweil- of bezemstelen).

- Verlengen paaltjes door gebruik te maken van een apart opzetstuk.
- Een stroomdraad al verwerkt in de top, die mee uitschuift naar 1.20 m.
- Gewicht van de huidige 1.20 m netten dient het gewicht van de oude 0.90 m netten zo dicht mogelijk te benaderen.

Verplaatsbare afrastering

Uit: BIJ12 Faunaschade preventiekit – Module Wolven

Stroomdraad, flexinet of flexinet met stroomdraad:

Een verplaatsbare afrastering met gaas (al dan niet met stroomdraad) blijkt een goed toepasbare en effectieve methode om wolven van landbouwpercelen te weren. De werking is hetzelfde als bij een vaste afrastering met stroomdraad. U kunt de flexinetten na enige oefening vrij simpel aanbrengen en opruimen. Het flexinet met stroomdraad vraagt net zoals een vaste afrastering met stroomdraad meer toezicht en onderhoud.

Schrikapparaten op 220 V kunnen een grotere lengte onder spanning houden dan apparaten op accu's. Daarbij zijn accu's op zonnecellen bedrijfszekerder dan losse accu's. Op plekken die vaak overstromen of waar de bodem vaak nat is, kan ook een soort rubberen stroomdraad gebruikt worden. Deze blijft ook onder zeer natte omstan-digheden bij beroering een schok afgeven en verliest geen stroom.

Normen voor verplaatsbare afrastering of flexinet, al dan niet met stroomdraad:

- Minimaal 4.5 kV elektrische spanning; minimaal 1,5 joule impulsenergie.
- Stevige en strakke opstelling: de hoeken dienen daarbij geschoren te zijn.
- Er mag geen opstapmogelijkheid zijn die groter is dan 30 cm buiten het raster op een afstand van 2 meter.

Normen voor verplaatsbaar raster met stroomdraden:

- Minimaal 4.5 kV elektrische spanning; minimaal 1,5 joule impulsenergie.
- Minimaal 5 draden.
- Verdeling van de draden:
- Onderste draad maximaal op 20 cm hoogte van de grond.
- Bovenste draad minimaal 120 cm hoogte vanaf de grond.
- Tussen draden op 40, 60, 90 cm hoogte.
- Draden dienen aan de buitenzijde van het raster geplaatst te zijn.
- De afwijking voor de draden mag niet meer dan 5 cm zijn.
- Er mag geen opstapmogelijkheid zijn die groter is dan 30 cm buiten het raster op een afstand van 2 meter.
- Maximale afstand tussen de palen is 10 meter.

Afbakening

Deze projectaanvraag is als complementair te beschouwen aan de projectaanvraag voor het demonstratie-/voorbeeldproject die nu bij de provincie Noord-Brabant voorligt, welke bestaat uit de volgende twee demonstratieprojecten:

- Bedrijf/kudde met veilige innovatieve nachtkraal.
- Bedrijf/kudde met inzet van kuddewaakhonden.

Door de insteek op aanpassing van de gangbare netten, waarbij zowel gezocht wordt naar een praktische oplossing op de korte termijn door bestaande rasters te combineren met elektrische fladderlinten en voor de langere termijn in te zetten op nieuw te ontwerpen rastersysteem, zijn aanvullende financiële middelen voor begeleiding en materiaal benodigd.

De kosten vallen hierdoor veel hoger uit dan begroot in de oorspronkelijke projectaanvraag voor de voorbeeldprojecten in Noord-Brabant.

Producten

De volgende producten worden nagestreefd:

- Demonstraties op een drietal locaties in de provincies: Noord-Brabant, Limburg en Gelderland.
- Kwanticering en kwalificering van het aangepaste systeem waarbij bestaande netten gecombineerd worden met elektrische fladderlinten. Hierbij worden provinciale eisen over preventie, ergonomie en Arbo-technische aspecten alsmede de praktische toepasbaarheid in de zin van arbeidstijd en materiaalkosten betrokken.
- Ontwikkeling van een nieuw systeem op een hoogte van 1.20 m, die voldoet aan de eisen voor veilig werken en tevens praktisch uitvoerbaar is. Een dergelijke ontwikkeling is ook toepasbaar voor andere delen in Nederland.

Partners

Momenteel zijn er in Brabant verschillende schapenhouders die hun interesse getoond hebben in het werken met aangepaste nachtkralen. Onder meer schaapherder Bart van Ekkendonk (De Lachende Ooi), die een zoektocht begonnen is om te komen tot een ergonomische en Arbo-technisch verantwoorde afrastering dat wolfwerend is.

De gedachte daarbij is de ontwikkeling van een nieuw systeem, gebaseerd op de klassieke 0.90 m flexnetten. Doel is om deze netten aan te passen d.m.v. een opzetstuk of uitschuifbaar deel tot 1.20 m met op die hoogte een stroomdraad. De speerpunten daarbij zijn: het moet werkbaar zijn in diverse situaties, acceptabel in gewicht (ergonomisch verantwoord), goed en snel op te zetten en op te ruimen en wolfwerend. Daarnaast kunnen via de VGSN ook schaapherders uit Limburg en Gelderland betrokken worden, ook hiervoor zijn reeds kandidaten in beeld.

Concreet hebben we nu voor de nachtkraal de volgende partners op het oog:

- Producenten van flexnetten (bijv. Euronetten, Gallagher, AgriShop, etc.) die thuis is in het veld van productinnovatie.
- Terreinbeherende organisatie, indien noodzakelijk, er is reeds gesproken met SBB.
- Technische hogeschool/Fontys Venlo.
- De TalentHub Brabant Design to Market (http://designtomarket.nl/).
- LTO Vakgroep Schapenhouderij, LWPS en eventuele andere verenigingen schaapherders.

Planning

Het voorbeeldproject loopt in principe over een periode van drie jaar, dit vanwege de benodigde begeleiding van met name kuddewaakhonden en het kunnen delen van ervaringen met geïnteresseerden veehouders en terreinbeheerders. De doorlooptijd van dit onderdeel van het project, de ontwikkeling van een aangepast schapenraster, met behulp van studenten strekt zich uit tot circa één jaar. Beoogd wordt om hierbij een groep studenten bij te betrekken.

Begroting

In bijlage 1 is de kostenraming opgenomen. Hieronder volgt puntsgewijs een korte toelichting van de begrote kosten per projectonderdeel:

1. Turbo Fladry Systeem. Aanschaffen van materiaal is hierbij de kostenpost, dat wordt geschat op € 4.000 per locatie. Daarna zal het nieuwe systeem in het veld op drie locaties uitgetest worden (voor begeleiding 16 uur per locatie per jaar).
2. Aanpassen bestaande flexinetten. Voor het ophogen van netten van 0.90 m naar tenminste 1.20 m zijn wordt in naast de elektrische fladderlinten ook standaard materiaal gebruikt om te testen. Deze materialen dienen hiervoor aangeschaft te worden. Daarnaast wordt er gezocht naar nieuwe materialen en systemen, eventueel in combinatie met een af- en oprolsysteem om m.b.v. een quad of trekker te kunnen werken. Voor de begeleiding van de veldtesten wordt 16 uur per locatie per jaar gereserveerd. Om tot de juiste innovatie te komen wordt beoogd een samenwerking aan te gaan met een Fontys Hogeschool/HTS, waarbij een groep studenten aan de slag gaan bij schaapherders om tot een bruikbare aanpassing van de bestaande flexnetten te komen. Dit vereist extra capaciteit i.v.m. de vanuit de opleiding benodigde begeleiding van de student (60 uur per jaar). De kosten voor de afrastering zijn erg afhankelijk van het gekozen systeem en materiaal. Hierbij wordt uitgegaan van een maximum van € 5.000 per locatie.
3. De door de student voorbereide casus wordt ingebracht bij Design-to-Market. De kosten hiervoor bedragen € 1.900 voor behandeling van de casus overeenkomend met 30 uur inzet vanuit de ontwerper en 30 uur voor de begeleiding van en de communicatie over het project met partners (http://www.designtomarket.nl/).
4. Er worden twee tussentijdse verslagen opgesteld, na afloop van elk jaar (24 uur per jaar). Het eindverslag wordt opgesteld na afloop van de drie jarige periode (40 uur).

ONZE ORGANISATIES EN BETROKKEN MEDEWERKERS

Kenschets Vereniging van Gescheperde Schaapskuddes (VGSN)

De VGSN bevordert van de inzet van gescheperde schaapskudden voor: beheer van natuurgebieden, dijken e.d., behoud cultuurhistorische waarden, instandhouding oude schapenrassen en het vervullen van een recreatieve functie. Dit wordt nagestreefd onder meer door:

- Onderhouden van platform voor kennisuitwisseling tussen de leden.
- Public relations en promotie van gescheperde kudden voor natuurbeheer.
- Belangenbehartiging richting overheid en terreineigenaren.
- Vertegenwoordiging in overlegorganen.

Kenschets ARK Natuurontwikkeling

ARK realiseert robuuste natuurgebieden waar de natuur zoveel mogelijk haar gang mag gaan. Dat levert een grote rijkdom aan landschappen, planten en dieren op. ARK ziet natuurontwikkeling in de context van maatschappelijke belangen als recreatie, delfstoffenwinning en klimaatadaptatie, en streeft naar vrij toegankelijke natuur.

ARK is aanjager van wilde natuur. Predatie is daar onlosmakelijk mee verbonden. ARK leert mensen opnieuw samen te leven met de wolf. Samen met een brede coalitie van betrokken partijen werkt ARK hieraan in Wolven in Nederland. Ook hebben we bijgedragen aan een breed gedragen wolvenplan voor Nederland.

We geven voorlichting (interviews, lezingen, nieuwsberichten, artikelen, etc.), houden een website en facebookpagina voor Wolven in Nederland bij en volgen de ontwikkelingen in binnen- en buitenland op de voet. Met name in Duitsland, België en Frankrijk waar de wolvenpopulaties groeien en steeds dichter bij Nederland komen. Speciale aandacht heeft de schapensector die in haar dagelijks werk als eerste te maken heeft met de nieuwkomer. In een rapport en een brochure hebben we met BIJ12/Faunafonds beschreven hoe schapen beschermd kunnen worden.

Kenschets Van Bommel Faunawerk

Van Bommel Faunawerk is een adviesbureau dat zich primair richt op ecologische vraagstukken. Van Bommel Faunawerk adviseert, voert projecten uit en vervult interimfuncties op het gebied van: ecologie, faunabeheer, ontsnippering, natuurwetgeving en -beleid. Veel projecten bevinden zich op het snijvlak van ecologie, faunabeheer en landbouw. Waarbij belangen zoals economische belangen, landbouw, natuurbeheer, particulier grondbezit, jacht, beheer en schadebestrijding en dierwelzijn een grote rol spelen.

Van Bommel Faunawerk heeft opdrachten uitgevoerd voor onder meer de volgende organisaties: Ministerie van IenW, Raad voor Dieraangelegenheden, BIJ12, Faunafonds, provincies, FBE's, DLG, Rijkswaterstaat, gemeenten, terreinbeherende organisaties, rentmeesterskantoren en agrariërs.

Kenschets Canine Efficiency

Het hoofddoel is implementatie en ontwikkeling van co-existentie tussen veehouders en arbeiders en bewoners van buitengebieden met wolven en andere wilde dieren. Duurzaam en verantwoordelijk houden van vee. Met Canine Efficiency heeft Ray zich onder andere met het volgende bezig gehouden:

- Advies en ontwikkeling v.w.b. kuddewaakhonden en overige roofdierconflictpreventie in o.a.: België, Bosnië, Canada, Denemarken, Duitsland, Engeland, Finland, Frankrijk, Italië, Nederland, Portugal, Roemenië, Spanje, Verenigde Staten en Zweden
- Ontwikkeling en lesgeven module veldwerkvaardigheden, vooral diersporen, voor “groene studenten” en vrijwilligers en ontwikkeling en lesgeven diergedrag voor “groene studenten” en vrijwilligers
- Initiële en kerncontactpersoon en faciliteerder van locaties en hoofdrolspelers voor de realisatie van de Franse documentaire ‘Vivre avec les Loups’

Bijlage 1. Begroting / Kostenraming

Nr.	Project onderdeel	Eenheid	Aantal	Per eenheid	Subtotaal
1	Turbo Fladry systeem				
	Materialen	kit	5.1.2f		€ 9.000,00
	Aanvullend materiaal	stuks			€ 3.000,00
	Testen en begeleiden	uur			€ 12.240,00
2	Aanpassen van 90 cm netten				
	Materialen*	pakket			€ 15.000,00
	Begeleiding studenten	uur			€ 5.100,00
	Testen en begeleiden	uur			€ 12.240,00
3	Design-to-Market pad	Traject			€ 1.900,00
	Begeleiding & Monitoring	uur			€ 2.550,00
4	Rapportage & Verslag	uur			€ 7.480,00
				Som	€ 68.510,00

* Erg afhankelijk van systeem en materiaal keuze, € 5.000 is daarbij het maximum.

Bijlage 2. Selectie referentieprojecten en curricula vitae

Opstart Wolven-in-Nederland (2007-heden)

ARK Natuurontwikkeling heeft samen met de Zoogdiervereniging en FREE Nature het samenwerkingsverband Wolven in Nederland opgestart. Het doel was om Nederland voor te bereiden op de komst van de wolf. Inmiddels is de wolf permanent aanwezig in Nederland en werken binnen Wolven in Nederland tal van partijen samen om Nederland te laten wennen aan de wolf en conflictarm te laten samenleven met de wolf.

Wolven-in-Nederland

De drie in dit project samenwerkende partijen: ARK Natuurontwikkeling, Van Bommel Faunawerk en Canine Efficiency, zijn allen actief lid van het kennisplatvorm Wolven-in-Nederland.

Pilot kuddewaakhonden in Overijssel (2018-2019)

ARK Natuurontwikkeling en Van Bommel Faunawerk hebben in samenwerking met Schapenhouderij een tweejarige pilotstudie uitgevoerd om na te gaan en te demonstreren of en hoe kuddewaakhonden ook in Nederland als preventieve maatregel tegen wolvenpredatie kunnen worden ingezet.

Preventie predatie landbouwhuisdieren door wolven (2015-2016)

ARK Natuurontwikkeling en Van Bommel Faunawerk zijn nagegaan wat effectieve en praktisch uitvoerbare preventieve maatregelen ter voorkoming van predatie van vee door wolven zijn. Daarnaast is er een verkenning gedaan naar de haalbaarheid van de inzet van een mobiel kuddewaakhonden team.

Regionale gebiedsplannen wilde zwijnen Noord-Brabant (2017)

In Noord-Brabant heeft Van Bommel Faunawerk drie regionale gebiedsplannen voor het wild zwijn opgesteld. De beheerplannen zijn per regio opgesteld met behulp van de lokale werkgroep waarin de relevante betrokken partijen zijn vertegenwoordigd.

Faunaschade preventie kits (2016)

Van Bommel Faunawerk en bureau De Lynx hebben voor BIJ12 de Faunaschade preventiekits opgesteld als opvolger van het de Handreiking Faunaschade, dit om grondgebruikers voor te lichten over potentiële schade door diersoorten en mogelijke preventieve maatregelen.

Interim opdracht coördinator onderzoek Faunafonds (2009-2014)

Van Bommel Faunawerk heeft een ruime periode bij BIJ12 en de voorloper daarvan, het Faunafonds, als coördinator onderzoek gewerkt. Hierdoor ruime ervaring over het speelveld, de verschillende belangen en noodzaak voor het treffen van adequate preventieve maatregelen.

LifeXtra Large Carnivore Project (2009-2013)

Canine Efficiency hield zich bezig met: Veldwerk, tracking en roofdier- en kuddewaakhondenmonitoring in de Roemeense Karpaten samen met de Universiteit Silvicultura Brasov.

Canine Efficiency conflictpreventie project (2011-2018)

Canine Efficiency's eigen project: Monitoren schaapskuddes Transsylvanië, Roemenië met als hoofddoel: conflictpreventie mens/roofdier.

Project Schadepreventie Wolf Limburg (2020-2023) & Project Bescherm je vee Limburg (2021-2023)

Implementatie, informatie en begeleiding kuddewaakhonden, partneroverleg en assistentie bij overige conflictpreventie methodes.

Curricula Vitae

5.1.2e

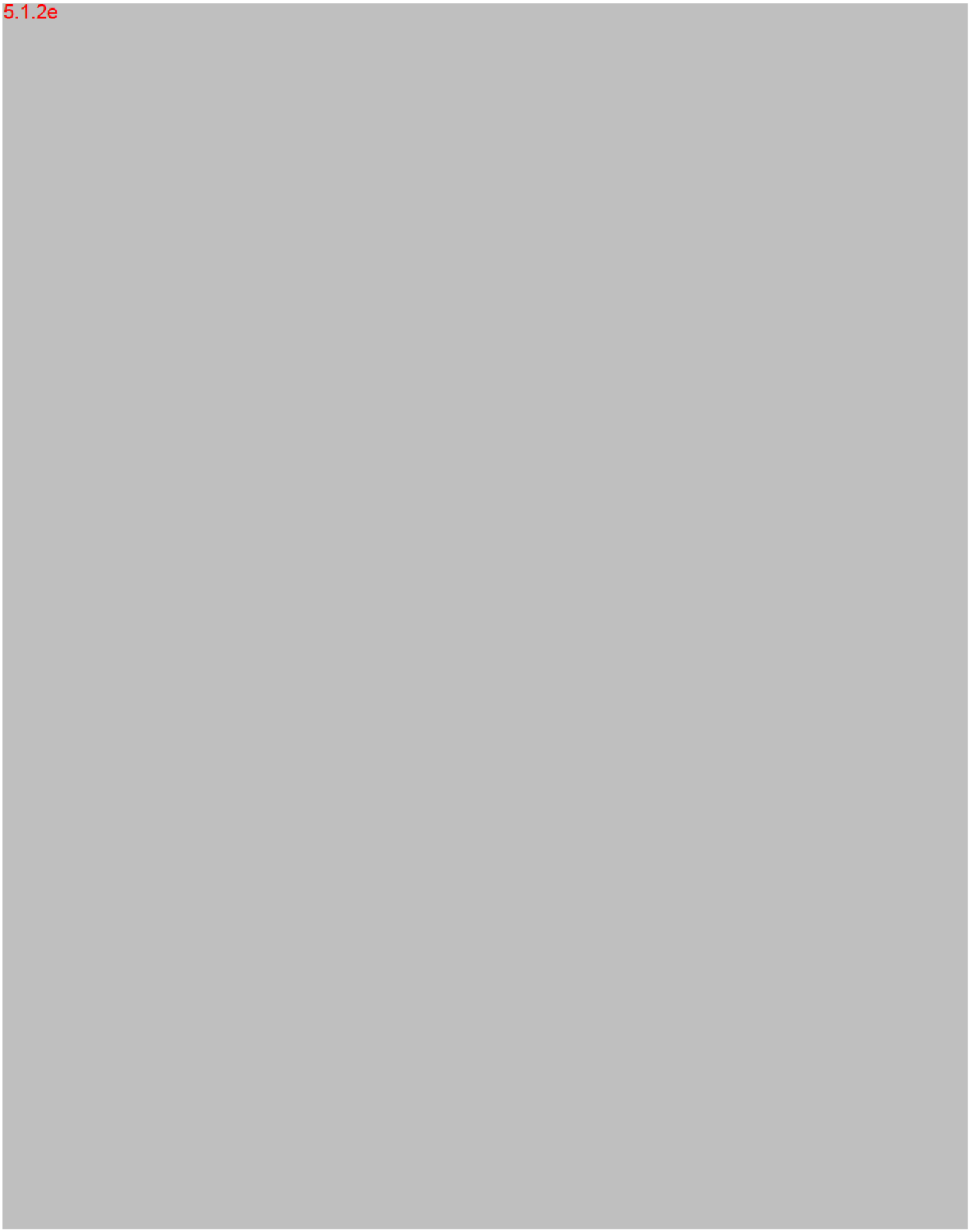

Curricula Vitae

5.1.2e

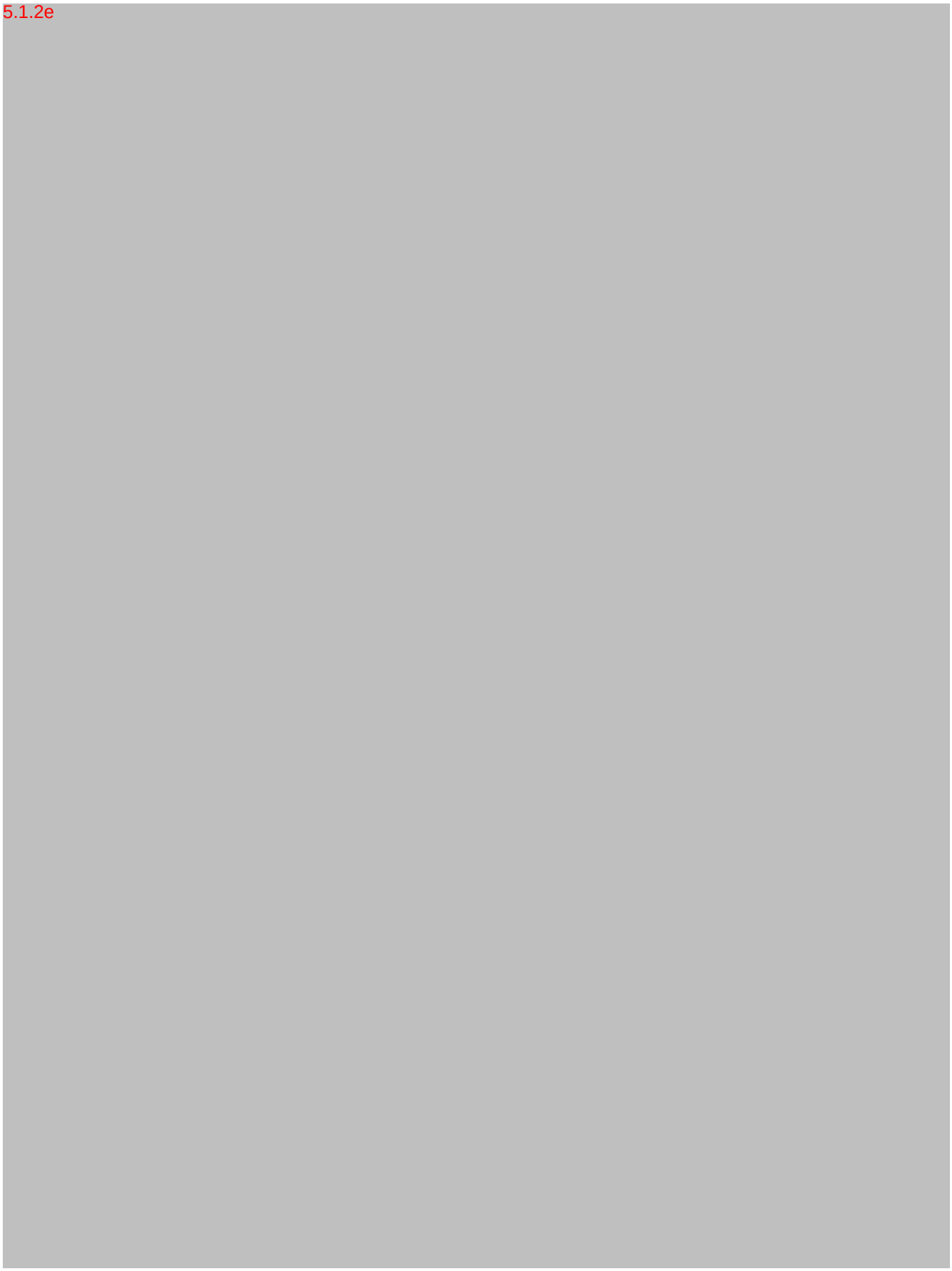

Curricula Vitae

5.1.2e

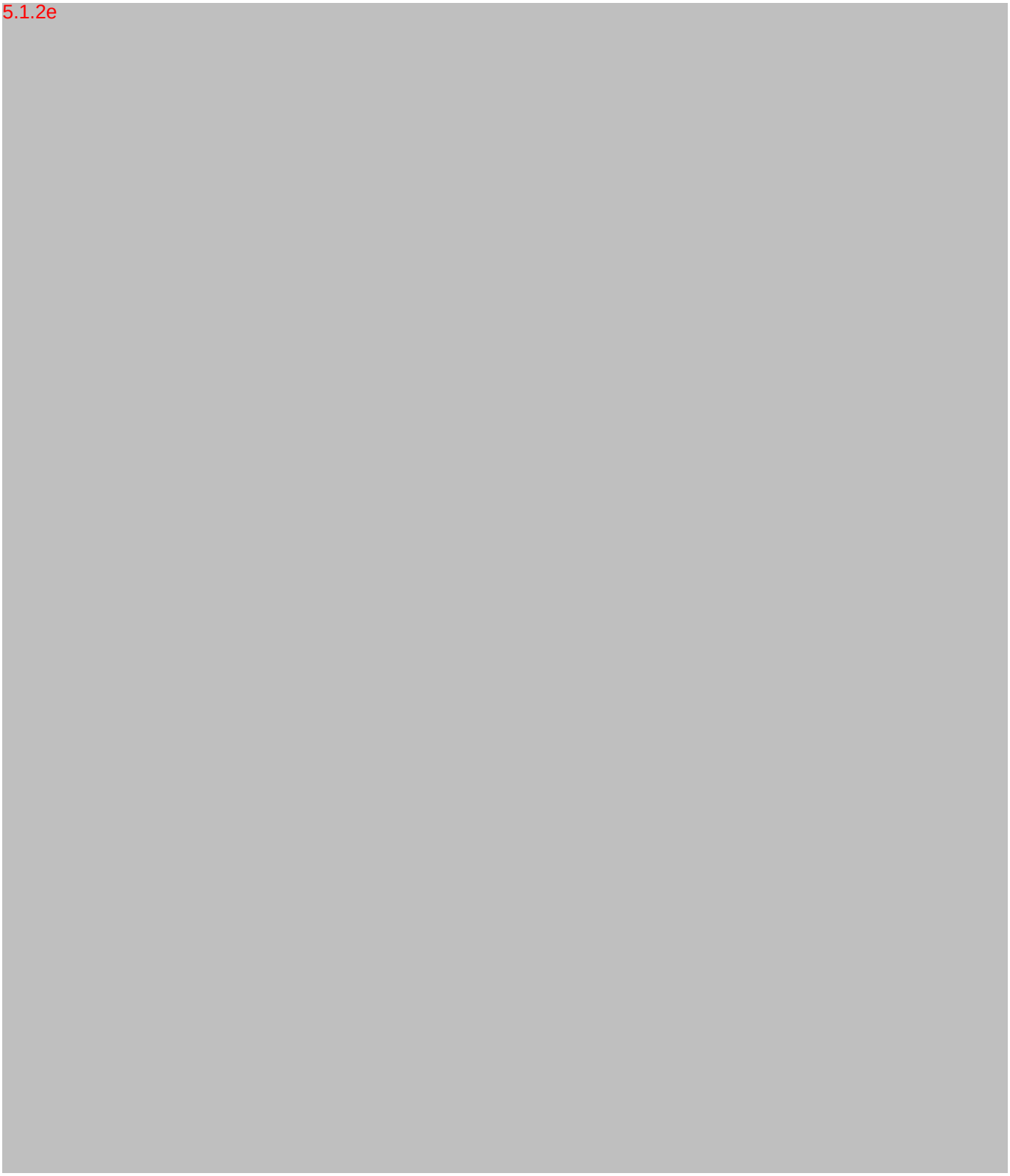

Aan: BIJ 12, t.a.v. [redacted]

Van: bestuur VGSN

Betreft: verzoek om financiering Voorbeeldproject innovatie van schapenrasters ter preventie van predatie door wolven.

Datum: 2 augustus 2021

Geachte [redacted]

De Vereniging van Gescheperde Shaapskuddes Nederland (VGSN) wil graag via een voorbeeld project verkennen hoe elektrische rasters van nachtkralen aangepast kunnen worden zodat ze zowel voldoen aan de Arbotechnische als de wolfwerende voorwaarden.

Daartoe heeft de VGSN contact gezocht met een consortium van ARK Natuurontwikkeling, Van Bommel Faunawerk, Canine Efficiency en Provinos Schapenadviesgroep en is er ook contact geweest met BIJ12.

Er is inmiddels een projectvoorstel gemaakt (zie bijlage). Dit projectvoorstel gaat uit van twee sporen:

1. Aanpassing van bestaand systeem met hoogte van 0,90 m met elektrische fladderlinten.
2. Ontwerp en ontwikkeling van een innovatief systeem met hoogte van 1,2 m.

In het projectvoorstel zijn de doelstellingen, aanpak en begeleiding, afbakening, producten, partners, planning beschreven.

Tevens is een begroting opgenomen. De eerste kostenraming komt uit op 5.1.2f [redacted]. Dit is exclusief de kosten van de deelnemende schapenhouders/herders. De VGSN stelt voor de inzet van de herders tegen de helft van het gangbare uurtarief voor hen te honoreren.

Aan BIJ12 zouden wij willen verzoeken of zij mogelijkheden zien om het project te financieren. Het gaat daarbij om 5.1.2f [redacted] plus de helft van de het uurtarief van de betrokken herders (ca. 5.1.2f [redacted]).

Graag zouden wij met u willen overleggen over het indienen van een aanvraag bij BIJ12 : ziet u mogelijkheden?, voldoet het projectvoorstel?, is nadere informatie nodig? wat voor rol zou B12 willen spelen? welke voorwaarden stelt BIJ12 bij financiering? etc. Uiteraard zijn wij bereid uw vragen over het project – desgewenst voorafgaand aan een overleg - te beantwoorden cq de aanvraag nader toe te lichten.

Wij zien uw reactie met belangstelling tegemoet.

Met vriendelijke groet, namens het VGSN bestuur,

[redacted] en [redacted].

Date : 12-11-2019 09:35:39
From : "[redacted]@home.nl
To : [redacted].nl, [redacted]@planet.nl, [redacted]@natuurkoe.nl" [redacted]@natuurkoe.nl, '[redacted]@drenthe.nl, '[redacted]@zorgboerderi[redacted].nl" [redacted]@zorgboerderi[redacted].nl, [redacted]@staatsbosbeheer.nl, [redacted]@hetnet.nl
Cc : "Jordan Jumelet" [redacted]@drenthe.nl, '[redacted]@drenthe.nl
Subject : agenda voor donderdagmiddag 21 november en verslag van 21 oktober
Attachment : Werkgroep Preventie Wolvenschade Drenthe 21 oktober, def. verslag.docx;

Beste mensen,

Bij dezen de uitnodiging voor de komende bijeenkomst bij [redacted].
We beginnen om 13.00 uur met een terreinbezoek.
Ik heb begrepen dat er ook een extern deskundige van Gallegher bij aanwezig zal zijn.
Doel is om ons te laten informeren over de mogelijkheden en onmogelijkheden voor het aanbrengen van preventieve rasters.
Goed om eea eens in de praktijk te aanschouwen.

Nogmaals het adres; **donderdagmiddag 21 november om 13.00 uur** [redacted].

Om 14.30 uur begint de vergadering, die duurt wat mij betreft tot uiterlijk 16.15 uur.

1. Verslag van 21 oktober
2. Preventie en passende maatregelen
3. Aanbevelingen aan de 'Ronde tafel Drenthe
4. Svz op de Veluwe
5. Voortgang studenten-onderzoek.
6. Vaststellen overleg Ronde tafel Drenthe. (in januari 2020)
7. Volgend overleg werkgroep Preventie Wolvenschade.

Ik zal uiterlijk eind deze week vrijdag nog de nodige stukken toezenden.

V g [redacted]

Werkgroep Preventie Wolvenschade Drenthe. (verslag 21 oktober 2019)

Aanwezig, [redacted]

Gasten [redacted] **en** [redacted]**,** d**e twee studenten die onderzoek nulmeting herhalen.**

Afwezig; [redacted]

Bijkomende zaken kunnen eveneens in de kantlijn aan de orde komen.

Agenda en verslag;

Bespreken verslag en reacties daarop, er ontstaat vooral discussie over de normen van goed rasteren. **Svz schade wolf in Drenthe in zomer 2019**. Opmerkelijk is dit jaar dat er beduidend minder zwervende wolven voor schade hebben gezorgd. Wel lijkt er enige onrust rond Nieuw Balinge te zijn, daar is een schaap dood gebeten en zijn koeien uitgebroken. Onduidelijk is of het tweede voorval met een wolf te maken heeft. Op de Veluwe loopt het Gebiedsproces gestaag door. Inmiddels zijn daar een tiental bedrijven bezig met het aanbrengen van wolfwerende rasters, die door de Provincie worden betaald. Wolf-fencing doet de controle van de rasters.

2. **Hoe te beschermen tegen de wolf, zie bijgaand schema.** Dit schema cq matrix is opnieuw uitvoerig doorgesproken en wordt nav het gesprek nader aangepast. We stellen normen voor die juridisch ook houdbaar moeten zijn en waaraan de schapenhouders hun rechten kunnen ontlenen bij schade na het aanbrengen van een 'goedgekeurd' raster.

3**. Onderzoek studenten in Drenthe.** Zij zullen de nulmeting mbt schade aan schapen en geiten van 3 jaar geleden herhalen. We bespreken de concept vragenlijst. Er komen duidelijk meer vragen in over de schade door de wolf, tevens over de attitude die schapenhouders hebben bij de komst van de wolf. Toen ging het uitsluitend om schade door honden en vossen. De enquête wordt de komende maand uitgezet, aanvullend komen er ook gesprekken. In totaal gaat de enquête naar ruim 2000 adressen van schapenhouders in Drenthe. De verwachting is dat in februari de resultaten bekend zullen zijn.

6. **Uitwerken advies aan 'ronde tafel overleg**'. Is in deze vergadering nog niet nader uitgewerkt. Zullen voor de volgende vergadering wel al de nodige informatie bij elkaar proberen te krijgen.

Andere nog lopende zaken;

1. Schade, de indirecte schade is vaak net zo groot als de directe schade. Het gaat ondermeer om verwerpen lammeren, sterke afname melkproductie etc. We pleiten voor een totale vergoeding van deze indirecte schade.
2. Uitwerken ecologische betekenis van de wolf. In Drenthe, de wildstand is nu zeer eenzijdig , namelijk alleen het ree.

3. Kunnen we al een gebiedsgroep opstarten in de corridor van zuid oost Drenthe, daar trekken veel zwervende wolven door.
4. Moeten we al komen tot goede pilots in Drenthe mbt wolfwerende rasters, Vooral ook om vroegtijdig ervaring op te doen met het aanleggen van goede en effectieve rasters. Dan hoeven we dat niet meer uit te zoeken na een vestiging van een wolf (territorium). En goed inzicht te krijgen in de kosten van de diverse rasters of aanvullingen van rasters.
5. Vraag van , kunnen jullie ons adviseren mbt de samenstelling van een Gebiedsgroep en is het verstandig om een onafhankelijke voorzitter te benoemen.

Volgende vergadering; donderdagmiddag 21 november om 13.00 uur bij .

Beilen, 12 november 2019

Ter info nogmaals het doel voor onze werkgroep.

Doelstelling van de werkgroep; adviseer wat er in Drenthe kan qua Preventie tegen wolven. Kom met praktische oplossingen en hoe eea betaalbaar blijft. Het zal vooral gaan om adviezen mbt rasteren, nachtkralen etc. Maar mogelijk zijn er ook andere tijdelijke oplossingen, zoals fladderlinten oid. Aanvullende vraag van de Provincie is om een advies te krijgen omtrent de gewenste samenstelling van een mogelijke Gebiedsgroep. De werkgroep beraad zich op de mogelijkheid om in de corridor zone (zuid-oost Drenthe) een gebiedsgroep op te richten.

Date : 4-12-2019 15:56:20
From : "[redacted]@drenthe.nl
To : "[redacted]@drenthe.nl
Cc : "[redacted]@drenthe.nl
Subject : Antwoord wolven
Attachment : image001.jpg;

HOi [redacted],
Heb je hier voldoende aan?
Ik kar[redacted] zo eventueel nog even spreken om door te vragen. Blauwe tekst is var[redacted] (met beetje redactie van mij).

Groet,
[redacted]

- **Wat voor draaiboek ligt er klaar?** Het interprovinciaal wolvenplan geldt voor alle provincies, zie https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/faunaschade-informatie-per-diersoort/wolf/

- **Komt er een gebiedscommissie bij vestiging van een wolf?** Dit staat beschreven in het interprovinciaal wolvenplan. Voor Drenthe kan hierover pas worden besloten als er daadwerkelijk een wolf is gevestigd. Daarvoor zijn tot op heden geen aanwijzingen.

- **Hoe staat het met de steun voor preventieve maatregelen (extra omrastering, waarschuwingssysteem voor schapenhouders)?** In het wolvenplan is opgenomen dat een provincie ervoor kan kiezen in een territorium een pilot te starten met subsidie voor preventie. Als dit aan de orde is, moet hierover GS een besluit nemen.

  (antwoord uit eerdere persvraag, graag aanvullen) *ik heb de rode tekst wat aangepast maar adviseer om dit niet te antwoorden. Het maakt de taak/rol van de provincie in de huidige situatie veel te groot.*

Het is aan de boer zelf om zijn vee te beschermen, maar in Drenthe nemen we wel het voortouw om te faciliteren. Zo kun je hier na een mogelijke wolvenaanval tijdelijk hekken lenen, camera's lenen en hebben we met de sector een wolvenplan gemaakt. Ook is hier een wolventafel en voorzien we in brede mate in voorlichting over dit dossier. Daarnaast hebben we onlangs alle schapenhouders weer een enquete gestuurd over hoe boeren zich voorbereiden op de komst van de wolf en wat ze hierin van andere verwachten. Indirect dragen we daarmee bij aan de bescherming van schapen.

- **Een van de klachten van de schapenhouder die ik sprak is dat de provincie al enkele dagen (tot een week) wist dat er koppels schapen werden aangevallen, maar dat niet communiceert naar de schapenhouders. Waarom gebeurt dat niet**? Berichtgeving over aangevallen schapen staat op de website van BIJ12. Deze informatie is meestal binnen enkele dagen openbaar. Zolang niet zeker is of een wolf of hond de oorzaak is valt er niet zinvol actief te communiceren. Schapen worden zeer regelmatig door honden aangevallen. Daarnaast is bekend dat zwervende wolven per dag tot wel 25 km afstand kunnen overbruggen in alle willekeurige richtingen. Schapenhouders kunnen dus ook niet in redelijkheid acteren op dergelijke kennis.

Met vriendelijke groet,
[redacted]

[redacted]
Team Communicatie

0592-[redacted] | [redacted]@drenthe.nl

provincie Drenthe
Westerbrink 1 | Postbus 122, 9400 AC Assen | www.drenthe.nl

Date : 5-12-2019 12:17:59
From : "[redacted]@ipo.nl
To : "[redacted]@drenthe.nl
Subject : Artikel De Wolf
Attachment : In de ban van de wolf- het interprovinciale wolvenplan .docx;image926892.png;image442228.png;image372135.png;image226482.png;

Hoi [redacted],

Hierbij een eerste versie van het artikel De Wolf.
Op-en aanmerkingen zijn van harte welkom.

Groet,

[redacted]
Interprovinciaal Overleg
[redacted]
Herengracht 23
2511EGDen Haag
Tel: +316[redacted]
Email: [redacted]@ipo.nl
[redacted]

Het nieuws van, voor en door provincies ontvangen? Meld je dan nu aan voor de IPO-Newsroom

[redacted]

Naar een duurzaam Nederland: bekijk hier wat provincies in de praktijk doen op het gebied van de energietransitie.
This message may contain information that is not intended for you. If you are not the addressee or if this message was sent to you by mistake, you are requested to inform the sender and delete the message. IPO, the Association of the provinces of the Netherlands, accepts no liability for damage of any kind resulting from the risks inherent to the electronic transmission of messages.

In de ban van de wolf

In juli 2018 vestigde de eerste wolvin zich officieel in Nederland. Aangezien het Rijk de wolventaken al eerder naar de provincies decentraliseerde, ging het Interprovinciaal Overleg (IPO) samen met de provincies aan de slag met een nieuwe versie van het wolvenplan, een opvolger van het wolvenplan van 2016, gericht op zwervende wolven. Op 24 januari 2019 is door alle provincies, vertegenwoordigd in het Interprovinciaal Overleg (IPO), het 'Interprovinciaal Wolvenplan' vastgesteld; een draaiboek waarin vermeld staat hoe provincies moeten handelen wanneer er naast zwervende ook territoriale wolven in Nederland worden gesignaleerd. Vanuit verschillende organisaties werd opgetrokken rondom dossier 'de wolf'.

Het wolvenplan

Sinds 2015 komen er veelvuldig zwervende wolven voor in Nederland. Dat was in 2016 het uitgangspunt om een eerste wolvenplan op te stellen voor zwervende wolven.
In het wolvenplan staat bijvoorbeeld aangegeven welke maatregelen houders van landbouwhuisdieren kunnen nemen om schade door wolven te voorkomen of te beperken.
[redacted] Natuurwetgeving bij het IPO: "In 2018 is het thema wolf in een stroomversnelling gekomen. Er moest een uitbreiding op het draaiboek komen dat voorzag in het feit dat het niet langer ging om een incidenteel zwervende wolf, maar om structureel zwervende wolven. Met als volgende stap: vestiging van de wolven in Nederland. Als een wolf zich minstens een half jaar op een bepaalde plek bevindt, dan is deze gevestigd en stelt de provincie het wolvengebied vast."

"Stel dat een wolf zich in Nederland vestigt, wat moeten we dan regelen? Een plan van aanpak, dat is het vernieuwde wolvenplan"

Gezamenlijk optrekken

[redacted] Vitaal Platteland bij IPO: "Vanaf 1 januari 2017 is de Wet natuurbescherming van kracht. Met die wet zijn ook de verantwoordelijkheden voor faunabeleid en beheer naar de provincies gegaan. Er wordt nu veel meer gezamenlijk opgetrokken. Samen denken we na over hoe we omgaan met de wolf en met de schade-uitkeringen als gevolg van de wolf." In het plan staat ook dat de provincies, in elk geval de komende drie jaar, de schade door wolven blijven vergoeden voor bedrijfsmatige en hobbydierhouders.

[redacted]: “Het idee is dat je zoveel mogelijk preventieve maatregelen neemt om te voorkomen dat je die schade oploopt. Heb je desondanks toch schade door toedoen van de wolf, dan zijn provincies verantwoordelijk voor het verlenen van tegemoetkomingen in faunaschade. BIJ12 voert deze regeling voor de provincies uit.”

Samenwerking

Samenwerking op verschillende schaalniveaus is nodig. Zo is er de samenwerking tussen dierhouders die zich door afspraken beter kunnen voorbereiden op het beschermen van het vee. Of de samenwerking tussen de provincies om haar wettelijke taken goed te kunnen uitvoeren. BIJ12, de uitvoeringsorganisatie van het IPO, regelt de volledige coördinatie wanneer er een melding van faunaschade door wolven binnenkomt. Zij zijn het die een taxateur naar het (spreekwoordelijke) ‘plaats-delict’ sturen om een DNA-test uit te voeren om vast te stellen of het daadwerkelijk een wolf was die de schade veroorzaakt heeft en geen ander dier. [redacted] [redacted] faunazaken en [redacted] wolf bij BIJ12: “Wanneer een schapenhouder belt dat hij gewonde of dode schapen aangetroffen heeft, vindt een eerste beoordeling plaats op basis van foto’s en/of camerabeelden. Als een dier gewond is, wordt er een dierenarts geregeld. Wanneer er voldoende aanleiding is om te denken dat er een wolf in het spel is, dan wordt er binnen 24 uur een DNA-monster afgenomen die getest wordt in een lab. Bij het beoordelen van een aanvraag voor tegemoetkoming van de schade bekijken wij of een schapenhouder wel voldoende heeft gedaan om schade te voorkomen. Is dat het geval, dan zorgt BIJ12 ervoor dat de schades uitbetaald worden namens de provincies. De andere verantwoordelijkheden die BIJ12 liggen, zijn de voorlichting over het voorkomen van schade door de wolf aan schapenhouders en vanaf 2020 de verbrede invulling van het wolvenmeldpunt.”
Daarmee leeft BIJ12 ook haar eigen motto: ‘voorkomen, bestrijden, betalen’.

[redacted]: “Hoe je succes behaalt? Begin tijdig, verken, onderzoek, leg de feiten op tafel. Met elkaar.”

Gebiedscommissie

Tenminste de komende drie jaar is er op initiatief van de LTO schapenhouderij, het Platform voor kleinschalige schapen- en geitenhouders met ondersteuning door provincie Gelderland een gebiedscommissie preventie wolvenschade die schapenhouders helpt bij het voorkomen van wolvenschade. Deze Gebiedscommissie is door de Gedeputeerde Staten van Gelderland geïnstalleerd en komt tot praktisch uitvoerbare schadepreventieplannen gericht op de

bescherming van schapen en geiten binnen het wolvengebied in Gelderland. De commissie bestaat uit vertegenwoordigers van de schapen- en geitenhouderij en terreineigenaren en gaat in gesprek met alle belanghebbenden om te analyseren welke maatregelen nodig zijn om wolvenschade te voorkomen. [redacted] Fauna provincie Gelderland is als secretaris betrokken bij deze commissie. Hij is actief bij de monitoring van de wolven en het aanwijzen van de grenzen van het leefgebied voor de wolf. Ook schreef hij mee aan het vernieuwde wolvenplan: “De commissie denkt samen met BIJ12 na over goede beschermende maatregelen die in de Nederlandse situatie kunnen werken, maar wisselt haar opgedane kennis ook uit zodat andere provincies daarvan kunnen profiteren. Gelderland kiest er voor om de ruimte die het Interprovinciaal Wolvenplan biedt in te vullen, dat wil zeggen naast de wettelijke tegemoetkoming in de schade ook een stap verder te gaan door mee te betalen aan preventie. Dat heeft ook een plek gekregen in het Coalitieprogramma 2019-2023. De coalitiepartijen willen een bedrag uittrekken voor de financiering van roofdieradaptiemaatregelen om bijvoorbeeld vee te beschermen tegen de wolf. Dat valt samen met de wens om te verkennen of een herijking van de tegemoetkoming van faunaschade zinvol is om meer in te zetten op preventie om de totale lasten te verlagen.”

IPO: afstemming stakeholders

Een subgroep van de IPO werkgroep Natuurwetgeving ging onder de werktitel Lupus hard aan de slag. Er vond afstemming plaats met stakeholders zoals natuurbeschermingsorganisaties, boerenorganisaties en LTO en boerenorganisaties. [redacted] “Bijzonder is dat het een gepolariseerd onderwerp betreft, waarbij stakeholdersgroepen heel erg via de media opereren. Je hebt de juichverhalen, maar ook de kritische verhalen over de wolf. Bepaalde organisaties weten heel goed wanneer een ambtelijke of bestuurlijke adviescommissie plaatsvindt. Dan zie je kort van tevoren een heel groot krantenartikel in de krant, met hun standpunt. Ook als een schaap door een wolf wordt doodgebeten is het voorpaginanieuws. Terwijl er tig keer een schaap door een hond doodgebeten wordt, maar daar hoor je niets over. Het is belangrijk om een goed totaalplaatje te hebben en van daaruit met al je stakeholders de dialoog aan te gaan.”

[redacted] van de provincie Drenthe was lid van de werkgroep die het eerste operationeel draaiboek wolf, voor zwervende wolven, opstelde. Deze keer nam hij de rol van trekker van de werkgroep die het Interprovinciaal wolvenplan schrijft, op zich. “We wisten dat de opvattingen en belangen van stakeholders rondom de wolf

sterk uiteenlopen. Het (voor-)kennisniveau van stakeholders over de wolf, onderzoek en beleidsruimte liep enorm uiteen. Dat maakt een gesprek/discussie altijd moeilijk.
Om tot bruikbare samenwerking te komen, zijn we op de stakeholdersbijeenkomst gestart met kennisdeling. Een gezamenlijke kennisbasis, die door iedereen wordt geaccepteerd, is absoluut randvoorwaarde voor samenwerking."

Wrijving tussen stad en platteland

Die wrijving tussen stad en platteland, dat is een structurele uitdaging die het vaak lastig maakt om tot een compromis te komen. : "De mensen in de stad hebben beelden van de natuur maar zijn er ook vervreemd van geraakt. En de boeren zitten met de problematiek maar die hebben te maken met de meerderheid van een wens van de mensen die in de stad wonen. Dat spanningsveld zie je op een heleboel plekken terug." weet alles over die wrijving tussen stad en platteland: "We hebben in het proces een bijeenkomst georganiseerd met en voor stakeholders van verschillend pluimage met uiteenlopende belangen. Daarin zijn 'plattelandsbelangen en -standpunten' even goed naar voren gekomen als 'stadsbelangen en -standpunten'. Uiteindelijk bepaalden de juridische kaders bij een zwaar beschermde diersoort als de wolf onze speelruimte om meningen en wensen vanuit stad of platteland meer of minder in het plan te verwerken. De afzonderlijke provincies hebben ook bestuurlijk ruim de gelegenheid gehad om hun visie op het plan te geven."

Hoe gaat het nu met de wolf?

: "Van de 10 wolven die in Nederland zijn waargenomen in 2018/2019, zijn er 2 in Nederland gebleven. Deze 2 vrouwtjeswolven hebben zich onafhankelijk van elkaar gevestigd op de Veluwe. Dat er in 2019 een mannetje bij kwam en dit leidde tot een roedel met jongen, toont aan dat de wolf zich hier thuis voelt. De natuurterreinbeheerders op de Veluwe gaan nuchter om met de aanwezigheid van de wolf en weten elkaar waar nodig, te vinden. Overigens is een deel van de Veluwe afgesloten voor de wolf, dat zijn keuzes van de natuurterreineigenaar. Je merkt dat het onderwerp het meest speelt in de provincie waar de wolf zijn sporen al heeft nagelaten. Dan merk je ook hoe je samen verder komt, bijvoorbeeld door de waardevolle contacten die in Drenthe al waren gelegd met Duitsland. Daar heeft men al langer ervaring met de wolf."

Successen en leermomenten

[redacted]: “Het succes zit echt in de samenwerking. Het is bijzonder dat het gelukt is om met 12 provincies één plan te maken en één soort beleid te hebben waarbinnen provinciale keuzes gemaakt kunnen worden. Ook belangrijk is dat je tijdig begint. En dat is met betrekking tot het Interprovinciaal Wolvenplan goed gelukt ook dankzij het vroegtijdig monitoren van de wolf.” [redacted] vult aan dat het Interprovinciaal Wolvenplan binnen de Nederlandse praktijk past: “Het is breed gedragen, maar biedt ook ruimte voor individuele keuzes, zoals ten aanzien van het meebetalen aan preventie. Het geeft voldoende richting voor alle betrokkenen zonder onnodig in detail te schieten, wat een kritiekpunt was op het oude wolvenplan. Het biedt een goede balans van beschermen en beheren. [redacted]: “Essentieel voor een proces dat in zeer korte tijd moet worden afgerond, is een team van collega’s dat bereid is om de schouders eronder te zetten. Ik zou in een toekomstig geval meer tijd willen steken in kennisdeling met onze managers en bestuurders die uiteindelijk over zo’n plan beslissen.” [redacted]: “Natuur is vaak kwetsbaar en sterk afhankelijk van ons menselijk handelen. De wolf kwam Nederland binnengewandeld en is nu al niet meer weg te denken. Dat wil niet zeggen dat de wolf niet kwetsbaar is, er zullen zich conflicten voordoen. Daarmee blijft het een ontwikkeling om van dichtbij te volgen, en waar nodig, keuzes te maken. Het Internationaal wolvenplan biedt daarvoor een goede basis.” [redacted] “Ook de urgentie die in 2018 werd gevoeld om haast te maken met het plan is terecht gebleken. Kort na vaststelling in het IPO bestuur (januari 2019) was het eerste territorium van de wolf op de Veluwe een feit. Omdat er een plan lag, was er een duidelijk handelingsperspectief. De provincies hebben hiermee goed geanticipeerd op een ontwikkeling die we zagen aankomen. Een overheid die haar zaken op orde heeft wekt vertrouwen bij burgers. Zeker bij een wolf, die sterke emoties oproept, is dat van grote waarde.”

Meer informatie:

Interprovinciaal Wolvenplan
Wolveninnederland.nl
Bij12.nl

* Mag onderstaande infographic van BIJ12 gebruikt worden?

*Tip: aantal dieren dood door honden en wolven in infographic zetten

In 2018 is er bijna 23 miljoen faunaschade uitbetaald vanuit BIJ12. De uitgekeerde schade door toedoen van de wolf was in 2018 35.759 euro. Het grootste deel van de uitkeringen betreft ganzenschade. In de top-10 van dieren die het meeste schade veroorzaken, komt de wolf dan ook niet voor.

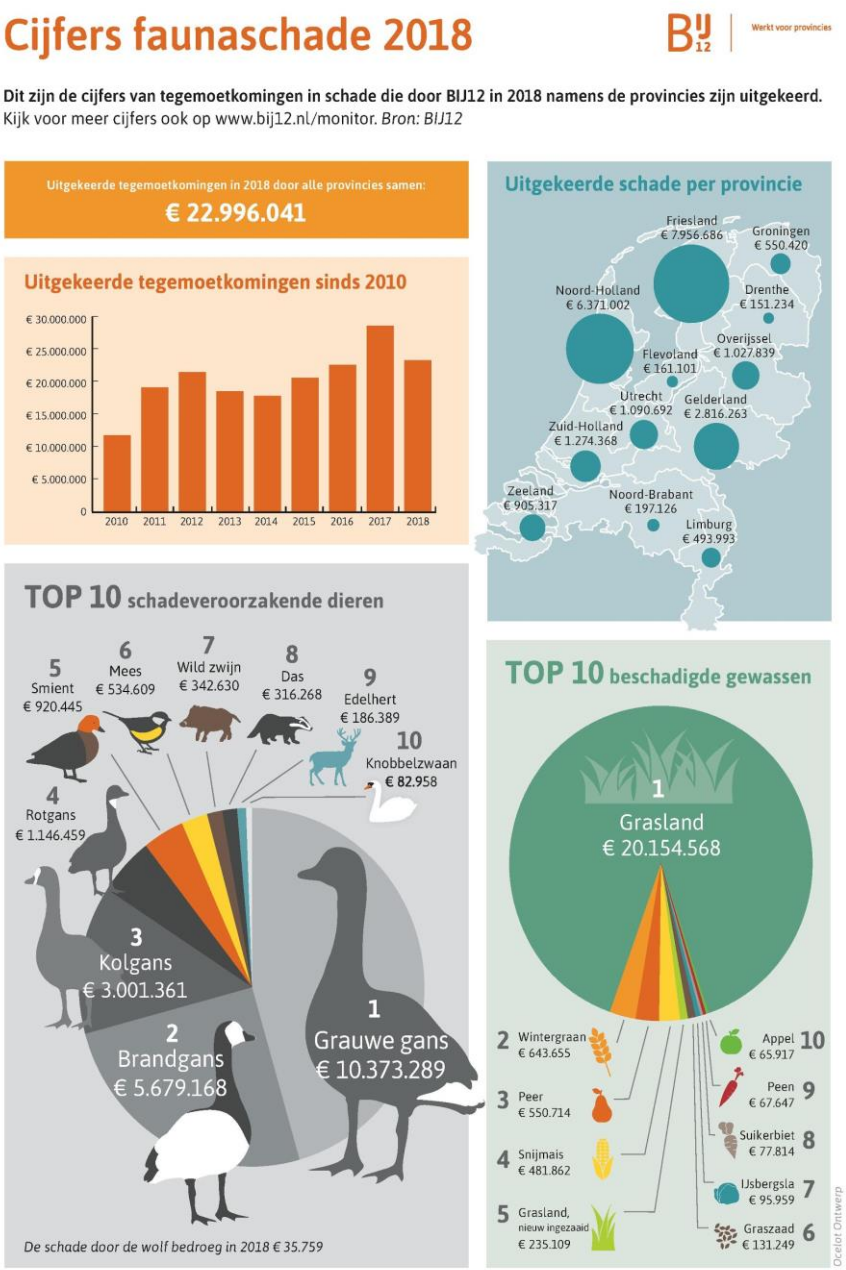

Date : 24-10-2019 14:35:52
From : "[redacted]@drenthe.nl
To : "[redacted]@drenthe.nl
Cc : "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl
Subject : Begeleidende brief
Attachment : Begeleidende Brief.docx;Enquête.docx;

Hallo beiden,

Hierbij nogmaals de laatste versie (tot nu toe) van de enquête en de begeleidende brief. Wanneer zou Jordan de begeleidende brief kunnen tekenen?
[redacted] zou graag de papieren morgen binnen willen hebben, maar we begrijpen dat dat erg kort dag is. Mocht het niet lukken om het voor morgen 12u na te kijken kun je het ons dan laten weten? Dan sturen wij even een mailtje naar[redacted]

Groeten,
[redacted]

Aan:
geadresseerde

Assen, 14 maart 2016
Ons kenmerk 10/NW/2016001125
Behandeld door [redacted] (0592) [redacted]
Onderwerp: Enquête

Geachte schapen- en/of geitenhouder,

Dit heeft de wolf zich weer in Nederland gevestigd. De eerste territoria en jongen op de Veluwe zijn een feit. In Drenthe zijn sinds 2015 meerdere rondzwervende wolven waargenomen. Dit mag ook in de komende jaren worden verwacht. Permanente vestiging van de wolf in Drenthe valt niet uit te sluiten.
De aanwezigheid van wolven vormt een risico voor onbeschermde schapen en geiten. De kans is reëel dat u als schapen- of geitenhouder vroeg of laat met de wolf te maken krijgt.

De provincie Drenthe heeft een wettelijke verantwoordelijkheid met betrekking tot de wolf en het vergoeden van schades. Maar nog liever voorkomen we conflicten tussen de wolf en vee. Daarvoor hebben we uw hulp nodig.
Zonder een goed inzicht in uw ervaring met schapen, geiten, wolf, honden of vossen kan de provincie minder goed beleid formuleren met betrekking tot de wolf. Kort na de eerste zwervende wolf in Drenthe hebben twee studenten met een enquête de nulsituatie in beeld gebracht[1]. We zijn nu drie jaar verder en willen dit onderzoek herhalen.

Twee Diermanagement studenten van Hogeschool VHL te Leeuwarden zijn door de provincie Drenthe gevraagd als afstudeerstage deze enquête onder de Drentse schapen- en geitenhouders te willen uitvoeren. De enquête bestaat uit drie delen:
1) in beeld brengen waar in Drenthe op welke wijze schapen en geiten worden gehouden;
2) in beeld brengen welke ervaring u heeft met aanvallen door de wolf, honden of vossen en welke vormen van bescherming/preventie u gebruikt;
3) in beeld brengen wat uw opvattingen zijn over wolven, bescherming van uw dieren en informatievoorziening.

Het resultaat van dit onderzoek zal waarschijnlijk medio februari 2020 beschikbaar komen.

[1] Het resultaat van de enquête uit 2016 staat op de website van de provincie Drenthe.
https://www.provincie.drenthe.nl/onderwerpen/natuur-milieu/natuur/wolf-drenthe/

Bij vragen kunt u contact opnemen met provincie Drenthe (0592) 36 55 55 of een bericht te sturen naar post@drenthe.nl.
Graag ontvangen wij uw reactie vóór 30-11-2019. Reacties na deze datum kunnen helaas niet meer verwerkt worden in dit onderzoek.

Privacy:
Het resultaat van deze enquête wordt vastgelegd in een openbaar beschikbaar rapport. De reacties van de deelnemers zullen daarin niet tot op persoon/bedrijf te herleiden zijn. Resultaten worden samengevat op de schaal van gemeentes of de hele provincie.
Ten behoeve van dit onderzoek heeft de provincie Drenthe in samenwerking met de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland uw adresgegevens verkregen voor een éénmalige benadering. Deze gegevens zijn uitsluitend gebruikt voor het uitzetten van deze enquête en na verzending vernietigd. De provincie Drenthe beschikt dus op het moment dat u deze brief ontvangt niet meer over uw naam en adresgegevens.

Namens de provincie Drenthe en [redacted] en [redacted] van het VHL Leeuwarden
alvast dank voor uw medewerking.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
namens dezen,

ing. J.Jumelet,
teamleider Natuur en Water

Bijlage(n):

Enquête

De enquête is verdeeld in vier onderdelen;

- Algemene vragen over de bedrijfsvoering
- Ervaring met schade bij schapen of geiten en de huidige preventieve maatregelen
- Enkele vragen over de expertise over preventieve maatregelen
- Enkele vragen met stellingen.

De enquête bestaat uit 38 vragen en is verdeeld in open- en meerkeuzevragen.

We starten met enkele vragen over de schapen- of geitenhouder en de bedrijfsvoering.

Vraag 1: Wat voor dieren houdt u?

- ☐ Schapen
- ☐ Geiten
- ☐ Schapen en geiten

Indien u zowel schapen als geiten houdt vragen wij u deze enquête alleen in te vullen voor de diersoort waarvan u er het meest bezit. Dit zijn in uw geval schapen / geiten (*doorhalen wat niet van toepassing is)*
Wanneer u deze enquête verder invult als geitenhouder kunt u bij de volgende vragen 'schapen' lezen als 'geiten'

Vraag 2: Sinds wanneer bent u schapenhouder?

Vult u een jaartal in.

……..

Vraag 3: Met wat voor doel houdt u uw schapen?

- ☐ Commercieel (fokkerij, vlees, melk en wol)
- ☐ Hobby
- ☐ Begrazing (natuurbeheer)

Vraag 4: Hoeveel schapen heeft u in 2019?

Aantal volwassen schapen …….
Aantal lammeren geboren in 2019 …….

Vraag 5: Van welke rassen zijn uw schapen uit 2019 en hoeveel schapen heeft u per ras?
Het invullen van meerdere rassen is mogelijk.

Ras: …… Aantal: …….

Ras: …… Aantal: …….

Ras: …… Aantal: …….

Vraag 6: Hoe waren uw schapen in 2019 gehuisvest?
Graag per seizoen invullen.

Gedurende het aflammerseizoen:

- ☐ Binnen (*in een stal)*
- ☐ Buiten *(in een weiland)*
- ☐ Anders, namelijk ……..

Buiten het aflammerseizoen:

- ☐ Binnen *(in een stal)*
- ☐ Buiten *(in een weiland)*
- ☐ Anders, namelijk ……..

Vraag 7: In welke gemeente(n) verblijven uw schapen in hoofdzaak en hoeveel schapen zijn dit ongeveer?

	Aantal dieren:
☐ Noordenveld	
☐ Tynaarlo	
☐ Assen	
☐ Aa en Hunze	
☐ Midden Drenthe	
☐ Borger-Odoorn	
☐ Westerveld	
☐ De Wolden	
☐ Meppel	
☐ Hoogeveen	
☐ Coevorden	
☐ Emmen	

Vanaf hier gaan we verder met vragen over uw ervaringen met schade aan uw schapen en de huidige preventieve maatregelen.

Vraag 8: Heeft u de afgelopen 3 jaar (2017 tot en met 2019) schade gehad aan uw schapen door toedoen van een hond, vos, wolf of ander dier?

Betreft dood vee, gewond vee of ernstig verstoord vee [stress, paniek].

- ☐ Ja
- ☐ Nee (gaat u door naar vraag 14)

Vraag 9: In welk(e) seizoen(en) is de schade toegebracht?

Het geven van meerdere antwoorden is mogelijk.

- ☐ Lente (maart-mei)
- ☐ Zomer (juni-augustus)
- ☐ Herfst (september-november)
- ☐ Winter (december-februari)

Vraag 10: In welke gemeente(n) heeft u in hoofdzaak schade geleden en hoeveel schapen waren dit?

	Aantal betrokken dieren:
☐ Noordenveld	
☐ Tynaarlo	
☐ Assen	
☐ Aa en Hunze	
☐ Midden Drenthe	
☐ Borger-Odoorn	
☐ Westerveld	
☐ De Wolden	
☐ Meppel	
☐ Hoogeveen	
☐ Coevorden	
☐ Emmen	

Vraag 11: Hoeveel schapen zijn er de afgelopen 3 jaar (2017-2019) verwond en gedood door een hond, vos, wolf en/of ander dier?

Graag invullen hoeveel schapen er zijn verwond en gedood en aangeven wel diersoort de schade heeft veroorzaakt. Dit kan door het diersoort dat niet van toepassing is door te halen.

In 2019:
Aantal ooien verwond: …… door hond / vos / wolf / anders namelijk ……..
Aantal rammen verwond: …… door hond / vos / wolf / anders namelijk ……..
Aantal lammeren verwond: …… door hond / vos / wolf / anders namelijk ……..

Aantal ooien gedood: …… door hond / vos / wolf / anders namelijk ……..
Aantal rammen gedood: …… door hond / vos / wolf / anders namelijk ……..
Aantal lammeren gedood: …… door hond / vos / wolf / anders namelijk ……..

In 2018:
Aantal ooien verwond: …… door hond / vos / wolf / anders namelijk ……
Aantal rammen verwond: …… door hond / vos / wolf / anders namelijk ……
Aantal lammeren verwond: …… door hond / vos / wolf / anders namelijk ……

Aantal ooien gedood: …… door hond / vos / wolf / anders namelijk ……
Aantal rammen gedood: …… door hond / vos / wolf / anders namelijk ……
Aantal lammeren gedood: …… door hond / vos / wolf / anders namelijk ……

In 2017:
Aantal ooien verwond: …… door hond / vos / wolf / anders namelijk ……
Aantal rammen verwond: …… door hond / vos / wolf / anders namelijk ……
Aantal lammeren verwond: …… door hond / vos / wolf / anders namelijk ……

Aantal ooien gedood: …… door hond / vos / wolf / anders namelijk ……
Aantal rammen gedood: …… door hond / vos / wolf / anders namelijk ……
Aantal lammeren gedood: …… door hond / vos / wolf / anders namelijk ……

Vraag 12: Wat voor soort vervolgschade heeft u mee te maken gehad?

In 2019:

	Aantal:	
☐ Indirecte verwondingen door stress / angst		
☐ Uitbraak		
☐ Beschadiging afrastering		(In meters)
☐ Afgebroken dracht / ongeboren lam gedood		
☐ Geen		
☐ Anders:……..		

Deze vraag gaat verder op de volgende pagina…

In 2018:

	Aantal:	
☐ Indirecte verwondingen door stress / angst		
☐ Uitbraak		
☐ Beschadiging afrastering		(In meters)
☐ Afgebroken dracht / ongeboren lam gedood		
☐ Geen		
☐ Anders:……..		

In 2017:

	Aantal:	
☐ Indirecte verwondingen door stress / angst		
☐ Uitbraak		
☐ Beschadiging afrastering		(In meters)
☐ Afgebroken dracht / ongeboren lam gedood		
☐ Geen		
☐ Anders:……..		

Vraag 13: Wie heeft in de voorkomende gevallen de oorzaak van de verwonding of de dood vastgesteld?

Het geven van meerdere antwoorden is mogelijk. Indien er meerdere gevallen hebben plaatsgevonden vragen wij u alle vaststellingen aan te kruisen.

- ☐ U zelf op basis van directe waarneming van de veroorzaker
- ☐ U zelf op basis van het schadebeeld
- ☐ De veearts/dierenarts
- ☐ De taxateur van BIJ12
- ☐ Anders, namelijk……

Vraag 14: Van welke afrastering of bescherming maakt u in hoofdzaak gebruik?

- ☐ Elektrisch vast
- ☐ Elektrisch verplaatsbaar
- ☐ Niet elektrisch vast
- ☐ Niet elektrisch verplaatsbaar
- ☐ Fladderlint
- ☐ Geen afrastering
- ☐ Sloot en/of greppel
- ☐ Gescheperde begrazing
- ☐ Anders, namelijk……

Vraag 15: Indien van toepassing: hoeveel draden gebruikt u bij uw afrastering en maakt u gebruik van elektriciteit?

	Met elektriciteit	Zonder elektriciteit
☐ 1		
☐ 2		
☐ 3		
☐ 4		
☐ 5		
☐ 6		
☐ Net of gaasraster		
☐ Anders, namelijk:		

Vraag 16: Indien van toepassing: Hoeveel Volt staat er op uw elektrische afrastering?

- ☐ 0-2.500
- ☐ 2.500 -5.000
- ☐ 5.000 -7.500
- ☐ 7.500-10.000
- ☐ > 10.000

Vraag 17: wat is de hoogte van uw afrastering in meters (gemeten van grond tot hoogste draad)?

- ☐ < 0,50
- ☐ 0,50 – 0,75
- ☐ 0,75 – 1
- ☐ 1 – 1,25
- ☐ 1,25 – 1,50
- ☐ > 1,50
- ☐ Anders, namelijk:……

Vraag 18: heeft u uw afrastering in de laatste 3 jaar veranderd of aangepast?

- ☐ Ja, voorheen had ik namelijk:
  - ☐ Elektrisch vast
  - ☐ Elektrisch verplaatsbaar
  - ☐ Niet elektrisch vast
  - ☐ Niet elektrisch verplaatsbaar
  - ☐ Fladderlint
  - ☐ Geen afrastering
  - ☐ Sloot en/of Greppel
  - ☐ Gescheperde begrazing
  - ☐ Anders, namelijk…….
- ☐ Nee

Vraag 19: Gebruikt u de afrastering om uw schapen te beschermen tegen honden, vossen, wolven en andere dieren of om de schapen bij elkaar te houden?

- ☐ Om de schapen bij elkaar te houden
- ☐ Om de schapen te beschermen tegen honden, vossen, wolven en andere dieren
- ☐ Beide. Zowel om de schapen bij elkaar te houden als te beschermen tegen honden, vossen, wolven en andere dieren.

Vraag 20: Is het gebied waar de schapen zich bevinden toegankelijk voor buitenstaanders?

Bijvoorbeeld omdat er wandelpaden, wegen of fietspaden door het perceel lopen zonder fysieke afscheiding –hek, draad, gaas- met uw schapen.

- ☐ Nee
- ☐ Wandelaars
- ☐ Honden, mits aangelijnd
- ☐ Honden, vrij lopend toegestaan
- ☐ Fietsers
- ☐ Ruiters
- ☐ Auto’s
- ☐ Anders, namelijk……

In het volgende onderdeel willen we u graag nog enkele vragen stellen over (toekomstige) preventieve maatregelen.

Vraag 21: Ziet u het als noodzakelijk om preventieve maatregelen toe te passen om uw dieren te beschermen tegen de wolf?

- ☐ Ja
- ☐ Nee
- ☐ Weet ik (nog) niet

Vraag 22: Bent u bereid preventiemaatregelen (b.v. hekken / stroomvoorziening / waakhonden /etc.) te treffen voor het beschermen van schapen tegen een mogelijke aanval van een roofdier?

- ☐ Ja
- ☐ Nee
- ☐ Ik heb al preventieve maatregelen getroffen of ben momenteel bezig om preventieve maatregelen te treffen.
- ☐ Weet ik (nog) niet

Vraag 23: Hoeveel zou u – in euro's – bereid zijn zelf mee te betalen aan preventiemaatregelen (hekken / stroomvoorziening / waakhonden / etc.) voor het beschermen van schapen tegen een mogelijke aanval van een roofdier?

- ☐ Niets
- ☐ Minder dan € 1000,-
- ☐ € 1000,- tot € 2000,-
- ☐ € 2000,- € 3000,-
- ☐ € 3000,- of meer

Vraag 24: Indien u op eigen initiatief enige vorm van preventie toepast, naar welke vorm van preventie gaat uw voorkeur dan uit?

Het geven van meerdere antwoorden is mogelijk. Wanneer uw voorkeur uit gaat naar een combinatie van de genoemde preventiemethoden vragen wij u deze allemaal aan te kruisen.

- ☐ Elektrisch vast raster
- ☐ Elektrisch verplaatsbaar raster
- ☐ Niet elektrisch vast raster
- ☐ Niet elektrisch verplaatsbaar raster
- ☐ Fladderlint
- ☐ Kuddewaakhond
- ☐ Anders, namelijk……

In het laatste onderdeel van de enquête volgen er enkele stellingen. Graag vragen wij u om aan te geven in hoeverre u het eens bent met deze stellingen en/of opmerkingen. Kruis het rondje aan dat overeenkomt met uw mening.

Vraag 25-30: Stellingen over de wolf.

Vraag 25: Ik vind de terugkeer van de wolf naar Nederland belangrijk.

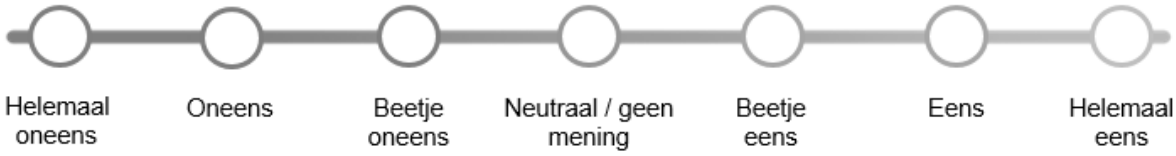

Vraag 26: Ik vind dat de wolf welkom is in Nederland.

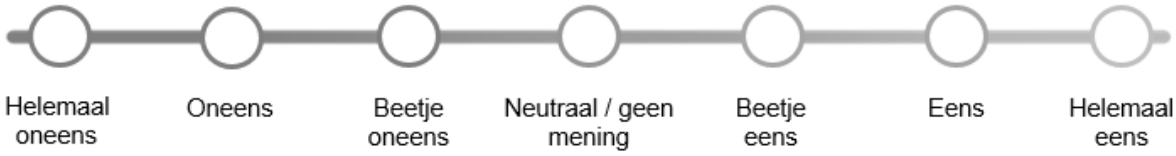

Vraag 27: Ik vind dat de wolf welkom is in de Provincie Drenthe.

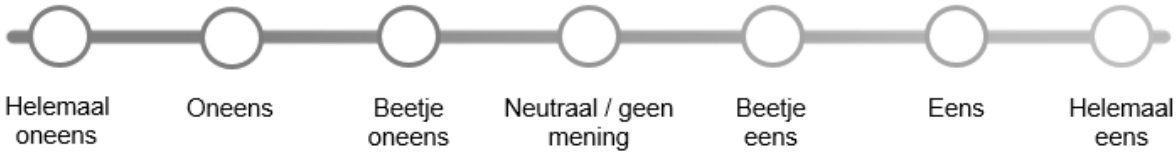

Vraag 28: Ik maak mij zorgen om mijn eigen veiligheid wanneer ik buiten ben in een gebied waar ook wolven leven.

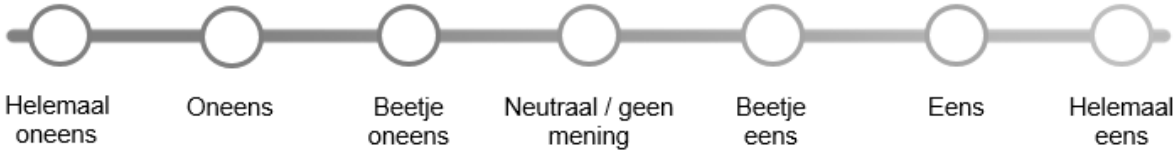

Vraag 29: Ik maak mij zorgen om de veiligheid van mijn schapen/geiten als die in een gebied zijn waar ook wolven leven.

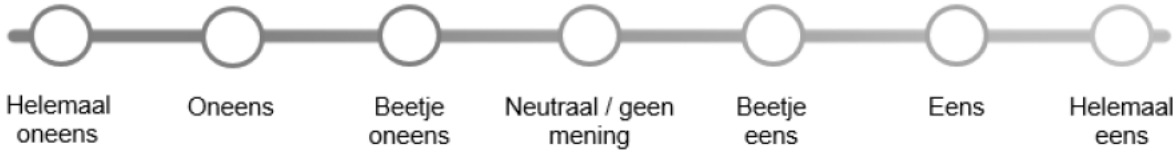

Vraag 30: Ik maak mij zorgen om het voortbestaan van mijn bedrijf of hobby door de komst van de wolf.

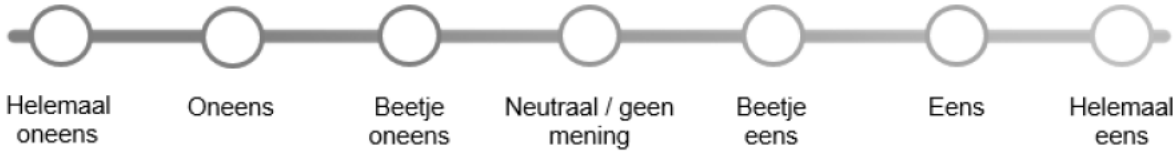

Vraag 31 – 37: De laatste paar stellingen gaan over natuur in het algemeen

Vraag 31: In hoeverre vind u de volgende Nederlandse landschappen natuur?

1 staat voor "Ik vind dit geen natuur" en 5 staat voor "Ik vind dit volledig natuur".

	1	2	3	4	5
Grasland, weilanden en akkers	☐	☐	☐	☐	☐
Duinen en stranden	☐	☐	☐	☐	☐
Heide	☐	☐	☐	☐	☐
Bossen	☐	☐	☐	☐	☐
Rivierlandschap	☐	☐	☐	☐	☐
Parken in stedelijk gebied	☐	☐	☐	☐	☐
Stedelijk gebied	☐	☐	☐	☐	☐

Vraag 32: Zelden ben ik in de natuur te vinden.

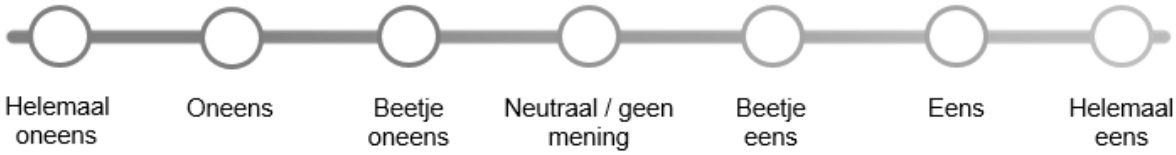

Vraag 33: Drenthe heeft voldoende natuur.

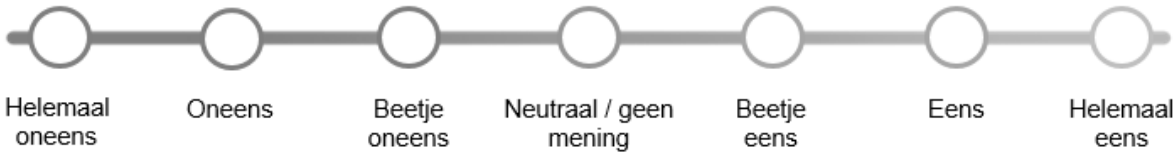

Vraag 34: Natuur dient een waarde te hebben voor de bevolking (b.v. vrijetijdsbesteding / inkomen).

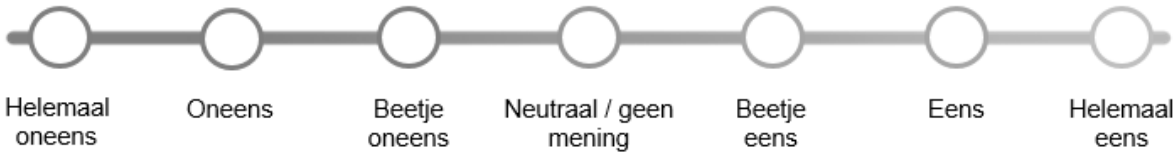

Vraag 35: Ik vind dat er niet moet worden ingegrepen in de natuur. Zij moet haar eigen gang gaan.

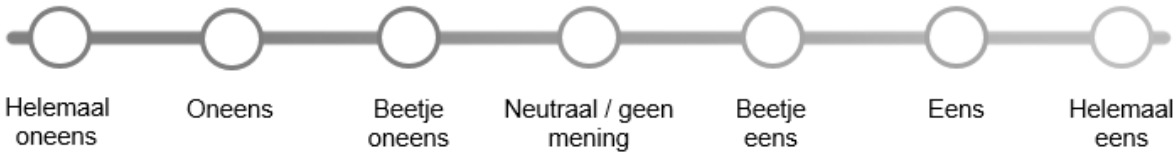

Vraag 36: Roofdieren, zoals de wolf, houden de natuur in balans.

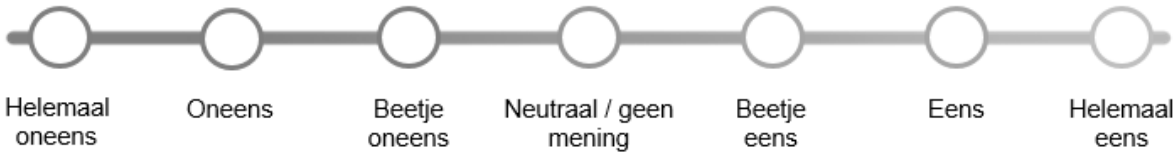

Vraag 37: Schade of overlast door natuur is onontkoombaar en dat moeten we accepteren.

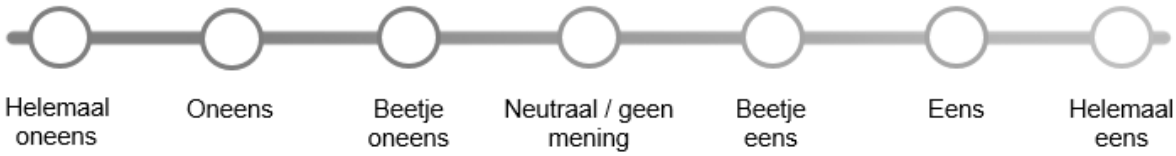

Vraag 38:

Op welke wijze heeft u de vragen van deze enquête beantwoord?

- Terugblik in de administratie
- Vanuit herinnering

Dit was de laatste vraag van de enquête. Indien u opmerkingen of aanvullingen op deze enquête heeft mag u deze op de onderstaande tekstregels invullen.

……

……

……

……

……

……

U heeft ons enorm geholpen met het invullen van de enquête, waarvoor veel dank! Om een goed beeld te krijgen van de concrete situaties waarin problemen met honden, vossen of wolven zijn opgetreden willen we graag een aantal locaties bezoeken en mondelinge toelichting van schapen- of geitenhouders ontvangen.

Bent u bereid om ons (eventueel) te ontvangen voor een mondelinge toelichting en bezoek aan een concrete locatie waar u problemen hebt ondervonden?

- ☐ Ja, ik wil wel een dergelijke toelichting geven (noteer onderstaand uw naam en adres zodat wij contact kunnen opnemen voor een afspraak)
- ☐ Nee

Het resultaat van de enquête wordt gepresenteerd in een rapport. Dit zal t.z.t. op de website van de provincie Drenthe te vinden zijn. Wilt u liever een geprint exemplaar ontvangen?

- ☐ Ja, ik wil t.z.t. graag een geprint exemplaar met de resultaten ontvangen (noteer hieronder uw naam en adres zodat wij u een exemplaar kunnen toezenden)
- ☐ Nee

Het resultaat van de enquête wordt (naar verwachting omstreeks februari 2020) gepresenteerd waarbij het onderzoek wordt toegelicht en vragen gesteld kunnen worden. Wilt u deze presentatie zelf bijwonen?

- ☐ Ja, ik wil graag de presentatie bijwonen (noteer hieronder uw naam en adres zodat wij u een uitnodiging kunnen toezenden)
- ☐ Nee

Indien u bij één van de bovenstaande vragen ja heeft geantwoord vragen wij hieronder uw naam en adresgegevens te noteren.

Naam: ……

Adres: ……

Postcode: ……

Woonplaats: ……

Telefoonnummer: ……

E-mailadres: ……

Date : 5-11-2019 12:01:45
From : "[redacted]@bij12.nl
To : [redacted]@zoogdiervereniging.nl, [redacted]@bij12.nl, "[redacted]@overijssel.nl, "[redacted]@gelderland.nl, "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@prvlimburg.nl, [redacted]@bij12.nl
Subject : Begeleidingscommissie wolf donderdag 7 nov
Attachment : image001.png;

Beste leden van de begeleidingsgroep van Monitoringplan Wolf,

Aanstaande donderdag vindt de begeleidingscommissie plaats. Dit overleg stond gepland vanaf 10:00 u, maar is een uur ingekort. Het overleg zal beginnen om 11:00 u bij BIJ12, en duren tot 13:00. Tijdens het overleg wordt er voor een lunch gezorgd.

Ik kan het oude vergaderverzoek in de agenda helaas niet wijzigen, ik stuur jullie een nieuw vergaderverzoek voor aanstaande donderdag.

Met vriendelijke groet,

[redacted]

[redacted]

Leidseveer 2, 3511 SB Utrecht | www.bij12.nl

T +31 (0)6[redacted] | F +31 (0)85 486 22 22 | E [redacted]@bij12.nl

Werkt voor provincies

Date : 16-9-2019 17:14:30
From : @zoogdiervereniging.nl
To : " @bij12.nl, @bij12.nl" @bij12.nl, ' @drenthe.nl, ' @prvlimburg.nl, @gelderland.nl, " @overijssel.nl" @overijssel.nl, ' @lau.mlu.sachsen-anhalt.de
Cc : " @studiowolverine.com, @gmail.com, ' @zoogdiervereniging.nl
Subject : Begeleidingsgroep 1 Monitoringplan Wolf, voorbereiding
Attachment : Inleiding 20190916b.docx;Monitoringsplan commentaarformulier 20190916.docx;Duits monitoringplan in Nederlands.pdf;Duits monitoringplan in het Duits.pdf;verschiltabel D en NL monitoringplan 20190916 2.xlsx;

Beste Begeleidingsgroep, beste

Hierbij ontvangen jullie de voorbereidende stukken voor de eerste vergadering van de begeleidingsgroep van het Monitoringsplan Wolf.
Het overleg is maandag 23 september van 10u tot 13u bij Bij12, Leidse Veer 2, Zaal 'Op de Rivier'. De BG bestaat uit Bij12 en vier provincies. heeft zich afgemeld.

Deze mail leidt jullie door de voorbereidingen voor het overleg.
De meegestuurde excel is opgesteld door ons, en aangevuld door onze validatoren, en door (WENR) en noord-veluwe) en besproken op het deelnemersoverleg van Wolven in Nederland.

Onze opdracht is om aan te sluiten bij het Duitse monitoringplan. Op bepaalde punten is het nodig om aanpassingen te doen, doordat de NL situatie daar om vraagt. Deze veranderpunten willen we in deze BG puntsgewijs aan jullie voorleggen. **Het doel van BG1 is het maken van keuzes op welke punten en op welke wijze het Nederlandse monitoringplan wolf gaat afwijken van de Duitse.** Na het BG1 verwerken wij deze keuzes in de uiteindelijke tekst van het monitoringsplan. De tekst wordt in BG2 integraal voorgelegd. In principe moeten in BG2 geen inhoudelijke discussies meer nodig zijn.

Bij het BG1 overleg is ook aanwezig. Zij werkt op het wolfsbureau in Sachsen Anhalt, is bekend met het Duitse monitoringplan, en spreekt goed Nederlands. Wij hebben haar uitgenodigd om bij dit overleg te zijn, zodat als de BG vragen heeft over hoe het Duitse monitoringplan in elkaar zit, dit door beantwoord kan worden.

In het BG1 overleg zullen wij de punten presenteren waarop wij de BG een inhoudelijke keuze willen voorleggen (vaak: wel of niet de Duitse standaard volgen?). Wij voorzien dit van een advies (met argumenten in een powerpoint). De BG vragen wij daar een beslissing over te nemen. Om hierover te kunnen beslissen stuur ik jullie de volgende documenten:
-het Duitse monitoringplan in het Duits
-het Duitse monitoringplan in het Nederlands (ondanks grote inspanning is het nog steeds een groffe vertaling;), het gaat voor nu om de inhoud)
-Verschiltabel van Duitse en NL monitoringsplan: met in de tweede kolom het Duitse monitoringplan, en in de derde kolom een voorstel hoe wij adviseren dit aan te passen voor de NL situatie. De regelnummers uit de eerste kolom zijn om naar te verwijzen. In kolom 4 en 5 staat aangegeven of het gaat om tekstuele punten of inhoudelijke punten. Tip: filter de tabel op kolom 5. Waar in kolom 3 geen tekst staat, wordt de tekst uit het Duitse monitoringplan overgenomen.
-Voorstel voor een inleiding
-lege tabel voor commentaar

Als voorbereiding kunnen jullie het volgende doen:
Neem graag de **Verschiltabel** kritisch door (vooral de inhoudelijke punten die heel grof gemarkeerd staan in kolom 5, wij gaan deze voor het overleg nog specificeren in een powerpoint). Het Duitse monitoringplan in het Duits of Nederlands kunnen daarbij helpen, maar die hoef je niet te beoordelen. De regelnummers uit de verschiltabel verwijzen naar het Duitse Monitoringsplan in het Nederlands. Paragraaf 6.3 komt uit de versie in het Duits, de rest uit de versie in het Nederlands.
Noteer commentaar op **inhoudelijke** keuzes/discussiepunten via de meegestuurde **commentaartabel**, en vul regelnummers en initialen in.
Stuur je commentaar graag **vrijdag** naar mij terug. Ik zal het bundelen, en dan kunnen we het maandag doornemen. Je kan er ook voor kiezen om je commentaar in de vergadering in te brengen of na de vergadering aan te leveren.
Lees het voorstel voor de **inleiding,** ook daarvoor kan je commentaar aanleveren via een (nieuwe!) commentaartabel, noem deze graag 'inleiding'.

Leg de focus graag op het **identificeren van inhoudelijke keuzes**. De precieze formulering komt in BG2.

Wij kijken uit naar het overleg!

Hartelijke groet,
ook namens en ,

Zoogdiervereniging

Toernooiveld 1 | 6525 ED Nijmegen
Postbus 6531 | 6503 GA Nijmegen
Mobiel: 06 - | Secretariaat: 024-741 0500
E-mail: @zoogdiervereniging.nl
Website: www.zoogdiervereniging.nl | Twitter: @zoogdierverenig
Skype:

1

Met opmaak: Nummering: doorlopend

Inhoud

Samenvatting 2
Samenvatting 2
Samenvatting 3
1. Inleiding 4
2. Achtergrond 6
2.1 Huidige situatie van wolven in Polen 6
2.2 Huidige situatie van wolven in Duitsland 7
2.3 Eisen op grond van de Habitatrichtlijn 8
2.3.1 Vereiste gegevens 9
2.3.2 Rapportageverplichtingen 9
2.4 Huidige monitoring van wolven in Polen 13
2.5 Huidige monitoring van wolven in Duitsland 14
3. Monitoring basics en suggesties 17
3.1 Terminologie en doelstellingen 17
3.2 Methoden voor de controle van wolven 17
3.3. Methoden voor de monitoring van de Midden-Europese wolvenpopulatie die haalbaar zijn voor de Midden-Europese wolvenpopulatie 18
3.4 Strengere monitoring 19
4. Voorgestelde normen voor de monitoring van de Midden-Europese wolvenpopulatie 20
4.1 Beoordeling van wolf waarnemingen 20
4.2 Criteria die een "ervaren persoon" kenmerken 21
4.3 Aanbevolen ....gegevensanalyse, interpretatie en methoden 21
4.3.1 Ruimtelijke analyse - gebied van voorkomen 22
4.3.2 Demografische analyse - omvang van de bevolking - bevolkingsomvang 25
4.3.3 Standaardisatie van de gegevensinterpretatie 30
4.3.4 Gegevensopslag en evaluatie 33
Erkenning 35
Literatuur 36
Bijlage 1. Financieringsbronnen en kosten van wolvenmonitoring in verschillende Europese landen 39

Samenvatting

Duitsland en Polen delen een gezamenlijke wolvenpopulatie - de Midden-Europese populatie. Voor een gezamenlijke beoordeling van de status van grensoverschrijdende populaties, moeten de onderliggende gegevens vergelijkbaar zijn. In 2012 besloten de leden van de Pools-Duitse wolven werkgroep om opdracht te geven tot de ontwikkeling van gemeenschappelijke monitoringstandaarden. Deze gelden als vereiste voor een degelijke en gezamenlijke evaluatie van de populatieomvang, het verspreidingsgebied en de respectieve trends op populatieniveau.

De voorgestelde gezamenlijke Duits-Poolse monitoringnormen die hier worden gepresenteerd, zijn gebaseerd op de SCALP-criteria, die wolf waarnemingen classificeren op basis van hun verifieerbaarheid. De beoordeling van de populatiegrootte en het verspreidingsgebied is alleen gebaseerd op harde feiten (C1) en bevestigde waarnemingen (C2). Er zijn nog steeds kleine verschillen in de evaluatie van de gegevens tussen Duitsland en Polen, die we de komende jaren willen overwinnen naarmate we meer ervaring opdoen met de toepassing van de criteria. Wolf wetenschappers uit beide landen zouden één keer per jaar bijeen moeten komen om verslag uit te brengen over de nationale monitoringresultaten, gezamenlijk de status van mogelijk grensoverschrijdende roedels te overleggen en het effect in te schatten van de nog bestaande afwijkingen in de gegevensevaluatie.

Het resultaat van deze vergaderingen zou een jaarlijks verslag over de stand van zaken in Midden-Europa met een gezamenlijke beoordeling van de populatie grootte en een kaart over het grensoverschrijdende verspreidingsgebied, zijn. De vergaderingen moeten ook worden gebruikt om de monitoringstandaard te herzien en te evalueren, waarbij rekening wordt gehouden met de verwachte toename van de populatieomvang en de daarmee gepaard gaande toename van de verspreiding. Het wordt aanbevolen dat andere landen met dezelfde populatie, zoals de Tsjechische Republiek, in de toekomst ook Denemarken en Nederland, deze bijeenkomsten bijwonen en dezelfde monitoringsnormen aanhouden.

Opmerking [redacted]: Actie?

4

1. Inleiding

De wolven in Duitsland en de westelijke helft van Polen (ten westen van de 18° 08' meridiaan) behoren tot de Midden-Europese Laaglandpopulatie (KACZENSKY et al. 2013), kortom Midden-Europees wolvenpopulatie (CEWP). Deze populatie is vandaag een van de snelst groeiende wolvenpopulaties in Europa. Verschillende individuen hebben Denemarken en Tsjechië al bereikt. De snelle uitbreiding van deze populatie vormt een duidelijke uitdaging voor het behoud en de monitoring.

In 2009 vond een eerste officiële Pools-Duitse bijeenkomst over wolven plaats. Deelnemers hiervan waren leden van de federale ministeries en autoriteiten, regionale (deelstaten, provincies) ministeries en autoriteiten, evenals wolf biologen uit beide landen. Tijdens deze vergadering werd overeengekomen dat Duitsland en Polen een gemeenschappelijke wolvenpopulatie hebben, en het besluit werd genomen om een grensoverschrijdende wolven werkgroep op te richten. Sindsdien is de groep gemiddeld één keer per jaar bijeengekomen. In 2011 hebben de leden van de werkgroep besloten om opdracht te geven tot een haalbaarheidsstudie voor gezamenlijk beheer van de Pools-Duitse wolf populatie. De studie werd in 2012 afgerond (REINHARDT et al. 2012) en werd onder meer afgesloten met de aanbeveling om gemeenschappelijke monitoringsstandaarden te ontwikkelen voor de gedeelde populatie. Het doel was een uniforme basis te verschaffen voor de analyse en interpretatie van de gegevens, met inbegrip van eenheden voor het verzamelen van gegevens (bv. individuen of roedels / paren voor de populatiegrootte, territoriumgrootte, verspreidingsgebied, enz.); bovendien moeten er controlemethoden worden vastgesteld. Dergelijke normen zijn een voorwaarde voor een evaluatie van de omvang van de populatie en het gebied waar de soort zich voordoet, er moet een evaluatie op populatieniveau mogelijk zijn en respectievelijke trends.

In 2012 besloten de leden van de Pools-Duitse wolf werkgroep om opdracht te geven voor de ontwikkeling van dergelijke normen. Het Duitse federale ministerie van Milieu, Natuur en Behoud van nucleaire veiligheid (BMU) gaf LUPUS - Duits instituut voor wolfmonitoring en onderzoek- een mandaat om "Gezamenlijke monitoringstandards voor de wolf in Polen en Duitsland" met betrekking tot de Midden-Europese wolvenpopulatie en het betrekken van de Poolse wolven wetenschappers als co-auteurs, te ontwikkelen. Omdat [redacted] van de vereniging voor de natuur "Wolf" en [redacted] van de universiteit van Warschau het herstel van de wolf in West-Polen sinds 2001 hebben gemonitord, en [redacted] een lid van het Duits-Poolse wolf werkgroep en het Grote Carnivoor Initiatief voor Europa (LCIE) is, werden zij uitgenodigd om dit verslag mede te schrijven.

In Duitsland zijn nationale monitoringstandaarden voor grote carnivoren (LC's) sinds 2009 vastgesteld (KACZENSKY et al. 2009). Deze normen werden door alle Duitse deelstaten aanvaard en werden in 2014 herzien (REINHARDT et al. in voorbereiding). Het is duidelijk dat de gezamenlijke monitoring normen van de wolf in overeenstemming moet zijn met de reeds bestaande nationale normen en idealiter moeten ze vergel jkbaar zijn met die van andere Europese landen met gevestigde grensoverschrijdende monitoringprogramma's.

Tegen deze achtergrond werd in mei 2013 een tweedaagse workshop over grensoverschrijdende monitoring van wolf populaties in Neustadt / Duitsland gehouden. Wolvenmonitoring experts van Frankrijk, Piemonte / Italië, Zweden, Polen en Duitsland namen deel. De resultaten hiervan werden gebundeld in een ontwerpverslag over gezamenlijke normen voor wolvenmonitoring voor Polen en Duitsland. Dit ontwerp werd vervolgens verspreid onder Poolse wolfswetenschappers voor verdere discussie en herzien. In Duitsland werd deze stap achterwege gelaten, omdat de opgestelde gemeenschappelijke normen met de nationale monitoringstandards overeenstemmen.De opmerkingen van de Poolse wolfwetenschappers werden vervolgens gebruikt om de publicatie af te ronden.
Dit eindverslag is gebaseerd op de monitoringstandaarden voor grote carnivoren in Duitsland (KACZENSKY et al. 2009, REINHARDT et al. in prep), die een sterke input kregen van Europese deskundigen op het gebied van wolvenmonitoring. Nationale monitoringdeskundigen uit Polen en Duitsland gaven hem zijn uiteindelijke vorm. Deze deskundigen zijn gevraagd om ook in de toekomst hun bijdrage te leveren, aangezien de normen moeten worden verfijnd en aangepast aan de nieuwe kennis en de ervaring die is opgedaan door met de normen te werken.
Fig. 1: Verspreiding van wolven en populaties in en rond Midden-Europa**.** Donkere cellen permanentvoorkomen, grijze cellen af en toe voorkomen. Kaart: KACZENSKY et al. 2013. Gegevens uit Polen enDuitsland zijn van 2011 / 2012.

2. Achtergrond

2.1 Huidige situatie van wolven in Polen

Tot 1998, wanneer de wolf strikt beschermd werd, werd de wolf eeuwenlang in Polen vervolgd en bejaagd - in ieder geval in sommige delen van het land - , (NOWAK EN MYSŁAJEK 2011). De wolven populatie steeg tijdens oorlogen en opstanden, maar nam af in periodes van politieke stabiliteit (JĘDRZEJEWSKA e.a. 1996). Vervolging van volwassen wolven door middel van het directe doden, vergiftiging en uitroeiing van de pups werd in Polen uitgevoerd van 1955-1975. Als gevolg daarvan werd de wolven populatie gereduceerd tot enkele tientallen individuen, en wolven verdwenen uit de meeste van de Poolse bossen(WOLSAN et al. 1992). In 1975 verwierf de wolf de status van jachtwildmet een kort beschermingsseizoen in West-Polen. In de daaropvolgende jaren werd het beschermingsseizoen uitgebreid over het hele land. Tot eind jaren '90 namen wolf aantallen en
verspreidingin het oostelijke deel van Polen en het Karpatengebergte toe. Desondankswaren wolven nooit permanent aanwezig in West-Polen omdat ze na vestiging altijd door intensieve trofeeënjacht weer snel werden uitgeroeid.Als gevolg van een landel jke campagne van niet-gouvernementele organisaties, werd de wolf in de loop van het jaar 1998 in het hele land onder strikte bescherming geplaatst. Zo was Polen het enige land in Midden- en Oost-Europa, die zijn vitale populatie van deze grote carnivoor, voor zijn toetreding tot de Europese Unie, al gedurende meerdere jaren heeft beschermt.
Uit gegevens verzameld tijdens de Nationale Wolfentelling 2000/2001 is gebleken dat wolven voornamelijk voorkwamen in de Karpaten en de grote bossen in het noordoosten en oosten van het land, terwijl West-Polen slechts enkele individuen telde. Het aantal wolf roedels werd geschat op ongeveer 110, en het totale aantal wolven op ongeveer 550 individuen voor het hele land (JĘDRZEJEWSKI e.a. 2002). In de daaropvolgende jaren kon de wolvenpopulatie, dankz j de strenge bescherming, zich geleidelijk in de resterende geschikte habitats ten oosten van de rivier Vistula hervestigen i...en begon de bossen ten westen van deze rivier opnieuw te koloniseren, waar ze vele jaren eerder waren uitgeroeid . (NOWAK EN MYSŁAJEK 2011).
Op dit moment zijn er in 2013, op basis van monitoring data verzameld door de Vereniging voor Natuur"Wolf", in West-Polen ten minste 30 wolven roedels en paren aanwezig (S. NOWAK EN R. W. MYSŁAJEK, ONUITGEGEVEN.).

Fig. 2: Verspreiding van wolven roedelsen paren in West-Polen in het monitoring jaar 2012 / 2013. Let op, dat roedels en paren nog niet onderscheiden zijn in deze kaart. Regios in Oost- en Zuid-Oost Polen , diebezet zijn door wolven, zijn donker getint..

2.2 Huidige situatie van wolven in Duitsland

In Duitsland werden wolven in de 19e eeuw uitgeroeid. Echter, wolven hebben een grote potentie om zich snel te verspreiden, nieuwe gebieden te koloniseren of oude verspreidingsgebieden te herkoloniseren. Zwervende dieren kunnen honderden kilometers van hun geboorte roedel wegtrekken en opnieuw gebieden koloniseren waar wolven al lang geleden waren verdwenen. In de tweede helft van de 20e eeuw kwamen meer dan 40 wolven uit Polen naar Duitsland. Zij zijn voornamelijk
verschenen in het noordoosten van Duitsland. De meesten werden neergeschoten, terwijl anderen werden gedood door auto-, of spoorwegverkeer (REINHARDT & KLUTH 2007). Het voorkomen van de terugkeer van de wolf was het uitgesproken doel van de Duitse Democratische Republiek, terwijl in de Bondsrepubliek van Duitsland de soort, hoewel afwezig, vanaf 1980 strikt beschermd was (REINHARDT & KLUTH 2007).

Na de Duitse hereniging werd de wolf een beschermde soort in het gehele land. Hoewel wettelijk beschermd, zijn er in de jaren negentig minstens zes wolven doodgeschoten. Het was pas in de eind jaren '90 dat twee wolven erin slaagden om zich in een gebied in Duitsland te vestigen. In 2000 werd het eerste nest van in het wild geboren wolvenpups op in gebruik zijnde militaire gronden in Saksen dicht bij de Poolse grens bevestigd (REINHARDT & KLUTH 2007). Dit was het startpunt voor de herkolonisatie.

De vestiging van een tweede wolvenroedel in 2005 markeerde het begin van een snel groeiende populatie. In 2013/2014 is de aanwezigheid van 25 roedels, acht paar wolven en een aantal aanwezige individuen in Duitsland bevestigd. Het grondgebied van één roedel ligt gedeeltelijk in de Tsjechische Republiek. In vier deelstaten werd de reproductie bewezen, terwijl in de afgelopen jaren in vijf andere deelstaten individuele eenlingen zijn aangetoond.

Fig. 3: Wolfdistributie in Duitsland in het monitoringjaar 2013-2014.

2.3 Eisen vanuit de Habitatrichtlijn

De overkoepelende doelstellingen van de Habitatrichtlijn zijn het bereiken en in stand houden van een "gunstige staat van instandhouding" situatie (FCS) voor alle leefgebieden en soorten van Europees belang, en de bescherming van de biodiversiteit van natuurlijke leefgebieden en van de wilde fauna en flora in de lidstaten (DocHab 04-03/03-rev.3). Om vast te stellen of deze doelstellingen worden bereikt in de individuele gevallen, worden de lidstaten verzocht “om toezicht te houden op de staat van instandhouding van de in artikel 2 bedoelde natuurlijke leefgebieden en soorten met name wat betreft prioritaire habitattypes en soorten" (artikel 11 van de Habitatrichtlijn). Aangezien dat de wolf in de bijlagen II en IV in Duitsland, en in Polen in de bijlagen II en V van de Habitatrichtlijn is opgenomen, is het toezicht op hun staat van instandhouding een verplichting die rechtstreeks volgt uit Art. 11 van deze richtlijn.

Opmerking [redacted]: In nederland II en IV

2.3.1 Vereiste gegevens

In de "Richtlijnen voor beheersplannen voor populaties van grote carnivoren in Europa" (LINNELL et al. 2008) wordt de term "gunstige staat van instandhouding" (FCS) als volgt gedefinieerd (Hoewel deze richtlijnen niet juridisch bindend zijn, worden zij door de Commissie als beste praktijk beschouwd):

Een populatie wordt als een gunstige staat van instandhouding beschouwd als aan de volgende acht voorwaarden is voldaan:

1 - De populatie is stabiel of neemt toe.
2 –De populatie heeft voldoende geschikt habitat.
3 – Het betreffende habitat behoudt zijn kwaliteit.
4 - De populatiegrootte voor de "Favourable Reference Population" (FRP) is bereikt. (volgens de criteria D of E van de rode lijst van de IUCN).
5 - De grootte van de populatie is gelijk aan of groter dan op het moment dat de richtlijn van kracht werd.
6 - Het "Gunstig Referentie gebied" (FRR) is bezet.
7 - De connectiviteit binnen en tussen de populaties wordt gehandhaafd of verbeterd (bij

ten minste één genetisch effectieve immigrant per generatie).
8 - Er is een doeltreffend en robuust monitoringprogramma opgesteld.

Dus, om vast te stellen of de doelstellingen van de Habitatrichtlijn voor een bepaalde populatie zijn gehaald, hebben we gegevens nodig over de populatie grootte en de trends; in de verspreiding (gebied en connectiviteit met andere populaties); over de beschikbaarheid en kwaliteit van geschikt habitat en over de bedreigingen voor de populatie. Om dergelijke gegevens te verkrijgen, moet er een doeltreffend en solide monitoringsprogramma worden uitgevoerd.

2.3.2 Rapportageverplichtingen

De belangrijkste bevindingen van de monitoring moeten om de zes jaar aan de Commissie worden gerapporteerd (artikel 17 van de Habitatrichtl jn). Voor een gedetailleerde toelichting op de rapportageverplichtingen hebben wij gebruik gemaakt van de volgende teksten ter ondersteuning van de richtlijn: *"Beoordeling, monitoring en rapportage van Artikel 17 van de Habitatrichtlijn: Toelichtingen en richtlijnen voor de periode 2007-2012. Definitieve versie 2011 en DocHab-04-03/03 rev.3"*.

Gunstige referentiewaarden (FRV) zijn sleutelbegrippen bij de evaluatie van de instandhouding van de soortenstatus. De lidstaten moeten referentie waarden opstellen over de verspreiding en de grootte van de populatie om te kunnen beoordelen of de werkelijke verspreiding en populatie groot genoeg is om te kwalificeren als "gunstig". Gunstige referentiewaarden moeten uitsluitend gebaseerd zijn op wetenschappelijke gronden. Ze kunnen tussentijds worden aangepast omdat onze kennis over een soort in de loop van de tijd veranderd.

Praktische definities van gunstige referentie populatie (FRP) en gunstige referentie verspreiding (FRR) zijn ontwikkeld door LINNELL et al. (2008) voor grote carnivoren.

*Gunstige referentiepopulatie (*FRP): om voor een status van gunstige instandhouding in aanmerking te komen, moet de populatiegrootte de levensvatbaarheid van de soort op lange termijn kunnen garanderen (dezelfde eenheid als die van populatie grootte). Een FRP moet aan de volgende criteria voldoen:

1 - De populatie moet minstens even groot zijn als ten t jde de Habitatrichtlijn in werking is getreden.
EN
2 - De populatie moet minstens even groot zijn als (maar bij voorkeur aanzienlijk groter dan) de minimale levensvatbare populatie (MVP) zoals gedefinieerd door de IUCN levensvatbaarheidscriteria D (>1000 volwassen dieren) of E (risico op uitsterven op basis van een kwantitatieve PVA - levensvatbaarheidanalyse van de populatie - <10 % binnen een periode van 100 jaar). EN
3 - De populatie wordt continu gemonitord door een gedegen monitoringsprogramma.

Gunstig referentie verspreidingsgebied (FRR): het gebied dat nodig is om een populatie in stand te houden die een gunstige staat van instandhouding heeft bereikt (in km², indien mogelijk met GIS-kaart). Een FRR moet aan de volgende voorwaarden voldoen:
1 - groter zijn dan de minimale oppervlakte voor het behoud van de referentiepopulatie (omdat binnen een FRR niet alle gebieden even gesch kt zijn),
2 - de continuïteit van de verspreiding binnen een bepaalde populatie waarborgen,
3 - een goede verbinding tussen de verschillende populaties verzekeren.

Het belang van trendinformatie wordt benadrukt in de teksten die de richtlijn ondersteunen, aangezien de trend wordt beschouwd als een van de belangrijkste parameter onderdelen zoals verspreiding en populatie grootte. Om de kwaliteit van de trendinformatie te verbeteren, moet aandacht worden besteed aan
de methodologie van de bewakingssystemen. *Trend* is de gerichte verandering van een parameter in een bepaalde tijd. In werkelijkheid kan het moeilijk zijn om in te schatten of er sprake is van een echte trend op korte termijn , of dat er gewoon sprake is van een fluctuatie of een populatie-cyclus Om onderscheid te kunnen maken tussen fluctuaties en trend is een frequente bemonstering noodzakelijk.Om te zorgen voor veelvuldig verzamelde data als basis van trend informatie moeten trends over een periode van 12 jaar worden gerapporteerd.
Het actuele voorkomen is een deel van het verspreidingsgebied en geeft de daadwerkelijk bezette oppervlakte weer. Het is

op een kaart als bezet 10 × 10 km raster (ETRS LAEA 5210 10 km raster) weergegeven. Een manier om de bewoonde oppervlakte te meten is de som van de rastervakken die door de soort worden bezet te nemen..

Het *verspreidingsgebied* kan worden opgevat als een polygoon die de werkelijk bezette gebieden omvat. Echter zal een soort vaak niet zijn gehele verspreidingsgebied bezetten. Het bewoond gebied wordt gevormd door het opvullen van de openingen tussen de bezette rasters. Niettemin, mogen de grenzen niet zo ruim worden getrokken rond de werkelijke bezette gebieden , dat deze zich zo ver uitstrekken dat veranderingen niet langer kunnen worden opgemerkt.. De keuze of twee naast gelegen voorkomens als een of als onderscheidende bewoning wordt weergegeven moet zich richten naar de ecologische karakteristiek van de soort. Voor grote landzoogdieren wordt een interval van 40 - 90 km aanbevolen.

Op dit moment is er geen overeenkomst tussen de Europese lidstaten over welke bevolkingseenheden voor elke soort moet worden gebruikt om de omvang van de populatie weer te geven. Het wordt aanbevolen wanneer mogelijk en zinvol om de eenheid "volwassen individuen" te gebruiken.

Hoewel informatie over populatiestructuur en genetica niet expliciet vereist is voor rapportage, wordt aanvaard dat een "bepaalde kennis" van de relevante bevolkingsstructuur een vereiste is voor de beoordeling van de staat van instandhouding. Opgemerkt wordt dat factoren zoals het ontbreken van of een zeer trage bevolkingsgroei, een onnatuurlijk hoge sterfte en het gebrek aan voortplanting allemaal tekenen kunnen zijn van een ongunstige bevolkingsstructuur. Daarvoor kan het wel zinvol zijn om te overwegen de genetische structuur van een populatie voor beoordeling mee te nemen..

Op nationaal niveau moeten verspreidings- en bewoningskaarten worden opgesteld. De kaarten zijn op basis van ETRS-rasters van 10 × 10 km, geprojecteerd in ETRS LAEA 52 10. Voor elk biogeografisch gebied waarin de betrokken soort voorkomt, moet een rapport worden opgesteld met de volgende informatie:

Verspreidingsgebied binnen de betrokken biogeografische regio in kwestie
- o oppervlaktebere k [km²].
- o methode (inventarisatie of statistisch onderbouwde schatting / extrapolatie / deskundige) schatting)
- o korte-termijn trendperiode (gedurende de 12-jarige termijn)
- o trendrichting op korte termijn (stabiel / stijgend / dalend / onbekend)
- o de korte-termijn trendomvang (optioneel)
- o gunstig referentiebereik (in km² met GIS-bestand indien besch kbaar)
- o reden voor verandering in vergelijk met de voorgaande verslag periode

Populatie
- o schatting van de populatiegrootte (eenheid, minimum, maximum)
- o tijdvak (jaar of periode van onderzoek)
- o methode (inventarisatie of statistisch onderbouwde schatting / extrapolatie / deskundige) schatting)
- o korte-termijn trendperiode (gedurende de 12-jarige termijn)
- o trendrichting op korte termijn (stabiel / stijgend / dalend / onbekend)
- o de trendgrootte op korte termijn (facultatief; minimum, maximum, betrouwbaarheidsinterval)
- o gunstige referentiebevolking
- o reden voor verandering in vergelijk met de voorgaande verslag periode

Habitat
- o schatting van de beschikbare habitat oppervlakte [km²].
- o tijdvak (jaar of periode van onderzoek)
- o methode (inventarisatie of statistisch onderbouwde schatting / extrapolatie / deskundige schatting)
- o kwaliteit van de habitat (goed / matig / slecht / slecht / onbekend)

o korte-termijn trendperiode (gedurende 12-jarige termijn)
o trendrichting op korte termijn (stabiel / stijgend / dalend / onbekend)
o schatting van oppervlakte van geschikt habitat voor de soort [km²] (oppervlakte die gesch kt wordt geacht, maar die nog niet bewoond wordt)
o reden voor verandering in vergelijk met de vorige verslag periode.

Actuele belangrijkste bedreigingen (aan de hand van de beschikbare; lijst onder http://biodiversity.eionet.europa.eu/article17/reference_portal)

Toekomstig potentiele bedreigingen (aan de hand van de besch kbare l jst onder http://biodiversity.eionet.europa.eu/article17/reference_portal)

Aanvullende informatie

Hier kan als voorbeeld informatie gegeven worden wanneer twee of meer lidstaten het initiatiefnemen een gezamenlijke inschatting te maken van de staat van instandhouding. In zo'n geval moet de manier waarop de beoordeling tot stand komt worden uitgelegd, eveneens hoe een gemeenschappelijk management plan voor de soort (als voorbeeld door populatie-beheerplannen) wordt gewaarborgd

Conclusies

Afsluitend wordt de staat van instandhouding van de soort in het betrokken biogeografische gebied, aan
het einde van de verslagperiode, beoordeelt (overeenkomstig bijlage C, toelichtingen & richtlijnen - Rapportage uit hoofde van artikel 17).

Schaal
De biografische regio is de grond voor de ruimtelijke beoordeling van de FCS volgens de FFH richtlijn en daarmee ook de ruimtelijke eenheid voor de rapportage. Omdat de omvang van elk beschermingsplan de totale biologische eenheid van een populatie omvat, bevelen de richtlijnen een beoordeling op populatieniveau aan. Dit is in overeenstemming met de vaststelling van de richtlijn. Populaties moeten als biologische populaties worden beschouwd, ongeacht
politieke grenzen. In gevallen waarin de populaties grensoverschrijdend zijn, worden de lidstaten aangemoedigd om een gemeenschappelijke evaluatie uit te voeren, maar afzonderlijk verslag uit te brengen (DocHab 04-03/03-).
rev.3).

Conclusies voor de monitoring

Volgens Art. 17 van de richtlijn moet er om de zes jaar worden gerapporteerd.
De monitoring-inspanningen zelf moeten voortdurend en systematisch worden uitgevoerd, om een duidelijk beeld te krijgen van de staat van instandhouding en van eventuele relevante trends. Het eindverslag dat bij de Commissie wordt ingediend moet vergelijkbaar en overeenkomen met rapportages van andere landen, om een analyse op EU-niveau mogel jk te maken. Dit vraagt om een standaardisering van de monitoring en de interpretatie van resultaten, zowel op nationaal als internationaal niveau.
.

2.4 Huidige monitoring van wolven in Polen

Op dit moment bestaat er in Polen geen landel jk systeem voor de monitoring van de wolvenpopulatie; Er worden echter inspanningen geleverd om een dergelijk systeem op te zetten. Jaarlijks wordt officiële informatie
over de populatieomvang van beschermde soorten wordt gepubliceerd door het Centraal Bureau voor de Statistiek. In
deze schattingen zijn de afgelopen jaren gedaan op basis van jaarverslagen
die door de regionale directoraten voor milieubescherming (RDEP's) worden verstrekt op basis van de bevolkingsomvang van
beschermde soorten. Deze rapporten worden in de RDEP's opgesteld op basis van de verkregen informatie.
van lokale NGO's, wetenschappers, milieuactivisten, bosafdelingen en jagers. In sommige gebieden,

de bevolkingsaantallen zijn gebaseerd op gegevens die zijn verzameld in het kader van een goed uitgevoerde volkstelling, of
monitoring van projecten, in andere projecten op guestimates of gewoon door het opsommen van de gemelde aantallen
door bosafdelingen of jachtclubs. In het verleden, toen de Nationale Volkstelling van Wolven en
De (hieronder beschreven) lynx gaf informatie over het aantal wolfjes in heel Polen, deze zijn
de cijfers zijn door het Centraal Bureau voor de Statistiek als officiële ramingen gepubliceerd.
De overheidsdienst die bij wet verantwoordelijk is voor het toezicht op beschermde soorten - de Algemene Inspectie van de Milieubescherming (GIEP) - in opdracht en met financiële middelen ter beschikking gesteld
voor de monitoring van wolven in drie Natura 2000-gebieden in de periode 2006-2008, en in 10 Natura 2000-gebieden
sites van 2012-2014 (waarvan 3 sites dezelfde zijn als 2006-2008). Momenteel heeft Polen
73 Natura 2000-gebieden die zijn aangewezen voor de bescherming van wolven, die 22% van de gebieden beslaan.
in het land bewoond door deze soort. Toezichtactiviteiten uitgevoerd door het GIEP vanaf 2006-2006
2008 omvatte ongeveer 5% van de door wolven bewoonde habitats, maar er werd alleen toezicht gehouden op de naleving ervan.
in de continentale bioregio. In de tweede periode van 2012-2014 zal de monitoring betrekking hebben op de volgende punten
ongeveer 12% van de habitat van de soort.
Het enige project dat heel Polen bestreek, was de nationale volkstelling van de wolven en de lynx, een project gefinancierd door niet-overheidsfondsen. De telling is in 2000 van start gegaan door de Onderzoeksinstituut voor zoogdieren van de Poolse Academie van Wetenschappen (MRI PAS), de vereniging van de Poolse Academie van Wetenschappen (MRI PAS), de vereniging voor het onderzoek van zoogdieren.
Nature "Wolf" en de Algemene Directie van Staatsbosbeheer, en werd voortgezet tot 2009.
met grote inspanningen van honderden boswachters, medewerkers van de nationale parken en wetenschappers (voor meer details
zie je: JĘDRZEJEWSKI et al. 2002, REINHARDT et al. 2012). Meer dan 28.000 sets met informatie waren
verzameld tijdens deze periode. Analyses en rapportages van de resultaten voor heel Polen waren als volgt
op jaarbasis. In de afgelopen drie jaar heeft de informatie over de aanwezigheid van wolf en lynxen
nog steeds verzameld en MRI PAS heeft de verspreiding van wolven geanalyseerd, maar met minder intensiteit en met minder deelname van de bosdienst. Niettemin, 1.000-2.000-2.000
er worden nog steeds gegevens verstrekt over verschillende regio's per jaar, en de resultaten met de huidige kaarten van de wolf.
en lynxdistributie worden regelmatig gepubliceerd op een speciale website.
(http://www.zbs.bialowieza.pl/artykul/526.html). De methodologie ontwikkeld binnen de
project werd door GIEP gepubliceerd in een methodologisch handboek met een beschrijving van de aanbevolen
methoden voor de monitoring van de wolvenpopulatie, indicatoren voor de toestand van de populatie, indicatoren voor de habitat en indicatoren voor de toestand van de wolvenpopulatie
status binnen Natura 2000-gebieden en andere bosgebieden (JĘDRZEJEWSKI et al. 2010).
Bovendien worden de tellingen in sommige regio's uitgevoerd en gefinancierd door niet-gouvernementele organisaties.
organisaties, regionale directoraten van staatsbossen, nationale parken of regionale directoraten.
van milieubescherming. De meeste van deze projecten maken gebruik van vergelijkbare methoden voor het verzamelen van gegevens.
14
zoals voorbereid voor de nationale volkstelling. Dit maakt het mogelijk om de verzamelde informatie toe te voegen aan de
database van de Nationale Telling om de leemten op te vullen en veranderingen in het voorkomen van wolven in de
heel Polen. Zo zijn in februari 2011 en 2013 enquêtes onder wolven gehouden.
door het regionale directoraat voor staatsbosbeheer in Olsztyn in het noordoosten van Polen.
De verzamelde gegevens zijn toegevoegd aan de databank van de Nationale Telling en samen geanalyseerd.

met MRI PAS. In de provincie West-Pommeren (NW Polen) werd een wintertelling van wolven gehouden.
dat de afgelopen twee jaar door de regionale directie voor milieubescherming is uitgevoerd in Szczecin, samen met lokale nationale parken en twee regionale directoraten van staatsbossen.
De verzamelde gegevens werden ook verstrekt aan MRI PAS.
Sinds 2001 wordt de herstellende wolvenpopulatie op lange termijn gemonitord in de volgende landen West-Polen door de Natuurbond "Wolf" volgens dezelfde methoden als de
Nationale telling met toevoeging van genetische analyse (NOWAK EN MYSŁAJEK 2011).
Evaluaties van de bevolkingsomvang en de verdeling van de bevolking in West-Polen zijn toegevoegd aan de volgende gegevens
verslagen van de nationale volkstelling.
Fig. 4: Oppervlakte van de wolven in 2012 / 2013 in West-Polen. Gegevens over de verdeling van de wolf in de
oostelijk deel van het land is gebaseerd op het SPOIS-rapport uit 2012.

2.5 Huidige monitoring van wolven in Duitsland

De Bondsrepubliek Duitsland is een federalistisch systeem met een federale regering en 16 deelstaten . De federale regering bepaalt het wettelijke basiskader, en de
Länder voeren het uit. Grote carnivoren worden beschermd door de federale wetgeving (en ook door de EU-wetgeving),
en de federale regering rapporteert aan de Europese Commissie. Sinds de tenuitvoerlegging voor het behoud van grote carnivoren
onder de jurisdictie van de deelstaten valt, zijn zij ook
verantwoordelijk voor het toezicht op grote carnivoren.
15
Nationale controlenormen voor grote carnivoren die door alle deelstaten zijn aanvaard (KACZENSKY et
al. 2009) z jn sinds 2009 in Duitsland van kracht. Deze normen houden rekening met de EU eisen inzake rapportage voor de Habitatrichtlijn en de vergelijkbaarheid van de monitoring gegevens mogelijk te maken
binnen Duitsland. Ze zijn ontworpen om grote roofdieren te documenteren en beoordelen.
De normen bepalen hoe de bevolking
De omvang en de oppervlakte van het voorval worden op nationale basis geschat. Zij beschrijven het toezicht
methoden die geschikt zijn voor LC-controle en bepalen hoe groot de tekenen van carnivoren moeten worden beoordeeld.
Om dit te doen, worden LC-tekens geclassificeerd op basis van hun verifieerbaarheid in harde feiten, bevestigd
observaties en onbevestigde observaties. Om de oppervlakte van het voorval en de populatieomvang, worden alleen gegevens van harde feiten en bevestigde waarnemingen gebruikt. De
normen een controlehandboek bevatten waarin in detail wordt beschreven onder welke voorwaarden wat
Tekenen van grote carnivoren kunnen worden gekwalificeerd als hard bewijs, bevestigde waarneming of onbevestigd.
en hoe hard bewijs en bevestigde waarnemingen moeten worden gedocumenteerd.
Deze monitoringnormen werden in 2014 herzien (REINHARDT et al. in voorbereiding). De gebruikte gegevens
voor het voorkomen van de ziekte en de schatting van de populatieomvang worden gepresenteerd en gezamenlijk geëvalueerd bij
jaarlijkse vergaderingen van de personen die in de verschillende deelstaten verantwoordel jk zijn voor het toezicht op de LC in de verschillende deelstaten. De resultaten
van deze jaarlijkse vergaderingen, zijn kaarten van het werkelijke gebied (figuur 5) en de werkelijke bevolking van het voorval (figuur 5)
schattingen van de grootte van de wolf en de lynx voor het vorige monitoringjaar, geharmoniseerd op basis van een
nationaal niveau. Dit proces wordt vergemakkelijkt door het Bundesamt für Naturschutz.
Algemene mortaliteitsgegevens over de wolf en nieuwe gevallen van pakjes en paren worden jaarlijks verzameld.

rond door LUPUS. Deze gegevens worden op verzoek aan de autoriteiten van de deelstaten verstrekt. Deze dienst
maakt recentere informatie over de werkelijke wolfsituatie mogelijk tussen de jaarlijkse vergaderingen.
De verantwoordelijkheid voor het betrekken van instellingen of personen b j het toezicht op de diensten ligt bij het
Länder. De controle-inspanning en de toegewezen middelen verschillen sterk tussen de deelstaten, evenals de volgende factoren
de controlestructuur. In de regel worden de gegevens nog steeds verzameld en geëvalueerd op het niveau van de
Länder. Soms zijn er één of twee deskundigen die de leiding hebben. Naast het verzorgen van hun eigen vakgebied
deze ervaren personen coördineren de activiteiten van de opgeleide personen en voeren de volgende werkzaamheden uit
de evaluatie en analyse van de gegevens. Op andere gebieden worden de meeste gegevens verzameld door getrainde
personen alleen zonder veel coördinatie en begeleiding. Niet altijd zijn ervaren
personen voor gegevensevaluatie en -analyse beschikbaar. Verschillende Länder hebben structuren gecreëerd....
het mogelijk te maken deskundigheid over de administratieve grenzen heen te verstrekken en gebruik te maken van de deskundigheid van
ervaren personen voor de evaluatie van grensoverschrijdende gegevens. De jaarlijkse nationale vergaderingen
de hierboven beschreven processen dienen als kalibratieproces om een robuuste nationale bevolkingsomvang te bereiken.
schattingen ondanks de bestaande versnippering van het toezicht.
16
Fig. 5: Gebied met bevestigde wolven in 2013-2014 in Duitsland.
17

3. Monitoring basics en suggesties

3.1 Terminologie en doelstellingen

Hoewel iedereen bekend lijkt te zijn met het begrip monitoring, wordt het vaak verward met telling of dataverzameling. Waar een dataverzameling wordt gedefinieerd als een verzameling van kwantitatieve of kwalitatieve gegevens door middel van gestandaardiseerde procedures om in één keer een status te definiëren, betekent monitoring: "een regelmatige en gestructureerde bewaking [reeks van metingen] met het doel om na te gaan of een maatregel in overeenstemming is met een verwacht doel (bv. Het herstel van
een bedreigde populatie naar een levensvatbare status", HELLAWELL 1991 *fide* BREITENMOSER et al. 2006). Monitoring is een proces waarbij de resultaten voortdurend worden vergeleken met het gewenste doel. Alvorens een monitoringprogramma te ontwerpen, moet de doelstelling eerst worden gedefinieerd. Ten tweede moet de nauwkeurigheid en precisie, die nodig is om te beoordelen of het controledoel is bere kt bekend zijn. Zowel de vraag die moet worden beantwoord als de benodigde nauwkeurigheid zullen uiteindelijk de toe te passen controlemethoden bepalen. De analyse en interpretatie van monitoringresultaten in vergelijking met de doelstelling zal de benodigde aanpassingen aangeven om de monitoringdoelstelling te bereiken. (LINNELL e.a. 1998, BREITENMOSER e.a., BREITENMOSER en al.2006).

Met betrekking tot de Habitatrichtlijn is het doel het bereiken en handhaven van een gunstige staat van instandhouding van wolven. Parameters die geschikt zijn voor de beoordeling van het bereiken van dit doel worden gegeven door de rapporteringsvorm, zoals de omvang van de populatie, de populatie trend, verspreiding en verspreidingstrend, habitat, enz.

Voor het monitoren van de ontwikkeling van de populatie is het niet nodig om elke afzonderlijke wolf in de gaten te houden. Om andere redenen kan dit echter nog steeds noodzakelijk zijn, omdat één enkel individu de oorzaak kan zijn van een heleboel problemen. Het kan daarom van essentieel belang zijn om één enkele wolf te monitoren vanuit het standpunt van het management en/of de publieke opinie.

3.2 Methoden voor het monitoren van wolven

Volgens BREITENMOSER et al. (2006) kan passieve en actieve monitoring worden onderscheiden. Passieve monitoring vereist geen origineel veldwerk, maar betekent vooral de inzameling,

evaluatie en analyse van informatie die door het publiek door middel van toeval wordt verstrekt. Dit kan gaan om dood aangetroffen wolven, schadeverslagen of directe waarnemingen. Bij de jacht op populaties zou dit ook betrekking hebben op jachtcijfers. Er moet bij het analyseren en interpreteren van deze informatie voor gezorgd worden dat er geen onduidelijkheid ontstaat, omdat deze methoden kunnen leiden tot een vertekend beeld. Sommige doodsoorzaken kunnen bijvoorbeeld gemakkelijker op te sporen z jn (verkeersdoden) dan andere (illegaal doden, natuurlijke ziekten). Bovendien zijn de gegevens die door passieve monitoring worden verzameld wellicht niet geschikt voor alle monitoringsvragen, zo hangen bijvoorbeeld het aantal schademeldingen (van boeren) niet nauw samen met de omvang van de wolvenpopulatie, maar hangen deze meer af van het veehouderijsysteem (KACZENSKY 1996). Het bestaan van één dier dat een onevenredig groot aantal stuks vee heeft gedood vertekent de gegevens sterk (LINNELL et al. 1998).

Actieve monitoring betekent het verzamelen van gegevens specifiek voor een monitoring programma (BREITENMOSER et al. 2006, GESE et al. 2012). Dit omvat veldwerk, maar ook speciale onderzoeken of habitatanalyses. De gegevens worden op een gerichte en systematische manier verzameld om de vertekening tot een minimum te beperken, en de monitoringresultaten kunnen de gestelde vragen direct beantwoorden.

3.3. Uitvoerbare methoden voor de monitoring van de Midden-Europese wolf populatie

Het is duidelijk dat het *sporenonderzoek in de sneeuw* de meest voorkomende monitoringmethode voor wolven is. Echter de klimaatomstandigheden in Duitsland en West-Polen maken het vaak niet mogelijk om deze methode systematisch toe te passen. Sneeuwtracking kan dus geen principiele methode worden voor de Midden-Europese populatie. Echter, wanneer de sneeuwcondities het mogelijk maken, zal van de gelegenheid gebruik moeten worden gemaakt om zoveel mogelijk informatie te verzamelen (roedelgrootte, markerende dieren, nieuwe vestigingen, enz.).

Genetische analyses zijn tegenwoordig standaard in de LC-monitoring. De verzameling van genetisch materiaal (uitwerpselen, haren, speeksel verzameld bij prooien) kan het hele jaar door worden gedaan. Sneeuw is gesch kt om monsters van de markerende individuen (urine of oestrusbloed) te verzamelen. Genetische methoden moeten op grote schaal worden toegepast bij de monitoring van de Midden-Europese populatie.

Sporenonderzoek - het zoeken naar sporen die door grote carnivoren zijn achtergelaten, zoals prenten, drollen, krabsporen of prooidieren - is waarschijnlijk de meest voorkomende monitoringmethode voor LC's (zie KELLY et al.2012, LINNELL et al. 1998). Het kan het hele jaar door worden gedaan onder bijna alle milieuomstandigheden en moet worden gebruikt als een basismonitoringmethode voor deze populatie. Deze kan willekeurig worden uitgevoerd en toont de aanwezigheid/afwezigheid van de soort voor distributiekaarten.

Akoestische monitoring (uitgelokt huilen) wordt gebruikt voor de detectie van de voortplanting van wolf in de zomer bij veel wolvengebieden. Tot nu toe is de methode met weinig succes toegepast in Duitsland en is de methode met matig succes toegepast in Polen (NOWAK et al. 2007). Het succespercentage (het beantwoorden) is over het algemeen laag met deze methode (FULLER et al. 1988). Daarbij zijn andere methoden zoals cameravallen onderzoeken of genetische analyses meer succesvol gebleken voor de bevestiging van voortplanting van wolven (FABBRI et al.2007, GALAVERINI et al. 2012). Desalniettemin kunnen gevallen waarin gebru k wordt gemaakt van huilen nog steeds redelijke resultaten leveren (LLANEZA et al. 2005). Een recente studie toont aan dat bij het analyseren van een opname van een huilende wolf individuele identificatie mogelijk is (ROOT-GUTTERIDGE et al. 2013).

Camera trapping is succesvol gebleken bij het monitoren van wolven (GALAVERINI et al. 2012). Door deze methode worden de meeste gevallen van voortplanting bevestigd in Duitsland en West-Polen. Bovendien kunnen gegevens over de minimale roedelgrootte, het onderscheid tussen de aangrenzende roedels en bezet gebied worden verkregen met camera trapping. Enige informatie over individuele lichaamscondities en ziektesymptomen zoals schurft kunnen ook met deze methode worden verkregen.

Telemetrie op zich is geen monitoringsmethode. Het kan echter wel waardevolle informatie opleveren over territoriumgrootte, habitatgebruik of redenen voor sterfte die anders moeilijk te verkrijgen zijn. Telemetriestudies worden vaak gebruikt om de resultaten van een monitoringsprogramma te

kalibreren. Het is bijvoorbeeld moeilijk om onderscheid te maken tussen naburige paren of familiegroepen zonder kennis over de territoriumgrootte in een bepaald gebied. Radio telemetriestudies leveren de meest nauwkeurige gegevens, maar zijn meestal beperkt tot kleine gebieden en enkele individuen (BREITENMOSER et al. 2006, FulLER AND FulLer 2012). BREITENMOSER et.a. (2006) bevelen telemetrie aan om lokale monitoringsprogramma's te kalibreren. Echter, aangezien de gegevens over de territoriumgrootte zijn verzameld van alleen maar enkele individuen kunnen deze sterk verschillen (REINHARDT EN KLUTH 2011), en is een adequate steekproefomvang noodzakelijk.

Gegevens en informatie verkregen zonder origineel veldwerk, zoals toevallige waarnemingen die zijn gerapporteerd door het publiek, dood aangetroffen dieren en dieren die door wolven worden gedood, moeten ook op een gestandaardiseerde manier worden verzameld.

3.4 Gestratificeerde monitoring

Het monitoren van grote carnivoren is een moeilijke taak, omdat toppredators altijd zeldzaam zijn en over grote gebieden zwerven. In de praktijk maken deze beperkingen het bijna onmogelijk om de wolven met dezelfde intensiteit over hun gehele verspreidingsgebied te monitoren, vooral wanneer de populaties groeien. Hiervoor gebruiken veel landen zogenaamde gestratificeerde monitoringsprogramma's
(zie BREITENMOSER e.a. 2006 en GREENWOOD EN ROBINSON 2006 voor een gedetailleerde inleiding). Dit betekent dat de monitoring kan verschillen qua intensiteit en methoden op verschillende schalen in ruimte en tijd. Waar op een omvangrijk, lange termijn schaal meer algemene vragen moeten worden beantwoord zoals voorkomen, trends in verspreiding en populatiegrootte, wordt op kleinere schaal meer gedetailleerde informatie verzameld, zoals de grootte van het territorium en de roedelgrootte (nodig om een schatting te kunnen maken van dichtheid), habitatgebruik, het aandeel zwervers of gegevens over de voortplanting.
De precieze gegevens die in relatief kleine studiegebieden worden verkregen, zijn nodig voor het kalibreren en interpreteren van de verkregen informatie met minder dure methoden en met minder intensieve inspanningen dan bij een groter gebied (BREITENMOSER et al. 2006, BOITANI et al. 2012).

Coördinatie van monitoring tussen de administratieve niveaus is een eerste vereiste voor een gestratificeerde monitorings-aanpak.

Opmerking [ ]: Geen actie omdat wij geen gestratificeerde monitoring nastreven.

Opmerking [ ]: Actie?

4. Voorgestelde normen voor de monitoring van de Centrale Europese wolvenpopulatie

Tijdens een internationale workshop in mei 2013 in Duitsland hebben we ernaar gestreefd om zoveel mogelijk details van de door Polen en Duitsland gebruikte methode om de wolf te monitoren (met betrekking tot de Midden-Europese populatie) *op elkaar af te stemmen*, waarbij in belangrijke mate gebruik is gemaakt van de ervaring en de oplossingen van wolfdeskundigen uit de Alpen (Frankrijk / Piemonte) en Scandinavië (Noorwegen / Zweden). Als gevolg daarvan konden we het eens worden over gemeenschappelijke definities, parameters, (bv. bemonsteringseenheden, bemonsteringsfrequentie) en hoe verschillende eenheden (bv. Roedels, paren, oppervlak van bewoning) moeten worden bevestigd.

In een tweede raadplegingssessie zijn wolfwetenschappers uit beide landen het eens geworden over het gebruik van de SCALP-criteria, waarbij de waarnemingen op basis van hun verifieerbaarheid worden ingedeeld in C1 = harde feiten (foto's, genetische gegevens, dode dieren, enz.), C2 = bevestigde waarneming (bv. sporen, drollen, prooidieren, enz. bevestigd door een ervaren persoon) en C3 = niet-bevestigde waarnemingen (alle waarnemingen die niet kunnen worden bevestigd), zoals aanbevolen door Linnell et al. (2008).

In het volgende hoofdstuk wordt in detail uitgelegd hoe de gegevens in verschillende categorieën worden ingedeeld. Waar de aanpak tussen Polen en Duitsland verschilt wordt dit vermeld. De gevolgen van deze verschillen in gegevensevaluatie worden in hoofdstuk 4.3.3 besproken. Het Duitse deel verwijst naar KACZENSKY et al. (2009), herzien door REINHARDT et al. (in prep).

4.1 Beoordeling van wolfwaarnemingen

De SCALP-criteria zijn ontwikkeld in het kader van SCALP (Status en behoud van de Alpine Lynx-populatie), een instandhoudingsinitiatief (www.kora.ch) dat onder andere gestandaardiseerde criteria

heeft ontwikkeld voor de interpretatie van gegevens van de lynxmonitoring. In het volgende stukje definiëren we de SCALP-criteria die nodig zijn voor een gestandaardiseerde monitoring van wolven in de centrale Europese populatie.

Er gelden een aantal voorwaarden:

- Voor de evaluatie van de veldgegevens moet ten minste één ervaren persoon beschikbaar zijn.
- "Ervaren" betekent in dit opzicht een uitgebreide veldervaring hebben met de betrokken grote carnivoor soort (zie 4.2).
- Alle waarnemingen moeten worden gecontroleerd op echtheid (d.w.z. de mogelijkheid van bewust bedrog moet worden uitgesloten).

De letter "C" staat voor "categorie". De getallen 1, 2 en 3 hieronder hebben niets te maken met de kwalificaties van de waarnemer; deze worden gebruikt om het niveau van validatie aan te geven.

C1: Harde bewijzen = Harde feiten, d.w.z. bewijzen die ondubbelzinnig de aanwezigheid bevestigen van een wolf (levende vangst, vondst van een dood dier, genetisch bewijs, foto, telemetrische locatie).

C2: Bevestigde waarneming = Indirecte signalen zoals sporen, drollen, prooidieren en wolfsholen, bevestigd door een ervaren persoon als veroorzaakt door een wolf. De ervaren persoon kan ofwel zelf sporen in het veld bevestigen, of op basis van documentatie van een derde partij.
In Polen kan een wolf die door een ervaren persoon onder goede omstandigheden is waargenomen, worden geteld als C2.

C3: onbevestigde waarneming = Alle waarnemingen die niet door een ervaren waarnemer worden bevestigd of waarnemingen die door hun aard niet kunnen worden bevestigd. Voorbeelden in Duitsland omvatten alle waarnemingen zonder fotografisch bewijs (in Polen mogen waarnemingen die door een ervaren persoon worden geteld als C2), alle sporen die te oud, onduidelijk of onvolledig zijn gedocumenteerd, sporen die niet lang genoeg zijn om een duidel jk beeld te geven (bv. een enkelspoor), sporen die om andere redenen niet volstaan om de bevestiging te geven, en alle sporen die niet kunnen worden geverifieerd. Categorie C3 kan worden onderverdeeld in de subcategorieën "waarsch jnlijk" en "onwaarschijnlijk".

Vals: valse waarnemingen = waarneming waarvoor een grote carnivoor kan worden uitgesloten als de oorzaak.
Evaluatie niet mogelijk = sporen die niet geëvalueerd kunnen worden vanwege het ontbreken van een minimum aan evaluatie benodigde informatie (bv. meldingen van visuele waarnemingen van sporen of wolfprooien).

4.2 Criteria die een "ervaren persoon" karakteriseren

Een persoon wordt als "ervaren" beschouwd als hij of zij al uitgebreide ervaring heeft in het verzamelen van veldgegevens over wolven. Dat wil zeggen dat hij of zij in de praktijk beoefend is in het herkennen en interpreteren van de sporen die de soort in het veld heeft achtergelaten. Met andere woorden, zo'n persoon moet recentelijk gedurende een aanzienlijke periode deelgenomen hebben aan relevante veldwerkzaamheden in het kader van de nationale of internationale erkende wetenschappelijke wolvenprojecten of monitoringprojecten uitgevoerd met methoden die worden aanbevolen voor het monitoren van wolven in Duitsland of Polen. Bovendien moet een dergelijk persoon bekend zijn met de biologie van de wolf en zijn prooidieren (zowel wilde dieren als vee). Om zijn of haar vaardigheden te behouden in het herkennen en classificeren van sporen van wolven, moet een dergelijk persoon de mogelijkheid hebben om de sporen van deze carnivoor op regelmatige basis te zien en te evalueren. Daarnaast is het regelmatig ervaring uitwisselen met andere personen die actief zijn in het monitoren van wolven van grote waarde.

4.3 Aanbevolen data-analyse, interpretatie en methoden

In het volgende hoofdstuk leggen we uit hoe de monitoringgegevens moeten worden geanalyseerd en hoe de resultaten moeten worden geinterpreteerd om (1) te voldoen aan de controle-eisen van de Habitatrichtlijn en (2) om de autoriteiten in staat te stellen om vragen te kunnen beantwoorden die van belang kunnen worden voor beheer en instandhouding. Analyses van de gegevens betreffende het verspreidingsgebied verschillen enigszins tussen Duitsland en Polen (tabel 1). Het belangrijkste verschil is dat Polen er alleen op gericht is om gegevens te genereren over permanentvoorkomen voor

de jaarlijkse beoordeling, terwijl in Duitsland ook sporadische gebeurtenissen worden gedocumenteerd. Verschillen tussen permanent en sporadisch voorkomen worden weergegeven wanneer kaarten van opeenvolgende monitoringsjaren in Duitsland boven elkaar worden geplaatst. Rastercellen die slechts één keer gemarkeerd zijn vertegenwoordigen sporadisch voorkomen.

4.3.1 Ruimtelijke analyse - gebied van voorkomen

Twee ruimtelijke populatie indexen (voorkomen en verspreiding) en hun trends beschrijven de ruimtelijke omvang van een populatie. *Voorkomen* heeft betrekking op het gebied dat daadwerkelijk door de soort in kwestie wordt bewoond. Het wordt beschreven in termen van bezette 10 × 10 km rastercellen. In **Duitsland** wordt een rastercel als bezet beschouwd als er ten minste één waarneming in die cel als C1 is gekwalificeerd. Indien geen C1 is verstrekt, zijn ten minste drie C2-sporen nodig. In **Polen**, waar het doel is om de permanente aanwezigheid van wolven aan te tonen, heeft een rastercel ten minste twee C1 waarnemingen nodig. Als er maar één C1 waarneming geweest is, zijn er ten minste twee extra C2-sporen nodig. Als er geen C1 beschikbaar is, moet er een minimum aan vier C2-sporen zijn, maar niet alleen waarnemingen (zie 4.1) moeten worden verstrekt. Als de voortplanting van de wolf reeds is bevestigd in één rastercel, volstaat één C1 of C2 in naburige rastercel om dit raster als bezet te classificeren. Als het voorkomen van meer dan één wolf werd bevestigd in een cel tijdens het vorige monitoring jaar, is er slechts één C1 of C2 nodig in deze cel het volgende jaar om deze te classificeren als bezet.

Opmerking Hoi hier ben ik gestopt doei

De C2-sporen voor afzonderlijke rastercellen moeten onafhankelijk van elkaar zijn. Cellen met alleen C3 sporen worden beschouwd als onbezet.

Telemetrie-locaties van niet-gevestigde wolven kunnen een rastercel bezetten zolang het dier zich nog niet vestigt en in de onmiddellijke nabijheid van zijn ouderlijk grondgebied blijft. De rastercellen die tijdens het wegtrekken worden gekruist, worden niet weergegeven op de jaarlijkse verspreidingskaarten. Ze zullen op de nationale Duitse kaarten, die om de zes jaar worden opgesteld en waarop permanente en sporadische voorkomen staan, worden afgebeeld.

De oppervlakte van het voorkomen wordt jaarlijks geschat. De trend wordt geschat door middel van een lineaire regressie over alle beschikbare gegevens (aantal bezette cellen in de tijd).

Tabel 1: Bepaling van het voorkomen van wolf in een rastercel in Duitsland en Polen
(groen = voorkomen bevestigd = bezet vak; ? = voorkomen niet bevestigd).

Voorwaarden	Duitsland	Polen
1 x C1		
≥2 x C1	?	
1 x C1 & ≥2 x C2 x C2		
1 x C1 & ≥2 wolven bevestigd In vorig jaar	?	
1 x C2 & ≥2 wolven bevestigd in vorig jaar		?
1 x C1 & reproductie bevestigd in naburige cel	?	?

1 x C2 & reproductie
bevestigd in de aangrenzende
cel

3 x C2

≥4 x C2 ≥4 x C2

≥ 1 x C3

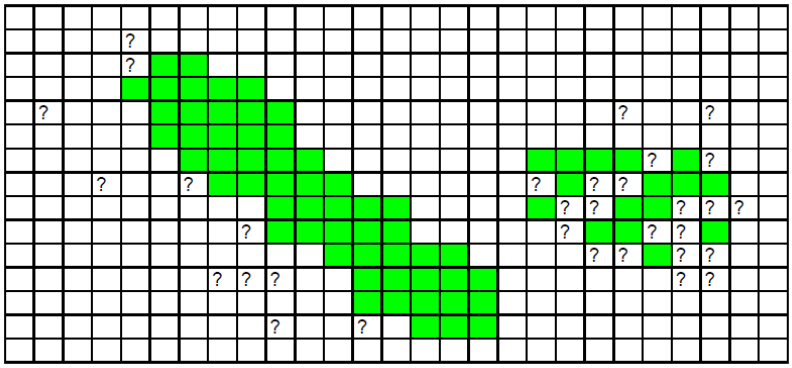

Fig. 6: Voorbeeld voor het bepalen van het wolven voorkomen (groen). Voor de voorwaarden voor het bezetten van een rastercel in Duitsland en Polen zie tabel 1. Links: continue distributie met mogelijke uitbreiding naar het westen. De Westerse uitbreiding is speculatief. Rechts: verdeling met gaten. Deze gaten kunnen reëel zijn, d.w.z. dat er gaten in daadwerkelijk voorkomen zijn of ze kunnen het gevolg zijn van onvoldoende monitoring.

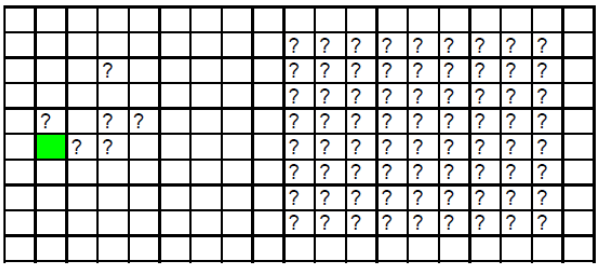

Fig. 7: Links: Waarsch jnlijk het voorkomen van een individu. Rechts: mogelijke aanwezigheid van een soort zonder ondersteunende gegevens. Verduidelijking is vereist. Deze situatie zou het gevolg kunnen zijn van (1) een gebrekkige monitoring (bijvoorbeeld uitgevoerd door onervaren personen) of (2) meldingen van "enthousiastelingen" die eenvoudigweg aannemen dat de soort aanwezig is.

4.3.1.1 Aanbevolen methoden voor het in kaart brengen van het gebied van voorkomen

In een eerste stap vereist het verzamelen van toevallige waarnemingen (passieve monitoring) geen veldwerk. Het gaat om de verzameling, beoordeling en analyse van informatie die is verkregen door toeval - bijvoorbeeld onderzoek van dood aangetroffen wolven, beoordeling van de schade aan vee, het verzamelen van door het publiek gemelde zichtwaarnemingen en het uitvoeren van enquêtes. Deze verkregen gegevens moeten met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd, aangezien ze kunnen worden beïnvloed door systematische discrepanties.
Wanneer onbevestigde gegevens zich ophopen in een gebied waar de wolven nog niet zijn bevestigd, moet een actieve zoektocht naar wolfsporen worden uitgevoerd. Tegelijkertijd is er ook nog altijd een risico dat wolven verward worden met honden. Bovendien hebben wolven de neiging om sterke emoties bij mensen op te roepen en berichten in de media kunnen daarom leiden tot een stroom van "wolfwaarnemingen". Herhaalde waarnemingen kunnen dan "besmettelijk" zijn. Gezien de vele honden in onze landen is het voor de hand liggend dat veel honden - met name wolfachtige rassen zoals husky's of Duitse Herdershond kruisingen - verward worden met wolven. In elk geval is het de taak van de relevante ervaren persoon om te beslissen of een observatie die twijfelachtig lijkt, moet worden opgenomen.
Enquêtes zijn nogal problematisch omdat waarnemingen, sporen of andere soorten van waarnemingen vaak niet correct geïnterpreteerd worden als gevolg van onervarenheid (ELGMORK et al.1976, VAN DYKE AND BROCKE 1987a, b, *aangehaald in* LINNELL et al. 1998).

Elke dode wolf moet volgens een gestandaardiseerde procedure worden onderzocht omdat deze wolven belangrijke informatiebronnen zijn. Aanbevolen wordt om nationale referentie-instituten te bewerkstelligen om volledige analyses van dood aangetroffen wolven uit te laten voeren. Zo is het Leibnitz Instituut voor Zoo- en Wildlife Research (IZW) hiervoor verantwoordelijk in Duitsland. Bij de interpretatie van gegevens, zoals doodsoorzaak of leeftijdsclassificatie, moet men zich ervan bewust zijn dat deze gegevens vr jwel zeker geen willekeurige verspreiding laten zien.

In de meest gebruikte methode voor de bevestiging van de aanwezigheid van wolven worden transecten (bos, wegen, terreinlijnen, rasterlijnen, enz.) van bepaalde vooraf geselecteerde gebieden onderzocht op sporen van wolven (prenten, drollen, prooidieren). Het **onderzoek naar sporen** levert gegevens op met betrekking tot de aanwezigheid of afwezigheid van wolven. Omdat wolven graag drollen op boswegen deponeren ter markering zullen boswegen en -paden herhaaldelijk te voet, met de fiets of met de auto moeten worden onderzocht. Sneeuw is een ideaal medium om de aanwezigheid van wolven te bevestigen. In de laaglandgebieden in Duitsland en West-Polen, is de sneeuwbedekking vaak onvoldoende om systematisch naar sporen te zoeken in de sneeuw. Wanneer de gelegenheid zich voordoet, moet deze onmiddellijk worden geëxploiteerd. Als er een gematigde sneeuwbedekking aanwezig is, kunnen de bos wegen/paden met de auto worden gemonitord. Ter bevestiging moeten de wolven loopsporen voor ten minste 500 meter terug gevolgd worden. In berggebieden is sneeuwtracking alleen te voet of op ski's mogelijk, wat betekent dat er normaal gesproken meer personen nodig zullen zijn om een gebied te doorzoeken dan nodig zou zijn voor een laaglandgebied.

Wanneer de situatie onduidelijk is, kunnen **cameravalen** nuttige hulpmiddelen z jn om de aanwezigheid van een wolf aan te tonen. Zulke vallen kunnen worden opgezet bij waterpoelen, b j eventuele wolvenprooien of langs de wegen en paden waar sporen of drollen zijn gevonden die niet positief geïdentificeerd konden worden. Slechts in zeldzame gevallen kan het gebruik van enkel cameravallen de bevestiging van de wolf door andere middelen vervangen. Het is onwaarschijnlijk dat een wolf gefotografeerd zal worden door een cameraval zonder dat hij eerder sporen of drollen heeft achtergelaten. Daarom heeft het gebru k van cameravallen alleen zin in combinatie met een regelmatig sporenonderzoek.

Kortom: Passieve monitoring alleen is niet voldoende om gebieden van voorkomen betrouwbaar af te bakenen. Desalniettemin moet indirecte informatie die bij toeval wordt verstrekt in de monitoringrapporten worden opgenomen, maar er moet wel op worden toegezien dat deze gegevens zorgvuldig worden geïnterpreteerd omdat ze vaak een vertekend beeld kunnen geven. In de regel zal de bevestiging van wolven in een bepaald gebied alleen maar mogelijk zijn door actieve monitoring. Sporenonderzoek (al dan niet met sneeuw) is de meest geschikte methode voor een dergelijke bevestiging. Het is arbeidsintensief, maar vereist weinig middelen.

4.3.2 Demografische analyse - omvang van de populatie

Een nauwkeurige schatting van de populatieomvang is zeer moeilijk te verkrijgen voor wolven. Wolven leven in familiegroepen (roedels) die over het algemeen bestaan uit de ouders en hun nakomelingen. Niet alleen is het aantal roedels gemakkelijker in te schatten dan het aantal individuele wolven, maar dit is ook betekenisvoller met betrekking tot de staat van instandhouding. Daarom raden wij aan om te werken met populatie indexen zoals het aantal roedels en (geur) markerende paren. Ook raadt de LCIE het documenteren van het aantal roedels aan in plaats van het aantal individuen om de grootte van de wolvenpopulatie te bepalen.

Voor de rapportage volgens de richtlijn(verslagperiode 2007-2012) moest de grootte van de populatie worden vermeld in volwassen individuen. In het algemeen betekent dit, wat de wolf betreft, een verdubbeling van het aantal wolvenparen en roedels en het toevoegen van het aantal volwassen, alleenstaande wolven dat bekend is. In individuele gevallen, wanneer bekend is dat er meer of minder dan twee volwassen individuen in een roedel leven, kan het aantal worden gecorrigeerd.

Tabel 2: Definities.

	Definitie
Wolf aanwezigheid type in het gebied:	
Alleenstaande gevestigde wolf	Alleenstaande wolf die minstens 6 maanden in een gebied woont.
Markerend wolvenpaar	Vrouwtjes- en mannetjeswolf die samen markeren, maar (nog) niet hebben gereproduceerd.
Roedel (familiegroep)	Een groep van meer dan twee wolven die in een territorium leven.
Reproductief roedel (familie groep)	Bestaat uit ten minste één volwassen wolf met bevestigde voortplanting.
Leeftijdsklasse van wolven:	
Volwassen	≥22 maanden
Pup	Wolf in zijn eerste levensjaar. Aangezien de meeste pups worden geboren aan het begin van de maand mei, vindt de overgang van pup naar jaarling plaats op 1 mei.
Jaarling	Wolf in zijn tweede levensjaar
Monitoringsjaar	1 mei - 30 april.

Voor kleine tot middelgrote populaties (ongeveer 50 roedels per management-/monitoringseenheid), wordt er een combinatie van sporenonderzoek (met het gebruik van sporenonderzoek in de sneeuw wanneer mogelijk), het gebruiken van camera vallen en genetische analyses aanbevolen om de territoriumgrootte en populatiegrootte in te schatten. Vanaf een populatiegrootte van ongeveer 50 tot 100 roedels lijkt een gestratificeerde monitoring aanpak redelijk. Echter, voor een dergelijke aanpak is coördinatie en gegevensanalyse over de intra-nationale administratieve grenzen heen vereist. Daarbij moet worden verzekerd dat de referentiegebieden representatief zijn voor het hele gebied.

Een doorlopendsysteem zou kunnen worden toegepast om de omvang van grotere populaties met meer dan 100 roedels per beheer/monitorings eenheid te schatten, mits de grootte van het gebied bekend is. Een robuuste schatting van het voorkomen over een groot gebied lijkt haalbaar met een actief netwerk dat betrokken is bij opportunistische monitoring. Ervan uitgaande dat zo'n uitgebreid netwerk van getrainde personen die het hele jaar door het hele verspreidingsgebied waarnemen bestaat, kan een (95%) Kernel dichtheidsschatting van C1 en C2 datapunten worden gebruikt als *verspreiding* voor ruimtelijk stabiele populaties. In gebieden waar de populatie nog steeds groeit, is een actievere sporeninventarisatie mogelijk nodig, zoals bij kleine en middelgrote populaties.

Een doorlopend systeem om de grootte van de populatie te schatten bestrijkt het hele gebied binnen het bereik om de drie (of zes) jaar. Hiertoe is het voorkomen verdeeld in drie (zes) delen en wordt de grootte van de populatie (minimumaantal roedels / paren) jaarlijks bemonsterd in een van de drie (zes) compartimenten. Tijdens de 6 jaarlijkse verslagperiode wordt elk gebied tweemaal bemonsterd (of één keer). Een bemonsteringsfrequentie van drie jaar maakt een berekening van de groei over een periode van 12 tot 24 jaar mogelijk. Een gestratificeerde monitoring zou een andere manier zijn om de grootte van de populatie in te schatten (zie hierboven).

Opmerking Rolling systen?

De methoden die worden gebruikt om de omvang van de populatie te evalueren en om een onderscheid te maken tussen naburige territoria maken geen onderscheid tussen kleinere en grotere populaties. Een actieve monitoring is voor beide noodzakelijk. Echter, met betrekking tot grotere populaties zal het niet langer mogelijk (of noodzakelijk) zijn om elk detail over het hele gebied te verzamelen. Hier zal de gestratificeerde aanpak worden toegepast.

Jaarlijks moet van een aantal roedels zoveel mogelijk informatie worden verzameld (roedelgrootte, territoriumgrootte, aantal pups), zelfs voor grotere populaties. Deze gegevens helpen om de populatiedynamiek te begrijpen en zijn nodig om de gegevens in een meer gestratificeerde vorm te kalibreren.

4.3.2.1 Aanbevolen methoden voor het bepalen van de populatiegrootte en het bevestigen van reproductie.

Reproductie

In veel landen wordt door sneeuw tracking in de winter het aantal dieren dat zich samen in het territorium van een roedel bevindt gebruikt om de voortplanting te bevestigen. De meeste van de jaarlingen in deze gebieden zijn echter al vertrokken voor hun tweede winter. In Duitsland is de aanwezigheid van enkele jaarlingen heel normaal (REINHARDT & KLUTH unpubl.). Dit maakt echter de interpretatie van sporen moeilijker. Daarom moet de reproductie worden bevestigd in de zomer en herfst. In midden juni begint een actieve zoektocht naar wolvenpup sporen in gebieden waar ten minste twee volwassen wolven zijn gevestigd.

Een verzameling van wolvendrollen van april tot september in relatief begrensde gebieden kan wijzen op reproductie. In de buurt van *rendez-vous sites*, kunnen wolvendrollen zich ophopen op boswegen en paden die wolven gedurende deze periode intensiever gebruiken dan de rest van hun territorium (ZUB et al. 2003). In de afgelopen jaren is het gebruik van **cameravallen** in combinatie met sporenonderzoek de meest succesvolle methode voor de bevestiging van de reproductie in Duitsland en West-Polen geweest. Cameravallen worden geplaatst langs boswegen of kruisingen waar wolvensporen en / of sporen van de pups gevonden zijn (bijv. bij waterplekken). Naarmate ze ouder worden, worden de pups steeds actiever, waardoor de kans toeneemt dat ze gebruik maken van dezelfde paden als de volwassenen. Sommige ouders veranderen in de zomer meerdere malen van locatie met hun pups. In dit geval zal het zoeken naar activiteitencentra zich wellicht meerdere malen moeten herhalen en de locaties van de camera's moeten worden aangepast.

Het herkennen van de pups wordt steeds moeilijker naarmate ze ouder worden, dus de monitoring vereist speciale ervaring. In hun eerste winter hebben de meeste pups een extra pluizige puppyvacht. Voor sommige individuen kan het nog steeds moeilijk zijn om ze correct toe te wijzen als pup of jaarling op basis van foto's alleen. Om in de late winter een onderscheid te kunnen maken tussen de sporen van jaarlingen en de sporen van de pups zijn er zeer goede omstandigheden en ervaring nodig. In diepe sneeuw is dit bijna niet mogelijk.

Een andere methode om de voortplanting in de zomer te bevestigen is het uitgelokt **huilen**. (akoestische monitoring). Bij deze methode worden opnames van wolf geluiden afgespeeld of imiteren mensen wolven gehuil en proberen zo antwoord te krijgen van de wolven. Vaak zullen de pups sneller reageren op dergelijke stimuli, en ze kunnen worden geïdentificeerd als jonge dieren op basis van hun hoge gehuil (NOWAK et al. 2007). Over het algemeen heeft het stimuleren van huilen echter een laag slagingspercentage. Het succes kan zelfs in één en dezelfde regio variëren (MARBOUTIN 2008). Daarom is voorzichtigheid geboden bij relevante interpretatie. Het ontbreken van een reactie betekent niet noodzakelijkerwijs dat er geen reproductie is.

De voortplanting kan ook worden bevestigd door **genetische analyses**, zij het met enige vertraging. Nogmaals, deze methode is gebaseerd op **sporenonderzoek**, waaronder sneeuw tracking, om voldoende genetische data in een roedel te verzamelen. Maar ook met deze methode zijn er altijd gevallen waarin het onduidelijk blijft of een individu een pup of een jaarling is bij bemonstering.

In Polen kunnen vers opgegraven of gerenoveerde holen die in de zomer of het begin van de herfst worden gevonden ook worden beschouwd als een bevestiging van reproductie. In Duitsland is een hol alleen niet voldoende om de reproductie te bevestigen, zelfs als het hol recente tekenen van graven vertoont. Er zijn verschillende gevallen waarin wolven holen hebben gegraven of geïnspecteerd, maar zich niet hebben gereproduceerd (zie 4.3.3).

Opmerking [ ]: Ik denk dat dit meer succes heeft in combinatie met sporenonderzoek. (de dieren moeten immers binnen gehoorafstand zijn) Ik vraag me persoonlijk wel af of de dieren niet onnodig verstoord worden. Als dit werkt weet je immers al waar het hol zich bevind en kan je beter Cameravallen plaatsen.

Opmerking [ ]: Belangrijk dat we het eerste jaar drollen/ dna vinden van de pups.

Kortom: Het bevestigen van de reproductie is meestal een arbeidsintensief proces. Sporenonderzoek in combinatie met het gebruik van cameravallen in de zomer is de meest veelbelovende combinatie geworden onder de condities zoals die in de laaglanden van Polen en in Duitsland. Genetische analyse kan ook helpen om de reproductie te bevestigen, zij het met enige vertraging. Genetische methoden omvatten veel veldwerk voor bemonstering.

Minimale populatiegrootte

Roedels kunnen worden gedetecteerd door middel van sporenonderzoek, sneeuwtracking, cameravallen of genetische analyse. De gevonden sporen moeten duidelijk de aanwezigheid van meer dan twee dieren of de voortplanting bevestigen. Om de aanwezigheid van een wolvenpaar te bewijzen, moeten herhaaldelijk sporen gevonden worden die aantonen dat de dieren samen waren (2 drollen op 1 kruispunt, 2 loopsporen, verschillend DNA op 1 prooidier), of moeten herhaaldelijk afzonderlijke sporen op dezelfde plek worden gevonden, met tussenposen van ten minste 4 weken tussen individuele waarnemingen/ sporen. Hierbij wordt geprobeerd om gevallen uit te sluiten waarin twee wolven zijn bevestigd die niet echt een paar vormen.

Opmerking [ ]: Eigen voorbeeld

De laatste jaren is duidelijk geworden dat het steeds moeilijker wordt om onderscheid te maken tussen verschillende roedels als een gebied verzadigd raakt met wolventerritoria. Dit vereist intensieve camera trapping en /of toepassing van genetisch onderzoek. In individuele gevallen kan telemetrie nuttig zijn, maar het is niet mogelijk om alle wolven in een gebied te voorzien van een gps band. Om te faciliteren dat deze territoria goed gemonitord kunnen worden zijn er regels opgesteld op basis van de ervaringen van de afgelopen jaren (tabel 3). Naarmate de jaren verstrijken en meer kennis wordt opgedaan kunnen deze regels worden aangepast.

Voor dit soort analyses is het van cruciaal belang om alle gegevens uit de gebieden in kwestie te beoordelen en te interpreteren ongeacht de administratieve grenzen. Zelfs als alle gegevens bekend zijn kan het enkele maanden of zelfs een jaar duren voordat het totale plaatje in elkaar is gezet. Hoe meer details ontbreken, hoe moeilijker de analyse van het totaalbeeld wordt.

Door op deze manier het aantal roedels / paren te meten, wordt een schatting gemaakt van het minimumaantal roedels / paren. De combinatie van sporenonderzoek, cameravallen en genetische analyses lijkt uitvoerbaar, zelfs met een verwachte groeiende populatie de komende jaren.

Voor sommige populaties wordt een minimum- en maximumschatting gegeven van de werkelijke aantallen van wolven aanwezig in het gebied. De minimale roedelgrootte kan worden bepaald op basis van sneeuw tracking of sporen in het zand, camera vallen of intensieve genetische monitoring.

In veel landen wordt de roedelgrootte in de late herfst/winter bepaald door sneeuw tracking. In Duitsland / West-Polen is dit moeilijk vanwege de onzekere sneeuwcondities, maar in de zomer is vaak ook redelijke data te verzamelen. Om te garanderen dat de data te vergelijken is met andere landen is het belangrijk dat de winter en zomer roedelgrootte vastgelegd wordt wanneer mogelijk. De datum van het verzamelen van de informatie is hierbij heel belangrijk.

Om de populatiegrootte in te schatten kunnen analyses van de vangst/ hervangst analyses gebaseerd op genetische gegevens het meest geschikt zijn. Deze methode levert schattingen op van de populatie (minimum, maximum) met betrouwbaarheidsintervallen op basis van dezelfde verhouding. Individuen worden herhaaldelijk "gevangen genomen" en nieuwe individuen worden ontdekt. Met de ontwikkeling van nieuwe genetische methoden, kunnen de laboratoriumprijzen aanzienlijk dalen in de komende jaren waardoor CMR meer haalbaar wordt. De inspanningen die nodig zijn voor het verzamelen van voldoende genetische monsters blijft echter hoog. De bemonsteringsinspanning per territorium moet vergelijkbaar zijn over het verspreidingsgebied .

De vragen die met behulp van genetische analyses worden gesteld, kunnen tussen de twee landen verschillen (REINHARDT et al. 2012). Echter, we raden sterk aan om gezamenlijke genetische monitoring in de grensgebieden toe te passen om zo grensoverschrijdende territoria te kunnen identificeren. Dit omvat alle gebieden aan de Oder-Neisse grens. Om dit te doen moeten ongeveer 5 - 10 monsters per territorium per jaar aan beide zijden van de grens worden verzameld en geanalyseerd. Tot 2013 werden monsters uit zowel Duitsland als West-Polen geanalyseerd in hetzelfde lab, namelijk de Senckenberg Instituut (Gelnhausen, Duitsland). Om de vergelijkbaarheid van de gegevens te verzekeren, raden we aan om in de toekomst ook een gemeenschappelijk

laboratorium te gebruiken. Als dit niet mogelijk is, dan moeten de verschillende laboratoria dezelfde protocollen gebruiken en zorgen voor kalibratie die een gezamenlijke gegevensanalyse mogelijk maakt.

Kortom: De combinatie van onderzoeksmethoden (sporenonderzoek, cameravallen, genetische analyses) zijn voldoende gebleken om de minimale populatiegrootte in Duitsland vast te stellen, ondanks de populatiegroei die in de loop der jaren wordt verwacht.

Als een schatting van de populatiegrootte in aantal individuen wordt gevraagd, is intensieve genetische monitoring in het hele gebied waar de soort voorkomt nodig.

4.3.3 Standaardisatie van de gegevensinterpretatie

Parameter	Methode	Duitsland	Polen
Gebied van voorkomen	Sporen onderzoek, cameraval, genetische analyse	Eén C1 of drie onafhankelijke C2* meldingen per 10x10 hokje per jaar.	Twee C1 of één C1 en twee x C2. Of 4x C2*,** waarnemingen per 10x10 hokje per jaar. Als er in voorgaande jaren wolven aangetoond zijn, is er minder bewijs nodig.
Populatie grootte	Sporen onderzoek, cameraval, genetische analyse, Sneeuw tracking	Minstens één C1 of twee onafhankelijke C2* waarnemingen. Als er een spoor van 2 km gedocumenteerd wordt is deze ene C2 melding voldoende. Om een paartje aan te tonen is één C1 of C2* nodig waarin territoriaal markering te zien is. Zonder markering zijn er twee C1 of C2* waarnemingen nodig met een tussenpauze van min 4 weken. Een gevestigde wolf toon je aan door in 6 maanden minimaal twee C1 waarnemingen of 3 onafhankelijke C2* waarnemingen.	Minstens één C1 of twee onafhankelijke C2*,** waarnemingen. Als er een spoor van 2 km gedocumenteerd wordt is deze ene C2 melding voldoende. Om een paartje aan te tonen is één C1 of C2*,** nodig waarin territoriaal markering te zien is. Zonder markering zijn er twee C1 of C2*,** waarnemingen nodig met een tussenpauze van min 4 weken. Een gevestigde wolf toon je aan door in 6 maanden minimaal twee C1 waarnemingen of 3 onafhankelijke C2*,** waarnemingen.
Onderscheid maken tussen verschillende territoria.	Sporen onderzoek, genetische analyse, cameraval, telemetrie.	Reproductie is aangetoond in beide territoria tegelijkertijd of Reproductie is aangetoond in mei- juli tenminste 10 km uit elkaar of 1 van de territoria is bekend door telemetrie of Mogelijk omdat individuen makkelijk te herkennen zijn (camera val) of	Reproductie is aangetoond in beide territoria tegelijkertijd of Reproductie is aangetoond in mei- juli tenminste 10 km uit elkaar of 1 van de territoria is bekend door telemetrie of Mogelijk omdat individuen makkel jk te herkennen zijn (camera val) of

		genetische analyse.	genetische analyse.
Roedel grootte	Sporen onderzoek (nadruk op prenten), sneeuw tracking, genetische analyse, cameraval.	De minimale roedelgrootte kan bevestigd worden met één C1 of C2***	De minimale roedelgrootte kan bevestigd worden met één C1 of C2***
Reproductie	Sporen onderzoek (nadruk op prenten van pups), sneeuw tracking, genetische analyse, cameraval, uitgelokt huilen.	Tenminste 1 pup moet vastgesteld zijn met één C1 of 2 onafhankelijke C2* sporen of Een lacterende teef is vastgesteld met een C1	Tenminste 1 pup moet vastgesteld zijn met één C1 of 2 onafhankelijke C2* sporen of Een lacterende teef is vastgesteld met een C1 of Een nieuw of gerenoveerd wolven hol gevonden in de zomer geld als C2*

*Let op de verschillende betekenissen tussen C2 en C3 in duitsland en Polen (hst 4.1).
**C2 waarnemingen alleen zijn niet voldoende.
***Als de aanwezigheid van een roedel al is bevestigd is één C2 waarneming genoeg om de minimale roedelgrootte te bepalen.

In dit verslag worden voorstellen gedaan voor gemeenschappelijke controlenormen voor de Centraal-Europese wolvenpopulatie.
die een gemeenschappelijke beoordeling van de gedeelde bevolking mogelijk maken. De overige verschillen
tussen Polen en Duitsland bij de beoordeling van de gegevens (tabel 3) van geringe betekenis zijn en zal naar onze mening een degelijke beoordeling van de bevo king niet in de weg staan. Echter, in de volgende gevallen
we geven een opsomming van deze verschillen, beschrijven exemplarisch welke afwijkingen in de resultaten te zien zullen zijn.
en corrigerende maatregelen voor te stellen.
In Polen kan een wolf die door een ervaren persoon onder goede omstandigheden wordt waargenomen, zijn
geteld als C2, terwijl in Duitsland alle waarnemingen - ook die door ervaren
personen - zijn C3. De SCALP-criteria categoriseren de borden op basis van verifieerbaarheid, en niet op basis van
volgens hun betrouwbaarheid. Deze strikte vorm van gegevensbeoordeling werd door alle partijen geaccepteerd.
grote carnivoren deskundigen in Duitsland tijdens het proces van de ontwikkeling van de nationale normen voor het toezicht. Sinds 2009 wordt de beoordeling van wolf- en lynxtekenen uitgevoerd.
volgens deze criteria. Natuurlijk twijfelt niemand eraan dat onder goede omstandigheden....
ervaren personen kunnen een wolf herkennen als een wolf, maar een waarneming kan niet worden geverifieerd.
per se. Het duurt echter enige tijd om vertrouwd te raken met de strenge categorieën van controleerbaarheid. Hoewel Polen een lange traditie heeft op het gebied van wolvenmonitoring en veel van de volgende landen heeft
meer mensen met ervaring op dit gebied dan in Duitsland, het systeem voor de toepassing van SCALP-criteria
is nieuw. Wij zijn van mening dat dit enige verschil in toepassing van de SCALP-criteria
zal de uitkomst van de bevo kingsbeoordeling niet veranderen, met name met betrekking tot de volgende aspecten
rekening houdend met het feit dat C2-waarnemingen alleen niet volstaan om een pak/paar te bevestigen of om
een rastercel bezetten. Wij zijn niet op de hoogte van waarnemingen van wolf door ervaren personen in
Duitsland buiten de anders bevestigde wolvengebieden. Daarom zal dit verschil
heeft waarschijnlijk geen invloed op de beoordeling van de bevolking. Voor toekomstige evaluaties zullen we echter

adviseren om na te gaan of het categoriseren van waarnemingen door ervaren personen als C2 in Polen heeft enige invloed op de resultaten. Wij willen bij voorkeur dit verschil in de komende jaren te overbruggen.

In Polen kan de voortplanting worden bevestigd door tekenen van een vers gebruikt wolvenhol, terwijl in Polen de voortplanting kan worden bevestigd door tekenen van een vers gebruikt wolvenhol, terwijl in Duitsland is er bewijs dat niet-reproduceerbare wolven ook holen kunnen graven. In de winter 32 2006 / 2007 werden drie pas gegraven wolfsholen op het grondgebied van de Zschorno gevonden. paar (Brandenburg). Dit paar bestond uit twee broers en zussen die van 2007 tot en met 2013 een niet met succes gereproduceerd. In het voorjaar van 2011 zijn twee wolvenholen van het jaar daarvoor van het Seenland-pakket (Saksen) werden met automatische camera's bewaakt. Een van deze holen werd herhaaldel jk gecontroleerd door een twee jaar oud vrouwtje uit dit pakje, die zich niet reproduceren. Het voortplantende teefje van deze roedel heeft haar pups opgevoed in een ander hol in plaats daarvan. Dit toont aan dat er holen kunnen zijn die gecontroleerd / opgegraven worden door wolven die niet reproduceren. De toepassing van de Poolse aanpak in Duitsland zou tot nu toe hebben betekend dat er een valse bevestiging van de reproductie (in 2007). In de toekomst raden wij u aan om het volgende bij te houden van hoe vaak de voortplanting van de wolf in Polen wordt bevestigd door de aanwezigheid van een wolvenhol. alleen. Verder raden wij aan om gegevens te verzamelen over hoe vaak verse wolvenholen zijn gevonden in gebieden van niet-reproducerende wolven, bijvoorbeeld in gebieden die bewoond worden door paren die zich nog niet reproduceren. Maar we willen er ook op wijzen dat het in de toekomst het zal steeds moeilijker worden om de reproductie in elke verpakking te bevestigen. elk jaar. Het kan goed z jn dat we met een verdere toename van de bevo king geen langer in staat zijn om dit voor de hele bevolking te bereiken, maar we moeten wel focus op geselecteerde gebieden / packs. Bij het gebruik van deze gelaagde monitoring aanpak hebben we adviseren strengere criteria toe te passen om de voortplanting te bevestigen dan een verse opgegraven hol.

Polen streeft ernaar om jaarlijks het gebied met een permanente wolvenbezetting in kaart te brengen en daarom stelt strengere eisen aan de bezetting van een rastercel dan Duitsland, waar zowel permanente als sporadisch bezette rastercellen in kaart worden gebracht. De verschillen tussen permanente en sporadisch bezette rastercellen worden duidelijk wanneer kaarten van opeenvolgende jaren over elkaar worden gelegd. In Duitsland is er sporadisch een wordt ook beschouwd als waardevolle informatie, met name in gebieden zonder regelmatige aanwezigheid van wolven. In Polen wordt het niet nodig geacht om te enquêteren voor sporadisch voorkomen van wolven, noch is dit vereist op grond van de habitatrichtlijn.

In Polen zijn er minstens twee C1 of vier C2 nodig om een roostervak te bezetten, terwijl er minder C2 zijn nodig voor rastercellen rond een cel met bevestigde wolfreproductie. In Duitsland, slechts één C1 of drie C2 nodig zijn, ongeacht of de reproductie is bevestigd of niet. De aanpak om de eisen rond de gebieden te verlagen waar de reproductie is bevestigd, werd aanbevolen door de Duitse auteurs van dit verslag, maar werd afgewezen tijdens de jaarlijkse monitoringvergadering in september... 2013 in Duitsland. Toepassing van de Poolse aanpak op de monitoringgegevens voor Saksen voor de volgende doeleinden 2012 / 2013 zouden er nog twee roostervakken in gebruik zijn geweest (32 in plaats van 30). Onder de Duitse normen werden er te weinig C2-borden in de twee netten gedocumenteerd. cellen. Aangezien deze cellen grenzen aan cellen waar de voortplanting werd bevestigd, zijn er minder C2 zou noodzakelijk zijn geweest in Polen. Aan de andere kant, alle rastercellen bezet in de 2012 / 2013 in Saksen had meer dan één C1 (slechts één zou genoeg zijn geweest), niemand was alleen met C2 bezig. Daarom is het toepassen van de Poolse aanpak onder die meer dan één C1 nodig is om een rastercel te bezetten, zou niet van invloed zijn geweest op

het resultaat. Dit betekent dat de verschillen in de twee benaderingen van ondergeschikt belang zijn. gevolg in gebieden met intensieve monitoring en permanente bewoning door de wolf. De verschillen zouden echter groter z jn wanneer de monitoring minder intensief is en in het geval van gebieden waar wolven slechts af en toe opduiken. Wij denken dat deze verschillen zullen leiden tot 33 waarschijnlijk worden opgelost tijdens het werken met en het verfijnen van de gezamenlijke bewakingsnormen in de komende jaren. Voor een betere vergel jkbaarheid tussen de verschillende gebieden waar het voorval zich heeft voorgedaan in Polen en Duitsland raden wij aan om rastercellen als sporadisch te markeren op de Duitse kant waar het bekend is of zeer waarsch jnlijk is dat deze slechts af en toe bezet z jn. In de toekomst bevelen wij jaarl jkse bijeenkomsten aan waarop de monitoringgegevens van beide landen moet worden gepresenteerd. Voorwaarde is wel dat de normen in beide landen worden toegepast. Het resultaat moet een gezamenlijke bevolkingsevaluatie zijn, met name met betrekking tot mogelijke grensoverschrijdende gebieden. Voor deze gebieden moeten de gegevens worden gepresenteerd en vergeleken. op de vergaderingen om hun status - grensoverschrijdend of niet - te beoordelen. In dit opzicht is het essentieel dat de genetici die aan het CEWP werken deze vergaderingen bijwonen. De nadruk moet ook liggen op worden over de bestaande verschillen in de hierboven besproken evaluatie van de gegevens en over de vraag of deze verschillen van invloed op de verkregen resultaten. Deze vergaderingen moeten worden gepland na de nationale gegevensverzamelingen. Wij bevelen deze jaarlijkse bijeenkomsten aan voor de huidige Habitats. Rapportageperiode van de richtlijn. Na deze periode dient te worden besloten of de jaarlijkse cyclus moet worden onderhouden of uitgebreid. Het resultaat van deze jaarlijkse gezamenlijke beoordeling moet een kort voortgangsverslag over de centrale Europese wolvenpopulatie met gezamenlijke verspreidingskaarten en schattingen van de populatiegrootte. Voor de verspreidingskaarten, cirkels van 200 km² zijn getekend voor verpakkingen. Voor paren, nog een ander symbool / kraagje moet worden gebruikt voor differentiatie. Tijdens de jaarlijkse vergaderingen moeten eventuele wijzigingen van de gemeenschappelijke controlenormen als volgt zijn: - de volgende wijzigingen in de gemeenschappel jke controlenormen worden aangebracht op verzoek besproken en indien overeengekomen opgenomen. Dit moet dus een actief document zijn dat een actief document is dat onderhevig aan voortdurende verbetering, aangezien nieuwe kennis wordt opgedaan op basis van de ervaring. verzameld bij de jaarlijkse gezamenlijke evaluaties. W j raden u ten zeerste aan om wolfdeskundigen uit te nodigen van alle landen die het CEWP op deze bijeenkomsten delen. Deze landen moeten ernaar streven om bij te dragen tot deze gemeenschappelijke controlenormen en deze aan te passen.

4.3.4 Gegevensopslag en evaluatie

Polen

Een database met al het verzamelde bewijsmateriaal over de aanwezigheid van wolf bestaat in Polen. sinds 2000. Het werd ontworpen door het Onderzoeksinstituut voor zoogdieren van de Poolse Academie voor Onderzoek in Polen. Wetenschappen om gegevens te berekenen over wolven uit heel Polen in het kader van de Nationale wolf- en lynxtelling (zie hoofdstuk 2.4). Het heeft dus betrekking op alle gedefinieerde populaties.... van wolven die in het land bestaan: Centraal-Europees, Karpaten en de Oostzee. Vandaag is de database bevat meer dan 28.000 sets van informatie over de aanwezigheid van wolf met geografische coördinaten. Dezelfde databasemalplaatje wordt gebruikt om het herstel van de wolf in het westen van het land te monitoren. Polen. Het sjabloon is gemaakt in Excel, is eenvoudig te bedienen, te analyseren en te vergelijken in de tijd.

regio's, type informatie en maakt export naar de meest populaire GIS-software mogelijk om zo GIS-lagen maken (bijv. ArcView "shp" of MapInfo "tab"). De Excel-databasesjabloon is ook de volgende gemakkelijk te delen met collega's via e-mail, wat het mogelijk maakt om de bevindingen te berekenen die zijn verzameld door het meest ervaren personen rechtstreeks naar het sjabloon en stuur het terug naar de persoon die het heeft gemaakt. verantwoordelijk voor het onderhoud van de database voor het hele land. Na tien jaar van ervaring met dit sjabloon, raden wij u aan om dezelfde database te gebruiken, maar met een paar verbeteringen en vereenvoudigingen voor het toezicht op wolven in West-Polen.

Duitsland

In Duitsland zijn de deelstaten verantwoordelijk voor de monitoring van de wolven; de verzamelde gegevens zijn dus de eigendom van de Länder en zijn over het algemeen opgeslagen in verschillende regionale databanken. Een keer per jaar, de personen die verantwoordelijk zijn voor het toezicht op de wolf en de lynx komen onder de paraplu van het BfN bijeen voor een gezamenlijke beoordeling van de gegevens. De resultaten van deze jaarlijkse vergaderingen zijn beoordelingen van de de omvang van de populatie en het gebied waar zowel de wolf als de lynx in Duitsland voorkomt, zijn geharmoniseerd. op nationaal niveau. Uitzondering vormen de gegevens die verzameld worden op federaal grondgebied (meestal actieve of voormalige militaire opleidingen). redenen). Deze federale gebieden behoren tot het federaal Ministerie van Defensie (BMVG) en zijn beheerd door het Federaal Bureau voor Vastgoedzaken (BImA). Alle wolvenmonitoringgegevens van deze gebieden worden naar LUPUS gestuurd voor evaluatie en archivering, waar ze worden opgeslagen in een SQL-database. waardoor snelle analyses mogelijk zijn. Eenmaal per jaar worden deze gegevens verzameld in een landelijke verslag voor het BImA en het BMVG over de situatie van de wolf op het federale grondgebied Gegevens ter bevestiging van bestaande en nieuwe pakketten en paren, evenals gegevens over sterftegevallen zijn door LUPUS het hele jaar door verzameld om een meer actueel beeld te krijgen van de snelle verspreiding van de producten. wolvenpopulatie in Duitsland. Tot op heden zijn deze gegevens aan de deelstaten verstrekt. autoriteiten op verzoek en in de toekomst zullen deze op een eigen website beschikbaar worden gesteld.

CEWP

Met opmaak: Tekstkleur: Rood

Aangezien de controle op lange termijn zal worden uitgevoerd "om na te gaan of een maatregel in overeenstemming is met de voorschriften". met een verwacht doel" (zie hoofdstuk 3.1), moeten alle gegevens die in het kader van de jaarlijkse enquêtes worden verzameld, de volgende zijn berekend en opgeslagen in een goed ontworpen database die het mogelijk maakt om eenvoudig te evalueren en te tussen de jaarvergelijking. Aangezien het CEWP reeds door vier landen (Polen, Duitsland, Tsjechië, Denemarken), die verschillende talen gebruiken, met verschillende wettelijke systemen met betrekking tot milieugegevens en verschillende controlestructuren, zal het moeilijk zijn om om een gezamenlijke database te beheren met alle ruwe gegevens van de hele bevolking. Het is echter sterk aanbevolen dat elk land een nationale database heeft, waar gegevens over de ontwikkeling van de populatieomvang (aantal verpakkingen, paren en hoe ze werden bevestigd), de gebied van voorkomen, sterftegevallen, enz. wordt opgeslagen. Hieruit kunnen de cumulatieve gegevens worden afgeleid gegenereerd en gedeeld met andere landen van het CEWP na een gezamenlijke beoordeling van de gegevens voor elk controlejaar tijdens de jaarlijkse vergaderingen van deskundigen.

Erkenning

We willen vooral alle mensen bedanken die hebben deelgenomen aan de workshops die in mei hebben plaatsgevonden.
2013. Zonder hun hulp, en in het bijzonder zonder de hulp van [redacted], heeft [redacted] en [redacted], zou het niet zijn geweest...
de mogelijkheid om deze normen te ontwikkelen. We willen ook [redacted] bedanken, [redacted], die een eerder ontwerp van het
monitoringstandaarden en suggesties die ons hielpen om deze beter te synchroniseren.
[redacted] en [redacted] hielpen erg veel om de tekst te verbeteren en zorgden voor de volgende zaken
waardevolle opmerkingen voor dit verslag.
W j danken de leden van de Pools-Duitse wolfwerkgroep voor hun inspanningen om de toekomstig gezamenlijk beheer van de Centraal-Europese wolvenpopulatie, waarbij dit verslag een kleine stap voor. Met speciale dank aan [redacted] van het Bundesamt für Natur Conservering (BfN) voor zijn projectondersteuning en behulpzame samenwerking. [redacted] had een
een grote rol in het organiseren van dit project en daar willen we hem voor bedanken.
De werkzaamheden werden gefinancierd met middelen van het Bondsministerie voor Milieu, Natuur en Milieu.
Behoud, bouw en nucleaire veiligheid (BMUB).
36

Literatuur

Beoordeling, monitoring en rapportage uit hoofde van artikel 17 van de Habitatrichtl jn: Uitleg nota's en richtsnoeren voor de periode 2007-2012. Definitieve versie 2011 en DocHab-04-04-03/03 rev.3

Boitani, L., Ciucci, P., Mortelliti, A. 2012. Het ontwerpen van carnivorenonderzoeken. In: Boitani, L., Powell,
R.A. (Eds.). Carnivoor ecologie en behoud. Een handboek met technieken. Oxford University Press, Oxford: 8-30.

Breitenmoser, U., Breitenmoser-Würsten, Ch., von Arx, M., Zimmermann, F., Ryser, A., Breitenmoser, Angst, Ch., Molinari-Jobin, A., Molinari, P., Linnell, J., Siegenthaler, A., Weber, J.-M.
2006. Richtsnoeren voor het toezicht op de Lynx. KORA Bericht nr. 33 e.

DocHab 04-03/03-rev.3: Beoordeling van, toezicht op en verslaglegging over de staat van instandhouding van de bestanden.
Voorbereiding van het verslag 2001-2007 uit hoofde van artikel 17 van de Habitatrichtlijn.

Elgmork, K. Brekke, O., Selboe, R. 1976. Pålitelighet avginger om spor og sportegn av bjørn fra Vassfartraktene. Fauna, 29,45-50.

Fabbri, E., Miquel, C., Lucchini, V., Santini, A., Caniglia, R., Duchamp, C., Weber, J.-M.., en de andere twee landen,
Lequette, B., Marucco, F., Boitani, L., Fumagali, L., Taberlet, P., Randi, E. 2007. Van de Apennijnen naar de Alpen: kolonisatiegenetica van de natuurlijk groeiende Italiaanse wolf. (*Canis lupus*) bevolking. Moleculaire Ecologie 16: 1661-1671.

Fuller, M.R., Fuller, T.K. 2012. Radio-telemetrieapparatuur en toepassingen voor carnivoren. In: Boitani, L., Powell, R.A. (Eds.). Carnivoor ecologie en behoud. Een handboek van technieken. Oxford University Press, Oxford: 152-168.

Fuller, T.K., Sampson, B.A. 1988. Evaluatie van een gesimuleerde huilende enquête voor wolven. Tijdschrift
van Wildlife Management 52: 60-63.

Galaverini, M., Palumbo, D., Fabbri, E., Caniglia, R., Greco, C., Randi, E. 2012. Toezicht wolven (*Canis lupus*) door middel van niet-invasieve genetica en cameravangst: een kleinschalige proefproject
studie. European Journal of Wildlife Research 58: 47-58.

Gese, E.M., Cooley, H.S., Knowlton, F.F. 2012. Het ontwerpen van een monitoringplan. In: Boitani, L., Powell, R.A. (Eds.). Carnivoor ecologie en behoud. Een handboek met technieken. Oxford University Press, Oxford: 353-361.

Greenwood, J.J.D., Robinson, R.A. 2006. Beginselen van bemonstering. In: Sutherland W.J. (Ed.). Ecologische tellingstechnieken. Tweede editie. Cambridge University Press, Cambridge: 11-86.

Jędrzejewska, B., Jędrzejewski, W., Bunevich, A.N., Miłkowski, L., Okarma H. 1996. Bevolkingsdynamiek van de wolven *Canis lupus* in Białowieża Primeval Forest (Polen en

Belarus) met betrekking tot de jacht door mensen, 1847-1993. Zoogdierbeoordeling 26: 103-126.
Jędrzejewski, W., Nowak, S., Schmidt, K., Jędrzejewska, B. 2002. Wolf en Lynx in Polen - resultaten van de inventaris van 2001. Ruimte 51: 491-499.
Jędrzejewski, W., Borowik, T., Nowak, S. 2010. Wi k *Canis lupus*. In: Makowska-Juchiewicz, M. (Eds.).... Toezicht op diersoorten. Methodologische gids. Deel I. Hoofd Inspectie voor Milieubescherming, Warschau: 297-318.
37
Kaczensky, P. 1996. Vee-carnivoor conflicten in Europa. Munich Wildlife Society.
Kaczensky, P., Kluth, G., Knauer, F., Rauer, G., Reinhardt, I., Wotschikowski, U. 2009. Monitoring van grote roofdieren in Duitsland. BfN-scripts 251.
Kaczensky, P., Chapron, G., von Arx, M., Huber, D., Andrén, H.,Linnell, J.D.C. (Eds) 2013. Status, beheer en distributie van grote carnivoren - beer, lynx, wolf & veelvraten - en de status, het beheer en de distributie van grote carnivoren - beren, lynxen, wolf & veelvraten - in Europa. Verslag opgesteld voor de Europese Commissie. Contract 070307/2012/629085/SER/B3.
Llaneza, L., Ordiz, A., Palacios, V., Uzal, A. 2005. Monitoring van wolvenpopulaties met behulp van huilen punten in combinatie met de transecten van de bord-enquête. Wilde biologie in de praktijk 1 (2): 108-117.
Linnell, J.D.C., J.E. Swenson, A. Landa en T. Kvam. 1998. Methoden voor het toezicht op de Europese grote carnivoren - Een wereldw jd overzicht van relevante ervaringen. NINA Oppdragsmelding, 549: 1-38.
Linnell, J., Salvatori V., Boitani, L. 2008. Richtsnoeren voor beheersplannen op het niveau van de bevolking voor grote carnivoren in Europa. Een groot Carnivoor Initiative for Europe-rapport opgesteld voor de Europese Commissie (contract 070501 /2005/424162/MAR/B2).
Marboutin, E. 2008. Monitoring van een recoloniserende wolvenpopulatie: beperkingen en paradoxen. Document gepresenteerd op de monitoringworkshop in München 1 7.-1 9.6.2008.
Nowak, S., Mysłajek, R.W. 2011. Wilki na zachchod od Wisły. Vereniging voor de Natuur "Wolf", Twardorzeczka.
Nowak, S., S., Jędrzejewski, W., Schmidt K., Theuerkauf, J., Mysłajek, R.W., Jędrzejewska, B. 2007. Huilende activiteit van vrije wolven (*Canis lupus*) in het Białowieża Primeval Bos en het westelijke Beskidy gebergte (Polen). T jdschrift voor Ethologie 3: 231-237.
Reinhardt, I., Kluth, G. 2007: Leven met wolven - Een gids voor het omgaan met een conflict-bedreigd conflict. Tierart. BfN Skripten 201.
Reinhardt, I.,Kluth, G. 2011. Pilootstudie naar de migratie en verspreiding van wolven in Duitsland. Eindverslag, O&O-projecten (FKZ 806 86 080).
Reinhardt, I., Kluth, G., Nowak, S., Mysłajek, R.W. 2012. Een overzicht van het beheer van de wolf in Polen en Duitsland met aanbevelingen voor toekomstig grensoverschrijdend beheer. Eindverslag voor het Duitse Bondsministerie voor Milieu, Natuurbehoud en Milieubeheer en Milieubeheer.
Nucleaire veiligheid (BMU) (N I 3 - 45031 POL/0).
Root-Gutteridge H., Bencsik M., Chebli M., Gentle L.K., Terrell-Nield C., Bourit A., Yarnell R., Bourit A., Yarnell R., en de andere twee zijn de twee belangrijkste redenen.
W. 2013. Het identificeren van individuele wilde grijze wolven (*Canis lupus lupus lycaon*) met behulp van fundamentele frequentie en amplitude van gehuil. Bio-akoestiek: http://dx.doi.org/10.1080/09524622.2013.817317
Van Dyke, F.G., Brocke, R.H. 1987a. Zoektechniek voor bergleeuwenbord bij specifieke locaties. Wildlife Society Bulletin 15: 256-259.
Van Dyke, F.G., Brocke, R.H. 1987b. Waarnemings- en trackrapporten als indices van de bergleeuwen aanwezigheid. Wildlife Society Bulletin 15: 251-256.
Wolsan, M., Bieniek, M., Buchalczyk, T. 1992. De geschiedenis van de distributie- en numerieke veranderingen van de wolf *Canis lupus* L. in Polen. In: Bobek, B., Perzanowski, K., Regelin, W., K., Regelin.
38
L. (Eds.).... Globale trends in wildbeheer. Trans. 18e IUGB Congres, Krakau, Krakau

1987 Świat Press Publishing House, Krakau-Warschau: 375-380.
Zub, K., Theuerkauf, J., J., Jędrzejewski, W., Jędrzejewska, B., Schmidt, K., Kowalczyk, R. 2003. Merkteken op het grondgebied van de verpakking van de wolf in het oerbos van Białowieża (Polen). Gedrag 140:
635-648.

Aanvullende verwijzingen naar het identificeren en beoordelen van wolftekens:

Jędrzejewski, W., Sidarowicz, W. 2010. De kunst van het opsporen van dieren. Zoogdieronderzoek Instituut van de Poolse Academie van Wetenschappen, Białowieża.
Kaczensky, P.T. Huber, I. Reinhardt & G. Kluth. 2008 (Neuauflage). Wer Wer War Es? Spuren en Detecteer en documenteer scheuren in grote roofdieren. Beiers Landesjagdverband,
Molinari, P., U. Breitenmoser, A. Molinari-Jobin, M. Giacometti. 2000. Raubtiere am Werk. Handleiding voor het bepalen van grote roofdierscheuren en andere controles. Rotografica Verlag, Limena, Italien.
Nowak S., Myslajek R. W. W. W. 2000. Het pad van de wolf. Vereniging voor de natuur "Wolf", Godziszka.

Bijlage 1. Financieringsbronnen en kosten van de wolvenmonitoring in verschillende Europese landen

Zoals uit tabel 1 blijkt, lopen de kosten van het toezicht op wolven sterk uiteen tussen de Europese landen.

In de regel investeren landen waar de wolven recentelijk zijn teruggekeerd aanzienlijk meer geld in het toezicht op deze soort dan in landen waar wolven altijd al aanwezig waren. De populaties in nieuwe wolvengebieden zijn voornamelijk kleiner en de belangstelling van het publiek voor het herstel van deze soort is zowel in populatiegrootte als in verspreidings gebied over het algemeen hoog. De structuur, het bere k en de kwaliteit van de wolvenmonitoring varieert aanzienlijk van land tot land, soms zelf binnen een land. De kosten voor het monitoring in tabel 1 zijn moeilijk te vergelijken. In sommige landen / regio's met een nauwkeurige en wetenschappelijk onderbouwde monitoringprogramma's, wordt een groot deel van het veldwerk gedaan door de werknemers van de overheid (Frankrijk, Piemonte). Hun salarissen komen niet in de berekening naar voren (zij worden betaald, ongeacht of er al dan niet een wolvenmonitoringprogramma wordt uitgevoerd). Het hangt er ook van af op welk aspect van het monitoring is gefocusseerd. In Frankrijk bijvoorbeeld, wordt door het veldnetwerk van opgeleide personen moeite gedaan om zelfs wegtrekkende en alleenstaande wolven te detecteren om zo een robuust verspreidingsgebied van de populatie (op jaarbasis) in kaart te brengen, inclusief sporadisch voorkomen. Zodoende is de inspanning voor zo een alleenstaande wolf in het algemeen veel hoger dan die van een wolven roedel meestal gemakkelijker kan worden gedetecteerd (Eric Marboutin pers. communicatie). Soms heeft het vermelde bedrag ook betrekking op andere wolfgerelateerde kwesties dan alleen monitoring. In Saksen (Duitsland), waar twee beroepsbeoefenaren in deeltijd werkzaam zijn voor de uitvoering van de monitoring, omvatten hun taken ook het raadplegen van de autoriteiten, het gereedzetten van gegevens voor PR-werkzaamheden, en een 24-uur consignatiedienst om dode wolven op te halen, gewonden wolven te behandelen en individuen die ongewenst gedrag vertonen, te onderzoeken. Er bestaat geen algemene formule voor de vereiste kosten per roedel en tabel 1 kan niet worden gebruikt om de genoemde financiën te vertalen in kosten / roedel. Het hangt af van de monitoringstructuur en de mogelijkheid om gebruik te maken van synergetische effecten (betrekken van meerdere soorten; internationale samenwerking en het inzet van staatswerknemers), de gewenste informatie (genetische analyses en telemetrie z jn over het algemeen vrij duur) en de robuustheid van de noodzakelijk geachte gegevens.. De laatste twee zullen in ieder geval gedeeltelijk het gevolg zijn van het algemeen belang, dat over het algemeen veel hoger in gebieden zou zijn, die pas gekoloniseerd zijn door wolven.

In de nieuwe wolflanden zijn de financiële middelen voor activiteiten binnen het wolvenmonitoring meestal uit nationale of regionale begrotingen, soms in combinatie met EU-financiering. In traditionele wolflanden is de monitoring vaak min of meer afhankelijk van de inzet van NGO's en / of wetenschappelijke instituten, zowel in de vorm van mankracht als financiën.

Tabel 1: Financieringsbronnen en kosten van wolvenmonitoring in verschillende Europese landen.

Land Financieringsbron Kosten/jaar (€) Kosten/jaar (€) zijn inclusief het aantal wolfen gebieden
Opmerkingen Bron van informatie
Oostenrijk Regeringen van de deelstaten 35.000 Veldwerk, DNA-analyses, persoonlijke kosten van LC managers
0 (weinig eenlingen)

Bulgarije Staatsbegroting, Ministerie van Landbouw en voedsel (Nationaal Bureau voor de bossen) onbekende waarnemingen het hele jaar door verzameld samen met ander spel
~170 - 200

Kroatië Hoofdzakelijk door middel van wetenschappelijke programma's en sommige staten budget.
12,000 - 16,000
12.000 - 16.000 voor telemetrie (2 - 3 wolven) en ander veldwerk (camera vangklemmen + sneeuwtracking, het hele jaar door tekens opnemen, huilende sessies) + monitoring van de mortaliteit + genetische analyses van weefsel van dode wolven...
50 Verantwoordelijke instanties vragen om gegevens van wetenschappelijke instellingen, maar wetenschappelijke programma's doen dat niet... de hele wolvenrange te bestrijken.
Gebrek aan financiering door de staat de begroting die geen betrekking heeft op veldwerk.
In 2014, de landelijke wolf, zal de nationale wolf... toezichthoudende groep was vastgesteld, maar het toezicht heeft geleid tot nog niet begonnen.

&
Tsjechische Republiek (Lynx + wolf)
Diverse bronnen: vermeld begroting + EU-fondsen + NGO's (buitenlandse milieu fondsen + donaties)
147,000 (ruwweg 30% van de totale kosten van de voor de wolf) + 10,000 NGO-wolf project
Veldwerk (wintertracking, het hele jaar door) observaties, cameravangst), DNA analyses (weinigen eenlingen)
Miroslavisch

Kutal
Estland Staatsbegroting:
Estlands milieu
Agentschap (Wildlife Monitoring
Afdeling) + Estlands
Milieu-investering Investeringen
Centrum
60,000
~ 15.000 veldgegevensanalyses
45.000 DNA-analyses + telemetrie
~20 Hunters are obliged to report
wolvenobservaties
Peep Mannil
Finland Ministerie van Landbouw en Visserij van **Finland**
Bosbouw, Fins wild en
Instituut voor Visserijonderzoek,
Fins Natuuragentschap
350.000 GPS-tracking, DNA-analyses, snowtracking, DNA-analyses...
20 jaarlijkse routine Ilpo Kojola
41
Frankrijk Staatsbegroting / Ministerie van
Milieu
300.000 135.000 voor 3 fulltime overheidsmedewerkers
voornamelijk voor het beheer van het nationale veld
werknet (protocollen, gegevensverzameling en
evaluatie, beheer van de gegevensbank,
synthese, opleiding van buitendienstmedewerkers) +
120.000 voor DNA analyses + 120.000 voor DNA analyses.
veldwerk (incl. sneeuwtracking, huilen)
sessies in de zomer)
24 Veldwerk wordt voornamelijk gedaan door
staatsmedewerkers
[redacted]
[redacted]
Duitsland
(Brandenburg)
De regering van Brandenburg 85.000 -
105,000
65.000 - 85.000 voor veldwerk van
professionals en vergoeding van
vrijwilligers +
20.000 voor DNA-analyse...
7 (2013) [redacted]
[redacted]
Duitsland
(Mecklenburg
Vorpommern)
Overheid van
Mecklenburg-Vorpommern
9.800 (2013) 7.300 coördinatie, materiaalkosten en kosten van materialen &
vergoeding voor vrijwilligers +
2.500 voor DNA-analyse
2 [redacted]
[redacted]
Duitsland
(Saksen)
Regering van Saksen 108.300
(2013)
74.000 voor 2 deeltijdwerknemers voor 2 deeltijdwerknemers voor
veldwerk (tekenonderzoek, camera, camera)

vangmethoden), evaluatie van de gegevens en
beheerskwesties +
34.300 voor DNA + scat analyse
12 In de afgelopen jaren zijn er de afgelopen jaren nog eens extra
geld voor telemetrie is gekomen...
gedeeltel jk van de regering van
Saksen, deels van NGO's.

Griekenland In 2014-2015 staatsbegroting,
Helleens Ministerie van
Milieu
(in 2009-2012 Ministerie van
Milieu + snelweg &
spoorweginvesteerders - 220 000
Euro voor 4 jaar)
20,000
(landelijk
toezicht) +
27,000
(Kalmas NP)
Veldwerk (sneeuwtracking, camera, sneeuwtracking)
het vangen, huilende sessies, genetica,
telemetrie)
~90-100 Giorgos
&

Italië
(Piemonte)
Staatsbegroting en Piemonte
Regio, tot 2012
(in 2013-2018 Leven+)
100.000 veldwerk + DNA-analyses 16 - 18 Kosten per verpakking binnen 10 minuten gereduceerd
jaren in lijn met de stijging van de
aantal verpakkingen;
Het veldwerk wordt voornamelijk gedaan door
Staatsmedewerkers (Bosbouw
Service en Park Service).

Marokko
42
Letland Staatsbegroting & EU-fondsen:
Ministerie van Landbouw +
Ministerie van Wetenschap en
Onderwijs (Europees Sociaal
fonds)
8,300 +
120,000
8.300 voor veldwerk
120.000 voor DNA analyses,
~50 360 360 game guards (staat
werknemers) die betrokken zijn b j de veestapel
schadeonderzoek.

Litouwen Staatsbegroting, Nationaal
Agentschap voor de bossen
onbekend 2 x ½ dag wintertracking per jaar, +
analyses / schattingen
~60 - 70 Vaidas Balys

Noorwegen
(alle LC's)
Staatsbegroting 1.000.000.000 6 fulltime medewerkers:
Een eenheid b j NINA (onafhankelijk onderzoek).
instituut) wordt gefinancierd om de coördinatie van de
ontwerp, analyse en publicatie van
monitoring - bestaat uit zes voltijdse equivalenten
functies - een coördinator, een geneticus, een geneticus, een
communicator, een databasemedewerker, een
volt jds wetenschapper en onderdeel van een labo
persoon voor autopsies en een andere
genetica lab persoon
5 - 6? Er wordt ofwel veldwerk verricht
door rangers van de staat...
Natuurinspectiedienst, of onder
onderaannemingscontracten met de Jagers
Vereniging (lynx doorsn jdt de lynx),
Hedmark College (voor wolven)
en Svanhovd Milieu....
Centrum (berengenetica). In
Bovendien biedt het publiek het volgende aan
veel observaties.

Polen In W-Polen: NGO's (buitenlandse
milieufondsen, NGO's, NGO's
bronnen) + Algemeen
Directie van de Nationale
Wegen en snelwegen; in
heel Polen: Nationaal
Fonds voor Milieu
Bescherming en water
Beheer - controle in
10 Natura 2000-gebieden
20.000 (West
Polen) +
6.000 voor 10
Natura 2000
Plaatsen (geheel
Polen)
West-Polen: 2 deeltijdwerknemers,
veldwerk (wintertracking, het hele jaar door)
tekenen opnemen, camera's vangen,
huilende sessies) + DNA analyses.
30 (WPoland)
Regelmatige enquêtes alleen in WPoland.
In heel Polen is de monitoring
alleen in 10 Natura 2000-gebieden is de
landelijk controlesysteem
wordt momenteel besproken.

Portugal Investeerders in autosnelwegen (tot en met
MER voor te bereiden op dammen, wind en m.e.r.
boerderijen en autosnelwegen op
lokale wolvenpopulaties)
onbekend Kosten van medewerkers en buitendienstmedewerkers
(detectie van kweekverpakkingen door middel van een bord en
huilende onderzoeken, camera-trapping
~60 Momenteel alleen regionaal
toezicht.

Laatste landelijke enquête in 2002/2003.

Roemenië Staatsbegroting (Vorst Onderzoeksinstituut + Bos Faculteit van Brasov en Karpatische Stichting) 100.000 100.000 100.000 + onbetaald werk door personeel van milieuagentschappen, nationale parken, bosbouwers, jachtorganisaties, ngo's, NGO's ~500 Om de 6 jaar een extra onderzoek wordt gedaan ter voorbereiding van de rapport voor EC (art.17 van HD).

43

Slowakije Staatsbegroting (Ministerie van Landbouw en platteland Ontwikkeling, Nationaal Bosbouw Centrum in Zvolen) & enkele nationale parken) NGO's onbekend Beoordeling van de gegevens + in sommige beschermde gebieden gebieden veldwerk inclusief camera inklemmend ~40 No state monitoring; jagers rapporteren hun schattingen.... naar het Nationale Bosbouw Centrum...

Slovenië EU-fondsen (LIFE+) tot 2014 sinds 2014 - rijksbegroting 85.000 Veldwerk (incl. regelmatig huilen) sessies) + DNA-analyses 10

Spanje Regionale regeringen onbekend Census coördinatie door deskundigen 260? Geen coördinatie tussen de regio's; in sommige regio's, volkstelling wordt elk jaar of elk jaar gedaan.... tweede jaar, in andere, om de twee jaar, om de twee jaar. tien jaar. Veldwerk is meestal gedaan door staatsmedewerkers (bosbouw / wild service).

Blanco

Zweden Overheidsbegroting 500.000 (3,8 miljoen) Euro voor wolf, lynx en veelvraten in 2014) Voltijds medewerkers, veldwerk, DNA, veldwerk analyses 70 &

Zwitserland Staatsbegroting (federaal bureau voor het milieu) 70.000 Veldwerk, DNA-analyses 1

(+ 12 - 15
eenlingen)
Het veldwerk wordt voornamelijk gedaan door de
bewakers (betaald door de
kantons).

Oekraïne Geen geld voor wolf die in de gaten houdt.

Monitoring von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland

BfN-Skripten 413

2015

Bundesamt für Naturschutz

Monitoring von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland

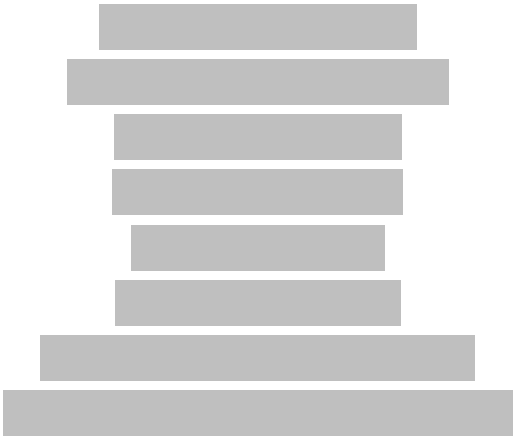

Bundesamt für Naturschutz

Titelfotos: oben: (S. Koerner); Mitte: (Luchsprojekt Bayern); unten: (A. Kopatz)

Adressen der Autorinnen und Autoren:

Ilka Reinhardt, Gesa Kluth — LUPUS, Institut für Wolfsmonitoring und Forschung in Deutschland, Dorfstr. 20, 02979 Spreewitz

Petra Kaczensky, Felix Knauer — Institut für Wildtierkunde und Ökologie, Veterinärmedizinische Universität Wien, Savoyenstr. 1, 1160 Wien, Österreich

Georg Rauer

Sybille Wölfl — Luchsprojekt Bayern, Trailling 1a, 93462 Lam

Ditmar Huckschlag — Forschungsanstalt für Waldökologie und Forstwirtschaft (FAWF) Rheinland-Pfalz, Hauptstr. 16, 67705 Trippstadt

Ulrich Wotschikowsky — Deutinger Str. 15, 82487 Oberammergau

Fachbetreuung im BfN:

Harald Martens — Fachgebiet II 1.1 „Zoologischer Artenschutz“

Die vorliegende Publikation ist die zweite, überarbeitete Version des BfN-Skriptes 251 „Monitoring von Großraubtieren in Deutschland“. Dieses war Teilergebnis des F+E-Vorhabens „Grundlagen für Managementkonzepte für die Rückkehr von Großraubtieren – Rahmenplan Wolf“ (FKZ 3507 86040), gefördert durch das Bundesamt für Naturschutz mit Mitteln des Bundesministeriums für Umwelt, Naturschutz, Bau und Reaktorsicherheit (BMUB).

Diese Veröffentlichung wird aufgenommen in die Literaturdatenbank „DNL-online“ (www.dnl-online.de).

BfN-Skripten sind nicht im Buchhandel erhältlich.

Institutioneller Herausgeber: Bundesamt für Naturschutz
Konstantinstr. 110
53179 Bonn
URL: www.bfn.de

Der institutionelle Herausgeber übernimmt keine Gewähr für die Richtigkeit, die Genauigkeit und Vollständigkeit der Angaben sowie für die Beachtung privater Rechte Dritter. Die in den Beiträgen geäußerten Ansichten und Meinungen müssen nicht mit denen des institutionellen Herausgebers übereinstimmen.

Das Werk einschließlich aller seiner Teile ist urheberrechtlich geschützt. Jede Verwertung außerhalb der engen Grenzen des Urheberrechtsgesetzes ist ohne Zustimmung des institutionellen Herausgebers unzulässig und strafbar.

Nachdruck, auch in Auszügen, nur mit Genehmigung des BfN.

Druck: Druckerei des Bundesministeriums für Umwelt, Naturschutz, Bau und Reaktorsicherheit (BMUB)

Gedruckt auf 100% Altpapier

ISBN 978-3-89624-148-1

Bonn - Bad Godesberg 2015

Inhalt

1. Einleitung 3
2. Hintergrund 4
2.1 Aktuelle Situation von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland 4
2.1.1 Wolf 4
2.1.2 Luchs 5
2.1.3 Bär 6
2.2 Anforderungen nach der FFH-Richtlinie 9
2.2.1 Erforderliche Daten 9
2.2.2 Berichtspflicht 9
2.3 Gegenwärtiges Monitoring von Wolf und Luchs in Deutschland 13
3. Monitoring – Grundlagen, Überlegungen 15
3.1 Begriffsbestimmung und Ziele 15
3.2 Monitoringmethoden für Wolf, Luchs und Bär 15
3.3 Empfohlene Monitoringmethoden für Deutschland 17
3.4 Stratifiziertes Monitoring 18
4. Standards für ein Monitoring von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland 19
4.1 Eine explizite und praktikable Definition der SCALP-Kriterien für deutsche Verhältnisse 19
4.1.1 Artspezifische Besonderheiten 20
4.1.2 Kriterien für eine erfahrene Person 20
4.2 Analyse und Interpretation der Daten 20
4.2.1 Räumliche Analyse – Vorkommen und Verbreitungsgebiet 20
4.2.2 Demographische Analyse – Populationsgröße 24
4.2.3 Standardisierung der Dateninterpretation 32
5. Strukturen für ein Monitoring von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland 33
5.1 Analyse vorhandener Strukturen 33
5.1.1 Monitoringstrukturen 33
5.1.2 Datenqualität und Dateninterpretation 34
5.1.3 Bundesländerübergreifende Ansätze 35
5.2 Lösungsvorschläge und Empfehlungen für die Organisation des Monitorings 35
5.2.1 Erforderliche Strukturen, Aufgaben und Zuständigkeiten 35
5.2.2 Umsetzung des Monitorings in der Fläche 37

5.3 Bundesländerübergreifende Zusammenarbeit 38
6. Handbuch für das Monitoring von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland 40
6.1 Hintergrund 40
6.1.1 Warum ein Monitoringhandbuch? 40
6.1.2 Zielgruppe und Inhalte des Handbuches 40
6.1.3 Wie viel Dokumentation ist nötig? 40
6.2 Handbuch Luchsmonitoring 42
6.2.1 Bewerten von Luchshinweisen 42
6.2.2 Zusammenfassung Bewertung Luchshinweise 50
6.2.3 Methoden zum Feststellen von Vorkommen und Populationsgrößen 51
6.3 Handbuch Wolfsmonitoring 58
6.3.1 Bewerten von Wolfshinweisen 58
6.3.2 Zusammenfassung Bewertung Wolfshinweise 66
6.3.3 Methoden zum Feststellen von Vorkommen und Populationsgrößen 67
6.4 Handbuch Bärenmonitoring 73
6.4.1 Bewerten von Bärenhinweisen 73
6.4.2 Zusammenfassung Bewertung Bärenhinweise 81
6.4.3 Dateninterpretation und Methoden zum Feststellen von Vorkommen und Populationsgrößen 82
Danksagung 86
Literatur 87
Anhang 92
Abkürzungen und Definitionen 92

1. Einleitung

Nach jahrhundertelanger Abwesenheit sind Wolf und Luchs wieder zurück in Deutschland. Der Wolf hat sich in den letzten Jahren von Osten kommend, vor allem in nordwestlicher Richtung in Deutschland ausgebreitet. Zwei Luchspopulationen und mehrere isolierte Einzeltiere leben wieder in verschiedenen Mittelgebirgen, und sogar der erste Braunbär hat schon den deutschen Alpenraum besucht.

Mit der Rückkehr dieser Tiere begannen Biologen mit dem Sammeln von Hinweisdaten, oft aus eigenem Engagement heraus. Allerdings gab es dabei zunächst kaum Abstimmungen in Bezug auf die Bewertung und Interpretation der gesammelten Daten. Eine einheitliche Dateninterpretation ist jedoch die Voraussetzung, um ein Bild von der Gesamtsituation von Wolf und Luchs in Deutschland zu bekommen. Mit der Ausbreitung der Tiere über verschiedene Bundesländer und damit unterschiedliche Zuständigkeitsbereiche wurde eine Vereinheitlichung der Hinweisinterpretation daher immer dringender.

Vor diesem Hintergrund beauftragte das Bundesamt für Naturschutz (BfN) 2008 eine Gruppe von Fachleuten damit, Standards für das Monitoring von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland zu entwickeln. Diese sollten die mit der FFH-Berichtspflicht verbundenen EU-Vorgaben berücksichtigen und die Vergleichbarkeit von Hinweisdaten innerhalb Deutschlands gewährleisten. Die Standards wurden unter Beteiligung internationaler Wissenschaftler 2009 fertig gestellt (KACZENSKY et al. 2009). Noch im selben Jahr wurde das Papier von allen Ländern angenommen und damit die Voraussetzung für eine national einheitliche Bewertung der Hinweise von Wolf, Luchs und Bär geschaffen.

Bei Bedarf sollten die Standards weiterentwickelt und an den sich ändernden Kenntnisstand angepasst werden. Fünf Jahre nach ihrer Erstveröffentlichung ist es Zeit für eine Überarbeitung, in die die inzwischen gesammelten Erfahrungen aus der Praxis einfließen, aber auch neue Methoden der Datenerhebung und Auswertung sowie Änderungen, die sich aus den aktualisierten Begleittexten zur FFH-Berichtspflicht ergeben.

2. Hintergrund

2.1 Aktuelle Situation von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland

2.1.1 Wolf

Wölfe haben das größte Reproduktions- und Ausbreitungspotential der drei Arten. Jungtiere wandern zum Teil hunderte Kilometer weit aus ihrem Geburtsrudel ab und können so Gebiete wieder besiedeln, aus denen der Wolf vor langer Zeit verschwunden war. In der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts kamen mehr als 40 Wölfe aus Polen nach Deutschland. Die meisten von ihnen wurden geschossen, andere wurden Verkehrsopfer auf Schiene oder Straße (REINHARDT & KLUTH 2007). Erst 1998 gelang es einem Wolfspaar, auf einem Truppenübungsplatz in Nordost-Sachsen ein Territorium zu etablieren. Zwei Jahre später kam es zur ersten bestätigten Welpenaufzucht – etwa 150 Jahre nach der definitiven Ausrottung dieser Art in Deutschland.

Die Wölfe in Deutschland gehören zur mitteleuropäischen Flachlandpopulation (KACZENSKY et al. 2013). Diese Bezeichnung ist etwas irreführend, da sich die Population auch über Mittelgebirge erstreckt. 2013/2014 wurden in Deutschland bereits 25 Wolfsrudel, acht Wolfspaare sowie mehrere residente Einzelwölfe bestätigt. Ein Wolfsrudel hat sein Territorium grenzübergreifend sowohl auf sächsischem als auch auf tschechischem Gebiet. Reproduktionsnachweise gibt es aus fünf Bundesländern; in fünf weiteren wurden in den letzten Jahren Einzeltiere bestätigt (Tab. 1). Weitere 30 Wolfsrudel und Paare wurden 2013 in West- und Mittelpolen nachgewiesen (REINHARDT et al. 2015).

Die mitteleuropäische Population ist damit eine der am schnellsten anwachsenden Wolfspopulationen in Europa. Ihre rasche Ausbreitung stellt eine besondere Herausforderung für den Schutz, das Monitoring und das Management dieser Art in Deutschland dar. Abbildung 1 zeigt die Verbreitung des Wolfes in Mitteleuropa.

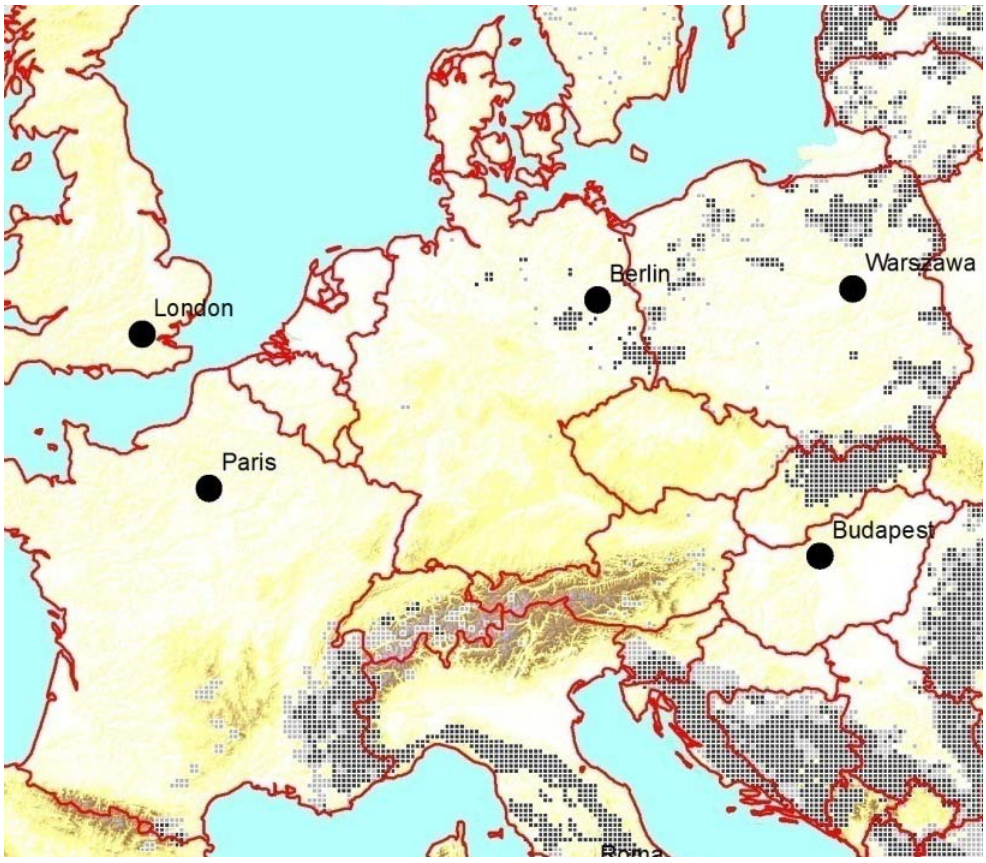

Abb. 1: Wolfsverbreitung in Mitteleuropa 2006-2011. Dunkle Zellen: permanentes Vorkommen, graue Zellen: sporadisches Vorkommen. Karte: KACZENSKY et al. 2013.

2.1.2 Luchs

Luchspopulationen breiten sich wesentlich langsamer aus. Jungtiere siedeln sich überwiegend nahe ihrer Ausgangspopulation an. Abwandernde Luchse queren große ungeeignete Gebiete nur selten. Fehlen Wanderkorridore, so bleiben Luchspopulationen isoliert. Anders als Wolf und Bär war der Luchs in Mittel- und Westeuropa vollständig ausgerottet. Alle derzeitigen Populationen oder Einzelvorkommen stammen aus Wiederansiedlungen. Derzeit besteht eine kleine Population im Bayerischen Wald und eine weitere im Harz (Abb. 2). Einzeltiere unbekannter Herkunft wurden während der letzten zwei Jahrzehnte an zahlreichen Orten in Deutschland nachgewiesen, oft weit entfernt von bestehenden Populationen (WOTSCHIKOWSKY 2007).

Die Luchse im Bayerischen Wald sind Teil der Bayerisch-Böhmischen Population, die in den 1980er Jahren mit 17 slowakischen Tieren im böhmischen Teil des Grenzgebirges (Šumava, Tschechien) begründet wurde (ČERVENY, J. & L. BUFKA 1996). Derzeit erstreckt sich ihr Areal auf das Länderdreieck Tschechien, Österreich und Deutschland. Bis Ende der 1990er Jahre nahm die Population zu und breitete sich aus. Der Populationstrend ist, trotz regelmäßiger Reproduktionsnachweise, derzeit stagnierend (WÖLFL 2012). 2013/2014 wurden mittels Fotofallenmonitoring die Anzahl erwachsener Luchse in Bayern auf 15 geschätzt; fünf Reproduktionen wurden nachgewiesen.

Im Westteil des Harzes (Niedersachsen) wurden zwischen 2000 und 2006 insgesamt 24 Gehegeluchse freigelassen (ANDERS 2008). 2002 wurde die erste Reproduktion in freier

Wildbahn bestätigt. Das Verbreitungsgebiet der Harzpopulation erstreckt sich über die Länder Niedersachsen, Sachsen-Anhalt und Hessen. 2013/2014 wurden in der Harzpopulation (inklusive Hessen) 6-7 Reproduktionen bestätigt. Der Bestand breitet sich langsam aus.

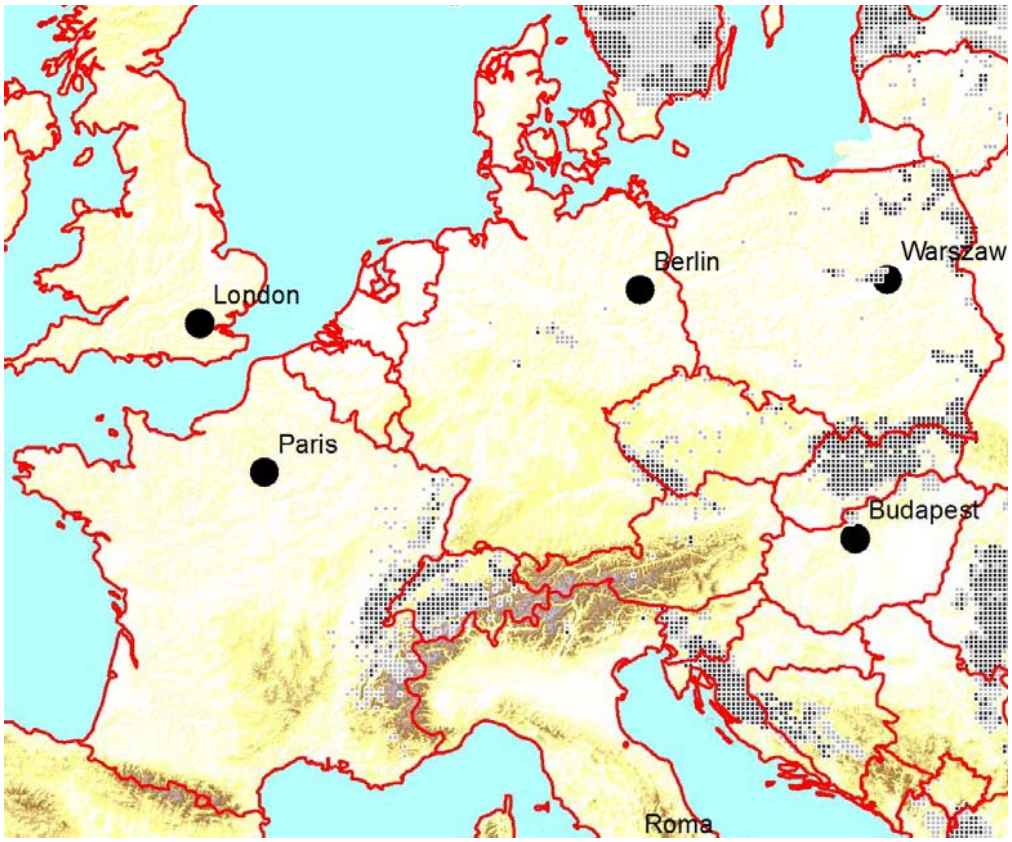

Abb. 2: Luchsverbreitung in Mitteleuropa 2006-2011. Dunkle Zellen: permanentes Vorkommen, graue Zellen: sporadisches Vorkommen. Karte: KACZENSKY et al. 2013.

2.1.3 Bär

Im Jahr 2006 wanderte ein junger männlicher Bär aus Norditalien (Provinz Trient) 250 km weit bis nach Bayern. Seine Eltern waren slowenische Bären, die im Zuge einer Wiederansiedlung ausgesetzt worden waren. Bei seiner Wanderung überquerte er die Staatsgrenzen von Italien, Österreich und Deutschland sowie die Grenzen von mehreren Provinzen in Italien und Bundesländern in Österreich mit deren unterschiedlichen Regeln für Management und Monitoring. Aufgrund der Nahrungssuche an und im Siedlungsraum entstanden für Menschen riskante Situationen. Das Tier wurde in Bayern geschossen. Mit der Zuwanderung weiterer Bären aus Italien (Trient) muss in Deutschland (Bayern) gerechnet werden. Die norditalienische Bärenpopulation reproduziert gut und ist im Anwachsen begriffen (DANPIAZ et al. 2008). Abbildung 3 zeigt die Verbreitung des Bären in Mitteleuropa.

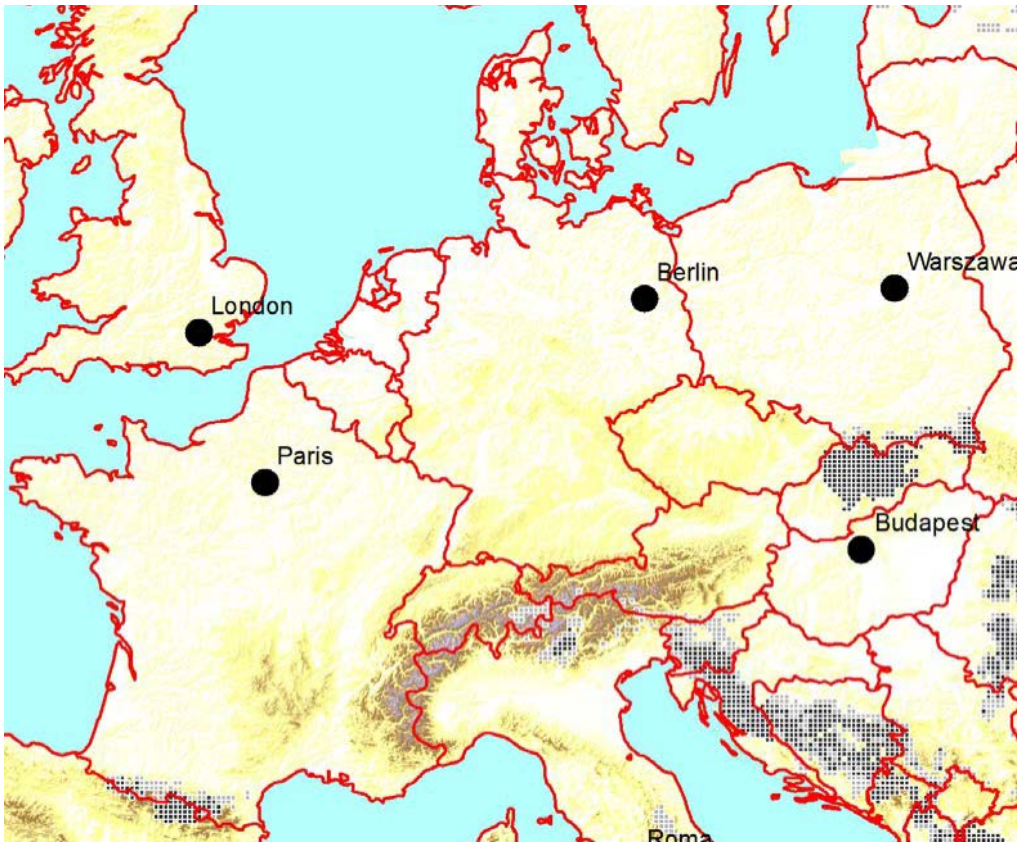

Abb. 3: Bärenverbreitung in Mitteleuropa 2006-2011. Dunkle Zellen: permanentes Vorkommen, graue Zellen: sporadisches Vorkommen. Karte: KACZENSKY et al. 2013.

Wolf, Luchs und Bär unterliegen einem manchmal verwirrenden Rechtsstatus. Dies hängt mit der unterschiedlichen Geschichte des älteren Jagdrechts und des vergleichsweise jungen Naturschutzrechts zusammen. In der Bundesrepublik Deutschland ist der Wolf seit dem 31.08.1980 durch das Bundesnaturschutzgesetz „besonders geschützt". In der Deutschen Demokratischen Republik unterlag er dem Jagdrecht und genoss keine Schonzeit. Nach der Wiedervereinigung 1990 ist er nach und nach in allen Ländern aus dem Jagdgesetz gestrichen worden und unterliegt nun im gesamten Bundesgebiet als streng geschützte Art allein dem Naturschutzrecht. Im September 2012 wurde der Wolf in Sachsen jedoch wieder dem Landesjagdrecht unterstellt, allerdings mit ganzjähriger Schonzeit.

Der Bär ist in Deutschland nach dem Bundesnaturschutzgesetz ebenfalls streng geschützt.

Der Luchs ist nach dem Bundesnaturschutzrecht streng geschützt, unterliegt, da er im Bundesjagdgesetz gelistet ist, daneben aber auch dem Jagdrecht, allerdings mit ganzjähriger Schonzeit.

Zuständig für die Umsetzung des umfassenden Schutzes sind die Naturschutzbehörden der Länder. Für den Luchs, in Sachsen auch für den Wolf, sind außerdem die Jagdbehörden zuständig.

Tab.1: Verbreitung von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland über administrative und Politische Grenzen

Art	Population	Staaten/ Länder	Provinzen
Wolf	Mitteleuropäisches Flachland	Deutschland	(D) Sachsen, Brandenburg, Sachsen-Anhalt, Niedersachsen, Mecklenburg-Vorpommern; Eindeutige Nachweise: Schleswig-Holstein, Bayern, Hessen, Nordrhein-Westfalen, Rheinland-Pfalz;
		Polen	(PL) Lubuskie, Dolnośląskie, Zachodniopomorskie, Pomorskie, Wielkopolskie, Kujawsko-Pomorskie;
		Tschechien	(CZ)
Luchs	Böhmisch-Bayerisch-Österreich	Tschechien	(CZ)
		Deutschland	(D) Bayern;
		Österreich	(AT) Ober- und Niederösterreich
	Harz	Deutschland	Niedersachsen, Sachsen-Anhalt, Hessen; einzelne Nachweise: Thüringen
	Vogesen-Pfälzerwald	Frankreich	(FR)
		Deutschland	(D) Rheinland-Pfalz (derzeit keine bestätigten Hinweise auf deutscher Seite)
	Einzeltiere unbekannter Herkunft. Kein Kontakt zu anderen Populationen.	Belgien	(BE)
		Deutschland	(D) Nordrhein-Westfalen, Rheinland-Pfalz, Sachsen, Sachsen-Anhalt
Bär	Alpen	Italien	(IT) bisher nur ein Zuwanderer
		Österreich	(AT)

2.2 Anforderungen nach der FFH-Richtlinie

Das Gesamtziel der Richtlinie besteht darin, für alle Lebensräume und Arten von gemeinschaftlichem Interesse einen günstigen Erhaltungszustand (Favourable Conservation Status, FCS) zu erreichen und zu erhalten und dazu beizutragen, die Biodiversität der natürlichen Lebensräume und der wildlebenden Flora und Fauna in den europäischen Hoheitsgebieten der Mitgliedstaaten zu erhalten (DocHab 04-03/03-rev.3). Um festzustellen, ob dieses Ziel im Einzelfall erreicht ist, sollen die Mitgliedsstaaten „den Erhaltungszustand der natürlichen Lebensräume und der in Anhang II und IV Art. 2 aufgeführten Arten überwachen, mit besonderer Berücksichtigung von prioritären Lebensräumen und prioritären Arten" (Art. 11, FFH RL). Nachdem Wolf, Luchs und Bär in Deutschland in Anhang II und IV FFH RL gelistet sind, ist das Monitoring des Erhaltungszustands eine Verpflichtung, die direkt aus Art. 11 der Habitatrichtlinie folgt.

2.2.1 Erforderliche Daten

In den Leitlinien für Managementpläne für Großkarnivoren auf Populationsebene (LINNELL et al. 2008) ist der Begriff "günstiger Erhaltungszustand" (FCS) folgendermaßen definiert (diese Leitlinien sind zwar rechtlich nicht bindend, werden von der Kommission aber als beste fachliche Grundlage verwendet):

Eine Population ist in einem günstigen Erhaltungszustand, wenn alle folgenden acht Bedingungen erfüllt sind:

1 – Sie ist stabil oder nimmt zu.

2 – Sie hat genügend geeigneten Lebensraum zur Verfügung.

3 – Dieser Lebensraum wird seine Qualität beibehalten.

4 – Die Größe der günstigen Referenzpopulation (Favorable Reference Population, FRP) ist erreicht (in Anlehnung an die Rote Liste Kriterien D oder E der IUCN

5 – Die Population ist so groß wie oder größer als zu dem Zeitpunkt, als die Direktive in Kraft trat.

6 – Das geeignete Referenzgebiet (Favorable Reference Range, FRR) ist besetzt.

7 – Ein Austausch von Individuen innerhalb der Population bzw. zwischen Populationen erfolgt oder wird gefördert (mind. ein genetisch effizienter Migrant per Generation).

8 – Ein effizientes und robustes Monitoring ist etabliert.

Um festzustellen, ob das Ziel der Habitatdirektive erreicht ist, benötigen wir also Daten zur Größe und zum Trend der *Population*, zu ihrer *Verbreitung* (Fläche und Verbindungen zu anderen Populationen), über die Verfügbarkeit von geeignetem *Habitat* und dessen Qualität, und zu ihrer *Gefährdung*. Dazu ist ein effizientes und robustes Monitoring unerlässlich.

2.2.2 Berichtspflicht

Die wesentlichen Ergebnisse des Monitorings sind alle sechs Jahre an die Kommission zu berichten (Art. 17 FFH-RL). Detaillierte Erklärungen zur Berichtspflicht haben wir den Begleittexten zur Richtlinie *Assessment, monitoring and reporting under Article 17 of the Habitats*

Directive: Explanatory notes and guidelines for the period 2007-2012. Final Version 2011 und *DocHab-04-03/03 rev.3* entnommen.

Für die Bewertung des Erhaltungszustandes werden sogenannte geeignete Referenzwerte (Favorable Reference Values, FRV) herangezogen. Um einschätzen zu können, ob das Verbreitungsgebiet und die Population ausreichend groß sind, um als „günstig" eingestuft zu werden, sollen die Mitgliedsstaaten Schwellenwerte dafür benennen. Diese Referenzwerte sind ausschließlich wissenschaftlich zu begründen. Mit sich änderndem Erkenntnisstand können auch die Schwellenwerte geändert werden.

Für Wolf, Luchs, Bär und Vielfraß haben LINNELL et al. (2008) praktikable Definitionen für die günstige Referenzpopulation (Favorable Reference Population, FRP) und das günstige Referenzgebiet (Favorable Reference Range, FRR) entwickelt:

Günstige Referenzpopulation (FRP): für den günstigen Erhaltungszustand erforderliche Populationsgröße, die das langfristige Überleben der Art gewährleistet (Angabe in selber Einheit wie Populationsgröße). Eine FRP muss folgende Kriterien erfüllen:

1 Die Population muss mindestens so groß sein wie zu dem Zeitpunkt, als die Habitatdirektive in Kraft trat UND

2 sie muss mindestens so groß (vorzugsweise deutlich größer) sein wie (als) die MVP (Minimum Viable Population) nach den IUCN-Kriterien D (>1000 adulte Tiere) oder E (Aussterbewahrscheinlichkeit <10 % innerhalb von 100 Jahren) UND

3 die Population ist Gegenstand ständigen robusten Monitorings.

Günstiges Referenzgebiet (FRR): Verbreitungsgebiet, das von der Population benötigt wird, um FCS zu erreichen (in km², möglichst mit GIS-Karte). Ein FRR muss folgende Kriterien erfüllen:

1 Es muss größer sein als das Mindestareal zur Erhaltung der Referenzpopulation (da innerhalb des FRR nicht alle Gebiete gleich gut geeignet sind),

2 eine zusammenhängende Verbreitung der Population sicherstellen,

3 eine Vernetzung mit anderen Populationen gewährleisten.

In den aktuellen Begleittexten zur Richtlinie wird die Bedeutung des Trends zur Einschätzung des Erhaltungszustandes hervorgehoben. Das Monitoringsystem sollte daher eine robuste Einschätzung des Trends gewährleisten. *Trend* ist die gerichtete Änderung eines Parameters (z.B. Populationsgröße) über einen bestimmten Zeitraum. Das Erkennen von Trends kann durch Fluktuationen oder Populationszyklen erschwert werden. Um solche zu erkennen, ist eine höhere Frequenz der Datenaufnahme geeignet. Um eine höhere Samplingfrequenz in den Trendaussagen zu gewährleisten, sollen sich die Trendangaben auf einen Zeitraum von zwölf Jahren beziehen.

Das *Vorkommensgebiet* ist ein Teil des Verbreitungsgebietes und bezieht sich auf die Fläche, die tatsächlich von der Art besetzt ist. Es wird als besetzte 10 x 10 km Rasterzellen auf einer Karte (ETRS LAEA 5210 10 km grid) dargestellt. Eine Möglichkeit, das Vorkommensgebiet zu messen, ist, die von der Art besetzten Rasterzellen aufzusummieren.

Das *Verbreitungsgebiet* (range) kann als ein Polygon aufgefasst werden, innerhalb dessen die *tatsächlich* besetzten Gebiete liegen. Häufig kommt die Art jedoch nicht flächendeckend in ihrem gesamten Verbreitungsgebiet vor. Das Verbreitungsgebiet entsteht, indem die

Lücken zwischen den besetzten Rasterzellen (Vorkommensgebiet) aufgefüllt werden. Die Grenzen der Verbreitung dürfen allerdings nicht so großzügig um die tatsächlichen Vorkommensgebiete gezogen werden, dass etwaige Änderungen nicht mehr erkennbar sind. Die Entscheidung, ob zwei benachbarte Vorkommensgebiete zu einem Verbreitungsgebiet zusammengefasst oder getrennt dargestellt werden, sollte sich an den ökologischen Charakteristika der jeweiligen Art orientieren. Für terrestrische Säugetiere wird eine Trenndistanz von 40-90 km empfohlen.

Derzeit gibt es noch keine EU-weite Einigung über die verwendete Einheit für die *Populationsgröße*. Empfohlen wird, möglichst die Einheit „geschlechtsreife Individuen" zu verwenden.

Informationen zur *Populationsstruktur und Genetik* werden nicht ausdrücklich für die Berichte verlangt, allerdings wird für die Beurteilung des Erhaltungszustandes eine „gewisse Kenntnis" der Populationsstruktur vorausgesetzt. Es wird darauf hingewiesen, dass fehlendes oder sehr geringes Populationswachstum, unnatürlich hohe Mortalität oder das Fehlen von Nachwuchs ein Zeichen für eine ungünstige Populationsstruktur sein kann. Ebenfalls kann es sinnvoll sein, auch die genetische Struktur einer Population bei der Einschätzung zu berücksichtigen.

Auf nationaler Ebene sind Verbreitungs- sowie Vorkommenskarten zu erstellen. Die Karten basieren auf 10x10 km ETRS89 Rasterzellen, projeziert im Koordinatensystem ETRS-LAEA5210 (Lambert Azimuthal Equal-Area Projektion 52°N 10°E). Für jede biogeografische Region, in der die Art vorkommt, muss ein Bericht erstellt werden, der die folgenden Informationen enthält:

- Verbreitungsgebiet (range) innerhalb der biogeographischen Region
  - Größe des Verbreitungsgebietes [km²]
  - Methode (Inventur oder statistisch robuste Schätzung/ Extrapolation/Expertenschätzung)
  - Kurzzeittrend Zeitraum (rollendes 12-Jahre Zeitfenster)
  - Kurzzeittrend Richtung (stabil/zunehmend/abnehmend/unbekannt)
  - Kurzzeittrend Ausmaß (optional)
  - Günstiges Verbreitungsgebiet (wenn möglich in km² mit GIS-Datei)
  - Gründe für Änderung im Vergleich zum vorherigen Berichtszeitraum
- Population
  - Schätzung der Populationsgröße (Einheit, Minimum, Maximum)
  - Zeitraum (Jahr oder Periode der Erhebung)
  - Methode (Inventur oder statistisch robuste Schätzung/Extrapolation/Expertenschätzung)
  - Kurzzeittrend Zeitraum (rollendes 12-Jahre Zeitfenster)
  - Kurzzeittrend Richtung (stabil/zunehmend/abnehmend/unbekannt)
  - Kurzzeittrend Ausmaß (optional) (Minimum, Maximum, Konfidenzinterval wenn vorhanden)
  - Günstige Referenzpopulation
  - Gründe für Änderung im Vergleich zum vorherigen Berichtszeitraum

- Habitat
  - Schätzung der vorhandenen Habitatfläche [km²]
  - Zeitraum (Jahr oder Periode der Erhebung)
  - Methode (Inventur oder statistisch robuste Schätzung/Extrapolation/Expertenschätzung)
  - Habitatqualität (gut/moderat/schlecht/unbekannt)
  - Kurzzeittrend Zeitraum (rollendes 12-Jahre Zeitfenster)
  - Kurzzeittrend Richtung (stabil/zunehmend/abnehmend/unbekannt)
  - Schätzung der vorhandenen Fläche des für die Art geeigneten Habitats [km²] (Fläche, die geeignet erscheint, auch wenn sie noch nicht von der Art besiedelt ist)
  - Gründe für Änderung im Vergleich zum vorherigen Berichtszeitraum
- Aktuelle Hauptgefährdungsursachen (anhand der unter http://biodiversity.eionet.europa.eu/article17/reference_portal verfügbaren Liste)
- Zukünftige Hauptgefährdungsursachen (anhand der unter http://biodiversity.eionet.europa.eu/article17/reference_portal verfügbaren Liste)
- Zusatzinformation

Hier können zum Beispiel Informationen gegeben werden, wenn zwei Mitgliedsstaaten eine gemeinsame Einschätzung des Erhaltungszustandes vorgenommen haben. In diesem Fall sollte die Art und Weise, wie die Einschätzung durchgeführt wurde, erläutert werden, ebenso wie ein gemeinsames Management der Art (z.B. durch Populationsmanagementpläne) sicher gestellt wird.

- Schlussfolgerungen

Abschließend wird der Erhaltungszustand der Art in der biogeografischen Region zum Ende des Berichtszeitraums eingeschätzt (nach Anhang C, *notes & guidelines – Reporting under Article 17*)

2.2.2.1 Räumliche Ebene

Die biogeografische Region ist die räumliche Ebene für die Einschätzung des FCS nach der FFH-Richtlinie und deshalb auch die räumliche Einheit für den Bericht. Da der Gegenstand jeder Schutzplanung die gesamte biologische Einheit, also die Population sein sollte, empfehlen die Leitlinien eine Einschätzung auf Populationsebene. Dies ist im Einklang mit der Feststellung der Richtlinie, dass Populationen als solche und unabhängig von politischen Grenzen betrachtet werden sollten. Bei grenzüberschreitenden Populationen sollten die Mitgliedstaaten eine gemeinsame Einschätzung vornehmen, jedoch getrennt berichten (DocHab 04-03/03-rev.3).

2.2.2.2 Resümee für das Monitoring

Nach Art. 17 der Direktive soll alle sechs Jahre berichtet werden. Das Monitoring muss aber kontinuierlich und systematisch erfolgen, wenn man ein klares Bild vom Erhaltungszustand und von etwaigen Trends gewinnen will.

Der Schlussbericht an die Kommission muss vergleichbar und kompatibel mit Berichten anderer Staaten sein, um eine Analyse auf EU-Ebene zu ermöglichen. Dies erfordert eine Standardisierung des Monitorings und der Interpretation der Ergebnisse, sowohl national als auch international.

2.3 Gegenwärtiges Monitoring von Wolf und Luchs in Deutschland

Die Bundesrepublik ist durch Art. 11 der FFH-Richtlinie zur Überwachung des Erhaltungszustandes der Schutzgüter und somit zum Aufbau eines Monitoringsystems verpflichtet. Da der Naturschutz und damit auch die Umsetzung der FFH-Richtlinie in Deutschland weitgehend in die Zuständigkeit der Bundesländer fallen, obliegt diesen grundsätzlich die Umsetzung der entsprechenden Vorgabe. Gegenüber der EU liegen die Berichtspflichten allerdings bei der Bundesrepublik Deutschland. Da die Erhaltungszustände der Arten und Lebensraumtypen auf der Ebene der biogeografischen Regionen innerhalb eines Mitgliedsstaates bewertet werden sollen, müssen die Länder die Inhalte und Methoden des Monitorings untereinander abstimmen.

Das Bundesamt für Naturschutz (BfN), welches das FFH-Monitoring für die Bundesrepublik Deutschland koordiniert, hat 2009 länderübergreifend abgestimmte Standards für das Monitoring von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland veröffentlicht. Die zur Ermittlung des Vorkommensgebietes und der Populationsgröße herangezogenen Daten werden seit 2009 jährlich auf einem Treffen der mit dem Wolf- und Luchsmonitoring beauftragten Personen der einzelnen Länder vorgestellt und evaluiert. Ergebnis dieser jährlichen Treffen sind national abgestimmte Vorkommenskarten der beiden Arten (Abb. 4) sowie eine Einschätzung der Mindestpopulationsgröße, jeweils rückwirkend für das vorangegangene Monitoringjahr. Diese Ergebnisse bilden die Grundlage für den nationalen Bericht des Bundesamtes für Naturschutz.

Für den Wolf werden Totfunddaten und aktuelle Neuetablierungen von Wolfsrudeln und Paaren durch LUPUS (Institut für Wolfsmonitoring und -forschung in Deutschland) kontinuierlich gesammelt und auf Anfrage den Bundes- und Länderbehörden zur Verfügung gestellt, so dass auch zwischen den jährlichen Treffen Auskunft zum aktuell bestätigten Wolfsbestand gegeben werden kann.

Über die Monitoringstandards und die jährlichen Treffen hinaus gibt es derzeit kaum eine Koordination des Monitorings von Wolf und Luchs zwischen den Ländern, oft nicht einmal innerhalb eines Landes, wenn mehrere Arten gleichzeitig vorkommen. Weil die Arten unterschiedlichen Rechtskreisen unterliegen (Luchs: Naturschutzrecht und Jagdrecht, Wolf in Sachsen: Naturschutz- und Jagdrecht, Bär und Wolf in den übrigen 15 Ländern: nur Naturschutzrecht), sind manchmal verschiedene Behörden zuständig. Die daraus resultierende mangelnde Abstimmung erschwert noch ein koordiniertes Monitoring auf allen Ebenen sowohl innerhalb eines Landes als auch über Ländergrenzen und über Staatsgrenzen hinweg.

Die Beauftragung von Institutionen oder Einzelpersonen für das Monitoring ist Sache der Länder. Entsprechend unterscheiden sich die Monitoringstrukturen sowie der Aufwand und die dafür zur Verfügung gestellten Mittel von Land zu Land erheblich. In der Regel werden die Daten auf Länderebene gesammelt und ausgewertet. Einige Länder haben inzwischen jedoch Strukturen geschaffen, welche die Nutzung der Fachexpertise erfahrener Personen länderübergreifend sicherstellt. In anderen Ländern sind ein oder zwei Experten mit dem Monitoring beauftragt, die neben ihrer eigenen Feldarbeit auch jene von geschulten Personen koordinieren. In anderen Fällen werden die Daten hauptsächlich von geschulten Personen gesammelt, die nur wenig koordiniert und angeleitet werden.

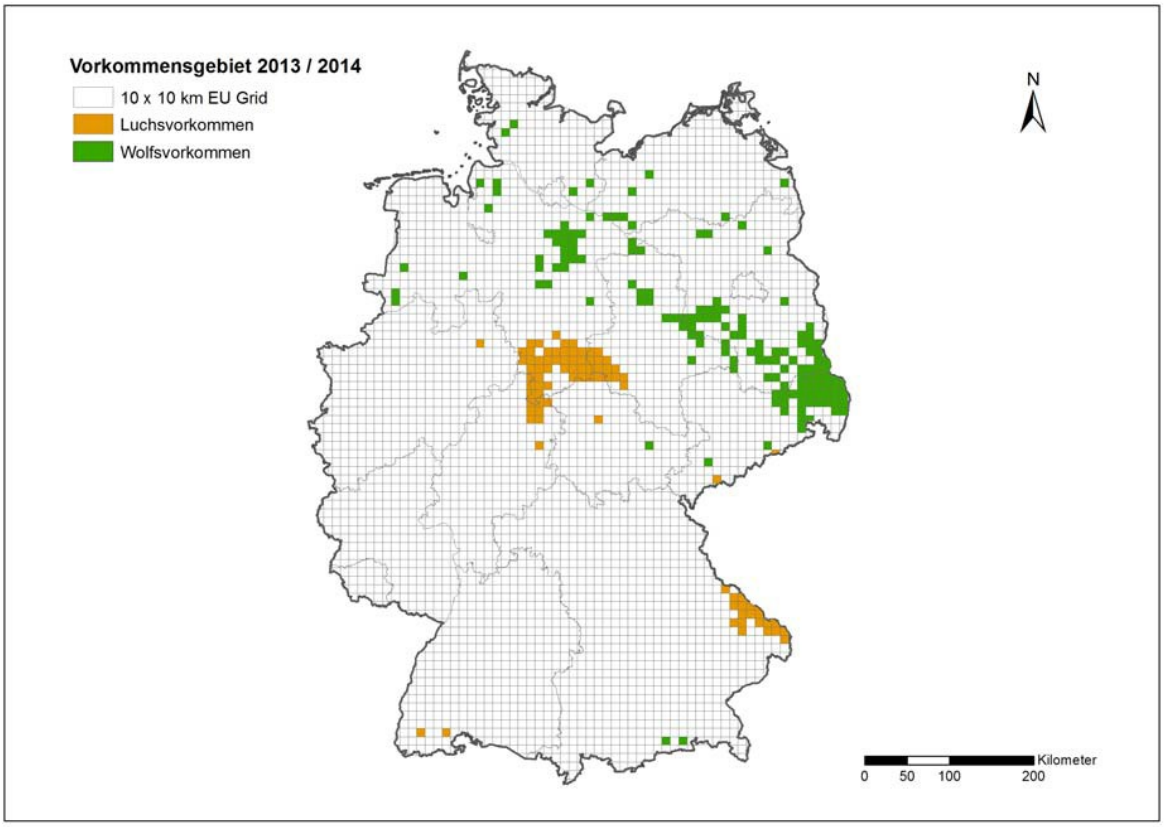

Abb. 4: Das bestätigte Vorkommensgebiet von Luchs und Wolf in Deutschland im Monitoringjahr 2013/2014 – im Moment besteht noch keine Überschneidung des Luchs- und Wolfsvorkommens. Die Daten stammen vom jährlichen Treffen der mit dem Monitoring beauftragten Personen der einzelnen Länder.

3. Monitoring – Grundlagen, Überlegungen

3.1 Begriffsbestimmung und Ziele

Der Begriff Monitoring wird häufig als Zählung oder Datenaufnahme missverstanden. Nach HELLAWELL (1991, zit. in BREITENMOSER et al. 2006) ist Monitoring „eine reguläre, strukturierte Überwachung, um sicherzustellen, dass eine bestimmte Maßnahme zum Ziel führt". Anzufügen ist, dass Monitoring stets über einen langen Zeitraum läuft. Zielorientiertheit und Langfristigkeit sind die zwei wichtigsten Merkmale des Monitorings.

Beim Monitoring werden also Ergebnisse laufend mit dem gesteckten Ziel verglichen. Daher muss, bevor ein Monitoring konzipiert wird, das Ziel definiert sein. Zweitens muss die Genauigkeit bekannt sein, die nötig ist, um das Erreichen des Monitoringziels einschätzen zu können. Beides zusammen entscheidet über die Methoden des Monitorings. Analyse und Interpretation der Ergebnisse im Vergleich mit dem angestrebten Ziel entscheiden darüber, wie weit die Maßnahmen angepasst werden müssen (LINNELL et al. 1998, BREITENMOSER et al. 2006).

Das Ziel nach der Habitatdirektive ist es, einen günstigen Erhaltungszustand zu erreichen und beizubehalten. Die genannten Populationsparameter wie Größe, Trend, Vorkommensgebiet, Verbreitungsgebiet, verfügbares Habitat etc. erlauben es, dies zu beurteilen (Kapitel 2.2).

Das Monitoring von Wolf- und Luchspopulation erfordert nicht, jedem einzelnen Luchs oder Wolf nachzugehen. Dennoch gibt es manchmal Gründe, auch einem Einzeltier besonderes Augenmerk zu widmen (Schäden, „Problemtiere", öffentliches Interesse etc.).

3.2 Monitoringmethoden für Wolf, Luchs und Bär

Beim Monitoring wird zwischen passivem und aktivem Vorgehen unterschieden (BREITENMOSER et al. 2006). *Passives Monitoring* erfordert kaum eigene Feldarbeit, sondern besteht im Sammeln, Auswerten und Analysieren von Informationen, die zufällig anfallen, z. B. das Auffinden toter Tiere, Berichte über Schäden oder direkte Beobachtungen, bei bejagten Populationen auch Abschussdaten. Bei der Interpretation dieser Daten ist Vorsicht geboten, da die Daten zufällig und nicht systematisch erhoben werden.

Manche Mortalitätsursachen sind leichter zu entdecken (z. B. Verkehrsverluste) als andere (illegale Abschüsse, Krankheiten). Passives Monitoring liefert auch nicht notwendigerweise die erforderliche Information für alle Fragen, beispielsweise hängt die Anzahl der Schadensfälle nicht unbedingt mit der Zahl von Wolf, Luchs und Bär zusammen, sondern eher mit der Art der Viehhaltung (KACZENSKY 1996). Auch kann das untypische Verhalten eines einzelnen Tieres das Bild verfälschen (LINNELL et al. 1998).

Aktives Monitoring ist das gezielte, systematische Sammeln von Daten für das Ziel des Monitoringprogramms (BREITENMOSER et al. 2006). Dies schließt Feldarbeit und spezielle Untersuchungen oder Habitatanalysen ein. Die Daten werden gezielt und systematisch erhoben, um systematische Abweichungen zu vermeiden. Mit den Ergebnissen können die anstehenden Fragen unmittelbar beantwortet werden (BREITENMOSER et al. 2006).

Welche Methoden gewählt werden, hängt von der Fragestellung, der erforderlichen Genauigkeit und den vorhandenen Ressourcen ab, darüber hinaus von den Umweltbedingungen, der Tierart und der Größe und Verbreitung der Population. Es gibt keine artspezifische Methode, die überall in Europa angewandt werden könnte, und auch keine, die alle Fragen beantworten kann, sondern es müssen jeweils die besten Methoden unter den gegebenen Umständen gefunden werden. In den meisten Fällen wird dies eine Kombination von Methoden sein. Einen Überblick dazu vermittelt die Tabelle 2.

Art	Methode	Länder, die diese Methode verwenden
Wolf	Systematisches Abspüren bei Schnee	Schweden, Norwegen, Finnland, Frankreich, Polen, Italien (Alpen), Litauen, Estland, Lettland
	Genetische Analysen	Schweden, Norwegen, Finnland, Polen, Italien (Alpen), Frankreich, Slowenien, Schweiz, Deutschland
	Heulanimationen	Frankreich, Polen, Italien (Alpen), Spanien
	Sammeln von Anwesenheitshinweisen	Frankreich, Polen, Italien (Alpen), Schweiz, Deutschland
	Telemetrie	Schweden, Norwegen, Finnland, Slowenien, Deutschland
	Analysen von Abschussdaten	Lettland, Estland
	Autopsie toter Tiere	Fast alle Länder
Luchs	Systematisches Abspüren bei Schnee	Schweden, Norwegen, Finnland, Frankreich, Polen, Estland, Litauen
	Abspüren von Luchs-Familien bei Schnee	Norwegen, Schweden
	Sammeln von Anwesenheitshinweisen	Frankreich, Polen, Schweiz, Deutschland
	Haarfallen (Genetik)	Polen, Frankreich
	Fotofallen	Schweiz, Deutschland, Tschechien, Österreich
	Analysen von Abschussdaten	Lettland, Estland, Norwegen
	Autopsie toter Tiere	Fast alle Länder
Bär	Genetik	Schweden, Spanien, Norwegen, Kroatien, Slowenien, Italien, Österreich
	Beobachtungen von Bärinnen mit Jungtieren	Spanien, Norwegen, Schweden, Estland, Griechenland
	Autopsie toter Tiere	Fast alle Länder
	Sammeln von Anwesenheitshinweisen	Österreich, Griechenland

Tab. 2: Monitoringmethoden für Wolf, Luchs und Bär in Europa (Quelle: LINNELL et al. 2008, KACZENSKY et al. 2009, verändert.)

3.3 Empfohlene Monitoringmethoden für Deutschland

Abspüren bei Schnee ist die gängigste Methode für das Monitoring von Luchs und Wolf. Die klimatischen Bedingungen für einen systematischen Einsatz dieser Methode herrschen in Deutschland jedoch, wenn überhaupt, nur in den Gebirgen. Im Flachland reicht die Schneedecke hierfür nicht aus. Wann immer sich die Gelegenheit bietet, sollte Abspüren im Schnee jedoch genutzt werden, um so viele Informationen wie möglich zu sammeln (Anwesenheitsbestätigung, Reproduktion, Rudelgröße, markierende Individuen u. a.).

Genetische Untersuchungen sind heute aus dem Monitoring von Wolf und Bär nicht mehr wegzudenken. Das erforderliche Material (z.B. Kot, Haare, Speichelproben an Rissen) kann unabhängig von der Jahreszeit gesammelt werden. Schnee eignet sich besonders, um Proben markierender Individuen (Urin, beim Wolf auch Oestrusblut) zu sammeln. Genetische Analysen sollten ein fester Bestandteil des Monitorings in Deutschland sein.

Das *Suchen nach Hinweisen* auf die Anwesenheit von Wolf, Luchs und Bär, wie Spuren, Kot, Markierungszeichen und Risse, ist die am häufigsten angewandte Monitoringmethode für diese Tierarten (LINNELL et al. 1998). Sie kann unabhängig von der Jahreszeit und von Umweltbedingungen angewendet werden und sollte besonders für Wolf und Bär genutzt werden. Die erhobenen Daten liefern die Grundlage für Verbreitungskarten.

Systematische Heulanimationen werden in vielen Ländern im Sommer durchgeführt, um Reproduktion bei Wölfen nachzuweisen. Bisher wurde diese Methode in Deutschland mit geringem Erfolg angewandt. Allerdings ist die Antwortrate bei Heulanimationen generell gering. Inzwischen haben sich andere Methoden (Kamerafallen, Genetik) zum Nachweis von Reproduktion bei Wölfen bewährt. Im Einzelfall kann die Anwendung von Heulanimationen jedoch sinnvoll sein.

Beim Luchs werden in der Schweiz, und seit 2008 auch in Bayern, mit systematischem *Kamerafallenmonitoring* gute Ergebnisse zur Schätzung der Populationsgröße erzielt. Auf Grund der individuellen Unterscheidbarkeit der Luchse anhand des Fleckenmusters können die Fotos nach einer statistischen Fang-Wiederfang-Methode analysiert werden. Außerdem liefert der opportunistische Einsatz von Fotofallen Daten zum Minimalbestand, zur Raumnutzung und zum Dispersal von Jungtieren (WÖLFL 2012). Diese viel versprechende Methode sollte für das Luchsmonitoring in Deutschland die Regel werden.

In Deutschland hat sich das Kamerafallenmonitoring in den letzten Jahren auch beim Wolf bewährt. Mit Hilfe dieser Methode werden inzwischen die meisten Reproduktionsnachweise erbracht. Außerdem liefert sie Daten zur Mindestrudelgröße, zur Abgrenzung benachbarter Territorien und zum Vorkommensgebiet.

Telemetrie ist eine wildbiologische Feldmethode, aber keine Monitoringmethode an sich. Sie liefert detaillierte Informationen zu Streifgebiets- und Territoriengrößen, zur Nutzung des Habitats oder zur Mortalität, die mit anderen Methoden kaum gewonnen werden können. Daher werden Telemetriestudien häufig dazu verwendet, die Ergebnisse des Monitorings zu kalibrieren (BREITENMOSER et al. 2006). Zum Beispiel lassen sich ohne Kenntnisse über die Territoriumsgrößen in einem bestimmten Gebiet, benachbarte Individuen oder Familiengruppen nur schwer voneinander unterscheiden. Telemetrie ergibt sehr genaue Daten, ist aber auf ausgewählte Flächen bzw. wenige Tiere begrenzt (BREITENMOSER et al. 2006). Da die von einzelnen Individuen gewonnenen Daten stark variieren können (REINHARDT & KLUTH 2011), ist für eine Kalibrierung eine ausreichende Stichprobengröße erforderlich. Bei Wiederansiedlungs- oder Translokationsaktionen ist Telemetrie unverzichtbar, um Erfolg oder Misserfolg zu dokumentieren.

Von der Öffentlichkeit gemeldete *Zufallshinweise*, tot aufgefundene Tiere sowie gerissene Nutztiere sollten ebenfalls in standardisierter Form gesammelt werden.

3.4 Stratifiziertes Monitoring

Wölfe, Luchse und Bären sind stets selten und bewegen sich über große Räume. Sie können daher nur ausnahmsweise über ihr gesamtes besetztes und möglicherweise zukünftiges Verbreitungsgebiet hinweg mit gleicher Intensität überwacht werden, besonders wenn ihre Populationen expandieren. Deshalb praktizieren manche Länder ein *stratifiziertes Monitoring* (Details siehe BREITENMOSER et al. 2006). Die Intensität des Monitorings variiert dabei je nach räumlicher und zeitlicher Ebene. Während auf einer großen Langzeit-Skala generelle Fragen wie Vorkommen, Trend in Verbreitung und Populationsgröße im Vordergrund stehen, werden auf kleinerer Skala (z. B. in Referenz-gebieten über einen begrenzten Zeitraum) detaillierte Informationen erhoben, wie Territoriums- und Rudelgröße (um die Dichte einzuschätzen), Habitatnutzung oder Daten zur Reproduktion.

Präzise Daten, die in relativ kleinen Gebieten gewonnen wurden, sind nützlich, um Ergebnisse aus extensiven Monitoringaktionen zu kalibrieren und zuverlässig zu interpretieren (BREITENMOSER et al. 2006).

Wichtige Voraussetzung für einen stratifizierten Monitoringansatz in Deutschland ist eine länderübergreifende Koordination des Monitorings.

4. Standards für ein Monitoring von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland

Es wird heute allgemein empfohlen (LINNELL et al. 2008) und ist vielerorts bereits Standard, Hinweise von Wolf, Luchs und Bär nach ihrer Überprüfbarkeit in Nachweise (C1), bestätigte Hinweise (C2) und unbestätigte Hinweise (C3) einzuteilen. Diese Kriterien wurden im Rahmen von SCALP entwickelt. SCALP (**S**tatus and **C**onservation of the **A**lpine **L**ynx **P**opulation, MOLINARI-JOBIN et al. 2003, MOLINARI-JOBIN et al. 2012) ist ein Zusammenschluss von Luchsexperten der Alpenländer zum Monitoring und Schutz des Luchses (www.kora.ch). Ein Ziel von SCALP ist es, die länderübergreifende Vergleichbarkeit von Monitoringdaten zu gewährleisten, wozu diese standardisierten Kriterien für die Interpretation von Monitoringdaten für den Luchs entwickelt wurden.

4.1 Eine explizite und praktikable Definition der SCALP-Kriterien für deutsche Verhältnisse

Nachfolgend definieren wir die für ein standardisiertes Monitoring von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland erforderlichen SCALP-Kriterien. Sie basieren auf den originalen SCALP- Kriterien, wurden jedoch an die Situation in Deutschland angepasst und für Wolf und Bär auf zwei weitere Arten erweitert.

Einige Vorbedingungen sind festzuhalten:

- Für die Evaluierung der Felddaten ist mindestens eine erfahrene Person verfügbar.
- Als erfahren gilt, wer ausgiebige Felderfahrung mit der in Frage kommenden Tierart hat (siehe 4.1.2).
- Alle Beobachtungen sind auf ihre Echtheit (mit anderen Worten auf gezielte Täuschung) zu überprüfen.

Der Buchstabe C steht für Category. Die Ziffern 1, 2 und 3 sagen nichts über die fachliche Qualifikation des Beobachters aus, sondern nur über die Überprüfbarkeit des Hinweises und die entsprechende Zuordnung in die jeweilige Kategorie.

C1: eindeutiger Nachweis = harte Fakten, die die Anwesenheit der entsprechenden Tierart eindeutig bestätigen (Lebendfang, Totfund, genetischer Nachweis, Foto, Telemetrieortung).

C2: bestätigter Hinweis = von erfahrener Person überprüfter Hinweis (z.B. Spur oder Riss), bei dem ein Wolf, Luchs oder Bär als Verursacher bestätigt werden konnte. Die erfahrene Person kann den Hinweis selber im Feld oder anhand einer aussagekräftigen Dokumentation von einer dritten Person überprüfen und bestätigen.

C3: unbestätigter Hinweis = Alle Hinweise, bei denen ein Wolf, Luchs oder Bär als Verursacher auf Grund der mangelnden Indizienlage von einer erfahrenen Person weder bestätigt noch ausgeschlossen werden konnte. Dazu zählen alle Sichtbeobachtungen ohne Fotobeleg, auch von erfahrenen Personen; ferner alle Hinweise, die zu alt, unzureichend oder unvollständig dokumentiert sind, die zu wenige Informationen für ein klares Bild (z.B. bei Spuren) aufweisen oder aus anderen Gründen für eine Bestätigung nicht ausreichen. Die Kategorie C3 kann in Unterkategorien, wie „wahrscheinlich“ und „unwahrscheinlich“ unterteilt werden.
Falsch: Falschmeldung = Hinweis, bei der die entsprechende Tierart ausgeschlossen werden kann.

k.B.: keine Bewertung möglich = Hinweise, zu denen auf Grund fehlender Mindestinformationen keine Einschätzung möglich ist. Zum Beispiel Sichtmeldungen von Rissen oder Spuren.

4.1.1 Artspezifische Besonderheiten

Der Braunbär ist der einzige Vertreter der Bärenfamilie und der Luchs die einzige größere Katzenart in Deutschland. Deshalb sind indirekte Hinweise auf diese beiden Arten (Spuren u. a.) in der Regel einfacher zuzuordnen. Beim Wolf ist dies komplizierter wegen der Verwechslungsgefahr mit den Hinweisen auf ähnlich große Hunde. Daher sind bei Wolfshinweisen strengere Maßstäbe anzulegen als bei Bär und Luchs.

Braunbär: Spuren, Kot und sogar Haare von Bären sind relativ leicht zu erkennen. Dagegen sind Risse dem Bären oft schwer zuzuordnen, weil das Rissbild stark variieren kann.

Luchs: Spuren und Risse vom Luchs sind relativ leicht als solche zu identifizieren. Schwieriger ist dies mit Kot, Urinmarkierungen und Haaren. Sie können daher für sich allein nicht als C2-Hinweis gewertet werden.

Wolf: Wolfshinweise sind generell schwierig von Hundehinweisen zu unterscheiden. Spuren, Kot und Risse können besonders leicht mit denen von Hunden verwechselt werden, so dass besondere Vorsicht geboten ist. Zur Feststellung von Wolfspräsenz ist daher eine höhere Anzahl von C2-Hinweisen erforderlich als bei Luchs und Bär (siehe Kapitel 4.2.2).

4.1.2 Kriterien für eine erfahrene Person

Eine Person gilt als erfahren, wenn sie bereits ausgiebig mit dem Sammeln von Felddaten der jeweiligen Tierart beschäftigt war, so dass sie Routine im Erkennen und Interpretieren von Hinweisen dieser Art hat. Sie muss also über längere Zeit an Feldarbeit im Rahmen national oder international anerkannter Wolf-, Luchs- oder Bären-Projekte teilgenommen haben. Sie muss mit der Biologie der jeweiligen Tierart und ihrer Beutetiere (Wild- und Nutztiere) vertraut sein. Um die Routine im Erkennen und Einordnen von Hinweisen dieser Tierart aufrecht zu erhalten, muss diese Person Gelegenheit haben, Hinweise regelmäßig zu sehen und ihren Blick ständig zu trainieren. Von großer Bedeutung ist dabei der häufige Erfahrungsaustausch mit anderen Personen, die im Monitoring der gleichen Tierart tätig sind.

4.2 Analyse und Interpretation der Daten

Im folgenden Kapitel skizzieren wir, wie Monitoringdaten analysiert und die Ergebnisse interpretiert werden sollten, um den Monitoringanforderungen der Habitatdirektive gerecht zu werden und Fragen der zuständigen Behörden zu Monitoringergebnissen, Management und Schutzanforderungen zu beantworten.

4.2.1 Räumliche Analyse – Vorkommen und Verbreitungsgebiet

Mit den Begriffen Vorkommen und Verbreitungsgebiet wird der räumliche Zustand einer Population beschrieben.

Vorkommen ist das Gebiet, das tatsächlich von der Art besiedelt ist. Es wird durch die besetzten Rasterzellen von 10 * 10 km Größe beschrieben. Als besetzt gilt eine Rasterzelle bei einem C1-Nachweis. Liegt ein solcher nicht vor, so sind für Luchs und Bär zwei, beim Wolf mindestens drei C2- Hinweise erforderlich. Die C2-Hinweise zum Besetzen von Rasterzellen müssen voneinander unabhängig sein. Zellen nur mit C3-Hinweisen gelten nicht als besetzt (Abb. 5, 6 und 7).

Telemetriedaten nicht residenter Wölfe und Luchse belegen dann Rasterzellen, wenn das Tier sich noch im unmittelbaren Umkreis des Elternterritoriums aufhält. Die während der Abwanderung durchwanderten Rasterzellen zählen nicht für das jährlich erhobene Vorkommensgebiet und das permanente Verbreitungsgebiet.

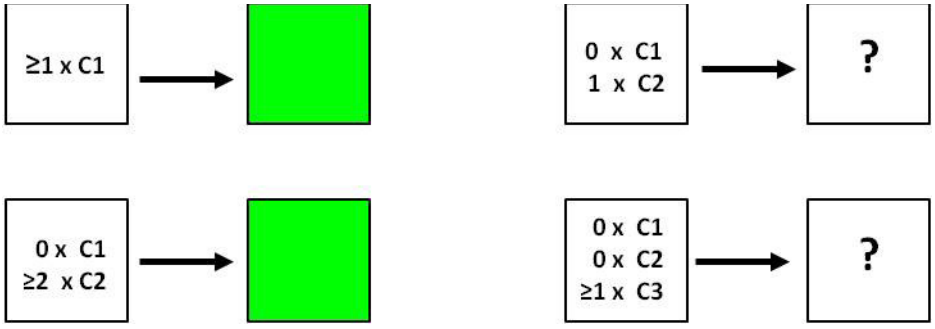

Abb. 5: Beispiele für die Festlegung des Vorkommens pro Rasterzelle (grün = Vorkommen bestätigt = besetzte Zelle). Links oben: ein C1 reicht für eine besetzte Zelle. Links unten: mindestens zwei C2 ergeben eine besetzte Zelle für Luchs und Bär (beim Wolf sind 3 C2 notwendig). Rechts: eine C2 und/oder beliebig viele C3 reichen nicht aus, um ein Vorkommen zu bestätigen. Die Zellen bleiben unbesetzt.

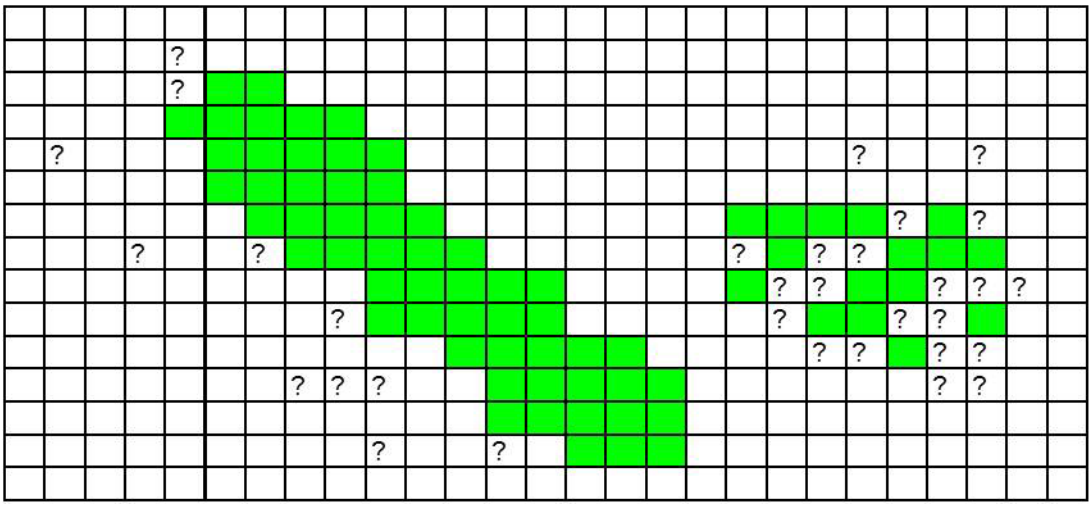

Abb. 6: Beispiel für die Schätzung des Vorkommens (grün). Für eine besetzte (grüne) Zelle liegen mind. ein C1-Nachweis oder zwei C2-Hinweise für Luchs und Bär bzw. mind. drei C2-Hinweise für Wolf vor. Links: geschlossenes Vorkommen mit möglicher Ausdehnung nach Westen. Die Ausdehnung ist spekulativ, da noch keine C1 und zu wenige C2-Hinweise vorliegen. Rechts: Vorkommen mit Lücken. Diese können durch Lücken im tatsächlichen Vorkommen gegeben sein oder durch ungenügenden Monitoringaufwand.

Das Vorkommen wird jährlich (Monitoringjahr: Mai bis April des Folgejahres) bestimmt. Der Trend wird durch eine lineare Regression über alle Daten geschätzt (zeitliche Änderung der Anzahl besetzter Zellen).

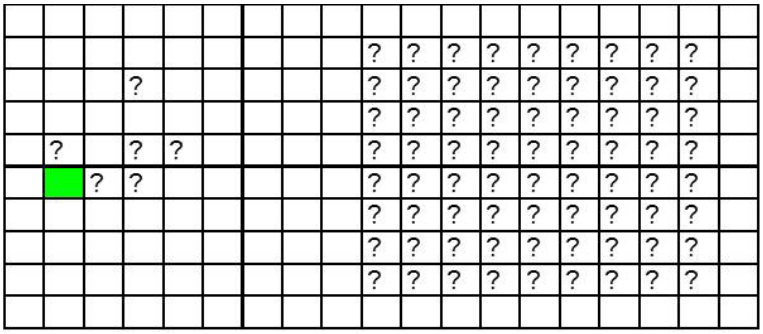

Abb. 7: Links: Wahrscheinlich das Vorkommen eines Einzeltieres. Rechts: Mögliche Präsenz einer Art ohne Datengrundlage. Es besteht Klärungsbedarf. Möglich sind (1) mangelhaftes Monitoring (z. B. unerfahrenes Personal) oder (2) "Enthusiasten", die die Präsenz einer Art lediglich vermuten.

Verbreitungsgebiet ist das gesamte Gebiet, in dem die Art am Ende der sechsjährigen Berichtsperiode vorkommt. Es wird durch die äußere Umgrenzung der besetzen Zellen gebildet, ist also das Minimum-Konvex-Polygon des Vorkommensgebietes. Wenn fünf oder mehr aneinander grenzende Zellen ohne Vorkommen sind, wird das Verbreitungsgebiet in mehreren Teilgebieten dargestellt.

Das Verbreitungsgebiet wird nur alle sechs Jahre, im Berichtsjahr, geschätzt. Dafür wird das Vorkommensgebiet der letzten beiden Monitoringjahre akkumuliert. Das Verbreitungsgebiet ergibt sich aus dem Minimum-Konvex-Polygon um das akkumulierte Vorkommensgebiet der letzten beiden Berichtsjahre (Abb. 8). Dort wo mindestens fünf Rasterzellen (50 km) unbesetzt bleiben, wird das Verbreitungsgebiet in mehrere Teilflächen unterteilt (Abb. 9 und 10). Rasterzellen, die außerhalb des bekannten Vorkommens residenter Tiere, z. B. durch Totfunde oder abwandernde Tiere besetzt wurden, gehen nicht in das Verbreitungsgebiet ein.

Der Trend wird beschrieben durch die Differenz oder den Quotienten der Verbreitungsgebietsgröße im Jahr 0 und Jahr 12 (Jahr 12 ist das letzte Jahr des aktuellen Berichtszeitraumes). Das Ausmaß des Trends ist die Änderung über die betrachtete Zeitperiode, z.B. die Zunahme des Verbreitungsgebiets um 1200 km² in 12 Jahren oder 100 km²/Jahr.

Das Verbreitungsgebiet und sein Trend sind keine guten Indices, um den Trend der räumlichen Ausdehnung einer Population im Vergleich zu ihrem Vorkommen zu beschreiben. Abb. 9 und Abb. 10 zeigen sehr verschiedene Verbreitungsgebiete, während die beiden Vorkommen ähnlich sind. Wir raten deshalb für Wolf, Luchs und Bär dazu, das Vorkommen (und dessen Trend) zu benutzen, um die räumliche Ausdehnung einer Population zu beschreiben.

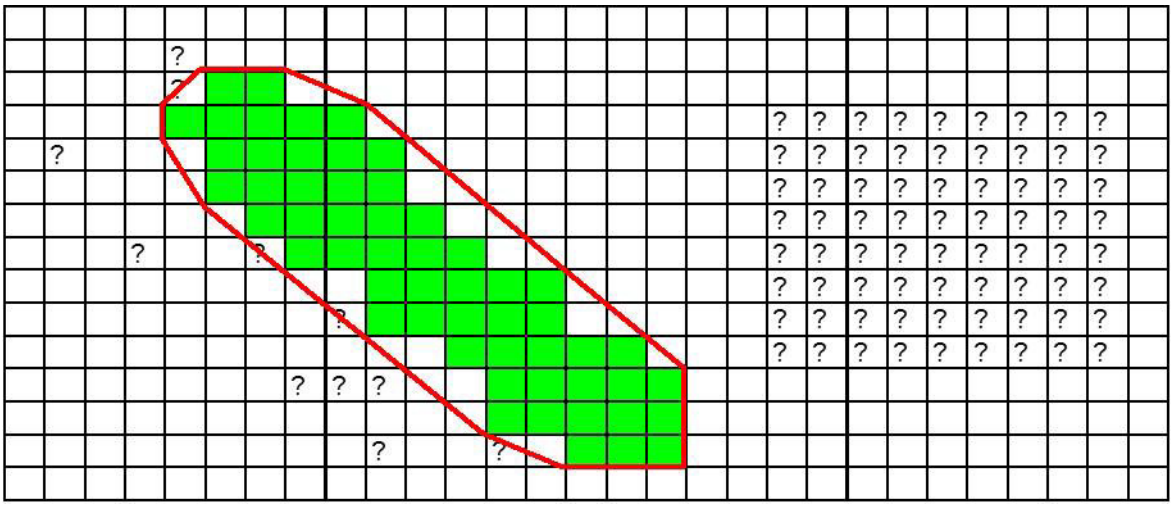

Abb. 8: Beispiel zur Schätzung der Verbreitung (rote Linie). Die Abbildung rechts zeigt keine besetzten Zellen und deshalb keine Verbreitung.

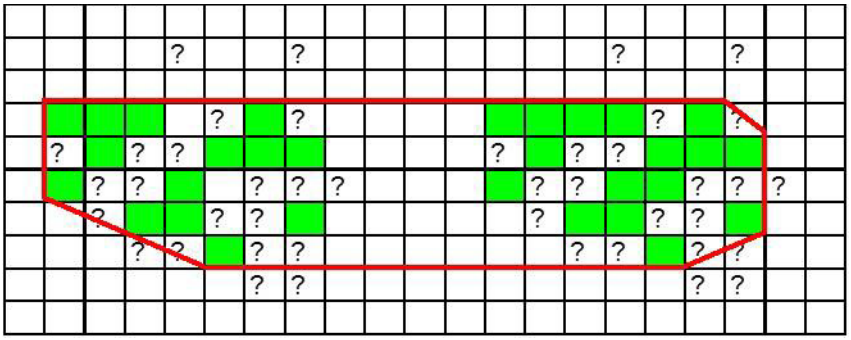

Abb. 9: Zwei Teilgebiete, die durch weniger als fünf Zellen voneinander getrennt sind, ergeben ein Verbreitungsgebiet.

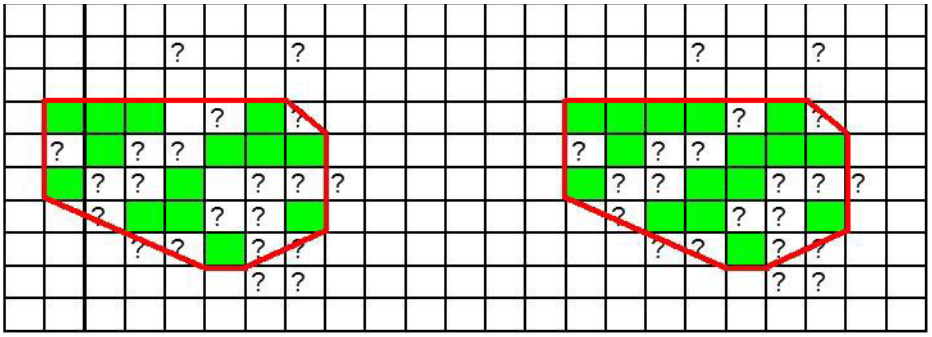

Abb. 10: Zwei Teilgebiete, die durch fünf oder mehr Zellen voneinander getrennt sind, ergeben zwei Verbreitungsgebiete.

Hier wird die Ermittlung des permanenten Verbreitungsgebietes einer Art beschrieben. Das sporadische Verbreitungsgebiet würde alle in einem bestimmten Zeitraum einmal besetzten Rasterzellen enthalten, selbst dann, wenn diese deutlich außerhalb der von residenten Tieren genutzten Gebiete liegen. Die von abwandernden Tieren durchwanderten Rasterzellen (Telemetrie, Totfunde, Fotos außerhalb des bestätigten Vorkommens) fließen hier mit ein. LINNELL et al. (2008) raten dazu, das permanente von dem sporadischen Verbreitungsgebiet zu unterscheiden sowie innerhalb des permanenten Gebietes Areale mit von solchen ohne Reproduktion abzugrenzen.

Sporadische Verbreitungsgebiete können Hinweise zu Ausbreitungstendenzen einer Art liefern. Die klare Kennzeichnung von Reproduktionsgebieten und solchen ohne Reproduktion kann Hinweise auf eventuelle Beeinträchtigungen in letzteren liefern.

Für Deutschland schlagen wir vor, die Rasterzellen mit Reproduktionsnachweis auf den jährlichen Karten zu kennzeichnen (jeweils die Rasterzelle, in der eine Reproduktion im betreffenden Monitoringjahr das erste Mal nachgewiesen wurde). Die Unterscheidung in permanentes und sporadisches Vorkommensgebiet sollte jeweils im Berichtsjahr erfolgen.

4.2.2 Demographische Analyse – Populationsgröße

Wegen der unterschiedlichen Lebensweise von Wolf, Luchs und Bär und der daraus resultierenden Datenverfügbarkeit erfordert die Schätzung der Populationsgröße artenspezifische Methoden. Beispielsweise setzen Bären Kot während des Laufens ab, Wölfe platzieren ihn sogar exponiert, Luchse dagegen verdecken ihn meist. Für genetische Analysen lässt sich also Kot von Bär und Wolf recht leicht gewinnen, nicht aber vom Luchs. Bei Haaren – eine weitere Quelle für genetische Analysen – ist es ganz anders. Bären lassen Haare an Stacheldraht, mit dem man eine beköderte Lockstelle umgibt. Wölfe hingegen lassen sich kaum so anlocken, dass regelmäßig Haare für eine genetische Untersuchung anfallen. Luchse können an häufig begangenen Wechseln zwar an Duftmarkierstellen gelockt werden, jedoch ist dies sehr zeit- und arbeitsaufwendig. Effizienter sind Fotofallen, weil sich Luchse meist anhand ihres Fleckenmusters individuell unterscheiden lassen.

Wegen dieser Unterschiede geben wir für jede der drei Tierarten spezifische Hinweise zum Einschätzen der Populationsgröße. Diese sollte jedes Jahr geschätzt werden. Der Trend ist die lineare Regression der Größe über alle Jahre.

Zu beachten ist, dass kein enger Zusammenhang zwischen Populationsgröße und Vorkommen oder Verbreitungsgebiet besteht.

Die Populationsgröße ist der wichtigste Parameter, um den Zustand einer Population anzugeben. Deshalb ist es sinnvoll, das Monitoring darauf zu fokussieren. Es besteht jedoch eine Wechselwirkung zwischen Methode und Populationsgröße. Manche Methoden sind gut geeignet für kleine Populationen, wieder andere für größere. Dort ist ein *stratifiziertes Monitoring* zu empfehlen.

Im Folgenden konzentrieren wir unsere Empfehlungen auf die gegenwärtigen Populationsgrößen, erörtern aber auch Vorschläge, wie bei größeren Populationen verfahren werden sollte.

Bär

Bei kleinen und mittelgroßen Populationen (< 50-100 Tiere) ist das Mittel der Wahl die *genetische Analyse* von Kot- und Haarproben. So kommt man zu einer Mindestgröße der Population, denn nicht von allen Tieren wird jedes Jahr eine Probe gefunden.

Das genetische Monitoring wird ergänzt durch konventionelle Methoden wie Abspüren oder das opportunistische Sammeln von Hinweisen. Es wird versucht, so viele genetische Proben wie möglich zu sammeln, die dann jährlich im Labor analysiert werden. So entsteht eine Tabelle von Tieren pro Jahr, die bestätigt werden konnten (Abb. 11).

Abb. 11: Ergebnisse des genetischen Monitorings von Bären in den nördlichen Kalkalpen Österreichs seit 2000. In den meisten Jahren konnten die im Gebiet lebenden Bären genetisch nachgewiesen werden. Es gibt aber auch Lücken, was die Bedeutung des zusätzlichen konventionellen Monitorings unterstreicht.

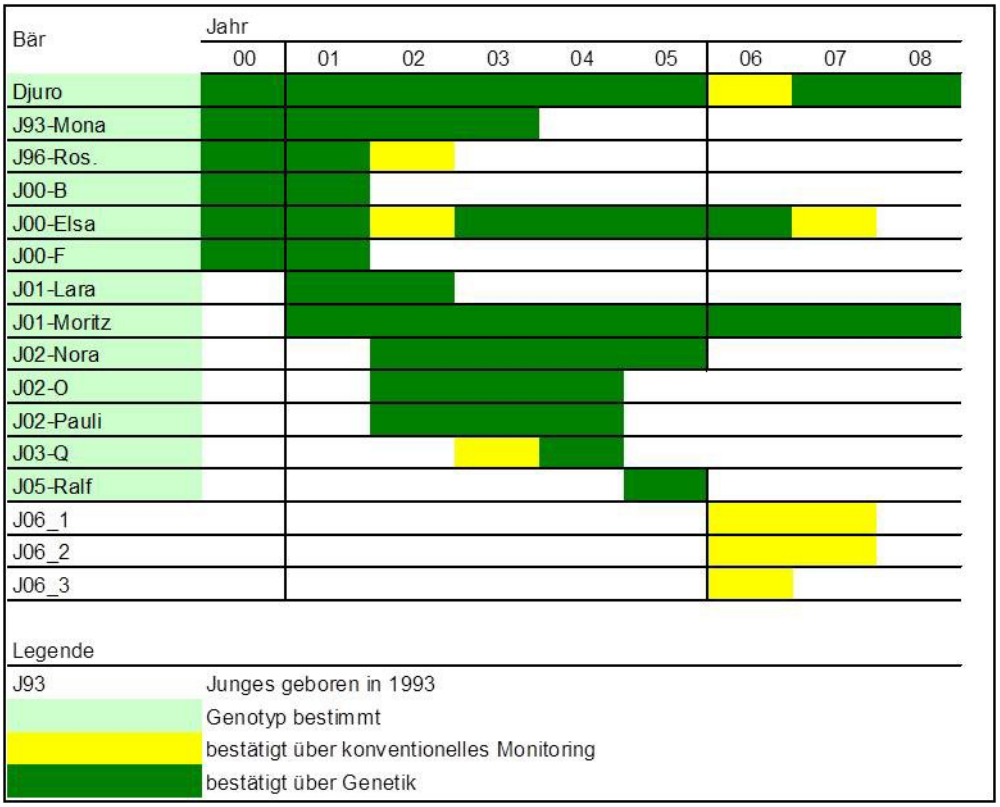

Der erforderliche Aufwand, um alle Bären einer Population nachzuweisen, kann aus der Erfolgsrate bei anderen Populationen geschätzt werden. In Österreich ist die Erfolgsrate bei den Proben 30-40% (d. h. nur etwa ein Drittel der Proben ist für eine genetische Analyse brauchbar). Darüber hinaus werden bei einer zufälligen Sammlung von Proben auch viele Individuen mehrfach in den Proben vertreten sein. Die Erfahrungen aus dem Bärenmonitoring in Österreich zeigen, dass etwa zehn intakte Proben pro Bär erforderlich sind, also etwa 30 Proben pro Bär (Abb. 12), um relativ sicher alle Individuen nachzuweisen. Für eine Population von zehn Bären braucht man also 300 Proben, um ein robustes Minimum der Populationsgröße zu ermitteln.

Wenn jedes Individuum genetisch identifiziert ist, kann ein Stammbaum konstruiert werden. Dies bedeutet eine große Menge zusätzlicher Informationen zu Populationszusammensetzung, Reproduktion, Gefährdung der genetischen Vielfalt u.a.m. (KRUKENHAUSE et al. 2008). Wir empfehlen dringend, die Informationen über die genetischen Beziehungen der Individuen stets auf neuestem Stand zu halten.

Ab einer Populationsgröße von ca. 50 Tieren können neben Minimumschätzungen auch statistische Schätzungen anhand von *Fang-Wiederfang-Analysen* der genetischen Daten zum Einsatz kommen.

Bei sehr kleinen Populationen kann man die Individuen manchmal an der Größe ihrer Trittsiegel unterscheiden. In der Regel wird jedoch ein genetisches Monitoring zusammen mit konventionellen Methoden das verlässlichste Ergebnis liefern.

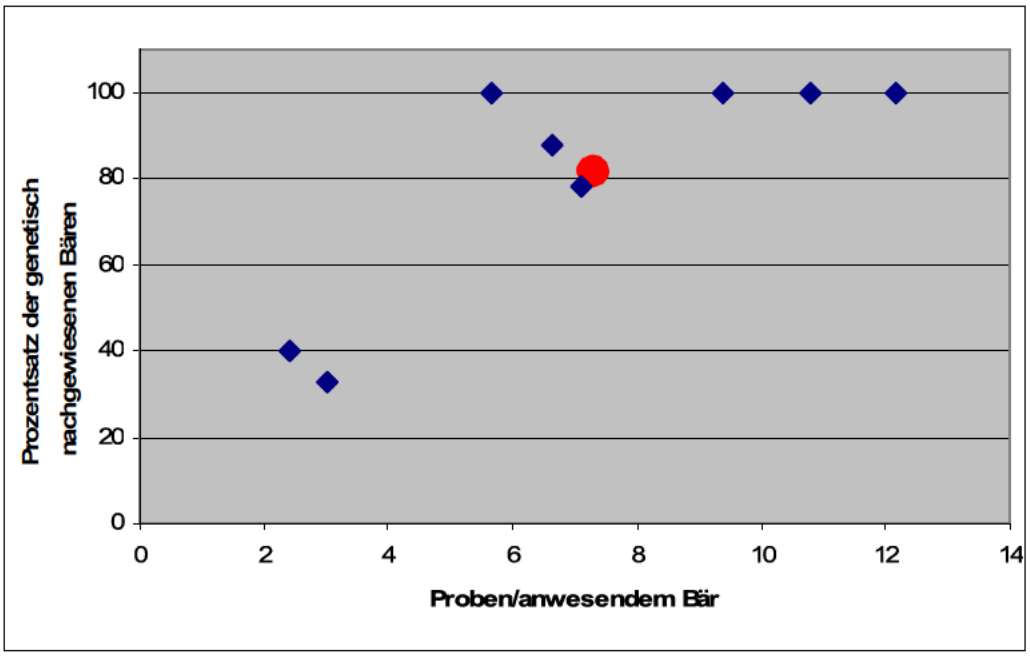

Abb. 12: Die Erfolgsrate des genetischen Monitorings (Prozentanteil der genetisch festgestellten Bären) gegen das Verhältnis positiver Proben pro Bär vermittelt einen Eindruck des erforderlichen Aufwands. Blaue Punkte sind Daten einzelner Jahre (2000-2007), der rote Punkt ist der Mittelwert aus allen Daten. Etwa zehn positive Proben pro Bär scheinen zu genügen.

Das Vorkommen von Bären in Deutschland wird in absehbarer Zeit auf den Alpenraum begrenzt bleiben und nur einen kleinen Teil der Alpenpopulation umfassen. Jedes Monitoringprogramm muss daher sinnvollerweise mit den benachbarten Alpenländern abgestimmt werden.

Tab. 3: Parameter, empfohlene Methoden und erforderliche Genauigkeit zur Schätzung des Vorkommensgebietes und der Populationsgröße von Bären.

Parameter	**Methode**	**Genauigkeit und Umfang der erforderlichen Daten**
Vorkommensgebiet	Suche nach Anwesenheitshinweisen	Ein C1 oder zwei C2-Hinweise per 10 x 10 km Zelle und Jahr
Populationsgröße	Genetische Untersuchungen. < 50 Tiere Minimumschät-zung; ab ca. 50 Tiere Fang Wiederfangschätzung möglich, Suche nach Anwesen-heitshinweisen	Minimumschätzung beruht auf C1- oder C2-Hinweisen
Reproduktion	Suche nach Anwesenheitshinweisen, Abspüren bei Schnee, Genetik, Fotofallen	Reproduktion muss durch C1 oder C2- Hinweise bestätigt werden.

Wolf

Genaue Schätzungen der Populationsgröße von Wölfen lassen sich nur schwer erheben. Wölfe leben in Familien (Rudeln), die in der Regel aus den Elterntieren und deren Nachwuchs bestehen. Die Anzahl der Rudel (Familien) ist nicht nur leichter zu ermitteln, sondern für die Beurteilung des Erhaltungszustandes auch sinnvoller als die Gesamtzahl der Tiere. Wir empfehlen daher, wie in Skandinavien mit *Populationsindices* wie Anzahl der Rudel und der reviermarkierenden Paare zu arbeiten (WABAKKEN et al. 2007). Die LCIE empfiehlt ebenfalls die Populationsgröße in Rudeln statt in Individuenzahlen anzugeben. In Tabelle 4 sind die Altersklassen und die räumlichen Einheiten, in denen Wölfe im Rahmen des nationalen Monitorings erhoben werden, aufgelistet.

Für den FFH-Bericht ist die Populationsgröße in Anzahl geschlechtsreifer Individuen anzugeben. Da die Populationsgröße zum Ende des Monitoringjahres geschätzt wird, ist die Populationsgröße beim Wolf gleichbedeutend mit der Anzahl mindestens zweijähriger Individuen, die am 30. April noch leben. In der Regel bedeutet dies, die Anzahl der Rudel und Paare mit zwei zu multiplizieren und die Anzahl geschlechtsreifer, residenter Wölfe zu addieren. Ist im Einzelfall bekannt, dass mehr oder weniger als zwei geschlechtsreife Tiere in einem Rudel leben, bzw. ein Tier eines Paares erst im ersten Lebensjahr ist, sollte die Zahl entsprechend korrigiert werden. Für die Populationsgröße werden nur residente Tiere berücksichtigt, keine Disperser oder Floater. Neben der Anzahl geschlechtsreifer Individuen sollte auch die Anzahl bestätigter Reproduktionen jährlich erfasst werden.

Ehemalige Gehegetiere, die entkommen sind und deren Besitzer ihren Besitzanspruch aufgegeben haben, zählen ebenfalls für die Populationsgröße. Dies ist allerdings besonders zu vermerken.

Tab. 4: Definitionen Wolf

Begriff	**Definition**
Wolfsstatus:	
Residenter Einzelwolf	Einzelner Wolf, der mindestens 6 Monate in einem Gebiet lebt.
Wolfspaar	Wolfsrüde und -fähe, die gemeinsam ihr Territorium markieren, aber (noch) keinen Nachwuchs haben.
Rudel (Wolfsfamilie)	eine Gruppe von mehr als zwei Wölfen, die in einem Territorium leben
Reproduzierende Wolfsfamilie	besteht aus mindestens einem geschlechtsreifen Wolf mit bestätigter Reproduktion
Altersklassen:	
Welpe (juvenil)	Wolf im ersten Lebensjahr. Da Wolfswelpen in der Regel Anfang Mai geboren werden, erfolgt der Übergang vom Welpen zum Jährling am 1.Mai.
Jährling (subadult)	Wolf in seinem zweiten Lebensjahr
Geschlechtsreif (adult)	Tiere, die Ende April/Anfang Mai mind. zwei Jahre alt sind
Monitoringjahr	1. Mai - 30. April.

Für kleine bis mittelgroße Populationen (ca. 50 Rudel pro Management/Monitoringeinheit) empfehlen wir eine Kombination von Suche nach Anwesenheitshinweisen, Fotofallenmonitoring und Genetik zur jährlichen Ermittlung von Populationsgröße und Vorkommensgebiet (Tab. 5). Ab einer Populationsgröße von ca. 50-100 Rudeln kann ein stratifiziertes Vorgehen zur Ermittlung der Populationsgröße sinnvoll sein. Allerdings ist dafür eine länderüberübergreifende Koordination und Datenanalyse erforderlich.

Bei einem stratifizierten Ansatz muss zudem sicher gestellt sein, dass die Referenzgebiete für das Gesamtgebiet repräsentativ sind.

Tab. 5: Parameter, empfohlene Methoden und erforderliche Genauigkeit zur Schätzung des Vorkommensgebietes und der Populationsgröße von Wölfen.

Parameter	**Methode**	**Genauigkeit und Umfang der erforderlichen Daten**
Vorkommensgebiet	Suche nach Anwesenheitshinweisen, Fotofallen, Genetik.	Ein C1 oder drei unabhängige C2-Hinweise per 10 x 10 km Zelle und Monitoringjahr.
Populationsgröße	Suche nach Anwesenheitshinweisen, Fotofallen, Abspüren bei Schnee, Genetik.	Ein Rudel muss durch C1 oder zwei unabhängige C2- Hinweise bestätigt werden. Im Falle einer mind. 2 km langen C2-Spur von mehr als 2 Wölfen reicht ein C2. Ein Wolfspaar muss markierend durch C1 oder zwei unabhängige C2-Hinweise bestätigt werden oder (ohne Markierung) durch mind. zwei C1 oder C2 im Abstand von mind. 4 Wochen. Im Falle einer mind. 2 km langen C2-Spur von 2 markierenden Wölfen reicht ein C2. Residente Einzeltiere müssen mit mind. 6 Monaten Abstand wiederholt durch C1 oder mind. drei voneinander unabhängigen C2 bestätigt werden.
Abgrenzung benachbarter Territorien	Genetik, Fotofallen, Telemetrie, Suche nach Anwesenheitshinweisen.	- Reproduktion wurde in beiden Gebieten zeitgleich bestätigt ODER - Reproduktion wurde im Mai - Juli im Abstand von mind. 10 km voneinander bestätigt ODER mind. eins der Territorien ist über Telemetrie bekannt ODER - Abgrenzung über individuell eindeutig identifizierbare Individuen möglich ODER - über genetische Analysen.
Rudelgröße	Suche nach Anwesenheitshinweisen (Fokus auf Spuren), Abspüren bei Schnee, Genetik, Fotofallen.	Die Mindestgröße des Rudels kann durch einen C1 oder C2-Hinweis* bestätigt werden.
Reproduktion	Suche nach Anwesenheitshinweisen (Fokus auf Welpen spuren), Abspüren bei Schnee, Genetik, Heulanimation, Fotofallen.	Mind. ein Welpe muss mit C1 oder mind. 2 unabhängigen C2-Hinweisen bestätigt werden ODER eine laktierende Fähe wurde mit C1 bestätigt.

* wurde die Anwesenheit eines Rudels bereits bestätigt, reicht ein C2-Hinweis (Spuren) für die Mindestrudelgröße aus.

Für größere Populationen mit mehr als 100 Rudeln pro Management/Monitoringeinheit werden neue Ansätze für die Ermittlung von Populationsgröße und Verbreitungsgebiet erforderlich. Nach dem derzeitigen Wissensstand erscheint für solche Populationen ein rotierendes Vorgehen für die Ermittlung der Populationsgröße empfehlenswert. Voraussetzung dafür ist, dass das Verbreitungsgebiet bekannt ist. Dies könnte durch ein Netzwerk von geschulten Personen gewährleistet werden, welches das ganze Jahr und über das gesamte Vorkommensgebiet opportunistisch Wolfshinweise aufnimmt. Aus den so erhobenen C1 und C2 Daten kann mit der 95% Kernel-Methode das Verbreitungsgebiet ermittelt werden.

Mit einem opportunistischen Monitoring, das mit Hilfe eines aktiven Netzwerkes geschulter Personen das gesamte Vorkommensgebiet abdeckt, erscheint es zumindest für räumlich stabile Populationen möglich, auch auf großer Fläche das Verbreitungsgebiet jährlich zu ermitteln. In Gebieten, in denen die Population sich noch ausbreitet, sollte wie in kleinen bis mittelgroßen Populationen ein aktives Monitoring erfolgen. Wir empfehlen, die Standards bei einem deutlichen Anwachsen der Populationsgröße (> 50 Rudel, > 100 Rudel) dem dann geltenden Wissensstand anzupassen.

Zur Erhebung der Populationsgröße in großen Populationen kann entweder ein stratifiziertes (siehe 3.4) oder ein rotierendes Vorgehen gewählt werden. Für ein rotierendes Vorgehen wird das gesamte Verbreitungsgebiet in drei oder sechs Areale unterteilt. Jedes Jahr wird die Populationsgröße (Anzahl Rudel & Paare) in einem der Areale erhoben. Während eines Berichtszeitraums (6 Jahre) würde auf diese Weise jedes Gebiet zwei- oder einmal aufgenommen. Eine Monitoringfrequenz von drei Jahren würde die Berechnung des Trends der Populationsgröße über 12-24 Jahre erlauben.

Die Methoden zur Ermittlung der Populationsgröße, einschließlich der dafür notwendigen Abgrenzung benachbarter Territorien, sind in kleineren Populationen dieselben wie in größeren. Für beide ist ein aktiver Monitoringansatz erforderlich. In größeren Populationen wird es aber häufig nicht mehr möglich (und notwendig) sein, alle Parameter (z. B. Rudelgröße, Anzahl Welpen) über die gesamte Population zu erheben. Hier ist ein stratifiziertes Vorgehen zu empfehlen.

Auch in größeren Populationen sollten jährlich von einer Anzahl Rudel so viele Informationen wie möglich gesammelt werden (Rudelgröße, Territoriengröße, Anzahl der Welpen). Diese Daten helfen, die Populationsdynamik zu verstehen. Bei einem stratifizierten Vorgehen sind sie notwendig, um die auf breiter Fläche gewonnenen Ergebnisse zu kalibrieren.

Die Rudelgröße wird in der Regel im Spätherbst/Winter ermittelt. Dies ist in Deutschland schwierig und i. d. R. nur über ein intensives genetisches Monitoring im Winterhalbjahr zu erreichen. Stattdessen gibt es häufig gute Daten aus dem Sommerhalbjahr. Um eine Vergleichbarkeit mit anderen Ländern zu gewährleisten und einen robusten Korrekturfaktor entwickeln zu können, empfehlen wir, wann immer es möglich ist, sowohl die Sommer- als auch Winterrudelgröße zu ermitteln.

Seit Gründung der Wolfspopulation in Deutschland wurden genetische Proben gesammelt. Dadurch war es bisher möglich, einen fast lückenlosen Stammbaum der Wolfsrudel in Deutschland zu erstellen. Auf diese Weise ist ein sehr detailliertes Bild zur Ausbreitung, zu Verwandtschaftsverhältnissen und auch zur Inzuchtgefährdung entstanden. In Gebieten mit flächendeckender Wolfsbesiedlung werden die genetischen Analysen immer wichtiger, um benachbarte Territorien voneinander zu unterscheiden. Wir empfehlen daher, auch in den nächsten Jahren zumindest die markierenden Tiere in den einzelnen Territorien jährlich genetisch zu beproben.

In kleinen Populationen und am Rand des Verbreitungsgebietes ist die Kenntnis vom Vorkommen einzelner territorialer Tiere wichtig, sowohl für Managemententscheidungen als auch für das Monitoring. Die individuelle Kenntnis solcher Tiere bzw. ihres Status (Geschlecht, Single/verpaart) kann von Bedeutung für das Management sein. Da unverpaarte Wölfinnen sich mit Haushunden paaren können, sollten sie besonders eng überwacht werden.

In Gebieten, in denen über längere Zeit nur einzelne Wölfe nachgewiesen werden oder immer wieder zeitliche Lücken von mehreren Monaten zwischen einzelnen Nachweisen liegen, sollte die Identität des Tieres jährlich genetisch geklärt werden, um festzustellen, ob es sich jeweils um dasselbe, oder um immer wieder neu einwandernde Tiere handelt.

In Wolfsgebieten ist ein aktives Monitoring erforderlich, weshalb erfahrene Personen zur Verfügung stehen müssen. Insbesondere die Abgrenzung benachbarter Territorien erfordert die Koordinierung der dafür notwendigen Feldarbeiten und die Dateninterpretation durch erfahrene Personen. Außerhalb oder an der Ausbreitungsfront ist ein passiver Ansatz realistischer. Sobald sich Hinweise aus einem neuen Gebiet häufen, sollte versucht werden, diese zu bestätigen und gezielt vor Ort nach Wolfshinweisen zu suchen. Generell ist die Wahrscheinlichkeit hoch, dass gemeldete Wolfshinweise auf Hunde zurückzuführen sind. Es liegt in der Verantwortung von erfahrenen Personen zu entscheiden, wann die Art und Anzahl der gemeldeten Hinweise eine aktive Recherche auslösen sollten. Sobald ein Wolf bestätigt ist (C2), muss das Monitoring intensiviert werden. Dabei ist der Fokus darauf zu legen, den Status des Tieres herauszufinden.

Luchs

Die Populationsgröße beim Luchs ergibt sich wie beim Wolf aus der Anzahl mindestens zweijähriger Individuen, die am Ende des Monitoringjahres noch leben. Hierzu zählen auch ehemalige Gehegetiere, die entkommen sind und deren Besitzer ihren Besitzanspruch aufgegeben haben. Dies ist allerdings besonders zu vermerken. Zusätzlich sollten die Reproduktionseinheiten (Weibchen mit Jungen) erfasst werden. Tabelle 6 gibt einen Überblick über die zu erfassenden Luchs"einheiten" und die Altersklasseneinteilung.

Tab. 6: Definitionen Luchs

Begriff	Definition
Luchsstatus:	
residenter Luchs	Einzelner Luchs, der über mind. sechs Monate in einem Gebiet mit C1 oder C2 Daten bestätigt wurde.
Luchsfamilie	Luchsweibchen mit mind. einem Jungtier
Altersklassen:	
juveniler Luchs	Luchs im ersten Lebensjahr. Da Luchse in der Regel im Mai geboren werden, erfolgt der Übergang vom juvenilen zum subadulten Luchs am 1.Mai.
subadulter Luchs	Luchse im zweiten Lebensjahr, wenn sie sich von der Mutter abgelöst haben und selbstständig (unabhängig) geworden sind.
adulter Luchs	Geschlechtsreifer, reproduktionsfähiger Luchs Der Übergang vom subadulten zum adulten Luchs erfolgt nach Monitoringjahr, d.h. am 1. Mai des zweiten Lebensjahres.
Monitoringjahr	1.Mai-30. April.

Luchse lassen sich anhand ihres Fleckenmusters meist individuell unterscheiden. Dies lässt sich für ein Monitoring von Luchspopulationen nutzen. Genetisches Monitoring könnte in Zukunft an Bedeutung gewinnen.

Wir empfehlen für alle kleinen Populationen und für das Vorkommen von Einzeltieren, ein *opportunistisches Fotofallenmonitoring* zu etablieren und Minimumschätzungen durchzuführen. Dafür werden Fotofallen an Rissen, Markierstellen und regelmäßig begangenen Wechseln aufgestellt. Für größere Populationen, wie im Harz und im Bayerischen Wald, sollten zumindest auf Teilflächen ein *systematisches* Fotofallenmonitoring durchgeführt werden.

Dieses liefert Daten für eine statistische Schätzung der Populationsgröße mittels Fang-Wiederfang-Analysen. Allerdings muss gewährleistet sein, dass ein repräsentativer Ausschnitt des Luchslebensraums untersucht wird. Abspüren im Schnee liefert wertvolle zusätzliche Hinweise, zum Beispiel auf Reproduktion. In Tabelle 7 werden die im Rahmen des Monitorings zu erhebenden Parameter, die dafür empfohlenen Methoden sowie die erforderliche Genauigkeit zur Schätzung von Vorkommensgebiet und Populationsgröße von Luchsen in Deutschland aufgeführt.

Tab. 7: Parameter, empfohlene Methoden und erforderliche Genauigkeit zur Schätzung des Vorkommensgebietes und der Populationsgröße von Luchsen.

Parameter	**Methode**	**Genauigkeit und Umfang der erforderlichen Daten**
Vorkommensgebiet	Fotofallenmonitoring, Suche nach Anwesenheitshinweisen.	Ein C1 oder zwei C2-Hinweise per 10 x 10 km Zelle und Jahr.
Populationsgröße	Bei kleinen Populationen opportunistisches Fotofallenmonitoring für Mindestgröße. Bei größeren Populationen systematisches Fotofallenmonitoring für statistische Fang- Wiederfang-Schätzung, Suche nach Anwesenheitshinweisen.	Minimumschätzung beruht auf C1- oder C2-Hinweisen.
Reproduktion	Abspüren bei Schnee, Fotofallen.	Reproduktion muss durch ein C1 oder zwei unabhängige C2-Hinweise bestätigt werden.
Luchsfamilien	Abspüren bei Schnee, Fotofallen.	Eine Luchsfamilie muss durch ein C1 oder zwei unabhängige C2-Hinweise bestätigt werden.

Die beiden Populationen in Deutschland (Bayerischer Wald und Harz) sind gegenwärtig zu klein, um ihre Vorkommensgebiete für einen stratifizierten Monitoringansatz in kleinere Untersuchungsgebiete zu unterteilen. Dies gilt wahrscheinlich auch für zukünftige Populationen (KRAMER-SCHADT et al. 2005) in Deutschland, da diese voraussichtlich stark fragmentiert sein werden. Sollten Gebiete kolonisiert werden, die gegenwärtig als ungeeignet für die Art angesehen werden, und sollten sich Luchspopulationen über große Flächen ausdehnen, empfehlen wir einen stratifizierten Ansatz mit mehreren (evtl. sich abwechselnden) Untersuchungsgebieten.

Habitat und Bedrohungen

Habitat

Bär, Wolf und Luchs zeigen eine gewisse Präferenz für Waldgebiete. Um die Habitateignung für diese Tierarten abzuschätzen, sollten *Habitateignungsmodelle* (habitat suitability models) in Referenzgebieten gebildet und über das gesamte fragliche Gebiet extrapoliert werden. Allerdings sind solche Extrapolationen immer problematisch, weil die Vergleichbarkeit des Referenzgebietes mit dem Gesamtgebiet meist nicht nachgewiesen werden kann. Eine andere praktikable Methode ist jedoch nicht zur Hand. Entsprechend vorsichtig müssen Ergebnisse aus solchen Extrapolationen interpretiert werden.

Derzeit sind Habitateignungsmodelle verfügbar für den Luchs in Deutschland (außer Alpen; SCHADT et al. 2002), für den Bären in den Ostalpen (GÜTHLIN 2008) und für den Wolf in Deutschland (KNAUER 2010 nach JEDRZEJEWSKI et al. 2004). Alle diese Modelle nutzen großräumige Landnutzungsdaten wie ATKIS oder Corine. Der einfachste Weg, um den Trend der Habitateignung aufzudecken, besteht darin, die Extrapolationen der Modelle dann erneut zu rechnen, wenn die Landnutzungsdaten aktualisiert werden und/oder bessere Tierdaten vorliegen.

Bedrohungen, Populationsstruktur und Genetik

Ein Monitoring aller Bedrohungsfaktoren ist kaum praktikabel. Deshalb muss das Monitoring zu diesem Problemkreis situations- und fallbedingt sein. Von größter Bedeutung ist es, Bedrohungen rechtzeitig zu entdecken, bevor einzelne Populationen in Gefahr geraten. Schlüssel zur Aufdeckung solcher Gefahren sind wiederum zuverlässige Schätzungen von Populationsgröße und Trends sowie die Erhebung des genetischen Status. Je nach Gefährdungsursache sollten entsprechende Fachleute hinzugezogen werden, u. a. von der Kriminalpolizei. Voraussetzung dazu sind Datentransparenz und gute Kontakte zu solchen Personen.

Totfunde sollten routinemäßig auf Todesursachen, eventuelle Erkrankungen und Auffälligkeiten untersucht werden. Für den Wolf hat das Leibniz Institut für Zoo- und Wildtierforschung (IZW) Berlin auf diesem Gebiet die meisten Erfahrungen und arbeitet bei Bedarf auch mit forensischen Instituten zusammen. Wir empfehlen, das IZW als nationales Referenzzentrum für die Untersuchung tot aufgefundener Wölfe zu nutzen.

Zur Einschätzung des Erhaltungszustandes ist eine gewisse Kenntnis der Populationsstruktur und der genetischen Struktur einer Population erforderlich. Sowohl bei den beiden Luchspopulationen als auch bei der Wolfspopulation empfehlen wir, den genetischen Zustand, insbesondere die Inzuchtbelastung zu überwachen. Die Anzahl der Nachkommen kann ebenfalls ein Indiz für eine mögliche Inzuchtbelastung der Population sein (LIBERG et al. 2005). Eine auf geringem Niveau stagnierende Population (Luchs, Bayerischer Wald) sollte Anlass zur Ursachenforschung und zum Ergreifen entsprechender Gegenmaßnahmen sein. Die gerichtet erscheinende Ausbreitung des Wolfes in Deutschland, die derzeit nur in NordWest Richtung erfolgt (REINHARDT & KLUTH 2011), erscheint ebenfalls ungewöhnlich (z. B. KOJOLA et al. 2006). Auch hier empfehlen wir, die Ursachen dafür zu untersuchen.

4.2.3 Standardisierung der Dateninterpretation

Seit 2009 findet ein jährliches Treffen der in den einzelnen Ländern mit dem Monitoring befassten Personen statt. Diese Treffen dienen dazu, die C1- und C2-Daten für besetzte Rasterzellen und jene Daten, die den Schätzungen der Populationsgrößen zugrunde liegen, zu präsentieren und ggf. gemeinsam zu beurteilen. C1- und C2-Daten müssen so dokumentiert sein, dass sie von anderen erfahrenen Personen selbst beurteilt werden können. Diese „doppelte“ Begutachtung dient dazu, die Robustheit der Daten und damit die Reproduzierbarkeit der Ergebnisse zu gewährleisten. Ergebnis dieser Treffen sind Populationsgrößenschätzungen und Vorkommenskarten auf Bundesebene.

Wir empfehlen, die jährlichen Treffen bis auf weiteres beizubehalten, um eine einheitliche Dateninterpretation zu gewährleisten.

5. Strukturen für ein Monitoring von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland

Die FFH-Richtlinie der EU (92/43/EWG) verpflichtet die Mitgliedsstaaten, den Status der Arten des Anhangs II und IV regelmäßig zu dokumentieren (vgl. a. Abschnitt 2.2), das heißt unter anderem, den Erhaltungszustand von Wolf, Luchs und Bär zu erfassen und zu bewerten. Um die für den Erhaltungszustand maßgeblichen Parameter wie Populationsgröße und -trend, Verbreitungsgebiet sowie Lebensraumverfügbarkeit und -qualität zu erfassen, sind die Bundesländer angehalten, ein robustes und effektives Monitoring zu installieren.

Die Biologie von Wolf, Luchs und Bär, aber auch das gesellschaftspolitische Interesse, das ihre Rückkehr auslöst, stellt den behördlichen Naturschutz vor besondere Herausforderungen. Diese Arten kommen in geringer Dichte auf großer Fläche vor. Aufgrund ihrer hohen Mobilität und der großen Territorien ist ihr Monitoring finanziell und personell aufwändiger als bei vielen anderen Arten der FFH-Richtlinie. Das Interesse der Öffentlichkeit und verschiedener Landnutzergruppen an Wolf, Luchs und Bär ist deutlich höher als bei anderen Tierarten, nicht nur wegen potentieller Nutzungskonflikte (z.B. Übergriffe auf Nutztiere), sondern auch wegen des gefühlten oder tatsächlichen Gefährdungspotentials für Menschen.

Der behördliche Naturschutz ist daher gefragt, nicht nur die Mittel für ein wissenschaftsbasiertes Monitoring zur Verfügung zu stellen, sondern auch die Strukturen zu schaffen und zu unterstützen, die notwendig sind, um die erforderlichen Daten zu erheben und zu analysieren.

5.1 Analyse vorhandener Strukturen

5.1.1 Monitoringstrukturen

Die Verantwortlichkeit für die Zusammenstellung und Übermittlung der nationalen Populationsdaten für die FFH-Berichtspflicht liegt beim Bundesamt für Naturschutz. Für den letzten Berichtszeitraum erfolgte die Akkumulation und Auswertung der nationalen Wolf- und Luchsdaten im Rahmen der jährlichen Treffen der für das Wolfs- und Luchsmonitoring zuständigen Personen der Bundesländer.

Die Zuständigkeit für das Monitoring liegt in Deutschland aufgrund unserer föderalen Struktur bei den Ländern. Wie die Länder das Monitoring von Wolf und Luchs organisieren, welche Methoden mit welcher Intensität angewandt werden, ist Ländersache. In einigen Ländern wurde die Zuständigkeit für den Wolf auf Landkreisebene delegiert. Dies stellt bei großräumig agierenden Arten eine zusätzliche Herausforderung dar.

Die Wolfspopulation in Deutschland wächst schnell und stellt die Länder damit vor die Aufgabe ihre Monitoringstrukturen ständig ausbauen zu müssen. Die meisten Länder sind inzwischen den Empfehlungen von KACZENSKY et al. (2009) gefolgt und haben versucht, eine zweischichtige Monitoringstruktur (erfahrene Personen und geschulte Personen) aufzubauen. So haben in den letzten Jahren eine Vielzahl von Personen Schulungen zum Erkennen und Dokumentieren von Hinweisen von Wolf und Luchs durchlaufen. Entsprechend ist das Netzwerk geschulter Personen inzwischen deutlich angewachsen. Viele dieser geschulten Personen sind durch regelmäßigen Feldeinsatz inzwischen in der Lage, bestimmte Hinweisarten (beim Wolf z.B. Kot oder Risse) selbstständig und zuverlässig einzuschätzen. Dies ist eine sehr positive Entwicklung. Dennoch besteht auch weiterhin noch Schulungsbedarf, um mit der Ausbreitung der Wolfspopulation Schritt halten zu können.

Einige Länder sind bereits auf einem guten Weg, was ihre Monitoringstruktur anbelangt, andere werden sich allerdings zukünftig noch besser organisieren müssen, um mit schnell wachsenden Beständen Schritt halten zu können. In einigen Gebieten mangelt es noch an einem breiten Netzwerk geschulter Personen, so dass der Großteil der Datenerhebung von den erfahrenen Personen selbst durchgeführt werden muss, was für diese einen enormen Arbeitsaufwand darstellt. Häufig mangelt es diesen Fachleuten an Arbeitskapazität, um ein Netzwerk geschulter Personen zu koordinieren und anzuleiten.

Vereinzelt wurden Personen per Dienstauftrag oder Werkvertrag für das Monitoring zuständig erklärt. Dabei wird vergessen, dass mit der Datenevaluierung die Interpretation der Daten noch nicht abgeschlossen ist. Zum Teil sind diese Personen noch für eine Vielzahl weiterer Aufgaben verantwortlich. Dies und die stetig wachsende Datenmenge führen bisweilen dazu, dass den für das Monitoring zuständigen Personen kaum Zeit für die Koordination des Netzwerkes geschulter Personen bleibt. Notgedrungen wird die Evaluierung der Daten teilweise den geschulten Personen überlassen, ebenso wie die Interpretation der räumlichen Situation. Bei Einzelvorkommen kann das funktionieren. In Gebieten mit zahlreichen aneinandergrenzenden Territorien und einer hohen Dynamik in der Bestandsentwicklung sind jedoch ohne eine entsprechende großräumige Datenübersicht (die die geschulten Personen nicht haben, weil sie in der Regel nur kleinräumig agieren) Fehlinterpretationen kaum zu vermeiden. Mehrere Länder sind inzwischen dazu übergegangen, Fachexpertisen länderübergreifend zu nutzen und die Datenevaluierung oder auch die Organisation des Monitorings über Beraterverträge an erfahrene Personen zu vergeben, die schwerpunktmäßig in

anderen Ländern arbeiten. Dabei handelt es sich überwiegend um Länder, in denen Wolf oder Luchs erst seit kurzem oder nur sporadisch vorkommen bzw. in naher Zukunft erwartet werden. Die in diesen Ländern für das Monitoring zuständigen Personen lernen dabei von der Erfahrung anderer Fachleute und können so schneller eigenen Sachverstand aufbauen.

5.1.2 Datenqualität und Dateninterpretation

Die Qualität der erhobenen Daten und ihre Analyse haben sich seit der Einführung der Monitoringstandards 2009 durch die vereinheitlichte Datenbewertung erheblich verbessert. Durch die jährlichen Treffen der mit dem Monitoring beauftragten Personen ist gewährleistet, dass einmal jährlich für Wolf und Luchs harmonisierte Mindestschätzungen von Populationsgröße und Vorkommensgebiet auf nationaler Ebene erstellt werden.

Eine länderübergreifende Abstimmung bei der Datenauswertung ist allerdings noch immer keine Selbstverständlichkeit. Werden grenzübergreifende Territorien von mehreren Ländern als eigene gezählt, führt dies zwangsläufig zu Verwirrung in der Öffentlichkeitsarbeit. Doppelzählungen grenzübergreifender Vorkommen, insbesondere beim Wolf, sind die Folge.

Die Vereinheitlichung der Datenevaluierung durch die Monitoringstandards gewährleistet jedoch nicht, dass alle vorhandenen Vorkommen auch tatsächlich erfasst werden und die Besiedlung der Fläche durch Wolf und Luchs korrekt interpretiert wird. Das wird besonders deutlich, wenn die Vorkommenskarten mit den geschätzten Territorien in Deckung gebracht werden. Sowohl beim Wolf als auch beim Luchs gibt es in einigen Gebieten offensichtliche Erhebungslücken bei der Populationsgröße. Auch wenn der Einsatz von aktiven Monitoringmethoden (z. B. gezieltem Fotofallenmonitoring, Ausfährten und genetischem Monitoring) deutlich zugenommen hat, bedarf es teilweise noch einer besseren Lenkung und Koordination des Netzwerks der geschulten Personen. In Einzelfällen sind die jährlichen Vorkommenskarten und die Minimumschätzungen geschlechtsreifer Tiere ein Nebenprodukt wissenschaftlicher Projekte, ohne dass der Fokus tatsächlich auf die Ermittlung der Populationsgröße in diesem Gebiet gelegt wird. Entsprechend vage sind dann die Ergebnisse.

In der Vergangenheit ist davon ausgegangen worden, dass die jährlichen Treffen der Weiterentwicklung der Monitoringstandards und der Kalibrierung der mit dem Monitoring beauftragten Personen dienen, die dadurch mehr Erfahrung aufbauen können (KACZENSKY et al. 2009). Die Weiterentwicklung der Monitoringstandards ist im Fluss und wird auch durch Abstimmung und Erfahrungen aus den Nachbarländern stets verbessert. Allerdings hat sich gezeigt, dass die Zeit auf den jährlichen Treffen mit zunehmender Ausdehnung der Wolfspopulation allmählich knapp wird. Unter diesen Umständen können zwar einzelne Hinweise, die z. B. Rasterzellen belegen, evaluiert werden. Für das Vorkommensgebiet klappt das auch gut. Eine gemeinsame Interpretation der Daten für die Populationsgröße ist in dieser Runde jedoch nicht möglich; dazu wäre die Kenntnis aller vorhandenen Daten aus einem Gebiet nötig. Vereinzelt gibt es Hinweise auf Unterschätzung, etwa wenn Welpen im Winter nicht als solche erkannt werden. Dieses Defizit ließe sich beheben, wenn die für das Monitoring zuständigen Personen den Austausch mit anderen Fachleuten suchen und in schwierigen Fällen zusätzlichen Fachverstand für die Datenevaluierung und -interpretation einholen. Teilweise wird allerdings auch bei den zuständigen Behörden erwartet, dass ihre Fachleute auf allen Gebieten gleichermaßen Experten sind.

5.1.3 Bundesländerübergreifende Ansätze

Es gibt im Monitoring vom Wolf (zukünftig evtl. auch beim Luchs) bereits einen länderübergreifenden Ansatz, den die Bundesanstalt für Immobilienaufgaben (BImA) verfolgt. Die BImA bewirtschaftet mit ihrer Sparte Bundesforst u. a. die Flächen des Bundesministeriums für Verteidigung (BMVG) und der Deutschen Bundesstiftung Umwelt (DBU) im Auftrag. Diese Flächen – aktive und ehemalige Truppenübungsplätze – werden häufig als erstes von Wölfen besiedelt und spielen somit eine wichtige Rolle für die Ausbreitung der Wolfspopulation in Deutschland. Von 2007 bis 2014 hat die Bundesforstverwaltung 36 Personen – überwiegend Revierförster – im Erkennen und Dokumentieren von Wolfshinweisen schulen lassen. Inzwischen gibt es auf allen größeren BMVG-Flächen in Deutschland geschulte Personen, die vor Ort das Wolfsmonitoring durchführen sollen. LUPUS ist durch die BImA beauftragt, die auf den BMVG-Flächen erhobenen Wolfshinweise zu evaluieren und einmal jährlich in einem Bericht zum Vorkommen von Wölfen auf BMVG-Flächen zusammenzufassen. Bei Bedarf sind auch Vor-Ort-Recherchen zur Abklärung unklarer Situationen möglich. Zwar gibt es noch einige Abstimmungsschwierigkeiten mit Länderbehörden bzgl. der Datenweitergabe, jedoch scheint dies ein viel versprechender Ansatz für eine großflächige und effektive Dateninterpretation.Lösungsvorschläge und Empfehlungen für die Organisation des Monitorings

5.1.4 Erforderliche Strukturen, Aufgaben und Zuständigkeiten

Die Monitoringstandards geben vor, welche Daten für ein FFH-konformes Monitoring von Wolf, Luchs und Bär erhoben werden müssen.

Die für Wolf, Luchs oder Bär **zuständigen Behörden** gewährleisten funktionsfähige Monitoringstrukturen, die auch mit schnell wachsenden Beständen Schritt halten können und stellen die dafür notwendigen Finanzen bereit. Sie reagieren, wenn existierende Strukturen an ihre Kapazitätsgrenzen kommen. Die Behörden können entweder selbst das Monitoring organisieren und leiten oder externe Fachleute damit beauftragen. Als Auftraggeber verfügen die Behörden über die Datenhoheit und können jederzeit den aktuellen Stand der Monitoringergebnisse abfragen. Wichtig ist, dass der Informationsfluss gewährleistet ist und alle Zufallsmeldungen von Bürgern, egal wohin sie gemeldet werden, zeitnah bei der für die Datenevaluierung zuständigen Institution eingehen.

Die zuständigen Behörden gewährleisten, dass Monitoringarbeiten in der Fläche tatsächlich auch durchgeführt werden können. Immer wieder sprechen Flächenbesitzer Betretungsverbote für Monitoringarbeiten aus oder untersagen den Einsatz von Fotofallen etc. Hier ist eine rasche rechtliche Klarstellung von behördlicher Seite gefragt. Auf der anderen Seite liegt es ebenfalls in ihrem Verantwortungsbereich, dass die im Monitoring involvierten Personen sich an existierende Rechtsvorschriften halten (z. B. Störungsverbot für Aufzuchtstätten etc.).

Für die Datenevaluierung und -analyse sowie die Koordinierung des Netzwerkes geschulter Personen sind **erfahrene Personen** notwendig, die nicht nur Routine in der Evaluierung von Hinweisdaten haben, sondern auch das Hintergrundwissen, die Monitoringdaten in biologische Zusammenhänge und räumliche Strukturen zu übersetzen. Es kann nicht erwartet werden, dass die für das Monitoring in den Bundesländern zuständigen Personen diese Expertise von Anfang an mitbringen. Im Austausch mit anderen Fachleuten können sie diese jedoch nach und nach entwickeln. Zentrale Aufgabe der für das Monitoring zuständigen erfahrenen Personen ist neben der Datenevaluierung und -interpretation, die Organisation aller Maßnahmen im aktiven Monitoring. Dazu gehört die Koordinierung und Anleitung des Netzwerkes geschulter Personen. Sie behalten den Gesamtüberblick in einer Region und reagieren auf mögliche Neuentwicklungen oder einen unklaren Kenntnisstand, indem sie die Hinweisrecherche durch geschulte Personen gezielt koordinieren und bei Bedarf eigene Erhebungen im Feld durchführen. Wichtig ist, dass sie sowohl über die Arbeitskapazität als auch über die Arbeitsmittel (Datenbank, GIS) verfügen, um das Netzwerk geschulter Personen koordinieren und die Daten standardisiert eingeben und aufbereiten zu können. Sie bereiten die Daten auf Bundeslandebene auf und nehmen an den Treffen der für Wolf- Luchs- und ggf. Bärenmonitoring zuständigen Personen teil. Es liegt in ihrem Verantwortungsbereich, sich auf dem aktuellen Stand der Wissenschaft zu halten und den engen Austausch mit anderen Fachleuten zu suchen.

Eine funktionsfähige Monitoringstruktur muss so flexibel sein, dass auf neue Entwicklungen zeitnah reagiert werden kann. Zumindest beim Wolf ist davon auszugehen, dass die Populationsentwicklung ihre derzeitige Dynamik beibehält. Das Rückgrat einer solchen Struktur ist ein **Netzwerk geschulter Personen**, das so über die Fläche verteilt ist, dass bei Bedarf überall von einem passiven in ein aktives Monitoring übergegangen werden kann.

Die geschulten Personen unterstützen sowohl das passive Monitoring, indem sie Hinweise Dritter recherchieren, dokumentieren, vorbewerten und an die Fachleute weiterleiten, als auch das aktive Monitoring, in dem sie selbst nach Hinweisen suchen. Dieser Personenkreis sollte nach einer einheitlichen und verbindlichen Schulung regelmäßig fortgebildet und über die Weiterentwicklung von Monitoringmethoden und -standards informiert werden. Da die geschulten Personen zum Großteil ehrenamtlich tätig sind, empfiehlt es sich zudem, Regelungen zur Aufwandsentschädigung (z. B. für Fahrtkosten und/oder Einsatzzeit) zu treffen. Dies ist vor dem Hintergrund, dass dieser Personenkreis in manchen Bundesländern auch für die Begutachtung bzw. Dokumentation von potentiellen Wildtier- oder Nutztierrissen zur Verfügung steht und dabei teils erheblichen emotionalen Belastungen ausgesetzt sein kann, als Anerkennung ihrer Hilfe mehr als gerechtfertigt.

Empfehlenswert ist es, ähnlich wie in Frankreich und Norditalien, auch Förster in dieses Netzwerk einzubinden. Für sie könnte das Monitoring von Wolf, Luchs und Bär Teil ihrer Dienstaufgabe werden. Der Bundesforst ist diesen Weg bereits gegangen, in den Landesforsten ist das bisher noch die Ausnahme.

5.1.5 Umsetzung des Monitorings in der Fläche

Für die Erfassung des Vorkommensgebietes sollte das Netzwerk geschulter Personen das ganze Jahr über Hinweise aufnehmen. Dabei ist von den für das Monitoring zuständigen Personen darauf zu achten, dass Daten aus möglichst allen Rasterzellen des mutmaßlichen Vorkommensgebietes erhoben werden. Beim Luchs hat die Anzahl der reproduzierenden Weibchen eine hohe Aussagekraft über Populationsgröße und -zustand, beim Wolf ist es die Anzahl von (reproduzierenden) Rudeln und Paaren. Um die Populationsgröße zu ermitteln, muss die räumliche Struktur eines Bestandes erkannt werden.

Territorien sind jedoch keine statischen Gebilde, sondern können sich von Jahr zu Jahr verschieben. Dies gilt auch für die Aktivitätsschwerpunkte innerhalb der Territorien. Sowohl beim Luchs als auch beim Wolf können Territorien in ungesättigten Beständen zunächst größer sein als zu einem späteren Zeitpunkt bei zunehmender Sättigung. Um die räumliche Struktur eines Bestandes zu analysieren, ist ein fundiertes Verständnis über die Biologie und Ökologie der betreffenden Tierart nötig. Die für die Dateninterpretation zuständigen erfahrenen Personen müssen das Netzwerk der im Monitoring involvierten Personen so koordinieren, dass die für die Auflösung der räumlichen Struktur notwendigen Daten im Laufe des Monitoringjahres gezielt erhoben werden. Insbesondere in Gebieten, in denen ein Territorium an das Nächste grenzt, ist es notwendig, dabei systematisch vorzugehen, um mit der Entwicklung der Bestandssituation in dem betreffenden Gebiet Schritt halten zu können. Die Einschätzung, wie viele Territorien in einem bestimmten Gebiet vorkommen, muss anhand der im Kapitel 4.2.2 definierten Kriterien vorgenommen werden und darf nicht auf Vermutungen basieren. Dafür müssen die notwendigen Daten das ganze Monitoringjahr über gezielt erhoben werden.

Tab. 8: Aufgabenteilung und Zuständigkeiten im Monitoring.

Wer	**Zuständigkeit/Aufgaben/Qualifikation**
Zuständige Behörden auf Landesebene	-gewährleisten funktionsfähige Monitoringstrukturen; -gewährleisten Finanzierung des Monitorings - beauftragen Fachexperten; - haben die Datenhoheit; - klären die rechtliche Voraussetzungen für das Monitoring und gewährleisten die Einhaltung von rechtlichen Vorschriften; - klären die rechtliche Voraussetzungen für das Monitoring und gewährleisten die Einhaltung von rechtlichen Vorschriften;
Erfahrene Personen, die auf Landesebene für das Monitoring zuständig sind	-haben Routine im Erkennen und Bewerten von Hinweisen der entsprechenden Tierart sowie ein fundiertes Hintergrundwissen über die Biologie und Ökologie; - koordinieren das Netzwerk geschulter Personen entsprechend der aktuellen Datenlage; - evaluieren und archivieren Hinweise nach den Monitoringstandards; - analysieren Vorkommen und Populationsgröße; - halten zuständige Behörden auf dem Laufenden und sind jederzeit über den aktuellen Monitoringstand auskunftsfähig; - halten sich selbst auf dem aktuellen Stand der Wissenschaft und holen bei Bedarf weitere Fachexpertise ein.
Geschulte Personen	- werden im Erkennen und Dokumentieren von Hinweisen von Wolf, Luchs oder Bär geschult und regelmäßig fortgebildet; -nehmen Hinweise im Feld über eine standardisierte Dokumentation mit Proto-koll und Fotodokumentation auf; - Vorbewertung und Weiterleitung der Hinweise an für das Monitoring zuständige Institutionen; - führen aktives Monitoring nach Anleitung der erfahrenen Personen durch
Breite Öffentlichkeit	Melden von Zufallshinweisen an geschulte Personen, erfahrene Personen oder Institutionen.

5.2 Bundesländerübergreifende Zusammenarbeit

Die Strukturierung des Monitorings und die Dateninterpretation sollten unter Einbeziehung der Landkreise auf Landesebene erfolgen. Die Dateninterpretation muss länderübergreifend abgestimmt werden.

Um Doppelzählungen zu vermeiden, sollte bei Darstellungen von Wolf- und Luchsvorkommen auf Bundeslandebene deutlich gemacht werden, welche Territorien sich ausschließlich innerhalb dieses Landes befinden und welche grenzübergreifend sind. Wenn immer möglich, sollte auf nationale Angaben verwiesen werden.

Um die jährlichen Treffen effektiver zu gestalten, wäre es wünschenswert, wenn benachbarte Länder sich vorher austauschen und abstimmen, welche grenzüberschreitenden Tiere bzw. Territorien von welchem Bundesland vorgestellt werden. Die Vorstellung der Länderdaten sollte in standardisierter Form erfolgen und der Fokus zukünftig stärker auf der Herleitung der Populationsgröße liegen.

Vorschläge für eine bundesländerübergreifende Referenzstelle Wolf

Der Wolfsbestand wird schneller anwachsen als der Bedarf an Fachleuten gedeckt werden kann. Der vorhandene Informations- und Beratungsbedarf könnte jedoch zukünftig durch eine bundesländerübergreifende Referenzstelle Wolf gedeckt werden. Eine solche Referenzstelle entlässt die Länderbehörden nicht aus ihrer Verantwortung; diese sind nach wie vor für die Organisation und Umsetzung des Monitorings auf ihren Flächen zuständig. Eine Referenzstelle Wolf kann jedoch länderübergreifend allen Behörden für aktuelle Informationen und kompetente Beratung zur Verfügung stehen. Sie kann einen kontinuierlichen Informationsfluss in Bezug auf die nationale Wolfssituation gewährleisten, als Clearing-Stelle in schwierigen Monitoringfällen fungieren und wissenschaftsbasierte Beratung in Managementsituationen liefern.

Eine solche Einrichtung wäre also eine Monitoringzentrale mit zusätzlichen Aufgaben. Vergleichbare Institutionen bestehen mit ONFC in Frankreich, KORA in der Schweiz und dem Swedish Wildlife Damage Prevention Centre in Schweden. Zu den Aufgaben einer solchen Institution könnten gehören:

- Zeitnahe Aktualisierung von Populationsgröße (Anzahl Rudel/Paare), Totfundereignissen und -ursachen in Form von Zahlen und Karten.
- Erstellen eines jährlichen nationalen Statusberichtes im Anschluss an das jährliche Monitoringtreffen. Darüber hinaus in Zusammenarbeit mit Nachbarstaaten das Erstellen von Populationsstatusberichten.
- Assistieren bei der Datenevaluation und -interpretation in schwierigen oder wichtigen Fällen (Neuetablierungen, Abgrenzung benachbarter Territorien, Reproduktion, mögliche Hybridisierung, etc.).
- Pflegen einer nationalen Genetikdatenbank in Kooperation mit dem Senckenberginstitut für Wildtiergenetik und Durchführen von Verwandtschaftsanalysen (Ermittlung der Herkunftsrudel neu identifizierter Individuen).
- Bereitstellen von Beratung und Material und, wenn nötig, auch Unterstützung von Vor-Ort-Einsätzen in Fällen von problematischem Wolfsverhalten. Führen einer Falldatei zu diesen Vorfällen.
- Jährliche nationale Datenkompilierung von vom Wolf verursachten Schäden an Nutztieren, Präventions- und Ausgleichszahlungen und Erstellen einer Übersicht zu den aktuell in den einzelnen Bundesländern zur Anwendung kommenden Präventions- und Kompensationssystemen.
- Bereitstellen weiterer Fachexpertise zu wolfsrelevanten Themen für zuständige Behörden und die für das Wolfsmonitoring in den Bundesländern zuständigen Fachleute.
- Fachlicher Austausch mit anderen Ländern, um Behörden bei Bedarf über die Wolfssituation, Managementansätze im europäischen Ausland informieren zu können.
- Informationsstelle für Behörden aus Nachbarländern zu Fragen des Wolfsmonitorings und -managements in Deutschland.
- Bei Bedarf Organisation weiterführender, national relevanter Analysen.

Sollte es zukünftig für Luchs und Bär einen ähnlichen Bedarf an einer solchen Einrichtung geben, könnten entsprechende Referenzstellen gebildet werden.

6. Handbuch für das Monitoring von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland

6.1 Hintergrund

6.1.1 Warum ein Monitoringhandbuch?

In Deutschland gibt es keine Ausbildung und kein Berufsbild, das *per se* zum Monitoring von Wolf, Luchs oder Bär qualifiziert. Wer heute das Monitoring dieser Tierarten in Deutschland durchführt, war lange Zeit in Bezug auf Felderfahrung und Einschätzung auf sich allein gestellt. Großes Engagement und viel Eigeninitiative haben dazu geführt, dass Hinweise von Luchs und Wolf überhaupt gesammelt und ausgewertet wurden. Seit 2009 gibt es in Deutschland die Standards für das "Monitoring von Großraubtieren in Deutschland", die hiermit in zweiter, überarbeiteter Auflage vorliegen. Alle Länder haben zugestimmt, das Monitoring von Wolf, Luchs und ggf. Bär nach diesen Standards durchzuführen.

Sie sind die Grundlage für eine Vereinheitlichung der Dateninterpretation, zumal es in Deutschland, im Gegensatz zur Schweiz, Frankreich oder den skandinavischen Ländern, keine nationale Stelle gibt, an der Luchs- und Wolfshinweise zusammenlaufen. Das vorliegende Handbuch ist in Abstimmung mit Monitoring-Fachleuten aus Deutschland und Europa entstanden. Es soll die Dokumentation und Bewertung von Hinweisen von Wolf, Luchs und Bär vergleichbar und transparent machen.

6.1.2 Zielgruppe und Inhalte des Handbuches

Dieses Handbuch ist für die mit der Evaluierung von Wolf-, Bär-, und Luchshinweisen in Deutschland beauftragten Personen gedacht. Dabei wird davon ausgegangen, dass diese Personen über ausreichend praktische Erfahrung im Erkennen von Hinweisen der jeweiligen Art verfügen. Das heißt, das Wissen und die Routine im Erkennen von Wolf-, Bär-, und Luchshinweisen haben sie durch intensive Feldarbeit bereits erworben, qualifizieren sie also als erfahrene Personen. Das Handbuch dient nicht der Beschreibung, wie man Hinweise auf Wolf, Luchs oder Bär erkennt, sondern erläutert:

- welche Hinweise von Wolf, Bär und Luchs unter welchen Voraussetzungen als eindeutige Nachweise, bestätigte oder unbestätigte Hinweise gelten können,
- wie Nachweise und Hinweise zu dokumentieren sind, und
- mit welchen Methoden Nachweise und Hinweise zu erheben sind.

6.1.3 Wie viel Dokumentation ist nötig?

Generell sollten alle eingehenden oder durch aktives Monitoring gewonnenen Hinweise auf Wolf, Bär und Luchs archiviert werden (Begriffserklärung siehe Anhang). Aus Sicht des Monitorings ist es natürlich wünschenswert, jeden Hinweis so genau wie möglich zu dokumentieren. Doch muss der Arbeitsaufwand realisierbar sein. Wenn auf einer einzigen Spurenexkursion ins Kerngebiet der Lausitzer Wölfe 20 und mehr Wolfsspuren gefunden werden, ist es unrealistisch und auch nicht notwendig, diese alle einzeln zu vermessen und zu dokumentieren. Auf der anderen Seite sind bestimmte Informationen, wie bestätigte Hinweise aus neuen Gebieten oder Hinweise auf Reproduktion, so wichtig, dass sie dokumentiert werden müssen, um zu gewährleisten, dass die Daten nachprüfbar sind. Häufig wird das Monitoring von Personen unterstützt, die zwar eine Schulung durchlaufen haben (geschulte Personen), aber bisher nicht die Gelegenheit hatten, eine ausreichende Routine in der Interpretation von Hinweisen der jeweiligen Tierart zu entwickeln.

In diesen Fällen sowie bei allen Hinweisen, die von Dritten gemeldet werden, ist eine detaillierte Dokumentation der Hinweise Voraussetzung für eine Bewertung durch die erfahrenen Personen. Wir schlagen hier ein abgestuftes Vorgehen bei der Dokumentation der Hinweise vor.

Dokumentiert werden müssen

1 alle Nachweise, die für C1 qualifizieren (Totfunde, lebend gefangene Tiere, genetische Ergebnisse, Fotos, Telemetrieortung);

2 alle Hinweise, die als Reproduktionsnachweis dienen;

3 pro Jahr und Rasterzelle mindestens zwei bestätigte Luchs- oder Bärenhinweise (C2) bzw. mindestens drei bestätigte Wolfshinweise (C2), sofern für diese Rasterzellen keine C1-Nachweise vorliegen (siehe Kap. 4.2.1);

4 alle Hinweise Dritter (breite Öffentlichkeit und geschulte Personen). Um diese Hinweise als bestätigt (C2) klassifizieren zu können, ist eine standardisierte Dokumentation zwingend erforderlich.

In den Handbüchern wird artspezifisch und für jede Hinweisart angegeben, was die Dokumentationen enthalten müssen.

Archivierung

Alle gesammelten Hin- und Nachweise müssen in digitalen Datenbanken archiviert werden, die automatische Abfragen ermöglichen. Mindestens festgehalten werden müssen Datum, Koordinaten, Tierart, Art des Hinweises und SCALP-Bewertung. Wünschenswert ist die Speicherung der räumlichen Angaben als unprojezierte Längen- und Breitengrad- Koordinaten in Dezimalgrad (Format dd.dddd°, WGS 84). Dies erleichtert das jährliche Zusammenfügen der Monitoringdaten aus ganz Deutschland und gewährleistet die Kompatibilität mit den Nachbarländern.

Darüber hinaus können die Datenbanken weitere Informationen enthalten, die regionale Analysen zu Detailfragen erlauben. Für eine deutschlandweite Analyse von Vorkommen und Populationsgrößen sind diese detaillierten Informationen jedoch nicht notwendig.

6.2 Handbuch Luchsmonitoring

6.2.1 Bewerten von Luchshinweisen

6.2.1.1 Lebende Tiere

„Lebende Tiere“ können Tiere sein, die für ein Forschungsprojekt gefangen und besendert wurden, sowie verletzte oder kranke Tiere oder verwaiste Jungtiere, die vorübergehend oder dauerhaft in menschliche Obhut genommen wurden.

Adulte Eurasische Luchse (*Lynx lynx*) sind auf Grund ihres Körperbaus (kurzer Schwanz mit schwarzer Spitze, Pinsel an den Ohrspitzen) und ihrer Größe und Gewicht (15-32 kg), mit keinem anderen heimischen Wildtier zu verwechseln.

Insbesondere bei Luchsen, die außerhalb bekannter Luchsvorkommen gefunden werden (Lebendfänge und Totfunde) und bei solchen, die ein auffällig vertrautes Verhalten zeigen, sollte versucht werden, die Herkunft des Tieres durch genetische Untersuchungen abzuklären.

C1 - eindeutiger Nachweis

Lebende Tiere gelten als eindeutiger Luchsnachweis, wenn

- das Tier von einer erfahrenen Person als Luchs identifiziert wurde ODER
- durch eine genetische Untersuchung bestätigt wurde, dass es sich um einen Luchs handelt.

Dokumentation

- Feldprotokoll (lebend gefangenes Tier) UND
- Fotodokumentation:
  - Porträtaufnahmen,
  - Aufnahme des ganzen Körpers mit einem eindeutigen Größenvergleich zur Artbestimmung,
  - Seitenansicht links und rechts zur individuellen Identifikation anhand des Fellmusters.
- Evtl. Laborbericht Genetik.

6.2.1.2 Totfunde

Für Totfunde gilt im Prinzip das Gleiche wie für lebende Tiere. Erschwerend kann hinzukommen, dass das tote Tier nicht mehr intakt (z. B. bei Verkehrsunfällen) oder bereits stark in Verwesung begriffen ist. Hier kann bei Bedarf ein genetischer Test Klarheit schaffen. Tote Luchse sollten pathologisch untersucht werden, um die Todesursache abzuklären.

C1 - eindeutiger Nachweis

Totfunde qualifizieren als eindeutiger Luchsnachweis, wenn

- das Tier von einer erfahrenen Person als Luchs identifiziert wurde ODER
- genetische Untersuchungen bestätigen, dass es sich um einen Luchs handelt.

Dokumentation

- Feldprotokoll (Protokoll Totfund Luchs), UND
- Pathologisches Gutachten, UND
- Vermerk Verbleib, UND
- Fotodokumentation:
  - Porträtaufnahmen,
  - Aufnahme des ganzen Körpers mit einem eindeutigen Größenvergleich zur Artbestimmung,
  - Seitenansicht links und rechts zur individuellen Identifikation anhand des Fellmusters,
- Evtl. Ergebnis genetischer Untersuchung.

6.2.1.1 Fotofallenfotos/-videos von Luchsen

Für Fotofallenfotos und -videos von Luchsen gilt im Prinzip das Gleiche wie für lebende Tiere. Allerdings sollte die Möglichkeit von Fälschungen in Betracht gezogen werden.

C1 – eindeutiger Nachweis

Fotofallenfotos und -videos von Luchsen gelten als eindeutiger Luchsnachweis, wenn

- mindestens zwei der folgende Merkmale deutlich zu sehen sind: kurzer Schwanz mit schwarzer Spitze, Pinsel an den Ohrspitzen, Backenbart, Fellmusterung, lange Beine, UND
- das Tier von einer erfahrenen Person als Luchs identifiziert wurde, UND
- ggf. der Standort vor Ort nachgeprüft wurde.

C3 - unbestätigter Hinweis

- Fotos auf denen das Tier nicht sicher als Luchs bestätigt, aber auch nicht ausgeschlossen werden kann, qualifizieren als C3.

Dokumentation

- Protokoll – Luchshinweis UND
- Ggf. Überprüfung Luchsfoto auf Echtheit.

Problematisch sind Aufnahmen mit automatischen Kameras von Dritten. Oft sind die Tiere bildfüllend abgebildet und gerade bei Nachtbildern lässt sich kaum etwas vom Hintergrund erkennen. Allerdings sollte es eigentlich immer zahlreiche andere Bilder von Wildtieren oder Fehlauslösungen vom gleichen Standpunkt geben. Der angegebene Kamerastandpunkt sollte auf jeden Fall aufgesucht und auf Glaubhaftigkeit überprüft werden.

6.2.1.2 Trittsiegel und Spuren

Einzelne Trittsiegel

Luchse gehören zu den Katzen. Ihre Krallen sind beim Laufen normalerweise eingezogen, die Pfoten sind rund und die Zehenstellung flexibler als bei den Hundeartigen. Dadurch entsteht ein für Katzen charakteristischer Abdruck. Durch die Größe des Trittsiegels (6-9 cm) lässt sich der Pfotenabdruck eines adulten Luchses eindeutig von dem einer Haus- oder Wildkatze (4-5 cm) unterscheiden. Luchstrittsiegel sind in der Regel eindeutig zuerkennen.

Da aber Form, Größe und Sichtbarkeit von Krallenabdrücken bei allen Trittsiegeln immer auch von Untergrund, Gelände, Witterung und Gangart beeinflusst werden, reicht ein einzelnes Trittsiegel nicht aus. Einzelne Trittsiegel von Hund, Dachs, Fischotter oder (Schnee)Hase können unter bestimmten Bedingungen denen eines Luchses so ähneln, dass eine eindeutige Zuordnung nicht möglich ist.

C2 - bestätigter Hinweis

Trittsiegel können als bestätigter Luchshinweis gelten, wenn

- mindestens drei luchstypische Trittsiegel erkennbar sind.

Dokumentation

- Feldprotokoll – Luchshinweis UND
- Fotos von mindestens drei Trittsiegeln mit eindeutigem Größenvergleich (Maßstab!).

Trittsiegel, die nur teilweise zu sehen sind (z. B. Ballen nur unvollständig abgedrückt, eingeschneit, von anderen Spuren überlagert) zählen nicht als eindeutiges Trittsiegel.

Unscharfe Bilder oder Trittsiegel ohne Größenvergleich zählen ebenfalls nicht als eindeutige Trittsiegel.

Spurenfolge

Bei lockerem Pulverschnee, leicht überschneiten oder ausgeschmolzenen Fährten lassen sich die einzelnen Trittsiegel oft nicht genau erkennen. Man kann allerdings auch aus dem Verlauf einer Spur Rückschlüsse auf den Verursacher ziehen. Die langen Beine (hoher Schwerpunkt) und der kurze Schwanz (schlecht zum Balancieren) machen den Luchs zwar weniger als andere Katzen geeignet, um auf Bäume zu klettern, doch klettert er weit besser als ein etwa gleich großer Hund oder Wolf. Luchse laufen gerne auf liegenden oder schrägen Baumstämmen, Felssimsen oder Steinmauern und haben kaum Schwierigkeiten, Hindernisse wie z. B. Zäune zu überwinden. Der Schrittabstand variiert je nach Gangart zwischen ca. 80 cm im geschnürten Schritt und ca. 140 cm im geschnürten Trab. Die Spur eines Luchses kann, wenn die einzelnen Trittsiegel nicht zu erkennen sind, über kürzere Distanzen und/oder im wenig strukturierten Gelände (z. B. auf Wegen und Forststraßen) nicht eindeutig von Hund, Wolf, Gams oder Hirsch unterschieden werden, es sei denn, anhand des Spurverlaufes lassen sich eindeutige Merkmale von Luchsverhalten erkennen.

C2 - bestätigter Hinweis

Eine Spur kann auch, ohne dass einzelne Trittsiegel erkennbar sind, als bestätigter Luchshinweis gelten, wenn

- die Spur über eine längere Strecke (≥ 500m) verfolgt wurde UND
- am Spurverlauf eindeutige Merkmale von Luchsverhalten erkennbar sind, wie: Balancieren auf linearen Strukturen, Überwinden von Hindernissen, Durchschlüpfe, weitgehend linearer Verlauf oder die Spur zum Auffinden eines zusätzlichen Hinweises auf den Luchs führt. Als zusätzliche Hinweise in unmittelbarem Zusammenhang mit der Spur gelten: in Luchsmanier verscharrter Luchskot, Luchsrisse oder Markierstellen (Urinmarken mit charakteristischem Katzengeruch).

Dokumentation

- Feldprotokoll – Luchshinweis UND
- Fotodokumentation:
  - 2-3 Übersichtsfotos des Spurverlaufs mit eindeutigem Größenvergleich (Zollstock),
  - Übersicht- und Detailaufnahmen der Abschnitte, die typisches Luchsverhalten zeigen,
  - ggf. Fotos zusätzlicher Luchshinweise jeweils erst unmanipuliert und dann in Detailansicht (z. B. erst verscharrter Kot, dann Detailaufnahme Kot unverscharrt).
- ggf. Dokumentation Riss, etc.

6.2.1.3 Risse

Die Hauptbeutetiere des Luchses sind mittelgroße Schalenwildarten wie Reh und Gämse, in manchen Gebieten auch Rothirsche, allerdings eher die jungen oder weiblichen Tiere. Füchse, Hasen und Kleinsäuger werden gelegentlich, größeres Schalenwild selten gerissen. Übergriffe auf Nutztiere betreffen fast ausschließlich Schafe, Ziegen und Gatterwild.

Der Luchs ist ein Überraschungsjäger, der seine Beute durch Ansitz vom Boden aus oder durch Pirsch erbeutet. Er tötet das Beutetier nach einem kurzen Sprint durch einen gezielten Biss in die Drossel, seltener in den Nacken. Durch seine spezifische Jagdweise und die Art der Nutzung sind Risse von Schalenwild sowie von Schafen und Ziegen meist eindeutig dem Luchs zuzuordnen.

Kleinere Beutetiere (z. B. Füchse, Hasen) oder exotische Beutetiere (z. B. Nandus, Strauße etc.) veranlassen den Luchs auf Grund ihrer geringen Größe oder ungewöhnlichen Anatomie evtl. zu Variationen in der Tötungs- und Nutzungsstrategie und sind daher als bestätigte Hinweise nicht geeignet.

Meldeprämien und Kompensationszahlungen können eine Motivation für Fälschungen von Luchsrissen sein. In der Regel lassen sich solche Manipulationen bei einer genauen Untersuchung aber feststellen.

C1 - eindeutiger Nachweis

Ein Riss gilt als C1-Nachweis, wenn durch eine genetische Analyse ein Luchs am Kadaver bestätigt wurde.

C2 - bestätigter Hinweis

Ein Riss kann unter folgenden Umständen als bestätigter Luchshinweis gelten, wenn der Kadaver noch so intakt ist, dass die luchstypischen Merkmale erkennbar sind:

- das gerissene Tier ist ein mittelgroßes, typisches Beutetier des Luchses (Reh, Gämse, Damwild, Sikawild, Rotwildkalb oder ein einjähriges Stück) UND
- der Kadaver weist einen typischen Tötungsbiss in die Drossel auf UND
- außer dem Drosselbiss sind keine weiteren Bissverletzungen vorhanden UND
- der Kadaver ist an Keule oder Schulter angeschnitten UND
- der Kadaver ist weitgehend zusammenhängend.

Zur Feststellung von Verletzungen und Verletzungsgrad muss ein Riss komplett abgehäutet werden. Nur so lassen sich alle Verletzungen und Unterhautblutungen finden bzw. oberflächliche Verletzungen von tiefer gehenden Wunden unterscheiden. Dafür muss der Kadaver noch soweit intakt sein, dass die luchstypischen Merkmale erkennbar sind.

An Luchsrissen sind Kratzspuren in der Decke eher selten. Viel öfter sind Kratzspuren dagegen bei Hunderissen zu finden. Zur Unterscheidung muss die Haut abgeschärft werden. Luchskrallen hinterlassen dünne und tiefe Kratzer, wobei jedoch angeritzte Haut auseinanderreißen und eine breitere Verletzung vortäuschen kann. Hundekrallen hinterlassen in der Regel breite und weniger tiefe Kratzer, können aber durchaus Spuren in tieferen Hautschichten hinterlassen.

Dokumentation

- Feldprotokoll – Luchsriss UND
- Fotodokumentation:

  Vor Abhäuten:

  - 2-3 Übersichtsfotos des Fundortes und der Umgebung (mit ggf. weiteren Hinweisen wie z.B. Spuren, Haare, Kot),
  - Ganzkörperfotos von beiden Körperseiten (inkl. Rücken, Bauch, Brust)
  - Übersichts- und Detailaufnahmen der Abschnitte, die Verletzungen und Fraßspuren zeigen mit Maßstab,

  Nach Abhäuten:

  - Ganzkörperfotos von beiden Körperseiten (inkl. Rücken, Bauch, Brust)
  - Detailaufnahmen der verletzten und angefressenen Bereiche
  - Übersichtsaufnahme der Fellinnenseite
  - Detailaufnahmen der Fellinnenseite mit evtl. Unterhautblutungen, Zerreißungen, Kratzspuren, Perforierungen, mit Maßstab
  - Potentielle Bisslöcher = Eckzahnabstand (wenn möglich), mit Maßstab
- ggf. Ergebnis Genetikanalyse.

6.2.1.4 Kot (Losung)

Luchskot ist schwer zu finden, da Luchse im Gegensatz zu den Hundeartigen ihren Kot gerne verscharren. Der Kot besteht aus mehreren 2,5 bis 3 cm dicken Einzelstücken, enthält viele Schalenwildhaare, Knochensplitter und ist durch den hohen Anteil an Muskelfleisch in der Nahrung und dem darin enthaltenen Blut dunkel. Im Gegensatz zum Kot der Hundeartigen enthält Luchskot keinerlei pflanzliche Nahrungsreste (Früchte, Nüsse etc.). Eine eindeutige Erkennung von Luchskot bleibt jedoch schwierig, es sei denn, er wird genetisch analysiert.

C1 - eindeutiger Nachweis

Luchskot gilt als C1-Nachweis, wenn er durch eine genetische Analyse bestätigt wurde.

C3 - unbestätigter Hinweis

Für sich allein kann Luchskot nicht als bestätigter Hinweis (C2) gelten.

Dokumentation

- Protokoll – Luchshinweis UND
- für C1: Ergebnisse genetischer Untersuchungen.

6.2.1.5 Urin/Markierstellen

Territoriale Luchse benutzen Markierstellen. Durch den dort abgesetzten Urin lassen sich solche Markierstellen am Geruch erkennen. Verwechslungsgefahr mit den Markierstellen von Haus- und Wildkatze ist gegeben. Im Schnee können auch Urinstellen von Jungluchsen gefunden werden. Urin kann dann als Nachweis gelten, wenn die genetische Untersuchung den Luchs bestätigt. Schnee mit Urin sollte bis zur genetischen Untersuchung tiefgefroren aufbewahrt werden.

C1 - eindeutiger Nachweis

Urin kann als C1-Nachweis gelten, wenn durch eine genetische Analyse bestätigt wurde, dass er von einem Luchs stammt (z. B. HAUSKNECHT et al. 2007).

C3 - unbestätigter Hinweis

Für sich allein können Markierstellen nicht als bestätigte Hinweise (C2) gelten.

Dokumentation

- Protokoll – Luchshinweis UND
- Ggf. Ergebnis der genetischen Untersuchung.

6.2.1.6 Haare

Luchshaare sind in der Regel schwer zu finden. Doch wie jedes Tier verliert auch der Luchs hin und wieder Haare, wenn er durch dichtes Gebüsch streift oder unter Hindernissen (z. B. Stacheldraht, umgefallene Bäume) hindurch schlüpft. Auch an Markierstellen (z. B. markante Felsen, Pfosten) hinterlassen die Tiere oft nicht nur Urinmarken, sondern reiben sich mit ihren Wangen und Flanken an den Objekten und hinterlassen dabei Haare.

Luchshaare lassen sich von Haus- oder Wildkatzenhaaren nicht unterscheiden. Eine mikroskopische Untersuchung kann lediglich feststellen, ob ein Luchs ausgeschlossen werden kann. Lediglich eine genetische Analyse kann den Nachweis auf einen Luchs bringen. Dafür werden Haarproben in Papier trocken gelagert aufbewahrt.

C1 - eindeutiger Nachweis

Haare können als C1-Nachweis gelten, wenn durch eine genetische Analyse bestätigt wurde, dass sie von einem Luchs stammen.

C3 - unbestätigter Hinweis

Für sich allein können Haare lediglich als C3-Hinweis gelten.

Dokumentation

- Protokoll – Luchshinweis UND
- Für C1: Ergebnis der genetischen Untersuchung.

6.2.1.7 Kratzspuren im Gelände

Luchse nutzen Bäume unterschiedlicher Dicke zum Schärfen der Krallen, möglicherweise auch zum Markieren ihres Territoriums. Diese Kratzbäume sind meist gekennzeichnet durch lose Baumrindenstücke an der Stammbasis oder mehr oder weniger lange dünne, ausgefranste Kratzer an rindenlosen Stämmen. Kratzbäume sind sehr selten zu finden (manchmal in Nähe eines Risses) und die Verwechslungsgefahr mit anderen Ursachen für eine Rindenablösung (z.B. Pilzbefall, Schälen/Befraß durch Ungulaten) ist vorhanden.

C3 - unbestätigter Hinweis

Als alleiniges Merkmal können Kratzspuren im Gelände zum Bestätigen eines Luchses lediglich C3 werden.

Dokumentation

- Feldprotokoll Luchshinweis UND
- Fotos.

6.2.1.10 Sichtungen

Luchse sind bei guten Sichtbedingungen relativ leicht zu erkennen. Jede Sichtbeobachtung sollte in einem Gespräch mit dem Beobachter auf Stimmigkeit überprüft werden. Abgefragt werden sollte das beobachtete Verhalten, die Größe und Statur des Tieres, die Entfernung zum Tier sowie sonstige Auffälligkeiten. Dabei ist darauf zu achten, dass durch die Fragestellung die Luchssichtung nicht manifestiert wird (offene Fragen stellen).

Trotzdem ist immer die Gefahr gegeben, dass die Leute etwas sehen, was sie sehen möchten oder mit ihnen schlicht die „Phantasie durchgeht“. Auch nach der Prüfung auf Plausibilität einer Sichtbeobachtung bleibt immer eine gewisse Unsicherheit. Auch die Tatsache, dass ein Beobachter Jäger, Förster oder Biologe ist, schützt nicht vor Wunschdenken oder Irrtum! Anders sieht es aus, wenn der Beobachter das Tier fotografiert hat.

Für Beobachtungen mit Foto- und Videodokumentation von Luchsen gilt im Prinzip das Gleiche wie für Fotofallenbilder und lebende Tiere. Allerdings lässt sich ein Luchs im Freiland nicht ohne weiteres „typisch“ fotografieren. Außerdem besteht bei Fotografien die Möglichkeit von Fälschungen.

C1 - eindeutiger Nachweis

Beobachtungen mit Foto- und Videodokumentation von Luchsen gelten als eindeutiger Luchsnachweis, wenn

- mindestens zwei der folgende Merkmale auf dem Bildmaterial deutlich zu sehen sind: kurzer Schwanz mit schwarzer Spitze, Pinsel an den Ohrspitzen, Backenbart, Fellmusterung, lange Beine, UND
- das Tier von einer erfahrenen Person als Luchs identifiziert wurde, UND
- auf Grund der Umgebung nicht davon auszugehen ist, dass es sich um eine Gehegeaufnahme handelt und dies bei vorliegendem Verdacht auf eine Fälschung vor Ort nachgeprüft wurde.

C3 - unbestätigter Hinweis

Sichtbeobachtungen können ein wichtiges Indiz für eine mögliche Luchsanwesenheit sein, reichen für sich allein genommen jedoch nicht für eine Bestätigung aus, auch dann nicht, wenn auf dem ggf. angefertigten Bildmaterial das Tier nicht sicher als Luchs bestätigt, aber auch nicht ausgeschlossen werden kann.

Dokumentation

Protokoll – Luchshinweis.

- Ggf. Überprüfung Luchsfoto auf Echtheit.

Für echte Freilandaufnahmen spricht, wenn:

- die Landschaft im Hintergrund genug Anhaltspunkte gibt, dass der Standort im Nachhinein aufgesucht und bestätigt werden kann;
- der Luchs auf Forststraßen, Loipen oder Wanderwegen fotografiert wurde;
- andere menschliche Einrichtungen/Eingriffe zu sehen sind, die normalerweise nichtin einem Gehege zu erwarten sind (z. B. Autos, Hochstände, frische Kahlschläge);
- der Luchs ohne entsprechendes Teleobjektiv (ab achtfacher Vergrößerung oder > 400 mm) nicht bildfüllend abgebildet ist.

Für Gehegeaufnahmen sprechen Bilder, wenn

- der Luchs ohne entsprechendes Teleobjektiv (ab achtfacher Vergrößerung oder > 400 mm) bildfüllend abgebildet ist,
- Strukturen von Maschendraht, Zäunen oder Beton zu erkennen sind,
- abgesägte Baumstämme (stehend oder liegend) mit glatt geriebenen Oberflächen zu erkennen sind,
- Perspektiven, die auf Aufnahmen von oben hindeuten (Schautribünen, außer bei Aufnahmen von einem Hochstand).

Die Anzahl der Luchsgehege, die Aufnahmen wie im Freiland ermöglichen, ist vermutlich stark eingeschränkt. In zweifelhaften Fällen ist eine Abklärung mit der Fellzeichnung von Tieren aus den bekannten Gehegen (z. B. NP Bayerischer Wald, Tierpark Lohberg) anzuraten.

6.2.1.11 Lautäußerungen

Während der Ranzzeit (Februar - April) rufen Luchse wiederholt und ausdauernd. Diese Rufe ähneln denen von ranzenden Füchsen oder balzenden Eulen.

C3 - unbestätigter Hinweis

Lautäußerungen vom Luchs können nur als C3 bewertet werden.

6.2.2 Zusammenfassung Bewertung Luchshinweise

In Tabelle 9 ist zusammenfassend dargestellt, welche Luchshinweise von erfahrenen Personen als C1 (eindeutiger Nachweis) oder C2 (bestätigter Hinweis) eingestuft werden *können,* wenn sie die im vorherigen Kapitel genannten Kriterien erfüllen.

Alle C1-Hinweise sowie jene C2-Hinweise, welche die Grundlage für Vorkommenskarten und Reproduktionsnachweise sind, *müssen* dokumentiert werden.

Eine Häufung von C3-Hinweisen in Abwesenheit von C1 und C2 sollte als Anlass genommen werden, das Monitoring zu intensivieren.

Zwei oder mehr miteinander in Zusammenhang stehende Hinweise werden zu einem Ereignis (Datensatz) zusammengefasst. Dieses erhält die höhere SCALP-Kategorie. Zum Beispiel wird eine Spur, die zu einem Riss führt, mit diesem zu einem Ereignis zusammengefasst. Bestätigt die genetische Analyse der am Riss genommenen Probe den Luchs, wird das Ereignis als C1 eingestuft.

Tab. 9: Luchshinweise und ihre Bewertung (ausführliche Erläuterungen im Text).

C1	C2	C3
Lebendfänge	≥ 3 Trittsiegel	< 3 Trittsiegel
Totfunde	≥ 500 m Spur und luchs- typisches Verhalten	< 500 m Spur und/oder kein luchs-typisches Verhalten
DNA-Nachweis	luchstypischer Riss	Komplett genutzter/stark verwester Riss
Überprüfte Fotos/Videos (sowohl von Fotofallen als auch bei Sicht-beobachtungen)		Kot*
		Haare*
		Markierstellen*
		Kratzbäume
		Lautäußerungen, sofern keine Aufzeichnungen vorliegen
		Sichtbeobachtungen ohne Fo-to/Videobeleg in ausreichender Qualität
		Hinweise Dritter, die auf Grund unzureichender Dokumentation keine Bestätigung eines Luchshin-weises zulassen, aber Luchs mög-lich/wahrscheinlich erscheinen lassen.

*ohne DNA Nachweis

Als **falsch** werden eingestuft:

- Alle Hinweise, deren Überprüfung ergeben hat, dass es sich nicht um Luchshinweise handelt.
- Alle Hinweise, die auf Grund der Umstände unplausibel erscheinen (z. B. Luchs mit langem Schwanz).

Keine Bewertung: Hinweise ohne die mindestens notwendige Dokumentation, die eine Einschätzung ermöglicht.

6.2.3 Methoden zum Feststellen von Vorkommen und Populationsgrößen

6.2.3.1 Vorkommen (*Occurence*) nach FFH

Sammeln von Zufallshinweisen

Eine 10*10 km ETRS89-Rasterzelle gilt als besetzt (Luchsvorkommen), wenn während eines Monitoringjahres mindestens ein C1-Nachweis oder zwei C2-Hinweise für dieses Gebiet dokumentiert wurden.

Die Dichte und Verteilung von zufälligen Luchshinweisen kann entscheidend für die Entdeckung neuer Luchsvorkommen sein und liefert wichtige Informationen zu Ausbreitung und Trend des Luchsvorkommensgebietes. Die Art der Hinweise kann zudem auf mögliche Gefährdungen (z. B. gehäufte Straßenmortalität) oder Konflikte (z. B. häufige Sichtbeobachtungen, Luchsübergriffe auf Nutztiere) aufmerksam machen.

Bei sporadischen, aber bestätigten Einzelhinweisen kann auf Grund des zeitlichen und räumlichen Abstandes zwischen aufeinanderfolgenden Hinweisen unter Umständen darauf geschlossen werden, ob es sich um ein oder mehrere Individuen handelt. Auch deuten viele bestätigte Luchshinweise, die sich in einem Gebiet über das gesamte Jahr verteilen, auf eine permanente Luchspräsenz hin. Ob es sich dabei aber um ein und denselben Luchs, zwei oder drei Tiere, oder mehrere Tier in Folge handelt, lässt sich ohne Zusatzinformationen (z. B. Fotos von Jungtieren oder parallele Spuren von mehr als einem Luchs) nicht sagen. Ohne eigenes, aktives Monitoring bleibt es allein dem Zufall überlassen, ob solche Zusatzinformationen gesammelt werden.

An Hand der Hinweisdichte und Verteilung kann jedoch nicht verlässlich auf die Größe einer Luchspopulation geschlossen werden (BREITENMOSER et al. 2006). Der Status eines Luchses (territorialer, abwandernder oder nicht-territorialer „Floater“), das individuelle Verhalten (z. B. scheu – wenig scheu), die Witterung (z. B. Schneelage), das Gelände (z. B. offen oder dicht bewachsen) und die Intensität der menschlichen Präsenz (z. B. Wintersportaktivität) sind alles Faktoren, die die Hinweisdichte beeinflussen können.

Ein einzelner abwandernder Luchs kann große Strecken zurücklegen (50-200 km) und somit Nachweise in zahlreichen Rasterzellen generieren. Ein weniger scheuer Luchs hat höhere Chancen, gesehen und fotografiert zu werden als ein scheuer Luchs. Luchse, die in den Mittelgebirgen oder Alpen auf einer Höhe mit stabiler Schneelage leben, haben eine höhere Chance, gefährtet zu werden, als Luchse im Tiefland. Luchse in reinen Waldgebieten sind weniger sichtbar als solche in offenen Landschaften (z. B. alpine Weiden, Wald-Feld Landschaften). Neben dem Verhalten des Luchses spielt auch das Verhalten der Menschen im Luchsgebiet eine große Rolle. Wo es kaum Wege gibt oder die Landschaft wenig attraktiv ist, gibt es in der Regel auch weniger Naturnutzer und damit eine geringere Wahrscheinlichkeit, auf Luchshinweise aufmerksam zu werden. Doch schon ein einzelner Luchsfang mit ausreichend Zeit und Motivation kann unverhältnismäßig viele Luchshinweise generieren.

Fazit: Daten zur Luchsanwesenheit können durch Zufallsmeldungen gewonnen werden. Die Dichte und Verteilung von Luchshinweisen liefert wichtige Hinweise auf das Vorkommensgebiet und kann Gebiete aufzeigen, in denen das Monitoring verbessert werden muss. Allerdings kann von Zufallshinweisen allein nicht auf die Populationsgröße rückgeschlossen werden. Zudem ist der Einfluss von zufälligen Faktoren umso größer, je kleiner das jeweilige Luchsvorkommen ist.

Aufwand: Die Personal- und Reisekosten, die für die Evaluierung von Luchshinweisen anfallen, lassen sich schwer abschätzen, da der Zeit- und Fahraufwand stark von der Anzahl Luchse, der Meldehäufigkeit und der räumlichen Verteilung der Hinweise abhängt.

6.2.3.2 Populationsgröße und Reproduktionsnachweis

Fotofallen

Luchse weisen ein individuell unterschiedliches Fellmuster auf, ähnlich einem menschlichen Fingerabdruck. Dies ermöglicht es, einen Luchs an Hand eines Fotos eindeutig zuidentifizieren und auf späteren Fotos wieder zu erkennen (LAASS 1999, HEILBRUNN et al.2003, ZIMMERMANN et al. 2008). Dadurch ist es möglich, die Größe einer Luchspopulation mit systematisch platzierten Fotofallen über so genannte „Fang-Wiederfang"-Methoden statistisch zu berechnen (z. B. mit dem Software Programm MARK® http://welcome.warnercnr.colostate.edu/~gwhite/mark/mark.htm). Der große Vorteil dieser „Fang-Wiederfang"-Statistik ist, dass sie nicht nur eine Schätzung der Populationsgröße, sondern auch ein Maß für die Güte dieser Schätzung liefert (z. B. LAASS 1999, ZIMMERMANN et al. 2008).

Da das Fleckenmuster auf der linken und rechten Seite unterschiedlich ist, muss der Luchs, wenn er bei einem zweiten Foto wieder erkannt werden soll, simultan von beiden Seiten fotografiert werden. Jeder Fotofallenstandort muss daher mit zwei leicht versetzten, sich gegenüberstehenden Kameras bestückt werden. Für die Güte der Populationsschätzungen ist es daher wichtig, möglichst viele Luchse beidseitig zu fotografieren (BREITENMOSER et al. 2006).

Bei kleinen Populationen (≤10 Luchse) ist die „Fang-Wiederfang"-Statistik nicht robust genug. Hier empfiehlt es sich, über einen opportunistischen Fotofalleneinsatz die Ausbeute an Luchsfotos zu maximieren, um eine Minimumzählung zu bekommen.

Fotofallen an Rissen sind außerdem geeignete Mittel, um Reproduktion nachzuweisen. Die Chance, eine Luchsin und ihre Jungen am Riss zu fotografieren, ist gerade in den Sommermonaten, in denen die Jungen die Mutter noch nicht auf die Jagd begleiten, ungleichhöher, als die Familie auf einem Wechsel zusammen zu erfassen.

Fazit: Fotofallen sind für kleine wie für große Luchspopulationen derzeit die effizienteste und genaueste Methode, um die Größe und den Trend einer Luchspopulation zu bestimmen. Zudem ermöglichen sie die Erfassung von Reproduktion.

Opportunistisches Fotofallenmonitoring für kleine Vorkommen (≤10 Luchse)

Für ein opportunistisches Fotofallenmonitoring sollten pro Luchsvorkommen mindestens 20 Fotofallen (zehn mit Infrarotblitz, zehn mit Infrarot- oder Normalblitz) zur Verfügung stehen. Gute Erfahrungen gibt es inzwischen mit digitalen Modellen (z. B. Cuddeback®, Reconyx®, Trailmaster®). Preislich bewegen sich die unterschiedlichen Modelle derzeit zwischen 200 und 600 €.

Wo Luchse bereits bestätigt wurden, sollten einzelne Kameras an allen bestätigten und möglichen Luchsrissen mehrere Nächte aufgestellt bleiben. Die Erfahrung zeigt, dass ein Luchs nicht jede Nacht an einen Riss zurückkehrt. Zudem sollten doppelte Fotofallen auf Wechseln aufgestellt werde, auf denen Luchsspuren bestätigt oder unbestätigte Hinweise wie Kot, Haare oder Markierstellen gefunden wurden.

Wo Luchse auf Grund von gehäuften C3-Hinweisen vermutet werden, sollten Kameras an strategisch günstigen Punkten aufgestellt werden (z. B. Zwangswechsel, mögliche Markierstellen, auf Wegen in der Nähe von Sichtbeobachtungen). Zudem sollten einzelne Fotofallen an potentiellen Luchsrissen über mehrere Nächte aufgestellt bleiben.

Ein vermuteter Luchsriss sollte möglichst wenig manipuliert werden, um die Chance auf die Wiederkehr des Luchses zu erhöhen. Es heißt dann abzuwägen, ob eine eindeutige Identifizierung des möglichen Rissverursachers im Vordergrund steht oder die Möglichkeit eines Fotonachweises mit individueller Identifikation. Der Riss sollte fixiert werden, damit ihn der Luchs nicht aus dem Sichtbereich der Kamera ziehen kann.

An Rissen sollten nur Fotofallen mit Infrarotblitz aufgestellt werden. Durch die längere Verweilzeit am Riss wird der Luchs in der Regel mehrmals fotografiert. Während die Luchse durch einzelne Blitzereignisse auf Wechseln kaum abgeschreckt zu werden scheinen, können Blitzlichtgewitter am Riss durchaus zum Aufgeben des Risses führen.

Fazit: Opportunistisches Fotofallenmonitoring sollte in Deutschland in allen Gebieten mit sporadischen oder vermuteten Luchsvorkommen betrieben werden. Im Moment sind dies vor allem Pfälzerwald, Schwarzwald, Eifel, Hessen und Elbsandsteingebirge.

Aufwand:

Personal- und Reisekosten, die für die Evaluierung von Luchshinweisen sowieso anfallen.

4.000-8.000 € für Erstanschaffung von 20 automatischen Kameras.

400-800 € Materialkosten pro Jahr in den folgenden Jahren, da im Schnitt wohl zwei Kameras pro Jahr zu ersetzen/reparieren sein werden.

1000 € laufende Kosten für Batterien und Zubehör pro Jahr.

Zusätzlich Fahrtkosten für die Betreuung der Fotofallen.

Systematisches Fotofallenmonitoring

Für ein systematisches Monitoring mit Fotofallen sollte ein Untersuchungsgebiet von 600-1.000 km² pro Luchspopulation abgedeckt werden. Die Fotofallendichte sollte ein Fotofallenstandort (mit jeweils zwei gegenüberliegenden Kameras) pro 10-15 km² betragen. Aus statistischen und praktischen Gründen ist es sinnvoll, Rasterzellen mit 2,5 km Kantenlänge, also 16 Zellen pro 100 km², zu bestimmen und dann nur jede zweite Zelle mit einer Fotofalle zu bestücken (Abb. 13). In Summe sind für einen systematischen Fotofalleneinsatz 48-80 Standorte (96-160 Kameras) nötig.

Das Fotofallenmonitoring sollte kontinuierlich über mindestens zwei Monate im Frühwinter (Mitte September bis Mitte Dezember) oder im Spätwinter (Februar- April) durchgeführt werden. Die Fallenstandorte sollten mit Hilfe der Rasterzellen gleichmäßig über das Gebiet verteilt werden. Innerhalb der ausgewählten Zellen ist allerdings eine möglichst strategische Platzierung sinnvoll (z. B. auf Zwangswechseln, im Wald, nicht im offenen Gelände).

Sollte das Luchsverbreitungsgebiet in voneinander getrennten bzw. landschaftlich stark abweichenden Gebieten (siehe mögliche Luchsgebiete in SCHADT et al. 2002a+b) größer

als das Untersuchungsgebiet sein, kann die Luchsdichte auf den Rest des Luchsverbreitungsgebietes extrapoliert werden.

Fazit: Derzeit sind nur die Populationen im Bayerisch-Böhmischen Grenzgebiet und im Harz groß genug für ein systematisches Fotofallenmonitoring. Sie entsprechen in ihrer Ausdehnung etwa einem ausreichend großen Untersuchungsgebiet, sollten also komplett mit einem systematischen Fotofallenmonitoring abgedeckt werden. Bei einer Extrapolation muss berücksichtigt werden, dass die Dichte außerhalb des Untersuchungsgebiets variieren kann.

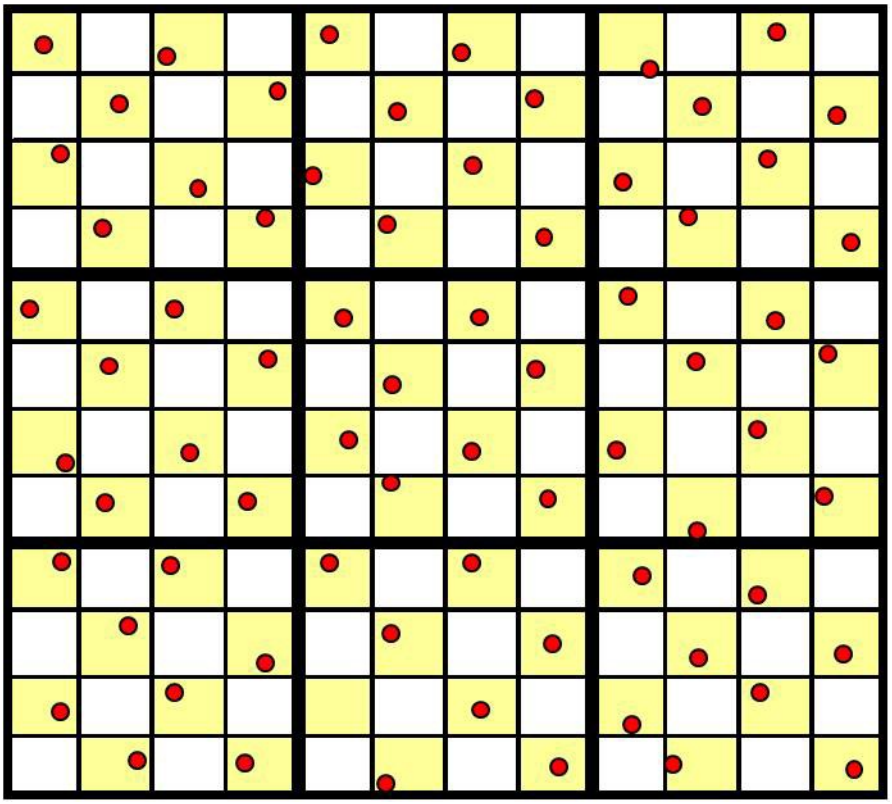

Abb. 13: Verteilung von 72 Fotofallenstandorten (rote Punkte) in einem 900 km² großen Untersuchungsgebiet (Kantenlänge der kleinen Quadrate = 2,5 km).

Aufwand:

Mit dem Aufstellen und der Betreuung der Fotofallen im Feld sind ein bis zwei Personen (eine Person für bis zu 50 Standorte, zwei Personen >50 Standorte) voll beschäftigt. Für die Archivierung und Analyse der Bilder sowie die statistische Analyse ist mit weiteren zwei Personen-Monaten zu rechnen.

4-5 Personen-Monate Fotofallenmonitoring und Auswertung pro Jahr.

20.000-40.000 € Erstanschaffung für 100 Kameras.

1.000-2.000 € Materialkosten pro Jahr in den folgenden Jahren, da im Schnitt wohl fünf Kameras pro Jahr zu ersetzen/reparieren sein werden.

2.000 € laufende Kosten für Batterien und Zubehör pro Jahr.

Zusätzlich Fahrtkosten für die Betreuung der Fotofallen.

6.2.3.3 Genetik

Während Genetik zunehmend zur Bestandschätzung bei Braunbären verwendet wird, ist die Methode bei Luchsen bisher unüblich. Noch wurde in keinem Gebiet Europas ein genetisches Monitoring erfolgreich zur Schätzung von Luchsbeständen angewendet. Dies liegt unter anderem daran, dass Luchskot schwer zu finden und der Aufwand für den Betrieb von Haarfallen wegen der geringen Dichte der Luchse sehr aufwändig ist (SCHMIDT & KOWALCZYK 2006). Genetische Analysen sind zudem teuer und liegen meist erst zeitverzögert vor (aus Kostengründen werden in der Regel erst zahlreiche Proben gesammelt und dann in einem Arbeitsschritt zusammen analysiert).

Da sich Luchse auf Grund ihres Fleckenmusters auch an Hand von Fotos individuell identifizieren lassen, ist die Fotofallen-Methode im Moment effektiver und billiger als ein genetisches Monitoring. Allerdings können Fragen zur Herkunft einzelner Luchse oder möglicher Inzuchtprobleme nur über genetische Analysen geklärt werden (HELLBORG et al. 2002, BREITENMOSER-WÜRSTEN & OBEXER-RUFF 2003, RUENESS et al. 2003). Zudem können genetische Analysen Aufschluss über Reproduktion liefern, und mit ihrer Hilfe können Stammbäume erstellt und wichtige Informationen zum Populationszustand ermittelt werden. In Einzelfällen kann die genetische Analyse von Haaren oder Kot die Anwesenheit von Luchsen in einem Gebiet bestätigen (MCKELVEYA et al. 2006). In Populationen, die eine geringe Fellfleckung aufweisen, kann es schwierig sein, Luchse eindeutig zu identifizieren. Erste Erfahrungen aus dem Harz deuten in diese Richtung (O. ANDERS, pers. Mittlg., Nationalpark Harz). Auch ein hoher Besucherdruck im Wald kann, wenn er mit Diebstahl und Vandalismus einhergeht, den Einsatz von Fotofallen stark behindern.

Aufgrund dieser Vorteile mag sich die Wertschätzung der genetischen Analyse in Zukunft erhöhen. Weitere methodische Entwicklungen sind im Auge zu behalten.

Fazit: Ein genetisches Monitoring ist wegen fehlender Erfahrung derzeit nur bedingt für die Bestimmung von Größe und Trend einer Luchspopulation geeignet. Für spezifische Einzelfragen sind genetische Untersuchungen jedoch unerlässlich. Für Fragen der Populationsschätzung ist die weitere Entwicklung der genetischen Probensammlung zu beobachten.

Aufwand:

Personal- und Reisekosten, die für die Evaluierung von Luchshinweisen sowieso anfallen.

100-500 €/Probe.

6.2.3.4 Telemetrie

Radiotelemetrie ist ein gängiges Werkzeug der Wildtierforschung. Mit Hilfe von sendermarkierten Individuen können klassische Daten zur Raumnutzung (Wanderdistanzen und Wege, Territoriengröße) und Aktivität (Ruhe und Aktivitätsphasen über den Tag, die Saison oder das Jahr) gesammelt werden (z. B. BREITENMOSER et al. 1993, HERFINDAL et al. 2005). Die neue GPS-Technologie macht es zudem möglich, durch eine hohe Peilfrequenz auch Risse zu finden oder sogar Interaktionen zwischen besenderten Tieren der gleichen Art (Sozialverhalten) oder anderen Arten (Räuber-Beute, Konkurrenz) zu dokumentieren. Auch können auf Grund eines veränderten Bewegungsmusters wichtige Informationen der Populationsdynamik gewonnen werden. So könnte ein verkleinerter Aktionsradius und die wiederholte Rückkehr an denselben Ort bei einem Luchsweibchen auf Reproduktion hindeuten oder ein stationäres Signal über mehr als 24 Stunden auf einen Todesfall.

Die neuen technischen Entwicklungen bei GPS/ GSM Sendern (die im Halsband gespeicherten GPS Daten werden über das GSM Netz an die Bearbeiter verschickt) machen einen ständigen Kontakt zu den besenderten Tieren zwar entbehrlich, doch bleibt die Methode trotzdem aufwändig. Zur Besenderung müssen die Tiere gefangen werden. Um aber Dichten oder Trends in der Population abschätzen zu können, müssen zahlreiche benachbarte Tiere beiderlei Geschlechts über den gleichen oder zumindest überlappende Zeiträume überwacht werden.

In einer solch intensiv überwachten Luchspopulation kann die Effektivität und Präzision anderer Monitoringmethoden getestet bzw. geeicht werden (LINNELL et al. 1998, LINNELL et al. 2005, BREITENMOSER et al. 2006). Die Größe und Variation durchschnittlicher Streifgebiete kann als Referenzwert für die Schätzung der Populationsgröße in weniger intensiv überwachten, lebensräumlich ähnlichen Gebieten dienen (LINNELL et al. 1998, ANDREN et al. 2002).

Fazit: Radiotelemetrie ist für ein großflächiges Populationsmonitoring nicht geeignet. Zur Beantwortung von Fragen zur Abwanderung und Raumnutzung ist sie jedoch nach wie vor die Methode der Wahl. Auch kann die Telemetrie ein Hilfsmittel sein, um Reproduktion und Mortalität zu dokumentieren (z. B. ANDRÉN et al. 2006). In Referenzgebieten richtig angewendet, sind die Ergebnisse von Telemetriestudien wichtig zur Überprüfung und Kalibrierung anderer Monitoringmethoden.

Aufwand:

ca. 34.000 € für 10 GPS/GSM Sender.

10.000 € Fallen- und Fangmaterial Erstanschaffung.

Je nach Fragestellung und Gelände ein schwer zu kalkulierender zusätzlicher Aufwand an Personal- und Reisekosten.

6.2.3.5 Ausfährten

Die Suche nach Spuren von Wildtieren gehört zu den klassischen Methoden der Wildtierforschung. Allerdings ist die Methode stark von den Witterungsverhältnissen des Gebietes und des jeweiligen Jahres abhängig. Am besten sind die Bedingungen in den schneereichen Hochlagen der Mittelgebirge oder in den Alpen. Auch in sandigen Gebieten können immer wieder Spuren gefunden und ausgegangen werden.

Systematisches Ausfährten ist zeit- und personalaufwendig. Auch fehlt die statistische Absicherung, ob und in welchem Maß von Spurenanzahl und -dichte wirklich auf Luchsanzahl und -dichte geschlossen werden kann (LINNELL et al. 1998, BREITENMOSER et al. 2006). Großangelegte Aktionen mit vielen Freiwilligen erscheinen zwar auf den ersten Blick preisgünstig und als gute Gelegenheit zur Einbindung der lokalen Bevölkerung. Auf den zweiten Blick sind sie aber mit großem Organisationsaufwand verbunden. Auch lässt die Datenqualität wegen der unterschiedlichen Vorkenntnisse der Freiwilligen oft zu wünschen übrig.

Trotzdem kann opportunistisches Ausfährten wichtige Zusatzinformationen liefern, z. B. über Reproduktion oder über die Nutzung von potentiellen Korridoren. Kommen aus einem Gebiet gehäuft unbestätigte Luchshinweise, sollte die aktive Suche nach Spuren, neben dem opportunistischen Fotofalleneinsatz, das Mittel der Wahl sein. Auf günstige Schneebedingungen muss dabei flexibel reagiert werden können. Dies hat vor allem organisatorische Konsequenzen. Ausfährten ist in Gebieten mit nur kurzfristigen Schneelagen lediglich dann Erfolg versprechend, wenn die Personen rasch verfügbar sind. Wo Schnee oder Sand fehlen, ist Ausfährten keine Option.

Fazit: Opportunistisches, aktives Ausfährten kann lokal eine exzellente Methode sein, Luchspräsenz oder sogar Reproduktion zu bestätigen. Zur Bestimmung von Größe oder Trend einer Luchspopulation ist die Methode wegen der unsicheren Schneelage und ihrer unsicheren statistischen Güte in Deutschland jedoch nicht geeignet.

Aufwand:

Die Personal- und Reisekosten, die für ein aktives, opportunistisches Ausfährten anfallen, lassen sich schwer abschätzen, da der Zeit- und Fahraufwand stark von der räumlichen Verteilung der Hinweise abhängt.

6.3 Handbuch Wolfsmonitoring

6.3.1 Bewerten von Wolfshinweisen

6.3.1.1 Lebende Tiere

Lebende Tiere können Wölfe sein, die für ein Forschungsprojekt (z. B. für Besenderung) gefangen wurden, sowie verletzte oder kranke Wölfe oder verwaiste Welpen, die vorübergehend in menschliche Obhut genommen wurden.

Bei Wölfen besteht grundsätzlich eine Verwechslungsgefahr mit Hunden, insbesondere mit nordischen Hunderassen, Tschechoslowakischen und Saarloos Wolfhunden sowie Schäferhundmischlingen. Daher muss die Identität des betreffenden Individuums sorgfältig überprüft werden (das gilt ebenso für Totfunde und Fotos, siehe unten). Generell ist es wünschenswert, die Herkunft des Individuums genetisch abzuklären.

Lebend gefangene Wölfe werden anhand eines Feldprotokolls behandelt. Eine Fotodokumentation wird erstellt und Blut, Haare oder Speichel werden für genetische Analysen sichergestellt.

C1 - eindeutiger Nachweis

Ein Lebendfang qualifiziert als C1, wenn

- das Tier von einer erfahrenen Person als Wolf identifiziert wurde ODER
- genetische Untersuchungen bestätigen, dass es sich um einen Wolf handelt.

Dokumentation

- Feldprotokoll (Protokoll Lebendfang Wolf), UND
- Fotodokumentation: gesamtes Tier, Details von Kopf, Zähnen, Vorderläufen, Pfoten, Schwanz, UND
- Ergebnis genetischer Untersuchungen.

6.3.1.2 Totfunde

Tot aufgefundene Wölfe werden anhand eines Feldprotokolls behandelt. Eine Fotodokumentation wird erstellt und Blut, Haare oder Speichel werden für genetische Analysen sichergestellt. Außerdem wird der Kadaver zur Feststellung der Todesursache an das nationale Referenzzentrum für Totfundmonitoring, das IZW Berlin, verbracht.

C1 - eindeutiger Nachweis

Ein Totfund qualifiziert als C1, wenn:

- das Tier von einer erfahrenen Person als Wolf identifiziert wurde ODER
- genetische Untersuchungen bestätigen, dass es sich um einen Wolf handelt.

Dokumentation

- Feldprotokoll (Protokoll Totfund Wolf), UND
- Fotodokumentation: gesamtes Tier, Details von Kopf, Zähnen, Vorderläufen, Pfoten, Schwanz, UND
- Pathologisches Gutachten, UND
- Vermerk Verbleib, UND
- Ergebnisse genetischer Untersuchungen.

6.3.1.3 Fotofallenfotos und -videos

Fotofallenfotos und -videos müssen das Tier entweder von der Seite oder von vorne zeigen, vorzugsweise in Gesamtansicht. Größe, Zeichnung und Proportionen des Körpers, zumindest aber der Kopf des Tieres müssen klar abgebildet sein. Bei Zweifeln an der Echtheit der Aufnahme sollte der Standort überprüft werden, um Fälschungen nach Möglichkeit auszuschließen.

Problematisch sind Aufnahmen mit automatischen Kameras von Dritten. Oft sind die Tiere bildfüllend abgebildet, und gerade bei Nachtbildern lässt sich kaum etwas vom Hintergrund erkennen. Allerdings sollte es eigentlich immer zahlreiche andere Bilder von Wildtieren oder Fehlauslösungen vom gleichen Standpunkt geben. Der angegebene Kamerastandpunkt sollte auf jeden Fall aufgesucht und auf Glaubhaftigkeit überprüft werden.

C1 - eindeutiger Nachweis

Ein Fotofallenfoto oder -video qualifiziert als C1, wenn

- das Tier von der Seite oder möglichst vollständig von vorne abgebildet ist; Zeichnung und Proportionen des gesamten Tierkörpers, mindestens aber des Kopfes deutlich zu sehen sind oder das Tier eindeutig identifizierbar ist (Senderhalsband, Wolf mit Handicap) UND
- das Tier von einer erfahrenen Person als Wolf identifiziert wurde.

C3 - unbestätigter Hinweis

Fotofallenfotos oder -videos, auf denen das Tier nicht sicher als Wolf bestätigt, aber auch nicht ausgeschlossen werden kann, qualifizieren als C3.

Dokumentation

- Feldprotokoll (Fotofallenprotokoll Wolf)

6.3.1.4 Trittsiegel und Spuren

Spuren von Wolf oder Hund sind schwierig voneinander zu unterscheiden. Ein einzelnes Trittsiegel oder eine Galoppspur genügen dazu nicht. Entscheidend sind Trittsiegel *und* Spurverlauf (Gangart, Verhalten) in Kombination miteinander. Typisch für Wölfe ist der geschnürte Trab, bei dem die Tritte fast perlschnurartig in einer Linie liegen und die Hinterpfoten in die Abdrücke der Vorderpfoten gesetzt werden. Diese energiesparende Gangart ist bei Wölfen besonders häufig. Die Schrittlänge überschreitet im geschnürten Trab beim adulten Wolf meist 110 cm. Da auch viele Hunde schnüren können, muss eine fragliche Spur möglichst weit ausgegangen werden.

C2 - bestätigter Hinweis

Spuren adulter Wölfe *können* als C2-Hinweise gewertet werden, wenn folgende Bedingungen erfüllt sind:

- die Spur verläuft gerichtet und gleichmäßig im geschnürten Trab,
  - auf festem/flachem Boden/Sand/Schnee mindestens 100 m ODER
  - auf weichem Untergrund (Trittsiegel ca. 5 cm tief) mindestens 500 m ODER
  - mindestens 2.000 m im tiefen Schnee (> 10 cm), UND
- die durchschnittliche Schrittlänge im geschnürten Trab ist ≥ 110 cm, UND
- das Doppeltrittsiegel bzw. wenn messbar das Trittsiegel der Vorderpfote ist ohne Krallen mindestens 8 cm lang; UND
- die Krallen sind stark ausgebildet und gerade, UND
- die einzelnen Abdrücke und der Spurverlauf lassen keine Merkmale erkennen, die Wolf zweifelhaft erscheinen lassen.

In Ausnahmefällen können einzelne Individuen von diesen Angaben abweichen (kleinere Pfoten, kürzere Schrittlängen, Laufen auf drei Beinen). Spuren dieser Individuen können trotzdem für C2 qualifizieren, wenn die Spur schlüssig einem bestimmten Individuum zugeordnet werden kann, das als Wolf bestätigt wurde.

Dokumentation

- Der geschnürte Trab wird entsprechend des Feldprotokolls (Spurenprotokoll Wolf) vermessen und dokumentiert:
  - Folgende Maße müssen mindestens genommen werden:
    - ≥ 3 Schrittlängen UND
    - ≥ 3 Pfotenabdrücke, wenn möglich (bei Spurabschnitten im Schritt/ schräger Trab) Länge (ohne Krallen) und Breite von Vorder- und Hinterlauftrittsiegeln, ansonsten die Maße von ≥ 3 Doppeltrittsiegeln.

- Fotodokumentation:
  - ein Foto der Spur in der umgebenden Landschaft UND
  - ein Foto der Gangart UND
  - ein Foto mit einem Maßstab, das die Schätzung der Schrittlänge ermöglicht UND
  - mindestens fünf Fotos, die verschiedene Tritt-in-Tritt-Abdrücke im Detail zeigen, mit einem Maßstab;

wenn möglich (bei Spurabschnitten im Schritt/ schrägen Trab) Fotos von verschiedenen Einzelabdrücken mit Maßstab.

Welpenspuren

Welpenspuren sind in den ersten Monaten nicht von Hundespuren zu unterscheiden. Ihre Spuren müssen deshalb im engen räumlichen und zeitlichen Zusammenhang mit C1 und C2 Hinweisen von adulten Wölfen stehen, um als Reproduktionsbestätigung zu gelten.

Im ersten Winter sind Trittsiegel von adulten und juvenilen Wölfen bereits sehr ähnlich. Unter guten Bedingungen lassen sich Welpentrittsiegel durch ihre dünnen, spitzen Krallen und die prominenten Ballenabdrücke von Trittsiegeln adulter Wölfe unterscheiden. Um die Anwesenheit von Welpen anhand von Spuren bestätigen zu können, ist viel Erfahrung speziell im Erkennen von Welpenspuren erforderlich. Eine sorgfältige fotografische Dokumentation der welpentypischen Merkmale ist unabdingbar.

6.3.1.5 Risse

Wölfe ernähren sich in Europa hauptsächlich von den hier vorkommenden wilden Huftierarten sowie in manchen Ländern von Nutztieren (z. B. BOITANI 1982, MERIGGI et al. 1991, JEDRZEJEWSKI et al. 2000, CAPITANI et al. 2004). In der Lausitz ist die Hauptbeuteart der Wölfe das Reh, gefolgt von Rothirsch und Wildschwein. Hasen kommen hier mit einem Frequenzanteil von 4 % in den Kotproben vor (C. WAGNER 2008, WAGNER et al. 2008).

Risse von wilden Huftieren und Nutztieren können gute Hinweise auf Wölfe sein, wenn sie typische Merkmale aufweisen. Besonders bei Nutztierrissen ist es jedoch häufig schwer, Wölfe und Hunde als Verursacher zu unterscheiden. Die Kadaver müssen daher besonders sorgfältig untersucht und dokumentiert werden.

Durch die Analyse genetischer Proben, die an frischen Kadavern (Zeitpunkt des Risses < 24 Stunden) genommen werden, kann der Verursacher festgestellt werden. Dafür werden an den Bissstellen Tupferproben genommen. Tupferproben an den Fraßstellen ergeben dagegen oft den Nachnutzer (Fuchs) und sollten deshalb nur dann genommen werden, wenn die Bissstellen nicht mehr erkennbar sind. Die Tupferproben müssen gut getrocknet und bis zur Untersuchung trocken gelagert werden.

Tote Wildtiere, bei denen der Wolf als Verursacher vermutet wird, sind nach einem Feldprotokoll zu untersuchen und fotografisch zu dokumentieren. Um festzustellen, wie das gerissene Tier getötet wurde und welche Verletzungen es hat, muss es abgehäutet werden.

Für von Wölfen gerissene oder verwundete Nutztiere gelten häufig Kompensationsregelungen. Unabhängig vom bestehenden Kompensationssystem, in dem oft auch zweifelhafte Fälle ausgeglichen werden, sollte für das Monitoring bei den Untersuchungen dieser Fälle dieselbe Sorgfalt aufgebracht werden, wie für gerissene Wildtiere. Entsprechend sind bei Nutztierrissen die gleichen Daten aufzunehmen wie bei Wildtierrissen.

Nutztierrisse werden daher ebenfalls anhand eines standardisierten Feldprotokolls aufgenommen und fotografisch dokumentiert. Dabei ist es oft besonders wichtig, die näheren Umstände zu klären, weil der Wolf dabei oft in eine für ihn unnatürliche Situation gerät (z. B. viele Beutetiere, die nicht flüchten; Herdenschutzhunde, die beim Fressen stören), was sein Verhalten beeinflussen kann.
Bei Nutztierrissen ist ein Protokoll Grundlage für das dem Schadensausgleich zugrunde liegende Gutachten. Bei Wildtierrissen werden in der Regel ebenfalls Protokolle ausgefüllt, um die Evaluierung und eventuelle spätere Analysen (z. B. der Beuteselektion) durchführen zu können.

C1 - eindeutiger Nachweis

Ein Riss gilt als C1-Nachweis, wenn durch eine genetische Analyse ein Wolf an dem Kadaver bestätigt wurde.

C2 - bestätigter Hinweis

Risse können als C2-Hinweise gelten, wenn

- der Kadaver komplett abgehäutet wurde und die typischen Merkmale eines Wolfsangriffs aufweist:
  - gut platzierter Tötungsbiss in den Hals (Drossel oder Genick), bei kleinen Tieren über den Rücken, der von außen nicht sehr blutig wirkt, unter der Haut aber massive Verletzungen aufweist.
  - Wenn andere Bisswunden vorhanden sind, sind diese schwer und lassen sich durch die Umstände (z. B. Größe des Beutetieres) erklären. Sie sind im oberen Bereich der Gliedmaßen (Schulter oder Keulen) oder am Hals platziert UND
  - das Tier wurde ≥ 5 m in Richtung der nächsten Deckung gezogen UND
  - ≥ 5 kg wurden in der ersten Nacht gefressen UND
  - ≥ 50 % der Bisse durchdrangen die Haut UND
  - ≥ 50 % der Perforationen durch einzelne Zähne weisen einen Durchmesser > 3 und < 10 mm auf UND
  - der Abstand der Eckzahnperforationen (wenn er gemessen werden kann) liegt zwischen 4 und 5 cm UND
  - wenn mehrere Tiere getötet wurden: Die Tiere mit aufgerissenen Bäuchen sind ebenfalls angefressen; andere sind getötet worden, aber nicht aufgerissen. UND
- der Kadaver weist keine wolfsuntypischen Verletzungen, wie Bisse in Rücken, Bauch, Seiten auf, UND
- der Kadaver ist noch nicht so stark genutzt, dass die wolfstypischen Merkmale nicht mehr erkannt werden können.

Risse von Nutztieren können in ihren Merkmalen u. U. stark von denen gerissener Wildtiere abweichen. Insbesondere kleine Nutztiere, wie Kamerunschafe, können auch Verletzungen aufweisen, die bei größeren Huftieren, v. a. aber bei gerissenen Wildtieren, fast nie vorkommen (Bisse in den Rücken). Bei Mehrfachtötungen sollten mindestens drei Kadaver abgezogen und dokumentiert werden.

Dokumentation:

- Feldprotokoll (Kadaverfund Wild- oder Nutztier), UND
- Fotodokumentation:

  Vor dem Häuten:

  - Überblick der Situation mit dem gesamten Tier
  - ggf. Schleppspur
  - Gesamtansicht Kadaver von beiden Körperseiten
  - Details: Tötungsbiss, weitere Verletzungen, Fraßspuren, Eckzahnabstand (wenn möglich)

  Nach dem Häuten:

  - Gesamtansicht Kadaver von beiden Körperseiten (Kadaver und Decke)
  - Tötungsbiss (Kadaver und Decke)
  - weitere Unterhautblutungen
  - Durchmesser der Zahnperforationen mit Maßstab
  - Eckzahnabstand (wenn möglich) mit Maßstab
  - durchgebissene Knochen, wenn vorhanden
- für C1: Ergebnisse genetischer Untersuchungen.

6.3.1.6 Kot (Losung)

Wölfe setzen Kot häufig direkt auf Wegen und Wegkreuzungen ab, oft exponiert auf Geländeerhebungen. Der Kot enthält Haare, oft große Knochensplitter und andere Reste von Beutetieren. Normales Hundefutter enthält solche Bestandteile nicht. Da streunende oder verwilderte Hunde in Deutschland selten sind, lässt sich Wolfskot in den meisten Fällen anhand ihrer Bestandteile sowie eines typischen strengen Karnivorengeruchs identifizieren. In den wenigen Fällen, in denen (große) Hunde mit Teilen von Wildtieren gefüttert werden, ist ihr Kot nicht von Wolfskot zu unterscheiden. Wolfskot ist dennoch eine bedeutende Informationsquelle, denn er ist nicht nur jederzeit und überall zu finden, sondern repräsentiert auch die Beutewahl. Frischer Kot liefert genetisches Material seines Urhebers und ist für genetische Monitoringmethoden die wichtigste Quelle.

Für Nahrungsanalysen (z. B. am Senckenberg Museum für Naturkunde Görlitz) wird Kot nach der Dokumentation tief gekühlt gelagert. Von frischem Kot mit intakter Oberfläche wird zuvor eine Probe für genetische Analysen abgenommen und in einem Behälter mit Ethanol (96%) aufbewahrt.

Kot kleiner Welpen lässt sich nicht von dem von Füchsen unterscheiden.

C1 - eindeutiger Nachweis

Kot gilt als C1-Nachweis, wenn durch eine genetische Analyse bestätigt wurde, dass sie von einem Wolf stammt.

C2 - bestätigter Hinweis

Kot kann als C2-Hinweis gewertet werden, wenn er

- große Knochensplitter, Zähne oder Klauen von Schalenwild enthält, UND/ODER fast ausschließlich aus den Haaren wilder Huftiere besteht UND
- der Durchmesser ≥ 2,5 cm, die Länge ≥ 20 cm ist UND
- direkt auf/an einem Weg oder an einer Wolfsspur gefunden wurde (*Vorsicht bei Verdacht auf streunende Hunde!*)

Dokumentation

- Feldprotokoll (Losungsprotokoll Wolf), UND
- Fotodokumentation:
  - Übersicht, aus der die Position in der Landschaft hervor geht;
  - Großaufnahme mit Maßstab,
- Empfohlen wird, den Inhalt von einem erfahrenen Labor identifizieren zu lassen.
- für C1: Ergebnisse genetischer Untersuchungen.

6.3.1.7 Urin

Territoriale Wölfe hinterlassen häufig Urinmarkierungen. Sie können von Hundemarkierungen nicht unterschieden werden. Im Zusammenhang mit einer Spur liefern sie jedoch die Information, dass es sich um einen territorialen Wolf handelt. Deshalb wird bei der Dokumentation von Spuren im Schnee immer auf Urinstellen geachtet und die Position im Verhältnis zu den Trittsiegeln festgehalten. Junge Wölfe hocken sich zum Urinieren meist hin, während die Territoriumsinhaber häufig seitlich gegen Erhöhungen markieren.

Urin kann nur auf Grund einer DNA-Analyse als Wolfsnachweis gelten (HAUSKNECHT et al. 2006). Schnee mit Urin sollte bis zur Analyse eingefroren gelagert werden. Aus Urinproben, die von sandigem Grund genommen wurden, ist nur sehr schwer genügend genetisches Material zu gewinnen.

C1 - eindeutiger Nachweis

Urin gilt als C1-Nachweis, wenn durch eine genetische Analyse bestätigt wurde, dass er von einem Wolf stammt.

Dokumentation:

- Feldprotokoll UND
- Ergebnis genetischer Untersuchung.

6.3.1.8 Haare

Wolfshaare lassen sich nicht von Hundehaaren unterscheiden. Eine mikroskopische Untersuchung kann lediglich feststellen, ob ein Wolf (Canide) ausgeschlossen werden kann. Lediglich eine genetische Analyse kann den Nachweis für einen Wolf erbringen. Dafür werden Haarproben in Papier trocken gelagert.

C1 - eindeutiger Nachweis

Haarproben gelten als C1-Nachweis, wenn durch eine genetische Analyse bestätigt wurde, dass sie von einem Wolf stammen.

Dokumentation:

- Feldprotokoll UND
- Ergebnis genetischer Untersuchung.

6.3.1.9 Sichtungen

Sichtbeobachtungen werden in einem Feldprotokoll mit den näheren Umständen der Beobachtung und einer Beschreibung des Aussehens und des Verhaltens des Tieres dokumentiert.

Für Beobachtungen mit Foto- und Videodokumentation von Wölfen gilt im Prinzip das Gleiche wie für Fotofallenbilder. Fälschungen sind dabei nach Möglichkeit auszuschließen.

C1 - Nachweis

Eine Sichtbeobachtung qualifiziert dann als C1, wenn die dabei angefertigte Aufnahme (Foto/Video)

- das Tier von der Seite oder möglichst vollständig von vorne zeigt; Zeichnung und Proportionen des gesamten Tierkörpers, zumindest aber des vorderen Bereiches, deutlich zu sehen sind oder das Tier eindeutig identifizierbar ist (Senderhalsband, Wolf mit Handicap) UND
- das Tier von einer erfahrenen Person als Wolf identifiziert wurde.

C3 - unbestätigter Hinweis

Sichtbeobachtungen ohne Fotodokumentation können nicht bestätigt werden und qualifizieren deshalb grundsätzlich als C3-Hinweis. Sichtbeobachtungen mit Fotos oder -videos auf denen das Tier nicht sicher als Wolf bestätigt, aber auch nicht ausgeschlossen werden kann, qualifizieren ebenfalls als C3.

Dokumentation:

- Feldprotokoll (Protokoll Wolfssichtung)
- Ggf. Foto/Video.

6.3.1.10 Heulen

Manche Hunde können heulen wie Wölfe. Grundsätzlich lässt sich deshalb das Heulen eines einzelnen Tieres nicht eindeutig einem Wolf zuordnen, und Berichte von heulenden Wölfen lassen sich nicht bestätigen. Dies gilt auch, wenn das Heulen auf Tonträger aufgenommen wurde. Trotzdem kann Heulen ein wertvoller Hinweis auf Wolfsanwesenheit sein.

Wird über Chorheulen berichtet, insbesondere mit Welpen, so kann dies Anlass sein, in dem Gebiet umgehend nach Spuren und Kot zu suchen, sofern in diesem Gebiet Reproduktion noch nicht bestätigt wurde. Gegebenenfalls kann eine organisierte Heulanimation durchgeführt und wenn möglich die Antwort auf Tonträger aufgenommen werden.

C2 - bestätigter Hinweis

Heulen kann nur dann als C2-Hinweis qualifizieren, wenn

- Chorheulen durch eine Heulanimation unter Leitung einer erfahrenen Person ausgelöst wurde. *Vorsicht Hundezwinger!*

Dokumentation:

- Feldprotokoll UND
- Aufnahme auf Tonträger.

6.3.2 Zusammenfassung Bewertung Wolfshinweise

In Tabelle 10 ist zusammenfassend dargestellt, welche Wolfshinweise von erfahrenen Personen als C1 (eindeutiger Nachweis) oder C2 (bestätigter Hinweis) bewertet werden *können,* wenn sie die im vorherigen Kapitel genannten Kriterien erfüllen.

Werden die Hinweise von den Fachleuten nicht selbst vor Ort überprüft, so ist eine Dokumentation entsprechend der Vorgaben in Kapitel 6.3.1 zwingend. Außerdem *müssen* alle C1- sowie die C2-Hinweise, welche die Grundlage für Vorkommenskarten, Populationsgröße und Reproduktionsnachweise sind, dokumentiert werden.

Eine Häufung von C3-Hinweisen, in Abwesenheit von C1 und C2, sollte als Anlass genommen werden, das Monitoring zu intensivieren.

Zwei oder mehr miteinander in Zusammenhang stehende Hinweise werden zu einem Ereignis (Datensatz) zusammengefasst. Dieses erhält die höhere SCALP-Kategorie. Zum Beispiel wird Kot, der an einer Spur liegt, mit dieser zu einem Ereignis zusammengefasst. Bestätigt die genetische Analyse der Kotprobe den Wolf, wird das Ereignis als C1 eingestuft.

Tab. 10: Wolfshinweise und ihre Bewertung (ausführliche Erläuterungen im Text).

C1	C2	C3
Lebendfänge	Wolfstypische Spur im geschnürten Trab (mind. 100/500 / 2000 m je nach Untergrund)	Einzelne Trittsiegel
Totfunde	Wolfstypischer Kot auf Wegen/an Wolfsspur	Spuren in anderen Gangarten als geschnürter Trab
DNA-Nachweis (auch Haplotyp allein)	Wolfstypischer Riss	Stark genutzte Risse
Überprüfte Fotos/Videos (sowohl von Fotofallen als auch bei Sicht-beobachtungen)	Chorheulen, durch Heulanimation ausgelöst	Wolfstypischer Kot abseits von Wegen/Wolfsspur
Telemetrielokalisationen		Haare* Urin* Heulen*
		Sichtbeobachtungen ohne Foto/Videobeleg in ausreichender Qualität
		Hinweise Dritter, die auf Grund unzureichender Dokumentation keine Bestätigung eines Wolfshinweises zulassen.

*ohne DNA-Nachweis

Als **falsch** werden eingestuft: Alle Hinweise, deren Überprüfung ergeben hat, dass es sich nicht um Wolfshinweise handelt.

Keine Bewertung: Hinweise ohne die mindestens notwendige Information, die eine Einschätzung ermöglicht.

6.3.3 Methoden zum Feststellen von Vorkommen und Populationsgrößen

6.3.3.1 Vorkommen (*Occurence*) nach FFH

Sammlung von Zufallshinweisen

Ein Gebiet gilt als Wolfsvorkommen, wenn eine Zelle des ETRS LAEA 5210 10 km - Rasters während eines Monitoringjahres mindestens einen C1-Nachweis oder drei voneinander unabhängige C2-Hinweise aufweist.

Die Sammlung von Zufallshinweisen (passives Monitoring) erfordert im ersten Schritt keine eigene Feldarbeit, sondern besteht im Sammeln, Auswerten und Analysieren von Informationen, die zufällig anfallen, z. B. das Untersuchen tot gefundener Wölfe, das Auswerten von Nutztierübergriffen, direkte Beobachtungen, die von der Bevölkerung gemeldet werden, oder Umfragen. Bei der Interpretation der Daten ist Vorsicht geboten, da die Gefahr von systematischen Abweichungen gegeben ist (siehe Kapitel 4.2).

Häufige Hinweise aus Gebieten, in denen Wölfe bisher nicht nachgewiesen wurden, sollten Anlass sein, aktiv nach Wolfshinweisen zu suchen. Allerdings besteht beim Wolf immer die Gefahr der Verwechslung mit Hunden. Außerdem ist die Tierart sehr stark emotional besetzt und Medienberichte können eine regelrechte Welle von Wolfsbeobachtungen provozieren. Wiederholte Sichtungen wirken dann oft geradezu infektiös. Bei mehr als fünf Millionen Hunden in unserem Land liegt es auf der Hand, dass viele von ihnen, v. a. wolfsähnliche Rassen wie Huskies oder Tschechoslowakische Wolfhunde, für Wölfe gehalten werden können. Zu entscheiden, ob zweifelhaften Hinweisen nachgegangen werden soll, ist Sache der mit dem Wolfsmonitoring beauftragten Personen.

Problematisch sind Umfragen, weil Beobachtungen, Spuren oder andere Hinweise wegen mangelnder Erfahrung oft nicht korrekt interpretiert werden (ELGMORK et al. 1976, VAN DYKE & BROCKE 1987a, b, zit. in LINNELL et al. 1998).

Jeder tot aufgefundene Wolf ist es wert, gründlich nach einem standardisierten Verfahren untersucht zu werden, weil er eine Quelle wichtiger Informationen ist. Das IZW Berlin bietet sich dafür als nationales Referenzzentrum für das Totfundmonitoring bei Wölfen an. Bei der Interpretation von Daten wie Todesursachen oder Altersklassenverteilung ist zu berücksichtigen, dass diese Daten mit Sicherheit nicht zufällig verteilt sind.

Fazit: Passives Monitoring allein ist nicht geeignet, um Vorkommensgebiete sicher abzugrenzen. Trotzdem sind Informationen aus zweiter Hand bzw. Zufallsbeobachtungen in das Monitoring aufzunehmen, wenn auch mit gegebener Vorsicht zu interpretieren. Umfragen scheinen in Deutschland zur Feststellung von Wolfsvorkommen wenig geeignet.

Suche nach Anwesenheitshinweisen

Bei der am weitesten verbreiteten Methode zur Bestätigung von Wölfen werden Transekte (Forststraßen, Geländelinien, Gitternetzlinien u. a.) oder bestimmte, vorher ausgewählte Gebiete auf Wolfshinweise (Spuren, Kot) abgesucht. Dadurch werden Daten zur An- bzw. Abwesenheit von Wölfen erhalten. Da Wölfe gerne Forststraßen nutzen und dort auch Kot absetzen, sollten solche Straßen, Wege und Pfade wiederholt zu Fuß oder mit dem Fahrrad abgesucht werden. Die Methode ist arbeitsaufwändig, aber einfach. Allerdings ist es deutlich einfacher, Wolfshinweise in den (bekannten) Kerngebieten der einzelnen Rudel/ Paare zu finden, als in den Randbereichen, wo der dafür nötige Personalaufwand erheblich höher ist.

Oft fehlt hierfür schlicht die personelle Kapazität, um die entsprechenden Rasterzellen zu untersuchen.

Zukünftig könnten *Scent Dogs*, das sind Hunde, die für das Anzeigen von Hinweisen bestimmter Tierarten ausgebildet wurden, diese Arbeit erleichtern (e.g. VYNNE et al. 2011). Ein Testen dieser Methode, vor allem in Gebieten mit vermuteter Neuetablierung und in Randbereichen von Vorkommensgebieten wird empfohlen.

Abspüren bei Schnee

Schnee ist ideal zur Bestätigung von Wölfen. Die klimatischen Bedingungen dazu herrschen in Deutschland aber nur in den Gebirgen. Im Flachland reicht die Schneedecke für ein systematisches Abspüren in der Regel nicht aus. Wenn sich die Gelegenheit bietet, sollte sie allerdings unverzüglich genutzt werden. Bei mäßigem Schnee bietet sich das Abfahren von (Forst-)Wegen mit dem KFZ an. Mindestens zwei im Abspüren erfahrene Personen sollten sich dabei in jedem Fahrzeug befinden. Während der langsamen Fahrt wird zu beiden Seiten bei offenem Fenster nach Spuren Ausschau gehalten. Wolfsspuren sind zur Bestätigung mindestens 500 m zu verfolgen (siehe 6.3.1.4). Im Gebirge kann in der Regel nur zu Fuß oder per Ski abgefährtet werden. Das bedeutet, dass in der Regel mehr Personen zum Absuchen eines Gebietes benötigt werden, als unter Schneebedingungen im Flachland. Frische Wolfsspuren sollten stets rückwärts ausgegangen werden, um die Tiere nicht zu stören.

Fotofallen

Fotofallen können in unklaren Situationen eingesetzt werden, um die Anwesenheit eines Wolfes zu bestätigen. Die Fallen können an Wasserstellen, eventuell an vom Wolf stammenden Rissen oder an Wegen aufgestellt werden, an denen Spuren oder Kot gefunden wurden, die nicht eindeutig zugeordnet werden konnten. Der Einsatz von Fotofallen kann die Bestätigung von Wölfen anhand von anderen Kriterien selten ersetzen. Es ist unwahrscheinlich, dass ein Wolf durch eine Fotofalle nachgewiesen wird, ohne vorher Spuren oder Kot hinterlassen zu haben. Der Einsatz von Fotofallen ist daher nur in Kombination mit der regelmäßigen Suche nach Anwesenheitshinweisen effektiv.

Fazit: Die Bestätigung von Wölfen in einem bestimmten Gebiet erfordert in der Regel aktives Monitoring. Die Suche nach Wolfshinweisen (mit oder ohne Schnee) ist dafür die geeignete Methode. Sie ist arbeitsintensiv, erfordert aber wenig materielle Ressourcen.

6.3.3.2 Populationsgröße und Reproduktionsnachweis

Reproduktion

Zur Bestätigung von Reproduktion sind C1 oder zwei voneinander unabhängige C2-Hinweise erforderlich. In vielen Ländern wird Reproduktion im Winter anhand der Spuren im Schnee nachgewiesen, die ein Rudel hinterlässt. Allerdings sind dies häufig Länder, in denen im Winter kaum noch Jährlinge im Rudel mitlaufen. In Deutschland ist dies jedoch häufig der Fall, was die Interpretation der Hinweise erschwert. In Gebieten ohne regelmäßigen Schnee muss Reproduktion bereits im Sommer und Herbst bestätigt werden. In der Lausitz beginnt die aktive Suche nach Welpenhinweisen ab Mitte Juni in Gebieten, in denen mindestens zwei Altwölfe bestätigt wurden. Eine Häufung von Wolfskot auf begrenzter Fläche kann im

Mai - September ein Hinweis auf Reproduktion sein. Um die Rendezvousplätze kommt es oft zu einer Akkumulation von Wolfskot auf Forststraßen und Wegen, die von den Wölfen nun intensiver genutzt werden als der Rest ihres Territoriums.

In den letzten Jahren hat sich der Einsatz von Fotofallen in Kombination mit der Suche nach Anwesenheitshinweisen als erfolgreiche Methode zum Nachweis von Reproduktion erwiesen. Die Fotofallen werden an Wegen/Wegkreuzungen platziert, an denen sich Wolfshinweise häufen und/oder Welpenspuren (z. B. an Pfützen) gefunden wurden. Mit zunehmendem Alter werden die Welpen mobiler, und die Chance, dass sie die auch von den Altwölfen frequentierten Wege nutzen, wächst. Da manche Wölfe im Laufe des Sommers mehrfach mit ihren Welpen umziehen, kann es sein, dass man die Suche nach den Aktivitätsschwerpunkten mehrfach wiederholen und die Fotofallenstandorte entsprechend anpassen muss.

Welpen als solche zu erkennen, wird im Laufe des Monitoringjahres immer schwieriger und erfordert viel Erfahrung. Die meisten Welpen bilden im ersten Winter ein besonders „plüschiges“ Welpenfell aus. Im Spätwinter/Frühling kann es bei einzelnen Tieren jedoch trotz guter Fotos schwierig sein, sie korrekt als Welpe oder Jährling zu identifizieren. Um Welpenspuren im Winter von denen älterer Wölfe unterscheiden zu können, werden sehr gute Spurbedingungen benötigt, die nicht überall vorhanden sind. Im Tiefschnee ist dies kaum möglich.

Eine weitere Methode zur Bestätigung von Reproduktion ist die Heulanimation im Sommer. Dabei wird die Antwort von Wölfen durch Abspielen eines Tonträgers oder durch eigenes Heulen provoziert. Oft reagieren Welpen eifriger als adulte Wölfe und können auf Grund ihrer hohen Stimmen als Jungtiere identifiziert werden. Im Allgemeinen ist die Erfolgsrate jedoch gering und variiert stark, selbst in ein und derselben Region (MARBOUTIN 2008). Bei der Interpretation ist deshalb Vorsicht geboten. Keine Antwort muss nicht fehlende Reproduktion bedeuten.

Durch genetische Analysen kann Reproduktion ebenfalls bestätigt werden, allerdings mit einiger Zeitverzögerung. Inklusive Abfährten im Schnee, setzt auch dies die Suche nach Anwesenheitshinweisen voraus, um genügend genetische Proben zur Klärung der Verwandtschaftsverhältnisse innerhalb des Rudels zu bekommen. Auch hier gibt es immer wieder Fälle, in denen Genetikproben nicht sicher einem Welpen oder Jährling zugeordnet werden können.

Fazit: Die Bestätigung von Reproduktion ist meist arbeitsintensiv. Die Suche nach Anwesenheitshinweisen und der Einsatz von Fotofallen im Sommerhalbjahr haben sich als erfolgreiche Methodenkombination herausgestellt. Genetische Analysen können ebenfalls bei der Bestätigung von Reproduktion helfen, allerdings mit zeitlicher Verzögerung, und nicht ohne entsprechende Feldarbeit zum Sammeln der Proben.

Mindestgröße der Population

In den meisten Fällen wird bei Populationen von Wolf, Luchs und Bär auf den Versuch verzichtet, genaue Individuenzahl zu ermitteln. Stattdessen wird oft eine Mindestzahl geschätzt. Bei Wölfen kann dies die Mindestzahl der ermittelten Rudel sein plus die der markierenden Paare (Frankreich, Italien/Piemont, Skandinavien, Finnland). Manchmal wird eine Mindest- und Höchstschätzung der Individuen angegeben. Das ist möglich, wenn die Größe der Rudel bekannt ist (was in der Regel ebenfalls eine Mindestangabe ist), oder mit Fang-Wiederfang-Analysen auf genetischer Datengrundlage.

Die LCIE empfiehlt, für Wölfe Rudel/Paare statt Individuen zu zählen. Ohnehin werden nur in wenigen Wolfsregionen die Daten so erhoben, dass eine robuste Angabe von Individuenzahlen inklusive Konfidenzintervall möglich wäre. Eine Umrechnung von Rudeln/Paaren in geschlechtsreife Individuen, wie für die letzten FFH-Berichte erwünscht, ist leicht möglich (siehe 4.2.2).

Rudel können durch aktive Hinweissuche mit und ohne Schnee, Fotofalleneinsatz oder genetische Analysen festgestellt werden. Dabei müssen mehr als zwei Tiere zusammen oder die Reproduktion bestätigt werden. Um ein Wolfspaar zu bestätigen, müssen zwei markierende Tiere zusammen nachgewiesen werden. Gelingt dies nicht, müssen die beiden Tiere wiederholt zusammen nachgewiesen werden; mit mindestens vier Wochen Zeitabstand dazwischen, um sicher zu stellen, dass es sich nicht um ein kurzzeitiges Zusammentreffen zweier Individuen handelt.

In den letzten Jahren ist deutlich geworden, dass es mit zunehmendem Sättigungsgrad in einem Gebiet immer schwieriger wird, einzelne Rudel voneinander zu unterscheiden. Dies ist nur durch den intensiven Einsatz von Fotofallen und/oder genetische Analysen möglich. Die Telemetrie kann hier im Einzelfall hilfreich sein, jedoch ist es nicht möglich, in allen Territorien Wölfe zu besendern. Um eine Abgrenzung einzelner Territorien voneinander zu erleichtern, haben wir aus den Erfahrungen der letzten Jahre entsprechende Regeln entwickelt (siehe Tab. 5, Kap. 4.2.2). Bei geändertem Kenntnisstand sollten diese Kriterien angepasst werden. Wichtig für diese Art von Analyse ist, dass alle Hinweise aus dem entsprechenden Gebiet an einer Stelle zusammenlaufen und interpretiert werden, unabhängig von den vorhandenen administrativen Grenzen. Selbst in Kenntnis aller Hinweise kann es mehrere Monate bis zu einem Jahr dauern bis das Puzzle gelöst ist. Je mehr Details fehlen, desto schwieriger wird eine Analyse der Gesamtsituation.

Die Erhebung der Anzahl der Rudel/Paare, wie sie in den letzten Jahren durchgeführt wurde, ergibt die Mindestpopulationsgröße. Die Methodenkombination aus Suche nach Anwesenheitshinweisen, Fotofallen und genetischen Analysen erscheint auch bei einem weiteren Anwachsen der Population in den nächsten Jahren praktikabel zu sein.

Die Mindestrudelgröße kann durch Abspüren bei Schnee oder auf Sand, Fotofalleneinsatz sowie intensives genetisches Monitoring festgestellt werden.

Für die Schätzung der Populationsgröße auf Individuenbasis ist die Fang-Wiederfang- Analyse auf genetischer Datengrundlage am besten geeignet. Diese Methode liefert eine Populationsschätzung (Minimum, Maximum) mit Konfidenzintervallen, basierend auf dem Verhältnis genetisch wiederholt identifizierter und neuer Individuen in einer Stichprobe. Mit der Entwicklung neuer genetischer Methoden könnten die dafür zu kalkulierenden Laborpreise in den nächsten Jahren deutlich sinken. Der Aufwand genügend Proben zu sammeln, bleibt allerdings hoch. Das Probenaufkommen pro Territorium sollte in allen Vorkommensgebieten annähernd vergleichbar sein. Für die Fang-Wiederfang-Analyse müssten pro Jahr und Wolfsrudel 15-30 Proben analysiert werden (bei einer Rudelgröße von 5-10 Wölfen und einer Erfolgsrate der genetischen Analysen von 70%).

Für eine Einschätzung der Populationsgröße auf Populationsebene (über nationale Grenzen hinweg) sind gemeinsame Monitoringstandards sowie eine gemeinsame genetische Analyse von Proben aus möglicherweise grenzübergreifenden Territorien notwendig.

Fazit: Die in den letzten Jahren in Deutschland entwickelte Methodenkombination von Suche nach Anwesenheitshinweisen und Fotofalleneinsatz, hat sich, in Ergänzung mit genetischen Analysen, als brauchbar erwiesen, um die Mindestpopulationsgröße zu ermitteln. Sie erscheint auch bei einem weiteren Anstieg der Population in den nächsten Jahren praktikabel. Allerdings fehlen mancherorts noch immer die strukturellen und personellen Voraussetzungen, um mit einem weiteren Anwachsen der Population Schritt zu halten. Die Kooperation über Ländergrenzen hinweg sollte verbessert und gestärkt werden.

Ist eine Populationsgrößenschätzung auf Individuenbasis gewünscht, ist dies nur mit einem intensiven genetischen Monitoring auf der gesamten Fläche zu erreichen.

6.3.3.3 Ermittlung von Beeinträchtigungen, Populationsstruktur und genetischer Struktur

Um den Erhaltungszustand der Population beurteilen zu können, sind gewisse Kenntnisse der Populationsstruktur und der genetischen Struktur der Population sowie ihrer Beeinträchtigungen nötig. Anzeichen möglicher Beeinträchtigungen können z.B. erhöhte Mortalitätsraten, bestimmte Mortalitätsursachen, fehlende Ausbreitung, Ausbreitungslücken, verlangsamtes bis stagnierendes Populationswachstum sein.

Die Mortalitätsrate über alle Altersklassen ist i.d.R. nur schwer feststellbar. Allerdings ermöglicht ein genetisches Monitoring der erwachsenen Tiere (Territoriumsinhaber) Rückschlüsse auf eventuell erhöhte Fluktuation in bestimmten Gebieten. Auch aus diesen Gründen empfehlen wir, jährlich zumindest die Territoriumsinhaber genetisch zu identifizieren.

Ein Totfundmonitoring, wie es aktuell vom IZW Berlin durchgeführt wird, liefert wichtige Rückschlüsse sowohl über Mortalitätsursachen als auch über den Gesundheitszustand der Population. Wichtig ist, dass die Daten zentral und in einheitlicher Datenqualität zusammen laufen. Dies ist am einfachsten zu gewährleisten, wenn das IZW als nationale Referenzstelle für das Totfundmonitoring fungiert.

Das Populationswachstum (im Verhältnis zum verfügbaren, aber noch unbesetzten Habitat), die durchschnittliche Rudelgröße sowie die durchschnittliche Anzahl Welpen pro Wurf können ebenfalls wichtige Indizes sein, um eventuelle Beeinträchtigungen zu erkennen. Während das Populationswachstum von Wolf, Luchs und Bär für ganz Deutschland jährlich erhoben wird, können Rudel- und Wurfgrößen immer nur stichprobenartig erfasst werden. Es sollte trotzdem versucht werden, diese Daten regelmäßig aus möglichst vielen Territorien zu erhalten (Methoden siehe vorheriges Kapitel).

Die derzeitig gerichtet wirkende Ausbreitung des Wolfes in Deutschland lässt eine richtungsabhängige Beeinträchtigung vermuten (REINHARDT & KLUTH 2011). Dies könnte am besten durch die Telemetrie abwandernder Jungwölfe in ausreichender Stichprobe überprüft werden. Telemetriedaten liefern zudem Informationen zur Habitatnutzung – Voraussetzung zur Entwicklung geeigneter Habitatmodelle und einer robusten Aussage zum verfügbaren Wolfshabitat in Deutschland.

Genetische Analysen sind nicht nur eine wichtige Methode zur Erhebung der Populationsgröße. Sie geben auch wichtige Informationen zur Struktur einer Population. Bisherige genetische Untersuchungen zeigen, dass die meisten Gründertiere von Wolfsrudeln in Deutschland eng miteinander verwandt sind. Es ist daher empfehlenswert, Inzuchtkoeffizienten systematisch zu analysieren und die Entwicklung dieses genetischen Merkmals zu überwachen.

Die Verwandtschaftsverhältnisse zwischen den einzelnen Wolfsrudeln geben wichtige Informationen zum Ausbreitungsverhalten und reproduktiven Erfolg oder Nichterfolg aus Nachbarpopulationen immigrierter Wölfe. Wir empfehlen daher das genetische Pedigree der Wölfe in Deutschland weiter zu verfolgen. Dafür ist es notwendig, jährlich die genetische Identität zumindest der Territoriumsinhaber zu bestimmen. Nur auf diesem Wege ist es möglich einzuschätzen, wie effektiv die Verbindung mit benachbarten Populationen ist.

Insbesondere in Gebieten, in denen der Wolf sich neu etabliert (westliche Bundesländer, aber auch Dänemark, Niederlande) ist das Interesse hoch, die Herkunft der Zuwanderer zu ermitteln, auch um Gerüchte über etwaige Aussetzungen widerlegen zu können. Dies ist nur möglich, wenn in den Quellregionen (östliche Bundesländer, möglichst auch Westpolen) die Elterntiere in den einzelnen Rudeln jährlich genetisch erfasst werden. Lücken in der genetischen Erfassung haben Auswirkungen weit über das betroffene Bundesland hinaus.

Fazit: Ein national abgestimmtes Totfundmonitoring ist notwendig, machbar und bereits weitgehend etabliert. Populationsparameter wie durchschnittliche Rudel- und Wurfgröße fallen bei der Erhebung der Populationsgröße teilweise an. Allerdings sollte darauf geachtet werden, dass in einem bestimmten Prozentsatz der Population diese Parameter tatsächlich jährlich erhoben werden. Genetik und Telemetrie liefern wichtige Daten zu Populationsparametern, die anders nicht zu erhalten sind. Da alle Länder von diesen Ergebnissen profitieren, sollten entsprechende Projekte langfristig und länderübergreifend geplant werden. Für Genetikdaten ist ohnehin nur eine länderübergreifende Auswertung sinnvoll.

6.4 Handbuch Bärenmonitoring

6.4.1 Bewerten von Bärenhinweisen

6.4.1.1 Lebende Tiere

In diese Kategorie fallen Individuen, die im Rahmen eines Forschungsprojekts oder des Problembärenmanagements zum Zweck der Besenderung gefangen und wieder freigelassen werden, verletzte oder durch Krankheit geschwächte Tiere, die vorübergehend oder dauerhaft in menschliche Obhut genommen werden, sowie verwaiste Jungtiere.

Verwechslungsgefahr mit anderen heimischen Wildtieren besteht nicht. Bären sind in allen Altersklassen eindeutig zu erkennen (abgesehen von Jungtieren in den ersten Lebenswochen, diese können aber das Winterlager noch nicht verlassen). Die sichere Unterscheidung des Europäischen Braunbären von anderen Braunbär Rassen bzw. anderen Bärenarten (z. B. Amerikanischer Schwarzbär) könnte theoretisch Schwierigkeiten bereiten, praktisch ist das aber nicht relevant, da im Gegensatz zu Luchs und Wolf flüchtige Zoobären nicht verschwiegen werden können.

C1 - eindeutiger Nachweis

Lebende Tiere gelten als Bärennachweis, wenn

- eindeutige Fotos und Feldprotokolle vorliegen ODER
- durch eine genetische Untersuchung bestätigt wurde, dass es sich um einen Bären handelt.

Dokumentation

- Feldprotokoll (lebend gefangenes Tier), UND
- Fotodokumentation:
  - Porträtaufnahmen,
  - Aufnahme des ganzen Körpers (mit Größenvergleich),
  - Aufnahmen der Pfoten (mit Größenvergleich) UND
- ggf. Laborbericht Genetik.

6.4.1.2 Totfunde

Für Totfunde gilt im Prinzip das Gleiche wie für lebende Tiere. Erschwerend kann hinzukommen, dass tote Tiere durch Gewalteinwirkung verunstaltet (z. B. bei Verkehrsunfällen) oder bereits stark in Verwesung begriffen sein können. In Zweifelsfällen kann ein genetischer Test Klarheit schaffen. Tot aufgefundene Bären sind pathologisch zu untersuchen, um die Todesursache abzuklären.

C1 - eindeutiger Nachweis

Totfunde qualifizieren als eindeutiger Bärennachweis, wenn

- eindeutige Fotos und Feldprotokolle vorliegen ODER
- genetische Untersuchungen bestätigen, dass es sich um einen Bären handelt.

Dokumentation

- Feldprotokoll (Protokoll Totfund Bär), UND
- Fotodokumentation:
  - Porträtaufnahmen,
  - Aufnahme des ganzen Körpers (mit Größenvergleich),
  - Aufnahmen der Pfoten (mit Größenvergleich) UND
- Pathologisches Gutachten, UND
- Vermerk Verbleib, UND
- ggf. Ergebnisse genetischer Untersuchungen.

6.4.1.3 Fotofallenbilder/-videos von Bären

C1 - eindeutiger Nachweis

Fotofallenbilder und -videos von Bären gelten als eindeutiger Bärennachweis, wenn

- der Körper des Bären mit Größenvergleich gut zu erkennen ist UND
- mindestens zwei der folgende Merkmale deutlich zu sehen sind: breiter Kopf mit relativ kleinen Augen und Ohren, kompakter Körper mit massigen Beinen und Höcker zwischen den Schultern, nicht sichtbarer Stummelschwanz UND
- auf Grund der Umgebung nicht davon auszugehen ist, dass es sich um eine Gehegeaufnahme handelt.

Dokumentation

- Protokoll - Bärenhinweis UND
- Überprüfung des Fotos auf Echtheit

Für echte Freilandaufnahmen spricht, wenn

- die Landschaft im Hintergrund genug Anhaltspunkte liefert, dass der Standort im Nachhinein aufgesucht und bestätigt werden kann
- der Bär auf Forststraßen oder Wanderwegen fotografiert wurde
- andere menschliche Einrichtungen/Eingriffe zu sehen sind, die normalerweise nicht in einem Gehege zu erwarten sind (z.B. Autos, Hochstände, frische Kahlschläge)
- der Bär nicht bildfüllend abgebildet ist
- der Bär keine für präparierte Tiere typische Pose einnimmt, bzw. mehrere Fotos in verschiedenen Körperhaltungen vorliegen

Problematisch sind Aufnahmen mit automatischen Kameras von Dritten. Oft sind die Tiere bildfüllend abgebildet, und gerade bei Nachtbildern lässt sich kaum etwas vom Hintergrund erkennen. Allerdings sollte es immer zahlreiche andere Bilder von Wildtieren oder Fehlauslösungen vom gleichen Standort geben. Der angegebene Kamerastandort sollte auf jeden Fall aufgesucht und überprüft werden.

Für Gehegeaufnahmen sprechen Bilder, wenn

- der Bär ausschließlich bildfüllend abgebildet ist;
- Strukturen wie Maschendraht, Zäune, Beton, Felsmauern oder abgesägte Baumstämme (stehend oder liegend) mit glatt geriebenen Oberflächen zu erkennen sind;
- die Bodenvegetation durch Trittwirkung kurz gehalten wirkt bzw. gänzlich fehlt;
- die Aufnahme nicht von einem Hochstand oder in steilem Gelände, aber trotzdem von einem erhöhten Standpunkt aus gemacht wurde (Schautribünen!).

Es gibt nicht viele Bärengehege, die Aufnahmen wie im Freiland ermöglichen. In zweifelhaften Fällen ist eine Abklärung mit den bekannten Gehegen (z. B. NP Bayerischer Wald) anzuraten.

6.4.1.4 Trittsiegel und Spuren

Einzelne Trittsiegel

Bären sind Sohlengänger mit fünf Zehen und nicht einziehbaren Krallen an Vorder- und Hinterfüßen. Ihre Spur ist charakteristisch: Die Zehenabdrücke stehen eng nebeneinander in fast gerader Reihe, und zwischen den Abdrücken der Zehenballen und des Hauptballens befindet sich ein deutlicher Wall. Trittsiegel von Vorderbranten und Hinterbranten unterscheiden sich markant, da die Krallen der Vorderbranten deutlich länger sind und nur die Hinterbranten mit der ganzen Fußsohle auftreten (Vorderbranten: eher rundliche Form, Krallenabdrücke weiter vor den Zehenabdrücken; Hinterbranten: längliche Form, Krallenabdrücke nahe bei den Zehenabdrücken). Da der Bär die Außenseite der Branten stärker belastet, werden die inneren Zehen auf härterem Boden schwach bis gar nicht abgedrückt.

Dachsspuren sind Bärenspuren in der Form sehr ähnlich, aber deutlich kleiner (max. 5 cm breit), selbst Jungbärentrittsiegel sind deutlich größer (mind. 7 cm breit). Ähnlichkeit besteht auch zwischen menschlichen Fußabdrücken und Trittsiegeln von Bärenhinterbranten. Bären haben jedoch Krallen, größere und gleichförmige Zehenballen und keine gewölbte Fußsohle.

Vollständige Bärentrittsiegel sind unverwechselbar. Oft können auch unvollständige Trittsiegel (fehlende Krallen, fehlende Innenzehe, unvollständiger Ballen) eindeutig angesprochen werden. Trotzdem können alle Arten von größeren Spuren irrtümlich als Bärenspur gemeldet werden.

Bärentrittsiegel können besonders leicht durch Drücken eines Gipsabdrucks in weichen Untergrund künstlich hergestellt werden. Bei der Beurteilung eines Nachweises auf der Basis nur eines Trittsiegels sind daher immer auch die Lage des Trittsiegels und die Bodenbeschaffenheit im Umfeld zu berücksichtigen (z. B. kleine feuchte Stelle auf Forststraße oder großflächig weicher Boden). Verdächtig wären auch mehrere Trittsiegel ausschließlich vom selben Fuß.

C2 - bestätigter Hinweis

- Für einen bestätigten Bärenhinweis genügt als Mindestanforderung ein einzelnes vollständiges Trittsiegel (bei geringer Eindrücktiefe können Krallenabdrücke auch fehlen).
- Bei Einzeltrittsiegeln ist eine plausible Erklärung nötig, warum nur ein Trittsiegel zu finden war.

Unscharfe Bilder oder Trittsiegel ohne Größenvergleich zählen nicht als eindeutiges Trittsiegel.

Dokumentation

- Protokoll – Bärenhinweis UND
- Fotodokumentation:
  - Ein gutes Foto (nötiger Kontrast, aus senkrechter Position) mit Maßstab!
  - Bei Einzeltrittsiegel Überblicksfoto von der Lage des Abdrucks.

Spurenfolge

Bei lockerem Pulverschnee oder angetauten bzw. wieder zugeschneiten Fährten lassen sich die einzelnen Trittsiegel oft nicht genau erkennen. Man kann allerdings auch aus der Anordnung der undeutlichen Trittsiegel und dem Verlauf der Spur auf einen Bären als Verursacher schließen. Im Schnee ziehende Bären treten mit der Hinterbrante in den Abdruck der Vorderbrante. Dadurch entsteht ein Spurbild von zwei parallel verlaufenden Reihen länglicher Abdrücke, das einer menschlichen Spur recht ähnlich ist, nur dass die Abstände der Tritte längs und normal zur Gehrichtung größer sind (das merkt man, wenn man versucht, in der Bärenspur zu gehen). Die Schrittlänge (100-160 cm) hängt natürlich von der Größe des Bären, der Tiefe des Schnees und der Art des Geländes ab. Bären, auch subadulte, weisen im Vergleich zum Menschen einen größeren Schrank auf. Der große Schrank ist auch ein gutes Differenzierungsmerkmal zu stark ausgetauten Fährten von (wilden) Huftieren. Auf kurze Strecken kann es zu einer Verwechslung mit Menschenspuren kommen.

C2 - bestätigter Hinweis

Um als bestätigter Bärenhinweis zu gelten, muss eine Spur

- über eine längere Strecke (>50m) verfolgbar sein UND
- einen großen Schrank aufweisen.

Dokumentation

- Protokoll – Bärenhinweis, UND
- Fotodokumentation:
  - 2- 3 Übersichtsfotos des Spurenverlaufs mit eindeutigem Größenvergleich (Zollstock).

6.4.1.5 Risse

Bären sind opportunistische Allesfresser und agieren nur gelegentlich als Beutegreifer. Der Großteil der tierischen Nahrung besteht aus Aas (v.a. im Frühjahr) und Insektenlarven (v.a. im Sommer). Gesundes Schalenwild wird vom Bären nur in Ausnahmefällen erbeutet. Attacken auf Nutztiere betreffen in erster Linie Schafe, aber auch Rinder von mehreren 100 kg können Opfer eines Angriffs werden. Das Jagdverhalten ist im Vergleich zu Luchs und Wolf weniger stark instinktiv vorgegeben. Zwischen einzelnen Bären können große Unterschiede in Jagdtechnik und Beutespektrum vorkommen. Weitaus einheitlicher und damit typischer ist die Art der Manipulation eines frischen Kadavers (Öffnen im Bauchbereich, zuerst

Fressen der Innereien und des Brustfleisches, Herausschälen des Kadavers aus der ganz bleibenden Decke, Abdecken oder in Deckung Zerren des Kadavers). Aber auch hier kann die Variabilität beträchtlich sein. Viele Risse/ Kadavernutzungen können erst durch die Sicherstellung zusätzlicher Bärenhinweise im Bereich der Fundstelle richtig zugeordnetwerden. Kleine Beutetiere (Geflügel, Kaninchen etc.) können auf Grund des unspezifischenTötens ohne Zusatzhinweise nicht eindeutig als Bärenriss bestätigt werden.

C2 - bestätigter Hinweis

Um als bestätigter Bärenhinweis zu gelten, muss ein Riss/Kadaver

- ein Nutz- oder Wildtier mittlerer oder großer Größe sein (mind. Reh, Rind, Schaf oder Ziege) UND
- noch soweit intakt sein (keine Komplettnutzung, keine übermäßige Verwesung), dass die bärentypischen Merkmale erkennbar sind:
  - massive Verletzungen am Rücken oder Kopf aufweisen (Prankenhiebe) ODER
  - in bärentypischer Weise angeschnitten sein ODER
  - im Umfeld zusätzliche, auch nicht eindeutige Hinweise auf den Bären aufweisen: unvollständige Trittsiegel, Spuren im Gras, Kampfspuren, Kratzspuren, Wollhaare oder untypische Grannenhaare.

Dokumentation

- Protokoll – Bärenriss UND
- Fotodokumentation:
  - 2-3 Übersichtsfotos des Rissstandortes,
  - Übersicht- und Detailaufnahmen der typischen Wunden oder Fraßspuren,
  - Fotos der zusätzlichen Bärenhinweise,
- ggf. Ergebnis der DNA-Analyse der Haar- oder Kotproben

6.4.1.6 Kot (Losung)

Bären setzen ihren Kot gern auf Forststraßen und Wegen ab. Der Kot ist relativ groß und wird nicht verscharrt. Dementsprechend ist Bärenkot in Bärengebieten leicht zu finden.

Ein typischer Bärenkot ist im Freiland eindeutig zu erkennen: ein Haufen wurstförmiger Stücke von mehreren Zentimetern Länge und 1,5-4 cm Dicke, mit reichlich wenig verdauten, groben Stücken faserreicher Pflanzenteile oder mit Chitinpanzern von Insekten. Die hohe Variabilität in Konsistenz, Inhalt und Form und der Einfluss der Witterung haben jedoch zur Folge, dass Kot nicht immer sicher beurteilt werden kann. Das gilt im Besonderen, wenn Bären (verwesendes) Fleisch oder faserarme Pflanzenkost (z. B. Biertreber von Rotwildfütterungen) gefressen haben. Hier kann eine genetische Analyse Klarheit schaffen, vorausgesetzt der Kot ist noch nicht zu alt.

Dachskot ist von Struktur und Geruch Bärenkot sehr ähnlich, aber (meistens) dünner. Einzelner Dachskot ist von solchem von Jungbären nicht zu unterscheiden. Dachse setzen ihren Kot an bestimmten Stellen ab (Latrinen), wodurch große Haufen entstehen können, bei auffallend geringem Durchmesser der wurstförmigen Teilstücke im Vergleich zur Kotmenge.

C1 - eindeutiger Nachweis

Bärenkot gilt als C1-Nachweis, wenn durch eine genetische Analyse bestätigt wurde, dass er von einem Bär stammt.

C2 - bestätigter Hinweis

Um als bestätigter Bärenhinweis zu gelten, muss ein Kotfund

- typische Bärenkotmerkmale aufweisen:
  - >300g, UND
  - Würstelstücke, UND
  - Durchmesser > 2 cm, UND
  - Nahrung an unverdauten Resten erkennbar, UND
  - typischer Geruch.

Dokumentation

- Protokoll – Bärenhinweis UND
- Fotodokumentation UND
  - Fotos des Kotes am Fundort vor einer Manipulation,
  - Detailfotos vom Inhalt nach der Manipulation.
- Für C1: Laborbericht Genetik

6.4.1.7 Haare

Bären hinterlassen Haare in verschiedenen Situationen: beim Gehen an abgebrochenem Ast oder Baumrinde streifend, beim Liegen oder Wälzen im Gras, beim Überwinden von Hindernissen (z. B. Stacheldraht), beim Klettern auf Bäume, beim Reiben an Markierbäumen. Typische Grannenhaare sind an ihrer Länge, Dicke und gewellten Form auch im Feld eindeutig zu erkennen. Der Bär hat aber an manchen Körperstellen auch kürzere oder besonders lange ungewellte Haare, die nicht eindeutig als Bärenhaare angesprochen werden können. Dasselbe gilt für die feinen Wollhaare.

C1 - eindeutiger Nachweis

Haare gelten dann als C1-Nachweis, wenn durch eine genetische Analyse bestätigt wurde, dass sie von einem Bär stammen.

C2 - bestätigter Hinweis

Um als bestätigter Bärenhinweis zu gelten, müssen Haare

- typische Grannenhaare von passender Länge, Dicke und Wellung sein.

Dokumentation

- Protokoll – Bärenhinweis UND
- Foto der Haare vor und nach dem Sammeln UND
- Haarprobe UND
- für C1 Laborbericht Genetik

6.4.1.8 Sichtungen

Bären sind leicht zu erkennen. Das gilt im Freiland jedoch keineswegs uneingeschränkt. Beeinträchtigt wird die Verlässlichkeit von Sichtbeobachtungen durch wechselnde Lichtverhältnisse, ungünstige Perspektive, kurze Beobachtungsdauer oder die Erwartungshaltung des Beobachters.

Jede Sichtbeobachtung sollte in einem Gespräch mit dem Beobachter auf Stimmigkeit überprüft werden (Datum, Ort, Tageszeit, Beobachtungsdistanz, Sichtverhältnisse, Dauer, Merkmale des Bären, Verhalten des Bären, Verhalten des Beobachters). Restlos sicher kann man sich aber nie sein. Gerade weil Bären so bekannt sind, kann jeder Beobachter einen Bären auch gut beschreiben.

Für Sichtbeobachtungen mit Foto- und Videodokumentation von Bären gilt im Prinzip das Gleiche wie für Fotofallenbilder. Fälschungen sind dabei nach Möglichkeit auszuschließen.

C1 - eindeutiger Nachweis

Siehe 6.4.1.3.

C3 - unbestätigter Hinweis

Sichtbeobachtungen können wichtige Hinweise auf Bären sein, reichen für sich allein genommen jedoch nicht für eine Bestätigung aus, es sei denn, das Tier wurde fotografiert.

Nach Möglichkeit sollte an der Beobachtungsstelle Nachsuche gehalten werden, um zusätzliche Hinweise für eine Bestätigung der Bärenanwesenheit zu bekommen.

Dokumentation

- Protokoll – Bärenhinweis

6.4.1.9 Lautäußerungen

Bären geben nur selten Laute von sich, z. B. Brüllen bei Kämpfen. Von unerfahrenen Personen werden aber regelmäßig röhrende Hirsche oder bellende Rehe für brummende Bären gehalten.

Falschmeldung

- Bei Meldungen von brummenden Bären (ohne weitere Hinweise) kann man davonausgehen, dass sich der Beobachter getäuscht hat.

Dokumentation

- Protokoll Bärenhinweis

6.4.1.10 Typische Schäden

Typische Bärenschäden sind zerlegte Bienenstöcke, aufgebrochene Rehwildfütterungen, aufgebissene Rapsölkanister, aufgebrochene Fischfutterhütten. Die charakteristische Vorgehensweise und die Stärke der Gewalteinwirkung macht es in der Regel einfach, den Bären als Täter einzugrenzen. In der Regel werden am Tatort weitere Hinweise (Haare, Trittsiegel, Kot, Kratzspuren) gefunden.

C2 - bestätigter Hinweis

Um als bestätigter Bärenhinweis zu gelten, muss ein Schaden

- ein typisches Schadensbild aufweisen UND
- einen weiteren Hinweis (z. B. Haare, Kot, Trittsiegel, Kratzspur, Bissspur, Spuren kotiger Branten an der Wand, etc.) zeigen.

Dokumentation

- Protokoll Bärenschaden UND
- Fotodokumentation.

6.4.1.11 Reproduktion

Hinweise auf Reproduktion haben einen besonderen Stellenwert, da sie Rückschlüsse auf den Zustand der Population erlauben. Bären paaren sich im Frühsommer, die Jungen werden zur Zeit der Winterruhe geboren, im April/Mai verlässt die Bärin mit den Jungen das Winterlager und führt diese bis zur Paarungszeit im darauf folgenden Jahr. Zum Zeitpunkt des Verlassens der Winterhöhle wiegen die Jungen ca. 5 kg, zum Zeitpunkt der Trennung von der Mutter ca. 40 kg.

Trittsiegel von Jungen sind deutlich kleiner als Trittsiegel von subadulten und adulten Bären. Dasselbe gilt für Kot, was Gesamtmenge und Durchmesser betrifft. Im Laufe des Sommers verwischt sich der Unterschied zum Kot älterer Bären zusehends. Ein einzelner kleiner Kothaufen bedeutet aber noch nicht viel (außer er wird durch eine DNA-Analyse bestätigt). Jungbären- und Dachskot können sehr ähnlich sein und auch adulte Bären können einmal ein kleines „Restwürstel“ herausdrücken und so Verwirrung stiften. Aussagekräftig ist erst das Ensemble von Mutter- und Jungbärenkot.

Parallel verlaufende, ungleich große Spuren im Schnee im Frühjahr können auf eine Bärin mit einem Jährling hinweisen oder auf ein männliches Tier, das sich für ein weibliches interessiert (beginnende Paarungszeit). Vorsicht ist geboten bei der Beobachtung einer großen Spur im Frühjahrsschnee, die von einer auffallend Kleinen begleitet wird: Dachse folgen oft einer Bärenspur über weite Strecken!

C1 - eindeutiger Nachweis

Folgende Daten können als eindeutige Nachweise von Reproduktion gelten:

- Lebendfang oder Totfund (Kriterien wie in 6.4.1.1 oder 6.4.1.2) ODER
- Foto von Jungen oder Mutter mit Jungen (Kriterien wie in 6.4.1.3; Größenvergleichsmöglichkeit unbedingt notwendig!) ODER
- großer und kleiner Bärenkot im Abstand von wenigen Metern durch DNA-Analyse bestätigt.

C2 - bestätigter Hinweis

Folgende Hinweise können als bestätigte Bärenreproduktion gelten:

- Trittsiegel mit Vorderbranten-Ballenbreite 7-9 cm (Frühling-Herbst) (Kriterien wie in 6.4.1.4) ODER
- ≥ 2 großer und kleiner Bärenkot im Abstand von wenigen Metern

Dokumentation

Wie in vorherigen Abschnitten

6.4.2 Zusammenfassung Bewertung Bärenhinweise

In Tabelle 11 ist zusammenfassend dargestellt, welche Bärenhinweise von Monitoring- Fachleuten als C1 (eindeutiger Nachweis) oder C2 (bestätigter Hinweis) bewertet werden *können*, wenn sie die im vorherigen Kapitel genannten Kriterien erfüllen.

Werden die Hinweise von den Fachleuten nicht selbst vor Ort überprüft, so ist eine Dokumentation entsprechend der Vorgaben in Kapitel 6.4.1 zwingend. Alle C1-Daten sowie jene C2-Daten, welche die Grundlage für Vorkommenskarten und Reproduktionsnachweise sind, *müssen* dokumentiert werden.

Eine Häufung von C3-Hinweisen, in Abwesenheit von C1 und C2, sollte als Anlass genommen werden, das Monitoring zu intensivieren.

Zwei oder mehr miteinander in Zusammenhang stehende Hinweise werden zu einem Ereignis (Datensatz) zusammengefasst. Dieses erhält die höhere SCALP-Kategorie. Zum Beispiel werden Haare, die an einer Spur gefunden werden, mit dieser zu einem Ereignis zusammengefasst. Bestätigt die genetische Analyse der Haarprobe den Bären, wird das Ereignis als C1 eingestuft.

Tab. 11: Bärenhinweise und ihre Bewertung (ausführliche Erläuterung im Text).

C1	C2	C3
Lebendfänge	Trittsiegel	Unvollständige Trittsiegel
Totfunde	≥ 50 m Spurenfolge	< 50 m Spurenfolge
DNA-Nachweis	Grannenhaare	Wollhaare
Überprüfte Fotos	Kot Bärentypische Risse Bärentypische Schäden	Untypischer Kot Stark genutzter/verwester Riss Untypische Schäden ohne Zusatzhinweise Sichtbeobachtungen Lautäußerungen Hinweise Dritter, die auf Grund unzureichender Dokumenttion keine Bestätigung eines Bärenhinweises zulassen, aber Bär wahrscheinlich erscheinen lassen.

Falschmeldung = Hinweis, bei der ein Bär als Verursacher ausgeschlossen werden konnte oder sehr unwahrscheinlich ist.

Keine Bewertung = Hinweise, zu denen auf Grund fehlender Mindestinformationen keine Einschätzung möglich ist.

6.4.3 Dateninterpretation und Methoden zum Feststellen von Vorkommen und Populationsgrößen

6.4.3.1 Vorkommen (*Occurence)* nach FFH

Als besetzt gilt eine Rasterzelle, wenn im aktuellen Jahr mindestes zwei C2 Hinweise oder ein C1 Nachweis erbracht wurden. Diese Information kann durch das Sammeln und Evaluieren von Zufallshinweisen erbracht werden.

Als Rasterzelle mit Reproduktion gilt eine Zelle, wenn im aktuellen Jahr mindestes zwei C2 Hinweise oder ein C1 Nachweis für Reproduktion erbracht wurden. Zufallsbeobachtungen reichen für die Erfassung der Reproduktion nicht aus. Hierfür braucht es einen aktiven Monitoringansatz (siehe Kapitel 2.2).

Führende Weibchen haben Streifgebiete, die mehreren Rasterzellen entsprechen. Die genaue Anzahl der Rasterzellen mit Reproduktionsnachweis ist jedoch nicht von Bedeutung. In einem kleinen Bärenbestand am Beginn des Populationsaufbaus ist vielmehr entscheidend, die Anzahl der Reproduktionsereignisse sowie die Anzahl der Jungen genau zu erfassen.

Fazit: Das Sammeln von Zufallsbeobachtungen ist entscheidend. Aufrufe, dass Beobachtungen gemeldet werden sollen und an wen, sollten in regelmäßigen Abständen über die Verteiler von geeigneten Interessenverbänden (z. B. Sport- und Wandervereine, Jagd- und Naturschutzverbände) erneuert werden – idealerweise gekoppelt mit dem Bekanntmachen der aktuellen Monitoringergebnisse.

6.4.3.2 Populationsgröße und Reproduktionsnachweis

Dichte und Verteilung von zufälligen Bärenhinweisen

Bären haben große, überlappende Streifgebiete und können in kurzer Zeit große Strecken zurücklegen. Letzteres gilt im besonderen Maß für abwandernde subadulte Männchen. Die Trittsiegelmaße sind auch abhängig von der Bodenbeschaffenheit und damit kein exaktes Maß, um ein Individuum zu identifizieren. Die Dicke des Kotes ist kein verlässliches Maß für die Größe eines Bären. Bären haben keine Fellzeichnung, und selbst auf guten Fotos ist ein bereits einmal fotografierter Bär nicht sicher wieder zu erkennen.

All das macht die Beurteilung der Populationsentwicklung anhand von nicht systematisch gesammelten Hinweisen schwierig. Hinzu kommen die großen individuellen Unterschiede im Verhalten der Bären und die ungleichmäßige Präsenz potentieller Beobachter im Bärengebiet. Scheue, zurückgezogen lebende Bären produzieren viel weniger Hinweise als habituierte oder gar futterkonditionierte Individuen.

All diese Unwägbarkeiten der individuellen und lokalen Unterschiede schlagen sich in einer kleinen Population der Größenordnung, wie sie für die bayrischen Alpen möglich scheint, besonders zu Buche.

Fazit: Anzahl und Verteilung von Bärenhinweisen allein können keinen Aufschluss über Größe, Trend und Zuwachs einer (kleinen) Bärenpopulation geben.

Aufwand: Die Personal- und Reisekosten für die Evaluierung von Bärenhinweisen lassen sich schwer abschätzen, da der Zeit- und Fahraufwand stark von der Anzahl der Bären, der Meldehäufigkeit und der räumlichen Verteilung der Hinweise abhängt.

Genetik

Ausgangsmaterial für DNA-Analysen können sein: Gewebeproben (von Totfunden oder gefangenen Tieren), Blutproben (von gefangenen Tieren), Haar- und Kotproben (im Freiland gesammelt). Die Analyse der mitochondrialen DNA erlaubt eine sichere Artbestimmung, die Analyse von Abschnitten der Kern-DNA (Mikrosatelliten, Sex-Marker) erlaubt die Erstellung eines individuell charakteristischen genetischen Profils sowie die Bestimmung des Geschlechts. Damit können Individuen unterschieden und Verwandtschaftsverhältnisse nachvollzogen werden. In kleinen Populationen können Fragen der Inzucht und genetischen Variabilität überprüft werden.

Die Proben für die DNA-Analyse können beim Überprüfen von Hinweisen opportunistisch gesammelt werden. Die Ergebnisse liefern eine Mindestanzahl Bären. Haarproben können auch systematisch mit Haarfallen erhoben werden. Hier kann die Populationsgröße mit einem Fang-Wiederfang-Ansatz geschätzt werden. Bei kleinen Populationen ist der Schätzwert für die Populationsgröße aber so ungenau, dass die mit Haar- und Kotproben bestimmte Mindestanzahl das bessere Ergebnis liefert.

In näherer Zukunft werden in den Bayrischen Alpen nur einzelne Bären, in erster Linie Weitwanderer aus der Trentino-Population, auftauchen. Die wichtigsten Fragen, die ein genetisches Monitoring in dieser Situation klären soll, sind: Ist es wirklich ein Bär? Welcher Bär ist es? Männchen oder Weibchen? Ist es ein Bär oder sind es zwei? Für die Interpretation ist eine enge Kooperation mit den anderen Alpenländern notwendig. In Deutschland untersuchte Proben müssen mit Proben aus Österreich, Schweiz, Italien und Slowenien vergleichbar sein. Rasche eindeutige Identifizierung ist für die Beurteilung eines möglichen Problembären unumgänglich.

Für den Erfolg entscheidend ist Sorgfalt beim Sammeln und Aufbewahren der Proben. Proben dürfen nicht vermengt oder mit fremder DNA kontaminiert werden, Haarproben müssen luftig und trocken gelagert werden und Kotproben in 96 % Alkohol. Man muss damit rechnen, dass ein nicht unbeträchtlicher Teil der Proben kein Ergebnis bringt. Die DNA in den ausgerissenen Haarwurzelzellen und abgelösten Darmschleimhautzellen ist nicht unbegrenzt stabil und kann je nach mikroklimatischen Bedingungen bis zum Zeitpunkt des Einsammelns der Probe schon verdorben sein. Bei reichlichen Probenfunden (in größeren Populationen) kann man sich auf die Analyse guter Proben (frischer Kot, ≥5 Grannenhaare) beschränken, bei wenig Probenfunden in Gebieten mit geringer Bärendichte wird man auch weniger gute Proben einbeziehen.

Fazit: Das genetische Monitoring ist zurzeit die verlässlichste und effizienteste Methode zur Bestimmung von Größe und Trend einer Bärenpopulation. Hinweise auf Reproduktion aus dem konventionellen Monitoring können abgesichert werden. Zusätzlich können Daten über Inzucht und genetische Variabilität gesammelt werden.

Opportunistisches Sammeln von Haar- und Kotproben

Opportunistisches Sammeln von Proben bedeutet, dass Proben bei Gelegenheit gesammelt werden. Trotzdem müssen Proben aktiv gesucht werden, z. B. durch Ausgehen einer Fährte, Abfahren von Forststraßen, Nachsuche im Bereich gemeldeter Hinweise oder bei Schadensbegutachtungen. Zur Erhöhung der Haarprobenausbeute können auch Haarfallen eingesetzt werden, ohne einem besonderen Schema zu folgen.

In erster Linie werden Proben von Monitoring-Fachleuten (Bärenbeauftragten) gesammelt. Hält sich ein Bär länger im Gebiet auf, können auch Revierjäger und Förster mit eingebunden werden. Sie müssen geschult, motiviert, mit Material versorgt und laufend informiert werden.

Aufwand:

Personal- und Reisekosten, die für die Evaluierung von Bärenhinweisen ohnehin anfallen.

200 € Materialkosten pro Jahr für Probenröhrchen, Alkohol, Silikagel (zum trocken Lagern der Haarproben).

150-500 € pro Probe.

Zusätzliche Reisekosten und Materialkosten für die Betreuung von Haarfallen.

In Österreich fielen bei einer Präsenz von 2-7 Bären etwa 100 Proben pro Jahr an (Analysekosten: ca. 13.000 €)

Im Trentino wurden für 27 Bären bis zu 800 Proben pro Jahr analysiert (Analysekosten: ca. 120.000 €).

Systematisches Sammeln von Haarproben mit Haarfallen

Systematisches Sammeln von Haarproben mit Haarfallen und Schätzen der Bärenanzahl im Untersuchungsgebiet mit Fang-Wiederfang-Statistik ist eine Methode, die besonders für die Untersuchung etwas größerer Populationen geeignet ist. Parameter wie kleines Untersuchungsgebiet und geringe Besuchsfrequenz der Fallen durch Bären lassen den Populationsschätzwert rasch unzuverlässig werden.

Das bedeutet, dass in der Anfangsphase einer möglichen Wiederbesiedelung der Bayerischen Alpen systematisches Sammeln mit Haarfallen nicht zielführend sein wird. Die langgestreckte Form des Bärenhabitats in Bayern macht es überdies notwendig, ein solches Unterfangen grenzübergreifend in Zusammenarbeit mit Tirol und Salzburg anzugehen.

Aufwand:

Personalkosten

1.000-2.000 € Materialkosten

10.000 km Reisekosten (1 Kontrolle und Umsetzen/Falle alle 2 Wochen) pro Saison.

150 € pro Probe (gute Proben vom Stacheldraht).

Telemetrie

Radiotelemetrie ist eine etablierte und vielfältig einsetzbare Forschungsmethode. Die neue Sendergeneration von GPS-GSM Sendern macht es möglich, Individuen in kurzen Zeitabständen genau zu orten und damit eine Fülle von Daten zur Raumnutzung und Aktivität zu sammeln. Auch die Interaktion zwischen Individuen und zwischen Bär und Mensch kann so näher untersucht werden.

Radiotelemetrie ist jedoch keine Methode für das Bestandsmonitoring, sie kann aber, eingebettet in ein größeres Projekt, wichtige Zusatzinformationen zum Bestandsmonitoring auf

Basis des konventionellen Sammelns von Hinweisen liefern: Größe von Streifgebieten, Größe zurückgelegter Distanzen, Hinweis auf Reproduktion (frühes Aufsuchen und spätes Verlassen des Winterlagers), bevorzugte Tageslagereinstände, Aktivitätsrhythmus.

Unumgänglich ist die Radiotelemetrie für das Monitoring von problematischen Individuen zur besseren Überwachung, Einschätzung der Gefährlichkeit und gezielten Ausrichtung von Vergrämungsmaßnahmen.

Fazit: Radiotelemetrie ist keine geeignete Methode für das Monitoring der Populationsgröße und -entwicklung. Das bessere Verständnis der Raumnutzung und Aktivität kann bei der Suche nach Haar- und Kotproben für die DNA-Analyse hilfreich sein. In Referenzgebieten richtig angewendet, sind die Ergebnisse von Telemetriestudien wichtig zur Überprüfung und Kalibrierung anderer Monitoringmethoden.

Aufwand:

33.000 € für 10 GPS/GSM Sender.

10.000 € Fallen- und Fangmaterial Erstanschaffung.

Je nach Fragestellung und Gelände ein schwer zu kalkulierender zusätzlicher Aufwand an Personal- und Reisekosten.

Danksagung

In diese überarbeitete Version sind die Erfahrungen und Diskussionsbeiträge vieler Personen aus den jährlichen Treffen der für das Monitoring von Wolf und Luchs zuständigen Personen eingeflossen, denen wir dafür danken. Ebenfalls wurden die Ergebnisse des internationalen Monitoringworkshops, der im Rahmen der Entwicklung deutsch-polnischer Monitoringstandards für den Wolf im Mai 2013 in Neustadt/Spreetal stattfand, hier berücksichtigt. Den Workshop-Teilnehmern aus Polen, Italien, Frankreich und Schweden gebührt unser herzlicher Dank.

Ein besonderer Dank gilt auch [redacted] vom Bundesamt für Naturschutz für die Projektbetreuung und hilfreiche Zusammenarbeit.

Finanziert wurde sowohl die erste Version als auch diese Überarbeitung mit Mitteln des Bundesministeriums für Umwelt, Naturschutz, Bau und Reaktorsicherheit.

Literatur

Anders, O. 2008. Luchsprojekt Harz. Vortrag, Monitoring Workshop 17- 19.06.2008 in München.

Andrén, H., J.D.C. Linnell, O. Liberg, R. Andersen, A. Danell, J. Karlsson, J. Odden, P.F. Moa, P. Ahlqvist, T. Kvam, R. Franzén, P. Segerström. 2006. Survival rates and causes of mortality in Eurasian lynx (*Lynx lynx*) in multi-use landscapes. Biological Conservation, Volume 131(1):23-32.

Assessment, monitoring and reporting under Article 17 of the Habitats Directive: Explanatory notes and guidelines for the period 2007-2012. Final Version 2011 and DocHab-04-03/03 rev.3

Blanco, J.C. 2008. Wolf monitoring in Spain without snow. Paper presented at the Monitoring Workshop in Munich 17.–19.06.2008.

Boitani, L. 1982. Wolf management in intensively used areas of Italy, Wolves of the world: Perspectives of behavior, ecology, and conservation. Noyes Publications, NJ: 158-172.

Breitenmoser, U., Ch. Breitenmoser-Würsten, M. von Arx, F. Zimmermann, A. Ryser, Ch. Angst , A. Molinari-Jobin, P. Molinari, J. Linnell, A. Siegenthaler, J.-M. Weber. 2006. Guidelines for the Monitoring of Lynx. KORA Bericht Nr. 33 e. http://www.kora.ch/pdf/reports/rep33e.pdf

Breitenmoser, U., P. Kaczensky, M. Dötterer, C. Breitenmoser-Würsten, S. Capt, F. Bernhart, M. Liberek. 1993. Spatial organization and recruitment of lynx (*Lynx lynx*) in a re-introduced population in the Swiss Jura Mountains. Journal of Zoology (London), 231:449-464.

Breitenmoser-Würsten, C., G. Obexer-Ruff. 2003. Population and conservation genetics of two re-introduced lynx (*Lynx lynx*) populations in Switzerland – a molecular evaluation 30 years after translocation. Proceedings of the 2nd conference on the Status and Conservation of the Alpine Lynx Population, 28-31.

Capitani, C., I. Bertelli, P. Varuzza, M. Scandura, M. Appolonio. 2004. A comparative analysis of wolf (*Canis lupus*) diet in three different Italian ecosystems. Mamm. Boil. 69 (1): 1 – 10.

Červeny, J., L. Bufka. 1996. Lynx (*Lynx lynx*) in south-western Bohemia. Acta Scientarium Naturalium, in Brno 30 (3): 16-33.

Da Davide Dalpiaz, D., C. Frapporti, C. Groff, L. Valenti. 2008. Bear report 2007. Provincia autonoma di Trento, Servizio Foreste e Fauna Ufficio Faunistico. Centro Duplicazioni, Autonomous Province of Trento - Trento, Italy.

Debrot, S. 1988. Atlas des poils de mammifères d'Europe . Institut de zoologie de l'Université de Neuchâtel, Neuchâtel, Schweiz.

DocHab 04-03/03-rev.3: Assessment, monitoring and reporting of conservation status – Preparing the 2001-2007 report under Article 17 of the Habitats Directive.

Elgmork, K., O. Brekke, R. Selboe. 1976. Pålitelighet av meldinger om spor og sportegn av bjørn fra Vassfartraktene. Fauna, 29, 45-50.

Güthlin, D. 2008. Habitat selection: recent models and their application illustrated with data from brown bears in the Alps region. Diploma thesis, University of Munich.

Hausknecht, R., R. Gula, B. Pirga, R. Kuehn. 2007. Urine - a source of noninvasive genetic monitoring in wildlife. Molecular Ecology Notes, 7(2):208-212.

Heilbrun, R. D., N. J. T. M. E. Silvy, M. J. Peterson. 2003. Using automatically triggered cameras to individually identify bobcats. Wildlife Society Bulletin, 31(3):748-755.

Hellawell, J.M. 1991. Development of a rational for a monitoring. *In*: Goldsmith, F.B. (ed). Monitoring for conservation and ecology. Chapman and Hall, London: 1-14.

Hellborg, L., C. W. Walker, E. K. Rueness, J. E. Stacy, I. Kojola, H. Valdmann, C. Vila, B. Zimmermann, K. S. Jakobsen, H. Ellegren. 2002. Differentiation and levels of genetic variation in northern European lynx (*Lynx lynx*) populations revealed by microsatellites and mitochondrial DNA analysis. Conservation Genetics, 3: 97-111.

Herfindal, I., J. D. C. Linnell, J. Odden, E. B. Nielsen, R. Andersen. 2005. Prey density, environmental productivity and home-range size in the Eurasian Lynx (Lynx lynx). Journal of Zoology, 265: 63-71. 20

Jedrzejewski, W. L., B. L. Jedrzejewska, H. Okarma, K. Schmidt, K. Zub, M. Musiani. 2000. Prey selection and predation by wolves in Bialowieza primeval forest, Poland. Journal of Mammalogy, 81(1): 197-212.

Jedrzejewski, W., M. Niedzialkowska, S. Nowak, B. Jedrzejewska. 2004. Habitat variables associated with wolf (Canis lupus) distribution and abundance in northern Poland. Diversity and Distributions 10: 225–233.

Kaczensky, P. 1996. Livestock-carnivore conflicts in Europe. Munich Wildlife Society.

Kaczensky, P., Kluth, G., Knauer, F., Rauer, G., Reinhardt, I., Wotschikowski, U. 2009. Monitoring von Großraubtieren in Deutschland. BfN Skripten 251.

Kaczensky, P., G. Chapron, M. von Arx, D. Huber, H. Andrén, J. Linnell, (Eds). 2013. Status, management and distribution of large carnivores – bear, lynx, wolf & wolverine – in Europe. Document prepared with the assistance of Istituto di Ecologia Applicata and with the contributions of the IUCN/SSC Large Carnivore Initiative for Europe under contract N°070307/2012/629085/SER/B3 for the European Commission.

Kojola, I., Aspi, J., Hakala, A., Heikkinen, S., Ilmoni, C., S. Ronkainen (2006): Dispersal in an expanding wolf population in Finland. Journal of Mammalogy, 87(2): 281-286.KramerSchadt, S., E. Revilla, T. Wiegand. 2005. Lynx reintroductions in fragmented landscapes of Germany: Projects with a future or misunderstood wildlife conservation? Biological Conservation 125: 169–182.

Kruckenhauser, L., G. Rauer, B. Däubl, E. Haring. 2008. Genetic monitoring of a founder population of brown bears (Ursus arctos) in central Austria. Conservation Genetics, DOI 10.1007/s10592-008-9654-6.

KORA news 16.01.2007. Rekordverdächtige Wanderdistanz eines Luchses. http://www.kora.ch/news/archiv/20070116_d.htm

Laass, J. 1999. Evaluation von Photofallen für ein quantitatives Monitoring einer Luchspopulation in den Alpen. Diplomarbeit an der Naturwissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, 74pp.

Liberg, O., Andrén, H, Pedersen, H. C., Sand, H., Sejberg, D., Wabakken, P., Åkesson, M., S. Bensch. 2005: Severe inbreeding depression in a wild wolf (Canis lupus) population. Biol. Lett. 1: 17-20.

Linnell, J. D. C., J. E. Swenson, A. Landa, T. Kvam. 1998. Methods for monitoring European large carnivores - A worldwide review of relevant experience. NINA Oppdragsmelding, 549:1-38.

Linnell, J.D.C., H. Andrén, O. Liberg, J. Odden, K. Skogen R. Andersen. 2005. Scandlynx: a vision for coordinated lynx research in Scandinavia. NINA Report 86. 26 pp. http://scandlynx.nina.no/pdf/NINA_Rapport_86.pdf .

Linnell, J., V. Salvatori, L. Boitani. 2008. Guidelines for population level management plans for large carnivores in Europe. A Large Carnivore Initiative for Europe report prepared for the European Commission (contract 070501 /2005/424162/MAR/B2).

Linnell, J, Odden, J., Swenson, J., Andersen, R., H. Brøseth. 2008. Monitoring of large carnivores in Scandinavia: balancing science, practicality and the public. Paper presented at the Monitoring Workshop in Munich 17.–19.06.2008.

Marboutin, E. 2008. Monitoring of a recolonizing Wolf population: constraints and paradoxes. Paper presented at the Monitoring Workshop in Munich 17.–19.06.2008.

McKelveya, K.S., J. von Kienast, K.B. Aubry, G.M. Koehler, B.T. Maletzke, J.R. Squires, E.L. Lindquist, S. Loch, M.K. Schwartz. 2006. DNA Analysis of Hair and Scat Collected Along Snow Tracks to Document the Presence of Canada Lynx. Wildlife Society Bulletin, 34(2):451–455

Meriggi, A., Rosa, P., Brangi, A., C. Matteucci 1991. Habitat use and diet of the wolf in northern Italy. Acta Theriologica 36(1-2): 141-151

Meyer, W., G. Hülmann, H. Seger. 2002. REM-Atlas zur Haarkutikulastruktur mitteleuropäischer Säugetiere. M. & H. Schaper Verlag Hanover, Deutschland.

Molinari-Jobin, A. F. Zimmermann, A. Ryser, P. Molinari, H. Haller, C. Breitenmoser- Würsten, S. Capt, R. Eyholzer, U. Breitenmoser. 2007. Variation in diet, prey selectivity and home-range size of Eurasian lynx *Lynx lynx* in Switzerland. 13(4):393-405.

Molinari-Jobin, A., P. Molinari, C. Breitenmoser-Würsten, M. Wölfl, C. Stanisa, M. Fasel, P. Stahl, J.-M. Vandel, L. Rotelli, P. Kaczensky, T. Huber, M. Adamic, I. Koren, U. Breitenmoser. 2003. The Pan-Alpine Conservation Strategy for the Lynx. Council of Europe Publishing. Nature and Environment, No. 130.

Molinari-Jobin, A., Kery, M., Marboutin, E., Molinari, P., Koren, I., Fuxjager, C., Breitenmoser-Würsten, C., Wölfl, S., Fasel, M., Kos, I., Wölfl, M., Breitenmoser, U., 2012. Monitoring in the presence of species misidentification: the case of the Eurasian lynx in the Alps. Anim. Conserv. 15, 266–273.

Reinhardt, I., Kluth, G., Nowak, S., R. Myslajek. 2015. Standards for the monitoring of the Central European wolf population in Germany and Poland. BfN-Skripten 398. 43 S.

Reinhardt, I., G. Kluth. 2011. Pilotstudie zur Abwanderung und zur Ausbreitung von Wölfen in Deutschland. Final Report, F+E Vorhaben (FKZ 806 86 080).

Reinhardt, I., G. Kluth. 2007. Leben mit Wölfen – Leitfaden für den Umgang mit einer konfliktträchtigen Tierart. BfN Skripten 201.

Rueness, E. K., E. Jorde, L. Hellborg, C. Stenseth, H. Ellegren, and K. S. Jakobsen. 2003. Cryptic population structure in a large, mobile mammalian predator: the Scandinavian lynx. Molecular Ecology, 12:2623-2633.

Schadt, S., Revilla, E., Wiegand, T., Knauer, F., Kaczensky, P., Breitenmoser, U., Bufka, L., Cerveny, J., Koubek, P., Huber, T., Stanisa, C., Trepl, L. 2002a. Assessing the suitability of central European landscapes for the reintroduction of Eurasian lynx. Journal of Applied Ecology 39: 189–203.

Schadt, S., F. Knauer, P. Kaczensky, E. Revilla, T. Wiegand, L. Trepl. 2002b. Rule-based assesment of suitable habitat and patch connectivity for the Eurasien Lynx. Ecological Applications, 12(5):1469-1483.

Schmidt, K., R. Kowalczyk. 2006. Using scent-marking stations to collect hair samples to monitor Eurasian lynx populations. Wildlife Society Bulletin, 34(2):462-466.

Van Dyke, F.G., Brocke, R.H. 1987a. Searching technique for mountain lion sign at specific locations. Wildlife Society Bulletin, 15, 256-259.

Van Dyke, F.G., Brocke, R.H. 1987b. Sighting and track reports as indices of mountain lion presence. Wildlife Society Bulletin, 15, 2561256.

Vynne, C., Skalski, J. R., Machado, R. B., Groom, M. J., J´Acomo, A. T. A., Marinho-Filho, J., Ramos Neto, M. B., Pomilla, C., Silveira, L., Smith, H., S. K. Wasser. 2010. Effectiveness of Scat-Detection Dogs in Determining Species Presence in a Tropical Savanna Landscape. *Conservation Biology*, Volume 25, No. 1, 154–162.

Wabakken, P., Å. Aronson, T. H. Strømseth, H. Sand, L. Svensson, I. Kojola. 2007. Ulv i Skandinavia. Høgskolen i Hedmark Oppdragsrapport nr. 6

Wagner, C. 2008. Zur Nahrungsökologie des Wolfes *Canis lupus* L. 1758 in Deutschland. Diplomarbeit. 114 S.

Wagner, C., Ansorge, H., Kluth. G., I. Reinhardt. 2008. Facts from scats – feeding habits of a newly established wolf *Canis lupus* population in eastern Germany. Poster presented at Jahrestagung der Deutschen Gesellschaft für Säugetierkunde. Wien, Sept. 2008.

Wagner, C., Holzapfel, M., Kluth, G., Reinhardt, I., H. Ansorge. 2012. Wolf (Canis lupus) feeding habits during the first eight years of its occurrence in Germany. J. Mamm. Biology.

Wölfl, S. 2012. Projekt zur Umsetzung des Luchs-Managementplans “Luchse in Bayern”, Projektbericht, Zeitraum März 2010- Juli 2012. Im Auftrag der Trägergemeinschaft, bestehend aus Bund Naturschutz in Bayern e.V., Landesbund für Vogelschutz in Bayern e.V. und der Wildland-Stiftung Bayern (Hrsg.).

Wotschikowsky U. 2007. Haben Luchse Flügel? Naturschutz und Landschaftsplanung 39 (10): 317-319

Zimmermann, F. Ch. Breitenmoser-Würsten, U. Breitenmoser. 2007. Dispersion des Lynx (*Lynx lynx*) subadultes en suisse.Gazette des Grands Prédateurs n°22. http://www.kora.ch/news/pdf/Zimmermann_et_al_2007_Dispersion_des_lynx_subadultes_en_Suisse.pdf

Zimmermann, F., J. Fattebert, S. Caviezel, Ch. Breitenmoser-Würsten, U. Breitenmoser. 2008. Abundanz und Dichte des Luchses in den Nordwestalpen: Fang-Wiederfang-

Schätzung mittels Fotofallen im K-VI im Winter 2007/08. KORA Bericht Nr 42 d und f. http://www.kora.ch/pdf/reports/rep42_d.pdf

Weiterführende Literatur zum Erkennen von Hinweisen auf Bär, Luchs und Wolf:

Breitenmoser, U., C. Breitenmoser-Würsten. 2008. Der Luchs. Ein Großraubtier in der Kulturlandschaft. Salm Verlag, Schweiz.

Kaczensky, P. T. Huber, I. Reinhardt, G. Kluth. 2008 (Neuauflage). Wer War Es? Spuren und Risse von großen Beutegreifern erkennen und dokumentieren. *Bayerischer Landesjagdverband*,

Molinari, P., U. Breitenmoser, A. Molinari-Jobin, M. Giacometti. 2000. Raubtiere am Werk. Handbuch zur Bestimmung von Großsraubtierrissen und anderen Nachweisen. Rotografica Verlag, Limena, Italien (in Deutsch vergriffen).

Anhang

Abkürzungen und Definitionen

Begleittexte zur Richtlinie: Die beiden Dokumente "*Assessment, monitoring and reporting under Article 17 of the Habitats Directive: Explanatory notes and guidelines for the period 2007-2012. Final Version 2011"* und *"DocHab-04-03/03 rev.3"*

FAWF = Forschungsanstalt für Waldökologie und Forstwirtschaft, Rheinland-Pfalz.

FCS = Favorable Conservation Status = günstiger Erhaltungszustand.

FFH-RL = Fauna-Flora-Habitatrichtlinie, Richtlinie, Habitatdirektive: wird synonym verwendet.

FRP = Favorable Reference Population = günstige Referenzpopulation.

FRR = Favorable Reference Range = günstiges Referenzgebiet

IUCN = International Union for Conservation of Nature

KORA = Koordinierte Forschungsprojekte zur Erhaltung und zum Management der Raubtiere in der Schweiz.

LCIE = Large Carnivore Initiative for Europe.

Leitlinien = Guidelines for Population Level Management Plans for Large Carnivores (Linnell et al. 2008).

MVP = Minimum Viable Population = minimale lebensfähige Population.

SCALP = **S**tatus and **C**onservation of the **A**lpine **L**ynx **P**opulation.

StMUGV = Bayerisches Staatsministerium für Umwelt, Gesundheit und Verbraucherschutz

Monitoring:

aktives Monitoring = durch gezielte Aktivitäten im Großraubtier-Gebiet wird versucht, Nachweise und bestätigte Hinweise zu finden, z. B. Ausfährten, systematisches Fotofallenmonitoring, Telemetrie

passives Monitoring = zufällig gefundene Hinweise Dritter werden gesammelt und überprüft

SCALP-Kriterien für Deutschland:

C1: Eindeutiger Nachweis = harte Fakten, die die Anwesenheit eines Wolfes, Luchses oder Bären eindeutig bestätigen (Lebendfang, Totfund, genetischer Nachweis, Foto, Telemetrieortung).

C2: Bestätigter Hinweis = von erfahrener Person überprüfter Hinweis (z. B. Spur oder Riss), bei dem ein Wolf, Luchs oder Bär als Verursacher bestätigt werden konnte. Die erfahrene Person kann den Hinweis selber im Feld oder anhand einer aussagekräftigen Dokumentation von einer dritten Person überprüfen und bestätigen.

C3: Unbestätigter Hinweis = Alle Hinweise, bei denen ein Wolf, Luchs oder Bär als Verursacher auf Grund der mangelnden Indizienlage von einer erfahrenen Person weder bestätigt noch ausgeschlossen werden konnte. Dazu zählen alle Sichtbeobachtungen ohne Fotobeleg, auch von erfahrenen Personen; ferner alle Hinweise, die zu alt, unzureichend oder unvollständig dokumentiert sind, zu wenige Informationen für ein klares Bild (z.B. bei Spuren) aufweisen oder aus anderen Gründen für eine Bestätigung nicht ausreichen. Die Kategorie C3 kann in Unterkategorien, wie „wahrscheinlich" und „unwahrscheinlich" unterteilt werden.

Falsch: Falschmeldung = Hinweis, bei der die betreffende Tierart als Verursacher ausgeschlossen werden kann.

k.B.: keine Bewertung möglich = Hinweise, zu denen auf Grund fehlender Mindestinformationen keine Einschätzung möglich ist. Zum Beispiel Sichtmeldungen von Rissen oder Spuren.

Archivierung = Festhalten von Hinweisen in einer digitalen Datenbank, um die Anzahl, zeitliche und räumliche Entwicklung von Meldungen analysieren und darstellen zu können. Mindestens aufgenommen werden müssen: Datum, Koordinaten, Tierart, Art des Hinweises, SCALP-Bewertung.

Bewertung = Die Einteilung der Monitoringdaten nach den SCALP-Kriterien erfolgt durch erfahrene Personen nach einheitlichen Standards. In den Handbüchern ist für jede Hinweisart artspezifisch festgelegt, welche Kriterien eine Einteilung in C1, C2 oder C3 rechtfertigen.

Dokumentation = detaillierte Aufnahme der Charakteristika eines Hinweises nach bestimmten Vorgaben, um eine nachträgliche Evaluierung des Hinweises durch erfahrene Personen als C1 (eindeutiger Nachweis), C2 (bestätigter Hinweis) oder C3 (unbestätigter Hinweis) zu ermöglichen.

Erfahrene Personen = Eine Person gilt als erfahren, wenn sie bereits ausgiebig mit dem Monitoring der jeweiligen Tierart beschäftigt war, so dass sie Routine im Erkennen und Interpretieren von Hinweisen dieser Art hat. Sie muss also über längere Zeit an Feldarbeit im Rahmen national oder international anerkannter Wolf-, Luchs- oder Bären- Projekte teilgenommen haben. Sie muss mit der Biologie der jeweiligen Tierart und ihrer Beutetiere (Wild- und Nutztiere) vertraut sein. Um die Routine im Erkennen und Einordnen von Wolf-, Luchs- oder Bärenhinweisen aufrecht zu erhalten, muss diese Person Gelegenheit haben, solche Hinweise regelmäßig zu sehen.

Geschulte Personen = Personen, die eine Schulung im Erkennen und Dokumentieren von Wolf-, Luchs- oder Bärenhinweisen absolviert haben (z. B. einen mehrtägigen Kurs).

Sie beherrschen das Handwerkszeug, haben idealer Weise bereits eigene Kenntnisse im Monitoring der betreffenden Tierart sammeln können, jedoch noch nicht die langjährige Routine der erfahrenen Personen.

Breite Öffentlichkeit = Personen ohne weitere Vorkenntnisse, die Hinweise melden.

regelnu
mmer

regel 34

35 - 40

42 - 47

48 - 50

53 - 60

regel 62

63 - 67

69 - 83

85 - 93

95 - 100

102 -
103
104
105 -
110

111 -
116

117 -
119

122 -
155

regel
157
158
159 -
163

164 -
168

170 -
175

177 -
181

184
185 -
194

regel
196
197 -
200

202 -
203
204
205
206
207 -
208
209
210
211
212
213
214

299

300 -
301
302

304
305
3306

307
308
309
310
311
312

314
315
316
317
318
319
320
321
322
323

326
327

328
329
330
331

332
333
334 -
335
336

338
339

341

342

344

346 -
349

351

353 -
354
355
356

358
359 -
363

364
365 -
366
367

369

371
372
373
374 -
377

regel
466
466 -
474

476 -
478

479 -
481

482-483

483-486

487-489

489-490

491 -
496

497 -
500

501 -
502
502 -
505
505 -
507
508 -
509
510 -
513
514 -
520

520-
521

522 -
524
524 -
526

527 -
530

531 -
535

539
540
541

582 -
586

588

589 -
594

596 -
600

602 -
607

609 -
618

620 -
625

627 -
637

639 -
641

regel
644
645 -
649

650 -
656

657 -
660

662 -
663

regel
665
666 -
673

675 -
680

682 -
685

687
688 -
692

694
695 -
696
697 -
698
699 -
700

702 -
703

705 -
706

708 -
710

711 -
712

714 -
721

723 -
724
725 -
727

729
730

781 -
783

728 -
836

738 -
741

regel
843
844 -
849

850 -
858

859 -
861

863 -
868

870 -
883

885 -
892

894 -
900

902

903 -
909

911 -
915

919
920

921
923
925
927
929
930
931

934
935

937 -
947

945 -
952

954 -
960

962 -
966

968 -
971

973 -
974
975
976 -
982

984 -
994

996 -
1001

1003 -
1010

1012 -
1015

1017 -
1021

1022 -
1026

1028
1029 -
1036

1038 -
1044

1046 -
1049

1051 -
1053

1302 -
1303
1304
1305
1306
1308 -
1309
13010
1311
1312

1314 -
1315
1316

Tekst uit Duitse Monitoringsplan (in het NL)

0. Samenvatting

Duitsland en Polen delen een gezamenlijke wolvenpopulatie - de Midden-Europese populatie. Voor een gezamenlijke beoordeling van de status van grensoverschrijdende populaties, moeten de onderliggende gegevens vergelijkbaar zijn. In 2012 besloten de leden van de Pools-Duitse wolven werkgroep om opdracht te geven tot de ontwikkeling van gemeenschappelijke monitoringstandaarden. Deze gelden als vereiste voor een degelijke en gezamenlijke evaluatie van de populatiegrootte, het verspreidingsgebied en de respectieve trends op populatieniveau.

De voorgestelde gezamenlijke Duits-Poolse monitoringnormen die hier worden gepresenteerd, zijn gebaseerd op de SCALP-criteria, die wolf waarnemingen classificeren op basis van hun verifieerbaarheid. De beoordeling van de populatiegrootte en het verspreidingsgebied is alleen gebaseerd op harde feiten (C1) en bevestigde waarnemingen (C2). Er zijn nog steeds kleine verschillen in de evaluatie van de gegevens tussen Duitsland en Polen, die we de komende jaren willen overwinnen naarmate we meer ervaring opdoen met de

toepassing van de criteria. Wolf wetenschappers uit beide landen zouden één keer per jaar bijeen moeten komen om verslag uit te brengen over de nationale monitoringresultaten, gezamenlijk de status van mogelijk grensoverschrijdende roedels te overleggen en het effect in te schatten van de nog bestaande afwijkingen in de gegevensevaluatie.

Het resultaat van deze vergaderingen zou een jaarlijks verslag over de stand van zaken in Midden-Europa met een gezamenlijke beoordeling van de populatiegrootte en een kaart over het grensoverschrijdende verspreidingsgebied, zijn. De vergaderingen moeten ook worden gebruikt om de monitoringstandaard te herzien en te evalueren, waarbij rekening wordt gehouden met de verwachte toename van de populatiegrootte en de daarmee gepaard gaande toename van de verspreiding. Het wordt aanbevolen dat andere landen met dezelfde populatie, zoals de Tsjechische Republiek, in de toekomst ook Denemarken en Nederland , deze bijeenkomsten bijwonen en dezelfde monitoringsnormen aanhouden.

1. Inleiding

De wolven in Duitsland en de westelijke helft van Polen (ten westen van de 18° 08' meridiaan) behoren tot de Midden-Europese Laaglandpopulatie (KACZENSKY et al. 2013), kortom Midden-Europees wolvenpopulatie (CEWP). Deze populatie is vandaag een van de snelst groeiende wolvenpopulaties in Europa. Verschillende individuen hebben Denemarken en Tsjechië al bereikt. De snelle uitbreiding van deze populatie vormt een duidelijke uitdaging voor het behoud en de monitoring.

In 2009 vond een eerste officiële Pools-Duitse bijeenkomst over wolven plaats. Deelnemers hiervan waren leden van de federale ministeries en autoriteiten, regionale (deelstaten, provincies) ministeries en autoriteiten, evenals wolf biologen uit beide landen. Tijdens deze vergadering werd overeengekomen dat Duitsland en Polen een gemeenschappelijke wolvenpopulatie hebben, en het besluit werd genomen om een grensoverschrijdende wolven werkgroep op te richten. Sindsdien is de groep gemiddeld één keer per jaar bijeengekomen. In 2011 hebben de leden van de werkgroep besloten om opdracht te geven tot een haalbaarheidsstudie voor gezamenlijk beheer van de Pools-Duitse wolf populatie. De studie werd in 2012 afgerond (REINHARDT et al. 2012) en werd onder meer afgesloten met de aanbeveling om gemeenschappelijke monitoringsstandaarden te ontwikkelen voor de gedeelde populatie. Het doel was een uniforme basis te verschaffen voor de analyse en interpretatie van de gegevens, met inbegrip van eenheden voor het verzamelen van gegevens (bv. individuen of roedels / paren voor de populatiegrootte, territoriumgrootte, verspreidingsgebied, enz.); bovendien moeten er controlemethoden worden vastgesteld. Dergelijke normen zijn een voorwaarde voor een evaluatie van de omvang van de populatie en het gebied

In 2012 besloten de leden van de Pools-Duitse wolf werkgroep om opdracht te geven voor de ontwikkeling van dergelijke normen. Het Duitse federale ministerie van Milieu, Natuur en Behoud van nucleaire veiligheid (BMU) gaf LUPUS - Duits instituut voor wolfmonitoring en onderzoek- een mandaat om "Gezamenlijke monitoringstandards voor de wolf in Polen en Duitsland" met betrekking tot de Midden-Europese wolvenpopulatie en het betrekken van de Poolse wolven wetenschappers als co-auteurs, te ontwikkelen. Omdat van de vereniging voor de natuur "Wolf" en van de universiteit van Warschau het herstel van de wolf in West-Polen sinds 2001 hebben gemonitord, en een lid van het Duits-Poolse wolf werkgroep en het Grote Carnivoor Initiatief voor Europa (LCIE) is, werden zij uitgenodigd om dit verslag mede te schrijven.

In Duitsland zijn nationale monitoringstandaarden voor grote carnivoren (LC's) sinds 2009 vastgesteld (KACZENSKY et al. 2009). Deze normen werden door alle Duitse deelstaten aanvaard en werden in 2014 herzien (REINHARDT et al. in voorbereiding). Het is duidelijk dat de gezamenlijke monitoring normen van de wolf in overeenstemming moet zijn met de reeds bestaande nationale normen en idealiter moeten ze vergelijkbaar zijn met die van andere Europese landen met gevestigde grensoverschrijdende monitoringprogramma's.

Tegen deze achtergrond werd in mei 2013 een tweedaagse workshop over grensoverschrijdende monitoring van wolf populaties in Neustadt / Duitsland gehouden. Wolvenmonitoring experts van Frankrijk, Piemonte / Italië, Zweden, Polen en Duitsland namen deel. De resultaten hiervan werden gebundeld in een ontwerpverslag over gezamenlijke normen voor wolvenmonitoring voor Polen en Duitsland. Dit ontwerp werd vervolgens verspreid onder Poolse wolfswetenschappers voor verdere discussie en herzien. In Duitsland werd deze stap achterwege gelaten, omdat de opgestelde gemeenschappelijke normen met de nationale monitoringstandaarden overeenstemmen.De opmerkingen van de Poolse wolfwetenschappers werden vervolgens gebruikt om de publicatie af te ronden.

Dit eindverslag is gebaseerd op de monitoringstandaarden voor grote carnivoren in Duitsland (KACZENSKY et al. 2009, REINHARDT et al. in prep), die een sterke input kregen van Europese deskundigen op het gebied van wolvenmonitoring. Nationale monitoringdeskundigen uit Polen en Duitsland gaven hem zijn uiteindelijke vorm. Deze deskundigen zijn gevraagd om ook in de toekomst hun bijdrage te leveren, aangezien de normen moeten worden verfijnd en aangepast aan de nieuwe kennis en de ervaring die is opgedaan door met de normen te werken.

Fig. 1: Verspreiding van wolven en populaties in en rond Midden-Europa**.** Donkere cellen permanentvoorkomen, grijze cellen af en toe voorkomen. Kaart: KACZENSKY et al. 2013. Gegevens uit Polen enDuitsland zijn van 2011 / 2012.

Huidige situatie Polen

2.2 Huidige situatie van wolven in Duitsland

In Duitsland werden wolven in de 19e eeuw uitgeroeid. Echter, wolven hebben een grote potentie om zich snel te verspreiden, nieuwe gebieden te koloniseren of oude verspreidingsgebieden te herkoloniseren. Zwervende dieren kunnen honderden kilometers van hun geboorte roedel wegtrekken en opnieuw gebieden koloniseren waar wolven al lang geleden waren verdwenen. In de tweede helft van de 20e eeuw kwamen meer dan 40 wolven uit Polen naar Duitsland. Zij zijn voornamelijk verschenen in het noordoosten van Duitsland. De meesten werden neergeschoten, terwijl anderen werden gedood door auto-, of spoorwegverkeer (REINHARDT & KLUTH 2007). Het voorkomen van de terugkeer van de wolf was het uitgesproken doel van de Duitse Democratische Republiek, terwijl in de Bondsrepubliek van Duitsland de soort, hoewel afwezig, vanaf 1980 strikt beschermd was (REINHARDT & KLUTH 2007).

Na de Duitse hereniging werd de wolf een beschermde soort in het gehele land. Hoewel wettelijk beschermd, zijn er in de jaren negentig minstens zes wolven doodgeschoten. Het was pas in de eind jaren '90 dat twee wolven erin slaagden om zich in een gebied in Duitsland te vestigen. In 2000 werd het eerste nest van in het wild geboren wolvenwelpen op in gebruik zijnde militaire gronden in Saksen dicht bij de Poolse grens bevestigd (REINHARDT & KLUTH 2007). Dit was het startpunt voor de herkolonisatie.

De vestiging van een tweede wolvenroedel in 2005 markeerde het begin van een snel groeiende populatie. In 2013/2014 is de aanwezigheid van 25 roedels, acht paar wolven en een aantal aanwezige individuen in Duitsland bevestigd. Het grondgebied van één roedel ligt gedeeltelijk in de Tsjechische Republiek. In vier deelstaten werd de reproductie bewezen, terwijl in de afgelopen jaren in vijf andere deelstaten individuele eenlingen zijn aangetoond.

2.3 Eisen vanuit de Habitatrichtlijn

De overkoepelende doelstellingen van de Habitatrichtlijn zijn het bereiken en in stand houden van een "gunstige staat van instandhouding" situatie (FCS) voor alle leefgebieden en soorten van Europees belang, en de bescherming van de biodiversiteit van natuurlijke leefgebieden en van de wilde fauna en flora in de lidstaten (DocHab 04-03/03-rev.3). Om vast te stellen of deze doelstellingen worden bereikt in de individuele gevallen, worden de lidstaten verzocht “om toezicht te houden op de staat van instandhouding van de in artikel 2 bedoelde natuurlijke leefgebieden en soorten met name wat betreft prioritaire habitattypes en soorten" (artikel 11 van de Habitatrichtlijn). Aangezien dat de wolf in de bijlagen II en IV in Duitsland, en in Polen in de bijlagen II en V van de Habitatrichtlijn is opgenomen, is het toezicht op hun staat van instandhouding een verplichting die rechtstreeks volgt uit Art. 11 van deze richtlijn.

2.3.1 Vereiste gegevens

In de "Richtlijnen voor beheerplannen voor populaties van grote carnivoren in Europa" (LINNELL et al. 2008) wordt de term "gunstige staat van instandhouding" (FCS) als volgt gedefinieerd (Hoewel deze richtlijnen niet juridisch bindend zijn, worden zij door de Commissie als beste praktijk beschouwd):

Een populatie wordt als een gunstige staat van instandhouding beschouwd als aan de volgende acht voorwaarden is voldaan:
1 - De populatie is stabiel of neemt toe.
2 –De populatie heeft voldoende geschikt habitat.
3 – Het betreffende habitat behoudt zijn kwaliteit.
4 - De populatiegrootte voor de "Favourable Reference Population" (FRP) is bereikt. (volgens de criteria D of E van de rode lijst van de IUCN).
5 - De grootte van de populatie is gelijk aan of groter dan op het moment dat de richtlijn van kracht werd.
6 - Het "Gunstig Referentie gebied" (FRR) is bezet.
7 - De connectiviteit binnen en tussen de populaties wordt gehandhaafd of verbeterd (bij ten minste één genetisch effectieve immigrant per generatie).
8 - Er is een doeltreffend en robuust monitoringprogramma opgesteld.

Dus, om vast te stellen of de doelstellingen van de Habitatrichtlijn voor een bepaalde populatie zijn gehaald, hebben we gegevens nodig over de populatie grootte en de trends; in de verspreiding (gebied en connectiviteit met andere populaties); over de beschikbaarheid en kwaliteit van geschikt habitat en over de bedreigingen voor de populatie. Om dergelijke gegevens te verkrijgen, moet er een doeltreffend en solide monitoringsprogramma worden uitgevoerd

2.3.2 Rapportageverplichtingen

De belangrijkste bevindingen van de monitoring moeten om de zes jaar aan de Commissie worden gerapporteerd (artikel 17 van de Habitatrichtlijn). Voor een gedetailleerde toelichting op de rapportageverplichtingen hebben wij gebruik gemaakt van de volgende teksten ter ondersteuning van de richtlijn: *"Beoordeling, monitoring en rapportage van Artikel 17 van de Habitatrichtlijn: Toelichtingen en richtlijnen voor de periode 2007-2012. Definitieve versie 2011 en DocHab-04-03/03 rev.3"* .

Gunstige referentiewaarden (FRV) zijn sleutelbegrippen bij de evaluatie van de instandhouding van de soortenstatus. De lidstaten moeten referentie waarden opstellen over de verspreiding en de grootte van de populatie om te kunnen beoordelen of de werkelijke verspreiding en populatie groot genoeg is om te kwalificeren als "gunstig". Gunstige referentiewaarden moeten uitsluitend gebaseerd zijn op wetenschappelijke gronden. Ze kunnen tussentijds worden aangepast omdat onze kennis over een soort in

Praktische definities van gunstige referentie populatie (FRP) en gunstige referentie verspreiding (FRR) zijn ontwikkeld door LINNELL et al. (2008) voor grote carnivoren.

Gunstige referentiepopulatie (FRP): om voor een status van gunstige instandhouding in aanmerking te komen, moet de populatiegrootte de levensvatbaarheid van de soort op lange termijn kunnen garanderen (dezelfde eenheid als die van populatie grootte). Een FRP moet aan de volgende criteria voldoen:

1 - De populatie moet minstens even groot zijn als ten tijde van de Habitatrichtlijn in werking is getreden. EN

2 - De populatie moet minstens even groot zijn als (maar bij voorkeur aanzienlijk groter dan) de minimale levensvatbare populatie (MVP) zoals gedefinieerd door de IUCN levensvatbaarheidscriteria D (>1000 volwassen dieren) of E (risico op uitsterven op basis van een kwantitatieve PVA - levensvatbaarheidanalyse van de populatie - <10 % binnen een periode van 100 jaar). EN
3 - De populatie wordt continu gemonitord door een gedegen monitoringsprogramma.

Gunstig referentie verspreidingsgebied (FRR): het gebied dat nodig is om een populatie in stand te houden die een gunstige staat van instandhouding heeft bereikt (in km², indien mogelijk met GIS-kaart). Een FRR moet aan de volgende voorwaarden voldoen:
1 - groter zijn dan de minimale oppervlakte voor het behoud van de referentiepopulatie
(omdat binnen een FRR niet alle gebieden even geschikt zijn),
2 - de continuïteit van de verspreiding binnen een bepaalde populatie waarborgen,
3 - een goede verbinding tussen de verschillende populaties verzekeren.

Het belang van trendinformatie wordt benadrukt in de teksten die de richtlijn ondersteunen, aangezien de trend wordt beschouwd als een van de belangrijkste parameter onderdelen zoals verspreiding en populatie grootte. Om de kwaliteit van de trendinformatie te verbeteren, moet aandacht worden besteed

de methodologie van de bewakingssystemen. *Trend* is de gerichte verandering van een parameter in een bepaalde tijd. In werkelijkheid kan het moeilijk zijn om in te schatten of er sprake is van een echte trend op korte termijn , of dat er gewoon sprake is van een fluctuatie of een populatie-cyclus Om onderscheid te kunnen maken tussen fluctuaties en trend is een frequente bemonstering noodzakelijk.Om te zorgen voor veelvuldig verzamelde data als basis van trend informatie moeten trends over een periode van 12 jaar worden gerapporteerd.

Het actuele voorkomen is een deel van het verspreidingsgebied en geeft de daadwerkelijk bezette oppervlakte weer. Het is
op een kaart als bezet 10 × 10 km raster (ETRS LAEA 5210 10 km raster) weergegeven. Een manier om de bewoonde oppervlakte te meten is de som van de rastervakken die door de soort worden bezet te nemen..

Het *verspreidingsgebied* kan worden opgevat als een polygoon die de werkelijk bezette gebieden omvat. Echter zal een soort vaak niet zijn gehele verspreidingsgebied bezetten. Het bewoond gebied wordt

gevormd door het opvullen van de openingen tussen de bezette rasters. Niettemin, mogen
de grenzen niet zo ruim worden getrokken rond de werkelijke bezette gebieden , dat deze zich zo ver uitstrekken dat
veranderingen niet langer kunnen worden opgemerkt.. De keuze of twee naast gelegen voorkomens als een of als onderscheidende bewoning wordt weergegeven moet zich richten naar de

ecologische karakteristiek van de soort. Voor grote landzoogdieren wordt een interval van 40 - 90 km aanbevolen.

Op dit moment is er geen overeenkomst tussen de Europese lidstaten over welke bevolkingseenheden

voor elke soort moet worden gebruikt om de omvang van de populatie weer te geven. Het wordt aanbevolen wanneer
mogelijk en zinvol om de eenheid "volwassen individuen" te gebruiken

Hoewel informatie over populatiestructuur en genetica niet expliciet vereist is voor rapportage, wordt aanvaard dat een "bepaalde kennis" van de relevante bevolkingsstructuur een

vereiste is voor de beoordeling van de staat van instandhouding. Opgemerkt wordt dat factoren zoals het ontbreken van of een
zeer trage bevolkingsgroei, een onnatuurlijk hoge sterfte en het gebrek aan voortplanting allemaal tekenen kunnen zijn van een ongunstige bevolkingsstructuur. Daarvoor kan het wel zinvol zijn om te overwegen de

genetische structuur van een populatie voor beoordeling mee te nemen..

Op nationaal niveau moeten verspreidings- en bewoningskaarten worden opgesteld. De kaarten zijn

op basis van ETRS-rasters van 10 × 10 km, geprojecteerd in ETRS LAEA 52 10. Voor elk biogeografisch gebied

waarin de betrokken soort voorkomt, moet een rapport worden opgesteld met de volgende informatie:

Verspreidingsgebied binnen de betrokken biogeografische regio in kwestie
o oppervlaktebereik [km²].
o methode (inventarisatie of statistisch onderbouwde schatting / extrapolatie / deskundige)

schatting)
o korte-termijn trendperiode (gedurende de 12-jarige termijn)
o trendrichting op korte termijn (stabiel / stijgend / dalend / onbekend)
o de korte-termijn trendomvang (optioneel)
o gunstig referentiebereik (in km² met GIS-bestand indien beschikbaar)
o reden voor verandering in vergelijk met de voorgaande verslag periode

Populatie
o schatting van de populatiegrootte (eenheid, minimum, maximum)
o tijdvak (jaar of periode van onderzoek)
o methode (inventarisatie of statistisch onderbouwde schatting / extrapolatie / deskundige)
schatting)
o korte-termijn trendperiode (gedurende de 12-jarige termijn)
o trendrichting op korte termijn (stabiel / stijgend / dalend / onbekend)
o de trendgrootte op korte termijn (facultatief; minimum, maximum, betrouwbaarheidsinterval)
o gunstige referentiebevolking
o reden voor verandering in vergelijk met de voorgaande verslag periode

Habitat
o schatting van de beschikbare habitat oppervlakte [km²].

o tijdvak (jaar of periode van onderzoek)
o methode (inventarisatie of statistisch onderbouwde schatting / extrapolatie / deskundige
schatting)
o kwaliteit van de habitat (goed / matig / slecht / slecht / onbekend)

o korte-termijn trendperiode (gedurende 12-jarige termijn)
o trendrichting op korte termijn (stabiel / stijgend / dalend / onbekend)
o schatting van oppervlakte van geschikt habitat voor de soort [km²] (oppervlakte die geschikt wordt geacht, maar die nog niet bewoond wordt)
o reden voor verandering in vergelijk met de vorige verslag periode.

Actuele belangrijkste bedreigingen (aan de hand van de beschikbare; lijst onder
http://biodiversity.eionet.europa.eu/article17/reference_portal)

Toekomstig potentiele bedreigingen (aan de hand van de beschikbare lijst onder

http://biodiversity.eionet.europa.eu/article17/reference_portal)

Aanvullende informatie

Hier kan als voorbeeld informatie gegeven worden wanneer twee of meer lidstaten het initiatief nemen een gezamenlijke inschatting te maken van de staat van instandhouding. In zo'n geval moet de manier waarop de beoordeling tot stand komt worden uitgelegd, eveneens hoe een gemeenschappelijk management plan voor de soort (als voorbeeld door populatie-beheerplannen) wordt gewaarborgd

Conclusies

Afsluitend wordt de staat van instandhouding van de soort in het betrokken biogeografische gebied, aan

het einde van de verslagperiode, beoordeeld (overeenkomstig bijlage C, toelichtingen & richtlijnen - Rapportage uit hoofde van artikel 17).

Schaal
De biografische regio is de grond voor de ruimtelijke beoordeling van de FCS volgens de FFH richtlijn en daarmee ook de ruimtelijke eenheid voor de rapportage. Omdat de omvang van elk beschermingsplan de totale biologische eenheid van een populatie omvat, bevelen de richtlijnen een beoordeling op populatieniveau aan. Dit is in overeenstemming met de vaststelling van de richtlijn. Populaties moeten als politieke grenzen. In gevallen waarin de populaties grensoverschrijdend zijn, worden de lidstaten aangemoedigd om een gemeenschappelijke evaluatie uit te voeren, maar afzonderlijk verslag uit te brengen (DocHab 04-03/03-).
rev.3).

Conclusies voor de monitoring

Volgens Art. 17 van de richtlijn moet er om de zes jaar worden gerapporteerd.
De monitoring-inspanningen zelf moeten voortdurend en systematisch worden uitgevoerd,
om een duidelijk beeld te krijgen van de staat van instandhouding en van eventuele relevante trends.
Het eindverslag dat bij de Commissie wordt ingediend moet vergelijkbaar en overeenkomen met rapportages van andere landen, om een analyse op EU-niveau mogelijk te maken. Dit vraagt om een standaardisering van de monitoring en de interpretatie van resultaten, zowel op nationaal als internationaal

2.5 Huidige monitoring van wolven in Duitsland

De Bondsrepubliek Duitsland is een federalistisch systeem met een federale regering en 16 deelstaten . De federale regering bepaalt het wettelijke basiskader, en de deelstaten voeren het uit. Grote carnivoren worden beschermd door de federale wetgeving (en ook door de EU-wetgeving) en de federale regering rapporteert aan de Europese Commissie. Sinds de tenuitvoerlegging voor het behoud van grote carnivoren onder de jurisdictie van de deelstaten valt, zijn zij ook verantwoordelijk voor de monitoring van grote carnivoren.(aangeduid met LC = Large Carnivores)

Nationale monitoringsnormen voor LC die door alle deelstaten zijn aanvaard (KACZENSKY et al. 2009) zijn sinds 2009 in Duitsland van kracht. Deze normen houden rekening met de EU

eisen inzake rapportage voor de Habitatrichtlijn en de vergelijkbaarheid van de monitoring gegevens mogelijk te maken binnen Duitsland. Ze zijn ontworpen om LC te documenteren en waarnemingen vergelijkbaar en inzichtelijk te beoordelen.
De normen bepalen hoe de populatie omvang en bewoond gebied op nationale basis worden geschat

Zij beschrijven de monitoringsmethode die geschikt zijn om LC te monitoren en definiëren hoe aanwijzingen van LC moeten worden beoordeelt.
Om dit te doen, worden LC-waarnemingen geclassificeerd op basis van hun verifieerbaarheid in harde feiten, bevestigde waarnemingen en onbevestigde waarnemingen.
Om de oppervlakte van bewoond gebied en de populatie omvang in te schatten worden alleen harde feiten en bevestigde waarnemingen gebruikt.
De standaard normen staan in een monitoringshandboek, waarin in detail wordt beschreven onder welke condities een waarneming zich kwalificeert als zeker bewijs, bevestigde waarneming of onbevestigde waarneming en hoe hard bewijs en bevestigde waarnemingen moeten worden gedocumenteerd.
Deze monitoringnormen werden in 2014 herzien (REINHARDT et al. in voorbereiding). De gebruikte gegevens om het bewoond gebied te bepalen en de schatting van de populatiegrootte worden gepresenteerd en gezamenlijk geëvalueerd in een
jaarlijkse vergaderingen door de verantwoordelijke personen voor LC monitoring in de verschillende deelstaten.
De resultaten van deze jaarlijkse vergaderingen, leveren kaarten van het bewoonde gebied (figuur 5) en de geschatte bevolkingsomvang van wolf en lynx van het afgelopen monitoringsjaar,
geharmoniseerd op nationaal niveau. Dit proces wordt gefaciliteerd door het Bundesamt für Naturschutz.

Algemene mortaliteitsgegevens over de wolf en nieuwe vestigingen van roedels en paren worden jaar

rond verzameld door LUPUS. Deze gegevens worden op verzoek aan de autoriteiten van de deelstaten verstrekt. Deze service maakt recente informatie beschikbaar over de werkelijke wolf situatie tussen de
De verantwoordelijkheid voor het betrekken van instellingen of personen bij de uitvoering van monitoring ligt bij de deelstaten. De monitoring-inspanning en de beschikbare middelen verschillen sterk tussen de deelstaten, net als de monitoringsstructuur. Als regel worden gegevens steeds verzameld en geëvalueerd op
Soms zijn er één of twee deskundigen bij betrokken. Naast het verzorgen van hun eigen veldwerk
Herschrijven naar NL situatie

coördineren deze ervaren personen de activiteiten van opgeleide personen en voeren de evaluatie en analyse van de gegevens uit. Herschrijven naar NL situatie
In andere gebieden worden de meeste gegevens verzameld door getrainde personen alleen, zonder veel coördinatie en begeleiding. Niet altijd zijn ervaren Herschrijven naar NL situatie

personen voor gegevensevaluatie en -analyse beschikbaar. Verschillende deelstaten hebben structuren gecreëerd die het mogelijk maken deskundigheid over de administratieve grenzen heen te verstrekken om zo gebruik te maken van de deskundigheid van
ervaren personen voor grensoverschrijdende gegevens evaluatie. De jaarlijkse nationale vergaderingen zoals hierboven beschreven dient als kalibratieproces om een robuuste schatting van de nationale populatie omvang te maken ondanks de bestaande versnippering van de monitoring

3. Monitoring basics en suggesties
3.1 Terminologie en doelstellingen
Hoewel iedereen bekend lijkt te zijn met het begrip monitoring, wordt het vaak verward met

telling of dataverzameling. Waar een dataverzameling wordt gedefinieerd als een verzameling van kwantitatieve of kwalitatieve gegevens door middel van gestandaardiseerde procedures om in één keer een status te definiëren, betekent monitoring: "een regelmatige en gestructureerde bewaking [reeks van metingen] met het doel om na te gaan of een maatregel in overeenstemming is met een verwacht doel (bv. een bedreigde populatie naar een levensvatbare status", HELLAWELL 1991 *fide* BREITENMOSER et al. 2006).

Monitoring is een proces waarbij de resultaten voortdurend worden vergeleken met het gewenste doel. Alvorens een monitoringprogramma te ontwerpen, moet de doelstelling eerst worden gedefinieerd. Ten tweede moet de nauwkeurigheid en precisie, die nodig is om te beoordelen of het controledoel is bereikt bekend zijn. Zowel de vraag die moet worden beantwoord als de benodigde nauwkeurigheid zullen uiteindelijk de toe te passen controlemethoden bepalen. De analyse en interpretatie van monitoringresultaten in vergelijking met de doelstelling zal de benodigde aanpassingen aangeven om de monitoringdoelstelling te bereiken. (LINNELL e.a. 1998, BREITENMOSER e.a., BREITENMOSER en al.2006).

Met betrekking tot de Habitatrichtlijn is het doel het bereiken en handhaven van een gunstige staat van instandhouding van wolven. Parameters die geschikt zijn voor de beoordeling van het bereiken van dit doel worden gegeven door de rapporteringsvorm, zoals de omvang van de populatie, de populatie trend, verspreiding en verspreidingstrend, habitat, enz.

Voor het monitoren van de ontwikkeling van de populatie is het niet nodig om elke afzonderlijke wolf in de gaten te houden. Om andere redenen kan dit echter nog steeds noodzakelijk zijn, omdat één enkel individu de oorzaak kan zijn van een heleboel problemen. Het kan daarom van essentieel belang zijn om één enkele wolf te monitoren vanuit het standpunt van het management en/of de publieke opinie.

3.2 Methoden voor het monitoren van wolven

Volgens BREITENMOSER et al. (2006) kan passieve en actieve monitoring worden onderscheiden. Passieve monitoring vereist geen origineel veldwerk, maar betekent vooral de inzameling, evaluatie en analyse van informatie die door het publiek door middel van toeval wordt verstrekt. Dit kan gaan om dood aangetroffen wolven, schadeverslagen of directe waarnemingen. Bij de jacht op populaties zou dit ook betrekking hebben op jachtcijfers. Er moet bij het analyseren en interpreteren van deze informatie voor gezorgd worden dat er geen onduidelijkheid ontstaat, omdat deze methoden kunnen leiden tot een vertekend beeld. Sommige doodsoorzaken kunnen bijvoorbeeld gemakkelijker op te sporen zijn (verkeersdoden) dan andere (illegaal doden, natuurlijke ziekten). Bovendien zijn de gegevens die door passieve monitoring worden verzameld wellicht niet geschikt voor alle monitoringsvragen, zo hangen bijvoorbeeld het aantal schademeldingen (van boeren) niet nauw samen met de omvang van de wolvenpopulatie, maar hangen deze meer af van het veehouderijsysteem (KACZENSKY 1996). Het bestaan van één dier dat een onevenredig groot aantal stuks vee heeft gedood vertekent de gegevens sterk (LINNELL et al. 1998).

Actieve monitoring betekent het verzamelen van gegevens specifiek voor een monitoring programma (BREITENMOSER et al. 2006, GESE et al. 2012). Dit omvat veldwerk, maar ook speciale onderzoeken of habitatanalyses. De gegevens worden op een gerichte en systematische manier verzameld om de vertekening tot een minimum te beperken, en de monitoringresultaten kunnen de gestelde vragen direct

3.3. Uitvoerbare methoden voor de monitoring van de Midden-Europese wolf populatie

Het is duidelijk dat het *sporenonderzoek in de sneeuw* de meest voorkomende monitoringmethode voor wolven is. Echter de klimaatomstandigheden in Duitsland en West-Polen maken het vaak niet mogelijk om deze methode systematisch toe te passen. Sneeuwtracking kan dus geen principiele methode worden voor de Midden-Europese populatie. Echter, wanneer de sneeuwcondities het mogelijk maken, zal van de gelegenheid gebruik moeten worden gemaakt om zoveel mogelijk informatie te verzamelen (roedelgrootte, markerende dieren, nieuwe vestigingen, enz.).

Genetische analyses zijn tegenwoordig standaard in de LC-monitoring. De verzameling van genetisch materiaal (uitwerpselen, haren, speeksel verzameld bij prooien) kan het hele jaar door worden gedaan. Sneeuw is geschikt om monsters van de markerende individuen (urine of oestrusbloed) te verzamelen. Genetische methoden moeten op grote schaal worden toegepast bij de monitoring van de Midden-Europese populatie

Sporenonderzoek - het zoeken naar sporen die door grote carnivoren zijn achtergelaten, zoals prenten, drollen, krabsporen of prooidieren - is waarschijnlijk de meest voorkomende monitoringmethode voor LC's (zie KELLY et al.2012, LINNELL et al. 1998). Het kan het hele jaar door worden gedaan onder bijna alle milieuomstandigheden en moet worden gebruikt als een basismonitoringmethode voor deze populatie. Deze kan willekeurig worden uitgevoerd en toont de aanwezigheid/afwezigheid van de soort voor

Akoestische monitoring (uitgelokt huilen) wordt gebruikt voor de detectie van de voortplanting van wolf in de zomer bij veel wolvengebieden. Tot nu toe is de methode met weinig succes toegepast in Duitsland en is de methode met matig succes toegepast in Polen (NOWAK et al. 2007). Het succespercentage (het beantwoorden) is over het algemeen laag met deze methode (FULLER et al. 1988). Daarbij zijn andere methoden zoals cameravallen onderzoeken of genetische analyses meer succesvol gebleken voor de bevestiging van voortplanting van wolven (FABBRI et al.2007, GALAVERINI et al. 2012). Desalniettemin kunnen gevallen waarin gebruik wordt gemaakt van huilen nog steeds redelijke resultaten leveren (LLANEZA et al. 2005). Een recente studie toont aan dat bij het analyseren van een opname van een huilende wolf

Camera trapping is succesvol gebleken bij het monitoren van wolven (GALAVERINI et al. 2012). Door deze methode worden de meeste gevallen van voortplanting bevestigd in Duitsland en West-Polen. Bovendien kunnen gegevens over de minimale roedelgrootte, het onderscheid tussen de aangrenzende roedels en bezet gebied worden verkregen met camera trapping. Enige informatie over individuele lichaamscondities en ziektesymptomen zoals schurft kunnen ook met deze methode worden verkregen.

Telemetrie op zich is geen monitoringsmethode. Het kan echter wel waardevolle informatie opleveren over territoriumgrootte, habitatgebruik of redenen voor sterfte die anders moeilijk te verkrijgen zijn. Telemetriestudies worden vaak gebruikt om de resultaten van een monitoringsprogramma te kalibreren. Het is bijvoorbeeld moeilijk om onderscheid te maken tussen naburige paren of familiegroepen zonder kennis over de territoriumgrootte in een bepaald gebied. Radio telemetriestudies leveren de meest nauwkeurige gegevens, maar zijn meestal beperkt tot kleine gebieden en enkele individuen (BREITENMOSER et al. 2006, FulLER AND FulLer 2012). BREITENMOSER et.a. (2006) bevelen telemetrie aan om lokale monitoringsprogramma's te kalibreren. Echter, aangezien de gegevens over de territoriumgrootte zijn verzameld van alleen maar enkele individuen kunnen deze sterk verschillen (REINHARDT EN KLUTH 2011), en

Gegevens en informatie verkregen zonder origineel veldwerk, zoals toevallige waarnemingen die zijn gerapporteerd door het publiek, dood aangetroffen dieren en dieren die door wolven worden gedood, moeten ook op een gestandaardiseerde manier worden verzameld.

3.4 Gestratificeerde monitoring

Het monitoren van grote carnivoren is een moeilijke taak, omdat toppredators altijd zeldzaam zijn en over grote gebieden zwerven. In de praktijk maken deze beperkingen het bijna onmogelijk om de wolven met dezelfde intensiteit over hun gehele verspreidingsgebied te monitoren, vooral wanneer de populaties groeien. Hiervoor gebruiken veel landen zogenaamde gestratificeerde monitoringsprogramma's (zie BREITENMOSER e.a. 2006 en GREENWOOD EN ROBINSON 2006 voor een gedetailleerde inleiding). Dit betekent dat de monitoring kan verschillen qua intensiteit en methoden op verschillende schalen in ruimte en tijd. Waar op een omvangrijk, lange termijn schaal meer algemene vragen moeten worden beantwoord zoals voorkomen, trends in verspreiding en populatiegrootte, wordt op kleinere schaal meer gedetailleerde informatie verzameld, zoals de grootte van het territorium en de roedelgrootte (nodig om een schatting te kunnen maken van dichtheid), habitatgebruik, het aandeel zwervers of gegevens over de voortplanting. De precieze gegevens die in relatief kleine studiegebieden worden verkregen, zijn nodig voor het kalibreren en interpreteren van de verkregen informatie met minder dure methoden en met minder intensieve inspanningen dan bij een groter gebied (BREITENMOSER et al. 2006, BOITANI et al. 2012).

Coördinatie van monitoring tussen de administratieve niveaus is een eerste vereiste voor een gestratificeerde monitorings-aanpak

4. Voorgestelde normen voor de monitoring van de Centrale Europese wolvenpopulatie

Tijdens een internationale workshop in mei 2013 in Duitsland hebben we ernaar gestreefd om zoveel mogelijk details van de door Polen en Duitsland gebruikte methode om de wolf te monitoren (met betrekking tot de Midden-Europese populatie) *op elkaar af te stemmen* , waarbij in belangrijke mate gebruik is gemaakt van de ervaring en de oplossingen van wolfdeskundigen uit de Alpen (Frankrijk / Piemonte) en Scandinavië (Noorwegen / Zweden). Als gevolg daarvan konden we het eens worden over gemeenschappelijke definities, parameters, (bv. bemonsteringseenheden, bemonsteringsfrequentie) en hoe verschillende eenheden (bv. Roedels, paren, oppervlak van bewoning) moeten worden bevestigd.

In een tweede raadplegingssessie zijn wolfwetenschappers uit beide landen het eens geworden over het gebruik van de SCALP-criteria, waarbij de waarnemingen op basis van hun verifieerbaarheid worden ingedeeld in C1 = harde feiten (foto's, genetische gegevens, dode dieren, enz.), C2 = bevestigde waarneming (bv. sporen, drollen, prooidieren, enz. bevestigd door een ervaren persoon) en C3 = niet-bevestigde waarnemingen (alle waarnemingen die niet kunnen worden bevestigd), zoals aanbevolen door Linnell et al.

In het volgende hoofdstuk wordt in detail uitgelegd hoe de gegevens in verschillende categorieën worden ingedeeld. Waar de aanpak tussen Polen en Duitsland verschilt wordt dit vermeld. De gevolgen van deze verschillen in gegevensevaluatie worden in hoofdstuk 4.3.3 besproken. Het Duitse deel verwijst naar KACZENSKY et al. (2009), herzien door REINHARDT et al. (in prep).

4.1 Beoordeling van wolfwaarnemingen

De SCALP-criteria zijn ontwikkeld in het kader van SCALP (Status en behoud van de Alpine Lynx-populatie), een instandhoudingsinitiatief (www.kora.ch) dat onder andere gestandaardiseerde criteria heeft ontwikkeld voor de interpretatie van gegevens van de lynxmonitoring. In het volgende stukje definiëren we de SCALP-criteria die nodig zijn voor een gestandaardiseerde monitoring van wolven in de centrale Europese populatie.

Er gelden een aantal voorwaarden:

- Voor de evaluatie van de veldgegevens moet ten minste één ervaren persoon beschikbaar zijn.

- "Ervaren" betekent in dit opzicht een uitgebreide veldervaring hebben met de betrokken grote carnivoor soort (zie 4.2).
- Alle waarnemingen moeten worden gecontroleerd op echtheid (d.w.z. de mogelijkheid van bewust bedrog moet worden uitgesloten).

De letter "C" staat voor "categorie". De getallen 1, 2 en 3 hieronder hebben niets te maken met de kwalificaties van de waarnemer; deze worden gebruikt om het niveau van validatie aan te geven.

C1: Harde bewijzen = Harde feiten, d.w.z. bewijzen die ondubbelzinnig de aanwezigheid bevestigen van een wolf (levende vangst, vondst van een dood dier, genetisch bewijs, foto, telemetrische locatie).

C2: Bevestigde waarneming = Indirecte signalen zoals sporen, drollen, prooidieren en wolfsholen, bevestigd door een ervaren persoon als veroorzaakt door een wolf. De ervaren persoon kan ofwel zelf sporen in het veld bevestigen, of op basis van documentatie van een derde partij.
In Polen kan een wolf die door een ervaren persoon onder goede omstandigheden is waargenomen, worden geteld als C2.

C3: onbevestigde waarneming = Alle waarnemingen die niet door een ervaren waarnemer worden bevestigd of waarnemingen die door hun aard niet kunnen worden bevestigd. Voorbeelden in Duitsland omvatten alle waarnemingen zonder fotografisch bewijs (in Polen mogen waarnemingen die door een ervaren persoon worden geteld als C2), alle sporen die te oud, onduidelijk of onvolledig zijn gedocumenteerd, sporen die niet lang genoeg zijn om een duidelijk beeld te geven (bv. een enkelspoor), sporen die om andere redenen niet volstaan om de bevestiging te geven, en alle sporen die niet kunnen worden geverifieerd. Categorie C3 kan worden onderverdeeld in de subcategorieën "waarschijnlijk" en "onwaarschijnlijk".

Vals: valse waarnemingen = waarneming waarvoor een grote carnivoor kan worden uitgesloten als de oorzaak.
Evaluatie niet mogelijk = sporen die niet geëvalueerd kunnen worden vanwege het ontbreken van een minimum aan evaluatie benodigde informatie (bv. meldingen van visuele waarnemingen van sporen of

4.2 Criteria die een "ervaren persoon" karakteriseren

Een persoon wordt als "ervaren" beschouwd als hij of zij al uitgebreide ervaring heeft in

het verzamelen van veldgegevens over wolven. Dat wil zeggen dat hij of zij in de praktijk beoefend is in het herkennen en interpreteren van de sporen die de soort in het veld heeft achtergelaten. Met andere woorden, zo'n persoon moet recentelijk gedurende een aanzienlijke periode deelgenomen hebben aan relevante veldwerkzaamheden in het kader van de nationale of internationale erkende wetenschappelijke wolvenprojecten of monitoringprojecten uitgevoerd met methoden die worden aanbevolen voor het monitoren van wolven in Duitsland of Polen. Bovendien moet een dergelijk persoon bekend zijn met de biologie van de wolf en zijn prooidieren (zowel wilde dieren als vee). Om zijn of haar vaardigheden te wolven, moet een dergelijk persoon de mogelijkheid hebben om de sporen van deze carnivoor op regelmatige basis te zien en te evalueren. Daarnaast is het regelmatig ervaring uitwisselen met andere personen die actief zijn in het monitoren van wolven van grote waarde.

4.3 Aanbevolen data-analyse, interpretatie en methoden

In het volgende hoofdstuk leggen we uit hoe de monitoringgegevens moeten worden geanalyseerd en hoe de resultaten moeten worden geinterpreteerd om (1) te voldoen aan de controle-eisen van de Habitatrichtlijn en (2) om de autoriteiten in staat te stellen om vragen te kunnen beantwoorden die van belang kunnen worden voor beheer en instandhouding. Analyses van de gegevens betreffende het verspreidingsgebied verschillen enigszins tussen Duitsland en Polen (tabel 1). Het belangrijkste verschil is dat Polen er alleen op gericht is om gegevens te genereren over permanentvoorkomen voor de jaarlijkse beoordeling, terwijl in Duitsland ook sporadische gebeurtenissen worden gedocumenteerd. Verschillen tussen permanent en sporadisch voorkomen worden weergegeven wanneer kaarten van opeenvolgende monitoringsjaren in Duitsland boven elkaar worden geplaatst. Rastercellen die slechts één keer gemarkeerd zijn vertegenwoordigen sporadisch voorkomen.

4.3.1 Ruimtelijke analyse - gebied van voorkomen

Twee ruimtelijke populatie indexen (voorkomen en verspreiding) en hun trends beschrijven de ruimtelijke omvang van een populatie. *Voorkomen* heeft betrekking op het gebied dat daadwerkelijk door de soort in kwestie wordt bewoond. Het wordt beschreven in termen van bezette 10 × 10 km rastercellen. In **Duitsland** wordt een rastercel als bezet beschouwd als er ten minste één waarneming in die cel als C1 is gekwalificeerd. Indien geen C1 is verstrekt, zijn ten minste drie C2-sporen nodig.

In **Polen**, waar het doel is om de permanente aanwezigheid van wolven aan te tonen, heeft een rastercel ten minste twee C1 waarnemingen nodig. Als er maar één C1 waarneming geweest is, zijn er ten minste twee extra C2-sporen nodig. Als er geen C1 beschikbaar is, moet er een minimum aan vier C2-sporen zijn, maar niet alleen waarnemingen (zie 4.1) moeten worden verstrekt. Als de voortplanting van de wolf reeds is bevestigd in één rastercel, volstaat één C1 of C2 in naburige rastercel om dit raster als bezet te classificeren. Als het voorkomen van meer dan één wolf werd bevestigd in een cel tijdens het vorige

monitoring jaar, is er slechts één C1 of drie keer C2 nodig in deze cel het volgende jaar om deze te classificeren als bezet.

De C2-sporen voor afzonderlijke rastercellen moeten onafhankelijk van elkaar zijn. Cellen met alleen C3 sporen worden beschouwd als onbezet.

Telemetrie-locaties van niet-gevestigde wolven kunnen een rastercel bezetten zolang het dier zich nog niet vestigt en in de onmiddellijke nabijheid van zijn ouderlijk grondgebied blijft. De rastercellen die tijdens het wegtrekken worden gekruist, worden niet weergegeven op de jaarlijkse verspreidingskaarten. Ze zullen op de nationale Duitse kaarten, die om de zes jaar worden opgesteld en waarop permanente en sporadische

De oppervlakte van het voorkomen wordt jaarlijks geschat. De trend wordt geschat door middel van een lineaire regressie over alle beschikbare gegevens (aantal bezette cellen in de tijd).

Tabel 1: Bepaling van het voorkomen van wolf in een rastercel in Duitsland en Polen
(groen = voorkomen bevestigd = bezet vak; ? = voorkomen niet bevestigd).

figuren invoeren / maken

Fig. 7: Links: Waarschijnlijk het voorkomen van een individu. Rechts: mogelijke aanwezigheid van een soort zonder ondersteunende gegevens. Verduidelijking is vereist. Deze situatie zou het gevolg kunnen zijn van (1) een gebrekkige monitoring (bijvoorbeeld uitgevoerd door onervaren personen) of (2) meldingen van "enthousiastelingen" die eenvoudigweg aannemen dat de soort aanwezig is.

4.3.1.1 Aanbevolen methoden voor het in kaart brengen van het gebied van voorkomen

In een eerste stap vereist het verzamelen van toevallige waarnemingen (passieve monitoring) geen veldwerk. Het gaat om de verzameling, beoordeling en analyse van informatie die is verkregen door toeval - bijvoorbeeld onderzoek van dood aangetroffen wolven, beoordeling van de schade aan vee, het verzamelen van door het publiek gemelde zichtwaarnemingen en het uitvoeren van enquêtes. Deze verkregen gegevens moeten met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd, aangezien ze kunnen worden beïnvloed door systematische discrepanties.
Wanneer onbevestigde gegevens zich ophopen in een gebied waar de wolven nog niet zijn bevestigd, moet een actieve zoektocht naar wolfsporen worden uitgevoerd. Tegelijkertijd is er ook nog altijd een risico dat wolven verward worden met honden. Bovendien hebben wolven de neiging om sterke emoties bij mensen op te roepen en berichten in de media kunnen daarom leiden tot een stroom van "wolfwaarnemingen". Herhaalde waarnemingen kunnen dan "besmettelijk" zijn. Gezien de vele honden in onze landen is het voor de hand liggend dat veel honden - met name wolfachtige rassen zoals husky's of Duitse Herdershond kruisingen - verward worden met wolven. In elk geval is het de taak van de relevante ervaren persoon om te beslissen of een observatie die twijfelachtig lijkt, moet worden opgenomen.
Enquêtes zijn nogal problematisch omdat waarnemingen, sporen of andere soorten van waarnemingen vaak niet correct geïnterpreteerd worden als gevolg van onervarenheid (ELGMORK et al.1976, VAN DYKE AND BROCKE 1987a, b, *aangehaald in* LINNELL et al. 1998).

Elke dode wolf moet volgens een gestandaardiseerde procedure worden onderzocht omdat deze wolven belangrijke informatiebronnen zijn. Aanbevolen wordt om nationale referentie-instituten te bewerkstelligen om volledige analyses van dood aangetroffen wolven uit te laten voeren. Zo is het Leibnitz Instituut voor Zoo- en Wildlife Research (IZW) hiervoor verantwoordelijk in Duitsland. Bij de interpretatie van gegevens, zoals doodsoorzaak of leeftijdsclassificatie, moet men zich ervan bewust zijn dat deze gegevens vrijwel zeker geen willekeurige verspreiding laten zien.

In de meest gebruikte methode voor de bevestiging van de aanwezigheid van wolven worden transecten (bos, wegen, terreinlijnen, rasterlijnen, enz.) van bepaalde vooraf geselecteerde gebieden onderzocht op sporen van wolven (prenten, drollen, prooidieren). Het **onderzoek naar sporen** levert gegevens op met betrekking tot de aanwezigheid of afwezigheid van wolven. Omdat wolven graag drollen op boswegen deponeren ter markering zullen boswegen en -paden herhaaldelijk te voet, met de fiets of met de auto moeten worden onderzocht. Sneeuw is een ideaal medium om de aanwezigheid van wolven te bevestigen. In de laaglandgebieden in Duitsland en West-Polen, is de sneeuwbedekking vaak onvoldoende om systematisch naar sporen te zoeken in de sneeuw. Wanneer de gelegenheid zich voordoet, moet deze onmiddellijk worden geëxploiteerd. Als er een gematigde sneeuwbedekking aanwezig is, kunnen de bos wegen/paden met de auto worden gemonitord. Ter bevestiging moeten de wolven loopsporen voor ten minste 500 meter terug gevolgd worden. In berggebieden is sneeuwtracking alleen te voet of op ski's mogelijk, wat betekent dat er normaal gesproken meer personen nodig zullen zijn om een gebied te doorzoeken dan nodig zou zijn voor een laaglandgebied.

Wanneer de situatie onduidelijk is, kunnen **cameravallen** nuttige hulpmiddelen zijn om de aanwezigheid van een wolf aan te tonen. Zulke vallen kunnen worden opgezet bij waterpoelen, bij eventuele wolvenprooien of langs de wegen en paden waar sporen of drollen zijn gevonden die niet positief geïdentificeerd konden worden. Slechts in zeldzame gevallen kan het gebruik van enkel cameravallen de bevestiging van de wolf door andere middelen vervangen. Het is onwaarschijnlijk dat een wolf gefotografeerd zal worden door een cameraval zonder dat hij eerder sporen of drollen heeft achtergelaten. Daarom heeft het gebruik van cameravallen alleen zin in combinatie met een regelmatig sporenonderzoek.

Kortom: Passieve monitoring alleen is niet voldoende om gebieden van voorkomen betrouwbaar af te bakenen. Desalniettemin moet indirecte informatie die bij toeval wordt verstrekt in de monitoringrapporten worden opgenomen, maar er moet wel op worden toegezien dat deze gegevens zorgvuldig worden geïnterpreteerd omdat ze vaak een vertekend beeld kunnen geven. In de regel zal de bevestiging van wolven in een bepaald gebied alleen maar mogelijk zijn door actieve monitoring. Sporenonderzoek (al dan niet met sneeuw) is de meest geschikte methode voor een dergelijke bevestiging. Het is arbeidsintensief, maar vereist weinig middelen

4.3.2 Demografische analyse - omvang van de populatie

Een nauwkeurige schatting van de populatiegrootte is zeer moeilijk te verkrijgen voor wolven. Wolven leven in familiegroepen (roedels) die over het algemeen bestaan uit de ouders en hun nakomelingen. Niet alleen is het aantal roedels gemakkelijker in te schatten dan het aantal individuele wolven, maar dit is ook betekenisvoller met betrekking tot de staat van instandhouding. Daarom raden wij aan om te werken met populatie indexen zoals het aantal roedels en (geur) markerende paren. Ook raadt de LCIE het documenteren van het aantal roedels aan in plaats van het aantal individuen om de grootte van de wolvenpopulatie te

Voor de rapportage volgens de richtlijn(verslagperiode 2013-2017) moet de grootte van de populatie worden vermeld in volwassen individuen. In het algemeen betekent dit, wat de wolf betreft, een verdubbeling van het aantal wolvenparen en roedels en het toevoegen van het aantal volwassen, alleenstaande wolven dat bekend is. In individuele gevallen, wanneer bekend is dat er meer of minder dan twee volwassen individuen in een roedel leven, kan het aantal worden gecorrigeerd.

Tabel 2: Definities.

Wolf aanwezigheid type in het gebied:

Alleenstaande gevestigde wolf: Alleenstaande wolf die minstens 6 maanden in een gebied woont.
Markerend wolvenpaar: Vrouwtjes- en mannetjeswolf die samen markeren, maar (nog) niet hebben
Roedel (familiegroep). Een groep van meer dan twee wolven die in een territorium leven.
Reproductief roedel (familie groep). Bestaat uit ten minste één volwassen wolf met bevestigde

Leeftijdsklasse van wolven:

Volwassen: ≥22 maanden
Welp: Wolf in zijn eerste levensjaar. Aangezien de meeste welpen worden geboren aan het begin van de maand mei, vindt de overgang van pup naar jaarling plaats op 1 mei
Jaarling: Wolf in zijn tweede levensjaar
Monitoringsjaar: 1 mei tot 30 april

Voor kleine tot middelgrote populaties (ongeveer 50 roedels per management-/monitoringseenheid), wordt er een combinatie van sporenonderzoek (met het gebruik van sporenonderzoek in de sneeuw wanneer mogelijk), het gebruiken van camera vallen en genetische analyses aanbevolen om de territoriumgrootte en populatiegrootte in te schatten. Vanaf een populatiegrootte van ongeveer 50 tot 100 roedels lijkt een gestratificeerde monitoring aanpak redelijk. Echter, voor een dergelijke aanpak is coördinatie en gegevensanalyse over de intra-nationale administratieve grenzen heen vereist. Daarbij moet worden verzekerd dat de referentiegebieden representatief zijn voor het hele gebied.

Een doorlopend systeem zou kunnen worden toegepast om de omvang van grotere populaties met meer dan 100 roedels per beheer/monitorings eenheid te schatten, mits de grootte van het gebied bekend is. Een robuuste schatting van het voorkomen over een groot gebied lijkt haalbaar met een actief netwerk dat betrokken is bij opportunistische monitoring. Ervan uitgaande dat zo'n uitgebreid netwerk van getrainde personen die het hele jaar door het hele verspreidingsgebied waarnemen bestaat, kan een (95%) Kernel dichtheidsschatting van C1 en C2 datapunten worden gebruikt als *verspreiding* voor ruimtelijk stabiele populaties. In gebieden waar de populatie nog steeds groeit, is een actievere sporeninventarisatie mogelijk

Een doorlopend systeem om de grootte van de populatie te schatten bestrijkt het hele verspreidingsgebeid om de drie (of zes) jaar. Hiertoe is het voorkomen verdeeld in drie (zes) delen en wordt de grootte van de populatie (minimumaantal roedels / paren) jaarlijks bemonsterd in een van de drie (zes) compartimenten. Tijdens de 6 jaarlijkse verslagperiode wordt elk gebied tweemaal bemonsterd (of één keer). Een bemonsteringsfrequentie van drie jaar maakt een berekening van de groei over een periode van 12 tot 24 jaar mogelijk. Een gestratificeerde monitoring zou een andere manier zijn om de grootte van de populatie in te schatten (zie hierboven).

De methoden die worden gebruikt om de omvang van de populatie te evalueren en om een onderscheid te maken tussen naburige territoria maken geen onderscheid tussen kleinere en grotere populaties. Een actieve monitoring is voor beide noodzakelijk. Echter, met betrekking tot grotere populaties zal het niet langer mogelijk (of noodzakelijk) zijn om elk detail over het hele gebied te verzamelen. Hier zal de gestratificeerde aanpak worden toegepast.

Jaarlijks moet van een aantal roedels zoveel mogelijk informatie worden verzameld (roedelgrootte, territoriumgrootte, aantal welpen), zelfs voor grotere populaties. Deze gegevens helpen om de populatiedynamiek te begrijpen en zijn nodig om de gegevens in een meer gestratificeerde vorm te

4.3.2.1 Aanbevolen methoden voor het bepalen van de populatiegrootte en het bevestigen van reproductie.

Reproductie

In veel landen wordt door sneeuw tracking in de winter het aantal dieren dat zich samen in het territorium van een roedel bevindt gebruikt om de voortplanting te bevestigen. De meeste van de jaarlingen in deze gebieden zijn echter al vertrokken voor hun tweede winter. In Duitsland is de aanwezigheid van enkele jaarlingen heel normaal (REINHARDT & KLUTH unpubl.). Dit maakt echter de interpretatie van sporen moeilijker. Daarom moet de reproductie worden bevestigd in de zomer en herfst. In midden juni begint een actieve zoektocht naar wolfwelpen sporen in gebieden waar ten minste twee volwassen wolven zijn

Een verzameling van wolvendrollen van april tot september in relatief begrensde gebieden kan wijzen op reproductie. In de buurt van *rendez-vous sites* , kunnen wolvendrollen zich ophopen op boswegen en paden die wolven gedurende deze periode intensiever gebruiken dan de rest van hun territorium (ZUB et al. 2003). In de afgelopen jaren is het gebruik van **cameravallen** in combinatie met sporenonderzoek de meest succesvolle methode voor de bevestiging van de reproductie in Duitsland en West-Polen geweest. Cameravallen worden geplaatst langs boswegen of kruisingen waar wolvensporen en / of sporen van de welpen gevonden zijn (bijv. bij waterplekken). Naarmate ze ouder worden, worden de welpen steeds actiever, waardoor de kans toeneemt dat ze gebruik maken van dezelfde paden als de volwassenen. Sommige ouders veranderen in de zomer meerdere malen van locatie met hun welpen. In dit geval zal het zoeken naar activiteitencentra zich wellicht meerdere malen moeten herhalen en de locaties van de

Het herkennen van de welpen wordt steeds moeilijker naarmate ze ouder worden, dus de monitoring vereist speciale ervaring. In hun eerste winter hebben de meeste welpen een extra pluizige welpenvacht. Voor sommige individuen kan het nog steeds moeilijk zijn om ze correct toe te wijzen als welp of jaarling op basis van foto's alleen. Om in de late winter een onderscheid te kunnen maken tussen de sporen van jaarlingen en de sporen van de welpen zijn er zeer goede omstandigheden en ervaring nodig. In diepe sneeuw is dit bijna

Een andere methode om de voortplanting in de zomer te bevestigen is het uitgelokt **huilen**. (akoestische monitoring). Bij deze methode worden opnames van wolf geluiden afgespeeld of imiteren mensen wolven gehuil en proberen zo antwoord te krijgen van de wolven. Vaak zullen de welpen sneller reageren op dergelijke stimuli, en ze kunnen worden geïdentificeerd als jonge dieren op basis van hun hoogtonige gehuil (NOWAK et al. 2007). Over het algemeen heeft het stimuleren van huilen echter een laag slagingspercentage. Het succes kan zelfs in één en dezelfde regio variëren (MARBOUTIN 2008). Daarom is voorzichtigheid geboden bij relevante interpretatie. Het ontbreken van een reactie betekent niet noodzakelijkerwijs dat er

De voortplanting kan ook worden bevestigd door **genetische analyses**, zij het met enige vertraging. Nogmaals, deze methode is gebaseerd op **sporenonderzoek**, waaronder sneeuw tracking, om voldoende genetische data in een roedel te verzamelen. Maar ook met deze methode zijn er altijd gevallen waarin het onduidelijk blijft of een individu een welp of een jaarling is bij bemonstering.

In Polen kunnen vers opgegraven of gerenoveerde holen die in de zomer of het begin van de herfst worden gevonden ook worden beschouwd als een bevestiging van reproductie. In Duitsland is een hol alleen niet voldoende om de reproductie te bevestigen, zelfs als het hol recente tekenen van graven vertoont. Er zijn verschillende gevallen waarin wolven holen hebben gegraven of geïnspecteerd, maar niet hebben

Kortom: Het bevestigen van de reproductie is meestal een arbeidsintensief proces. Sporenonderzoek in combinatie met het gebruik van cameravallen in de zomer is de meest veelbelovende combinatie geworden onder de condities zoals die zich voordoen in de laaglanden van Polen en in Duitsland. Genetische analyse kan ook helpen om de reproductie te bevestigen, zij het met enige vertraging. Genetische methoden omvatten veel veldwerk voor bemonstering.

Minimale populatiegrootte
Roedels kunnen worden gedetecteerd door middel van sporenonderzoek, sneeuwtracking, cameravallen of genetische analyse. De gevonden sporen moeten duidelijk de aanwezigheid van meer dan twee dieren of de voortplanting bevestigen. Om de aanwezigheid van een wolvenpaar te bewijzen, moeten herhaaldelijk sporen gevonden worden die aantonen dat de dieren samen waren of moeten herhaaldelijk afzonderlijke sporen op dezelfde plek worden gevonden, met tussenposen van ten minste 4 weken tussen individuele waarnemingen/ sporen. Hierbij wordt geprobeerd om gevallen uit te sluiten waarin twee wolven zijn

De laatste jaren is duidelijk geworden dat het steeds moeilijker wordt om onderscheid te maken tussen verschillende roedels als een gebied verzadigd raakt met wolventerritoria. Dit vereist intensieve camera trapping en /of toepassing van genetisch onderzoek. In individuele gevallen kan telemetrie nuttig zijn, maar het is niet mogelijk om alle wolven in een gebied te voorzien van een gps band. Om te faciliteren dat deze territoria goed gemonitord kunnen worden zijn er regels opgesteld op basis van de ervaringen van de afgelopen jaren (tabel 3). Naarmate de jaren verstrijken en meer kennis wordt opgedaan kunnen deze regels

Voor dit soort analyses is het van cruciaal belang om alle gegevens uit de gebieden in kwestie te beoordelen en te interpreteren ongeacht de administratieve grenzen. Zelfs als alle gegevens bekend zijn kan het enkele maanden of zelfs een jaar duren voordat het totale plaatje in elkaar is gezet. Hoe meer details ontbreken, hoe moeilijker de analyse van het totaalbeeld wordt.

Door op deze manier het aantal roedels / paren te meten, wordt een schatting gemaakt van het minimumaantal roedels / paren. De combinatie van sporenonderzoek, cameravallen en genetische analyses lijkt uitvoerbaar, zelfs met een verwachte groeiende populatie de komende jaren.

Voor sommige populaties wordt een minimum- en maximumschatting gegeven van de werkelijke aantallen van wolven aanwezig in het gebied. De minimale roedelgrootte kan worden bepaald op basis van sneeuw tracking of sporen in het zand, camera vallen of intensieve genetische monitoring.

In veel landen wordt de roedelgrootte in de late herfst/winter bepaald door sneeuw tracking. In Duitsland / West-Polen is dit moeilijk vanwege de onzekere sneeuwcondities, maar in de zomer is vaak ook redelijke data te verzamelen. Om te garanderen dat de data te vergelijken is met andere landen is het belangrijk dat de winter en zomer roedelgrootte vastgelegd wordt wanneer mogelijk. De datum van het verzamelen van de informatie is hierbij heel belangrijk.

Om de populatiegrootte in te schatten kunnen analyses van de vangst/ hervangst analyses gebaseerd op genetische gegevens het meest geschikt zijn. Deze methode levert schattingen op van de populatie (minimum, maximum) met betrouwbaarheidsintervallen op basis van dezelfde verhouding. Individuen worden herhaaldelijk "gevangen genomen" en nieuwe individuen worden ontdekt. Met de ontwikkeling van nieuwe genetische methoden, kunnen de laboratoriumprijzen aanzienlijk dalen in de komende jaren waardoor CMR meer haalbaar wordt. De inspanningen die nodig zijn voor het verzamelen van voldoende genetische monsters blijft echter hoog. De bemonsteringsinspanning per territorium moet vergelijkbaar zijn over het verspreidingsgebied .

De vragen die met behulp van genetische analyses worden gesteld, kunnen tussen de twee landen verschillen (REINHARDT et al. 2012). Echter, we raden sterk aan om gezamenlijke genetische monitoring in de grensgebieden toe te passen om zo grensoverschrijdende territoria te kunnen identificeren. Dit omvat alle gebieden aan de Oder-Neisse grens. Om dit te doen moeten ongeveer 5 - 10 monsters per territorium per jaar aan beide zijden van de grens worden verzameld en geanalyseerd. Tot 2013 werden monsters uit zowel Duitsland als West-Polen geanalyseerd in hetzelfde lab, namelijk de Senckenberg Instituut (Gelnhausen, Duitsland). Om de vergelijkbaarheid van de gegevens te verzekeren, raden we aan om in de toekomst ook een gemeenschappelijk laboratorium te gebruiken. Als dit niet mogelijk is, dan moeten de verschillende laboratoria dezelfde protocollen gebruiken en zorgen voor kalibratie die een gezamenlijke gegevensanalyse mogelijk maakt.

Kortom: De combinatie van onderzoeksmethoden (sporenonderzoek, cameravallen, genetische analyses) zijn voldoende gebleken om de minimale populatiegrootte in Duitsland vast te stellen, ondanks de populatiegroei die in de loop der jaren wordt verwacht.

Als een schatting van de populatiegrootte in aantal individuen wordt gevraagd, is intensieve genetische monitoring in het hele gebied waar de soort voorkomt nodig.

4.3.3 Standaardisatie van de gegevensinterpretatie

CEWP (Central European Wolf Population)

Omdat monitoring op de lange termijn zal worden uitgevoerd “om te controleren of een maatregel met een verwacht doel wordt nageleefd"
(zie hoofdstuk 3.1), moeten alle gegevens die in het kader van de jaarlijkse enquêtes worden verzameld, zijn

berekend en opgeslagen in een goed ontworpen database die eenvoudige evaluatie en tussentijdse vergelijkingen mogelijk maakt
Aangezien het CEWP reeds door vier landen (Polen,
Duitsland, Tsjechië, Denemarken) wordt gedeeld, die verschillende talen gebruiken, met verschillende systemen met betrekking tot milieugegevens en verschillende monitoringstructuren, zal het moeilijk zijn om een gezamenlijke database te beheren met alle ruwe gegevens van de hele populatie. Het is echter

sterk aanbevolen dat elk land een nationale database heeft, waar gegevens over de ontwikkeling van de populatiegrootte (aantal roedels, paren en hoe ze werden bevestigd), het gebied van actueel voorkomen, sterftegevallen, enz. wordt opgeslagen. Hieruit kunnen de cumulatieve gegevens worden gegenereerd en gedeeld met de andere CEWP-landen en de gegevens gezamenlijk gecontroleerd worden op de jaarlijkse deskundigen-bijeenkomst.
gegenereerd en gedeeld met andere landen van het CEWP na een gezamenlijke beoordeling van de gegevens

tijdens de jaarlijkse vergaderingen van deskundigen.

Hier volgt de beschrijving van wolf-bewijzen in C1, C2 en C3 van tabel 10 uit het Duitse wolfmonitoringplan, gevolgd door de uitwerking per onderdeel (Handboek wolfmonitoring). Tabel 10 is weergegeven in de tab 'tabel 10'.

6.3.2 Samenvatting Beoordeling Wolf waarnemingen

Tabel 10 vat samen welke wolf waarnemingen door ervaren personen als C1 (duidelijk bewijs) of C2 (bevestigd bewijs) *kan* worden beoordeeld indien zij voldoen aan de in het vorige hoofdstuk genoemde
Als de instructies niet door de deskundigen zelf ter plaatse worden gecontroleerd, is documentatie overeenkomstig de specificaties in hoofdstuk 6.3.1 (protocollen) verplicht.
Bovendien moeten alle C1- en C2-referenties, die de basis vormen voor het in kaart brengen van het bewoond gebied, de omvang van de populatie en het bewijs van de voortplanting, worden gedocumenteerd.
Een accumulatie van C3-indicaties, bij gebrek aan C1 en C2, moet worden aangegrepen als een gelegenheid om de monitoring te intensiveren.
Twee of meer aan elkaar gerelateerde sporen worden gecombineerd tot één gebeurtenis (dataset) gecombineerd. Deze krijgt de hogere SCALP categorie.
Zo wordt bijvoorbeeld de uitwerpselen op een spoor gecombineerd met dit spoor om één evenement te
Als de genetische analyse van het fecesmonster de wolf bevestigt, wordt de gebeurtenis (zowel het spoor als de keutel) geclassificeerd als C1.

Tab. 10: Wolfssporen en hun beoordeling, zie tab tabel 10

6.3 Handboek Wolfsmonitoring
6.3.1 Beoordelen van Wolfwaarnemingen
6.3.1.1 Levende dieren

Levende dieren kunnen wolven zijn, die gevangen zijn voor een onderzoeksproject (bv. voor zenders), gewonde of zieke wolven, zieke of verweesde welpen die tijdelijk onder menselijke zorg worden geplaatst.
Bij wolven bestaat het gevaar van verwarring met honden, met name met Noordse hondenrassen, Tsjecho-Slowaakse, Saarloos wolfhonden en herdershond bastaarden. Daarom moet de identiteit van het individu in kwestie zorgvuldig worden geverifieerd (dit geldt ook voor dode vondsten en foto's, zie hieronder). In het algemeen is het wenselijk om de herkomst van het individu genetisch te verduidelijken.

Levend gevangen wolven worden behandeld volgens een veldprotocol. Er wordt een fotodocumentatie gemaakt en bloed, haar of speeksel wordt afgenomen voor genetische analyse.

C1 - ondubbelzinnige bewijsvoering

Een levende vangst kwalificeert als C1 indien
-het dier werd door een ervaren persoon als wolf geïdentificeerd OF
-Genetische tests bevestigen dat het een wolf is.

vastlegging

-veldprotocol (live-capture wolf protocol), EN
-fotodocumentatie: het hele dier, details van kop, tanden, voorpoten, poten, staart, EN
-het resultaat van genetische tests.

6.3.1.2 Dood gevonden individuen

Dood aangetroffen wolven worden behandeld volgens een veldprotocol. Er wordt een fotodocumentatie gemaakt en bloed, haar of speeksel wordt afgenomen voor genetische analyse. Bovendien wordt het kadaver naar het nationale referentiecentrum voor de controle op dode dieren, DWHC, gebracht om de doodsoorzaak vast te stellen.

C1 - ondubbelzinnige bewijsvoering

Een dood gevonden wolf kwalificeert als een C1 als:
-het dier werd door een ervaren persoon als wolf geïdentificeerd OF
-Genetische tests bevestigen dat het een wolf is.

vastlegging

veldprotocol (doden- en wolvenprotocol), EN
-fotodocumentatie: het hele dier, details van kop, tanden, voorpoten, poten, staart, EN
-Pathologisch rapport,
-Opmerking over waar u zich bevindt, EN
-resultaten van genetisch onderzoek.

6.3.1.3 Foto's en video's van de cameraval

Foto's en video's moeten het dier van opzij of van voren laten zien, bij voorkeur in volledig zicht. Grootte, tekening en verhoudingen van het lichaam, ten minste de kop van het dier moet duidelijk zijn aangegeven. Bij twijfel over de authenticiteit van de registratie moet de locatie worden gecontroleerd om vervalsing zoveel mogelijk uit te sluiten. (Exif file)
Probleem zijn opnames met automatische camera's van derden. Vaak zijn de dieren over de hele lengte afgebeeld, en vooral 's nachts is er nauwelijks iets te zien van de achtergrond. Er moeten echter altijd tal van andere foto's van wilde dieren of valse triggers zijn vanuit hetzelfde gezichtspunt. De aangegeven camerapositie moet in ieder geval worden bezocht en op geloofwaardigheid worden gecontroleerd.

C1 - ondubbelzinnige bewijsvoering

Een foto of video met een fotoval komt in aanmerking als C1 indien
-het dier is van de zijkant of zo volledig mogelijk van voren afgebeeld; de tekening en verhoudingen van het gehele lichaam of tenminste de kop zijn duidelijk zichtbaar of het dier is duidelijk herkenbaar (zenderkraag, wolf met een handicap) EN
-het dier werd door een ervaren persoon geïdentificeerd als een wolf.

C3 - onbevestigd bericht

Foto's of video's waarbij het dier niet als wolf is bevestigd, maar niet kan worden uitgesloten, komen in aanmerking als C3.

vastlegging

-Veldprotocol (fotovalprotocol Wolf)

6.3.1.4 prenten en sporen

Sporen van wolf of hond zijn moeilijk van elkaar te onderscheiden. Een enkel drafspoor of een galopspoor is niet voldoende. Doorslaggevend zijn de voetafdruk *en* het spoor (gang, gedrag) in combinatie met elkaar. Kenmerkend voor wolven is de gesnoerde draf, waarin de prenten bijna als een parelsnoer in een lijn liggen en de achterpoten in de prenten van de voorpoten zijn gezet. Deze energiezuinige manier van lopen is vooral gebruikelijk bij wolven. De staplengte in de gesnoerde draf bij de volwassen wolf is meestal meer dan 110 cm. Aangezien veel honden ook in een gesnoerde draf kunnen lopen, moet een twijfelachtig spoor zo ver mogelijk worden uitgelezen. Tegen de looprichting in.

C2 - Bevestigde waarneming

Sporen van volwassen wolven *kunnen* als C2-waarneming worden beschouwd als aan de volgende voorwaarden wordt voldaan:
-het spoor verloopt gerichten en gelijkmatig in de gesnoerde draf,
-op vaste/vlakke ondergrond / zand/sneeuw minstens 100 m OF
-op zachte ondergrond (prenten ca. 5 cm diep) minimaal 500 m OF
-ten minste 2.000 m in diepe sneeuw (> 10 cm), EN
-de gemiddelde staplengte in een gesnoerde draf is ≥ 110 cm, EN
-de dubbelprenten of, indien meetbaar, de losse prent van de voorpoot ten minste 8 cm lang is zonder
-de nagels zijn sterk ontwikkeld en recht, EN
-De individuele afdrukken en het verloop van het spoor laten geen eigenschappen zien die Wolf twijfelachtig

In uitzonderlijke gevallen kunnen individuen van deze specificaties afwijken (kleinere poten, kortere paslengtes, lopen op drie benen). Sporen van deze individuen kunnen nog steeds in aanmerking komen voor C2 als het spoor definitief kan worden toegewezen aan een bepaalde individu die als wolf is bevestigd.

vastlegging

-De gesnoerde draf wordt gemeten en gedocumenteerd volgens het veldprotocol (Wolf Traceerprotocol):
-De volgende afmetingen moeten ten minste worden genomen:-≥ 3 staplengtes EN
≥ 3 pootafdrukken, indien mogelijk (voor spoorsecties in stap/ schuine draf), lengte (zonder nagels) en breedte van de voorste en achterste prenten, anders de afmetingen van ≥ 3 dubbele dubbelprent groepen.

-fotodocumentatie:-een foto van het spoor in het omringende landschap EN
-een foto van de gang EN
-een foto met een schaal die het mogelijk maakt om de staplengte in te schatten EN
-ten minste vijf foto's van verschillende dubbelprenten in detail, met één schaalverdeling;

indien mogelijk (voor spoorsecties in stap/ schuine draf) foto's van verschillende afzonderlijke prenten met schaalverdeling.

Welpensporen

Welpensporen zijn in de eerste maanden niet te onderscheiden van hondensporen. Hun sporen moeten daarom in de ruimte en in de tijd nauw verband houden met de C1- en C2-waarnemingen van volwassen wolven om als bevestiging van de voortplanting te worden beschouwd.
In de eerste winter lijken de prenten van volwassen en jonge wolven al erg op elkaar. Onder goede omstandigheden kunnen welpenprenten worden onderscheiden door hun dunne, puntige nagels en de prominente teenkussen afdrukken van de prenten van volwassen wolven. Om de aanwezigheid van welpen op basis van de sporen te kunnen bevestigen, is veel ervaring nodig, met name op het gebied van de herkenning van de sporen van de welpen. Een zorgvuldige fotografische documentatie van de typische

6.3.1.5 Prooien

In Europa voeden wolven zich voornamelijk met de wilde hoefdiersoorten die hier worden aangetroffen en met landbouwhuisdieren in sommige landen (bijv. BOITANI 1982, MERIGGI et al. 1991, JEDRZEJEWSKI et al. 2000, CAPITANI et al. 2004). In de Lausitz is het belangrijkste prooi van de wolven het ree, gevolgd door het hert en het wilde zwijn. Hier komen hazen voor met een frequentieaandeel van 4 % in de fecesmonsters (C. WAGNER 2008, WAGNER et al. 2008).
Aanvallen op wilde hoefdieren en landbouwhuisdieren kunnen goede indicatoren zijn voor wolven als ze typische kenmerken hebben. Het is echter vaak moeilijk om een onderscheid te maken tussen wolven en honden als oorzaak, vooral in het geval van aanvallen bij vee. De kadavers moeten daarom zorgvuldig worden onderzocht en gedocumenteerd.
Door analyse van genetische monsters van verse karkassen (moment van aanval < 24 uur) kan de veroorzaker worden geïdentificeerd. Voor dit doel worden bij de bijtplaatsen monsters genomen. Swabmonsters op de voerderplaatsen leiden vaak tot de aaseters en moeten daarom alleen worden genomen als de bijtplaatsen niet meer herkenbaar zijn. De swabmonsters moeten goed gedroogd worden en Dode wilde dieren waarbij de wolf vermoedelijk de oorzaak is, moeten volgens een veldprotocol worden onderzocht en fotografisch worden gedocumenteerd. Om te bepalen hoe het slachtoffer is gedood en welke verwondingen het heeft, moet het worden gevild.

De compensatieregels zijn vaak van toepassing op door wolven aangevallen of gewonde landbouwhuisdieren. Ongeacht het bestaande compensatiesysteem, dat vaak ook een compensatie biedt voor twijfelachtige gevallen, moet bij de controle op deze gevallen dezelfde zorgvuldigheid worden betracht als bij aangevallen wilde dieren. Daarom moeten voor aanvallen bij vee dezelfde gegevens worden Daarom worden aanvallen op vee ook geregistreerd met behulp van een gestandaardiseerd veldprotocol en fotografisch gedocumenteerd. Het is vooral belangrijk om de omstandigheden te verduidelijken, omdat de wolf vaak in een onnatuurlijke situatie terechtkomt (bijvoorbeeld veel prooidieren, die niet vluchten; waakhonden, die hem storen tijdens het eten), die zijn gedrag kunnen beïnvloeden.
In het geval van aanvallen op vee is een protocol de basis voor het deskundigenadvies waarop de schadevergoeding is gebaseerd. In het geval van aanvallen in het wild worden meestal ook protocollen ingevuld om de evaluatie en de daaropvolgende analyses (bv. prooidierkeuze) te kunnen uitvoeren.
C1 - ondubbelzinnige bewijsvoering
Een aanval wordt als C1-bewijs beschouwd als een genetische analyse een wolf op het kadaver heeft
C2 - Bevestigde hint
Aanvallen kunnen als C2-indicaties worden beschouwd indien
-Het karkas volledig is gevild en de typische kenmerken van een wolf aanval toont.
-Goed geplaatste dodelijke beet in de nek (luchtpijp of nek), bij kleine dieren over de rug, die er van buitenaf niet erg bloederig uitziet, maar massale verwondingen onder de huid vertoont.
-Als er andere bijtwonden aanwezig zijn, zijn deze ernstig en kunnen ze worden verklaard door de omstandigheden (bv. grootte van de prooi). Ze worden geplaatst in het bovenste deel van de ledematen (schouder of heupen) of op de nek EN
-Het dier werd ≥ 5 m naar de volgende dekking getrokken EN
≥ 5 kg werden gegeten in de eerste nacht EN
≥ 50% van de beten is in de huid doorgedrongen EN
≥ 50 % van de perforaties door de afzonderlijke tanden hebben een diameter > 3 en< 10 mm EN
-de afstand tussen de hoekperforaties (indien te meten) tussen 4 en 5 cm bedraagt EN
-wanneer verschillende dieren zijn gedood: De dieren met opengescheurde buiken worden ook gegeten; andere dieren zijn gedood, maar niet opengescheurd. EN
het karkas geen wolf-ontypische verwondingen vertoont, zoals beten in de rug, buik, zijkanten, EN
-Het karkas is nog niet in die mate gebruikt dat de typische kenmerken van wolven niet meer te herkennen

De kenmerken van aanvallen aan vee kunnen sterk verschillen van die van aangevallen wilde dieren. Vooral kleine dieren, zoals Kameroen schapen, kunnen ook verwondingen oplopen die bijna nooit voorkomen bij grotere hoefdieren (beten in de rug). In het geval van meervoudige slachtingen moeten ten minste drie karkassen worden gevilt en gedocumenteerd.

Documentatie:

-veldprotocol (karkasregister van wilde of productieve dieren), EN
-fotodocumentatie:

Van het villen:
-een overzicht van de situatie met het hele dier
-ggf. sleepspoor
-Overal zicht op kadavers van beide kanten van het lichaam
-Gegevens: dodelijke beet, verdere verwondingen, knaagsporen, afstand van de hoektand (indien mogelijk).

Na het villen:
-overzicht op kadavers van beide zijden van het lichaam (kadaver en huid)
-Dodelijke beet (karkas en huid)
-Verdere onderhuidse bloedingen
-diameter van tandperforaties met schaalverdeling
-Afstand tussen de hoektanden (indien mogelijk) met schaalverdeling
-eventuele doorgebeten beenderen
-voor C1: resultaten van genetische tests.

6.3.1.6 Uitwerpselen (oplossing)

Wolven deponeren de uitwerpselen vaak direct op paden en kruispunten, vaak blootgesteld op terreinhoogte. De uitwerpselen bevatten haren, vaak grote botfragmenten en andere resten van prooidieren. Normaal hondenvoer bevat dergelijke ingrediënten niet. Aangezien zwerfhonden of wilde honden zeldzaam zijn in Duitsland en Nederland, kunnen wolven uitwerpselen in de meeste gevallen worden geïdentificeerd door zijn bestanddelen en een typische, strikte vleesetersgeur. In de weinige gevallen waarin (grote) honden worden gevoerd met delen van wilde dieren, zijn hun uitwerpselen niet te onderscheiden van wolvenpoep. Uitwerpselen zijn toch een belangrijke bron van informatie, omdat het niet altijd en overal te vinden is, toont het ook de prooi aan. Verse uitwerpselen leveren genetisch materiaal van hun oorsprong en Voor voedselanalyses (bijv. in het Senckenberg Museum für Naturkunde Görlitz) worden de uitwerpselen volgens de documentatie diep gekoeld opgeslagen. Een monster voor genetische analyse wordt eerst genomen uit verse feces met intacte oppervlakte en opgeslagen in een container met 96% ethanol.
De veces van kleine welpen zijn niet te onderscheiden van die van vossen.

C1 - ondubbelzinnige bewijsvoering

Uitwerpselen worden als C1-detectie beschouwd als de genetische analyse heeft bevestigd dat ze afkomstig zijn van een wolf.

C2 - Bevestigde hint

Uitwerpselen kunnen worden beschouwd als een C2 hint als het
grote botfragmenten, tanden of hoeven van evenhoevige bevat, EN/of bestaat bijna uitsluitend uit het haar van wilde hoefdieren EN
-de diameter ≥ 2,5 cm, de lengte ≥ 20 cm is EN
-werd direct op een pad of op een wolvenspoor gevonden (*voorzichtigheid in geval van verdenking van zwerfhonden!*).

vastlegging

-veldprotocol (Wolfdrollen protocol), EN
-fotodocumentatie:

-Overzicht van de positie in het landschap;
-Foto op grote schaal met schaal,
-Aanbevolen wordt de inhoud te identificeren door een ervaren laboratorium.
-voor C1: resultaten van genetische tests.

6.3.1.7 Urine

Territoriale wolven laten vaak urinemarkeringen achter. Ze zijn niet te onderscheiden van hondenmarkeringen. In verband met een spoor geven zij echter de informatie dat het een territoriale wolf is. Daarom wordt bij het documenteren van sporen in de sneeuw altijd aandacht besteed aan urinevlekken en wordt de positie ten opzichte van de voetafdrukken geregistreerd. Jonge wolven hurken zich meestal in het plassen, terwijl de territoriumeigenaren vaak een zijdelingse markering aanbrengen gepaard gaande met een Urine kan alleen worden beschouwd als wolf detectie op basis van DNA analyse (HAUSKNECHT et al. 2006). Sneeuw met urine moet bevroren worden bewaard tot de analyse. Het is zeer moeilijk om voldoende genetisch materiaal te verkrijgen uit urinemonsters die op zanderige grond zijn genomen.

C1 - ondubbelzinnige bewijsvoering

Urine wordt als C1-detectie beschouwd als door genetische analyse is bevestigd dat het afkomstig is van een

Documentatie:

-veldprotocol EN
-Genetisch onderzoek.

6.3.1.8 Haar

Wolfhaar is niet te onderscheiden van hondenhaar. Een microscopisch onderzoek kan alleen bepalen of een wolf (canide) kan worden uitgesloten. Alleen een genetische analyse kan bewijs leveren voor een wolf. Haarstalen worden hiervoor droog in papier opgeslagen.
(voor genetische bepaling is aanwezigheid van een haarzakje voorwaardelijk)

C1 - ondubbelzinnige bewijsvoering

Haarmonsters worden als C1-detectie beschouwd als zij door een genetische analyse zijn bevestigd en afkomstig zijn van een wolf.

Documentatie:

-veldprotocol EN
-Genetisch onderzoek.

6.3.1.9. Waarnemingen

Visuele waarnemingen worden gedocumenteerd in een veldprotocol met de nadere omstandigheden van de waarneming en een beschrijving van het uiterlijk en het gedrag van het dier.
Voor observaties met foto- en videodocumentatie van wolven geldt hetzelfde principe als voor foto's van cameravallen. Namaakproducten moeten zoveel mogelijk worden uitgesloten.
67

C1 - Opsporing

Een visuele waarneming kwalificeert als C1 indien de gemaakte opname (Foto/Video)
-het dier is duidelijk zichtbaar van opzij of zo volledig mogelijk van voren; tekening en proporties van het gehele dierlichaam, of tenminste het voorste gedeelte, zijn duidelijk zichtbaar of het dier is duidelijk herkenbaar (zenderkraag, wolf met een handicap) EN
-het dier werd door een ervaren persoon geïdentificeerd als een wolf.

C3 - onbevestigd bericht

Visuele waarnemingen zonder fotodocumentatie kunnen niet worden bevestigd en kwalificeren daarom als C3-informatie. Visuele waarnemingen met foto's of video's waarbij het dier niet als wolf kan worden bevestigd, maar niet kan worden uitgesloten, kwalificeren ook als C3.

Documentatie:
-veldprotocol (wolfwaarneming protocol)
-Mogelijk foto/video.

6.3.1.10 Huilen
Sommige honden kunnen huilen als wolven. In principe kan het gehuil van een enkel dier dus niet duidelijk aan een wolf worden toegeschreven en kunnen meldingen van huilende wolven niet worden bevestigd. Dit geldt ook als het gehuil is opgenomen op geluidsdragers. Toch kan huilen een waardevolle indicator zijn voor de aanwezigheid van de wolf.
Als roedelgehuil wordt gemeld, vooral bij pups, kan dit een aanleiding zijn om onmiddellijk te zoeken naar sporen en uitwerpselen in het gebied, als de voortplanting in dit gebied nog niet is bevestigd. Indien nodig kan een georganiseerde huilanimatie worden uitgevoerd en kan, indien mogelijk, het antwoord worden
C2 - Bevestigde hint
Huilen kan alleen in aanmerking komen als een C2 hint indien
-Het gehuil van het roedel werd geactiveerd door een huilanimatie onder leiding van een ervaren persoon.
Pas op voor hondenkennels!

Documentatie:
-veldprotocol EN
-Opnemen op een audiodrager.
Waar is dat Engelse protocol? Ook van fotodocumentatie
Duidelijk protocol bij melding?
nu zijn we zelf af en toe op pad geweest. Wie is hiervoor bevoegd? Wat te doen bij gewonde dieren? (bedreigde diersoort kan diegene beslissen over het lot van dit dier?)
? waar staat die? Dan kunnen we die vergelijken met de onze.
Hier moeten we specifieker op in in de Nederlandse situatie omdat 100 meter moeilijk te halen is.
Lengte prent, opp/ hoek/ stand tenen, paslengte, breedte/ stand nagels, continuïteit in het spoor. %overlap in dubbelprenten.
Hij heeft dit als 'scheuren' vertaald (Risse) maar gaat vooral over prooidieren, aanvallen, bijtwonden,
Villen wordt in Nederland niet gedaan?
Regels omtrent hygiëne.
Zijn nu 2 drollen gemeld Bij die eerdere 6 drollen locatie

Voorstel voor NL monitoringsplan wolf

Nederland, Duitsland, Denemarken, Polen en België(Vlaanderen) delen een gezamenlijke wolvenpopulatie - de Midden-Europese populatie. Voor een eenduidige beoordeling van de grootte en duurzaamheid van deze grensoverschrijdende populatie, moeten de onderliggende data uit Duitsland en Polen vergelijkbaar zijn. In 2012 besloten de leden van de Pools-Duitse wolven werkgroep om gemeenschappelijke monitoringstandaarden te ontiwkkelen. Dit is nodig voor een eenduidige interpretatie over de populatiegrootte, het verspreidingsgebied en de respectieve trends van de wolven in beide landen.

De voorgestelde monitoringmethode in dit plan is gebaseerd op de SCALP-criteria uit Duitsland en Polen. De SCALP-crieria classificeren wolf waarnemingen op basis van hun controleerbaarheid en betrouwbaarheid. De beoordeling van de populatiegrootte en het verspreidingsgebied is alleen gebaseerd op harde feiten (C1) en bevestigde waarnemingen (C2). Er zijn nog steeds kleine verschillen in de wijze van interpretatie tussen Duitsland en de andere landen, maar naar verwachting zullen die verschillen in de loop van jaren kleiner worden als er meer ervaring is
met het toepassen en gebruiken van de criteria. Wolf wetenschappers uit Duitsland, Polen komen reeds één keer per jaar bijeen en aangrenzende landen zouden daarbij moeten aanschuiven om verslag uit te brengen over de nationale monitoringresultaten, gezamenlijk de status van mogelijk grensoverschrijdende roedels te bespreken en wat het effect is van de mogelijke verschillen in interpretatie op de uiteindelijke eindconclusies.

Het resultaat van deze bijeenkomsten moet een overzicht zijn van de stand van zaken over de wolf in Midden-Europa, met een gezamenlijke beoordeling van de populatiegrootte en een kaart met het actuele (grensoverschrijdende) verspreidingsgebied. De bijeenkomsten moeten ook worden gebruikt om het monitoringplan te herzien en te evalueren, waarbij rekening wordt gehouden met de verwachte toename van de populatie en de daarmee gepaard gaande toename in de verspreiding. Het wordt aanbevolen dat alle landen met dezelfde Midden Europese wolvenpopulatie, eveneens deel gaan nemen aan deze bijeenkomsten en dezelfde monitoringsnormen hanteren. De eerste contacten daartoe zijn gelegd.

1. Inleiding

De wolven die zich in de laatste twee decennia hebben gevestigd en verspreid over Duitsland, Tsjechië, Denemarken, Nederland en België stammen af van de west Poolse populatie (ten westen van de 18° 08´meridiaan) en worden gerekend tot de Midden-Europese wolvenpopulatie (CEWP) Deze populatie vormt samen met de Frans-Italiaans de twee snelst groeiende wolvenpopulaties in Europa. Het is slechts een kwestie van tijd dat dispergerende individuen uit beide populaties elkaar bereiken en tot genetische uitwisseling komen. De snelle uitbreiding van deze populaties vormt een uitdaging voor haar behoud, het draagvlak in de maatschappij en de monitoring.

In 2012 besloten de leden van de Pools-Duitse wolf werkgroep om opdracht te geven voor de ontwikkeling van gezamenlijke standaarden. Het Duitse federale ministerie van Milieu, Natuur en Behoud van nucleaire veiligheid (BMU) gaf LUPUS - Duits instituut voor wolfmonitoring en onderzoek- een mandaat om "Gezamenlijke monitoringstandards voor de wolf in Polen en Duitsland" met betrekking tot de Midden-Europese wolvenpopulatie te ontwikkelen en daarbij Poolse wolven wetenschappers te betrekken. Omdat [redacted] van de vereniging voor de natuur "Wolf" en [redacted] van de universiteit van Warschau het herstel van de wolf in West-Polen sinds 2001 hebben gemonitord, en [redacted] een lid van het Duits-Poolse wolf werkgroep en het Grote Carnivoor Initiatief voor Europa (LCIE) is, werden zij uitgenodigd om dit deze standaard te schrijven.

In Duitsland zijn de nationale monitoringstandaarden voor grote carnivoren (LC's) in 2009 vastgesteld (KACZENSKY et al. 2009). Deze standaarden zijn door alle Duitse deelstaten aanvaard en zijn in 2014 herzien (REINHARDT et al. in voorbereiding). Het is duidelijk dat de gezamenlijke monitoring standaarden van de wolf in overeenstemming moeten zijn met de reeds bestaande nationale standaarden en idealiter vergelijkbaar met die van andere Europese landen met vastgestelde monitoringprogramma's.

Tegen deze achtergrond werd in mei 2013, in Neustadt / Duitsland, een tweedaagse workshop over grensoverschrijdende monitoring van wolf populaties gehouden. Wolvenmonitoring experts van Frankrijk, Italië, Zweden, Polen en Duitsland namen hieraan deel. De resultaten hiervan werden gebundeld in een verslag over gezamenlijke standaarden voor wolvenmonitoring in Polen en Duitsland. Dit ontwerp werd vervolgens verspreid onder Poolse wolfswetenschappers voor verdere discussie en nadien herzien. In Duitsland werd deze stap achterwege gelaten, omdat de opgestelde gemeenschappelijke standaarden met de nationale monitoringstandaarden overeenkomen. De opmerkingen van de Poolse wolfwetenschappers werden vervolgens gebruikt om de publicatie af te ronden.

Dit eindverslag is gebaseerd op de monitoringstandaarden voor grote carnivoren in Duitsland (KACZENSKY et al. 2009, REINHARDT et al. in prep), met input van Europese deskundigen op het gebied van wolvenmonitoring. Nationale monitoringdeskundigen uit Polen en Duitsland gaven het verslag zijn uiteindelijke vorm. Deze betrokken deskundigen zijn gevraagd om ook in de toekomst hun bijdrage te leveren, aangezien de standaarden moeten worden verfijnd en aangepast aan nieuwe kennis en de ervaringen die zijn opgedaan door volgende deze standaarden te werken.
Fig. 1: Verspreiding van wolven en wolvenpopulaties in en rond Midden-Europa**.** Donkere cellen permanent voorkomen, grijze cellen sporadisch voorkomen. Kaart: KACZENSKY et al. 2013. Gegevens uit Polen enDuitsland zijn van 2011 / 2012.

Inmiddels heeft de populatie zich verder uitgebreid en Denemarken (2012), Nederland (2015) en België (2011) bereikt. Omdat wolf populaties zich niets aan nationale grenzen gelegen laten liggen is het om in Europees verband betrouwbaar en vergelijkbaar te kunnen rapporteren een logisch gevolg dat de methoden van monitoring op elkaar afgestemd worden. Reeds bij vaststelling van het wolvenplan is gekozen voor afstemming. Dit doen wij door de standaard zoals die in Pools – Duits overleg tot stand is gekomen over te nemen en voor de Nederlandse situatie zodanig uit te werken dat mogelijke verschillen en de omgang daarmee helder wordt. Overigens zijn deze methoden geen statisch gegeven, maar blijven voor verbetering en onderlinge afstemming vatbaar. Steeds met het doel om een éénduidige beoordeling van uitkomsten uit monitoring inspanningen te bereiken.
Niet relevant voor NL

2.2. Huidige situatie van wolven in midden Europa

verschenen in het noordoosten van Duitsland. De meesten werden geschoten, terwijl anderen werden gedood door auto-, of spoorwegverkeer (REINHARDT & KLUTH 2007). Het voorkomen van de terugkeer van de wolf was een uitgesproken doel van de Duitse Democratische Republiek (DDR), terwijl in de Bondsrepubliek Duitsland de soort, hoewel afwezig, vanaf 1980 strikt beschermd was (REINHARDT & KLUTH 2007).

Na de Duitse hereniging werd de wolf een beschermde soort in geheel Duitsland. Hoewel wettelijk beschermd, zijn er in de jaren negentig minstens zes wolven geschoten. Het was pas eind jaren '90 dat twee wolven erin slaagden om zich in een gebied in Duitsland te vestigen. In 2000 werd het eerste nest van in het wild geboren wolvenwelpen in de deelstaat Saksen bevestigd (REINHARDT & KLUTH 2007). Dit was het startpunt voor de herkolonisatie van Duitsland.

De vestiging van een tweede wolvenroedel in 2005 markeerde het begin van een snel groeiende populatie. In 2013/2014 is de aanwezigheid van 25 roedels, acht paar wolven en een aantal individuen in Duitsland bevestigd. Het grondgebied van één roedel ligt gedeeltelijk in de Tsjechische Republiek. In vier deelstaten werd de reproductie bewezen, terwijl in de afgelopen jaren in vijf andere deelstaten eenlingen zijn aangetoond. Sedert dien heeft deze ontwikkeling zich voortgezet tot een bekend aantal van 73 roedels en 30 wolf paren eind 2018. De meeste vestigingen hebben in deze periode vanaf de eerste vestiging in de Lausitz in noordwestelijke richting plaats gevonden.
In Denemarken zijn volgens de laatste berichten (pers.med.aug. 2019) een viertal volwassen wolven aanwezig met één worp van zes welpen.

Ontwikkeling in Nederland / Belgie

In augustus 2011 werd bij Duiven, Gelderland een wolfachtig dier langs de snelweg gefotografeerd, waarvan niet met zekerheid kon worden vastgesteld of het een wolf betrof, dat geldt ook voor een aantal waarnemingen in 2014 in Twente. In 2015 loopt de eerste zekere wolf over de grens in Drenthe en verlaat ons land na vier dagen bij de Eemshaven. In 2016 wordt een wolf bij Beuningen, Overijssel poepend gezien en naderhand met behulp van een DNA-analyse bevestigd. Gevolgd door een verkeersslachtoffer op de A28 bij Hoogeveen begin 2017. Vanaf de zomer van 2017 zijn er iedere maand bewijzen van wolf aanwezigheid. Eind 2017 loopt wolvin Naya, onopgemerkt maar goed te volgen door haar gps-halsbandzender door het gehele oosten van Nederland om zich begin januari 2018 te vestigen in Leopoldsburg, België. In 2018 wordt van minimaal elf verschillende Duitse wolven de (kortdurende) aanwezigheid middels DNA vastgesteld. Waarvan twee wolvinnen zich in de zomer kort na elkaar op de Veluwe vestigen. Begin januari 2019 voegt zich een reu bij de noordelijke teef. Met een eerste worp van minimaal vijf welpen tot gevolg. In België vestigt zich in 2018 een wolf van Frans-Italiaanse herkomst zich in de Ardennen en voegt zich in augustus een reu bij Naya. Met ook daar waarschijnlijk een nestje welpen in 2019 tot gevolg.

2.3 Eisen vanuit de Habitatrichtlijn

De overkoepelende doelstellingen van de Habitatrichtlijn zijn het bereiken en in stand houden van een "gunstige staat van instandhouding" situatie (FCS) voor alle leefgebieden en soorten van Europees belang, en de bescherming van de biodiversiteit van natuurlijke leefgebieden en van de wilde fauna en flora in de lidstaten (DocHab 04-03/03-rev.3). Om vast te stellen of deze doelstellingen worden bereikt, worden de lidstaten verzocht “om toezicht te houden op de staat van instandhouding van de in artikel 2 bedoelde natuurlijke leefgebieden en soorten met name wat betreft prioritaire habitattypes en soorten" (artikel 11 van de Habitatrichtlijn). Aangezien de wolf in de bijlage II en IV in Duitsland, Nederland, Belgie en Denemarken en in Polen artikel II en V van de Habitatrichtlijn is opgenomen, is het toezicht op hun instandhouding een verplichting die rechtsteeks volgt uit Art. 11 van de richtlijn.

In de "Richtlijnen voor beheerplannen voor populaties van grote carnivoren in Europa" (LINNELL et al. 2008) wordt de term "gunstige staat van instandhouding" (FCS) als volgt gedefinieerd (Hoewel deze richtlijnen niet juridisch bindend zijn, worden zij door de Commissie als beste praktijk beschouwd):

Dus, om vast te stellen of de doelstellingen van de Habitatrichtlijn voor een bepaalde populatie zijn gehaald, zijn gegevens nodig over de populatiegrootte en de -trends; in de verspreiding (gebied en connectiviteit met andere populaties); over de beschikbaarheid en kwaliteit van geschikt habitat en over de bedreigingen voor de populatie. Om dergelijke gegevens te verkrijgen, moet er een doeltreffend en solide monitoringsprogramma worden uitgevoerd

De belangrijkste bevindingen van de monitoring moeten om de zes jaar aan de Commissie worden gerapporteerd (artikel 17 van de Habitatrichtlijn). Voor een gedetailleerde toelichting op de rapportageverplichtingen hebben wij gebruik gemaakt van de volgende teksten ter ondersteuning van de richtlijn: *"Beoordeling, monitoring en rapportage van Artikel 17 van de Habitatrichtlijn: Toelichtingen en richtlijnen voor de periode 2013-2018. Definitieve versie 2017"* .

de methodologie van de monitoringssystemen. Een t*rend* is de gerichte verandering van een parameter in een bepaalde tijd. In werkelijkheid kan het moeilijk zijn om in te schatten of er sprake is van een echte trend op korte termijn, of dat er gewoon sprake is van een fluctuatie of een populatie-cyclus. Om onderscheid te kunnen maken tussen fluctuaties en trend is een frequente bemonstering noodzakelijk.Om te zorgen voor veelvuldig verzamelde data als basis van trend informatie moeten trends over een periode van 12 jaar worden gerapporteerd.

Het actuele voorkomen is een deel van het verspreidingsgebied en geeft de daadwerkelijk bezette oppervlakte weer.
Het wordt opgebouwd uit waarnemingen met xy-coördinaten, en op kaart weergegeven op het niveau van uurhokken (5 x 5 km). De xy coordinaten kunnen in ieder gewenst raster worden weergegeven. Voor de EC rapportage gaat het om het ETRS LAEA 5210 10x10 km raster.
Het *verspreidingsgebied* kan worden opgevat als een polygoon die de werkelijk bezette gebieden omvat. Echter, een soort zal niet vaak zijn gehele verspreidingsgebied bezetten. Het bewoond gebied wordt

gevormd door het opvullen van de openingen tussen de bezette rasters. Niettemin, mogen de grenzen niet zo ruim worden getrokken rond de werkelijke bezette gebieden, dat deze zich zo ver uitstrekken dat
veranderingen niet langer kunnen worden opgemerkt. De keuze of twee naast gelegen voorkomens als een of als onderscheidende bewoning wordt weergegeven zal in de Nederlandse situatie niet relevant zijn

omdat wij middels DNA al nauwkeurig individuen kunnen toewijzen en daarmee een zeer nauwkeurig beeld zullen verkrijgen van het gehele verspreidingsgebied.

Op dit moment is er geen eenduidige afspraak tussen de Europese lidstaten over welke bevolkingseenheden

Aanbevolen keuze: volwassen individu (argumentatie: 50 % sterfte eerstejaars, reproductieve betekenis van 1e jaars nihil)

Genetica heeft enorme potentie om informatie te achterhalen en bewijzen. Daarom wordt genetica zoveel als mogelijk toegepast. Het aantal drollen dat verzameld moet worden wordt niet genoemd in de Duitse standaard. Praktijk advies is minimaal 15 drollen per territorium per jaar, voor het vaststellen van het territorium. En 40 te verzamelen drollen voor het bepalen van nieuwe vestigingen, verschuivingen ed. De kern kan met 1 x per jaar bemonsterd worden, de focus moet vooral gelegd worden op de rand van het territorium. Dit heeft het grootste belang in communicatie(maatschappelijk), aantonen van wolven per kwartaal. Hoewel informatie over populatieopbouw en genetica niet expliciet vereist is voor rapportage, wordt aanvaard dat een "bepaalde kennis" van de relevante populatieopbouw een
vereiste is voor de beoordeling van de staat van instandhouding. Opgemerkt wordt dat factoren zoals het ontbreken van of een
zeer trage populatiegroei, een onnatuurlijk hoge sterfte en het gebrek aan voortplanting allemaal tekenen kunnen zijn van een ongunstige populatieopbouw. Daarvoor kan het wel zinvol zijn om te overwegen de

genetische structuur van een populatie voor beoordeling mee te nemen. Van de populatie en haar samenstelling wordt jaarlijks bekeken hoe deze zich ontwikkelt en of zich bijzonderheden voordoen.

o oppervlakte [km²].
o methode (inventarisatie of statistisch onderbouwde schatting / extrapolatie / inschatting deskundige)
Voorkeur: Inventarisatie, daar leent ons dichtbevolkt land zich voor en levert de EC betrouwbaarder data.
In Nederland integrale telling. Obs van vrijwilligers/ mensen in het veld.

o de korte-termijn trend populatiegrootte (optioneel)
Waarnemingen op basis van coordinaten, laten zich makkelijk aan GIS koppelen. RD
o reden voor verandering in vergelijking met de voorgaande verslag periode

Het minimum baseren op feiten, op basis daarvan een schatting van totaal

baseren op inventarisatie

o reden voor verandering in vergelijking met de voorgaande verslag periode

expert judgement kwaliteit leefgebied (art 17) Schatting onderbouwen met bekende data (C1 en C2 wolf)
status prooidieren (afschot,ziekte)

Voorkeur: inventarisatie, zie boven

Hiervoor parameters definiëren zoals: rust, dekking, voedselaanbod, drinkwater, oppervlakte obv literatuur, tellingen prooidieren)

zie 'parameters' hier boven textueel

Voorstel tot regulier contact met onze buurlanden, toetreding tot bestaand referentie overleg (Duitsland, Benelux en Frankrijk)

BIJ12 kan gemandateerd opdracht geven voor werkzaamheden die door derden in dit kader worden verricht.
Bij grensoverschrijdende territoria (provinciaal/nationaal) zal de betrokken provincie(s) de monitoring met partijen afstemmen. In het internationale geval, zal Nederland voor haar rapportage een eigen opgave doen, onder vermelding van de internationale samenwerking naar vorm en inhoud.
De coördinatie van monitoringsactiviteiten tussen deskundige instellingen en personen zal een taak worden van het "wolvenloket" onder gebracht bij BIJ12
De voor EU-rapportage vereiste monitoring kan door provincies aangevuld worden met specifieke monitoring op relevante onderdelen. Een goed voorbeeld daarvan zijn de niet gevestigde wolven, waarvan de maatschappelijke impact relatief groot is. Terwijl hun status in de rapportage minimaal is.
Voor specialistische werkzaamheden waarvoor BIJ12 niet over de deskundigheid beschikt kan samengewerkt worden met instanties en personen.

Een vergadering waarbij de waarnemingen die als basis voor de verslaglegging worden geevalueerd door betrokken deskundigen wordt door BIJ12 jaarlijks gefasciliteert/belegt. De uitkomsten zullen ook dienen als kalibratie van de verkregen resultaten

3. Monitoring en monitoringsmethodieken

evaluatie en analyse van informatie die door het publiek door middel van toeval wordt verstrekt. Dit kan gaan om dood aangetroffen wolven, schadeverslagen of directe meldingen en waarnemingen. Bij de jacht op populaties zou dit ook betrekking kunnen hebben op jachtcijfers. Er moet bij het analyseren en interpreteren van deze informatie voor gezorgd worden dat er geen onduidelijkheid ontstaat, omdat deze methoden kunnen leiden tot een vertekend beeld. Sommige doodsoorzaken kunnen bijvoorbeeld gemakkelijker op te sporen zijn (verkeersdoden) dan andere (illegaal doden, natuurlijke ziekten). Bovendien zijn de gegevens die door passieve monitoring worden verzameld wellicht niet geschikt voor alle monitoringsvragen, zo hangen bijvoorbeeld het aantal schademeldingen (van boeren) niet nauw samen met de omvang van de wolvenpopulatie, maar hangen deze meer af van het veehouderijsysteem (KACZENSKY 1996). Het bestaan van één dier dat een onevenredig groot aantal stuks vee heeft gedood vertekent de gegevens sterk (LINNELL et al. 1998).

Ons dichtbevolkte en intensief gebruikte land leent zich goed voor passieve monitoring. Door goede coaching van het publiek, kan de graad van betrouwbaarheid van waarnemingen verhoogd worden en door gebruik te laten maken van de hoge verzadigingsgraad van mobiele telefoons. Deze bieden mogelijkheden tot het vastleggen van beeld, gekoppeld aan gps locatie en kunnen direct melden. Het gebruik van een app zou dit proces éénduidig kunnen maken en stroomlijnen. Een groot nadeel blijft de intensieve beoordeling van de resultaten, nodig ter validatie. Passieve monitoring levert, naast veel ogen in het veld, echter op veel vragen niet de juiste antwoorden of geen antwoorden. Daardoor blijft deskundig veldonderzoek noodzakelijk. Passieve monitoring heeft meer een signalerende functie waar iedereen aan kan bijdragen. Actieve monitoring, wordt uitgevoerd aan de hand van protocollen door experts.

Het is duidelijk dat elders in Europa *sporenonderzoek in de sneeuw* de meest voorkomende monitoringmethode voor wolven is. Echter de klimaatomstandigheden in Nederland maken het vaak niet mogelijk om deze methode systematisch toe te passen. Sneeuwtracking kan hier dus geen basismethode worden. Echter, wanneer de sneeuwcondities het mogelijk maken, moet van de gelegenheid gebruik worden gemaakt om zoveel mogelijk informatie en detaillering te verzamelen. (roedelgrootte, markerende dieren, nieuwe vestigingen, enz.).Regulier alternatief is het zoeken naar sporen op zand- en kleibodems die daarvoor zeker geschikt zijn. De verstoring van voetsporen door intensief recreatief gebruik beïnvloedt in negatieve zin het vinden van betrouwbare spoorlengte. Iedere goede omstandigheid kan hiervoor benut worden. *) zie aanbeveling

Genetische analyses zijn tegenwoordig standaard in de monitoring van grote roofdieren. De verzameling van genetisch materiaal (uitwerpselen, haren, speeksel verzameld bij prooien) kan het hele jaar door worden gedaan. Sneeuw is geschikt om monsters van de markerende individuen (urine of oestrusbloed) te verzamelen. Genetische methoden worden bij voorkeur op grote schaal toegepast bij de monitoring van de Midden-Europese populatie

Akoestische monitoring kan experimenteel en ter aanvulling gebruikt worden, het heeft zich als zelfstandige methode voor onze contreien nog niet bewezen. Bovendien is de akoestische vervuiling door de veelvuldige aanwezigheid van honden een onberekenbare bron van valsmeldingen. Aanbevolen wordt om dit alleen als signaleringsfunctie te gebruiken.

Camera vallen vormen een waardevol instrument bij het verkrijgen van aanvullende gegevens en bewijzen van aanwezigheid. Ze kunnen bij deskundige plaatsing kenmerken registreren als geslacht, zwangerschap, zogend of aanwezigheid van welpen. De methode bewijst zichzelf optimaal bij de toepassing door goed getrainde onderzoekers.

In het bijzondere geval dat een wolf verdacht wordt van afwijkend, niet te tolereren gedrag, kan het aanleggen van een gps-halsbandzender daarvoor bewijzen leveren en is het individu en zijn verrichtingen te volgen. Ook maakt het door nauwkeurige tijd- en plaatsbepaling mogelijk maatregelen te nemen tegen een dergelijk individu. Het vangen en verdoven is overigens geen eenvoudig proces en dient deskundig te gebeuren en vergt in alle gevallen speciale toestemming in verband met wet- en regelgeving. Bij genezen na aanrijding bestaat er een kans op mogelijke 'probleemwolf' dan is zenderen een optie. Bij voorkeur is hiervoor permanent een zender beschikbaar.

niet overnemen

niet overnemen

niet overnemen

niet overnemen

Er is in midden-Europa (sinds 2013) afstemming over de methode om de wolf te monitoren (met betrekking tot de Midden-Europese populatie) met gemeenschappelijke definities, parameters, (bv. bemonsteringseenheden, bemonsteringsfrequentie) en hoe verschillende eenheden (bv. Roedels, paren, oppervlak van bewoning) moeten worden vastgelegd.

Onderdeel hiervan is het gebruik van de SCALP-criteria, waarbij de waarnemingen op basis van hun verifieerbaarheid worden ingedeeld in C1 = harde feiten (foto's, genetische gegevens, dode dieren, enz.), C2 = bevestigde waarneming (bv. sporen, drollen, prooidieren, enz. bevestigd door een ervaren persoon) en C3 = niet-bevestigde waarnemingen (alle waarnemingen die niet kunnen worden bevestigd) (Linnell et al. 2008).

In het volgende hoofdstuk wordt in detail uitgelegd hoe de gegevens in verschillende categorieën worden ingedeeld. Waar de aanpak tussen landen verschilt wordt dit vermeld. De gevolgen van deze verschillen in gegevensevaluatie worden in hoofdstuk 4.3.3 besproken. Het Duitse deel verwijst naar KACZENSKY et al. (2009), herzien door REINHARDT et al. (in prep).

"Ervaren" betekent in dit opzicht een uitgebreide veldervaring hebben met de wolf (zie 4.2).

In dit hoofdstuk leggen we uit hoe de monitoringgegevens moeten worden geanalyseerd en hoe de resultaten moeten worden geinterpreteerd om (1) te voldoen aan de eisen van de Habitatrichtlijn en (2) om overheden in staat te stellen om vragen te kunnen beantwoorden die van belang kunnen worden voor beheer en instandhouding. Analyses van de gegevens betreffende het verspreidingsgebied verschillen enigszins tussen landen (tabel 1). Het belangrijkste verschil is dat Polen er alleen op gericht is om gegevens te genereren over het permanente voorkomen voor de jaarlijkse beoordeling, terwijl in Duitsland ook sporadische gebeurtenissen worden gedocumenteerd. Verschillen tussen permanent en sporadisch voorkomen worden weergegeven wanneer kaarten van opeenvolgende monitoringsjaren in Duitsland boven elkaar worden geplaatst. Rastercellen die slechts één keer gemarkeerd zijn vertegenwoordigen sporadisch voorkomen. Voor Nederland is sporadisch voorkomen relevant (schadegevallen onder invloed van zwervende wolven) en wordt dit geregistreerd.

Twee ruimtelijke populatie indexen (voorkomen en verspreiding) en hun trends beschrijven de ruimtelijke omvang van een populatie. *Voorkomen* heeft betrekking op het gebied dat daadwerkelijk en actueel door de soort in kwestie wordt bewoond. (vestiging). Terwijl *verspreiding* het totale gebied weergeeft waar de soort (incidenteel) is waargenomen. Het wordt beschreven in termen van bezette 10 × 10 km rastercellen. Conform **Duitsland** wordt een rastercel als bezet beschouwd als er ten minste één waarneming in die cel als C1 is gekwalificeerd. Indien geen C1 is verstrekt, zijn ten minste drie C2-sporen nodig.

In **Polen**, waar het doel is om de permanente aanwezigheid van wolven aan te tonen, heeft een rastercel ten minste twee C1 waarnemingen nodig. Als er maar één C1 waarneming geweest is, zijn er ten minste twee extra C2-sporen nodig. Als er geen C1 beschikbaar is, moet er een minimum aan vier C2-sporen zijn, maar niet alleen zichtwaarnemingen (zie 4.1) moeten worden verstrekt**.** Als de voortplanting van de wolf reeds is bevestigd in één rastercel, volstaat één C1 of C2 in naburige rastercel om dit raster als bezet te classificeren. Als het voorkomen van meer dan één wolf werd bevestigd in een cel tijdens het vorige

Het verzamelen van toevallige waarnemingen (passieve monitoring) vereist geen specifiek veldwerk. Het gaat om de verzameling, beoordeling en analyse van informatie die is verkregen door toeval - bijvoorbeeld onderzoek van dood aangetroffen wolven, beoordeling van de schade aan vee, het verzamelen van door het publiek gemelde zichtwaarnemingen en het uitvoeren van enquêtes. Deze verkregen gegevens moeten met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd, aangezien ze kunnen worden beïnvloed door systematische discrepanties.
Wanneer onbevestigde waarnemingen cumuleren in een gebied waar aanwezigheid van een wolf nog niet is bevestigd, dan moet een actieve zoektocht naar wolfsporen worden uitgevoerd. Tegelijkertijd is er ook altijd een risico dat wolven verward worden met honden. Bovendien hebben wolven de neiging om sterke emoties bij mensen op te roepen en berichten in de media kunnen daarom leiden tot een stroom van "wolfwaarnemingen". Herhaalde waarnemingen kunnen dan "besmettelijk" zijn. Gezien de vele honden in ons land is het voor de hand liggend dat veel honden - met name wolfachtige rassen zoals husky's en wolfshonden worden verward met wolven. Het is aan betrokken validatoren om te beslissen of een observatie die twijfelachtig lijkt, moet worden opgenomen.

Elke dode wolf moet volgens een gestandaardiseerde procedure worden onderzocht, omdat deze wolven belangrijke bronnen van informatie zijn. Aanbevolen wordt om instituten aan te wijzen voor het onderzoeken van dood aangetroffen wolven. Bij de interpretatie van gegevens, zoals doodsoorzaak of leeftijdsclassificatie, moet men zich ervan bewust zijn dat deze gegevens zo gestandaardiseerd mogelijk worden vastgesteld. De taakverdeling in Nederland is als volgt. Het Dutch Wildlife Health Center (DWHC) voert sectie/onderzoek aan dood aangetroffen wolven uit. Naturalis bewaart wolven in geconserveerde of opgezette toestand. DNA materiaal wordt op twee plaatsen bewaard, bij Naturalis en bij Wageningen Environmental Research.

De meest gebruikte methode om de aanwezigheid van wolven vast te stellen is door het aflopen van transecten (bos, wegen, terreinlijnen, rasterlijnen, enz.) in vooraf geselecteerde gebieden en daarbij te speuren naar sporen van wolven (prenten, drollen, prooidieren). Het **onderzoek naar sporen** levert gegevens op met betrekking tot de aanwezigheid of afwezigheid van wolven. Omdat wolven graag drollen op boswegen deponeren ter markering zullen boswegen en -paden herhaaldelijk te voet, met de fiets of met de auto moeten worden onderzocht. Sneeuw is een ideaal medium om de aanwezigheid van wolven te bevestigen. Echter, in Nederland, Duitsland en West-Polen, is de sneeuwbedekking vaak onvoldoende om systematisch naar sporen te zoeken in de sneeuw. Wanneer de gelegenheid zich voordoet, moet deze onmiddellijk worden gebruikt. Als er een geringe sneeuwbedekking aanwezig is, kunnen de bos wegen/paden met de auto worden gemonitord. Ter bevestiging moeten de wolven loopsporen voor ten minste 500 meter terug gevolgd worden. In gebieden waar sneeuwsporen alleen te voet gezocht kunnen worden, betekent dat er meer personen nodig zullen zijn om een gebied af te zoeken.

Toepassing van een getrainde hond

Een speciale manier van spoorzoeken is het inzetten van een getrainde hond. Onderzoek heeft aangetoond dat het aantal gevonden uitwerpselen met 30% kan stijgen ten opzichte van gevonden exemplaren door een getrainde spoorzoeker zonder hond. Speciaal de verse uitwerpselen werden betrouwbaar door de hond gevonden. Het is niet zo dat aanwezigheid zonder hond niet aangetoond kon worden, maar zeker in het geval dat er verse keutels voor DNA analyse verlangd worden, kan de inzet van een getrainde hond tot significant betere resultaten leiden. Ook kunnen honden getraind worden op (voor mensen in regel onwaarneembare) geurvlagen en urinesporen. Vooral geschikt voor actieve monitoring van nieuwe locaties. De beschikking over een getrainde hond is afhankelijk van vrijwilligers en hun inzet.

Een andere toepassing waarbij een getrainde hond zijn nut kan bewijzen, is in het geval dat een wolf wordt aangereden, en gewond toch wegloopt. Dan kan een hond helpen bij het nazoeken. Dit dient uiteraard voor de veiligheid van hond en begeleiders door ervaren mensen te gebeuren. Per casus deskundig bepalen of dit wordt ingezet.

Wanneer de aanwezigheid van wolf onduidelijk is, kunnen **cameravallen** nuttige hulpmiddelen zijn om de aanwezigheid van een wolf aan te tonen. Zulke vallen kunnen worden opgezet bij waterpoelen, bij eventuele wolvenprooien of langs de wegen en paden waar sporen of drollen zijn gevonden die niet positief geïdentificeerd konden worden. Slechts in zeldzame gevallen kan het gebruik van enkel cameravallen de bevestiging van de wolf door andere middelen vervangen. Het is onwaarschijnlijk dat een wolf gefotografeerd zal worden door een cameraval zonder dat hij eerder sporen of drollen heeft achtergelaten. Daarom heeft het gebruik van cameravallen alleen zin in combinatie met een regelmatig sporenonderzoek. Door de veelvuldige inzet van camera-vallen voor uiteenlopende doelen kunnen wolven ook bij toeval worden geregistreerd. Wij gaan er van uit dat deze informatie het Wolvenmeldpunt via bestaande kanalen bereikt.

Kortom: Passieve monitoring alleen is niet voldoende om gebieden van voorkomen betrouwbaar af te bakenen. Desalniettemin moet indirecte informatie die bij toeval wordt verstrekt in de monitoringrapporten worden opgenomen, al moet er wel op worden toegezien dat deze gegevens zorgvuldig worden geïnterpreteerd omdat ze vaak een vertekend beeld kunnen geven. In de regel zal de bevestiging van wolven in een bepaald gebied alleen maar mogelijk zijn door actieve monitoring. Sporenonderzoek (loopsporen en drollen) is de meest geschikte methode voor een dergelijke bevestiging. Het is arbeidsintensief, maar vereist weinig middelen.

Voor een schatting van de populatiegrootte wordt uitgegaan van populatie indexen zoals het aantal roedels en (geur) markerende paren. Ook raadt de LCIE het documenteren van het aantal roedels aan in plaats van het aantal individuen om de grootte van de wolvenpopulatie te bepalen. Wolven leven in familiegroepen (roedels) die over het algemeen bestaan uit de ouders en hun nakomelingen. Niet alleen is het aantal roedels gemakkelijker in te schatten dan het aantal individuele wolven, maar dit is ook betekenisvoller met betrekking tot de staat van instandhouding.

Territorium: Een gebied wat gemarkeerd wordt door minimaal één gevestigde wolf.

Een doorlopende monitoring…

Een doorlopende monitoring om de grootte van de populatie te schatten bestrijkt het hele verspreidingsgebied om de drie (of zes) jaar. Hiertoe is het voorkomen verdeeld in drie (zes) delen en wordt de grootte van de populatie (minimumaantal roedels / paren) jaarlijks bemonsterd in een van de drie (zes) compartimenten. Tijdens de 6 jaarlijkse verslagperiode wordt elk gebied tweemaal bemonsterd (of één keer). Een bemonsteringsfrequentie van drie jaar maakt een berekening van de groei over een periode van 12 tot 24 jaar mogelijk. Een gestratificeerde monitoring zou een andere manier zijn om de grootte van de populatie in te schatten (zie hierboven).

De methoden die worden gebruikt om de omvang van de populatie te volgen en om een onderscheid te maken tussen naburige territoria maken geen onderscheid tussen kleinere en grotere populaties. Een actieve monitoring is voor beide noodzakelijk. Echter, met betrekking tot grotere populaties zal het niet langer mogelijk (of noodzakelijk) zijn om elk detail over het hele gebied te verzamelen. Hier zal de gestratificeerde aanpak worden toegepast.

De reproductie moet worden bevestigd in de zomer en de herfst. In midden juni begint een actieve zoektocht naar wolfwelpen sporen in gebieden waar ten minste twee volwassen wolven zijn gevestigd.

De voortplanting kan ook worden bevestigd door **genetische analyses**, zij het met enige vertraging. Nogmaals, deze methode is gebaseerd op **sporenonderzoek**, om voldoende genetische data in een roedel te verzamelen. Maar ook met deze methode zijn er altijd gevallen waarin het onduidelijk blijft of een individu een welp of een jaarling is bij bemonstering.

gebaseerd op genetische gegevens het meest geschikt zijn. Deze methode levert schattingen op van de populatie (minimum, maximum) met betrouwbaarheidsintervallen op basis van dezelfde verhouding. Individuen worden herhaaldelijk "aangetoond" en nieuwe individuen worden ontdekt. Met de ontwikkeling van nieuwe genetische methoden, kunnen de laboratoriumprijzen aanzienlijk dalen in de komende jaren waardoor CMR meer haalbaar wordt. De inspanningen die nodig zijn voor het verzamelen van voldoende genetische monsters blijft echter hoog. De bemonsteringsinspanning per territorium moet vergelijkbaar zijn over het verspreidingsgebied .

De vragen die met behulp van genetische analyses worden gesteld, kunnen tussen de landen verschillen (REINHARDT et al. 2012). Echter, we raden sterk aan om gezamenlijke genetische monitoring in de grensgebieden toe te passen om zo grensoverschrijdende territoria te kunnen identificeren. Dit omvat alle leefgebieden die grensoverschrijdend zijn. Om dit te doen moeten ongeveer 5 - 10 monsters per territorium per jaar aan beide zijden van de grens worden verzameld en geanalyseerd. Monsters uit Duitsland en een aantal omliggende landen worden centraal geanalyseerd in hetzelfde lab, namelijk het Senckenberg Instituut (Gelnhausen, Duitsland). Om de vergelijkbaarheid van de gegevens te verzekeren, raden we aan om in de toekomst ook een gemeenschappelijk laboratorium te gebruiken. Als dit niet mogelijk is, dan moeten de verschillende laboratoria dezelfde protocollen gebruiken en zorgen voor kalibratie die een gezamenlijke gegevensanalyse mogelijk maakt.

De tabel is opgenomen in de tab 'tabel 4.3.3. regel 1095

Nog GOED vertalen en corrigeren. (op inhoud nagekeken, geconstateerde verschillen Duitsland-Polen zijn in

Wolfssporen en beoordeling

6.3 Handboek Wolfsmonitoring
6.3.1 Beoordelen van Wolfwaarnemingen

Dood aangetroffen wolven worden behandeld volgens een veldprotocol. Er wordt een fotodocumentatie gemaakt en bloed, haar of speeksel wordt afgenomen voor genetische analyse. Bovendien wordt het kadaver naar het nationale referentiecentrum voor de controle op dode dieren, DWHC, gebracht om de doodsoorzaak vast te stellen.

Sporen van wolf of hond zijn moeilijk van elkaar te onderscheiden. Een enkel drafspoor of een galopspoor is niet voldoende. Doorslaggevend zijn de voetafdruk *en* het spoor (gang, gedrag) in combinatie met elkaar. Kenmerkend voor wolven is de gesnoerde draf, waarin de prenten bijna als een parelsnoer in een lijn liggen en de achterpoten in de prenten van de voorpoten zijn gezet. Deze energiezuinige manier van lopen is vooral gebruikelijk bij wolven. De staplengte in de gesnoerde draf bij de volwassen wolf is meestal meer dan 110 cm. Aangezien veel honden ook in een gesnoerde draf kunnen lopen, moet een twijfelachtig spoor zo ver mogelijk worden uitgelezen. Tegen de looprichting in.

Tekstueel	Inhoudelijk
x	
x	
	organiseren van jaarlijks verifieren van wolvenwaarnemingen
	organiseren van jaarlijks verifieren van wolvenwaarnemingen
x	

x

eruit

x

eruit

eruit
eruit

eruit

x

x

x

x

x

x

x

x

x

Tekstvoorstel

Welke doelstellingen liggen ten grondslag aan het monitoringsplan?

De eisen moeten afgestemd zijn op een nieuwere versie (2017)
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x

x

actuele voorkomen opbouwen uit xy coordinaten

verspreidingsgebied aantonen obv DNA

x
x

x

x

uitgaan van volwassen individu

x

x

voorstel voor genetica

x

x

x

verspreidi
ngs- en
bewonings
kaarten?

Inhoudelijke reactie graag aanleveren, hoeft niet besproken te worden

x

x
x
x

x
x
x
x
x

x
x

x

x
x
x
x
x

x

x
x

x

x

x
x
x

x
x
x
x
x
x

x
x
x

x

x

x

x
x
x
x
x
x

x
x

x
x
x
x
x
x
x
x

x

x

x

x

x

x

x

x

x

x

x

x

x

x

x

x

x

Voorstel voor NL partijen

Voorstel voor NL partijen

Voorstel voor NL partijen

Voorstel voor NL partijen

Voorstel voor NL partijen

Voorstel voor NL partijen

x
x
x

x

x
x
x zie ook tab 'monitoringdoelen'

x
x

x
x

x
x
x
x

Toevoeging opnemen

x

	Diverse methoden en voorkeuren van actieve monitoring reeds beschreven voor Gelderland. Suggestie: Overnemen waar relevant.
tekst over genetica eerst	Sneeuwtracking niet als basismethode voor monitoring, ander sporen-werk kan ondersteunen
	Genetische analyse is de basismethode voor monitoring
	akoestische monitoring niet als basismethode
	cameravallen inzetten

zenderen

Ook voor dit onderdeel zou een app met gestandaardiseerd format zijn diensten kunnen bewijzen.

Deze methode is geschikt als men grote aantallen roedels, 50 - 100 moet beoordelen in een stabiele situatie. Deze methode is ongeschikt bij groeiende populaties en komt voor ons niet in aanmerking.

Op NL van toepassing gemaakt

Op NL van toepassing gemaakt

x

x
x

x
x

x

x

x

Letterlijk overnemen

Letterlijk overnemen

Letterlijk overnemen

Letterlijk overnemen

Letterlijk overnemen

Letterlijk overnemen

x
x

x

x

x

Voorstel voor uitgangspunten NL situatie

Cf Duitsland

x

x

x

x

x

x

x

x

x

x

x

x

x

x

instituten aanwijzen

x

voorstel voor aanvulling met getrainde hond
voorstel voor aanvulling met getrainde hond

voorstel voor aanvulling met getrainde hond

x

x

x

x

x

x

voorstel om duitse definities over te nemen

x

x

x

x

x

x

x

x

x

vooruitkijken maar meer dan 50 roedels nu al opnemen?

Kiezen tussen Duitse tekst en voor NL specifiek gemaakte tekst

x

x

zie ook
609

x Kiezen tussen Duitse tekst en voor NL specifiek gemaakte tekst: sneeuwtracking noemen of ni

weglaten?

x

x
x

x

x

x

x

x

x

Niet relevant voor NL? weglaten?

Voorstel om nog tekst op te nemen over de afstemming met Frankrijk.

x

x

x

conform Duitsland

ımiddels "glad gestreken".)

vertaald ingevoegd DK

x

x

x

x
x
x
x
x

x
x
x

x

x
x

x Toelichting bron

x
x
x

x

x

x

x

x
x

x

x
x
x
x
x
x

x

x

x

x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x

x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x

x

x
x
x

x
x
x
x

x

x
x
x
x

x
x

x
x
x
x
x
x
x
x
x
x

x
x
x
x

x
x
x
x
x
x
x
x
x

x
x

x

x

x

x

x

x

x

x
x

x

x

x
x
x
x
x
x

x
x
x
x
x
x

x
x
x

x

x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x
x

x

x
x
x

x
x
x

x
x

x
x
x
x

x
x
x
x
x
x
x

x

x
x
x
x
x
x
x
x

x
x
x

x
x
x
x
x
x

x

x
x
x
x
x

x
x
x
x

x
x
x
x
x
x

x

x
x
x

x
x
x
x
x
x
x

x
x
x

x
x
x
x

et?

Parameter	**Methode**
Gebied van voorkomen	Sporenonderzoek, cameraval, genetische analyse
Populatie grootte	Sporenonderzoek, cameraval, genetische analyse, sneeuwtracking
Onderscheid maken tussen verschillende territoria	Sporen onderzoek, genetische analyse, cameraval, telemetrie
Roedel grootte	Sporenonderzoek (nadruk op prenten), sneeuwtracking, genetische analyse, cameraval
Reproductie	Sporenonderzoek (nadruk op prenten van welpen), sneeuwtracking, genetische analyse, cameraval, uitgelokt huilen

Duitsland
Eén onafhankelijke C2* melding per 10x10 hok per jaar

Minstens één C1 of twee onafhankelijke C2* waarnemingen. Als er een spoor van 2 km gedocumenteerd wordt is deze ene C2 melding voldoende

Om een paartje aan te tonen is één C1 of C2* nodig waarin territoriaal markering te zien is. Zonder markering zijn twee C1 of C2* waarnemingen nodig met een tussenpauze van minimaal 4 weken.
Een gevestigde wolf toon je aan door in 6 maanden minimaal twee C1 waarnemingen of 3 onafhankelijke C2* waarnemingen
Reproductie is aangetoond in beide territoria tegelijkertijd of

Reproductie is aangetoond in mei-juli tenminste 10 km uit elkaar of
één van de territoria is bekend door telemetrie of
Mogelijk omdat individuen makkelijk te herkennen zijn (cameraval) of
Genetische analyse
De minimale roedelgrootte kan bevestigd worden met één C1 of C2***

Tenminste één welp moet vastgesteld zijn met één C1 of

Twee onafhankelijke C2* sporen of
Een lacterende teef is vastgesteld met C1

C1
Levend vangsten

Dood vondsten
DNA-bewijs (ook alleen haplotype)
Gecontroleerde foto's/video's (zowel van fotovallen als van visuele observaties) van uitstekende kwaliteit
telemetrie lokalisaties

*zonder DNA bewijs
Bron: wolfmonitoringplan Duitsland, Duitse versie, tabel 10

C2

Typisch wolvenspoor in gesnoerde draf (minstens 100/500/2000 m, afhankelijk van de ondergrond)

Typische wolvendrol op wegen of aan het wolvenspoor

Typische wolfkill

Koorhuilen, uitgelokt door afgespeeld wolvengehuil

C3
Een enkel wolvenspoor

Sporen in andere gang dan gesnoerde draf
Sterk benutte kill
Typische wolvendrol, niet op een weg of aan een wolfspoor

Haar*
Urine*
Huilen*
Zichtwaarneming zonder foto/videobewijs in zeer goede kwaliteit

Overige aanwijzingen, die door ontoereikende documentatie
geen bewijs van wolf kunnen vormen

Fase	Doel	wanneer
1	Aanwezigheid aantonen	Passieve monitoring (meldpunt) Bij melding mogelijk C2 spoor: prenten, drollen, prooidier.
1	Aanwezigheid aantonen	Actieve monitoring. Bij aanhoudende waarnemingen in één gebied.
2,3,4	Aanwezigheid aantonen	Om aan te tonen dat de wolf in het gebied blijft.
2,3,4	Territorium gebruik	Territorium in kaart brengen
3,4	Reproductie	Bewijs van reproductie
3,4	Roedel grootte	Minimale roedelgrootte aantonen

Methode	Tijd van het jaar
Veldonderzoek. Verzamelen dna	Gehele jaar Gehele jaar
Veldonderzoek Cameraval Dna verzamelen	Gehele jaar Gehele jaar
Veldonderzoek Cameraval Dna verzamelen	Gehele jaar Gehele jaar X at drollen
Veldonderzoek Cameraval Dna verzamelen *Telemetrie	Hele jaar door Hele jaar door X at drollen
Veldonderzoek Cameraval Akoestisch	Jan feb, vanaf juli April mei juni juli Mei juni juli
Veldonderzoek Cameraval Dna verzamelen	Gehele jaar Gehele jaar Vooral nov dec jan

Date : 3-10-2019 15:42:40
From : "[redacted]@bij12.nl
To : "[redacted]@ipo.nl
Subject : BIJ12 Richtlijn wolvenschade in de schapenhouderij
Attachment : Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij met bijlagen.pdf;image002.png;

Beste [redacted],

Er is een nieuwe richtlijn voor wolvenschade in de schapenhouderij door BIJ12 vastgesteld.
Daarom wil ik graag de IPO Werkgroep Natuurwetgeving bijgaand in kennis stellen van het resultaat.

Dit is vandaag nog op de BIJ12 website bekend gemaakt zie: https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/faunaschade-informatie-per-diersoort/wolf/

Per 1 oktober 2019 heeft BIJ12 een nieuwe richtlijn vastgesteld, voor de taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij. De richtlijn bestaat uit elf uitgangspunten voor de uitvoering van de taxatie, waardebepaling van schapen en het verlenen van tegemoetkomingen. Namens de provincies zet BIJ12 de richtlijn in voor het verlenen van een tegemoetkoming in wolvenschade in de schapenhouderij. De DNA-monsternames en taxaties aan schapen worden door BIJ12, of in opdracht van BIJ12, door Wiberg Taxaties B.V. uitgevoerd.

Waardebepaling van de wolvenschade aangericht aan schapen
Het bepalen van de waarde van gedode en gewonde schapen is afhankelijk van factoren zoals ras, geslacht, leeftijd, dracht, gebruiksdoel, stamboek, wel of niet biologische bedrijfsvoering, de gezondheidsstatus van het bedrijf of van het individuele dier. De waardebepaling van de schapen is geactualiseerd op basis van de laatste gegevens. Ook geeft de richtlijn aan welke schade wel en niet voor een tegemoetkoming in aanmerking komt.

Richtlijn
Op verzoek van BIJ12 heeft de Gezondheidsdienst voor Dieren (GD) en de Wageningen University & Research (WUR) advies uitgebracht. Op basis hiervan heeft BIJ12 de richtlijn vastgesteld. De richtlijn is voorzien van drie bijlagen: het taxatierapport, advies WUR-richtlijn Waardebepaling Stamboekschapen en advies GD Taxatie bij wolvenschade aan schapen in Nederland.

Met vriendelijke groeten,

[redacted]

[redacted] Faunazaken
[redacted] Maatschappelijke Adviesraad Faunaschade

Leidseveer 2, 3511 SB Utrecht | www.bij12.nl

T +31 (0)85 486 22 22 | F +31 (0)85 486 22 33

M +31 (0) 6[redacted] | E [redacted]@bij12.nl

BIJ 12 | Werkt voor provincies

Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij

Richtlijn van BIJ12 ten behoeve van de taxatie en het verlenen van een tegemoetkoming in wolvenschade in de schapenhouderij

---

Inleiding
Het bepalen van de waarde van gedode schapen is afhankelijk van meerdere factoren zoals ras, geslacht, leeftijd, dracht en stadium van de dracht, gebruiksdoel (slacht, fokkerij, melkproductie), wel of niet opname in stamboek, wel of niet biologische bedrijfsvoering, gezondheidsstatus van het bedrijf (zwoegerziektevrij, CL-vrij, scrapieresistent) of van het individuele dier (scrapieresistent met genotype ARR/ARR). Daarnaast is er discussie met de sector over welke factoren die onderdeel zijn van de waardebepaling meegenomen moet worden.

BIJ12 heeft daarom aan de Wageningen University & research (WUR) en aan de Gezondheidsdienst voor Dieren (GD) advies gevraagd. Zie bijlage 2 en 3 bij deze richtlijn, aan deze advies-bijlagen kunnen geen rechten worden ontleend. Op basis daarvan heeft BIJ12 in deze richtlijn, prijzen en berekeningsmethodiek vastgesteld. Zie bijlage 1 bij deze richtlijn.

Richtlijn
BIJ12 hanteert, op basis van het Interprovinciaal Wolvenplan, beleidsmatig de volgende uitgangspunten voor de uitvoering van de taxatie, waardebepaling van schapen en het verlenen van tegemoetkomingen:

1. BIJ12 is gemandateerd om te beslissen op aanvragen voor een tegemoetkoming bij wolvenschade en draagt ook zorg voor voorlichting over schadepreventie;

2. De dierhouder is verantwoordelijk voor een goede bescherming van zijn dieren;

3. Een dierhouder met dood of verwond vee die een wolf als veroorzaker vermoedt dient binnen 24 uur na de gebeurtenis hiervan melding te doen bij BIJ12;

4. Een tegemoetkoming wordt verleend indien het dier met zekerheid of zeer waarschijnlijk door een wolf is gedood;

5. Tot 1 januari 2022 wordt voor schade door wolven een tegemoetkoming verleend, ongeacht of er preventieve maatregelen zijn gebruikt om de wolf op afstand te houden;

6. Tegemoetkoming in wolvenschade geldt voorlopig voor zowel bedrijfsmatige houders als voor hobbydierhouders;

7. Alleen de directe schade komt in aanmerking voor tegemoetkoming; dit houdt in dat vervolgschade en bijkomende schade niet voor een tegemoetkoming in aanmerking komen;

8. Indien de schade is veroorzaakt door de wolf komen, in afwijking van het onder punt 7 genoemde, (ook) de volgende (bijkomende) schade en/of kosten voor een tegemoetkoming in aanmerking:

    a. Taxatiewaarde van het gedode dier. Indien bijzondere factoren een rol spelen zal dit met bewijslast dienen te worden aangetoond.
    b. Dierenartskosten bij een verwond landbouwhuisdier tot maximaal de taxatiewaarde van het dier. Dit betreft de kosten voor het eerste bezoek, zoals voorrijkosten en onderzoekskosten van de dierenarts en dient te worden aangetoond door een factuur. Wanneer het dier na behandeling alsnog overlijdt, dan bedraagt de hoogte van de tegemoetkoming maximaal twee keer de taxatiewaarde: tegemoetkoming in de dierenartskosten plus de taxatiewaarde van het dier;
    c. Voorrij- en afvoerkosten van een kadaver naar Rendac, aangetoond door bewijsmateriaal (factuur).

d. Geleden schade door optreden van abortus mits binnen twee weken bewijsbaar aangetoond. Bijv. door het gebruik van 'dekblokken' en een langjarige administratie van de verwerpingen.
e. Gederfde melkproductie (minus de niet gemaakte kosten) op een melkschapenbedrijf. Mits bewijsbaar aangetoond.

9. Zonder uitputtend te kunnen zijn (de positieve lijst is bepalend voor wat wel wordt vergoed) is het voor alle duidelijkheid goed om te vermelden waar geen tegemoetkoming voor kan worden verkregen. Bij12 ziet deze kosten als vervolgschade en dergelijke (indirecte) kosten worden in principe niet vergoed. Dit betreft o.a.:
   a. Herstel van (door schapen of wolven) beschadigde omheiningen of andere zaken (uren en materialen).
   b. De tijd die de veehouder kwijt is om de wolvenschade af te handelen.
   c. Dierenartskosten die worden gemaakt om alle dieren te controleren op verwondingen of te scannen bij dracht controle. Ook pathologische onderzoek wordt niet vergoed.
   d. Kosten gemaakt voor 'aangekochte dieren' zoals aanschaf, importkosten, aanvoerkosten, quarantaine e.d. M.a.w. 'de aanschafwaarde' wordt in principe niet gehanteerd bij de waardering. BIJ12 gaat uit van de waarde die de dieren in het normaal economisch verkeer hebben (KWIN waardetabellen).
   e. Eveneens is niet voorzien in de mogelijkheid dat een losgebroken schaap (na de aanval van een wolf) een straat op zou kunnen rennen en hier ongelukken zou kunnen veroorzaken.

10. Bepaling taxatiewaarde van het dier:

    De waarde tabel schapenhouderij van Wageningen Economic Research wordt door zowel de Gezondheidsdienst voor Dieren (GD) als Wageningen University & Research (WUR) gezien als het beste uitgangspunt. Het doel hiervan is een waarderingssysteem voor schapen dat een reële waardering van de dieren geeft, juridisch robuust, transparant is en voldoende draagvlak heeft in de sector. Het basis uitgangspunt is een waardering conform marktprijzen. Deze waarde tabel is in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) gemaakt en wordt landelijk gebruikt (bijv. ook in het kader van besmettelijke dierziekten). En is in overleg met taxateurs en de sector, door Wageningen Economic Research opgesteld. BIJ12 sluit daarbij aan. Jaarlijks vindt een update plaats, zodat met actuele cijfers snel een waarde tabel met marktconforme waarden kan worden gemaakt.

    De WUR-richtlijn Waardebepaling Stamboekschapen vormt daarbij de basis om tot een meer specifiekere waardebepaling te kunnen komen. Op basis hiervan kan een berekening worden uitgevoerd voor de waardebepaling van de onderscheiden dieren. Op deze basis is BIJ12 gekomen tot een Taxatierapport waarin via een Excel berekening de waardebepaling en prijsvorming voor de taxatie tot stand komt.

    Met betrekking tot de waardebepaling van de 10% of 1 % norm zal de beslissing over de evt. toekenning hiervan door BIJ12 genomen worden na advisering van verschillende adviseurs.

    Dit taxatierapport is onderdeel van deze richtlijn. Zie bijlage 1.

11. Onderstaande prijzen worden gehanteerd bij de berekening van de tegemoetkoming:

Tabel Norm-waarden van schapen

Waardebepaling van schapen (€) voor taxatie bij verlies door wolven

Omschrijving	Leeftijd/geslacht gewicht	Waarde	
		ooi	ram
Lam slacht/weide	0 - 4 wkn	35	45
Lam slacht/weide	5 - 10 kg	55	65
Lam slacht/weide	10 - 15 kg	75	85
Lam slacht/weide	16 - 19 kg	95	105
Lam slacht/weide	20 - 21 kg	100	112
Lam slacht/weide	22 - 25 kg	-	120
Lam slacht/weide	> 25 kg	-	125
Lam fokkerij[1)]	< 1 jaar	100	125
Schaap[1)]	1 x gelamd of 1 - 5 jaar	150	200
Schaap[1)]	6 - 9 jaar	125	200
Schaap[1)]	> 10 jaar	100	200
[1)] **Toeslagen/kortingen:**			
stamboek		+50	+50
zwoegervrij		+25	+25
dubbel ARR		+25	+25
stamboek ras[2)]	< 1 jaar	+/-25	+/-25
	1 x gelamd of > 1 jaar	+/-50	+/-50
top 10% stamboek		+50-200	+100-400
10 beste lammeren regio-/nationale keuring	< 1 jaar	+50-100	+50-100
(reserve-)kampioen	> 1 jaar	+100-250	+100-250
overig waardevol stamboek genotype		+50	+50
dracht[3)]		totaal waarde * 1,20	

[2)] Stamboekdieren behorende tot de rassen (Blauwe) Texelaar, Charolais, Suffolk en Hampshire Down krijgen de toeslag. Stamboekdieren behorende tot heideschapen en de rassen met een gemiddeld volwassen gewicht van de oolen < 50 kg krijgen een korting. Niet genoemde rassen krijgen geen toeslag.

[3)] De waarderingsfactor van de dracht neemt voor elk tiende lam boven een gemiddelde worpgrootte van 2 met éénhonderste toe. Bijvoorbeeld een gemiddelde worpgrootte van 3,1 resulteert in de waarderingsfactor van 1,31.

Bron: Wageningen Livestock Research

Bovenstaande tabel is gebaseerd op KWIN-V Wageningen Livestock Research.

Bijlagen:

1. Taxatierapport 'Prooidier door wolf'
2. Rapport WUR-richtlijn Waardebepaling Stamboekschapen – Wageningen University & Research, mei 2019.
3. Rapport Taxatie bij wolvenschade aan schapen in Nederland – Gezondheidsdienst voor Dieren, mei 2019.

Bijlage 1

Behorende bij de Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij

Protocol wolf specifiek beoordeling prooi BIJ12/Faunazaken (veldformulier)

Veldgegevens wolfsprooi specifiek

NDFF volgnummer (later in te vullen):			
Verricht door/Waarnemer:			
Waarnemingsdatum:			
Tijd:			
Coördinaten: X:		Y:	
Plaats:			
BRS/UBN nummer (bij landbouwhuisdieren)			
Oormerken			
Transpondernummer			
Vertegenwoordiger Faunazaken (bij gehouden dieren)			
Omschrijving vindplaats (weiland, tuin, bos,dekking, anders):			

Prooi

Soort prooi/aantal	
Geslacht prooi/aantal	
Conditie prooi (bijv. geschat aan merg):	
Dode of nog levende prooi/aantal	
Prooi aangeraakt	
Prooi locatie verplaatst	
Vermoedelijke datum en tijd (ochtend/avond/schemring) predatie:	
Bestemming nog levende prooi:	
Foto's omgeving, geheel dier, kop, poten, externe wonden:	
Dier getransporteerd door:	
Leeftijd geschat:	
Bijzondere kenmerken:	

Veldsectie wolfsprooi

Veldsectie (ja/nee):	
Bijtwonden (afstand tussen hoektanden):	
Vraatbeeld (buikholte geopend, ingewanden, botten, bloedingen etc.)	
Krabsporen:	
Sleepspoor naar dekking:	
Versleping lichaamsdelen:	
Medebenutting door aaseters (vos,kraaiachtigen,wild zwijn,anders):	

Overige aanwijzingen

Omgevingssporen keutels/haar/prenen/anders:	
Aanwijzingen veehouder/waarnemer:	

Uitslag/conclusie:

Predator zeker/onzeker (leg uit waarom):	
Huisdier/vee: verwijderen	
Wilde fauna: terug in natuur (cameraval)	

Opmerkingen:	

Taxatie prooidier door wolf

dossier

A. Grondgebruiker/veehouder

1	Naam	
2	Adres	
3	Poscode/Woonplaats	
4	Telefoon mobiel	
5	Email	
6	UBN/BRS nummer	
7	KVK-nummer	
8	Relatienummer BIJ12	
9	IBAN nummer (rekeningnummer)	

B. Datum en tijd

		datum	tijd
10	Constatering schade		
11	Ontvangst melding		
12	Bedrijfsbezoek		
13	DNA opgestuurd		
14	DNA uitslag		

13. beschrijving gebeurtenis

C. Vindplaats

15	Adres vindplaats				
16	Poscode/gemeente vindplaats				
17	Coordinaten	X:		Y:	
18	Omschrijving locatie				
19	Afrastering (uitvoering omheining,				*meten voltage, aantal draden,*
20	spanning)				*afstanden en foto's*

D. Veldsectie

21	Prooi aangeraakt		*(ja/nee door wie)*
22	Prooi locatie verplaatst		*(ja/nee door wie)*
23	Status prooien (dood/levend)		*(aantallen noemen)*
24	Oormerken		*(nummers noteren) ontbrekende nummers uit I&R)*
25	aantal zonder oormerk + reden geen oormerk		

E. Prooi (en)

26 diersoort, ras en kenmerken

ras	geslacht	leeftijd	stamboek*	toeslag**	zwoegervrij	dubb. ARR	drachtig	aantal

** raszuiver en geregistreert bij een Europees of Brits stamboek*

*** extra korting of toeslag stamboek zelf te berekenen met tabblad toelichting extra*

F. Schadeberekening

	basisprijs	toeslagen stamboek	extra	zwoegervrij	dubbel AR	drachtig	aantal	prijs
		€ 0	€ 0	€ 0	€ 0	0%	0	€ 0,00
		€ 0	€ 0	€ 0	€ 0	0%	0	€ 0,00
		€ 0	€ 0	€ 0	€ 0	0%	0	€ 0,00
		€ 0	€ 0	€ 0	€ 0	0%	0	€ 0,00
		€ 0	€ 0	€ 0	€ 0	0%	0	€ 0,00
		€ 0	€ 0	€ 0	€ 0	0%	0	€ 0,00

27	kosten dierenarts	---------->	*factuur toevoegen*	
28	destructiekosten	---------->	*factuur toevoegen*	
29	overige kosten (abortus, gederfde melkproductie, biologisch)	---------->		
				€ 0,00

29 Bijzonderheden prooi(en)

aldus opgemaakt d.d. | te

naam taxateur | handtekening taxateur

Toelichting extra toeslag of korting stamboekschapen

Correctie op basis van ras voor verschillen in marktwaarde fokdieren. In deze correctie is ook verdisconteerd de meerwaarde van het stamboekdier indien het behoort tot een zeldzaam ras in Europa (populatie kleiner dan 6000 stamboek geregistreerde dieren in Europa). Indien het ras niet is genoemd, is een toeslag of korting niet van toepassing in eerste instantie niet aan de orde. Zie ad 5a en 5b

Correctie Ras	Texelaar, Blauwe Texelaar, Charolais, Suffolk, Hampshire Down	Swifter, Flevolander Noordhollander, Rijnlam, Zwartbles Ned. Melkschaap (Fries en Zeeuws), Romanov, Kerryhill, Scottish Blackface, Ruischaap,	Soay, Ouessant, Kameroen, Heideschaap (o.a. Mergellander, Kempisch, Groot, Drents Veluws, Schoonenbeker), Kameroen,Karakul, Castlemilk Moorit, Shetland	Vul hier correcties in
ooilam tot 1 jaar, niet gelamd	€ 25,00	€ 0,00	-€ 25,00	
1 keer gelamd of ouder 1 jaar	€ 50,00	€ 0,00	-€ 50,00	€ 0,0

		ooi	ram	
top 10% stamboek		€50-€200	€100-€400	€ 0,0
10 beste lammeren regio-/nationale	< 1 jaar	€50-100	€50-€100	€ 0,0
(reserve-)kampioen	> 1 jaar	€100-€250	€100-€250	€ 0,0
overig waardevol stamboek genotype inclusief rammoeders en rammen in rammencirkel bij heideschapen		€ 50	€ 50	€ 0,0

totaal extra

€ 0,00

invullen in taxatierapport in kolom extra

Werkt voor provincies

Bijlage 2

Behorende bij de Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij

WUR-richtlijn Waardebepaling Stamboekschapen

Jan Verkaik
Wageningen Livestock Research

Juli 2019

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

WUR-richtlijn Waardebepaling Stamboekschapen

Inleidend

- De waarden als genoemd in deze "WUR-richtlijn Waardebepaling Stamboekschapen" zijn gebaseerd op een inventarisatie van aan- en verkoopprijzen onder 20 schapenhouders met, stamboekfokkers van, handelaren in en importeurs van verschillende rassen.
- Deze 20 zijn ook gevraagd naar de criteria die voor hen de waarde van fokdieren bepalen. Geslacht, leeftijd, ras, wenselijke genotypen, zwoegerziekte status, dracht (productiestadium), stamboek en stamboekbeoordelingen en fokwaarden zijn de criteria aan de hand waarvan zij de waarden van dieren vaststellen.
- Bij een aantal rassen liggen de aan- en verkoopprijzen tot €25,- tot €50,- hoger. Bij een aantal hobbyrassen en de heideschapen liggen de aan- en verkoopprijzen tot €50,- lager.
- De waarden van fokdieren in KWIN-V vormden het vertrekpunt en zullen in de volgende versie in lijn worden gebracht met deze richtlijn.
- Belangrijk inzicht is het gegeven dat een fokker nooit (of bij hoge uitzondering) zijn beste fokooien verkoopt. Zij vormen de ruggengraat van zijn fokkerij. Deze dieren vormen het fundament onder zijn fokkerijactiviteiten. Het is dan ook reëel een extra waarde toe te kennen aan fokdieren.
- Stamboekdieren hebben een meerwaarde omdat ze van belang zijn voor het in stand houden van het ras. Schapenhouders leveren hiertoe extra inspanning in de vorm van selectie, administratie en keuringen.
- Stamboekdieren van zeldzame rassen houden het genetisch erfgoed in stand. Ondertussen is de populatie van 10 van de 13 Nederlandse rassen zeldzaam (aantal geregistreerde stamboekdieren < 6000).

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Validatie

- Het validatie overleg voor de WUR-richtlijn Waardebepaling Stamboekschapen heeft plaatsgevonden in mei 2019 met 10 stamboekschapenhouders. Het validatie overleg vormde een afspiegeling van de Nederlandse stamboekschapenhouderij. Aanwezig waren 3 Texelaarfokkers, 1 Texelaar- en Swifterfokker, 1 Swifterfokker, 1 Suffolkfokker, 1 Shetlandfokker, 1 Castlemilk Moorit- en Portlandfokker, 1 Heideschaapfokker. 1 Flevolanderfokker was verhinderd en heeft samen met een andere Flevolanderfokker schriftelijk gereageerd. In het overleg zaten 2 topfokkers en 2 fokkers van speciale schapenrassen. Geen van hen had op dit moment een schadedossier met wolven.
- Het validatie overleg heeft vastgesteld dat de WUR-richtlijn Waardebepaling Stamboekschapen voldoet voor 99% van de stamboekschapen.
- Een kleine fractie van de stamboekschapen (1%) is onvervangbaar en vertegenwoordigt een waarde ver boven de waarden die deze richtlijn geeft voor topdieren. Deze 1% van de dieren bevindt bij 5% van de stamboekfokkers, de topfokkers. Waarden voor deze dieren variëren bovendien sterk. Eén vervangingswaarde of richtlijn voor een dergelijke speciaal dier is er niet. Voor deze 1% van de dieren stelt het overleg een individuele waardebepaling voor. De verwachting bestaat dat deze waardebepaling maar voor een zeer beperkt aantal gevallen nodig zal zijn.
- Een aanbeveling is het om aan de hand van meerdere schadegevallen onafhankelijk te evalueren of deze richtlijn voldoet en voorziet in de schadegevallen die zich voordoen. Door deze evaluatie te baseren op de feitelijke schadegevallen kan de richtlijn mogelijk worden aangescherpt en verbeterd.
- In verband met toekomstige prijsontwikkelingen is het belangrijk de richtlijn regelmatig te actualiseren.
- De vervolgschade voor de houderij door het wegvallen van (een deel van) de fokdieren en door verwerpen kan substantieel verlies aan omzet in het daarop volgende jaar (of jaren) geven. De vervolgschade bestaat uit het productieverlies (vlees, melk, wol, fokmateriaal) verminderd met de productiekosten én uit de inkomsten uit activiteiten waarbij schapen worden ingezet als productiemiddel. Een voorbeeld van laatstgenoemde zijn inkomsten uit terreinbeheer met schapen. Deze vervolgschade is niet verdisconteerd in deze richtwaarden voor stamboekdieren. De vervolgschade kan worden berekend met behulp van deze richtlijn en KWIN Veehouderij. Let op! Wanneer sprake is van vergoeding van drachtige dieren wordt een deel van het omzetverlies reeds vergoed en zal een nader te bepalen omzetverlies hiervoor moeten worden gecorrigeerd.

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Aanpak Waardebepaling

De waarden als genoemd in deze "WUR-richtlijn Waardebepaling Stamboekschapen" zijn vervangingswaarden waarvoor een vergelijkbaar dier kan worden terug gekocht. Alle genoemde waarden zijn exclusief btw. Er is geen vergoeding voor leed verdisconteerd in deze waarden.

De waarden van schapen bij wolvenschade zijn vast te stellen via:

1. De "op boerderij" prijzen voor de aangekochte dieren en "af boerderij' prijzen in geval van verkoop van fokdieren. In geval herleidbaar uit de boekhouding en I&R kan/mag de feitelijke aanschafwaarde van het dier/de dieren worden gebruikt als vergoeding bij wolvenschade.
2. De "WUR-richtlijn Waardebepaling Stamboekschapen". Een waardebepaling voor stamboekooien en -rammen.
3. Mix van 1 en 2 al naar gelang van toepassing.

Aangekochte dieren; indien ze zijn aangekocht dan is de marktwaarde de "op boerderij" prijs (= aankoopprijs + gemiddelde aanvoerkosten per dier). Met name wanneer de aankoopbedragen afwijken van waarde volgens deze richtlijn is wenselijk om uit te gaan van de feitelijke "op boerderij" prijs van het dier (de dieren) mits herleidbaar met behulp van de I&R-aanvoermutaties en de boekhouding. Met waardering op basis van de feitelijke aankoopgegevens kunnen aankopen van top fokmateriaal, van geïmporteerde dieren en van rassen die in de mode zijn eerlijk worden vergoed.

Gezien de grote range in hoge aanschafprijzen van importdieren is een vergoeding conform de op boerderijprijs (=de specifieke aanschafwaarde inclusief kosten) de enige manier om de geleden schade juist te compenseren.

Kenmerkend voor rassen die in de mode zijn, zijn een geringe omvang van de populatie en een grote vraag naar dit ras met als gevolg (tijdelijk) hogere aan- en verkoopprijzen. Een eerlijke vergoeding kan voor moderassen het best worden gebaseerd op recente aan- en verkoopprijzen (herleidbaar uit I&R en boekhoudingen).

Een substantieel deel van met name de professionele slachtlamproducenten fokt zelf geen nieuw fokmateriaal voor vervanging maar koop jaarlijks een partij nieuwe ooilammeren bij stamboekfokkers. Dit komt regelmatig voor bij de rassen Swifter, Noordhollander, Rijnlam maar ook Texelaar en Melkschaap. Een vergoeding gebaseerd op de "op boerderij" prijs volstaat mits de aankoop is gedaan in het voorliggende half jaar en het productiestadium (gedekt/drachtig, lacterend, gespeend/niet dragend) waarin het dier is aangekocht niet is gewijzigd sinds de aanschaf.

Ook voor topfokkers die regulier alle/veel fokooilammeren en/of veel ramlammeren ver boven gemiddeld prijzen verkopen is een vergoeding op basis van jaarlijks gerealiseerde verkoopprijzen (herleidbaar uit I&R en boekhoudingen) de meest eerlijke waardering.

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Richtlijnen Waardebepalingen

Waarde stamboek ooi = Marktwaarde fokooi staffel leeftijd (1) + (stamboek (2) + scrapie-ongevoelig (3) + zwoegervrij (4) + correctie ras (5) + fokprestatie/fokwaarden (6a) + exterieur (6b) + kampioenstoeslagen (6c) + waardevol genotype (7)) * dracht (8) + importkosten (9)

1) Marktwaarde fokooi (excl. btw); is de waarde voor een fokooi zonder stamboekpapieren en met een onbekende gezondheidstatus voor de fokkerij. Bij sommige rassen kan de slachtwaarde van het dier, de marktwaarde als fokooi overstiigen omdat er geen vraag is naar deze ooien voor de fokkerij. Dit geldt name voor de ooilammeren tot 1 jaar.

€100,-	ooilam tot 1 jaar, niet gelamd
€150,-	1 keer gelamd of 1-5 jaar oud
€125,-	6 - 9 jaar oud
€100,-	10 jaar en ouder

De stamboekschapen die bij verlies door wolven in aanmerking komen voor een vergoeding als omschreven onder 2 t/m 9 zijn alle afgelamde ooien, alle ooien van 1 jaar en ouder én de zelfgefokte ooilammeren die de schapenhouder heeft aanmerkt als vervanging van de schapenstapel met een maximum van 25% van het gemiddeld aantal gehouden ooien in voorgaande jaar/jaren. De overige 75% aan ooilammeren worden vergoed op basis van normprijs voor slachtlammeren conform KWIN Veehouderij. Voor uitzonderingen zie ad 1A.

2) €50,- voor elk raszuiver dier geregistreerd bij een Europees of Brits stamboek.
3) €25,- Dier op basis van afstamming scrapie-ongevoelig (ARR/ARR).
4) €25,- De actuele status van alle dieren van de houder is zwoegervrij
5) Correctie op basis van ras voor verschillen in marktwaarde fokdieren. In deze correctie is ook verdisconteerd de meerwaarde van het stamboekdier indien het behoort tot een zeldzaam ras in Europa (populatie kleiner dan 6000 stamboek geregistreerde dieren in Europa). Indien het ras niet is genoemd, is een toeslag of korting niet van toepassing in eerste instantie niet aan de orde. Zie ad 5a en 5b.

Ras	Texelaar, Blauwe Texelaar, Charolais, Suffolk, Hampshire Down	Swifter, Flevolander Noordhollander, Rijnlam, Zwartbles Ned. Melkschaap (Fries en Zeeuws), Romanov, Kerryhill, Scottish Blackface, Ruischaap,	Soay, Ouessant, Kameroen, Heideschaap (o.a. Mergellander, Kempisch, Groot, Drents Veluws, Schoonenbeker), Kameroen,Karakul, Castlemilk Moorit, Shetland
ooilam tot 1 jaar, niet gelamd	+ €25,-	+/- €0,-	-€25,-
1 keer gelamd of ouder 1 jaar	+ €50,-	+/- €0,-	-€50,-

6) 6a+6b maximaal 200,-; De top 10% van de dieren in elk stamboek met uitmuntende eigenschappen en fokwaarden vertegenwoordigen een extra waarde. Hiervoor kan elk stamboek 2 of 4 kenmerken benoemen (2 keer €100,- of 4 keer €50,-), i.o.m. stamboeken de items en kenmerken, fokwaarden en parameters benoemen die in aanmerking komen. Zie ad 6.
   6c; Kampioensdieren en reservekampioenen op nationale keuringen krijgen €250,- toeslag. Op regionale keuringen €100,-. Beste 10 ooi lammeren nationaal en regionaal respectievelijk plus €100,- en plus €50,-.
7) €50,- voor maximaal 1 stamboek erkend (vastgelegd) waardevol genotype of voor elke door stamboek aangewezen rammoeder bij toepassing van een rammencirkel.
8) Waardering van de dracht; optelling 1 tot en 7 maal 1,2. Naarmate het fokooi meer waard is ook de dracht meer waard mits ooi is gepaard met een stamboek ram van hetzelfde ras. Bij een ras (KWIN V), houderij en/of oudere ooien met een worpgrootte boven de 2 gemiddeld, vertegenwoordigt de dracht een hogere waarde. In die gevallen wordt de KWIN-V-norm voor de worpgrootte van het ras of de recent door de houderij gerealiseerde worpgrootte gebruikt om de dracht te waarderen. Elk (tiende) lam boven de 2 maakt de dracht waardevoller. Per ééntiende lam boven de gemiddelde worpgrootte van 2 neemt de waarderingsfactor met éénhonderste toe (zie voorbeeld). Zie ad 8A + 8B.

Gemiddelde worpgrootte	Waarderingsfactor dracht
2	1.2
2.1	1.21
2.5	1.25
3	1.3
4	1.4

9) De gemiddelde importkosten per dier exclusief het aankoopbedrag met een afschrijving over 5 jaar. Dit zijn de transportkosten, de veeartskosten, de gezondheidstests en de invoerrechten indien van toepassing.

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Waarde stamboek ooi = Marktwaarde fokooi staffel leeftijd (1) + (stamboek (2) + scrapie-ongevoelig (3) + zwoegervrij (4) + correctie ras (5) + fokprestatie/fokwaarden (6a)+exterieur (6b)+kampioenstoeslagen(6c) + overige waardevolle genotypen (7)) * dracht (8A) + importkosten (9)

Voorbeelden waarden stamboekdieren (excl. btw)

- Swifter ooilam (1 t/m 5) = (100+50+25+25+0) = €200,-
- Swifter tweejarig ooi (1 t/m 5) = (150+50+25+25+0) = €250,-
- top Swifter tweejarig ooi (1 t/m 6) = (150+50+25+25+0+200) = €450,-
- tweejarig, drachtig top Swifter (1 t/m 8) = (150+50+25+25+0+200) * 1,25 = €562,50
- Texelaar ooilam (1 t/m 5) = (100+50+25+25+25) = €225,-
- Texelaar tweejarig ooi (1 t/m 5) = (150+50+25+25+50) = €300,-
- top Texelaar tweejarig ooi (1 t/m 6) = (150+50+25+25+50+200) = €500,-
- tweejarig, drachtig top Texelaar (1 t/m 8) = (150+50+25+25+50+200) * 1,2 = €600,-
- Heideschaap ooilam (1 t/m 5) = (100+50+25+25-25) = €175,-
- Heideschaap tweejarig ooi (1 t/m 5) = (150+50+25+25-50) = €200,-
- Geselecteerde rammoeder Heideschaap tweejarig ooi (1 t/m 7) = 150+50+25+25-50+200) = €450,-
- tweejarig, drachtig Heideschaap (1 t/m 8) = (150+50+25+25-50) * 1,2 = €240,-

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Waarde stamboek ram = Marktwaarde dekram jong/oud (1) + (stamboek (2) + scrapie-ongevoelig (3) + zwoegervrij (4) + correctie ras (5) + fokprestatie/fokwaarden (6a) + exterieur (6b) +kampioenstoeslagen (6c) + waardevol genotype (7)) + importkosten (9)

1. Marktwaarde rammen (excl. btw); is de waarde voor een ram zonder stamboekpapieren en met een onbekende gezondheidstatus voor de fokkerij. Bij sommige rassen kan de slachtwaarde van het dier de marktwaarde als dekram overstijgen omdat er geen vraag is naar deze rammen voor de fokkerij. Dit geldt name voor de ramlammeren tot 1 jaar.

€125,-	ramlammeren tot 1 jaar
€200,-	rammen ouder dan 1 jaar

De stamboekrammen die bij verlies door wolven in aanmerking komen voor een vergoeding als omschreven onder 2 t/m 9 zijn alle oudere rammen en de zelfgefokte ramlammeren die de schapenhouder heeft aanmerkt als dekram voor eigen gebruik met een maximum van 10 ramlammeren of evenzoveel als aantoonbaar zijn gepaard met de eigen dieren. De overige 75% aan ooilammeren worden vergoed op basis van normprijs voor slachtlammeren conform KWIN Veehouderij. Voor uitzonderingen zie ad 1B.

2. €50,- voor elk raszuiver dier geregistreerd bij een Europees of Brits stamboek.
3. €25,- Dier op basis van afstamming scrapie-ongevoelig (ARR/ARR).
4. €25,- De actuele status van alle dieren van de houder is zwoegervrij
5. Correctie op basis van ras voor verschillen in marktwaarde fokdieren. Deze correctie is voor rammen en ooien gelijk (zie tabel bij marktwaarde fokooi onder 5) In deze correctie is ook verdisconteerd de meerwaarde van het stamboekdier indien het behoort tot een zeldzaam ras in Europa (populatie kleiner dan 6000 stamboek geregistreerde dieren in Europa). Indien ras niet is genoemd, is een toeslag of korting niet van toepassing. Zie ad 5a en 5b
6. 6a+6b maximaal €400,-; De top 10% van de dieren in elk stamboek met uitmuntende eigenschappen en fokwaarden vertegenwoordigen een extra waarde.

Hiervoor kan elk stamboek 2 of 4 kenmerken benoemen (2 keer 200,- of 4 keer 100,-), I.o.m. stamboeken de items en kenmerken, fokwaarden en parameters benoemen die in aanmerking komen.
6c; Kampioensdieren en reservekampioenen op nationale keuringen krijgen €250,- toeslag. Op regionale keuringen €100,-. Beste 10 ramlammeren nationaal en regionaal respectievelijk plus €100,- en plus €50,-. Zie ad 6

7. €50,- voor maximaal 1 stamboek erkend (vastgelegd) waardevol genotype of voor elke door stamboek aangewezen dekram in een rammencirkel.
8. N.v.t.
9. De gemiddelde importkosten per dier exclusief het aankoopbedrag met een afschrijving over 5 jaar. Dit zijn de transportkosten, de veeartskosten, de gezondheidstests en de invoerrechten indien van toepassing

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Waarde stamboek ram = Marktwaarde dekram jong/oud (1) + (stamboek (2) + scrapie-ongevoelig (3) + zwoegervrij (4) + correctie ras (5) + fokprestatie/fokwaarden (6a)+exterieur (6b)+kampioenstoeslagen(6c) + overige waardevolle genotypen (7)) + importkosten (9)

Voorbeelden waarden stamboekdieren (excl. btw)

- Swifter ramlam voor de fokkerij (1 t/m 5) = (125+50+25+25+0) = €225,-
- Swifter oudere dekram (1 t/m 5) = (200+50+25+25+0)= €300,-
- top Swifter oudere dekram (1 t/m 5) = (200+50+25+25+400)= €700,-
- Texelaar oudere dekram (1 t/m 5) = (200+50+25+25+50) = €350,-
- top Texelaar dekram (1 t/m 6) = (200+50+25+25+50+400) = €750,-
- Heideschaap oudere dekram (1 t/m 5) = (200+50+25+25-50) = €250,-
- top Heideschaap dekram (1 t/m 7) = (200+50+25+25-50+400) = €650,-

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Waarde stamboek top 1% van de dieren

- Een kleine fractie van de stamboekschapen (1%) is onvervangbaar en vertegenwoordigt daardoor voor hen een waarde ver boven de waarden die deze richtlijn geeft voor de top 10% dieren. Deze 1% van de dieren bevindt bij 5% van de stamboekfokkers, de topfokkers. Waarden voor deze dieren variëren sterk. Eén vervangingswaarde of richtlijn voor een dergelijke speciaal dier is niet te noemen.
- Topfokkers kenmerken zich door regelmatige verkopen met structureel hogere verkoopprijzen. Deze prijzen zijn vergelijkbaar of hoger zijn als genoemd in deze richtlijn voor de top 10% van de dieren.
- De top 1% van de dieren in het stamboek is gebaseerd op fokkerijprestaties en/of fokkerij-indexen van het betreffende dier en zijn nakomelingen.
- Het stamboek waartoe het dier behoort zal daarnaast schriftelijk kunnen bevestigen dat het dier tot de top 1% van hun stamboek behoort.
- Uitgangspunt voor de waardebepaling van deze dieren kunnen zijn: 1) verkoopprijzen van vergelijkbare dieren van de houder zelf, 2) verkoopprijzen van vergelijkbare dieren van andere topfokkers van het betreffende ras en/of 3) eerdere waardebepaling van vergelijkbare dieren in dit verband.
- De hoogte van een wenselijke opslag bovenop verkoopprijzen of bovenop een eerdere waardebepaling omdat vergelijkingsmateriaal ontbreekt, zal de taxateur afstemmen met één of meerdere onafhankelijke experts op het gebied van de waarde van top stamboekfokdieren.
- Eerste richtwaarden of ranges worden niet in deze richtlijn genoemd omwille van zorgvuldigheid van de vaststelling van de waarden van deze uitzonderingsgevallen.

Ad 1A) Uitzondering op het maximum van 25% van het gemiddeld aantal gehouden ooien dat aan ooilammeren in aanmerking komen voor vergoeding als genoemd onder 2 t/m 7 vormen de vermeerderaars, schapenhouders die jaarlijks ooilammeren verkopen voor de fokkerij blijkens I&R mutaties en boekhouding. De I&R mutaties zijn nodig voor de vaststellingen van het gemiddelde percentage van de ooilammeren dat wordt verkocht voor de fokkerij. Dit kan sterk variëren per vermeerderaar (10-100%). De verkoopfacturen zijn nodig voor de hoogte van de gemiddelde verkoopprijzen van ooilammeren voor de fokkerij.

Alle ooilammeren die niet worden aangehouden ter vervanging of worden verkocht aan andere schapenhouders zijn slachtlammeren. Deze ooilammeren kunnen gewaardeerd conform de waarden als genoemd in KWIN-V geschat geslacht gewicht. Het omzetverlies bij verlies van ooilammeren bestemd voor de slacht kan rechtstreeks worden verdisconteerd door de waardebepaling te baseren van het eindgewicht.

Ad 1B) Uitzondering op maximum van 10 zelf gefokte dekrammen die in aanmerking komen voor vergoeding als genoemd onder 2 t/m 7 vormt de fokkers die jaarlijks een aantal ramlammeren voor fokkerij verkopen aan andere schapenhouders blijkens I&R mutaties en boekhouding. De I&R mutaties zijn nodig voor de vaststellingen van het gemiddelde percentage van de ramlammeren dat wordt verkocht voor de fokkerij. Dit kan sterk variëren. De verkoopfacturen zijn nodig voor de hoogte van de gemiddelde verkoopprijzen van ramlammeren voor de fokkerij.

Alle ramlammeren die niet worden aangehouden voor de fokkerij worden verkocht, zijn slachtlammeren. Deze ramlammeren kunnen gewaardeerd conform de waarden als genoemd in KWIN-V geschat geslacht gewicht. Het omzetverlies bij verlies van ramlammeren bestemd voor de slacht kan rechtstreeks worden verdisconteerd door de waardebepaling te baseren van het eindgewicht.

Ad 5) Naar inzicht kan de taxateur (na beraad met WLR) niet genoemde rassen een toeslag of korting geven. Als richtlijn voor een korting kan het volwassen gewicht tot 50 kg van ooien dienen. Ter voorkoming van ongelijke behandeling verkrijgen andere fokdieren van het betreffende ras vervolgens ook die toeslag of korting op basis van ras.

Ad 6) De verifieerbaarheid van het behoren tot de top 10% binnen het stamboek op bepaalde kenmerken en voor fokwaarden is een punt van aandacht. Uitgangspunt bij de selectie van te waarderen kenmerken is voorkoming van over- en onderwaardering. Dit kan door uitsluitend die kenmerken en fokwaarden in de waardebepaling van het dier te kiezen die verbetering van het ras en instandhouding van het ras ten goede komen. Pas wanneer de top 10% binnen een stamboek niet individueel herleidbaar of aantoonbaar is kan de taxateur er voor kiezen om afhankelijk van de situatie of 1) de eerste 10% van de gehouden dieren aan schadegevallen aan te merken als zijnde de top of 2) 10% van de schadegevallen aan te merken als zijnde top. Alle stamboeken krijgen een jaar de tijd hieraan invulling te geven alvorens de taxateurs uitsluitend optie 2 gaan hanteren.

Ad 8A) Sommige stamboeken registreren de paringen voor werpen. Hoe constateer je in andere gevallen (vroege) dracht? Gekleurde konten door het aanspringen van de ram. Het

dekseizoen kan flink variëren. Traditioneel is dat eind september begin oktober met aflammen in februari tot en met april. Aflammen kan echter jaarrond aan de orde zijn. Er zijn fokkers die bewust de ooilammeren het eerste jaar gust houden, de zogenaamde overhouders. Een voorkomend fenomeen in met name de texelaarfokkerij maar wellicht ook bij andere rassen. Ook kunnen bij een schapenhouder tegelijkertijd zowel dragende als zogende als gespeende koppels ooien aanwezig zijn.

Ad 8B) Bij rassen met een worpgrootte boven de 2 kan de norm in KWIN-V als uitgangspunt worden genomen voor het bepalen van de waarderingsfactor voor de dracht. Niet genoemde rassen met worpgrootte boven de 2 zijn de Zwartbles, het Melkschaap, de Romanov en de Texelaars die het Booroola gen dragen. De gemiddelde worpgrootte varieert tussen houders van hetzelfde ras en varieert tussen eerste worps en oudere ooien. De uitgangsworpgrootte voor de waardering van het drachtige ooi kan in deze gevallen worden gebaseerd 1) op KWIN-V of 2) op de gerealiseerde gemiddelde worpgrootte van het bedrijf of 3) op de gerealiseerde gemiddelde worpgrootte door de oudere ooien. Indicaties voor een worpgrootte van boven de 2 zijn te verkrijgen van I&R stallijsten vlak na aflammen of kunnen blijken uit management-/stamboekadministraties. De aantoonverplichting ligt daartoe bij de schapenhouder. Individuele differentiatie in worpgrootte is niet van toepassing tenzij de feitelijke grootte van de worp is vastgesteld.

Ad 9) De gemaakte aanvoerkosten alleen binnen het eerste jaar na aanvoer volledig vergoeden en daarna een afschrijvingsstaffel erop loslaten (20% afschrijving per jaar). Indien meerdere dieren tegelijkertijd zijn geïmporteerd moet hiervoor worden gecorrigeerd.

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Bijlage 1. Tabel Norm-waarden van schapen

Norm

Waardebepaling van schapen (€) voor taxatie bij verlies door diefstal of door honden/wolven

Omschrijving	Leeftijd/geslacht gewicht	Waarde	
		ooi	ram
Lam slacht/weide	0 - 4 wkn	35	45
Lam slacht/weide	5 - 10 kg	55	65
Lam slacht/weide	10 - 15 kg	75	85
Lam slacht/weide	16 - 19 kg	95	105
Lam slacht/weide	20 - 21 kg	100	112
Lam slacht/weide	22 - 25 kg	-	120
Lam slacht/weide	> 25 kg	-	125
Lam fokkerij[1)]	< 1 jaar	100	125
Schaap[1)]	1 x gelamd of 1 - 5 jaar	150	200
Schaap[1)]	6 - 9 jaar	125	200
Schaap[1)]	> 10 jaar	100	200
[1)] **Toeslagen/kortingen:**			
stamboek		+50	+50
zwoegervrij		+25	+25
dubbel ARR		+25	+25
stamboek ras[2)]	< 1 jaar	+/-25	+/-25
	1 x gelamd of > 1 jaar	+/-50	+/-50
top 10% stamboek		+50-200	+100-400
10 beste lammeren regio-/nationale keuring	< 1 jaar	+50-100	+50-100
(reserve-)kampioen	> 1 jaar	+100-250	+100-250
overig waardevol stamboek genotype		+50	+50
dracht[3)]	totaal waarde * 1,20		

[2)] Stamboekdieren behorende tot de rassen (Blauwe) Texelaar, Charolais, Suffolk en Hampshire Down krijgen de toeslag. Stamboekdieren behorende tot heideschapen en de rassen met een gemiddeld volwassen gewicht van de ooien < 50 kg krijgen een korting. Niet genoemde rassen krijgen geen toeslag.

[3)] De waarderingsfactor van de dracht neemt voor elk tiende lam boven een gemiddelde worpgrootte van 2 met éénhonderste toe. Bijvoorbeeld een gemiddelde worpgrootte van 3,1 resulteert in de waarderingsfactor van 1,31.

Bron: KWIN-V Wageningen Livestock Research

Bijlage 2. Lammerenproductie per ras

	Texelaar	Swifter	Noord-hollander	Rijnlam 3/2 jr	Flevolander 3/2 jr
Geboren	1,52	1,98	2,37	2,80	3,04
Grootgebracht	1,33	1,72	2,02	2,70	2,64
Voor vervanging	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25
Voor verkoop	1,08	1,47	1,77	2,45	2,39

Bron: KWIN-V Wageningen Livestock Research

Bijlage 3

Behorende bij de Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij

VOOROP IN
DIERGEZONDHEID

Taxatie bij wolvenschade aan schapen in Nederland

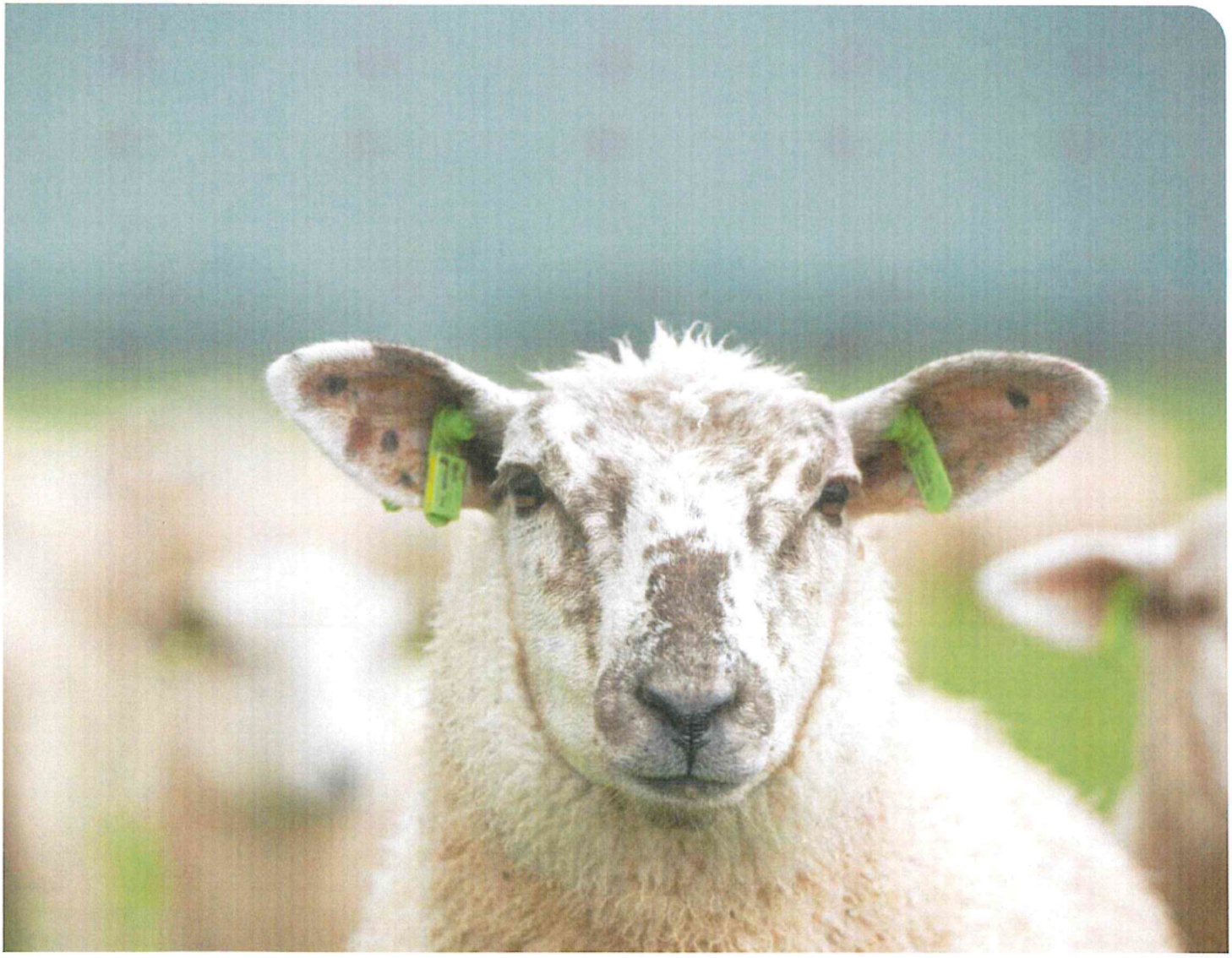

Gezondheidsdienst voor Dieren

Missie

Samen werken aan diergezondheid, in het belang van dier, dierhouder en samenleving. Dat is de missie waar we bij Royal GD (Gezondheidsdienst voor Dieren, GD) al honderd jaar voor staan.

Met ruim 400 medewerkers werken we elke dag op een innovatieve manier aan de gezondheid van landbouwhuisdieren en gezelschapsdieren. We doen dit samen met dierhouders, dierenartspraktijken, overheden en bedrijfsleven. GD is gevestigd in Deventer en is actief op de Nederlandse markt en onderneemt daarnaast steeds vaker internationale activiteiten. In 2018 realiseerde GD een omzet van 57 miljoen euro.

Voor de vijf miljoen laboratoriumbepalingen die we per jaar doen, hebben we één van de grootste veterinaire laboratoria ter wereld tot onze beschikking. Daarnaast beschikt GD over een team van dierenartsen, specialisten en wetenschappers. Zij voeren diergezondheidsmonitoring uit, doen praktijkgericht onderzoek en ontwikkelen programma's voor dierziektepreventie en –bestrijding.

De combinatie van diagnostiek en diergezondheidsexpertise is wat GD zo uniek maakt. Hiermee kunnen we producten en diensten aanbieden die niet alleen zorgen voor verbetering van de diergezondheid, maar die ook klantgemak en een goed rendement opleveren.

Ons laboratorium beschikt over de modernste apparatuur. Ongeveer 600 verschillende bepalingen worden routinematig uitgevoerd, variërend van postmortaal onderzoek (sectie) tot het uitvoeren van moleculair diagnostische testen.

Internationaal staat GD bekend als Royal GD, een organisatie met een goede reputatie als contract research organisatie voor toegepast onderzoek, onderwijs en consultancy. Ons opleidings- en trainingsinstituut GD Academy organiseert trainingen over diergezondheid voor veehouders en hun dierenartsen en voor de farmaceutische- en de veevoederindustrie. De cursussen omvatten zowel de theorie als de praktijk van veterinaire diagnostiek en laboratoriumonderzoek.

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van BIJ12

Auteurs:
Projectleider:
Intern opdrachtgever:
Datum: Mei 2019

Copyright © 2019. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze publicatie mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van GD.

Inhoud

SAMENVATTING 4
1. RAPPORT 5
2. LITERATUUR 9
3. BIJLAGEN 10

Samenvatting

Huidige situatie wolvenbeleid
De terugkomst van de wolf (*Canis lupus*) in Nederland leidt tot stevige discussies. Het risico op faunaschade neemt toe zoals ook blijkt uit data van BIJ12, de gezamenlijke uitvoeringsorganisatie van de provincies. In 2018 zijn in Nederland ruim 160 schapen door wolven gedood, maar ingrijpen is verboden vanwege de beschermde status van de wolf. Getroffen dierhouders kunnen via BIJ12 een tegemoetkoming aanvragen voor de geleden schade. Onder deze tegemoetkoming valt de volgende directe en indirecte schade:

- de taxatiewaarde van het gedode dier;
- de dierenartskosten van een gewond dier tot maximaal de taxatiewaarde van het dier;
- maximaal tweemaal de taxatiewaarde wanneer het gewonde dier na behandeling alsnog overlijdt;
- voorrij- en afvoerkosten van Rendac.

Opdracht vanuit BIJ12
Het is ingewikkeld om de hoogte van tegemoetkomingen bij wolvenschade te bepalen. Daarom heeft BIJ12 GD gevraagd om op basis van de uitgangspunten in het INTERPROVINCIAAL WOLVENPLAN een rapport op te stellen over het afhandelen van schades en het uitkeren van tegemoetkomingen, dit alles binnen de door de provincies en BIJ12 gehanteerde beleidskaders en uitgangspunten.
Dit rapport is opgesteld na overleg met Peter van Horne van Wageningen Economic Research en met Saskia Duives-Cahuzak, voorzitter van de LTO-vakgroep Schapenhouderij.

Adviesrapport van GD
Wageningen Economic Research stelt jaarlijks voor alle landbouwhuisdieren waardebepalingen op in het kader van uitbraken van besmettelijke dierziekten en actualiseert deze wanneer een uitbraak plaatsvindt. GD adviseert om op basis van geactualiseerde waardebepalingen van Wageningen Economic Research de waarde van door wolven gedode of verwonde schapen te bepalen.
Tussen wolvenschade en uitbraken van besmettelijke dierziekten bestaan verschillen. GD adviseert daarom om naast de bovengenoemde schade ook de volgende kosten te vergoeden:

- dierenartskosten die worden gemaakt om dieren te controleren op verwondingen en om dieren te behandelen;
- geleden schade door optreden van abortus, bijvoorbeeld op basis van een schatting van het aantal abortussen op basis van gegevens in de centrale I&R-database van RVO;
- gederfde melkproductie op een melkschapenbedrijf wegens uitval of verlaagde productie bij de overlevende schapen door stress of verwondingen, bijvoorbeeld op basis van door de houder aangeleverd bewijs.

Kosten die verband houden met herstel van omheiningen of andere zaken en de tijd die de veehouder kwijt is om wolvenschade af te handelen, worden vanuit de beleidskaders die provincies en BIJ12 hanteren als indirecte schade gezien en komen derhalve niet voor een tegemoetkoming in aanmerking.

Aanbevelingen
Het verdient aanbeveling om zo snel mogelijk tot afhandeling van het geval en vaststelling van de hoogte van de tegemoetkomingen te komen om ruis achteraf te beperken of te voorkomen. Mocht een houder niet akkoord gaan met de getaxeerde hoogte van de tegemoetkomingen dan kan hij binnen 8 dagen na ontvangst van het taxatierapport bedenkingen op de taxatie indienen bij BIJ12. Echter, de bewijslast ligt in dit geval bij de houder. Het bewijs moet zijn gebaseerd op feitelijke informatie en bijvoorbeeld worden ondersteund door data uit de centrale I&R-database en bankafschriften of andere documenten. De uitwerking van dit rapport kan als uitgangspunt dienen bij overleg met beleidsmedewerkers van provincies, die verantwoordelijk zijn voor het wolvenbeleid in Nederland.

1. Rapport

1.1 Introductie

De wolf (*Canis lupus*) is terug in Nederland. Dit zoogdier uit de orde *Carnivora* (roofdieren) en de familie *Canidae* (hondachtigen) komt van origine op het noordelijk halfrond voor en kwam van oudsher vrijwel overal in Europa voor. Door gebrek aan wilde prooidieren en bestrijding zijn ze in veel landen verdwenen. De laatste wolf in Nederland is in 1897 waargenomen; in diezelfde periode verdween de wolf ook uit onze buurlanden. Vooral door beschermingsmaatregelen en een toename van herten, reeën en wilde zwijnen is de wolvenpopulatie zich aan het herstellen, en sinds de jaren negentig van de vorige eeuw is de wolf terug in Duitsland. In 2015 is na een lange afwezigheid de eerste wolf weer in Nederland gesignaleerd en in februari 2019 heeft de eerste wolvin zich officieel gevestigd op de Noord-Veluwe. Een tweede wolvin wordt hier sinds augustus 2018 waargenomen en heeft zich in maart 2019 officieel gevestigd op de Zuid-Veluwe. DNA sporen en een cameraval hebben uitgewezen dat er sprake is van een derde, mannelijke, wolf die zich heeft aangesloten bij de wolvin op de Noord-Veluwe. Mogelijk zal dit leiden tot voortplanting van de wolf in Nederland. In totaal zijn er in 2018 tien verschillende wolven gesignaleerd in Nederland. Niet iedereen juicht de komst van de wolf toe, mede omdat naar verwachting ook de kans op faunaschade toeneemt.

De wolf is een beschermde diersoort, op basis van artikel 6 van het Verdrag van Bern. De invulling hiervan binnen Europa verschilt. In Nederland is de wolf aangewezen als beschermde inheemse soort, waardoor het doden of verstoren van de wolf niet is toegestaan. Afschieten is alleen mogelijk wanneer er bijvoorbeeld sprake is van agressief gedrag naar mensen of naar honden. Wolven jagen vooral op hoefdieren en maken daarbij geen onderscheid tussen wild of gehouden vee; van de gehouden dieren zijn vooral schapen vaak slachtoffer.

Provincies zijn verantwoordelijk voor het wolvenbeleid in Nederland en ook voor het uitkeren van tegemoetkomingen bij schade veroorzaakt door de wolf. BIJ12 is de gezamenlijke uitvoeringsorganisatie van de provincies en fungeert als opdrachtgever bij onder andere het taxeren van schades ten behoeve van tegemoetkomingen. In de periode van januari tot en met oktober 2018 zijn in Nederland ruim 160 schapen gedood door de wolf, en voor deze dieren is gemiddeld € 181,- per dier uitgekeerd.
Het INTERPROVINCIAAL WOLVENPLAN dat op 24 januari 2019 is vastgesteld door het bestuur van het Interprovinciaal Overleg (IPO), geeft richting aan gezamenlijke beleidsuitvoering van provinciale taken rondom de wolf en vormt de basis om beleid formeel te verankeren. In dit plan staan ook de uitgangspunten voor uitkering van schade.

1.2 Opdracht

Het bepalen van de hoogte van tegemoetkomingen bij wolvenschade is ingewikkeld en kan leiden tot discussie. BIJ12 heeft GD gevraagd om op basis van de vastgestelde uitgangspunten in het INTERPROVINCIAAL WOLVENPLAN van januari 2019 een voorzet te geven om schades goed en snel af te handelen. Dit rapport is de uitwerking daarvan en is uitgangspunt bij overleg met beleidsmedewerkers van provincies als verantwoordelijke voor het wolvenbeleid in Nederland.

1.3 Vastgestelde uitgangspunten

Het INTERPROVINCIAAL WOLVENPLAN is het kader waarbinnen dit advies wordt gegeven en hanteert de volgende uitgangspunten voor tegemoetkomingen bij wolvenschade:

- BIJ12 is gemandateerd om te beslissen op aanvragen voor een tegemoetkoming bij wolvenschade en draagt ook zorg voor voorlichting over schadepreventie;
- de dierhouder is verantwoordelijk voor een goede bescherming van zijn dieren;
- een dierhouder met dood of verwond vee die een wolf als veroorzaker vermoedt dient binnen 24 uur na de gebeurtenis hiervan melding te doen bij BIJ12;
- een tegemoetkoming wordt verleend indien het dier met zekerheid of zeer waarschijnlijk door een wolf is gedood;

- tot 1 januari 2022 wordt alle schade door wolven vergoed, ongeacht of er preventieve maatregelen zijn gebruikt om de wolf op afstand te houden;
- vergoeding van wolvenschade geldt voorlopig voor zowel bedrijfsmatige houders als voor hobbydierhouders;
- de directe schade (zie voor definitie provincies en BIJ12, Bijlage 1) komt in aanmerking voor vergoeding; dit houdt in dat vervolgschade en bijkomende schade niet voor een tegemoetkoming in aanmerking komen;
- voor een gedood dier geldt een vergoeding van de taxatiewaarde van het dier;
- dierenartskosten bij een verwond landbouwhuisdier komen voor vergoeding in aanmerking tot maximaal de taxatiewaarde van het dier; wanneer het dier na behandeling alsnog overlijdt, dan bedraagt de hoogte van de tegemoetkoming maximaal twee keer de taxatiewaarde: tegemoetkoming in de dierenartskosten plus de taxatiewaarde van het dier;
- voorrij- en afvoerkosten van een kadaver naar Rendac worden beschouwd als directe schade.

1.4 Waar hangt schade van af

Het bepalen van de hoogte van tegemoetkomingen bij wolvenschade is complex en afhankelijk van meerdere factoren zoals ras, geslacht, leeftijd, dracht en stadium van de dracht, gebruiksdoel (slacht, fokkerij, melkproductie), wel of niet opname in stamboek, wel of niet biologische bedrijfsvoering, gezondheidsstatus van het bedrijf (zwoegerziektevrij, CL-vrij, scrapieresistent) of van het individuele dier (scrapieresistent met genotype ARR/ARR).

1.5 Waardetabel schapen bij uitbraken van besmettelijke dierziekten

In Nederland zijn Wageningen Livestock Research en Wageningen Economic Research elk op hun eigen manier betrokken bij waardebepaling van dieren. Het door Wageningen Livestock Research uitgegeven handboek Kwantitatieve Informatie Veehouderij (KWIN-Veehouderij) bevat actuele statistische prijsinformatie van verschillende diersoorten, waaronder melkvee, vleesvee, geiten, schapen, paarden, varkens en pluimvee. Wageningen Economic Research stelt sinds 2007 in opdracht van het ministerie van LNV waardetabellen voor verschillende landbouwhuisdieren op die als uitgangspunt dienen bij de waardebepaling in het kader van uitbraken van besmettelijke dierziekten. Jaarlijks vindt een update plaats waarbij taxateurs en vertegenwoordigers van de sector zijn betrokken. Deze tabellen zijn juridisch robuust gebleken en hebben een groot draagvlak, niet alleen nationaal maar ook in Europees verband. De tabellen voor schapen houden rekening met de meeste van de hierboven genoemde factoren. Voor een nadere uitwerking van deze werkwijze om tot waardetabellen te komen, zie Bijlage 2. Inmiddels zijn voor alle landbouwhuisdieren vergelijkbare waardetabellen beschikbaar en bij wolvenschade aan andere diersoorten is een vergelijkbare werkwijze mogelijk als omschreven in dit rapport voor schapen.

1.6 Waardetabel schapen in kader van wolvenschade

De waardebepaling van schapen in het kader van uitbraken van besmettelijke dierziekten komt in veel opzichten overeen met de waardebepaling bij wolvenschade. Tussen wolvenschade en uitbraken van besmettelijke dierziekten bestaan verschillen:

- nadat een koppel schapen in contact is geweest met een wolf, is het van belang dat een dierenarts de dieren controleert op verwondingen; controle op botbreuken en op schade aan het strottenhoofd verdient daarbij extra aandacht; de kosten voor dit eerste bezoek, bestaande uit de voorrijkosten en onderzoekskosten van de dierenarts, vormen directe schade;
- schapen kunnen na contact met een wolf gewond raken; dierenartskosten komen voor vergoeding in aanmerking tot maximaal de taxatiewaarde van het dier; deze taxatiewaarde wordt bepaald met behulp van de waardetabel voor schapen (paragraaf 1.5); wanneer het dier na behandeling alsnog overlijdt, dan bedraagt de hoogte van de tegemoetkoming maximaal twee keer de taxatiewaarde: tegemoetkoming in de dierenartskosten plus de taxatiewaarde van het dier;
- schapen kunnen na contact met een wolf aborteren; indien abortus optreedt na contact met een wolf vindt dit in de regel binnen een week na dit voorval plaats; bij een eventueel geschil kan een schatting van het aantal abortussen worden gemaakt op basis van het verschil in gemiddeld

drachtigheidspercentage over de voorgaande vijf jaren op basis van registratie in de centrale I&R-database van RVO en het drachtigheidspercentage in het aflamseizoen volgend op contact met een wolf; het drachtigheidspercentage kan berekend worden op basis van het aantal op dat moment aanwezige ooien en het aantal geregistreerde lammeren in de centrale I&R-database; de bewijslast hiervoor ligt bij de houder; de houder kan er ook voor kiezen om bewijs voor het drachtigheidspercentage op een andere manier te leveren, bijvoorbeeld op basis van stamboekgegevens en/of data uit SG-Online (registratieprogramma voor schapen en geiten);

- op een melkschapenbedrijf is bij wolvenschade waarbij een relatief laag percentage van de dieren is getroffen, de aankoop van dieren voor vervanging niet aan te raden vanwege het risico op insleep van dierziekten; dit geldt niet alleen voor bedrijven met een hoge gezondheidsstatus, maar ook voor bedrijven die dit niet hebben; wegens uitval van de getroffen schapen en stress of verwondingen onder de overgebleven dieren, is de kans op verlaagde melkproductie aannemelijk; gederfde melkproductie (opbrengst min kosten op basis van door veehouder aangeleverde informatie, bij voorkeur in gemiddeldes per dier) gedurende de rest van de lactatie is daarmee ook directe schade;
- bij een uitbraak van een besmettelijke dierziekte regelt de NVWA de afvoer van dieren naar Rendac; bij wolvenschade regelt de veehouder dit; de voorrij- en afvoerkosten van een kadaver naar Rendac worden beschouwd als directe schade;
- schapen kunnen na contact met een wolf in paniek raken en omheiningen of andere zaken beschadigen; herstel hiervan brengt kosten met zich mee; dit betreft een combinatie van uren en materialen. Vanuit de beleidskaders die provincies en BIJ12 hanteren worden deze kosten gezien als indirecte schade;
- om een door wolven aangerichte schade af te handelen is de veehouder tijd kwijt voor het bijeendrijven van zijn dieren die door een wolf zijn opgejaagd en uitgebroken, voor het melden van de schade, voor het aanwezig zijn bij monstername voor DNA-onderzoek, voor het opruimen van dode dieren en het behandelen van gewonde dieren; deze schade is moeilijk te kwantificeren maar zou geschat kunnen worden op bijvoorbeeld €18-€20/uur, op basis van KWIN-veehouderij 2014/2015. Vanuit de beleidskaders die provincies en BIJ12 hanteren worden deze kosten gezien als indirecte schade;
- de emotionele schade bij de veehouder die het gevolg kan zijn van door wolven aangerichte schade is schade waarvoor geen vergoeding geldt, mede op basis van de beleidskaders die provincies en BIJ12 hanteren.

1.7 Advies GD wolvenschade

Uitgangspunten waardetabellen schapenhouderij van Wageningen Economic Research
Wageningen Livestock Research en Wageningen Economic Research werken onafhankelijk van elkaar, en daardoor niet helemaal op basis van dezelfde uitgangspunten, aan waardebepaling van dieren. De waardebepaling van Wageningen Economic Research in het kader van uitbraken van besmettelijke dierziekten neemt alleen directe schade mee in de beoordeling, is nationaal en internationaal juridisch robuust gebleken en kan rekenen op een groot draagvlak. Na overleg met Peter van Horne van Wageningen Economic Research en Jan Verkaik van Wageningen Livestock Research komt GD tot het volgende advies. Voor de bepaling van de hoogte van tegemoetkomingen bij wolvenschade zijn de waardetabellen schapenhouderij van Wageningen Economic Research het beste uitgangspunt. Een omschrijving van uitgangspunten en de berekening hiervan staat vermeld in Bijlage 2. Aan het eind van ieder jaar vindt een actualisatie van de waardetabellen schapenhouderij plaats die vervolgens een jaar geldig zijn. Bij de actualisatie van de waardetabellen vindt afstemming plaats met taxateurs en vertegenwoordigers van de sector; GD en Wageningen Livestock Research nemen hieraan voortaan ook deel. Taxatie van de schade in het kader van uitbraken van besmettelijke dierziekten vindt plaats door taxateurs van DLV. Wageningen Economic Research heeft in opdracht van BIJ12 een waardetabel speciaal voor de taxatie van schapen bij wolvenschade opgesteld.

Andere schade
Naast de tegemoetkomingen op basis van bovenstaande waardetabellen adviseert GD ook om onderstaande schade te beschouwen als direct schade en dus te vergoeden in het kader van tegemoetkomingen bij wolvenschade:

- dierenartskosten die worden gemaakt om dieren te controleren op verwondingen nadat een koppel schapen in contact is geweest met een wolf;
- dierenartskosten bij een verwond landbouwhuisdier tot maximaal de taxatiewaarde van het dier; wanneer het dier na behandeling alsnog overlijdt, dan bedraagt de hoogte van de tegemoetkoming maximaal twee keer de taxatiewaarde;
- geleden schade door optreden van abortus;
- gederfde melkproductie op een melkschapenbedrijf;
- de voorrij- en afvoerkosten van een kadaver naar Rendac.

De directe schade volgens de definitie van provincies en BIJ12 (zie Bijlage 1) komt in aanmerking voor vergoeding. Dit houdt in dat vervolgschade en bijkomende schade, zoals de kosten die verband houden met herstel van omheiningen of andere zaken alsmede de tijd die de veehouder kwijt is om wolvenschade af te handelen (bijeendrijven van dieren, melden van schade, tijd voor DNA-onderzoek en opruimen van dode dieren en het behandelen van gewonde dieren) niet voor een tegemoetkoming in aanmerking komen.

Vergoeding van wolvenschade geldt voorlopig voor zowel bedrijfsmatige houders als voor hobbydierhouders; omdat de grens tussen beide arbitrair is zou het wenselijk zijn om dat in de toekomst zo te houden.

De emotionele schade bij de veehouder die het gevolg kan zijn van door wolven aangerichte schade is schade waarvoor geen vergoeding geldt, mede op basis van de beleidskaders die provincies en BIJ12 hanteren.

Snelle afhandeling
Bij het vermoeden van wolvenschade moet een houder die in aanmerking wil komen voor vergoeding binnen 24 uur melding doen van het voorval en daarbij het aantal gedode of verwonde schapen aangeven. Een deskundige beoordeelt vervolgens of de schade inderdaad mogelijk is aangericht door een wolf. Het verdient aanbeveling om vervolgens zo snel mogelijk tot afhandeling van het geval en vaststelling van de hoogte van de tegemoetkomingen te komen. Mocht een houder niet akkoord gaan met de getaxeerde hoogte van de tegemoetkomingen dan kan hij binnen acht dagen na ontvangst van het taxatierapport bezwaar maken bij BIJ12. Echter, de bewijslast ligt in dit geval bij de houder. Het bewijs moet zijn gebaseerd op feitelijke informatie en bijvoorbeeld worden ondersteund door data uit de centrale I&R-database en bankafschriften of overige documenten.

Pathologisch onderzoek
Verwondingen en sterfte bij dieren veroorzaakt door een hond, vos of wolf grijpen een deel van de houders zodanig aan dat zij graag zouden zien dat deze dieren direct worden afgevoerd. GD beschikt over een ophaaldienst voor kadavers en zou daarin een rol kunnen spelen door de gestorven dieren op te halen. Bij aankomst op GD zouden pathologen van GD ook monsters kunnen nemen voor DNA-onderzoek. In gevallen waarin wolvenschade minder aannemelijk is zou ook pathologisch onderzoek op de aangeboden schapen kunnen worden uitgevoerd. Dit onderzoek valt buiten de kaders die door provincies en BIJ12 worden gehanteerd en komt derhalve niet voor een tegemoetkoming in aanmerking. Indien er op dit moment sprake is van DNA onderzoek laten de provincies en BIJ12 dit door andere partijen uitvoeren.

1.8 Formulier om snelle afhandeling te bevorderen

Het verdient aanbeveling om wolvenschade zo snel mogelijk af te handelen en een indicatie te geven van de hoogte van de tegemoetkomingen en de doorlooptijd. Het via internet in kunnen vullen van een formulier dat direct een indicatie geeft van de mogelijke hoogte van tegemoetkomingen kan daarbij helpen. In Bijlage 2 staat een voorbeeld van zo'n in te vullen formulier op basis waarvan in veel gevallen de schade direct kan worden gekwantificeerd. BIJ12 zal zelf, mede aan de hand van de nu reeds beschikbare protocollen, nadere invulling geven aan de te gebruiken formulieren.

2. Literatuur

1. IPO 2019, Interprovinciaal wolvenplan. IPO, Den Haag
2. https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/faunaschade-informatie-per-diersoort/wolf/
3. [redacted], Wageningen Economic Research. Emailcontact vanaf 12-02-2019.
4. Handboek Kwantitatieve Informatie Veehouderij 2014/2015. Wageningen Livestock Research.

3. Bijlagen

Bijlage 1. Directie schade

De op basis van jurisprudentie door provincies en BIJ12 gehanteerde definitie van directe schade is schade die rechtstreeks aangericht wordt door de dieren aan het gewas (en dieren) zelf. Geen tegemoetkoming wordt dus verleend voor indirecte schade of gevolgschade. De Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State heeft meerdere malen bevestigd dat het niet onredelijk is dat alleen schade die door dieren aan de gewassen zelf is aangericht voor een tegemoetkoming in aanmerking komt en dat bijvoorbeeld meer- en vervolgschade zoals een lagere omzet of kosten die gemaakt worden voor sortering en extra onkruidbestrijding slechts een afgeleide is van schade veroorzaakt door dieren en dat het verband tussen het schadeveroorzakende gedrag en die schade te ver is verwijderd om van een rechtstreeks gevolg te kunnen spreken. Die schade is niet direct gerelateerd is aan de bedrijfsmatig uitgeoefende landbouw. Denk hierbij bijvoorbeeld ook aan structuurschade aan gronden doordat dieren die gronden hebben betreden. Schade aangericht aan materialen die worden aangewend voor het (tijdelijk) afdekken van gewassen behoren ook niet tot directe schade die voor een tegemoetkoming in aanmerking komt (ABRvS, 23 maart 2005, 200407023/1, r.o. 2.5, ECLI:NL:RVS:2005:AT1995 en ABRvS, 26 maart 2008, 200705890/1, r.o. 2.6.4, ECLI:NL:RVS:2008:BC7605 en ABRvS, 8 augustus 2018, 201707597/1/A2, r.o. 4.2, ECLI:NL:RVS:2018:2636). In het kader van wolvenschade is directe schade dus schade aan de schapen; overige schade is indirecte schade.

Bijlage 2. Waardetabel Wageningen Economic Research

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Waardetabel schapen

Wageningen Economic Research, Wageningen

Achtergrond

Bij een uitbraak van een besmettelijke dierziekte op een bedrijf of bij een gedwongen ruiming bij een ernstige verdenking van een besmettelijke dierziekte is het zaak de ruiming snel en voorspoedig te laten verlopen. Echter voor dat tot ruiming over kan worden gegaan moet het vee geïdentificeerd, geteld en getaxeerd zijn. Pas daarna kan met de daadwerkelijke ruiming worden begonnen.
In opdracht van het ministerie van LNV zijn, na overleg met taxateurs en de sector, door Wageningen Economic Research waardetabellen schapenhouderij opgesteld. Het doel is een waarderingssysteem voor schapen dat een *reële* waardering van de dieren geeft, *juridisch robuust, transparant* is en *voldoende draagvlak* heeft in de sector. Het basis uitgangspunt is een waardering conform marktprijzen. Jaarlijks vindt een update plaats, zodat bij een uitbraak met de actuele cijfers snel een waardetabel met marktconforme waarden kan worden gemaakt.

Schapenbedrijf

Op een schapenbedrijf kunnen op een moment x de volgende dieren aanwezig zijn: ooien, dekrammen en lammeren. Alleen voor de slachtlammeren is er duidelijk een marktmoment. Op het merendeel van de bedrijven zijn in het najaar de lammeren slachtrijp en worden deze dieren verkocht aan een slachterij. De slachtprijzen worden in de landbouwpers gepubliceerd. Alle bedragen in deze nota zijn exclusief BTW.

Waardering ooien

Op schapenbedrijven worden allerlei rassen gebruikt. De waardetabellen hebben betrekking op alle gangbare kruisingen en kunnen worden samengevat onder de term 'boerenschaap'. Voor fokmateriaal (stamboek) is de waardering hoger. Naar schatting is dit voor minder dan 10% van de schapenstapel het geval. In Nederland is er geen marktnotering voor fokooien.

Slachtschapen

De prijs voor een slachtdier wordt op meerdere markten genoteerd (o.a. Leeuwarden, Utrecht en Purmerend). Het verschil tussen de minimum- en maximumprijs voor slachtdieren is echter groot. Wageningen Economic Research noteert een prijs voor schapen en lammeren per kg geslacht gewicht en berekent de gemiddelde prijs op basis van informatie van marktnoteringen. Op basis van een standaard gewicht wordt de waarde per dier berekend.

Waarde fokooien

In de praktijk worden oudere en uitgeselecteerde ooien verkocht als slachtschaap. De op een bedrijf aanwezige fokooien zullen vaak een hogere waarde vertegenwoordigen dan de waarde als slachtschaap. Daarom wordt de waarde van de fokooi verhoogd met vast bedrag.

Drachtige ooien

In het najaar worden de fokooien gedekt. De draagtijd is 147 dagen (5 maanden min 5 dagen). Tijdens de dracht zal de waarde van de fokooi toenemen. In het laatste deel van deze periode nemen de kosten voor de schapenhouder toe. Vooral in de periode voor en rond het aflammeren zijn er extra kosten voor krachtvoer, diergezondheid, huisvesting en arbeid. Wageningen Economic Research heeft de kosten hiervan ingeschat en berekend. Figuur 1 geeft een voorbeeld.

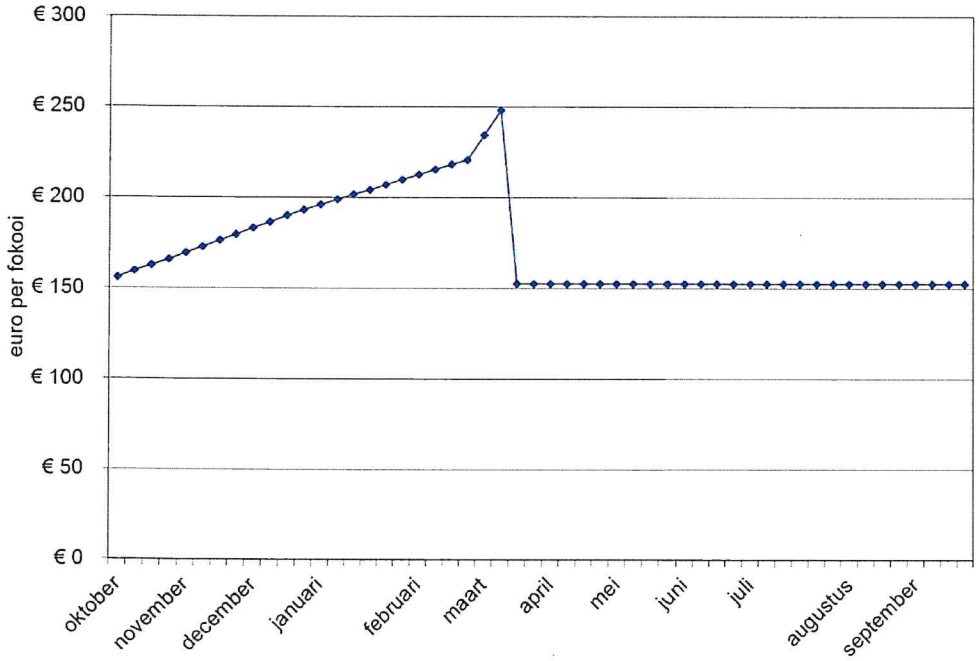

Figuur 1. Waarde van fokooien met het verloop van de kosten tijdens de dracht.

In de praktijk zal de taxateur niet op weekniveau nauwkeurig de periode van de dracht kunnen schatten. Om deze reden wordt een tabel opgesteld waarbij de dracht wordt uitgedrukt in maanden. Tabel 2 geeft de waardetabel voor fokooien juist voor het aflammeren.

Tabel 2. Fokooien juist voor het aflammeren.

beschrijving	**Waarde toeslag voor dracht (euro)**	Waarde fokooi; ≤ 2,3 lam /ooi	Waarde fokooi; > 2,3 lam /ooi
Fokooi vlak voor aflammeren	+ xx	xx	xx

De waarden in Tabel 3, de tabel voor de taxateurs, hebben betrekking op een periode van een maand. Hierdoor zijn er verschillen met de waarden op weekbasis, zoals weergegeven in Figuur 1.
Bedrijven met een gemiddeld aantal lammeren van 2,3 of minder, worden gewaardeerd via de basiswaarde zoals hierboven beschreven en in Figuur 1 is getoond. Van bedrijven met gemiddeld meer lammeren dan 2,3 per ooi krijgen de ooien een meerwaarde, zoals in de laatste kolom van Tabel 3 is weergegeven. Zo'n ooi (gemiddeld meer lammeren dan 2,3 per worp) is vlak voor het aflammeren € 10 meer waard.

Tabel 3. Waardetabel drachtige fokooien.

beschrijving	**Waarde toeslag voor dracht (euro)**	Waarde fokooi; ≤ 2,3 lam /ooi	Waarde fokooi; > 2,3 lam /ooi
Fokooi, niet drachtig	Basiswaarde		
Fokooi+1 maand dracht			
Fokooi+2 maand dracht			
Fokooi+3 maand dracht			
Fokooi+4 maand dracht			
Fokooi+5 maand dracht			

Waardering fokrammen

De waarde van fokrammen is redelijk constant. Er is voor fokrammen geen marktnotering beschikbaar. De waarde van een fokram ('boerenschaap') is vastgesteld op xx euro excl. BTW per dier. Dit is een richtprijs waarvan de taxateur, met argumentatie, kan afwijken in positieve (hogere waarde) of negatieve (lagere waarde) zin. Hoewel dit geldt voor alle taxaties is dit zeker van toepassing bij de fokrammen. De genoemde prijzen zijn exclusief toeslagen voor stamboek en gezondheidsstatus.

Lammeren
Eindwaarde
Wageningen Economic Research berekent de marktprijs voor slachtooien (boven 20 kg) en slachtrammen (22 tot 25 kg) gebaseerd op cijfers van marktnoteringen. Tabel 1 geeft naast de prijzen voor slachtschapen ook een overzicht van de maandprijzen voor ooi- en ramlammeren.
WUR heeft de marktprijzen voor lammeren, zoals maandelijks gepubliceerd op www.agrimatie.nl aangepast. De prijzen van slachterijen zijn met een groter aandeel meegewogen en er vinden enkele aanpassingen plaats voor provisies en transport.

Beginwaarde
Voor lammeren die pas geboren zijn is geen marktwaarde beschikbaar. In de waardetabel worden voor het pasgeboren lam de kosten van dracht gerekend verhoogd met kosten rondom het lammeren (o.a. arbeid) en perinatale uitval (7%). Bij een gemiddelde van 1,84 lammeren per ooi (1,98 geboren minus 7% uitval in beginperiode) is de waarde na de eerste risicoperiode na aflammeren berekend per lam.

Verloop van de waarde voor lammeren
Voor de tussenliggende periode van begin naar eindwaarde is geen marktwaarde bekend. De kosten voor de schapenhouder hebben vooral betrekking op voerkosten (melk van de ooi, weidegras) en arbeid van de schapenhouder. In de eerste weken na de geboorte heeft de schapenhouder extra kosten voor huisvesting, diergezondheid en arbeid. Tevens is er in de beginperiode lammerensterfte. Dit betekent dat in de eerste 4 weken na de geboorte de waarde van het lam relatief snel toeneemt. In de periode daarna gaan de lammeren met de ooi naar buiten. Tot aan de slacht is het verloop van deze kosten voor de gehele periode redelijk constant. Er mag dus een lineair verband verondersteld worden. Figuur 2 geeft een voorbeeld van het verloop van de waarde.

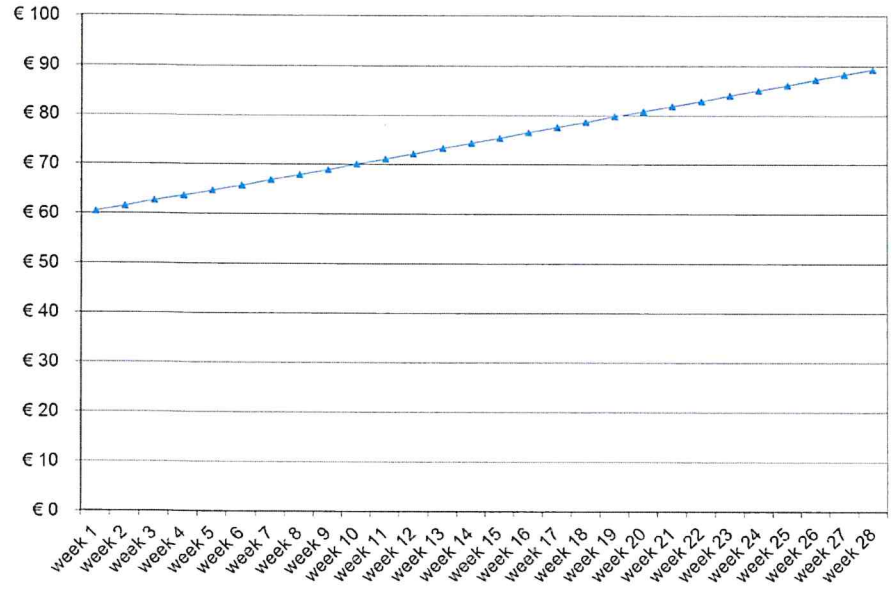

Figuur 2. Waardeverloop van lammeren (leeftijd is indicatief).

In de praktijk zal de taxateur de lammeren beoordelen op gewicht. Dit betekent dat er voor lammeren niet gewerkt kan worden met een waardetabel op basis van een indeling in weken (leeftijd). Tabel 4 geeft de waardetabel van lammeren.

Tabel 4: Waardetabel voor lammeren: 50% ooilam, 50% ramlam.

leeftijd	geslacht gewicht	levend gewicht	waarde (euro / lam)
0 tot 4 weken			
	5-10	10-20	
	11-15	20-30	
	16-20	30-40	
	21-25	40-50	marktwaarde*

Als er een aanleiding voor is, kan de taxateur een andere waarde hanteren voor de zwaardere ramlammeren (26 tot 30 kg geslacht gewicht). In dat geval kan deze tabel niet voor de overige lammeren gebruikt worden, omdat de verhouding rammen/ooien waarschijnlijk niet meer 50/50 is.

Zuiglammeren
Een aparte categorie vormen de zuiglammeren. Een zuiglam is lam dat maximaal drie tot vier maanden oud is. Wageningen Economic Research registreert de actuele maandprijzen voor zuiglammeren. Taxatie zuiglammeren kan tot uiterlijk begin juni. Daarna zijn er geen zuiglammeren meer die voor deze hoge prijzen worden verkocht.

Weidelammeren
In de periode tussen juli en september/oktober kunnen lammeren verkocht worden als weidelam. Er is echter geen officiële marktnotering voor weidelammeren. Voor weidelammeren kunnen de prijzen uit Tabel 5 als maatstaf dienen. De categorieën 20– 30 en 30 – 40 kg levend gewicht kunnen daarbij als richtlijn worden aangehouden.

Toeslagen
De taxateur kan een toeslag toerekenen aan fokooien voor extra fokwaarde (stamboek) of voor gecertificeerd vrij van bepaalde ziekten. De volgende toeslagen kunnen worden toegerekend:

Rassen:
Stamboekschapen: toeslag per fokooi (alle rassen, uitsluitend dieren met stamboekpapieren).

Gezondheidsstatus:
Zwoegerziektevrij: toeslag per fokooi.
Scrapieresistent (met genotype ARR/ARR): toeslag per fokooi.

De genoemde toeslagen gelden ook voor fokrammen.

Beoordeling door taxateurs
De waardetabellen zijn opgesteld voor de meest voorkomende situaties op schapenbedrijven in Nederland ('het boerenschaap'). De waardetabel geeft een richtprijs waarvan de taxateur, met argumentatie, kan afwijken in positieve (hogere waarde) dan wel negatieve (lagere waarde) zin. In alle gevallen zal een taxateur de exacte situatie op het bedrijf moeten beoordelen. Hierbij is van groot belang dat de taxateur deskundig is op het terrein van de schapenhouderij.

Bijlage 3. Invulformulier voor dierhouders bij verdenking van wolvenschade

Voorbeeld van een in te vullen formulier op basis waarvan in veel gevallen de schade direct kan worden gekwantificeerd

Algemene informatie

Naam:	
Adres:	
Postcode en woonplaats:	
UBN:	
Telefoonnummer:	
Emailadres:	
Verdenking wolvenschade (ja/nee):	
Datum aanval wolf:	
Schapenras:	
Stamboek (ja/nee):	
Indien 'ja', naam stamboek:*	
Status gezondheidsprogramma's	
- scrapieresistent (ja/nee)*	
- zwoegerziektevrij (ja/nee)*	
- CL-vrij (ja/nee)*	
Grootte van de kudde (vóór de aanval)	
Aantal gedode schapen	

Achtergrondinformatie van gedode dieren:

	Invullen wat van toepassing is						
Dieridentificatie (volledig diernr.)	Geslacht (ooi/ram)	Lam/ volwassen dier	Geboorte datum	Gebruiksdoel dier (melkschaap/fokdier/ vleeslam/anders)	Indien anders, doel invullen: (bijv. hobby, therapie of begrazing)	Drachtig (ja/nee)	Indien drachtig, aantal maanden invullen:

Achtergrondinformatie van gewonde dieren:

	Invullen wat van toepassing is						
Dieridentificatie (volledig diernr.)	Geslacht (ooi/ram)	Lam/ volwassen dier	Geboorte datum	Gebruiksdoel dier (melkschaap/fokdier /vleeslam/anders)	Indien anders, doel invullen: (bijv. hobby, therapie of begrazing)	Drachtig (ja/nee)	Indien drachtig, aantal maanden invullen:

*Documentatie aanleveren op basis waarvan controle plaats kan vinden.

Date : 26-3-2015 18:46:18
From : "[redacted]@drenthe.nl
To : [redacted]@provincie-utrecht.nl, [redacted]@prvlimburg.nl, [redacted]@bij12.nl, "[redacted]@minez.nl, "[redacted]@provinciegroningen.nl
Subject : CITES certificaten wolf

Collega's,

N.a.v. de discussies over 'onze' wolf en de vraag of er CITES-certificaten nodig zijn heb ik navraag gedaan bij [redacted] van de universteit Tilburg. Zijn reactie deel ik even met jullie:

Wat de CITES-regels betreft, voor vervoer van een wolf (dood of levend), ook binnen Nederland en ook als dit voor onderzoek of translocatie geschiedt, is in principe een CITES-certificaat vereist. Dat geldt ook voor producten/delen van een wolf. Bloed en weefsel vallen daar ook onder. Voor bepaalde aangewezen wetenschappelijke instellingen geldt overigens een soepel regime t.a.v. monsters van bloed, weefsel of speeksel, voor bijvoorbeeld DNA-onderzoek.

Keutels en urine (die op natuurlijke wijze zijn uitgescheiden) vallen in elk geval buiten de CITES-regels. Voor in het veld gevonden wolvenkeutels zijn dus geen CITES-papieren nodig. Een CITES-certificaat is ook niet vereist voor spoedvervoer van een gewonde wolf naar een dierenarts, op voorwaarde dat het dier na behandeling weer op dezelfde plek wordt vrijgelaten.

Om snel te kunnen handelen, ook op momenten dat niet iedereen die je zou willen bereiken ook echt bereikbaar is (zoals in ons wolvenweekend) zou ik graag zien dat "de provincies" als ze op grond van hun verantwoordelijkheden iets met wolven moeten doen van EZ een cites-verklaring/ontheffing of dergelijks op voorhand krijgen zoals bepaalde wetenschappelijke instellingen kennelijk ook hebben. We zouden dan moeten kunnen volstaan met een melding/verantwoording achteraf. Die koers is nu (met instemming van EZ, [redacted]) ook aangehouden, maar nog niet geformaliseerd. Punt van aandacht voor nader overleg met EZ.

groet, [redacted]

Date : 29-9-2021 10:56:15
From : "[redacted]@bij12.nl
To : "[redacted]@ipo.nl, "[redacted]@gelderland.nl, "[redacted]@provinciegroningen.nl, "[redacted]@provinciegroningen.nl, [redacted]@fryslan.frl" [redacted]@fryslan.frl, [redacted]@fryslan.frl, "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@overijssel.nl, "[redacted]@overijssel.nl, "[redacted]@brabant.nl, [redacted]@prvlimburg.nl" [redacted]@prvlimburg.nl, "[redacted]@prvlimburg.nl" [redacted]@prvlimburg.nl, [redacted]@flevoland.nl" [redacted]@flevoland.nl, "[redacted]@zeeland.nl, "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@bij12.nl, [redacted]@bij12.nl, [redacted]@bij12.nl, "[redacted]@bij12.nl
Cc : "[redacted]@bij12.nl
Subject : communicatie wolven rapporten
Attachment : 210928 Achtergrond documenten Interprovinciaal wolvenplan 2022.docx;Jansman ea 2021 - Ecol FactFinding Wolf-WENR-rapport.pdf;Wolvenrapport Boerema VdBrink Element advocaten.pdf;image001.png;image002.png;

Beste leden van de IPO wolvenwerkgroep,

Zoals toegezegd zou ik u informeren over de voortang van de communicatie over beide 'wolven rapporten' Daartoe heeft onderstaande mail wisseling plaatsgevonden.
In het besef dat een deel van u dit nu dubbel langs krijgt, stuur ik het toch door omdat samenstelling van beide werkgroepen toch enigszins verschilt.

Met vriendelijke groet,
[redacted]

Van: [redacted]
Verzonden: woensdag 29 september 2021 10:36
Aan: [redacted]@bij12.nl>; [redacted]@noord-holland.nl; [redacted]@provinciegroningen.nl>; [redacted]@provinciegroningen.nl; [redacted]@fryslan.frl>; [redacted]@drenthe.nl>; [redacted]@overijssel.nl>; [redacted]@gelderland.nl>; [redacted]@flevoland.nl' [redacted]@flevoland.nl>; [redacted]@provincie-utrecht.nl)' [redacted]@provincie-utrecht.nl>; [redacted]@noord-holland.nl>; [redacted]@pzh.nl> [redacted]@zeeland.nl>; [redacted]@brabant.nl>; [redacted]@prvlimburg.nl; [redacted]@bij12.nl>; [redacted]@ipo.nl>
CC: [redacted]@prvlimburg.nl' [redacted]@prvlimburg.nl>; [redacted]@provinciegroningen.nl>; [redacted]@flevoland.nl' <[redacted]@flevoland.nl>; [redacted]@zeeland.nl>; [redacted]@zeeland.nl' <[redacted]@zeeland.nl> [redacted]@gelderland.nl>; [redacted]@gelderland.nl' [redacted]@gelderland.nl>; [redacted]@overijssel.nl' <[redacted]@overijssel.nl>; [redacted]@provincie-utrecht.nl>; [redacted]@overijssel.nl; [redacted]@overijssel.nl>; [redacted]@fryslan.frl' [redacted]@fryslan.frl>; [redacted]@drenthe.nl> [redacted]@brabant.nl>; [redacted]@flevoland.nl> [redacted]@odnhn.nl; [redacted]@pzh.nl; [redacted]@IPO.Nl>; [redacted]@zeeland.nl> [redacted]@overijssel.nl [redacted]@drenthe.nl>; [redacted]@provincie-utrecht.nl>; [redacted]@Noord-Holland.nl>; [redacted]@provinciegroningen.nl>; [redacted]@flevoland.nl>; [redacted]@prvlimburg.nl>; [redacted]@gelderland.nl>; [redacted]@bij12.nl>; [redacted]@prvlimburg.nl>; [redacted]@gelderland.nl>; [redacted]@provinciegroningen.nl>; [redacted]@drenthe.nl' [redacted]@drenthe.nl>; [redacted]@fryslan.frl; [redacted]@fryslan.frl>; [redacted]@fryslan.frl; [redacted]@Noord-Holland.nl> [redacted]@bij12.nl>; [redacted]@bij12.nl>; [redacted]@overijssel.nl; [redacted]@overijssel.nl>; [redacted]@bij12.nl>; [redacted]@bij12.nl>
Onderwerp:

Beste leden van de IPO werkgroep natuurwetgeving,

Gisterenmiddag is onderstaande mail uitgegaan. Voorzien van een tweetal bijlagen: de Factfinding study wolf en de Juridische Analyse wolf.
Daarbij de memo met het verzoek om in te stemmen met de beoogde publicatiedatum van 6 oktober.

Het spreekt voor zich dat mijn oproep is hiermee (uiterlijk 4 oktober) in te stemmen. Gelet op de voortgang in het wolvendossier is dit zeer gewenst.

Ik wil benadrukken dat het hierbij gaat om een tweetal achtergrondrapporten die gemaakt zijn om de laatste stand van zaken m.b.t. ecologische en juridische kennis feitelijk weer te geven.
Het bevat dus geen beleidsmatige keuzes. Doel is om mede op basis van deze kennis en informatie input te hebben voor de actualisatie van het Interprovinciaal wolvenplan.

Mochten er nog vragen over zijn, dan verneem ik deze graag.

Met vriendelijke groet,
[redacted]

[redacted]
[redacted] Faunazaken
Maatschappelijke Adviesraad Faunaschade
[redacted] Wolf

Leidseveer 2, 3511 SB Utrecht | www.bij12.nl

T +31 (0)85 486 22 22 | F +31 (0)85 486 22 33

M +31 (0) 6 [redacted] | E [redacted]@bij12.nl

Werkt voor provincies

Van: IPO Vitaal platteland [redacted]@ipo.nl>
Verzonden: dinsdag 28 september 2021 16:47
Onderwerp: Schriftelijke ronde BAC VP; achtergrond documenten Interprovinciaal wolvenplan 2022

Aan de leden van de BAC VP

Geachte mevrouw, heer,

Zoals afgestemd in de BAC VP vergadering van 23 september ontvangt u hierbij de factfinding study en het juridisch rapport over de wolf. Deze rapporten zijn 5

ok obe geagendee d jdens de ve gade ng Lande jk Ove eg Wo f. He voo nemen s be de appo en op 6 ok obe op de webs e van BIJ 2 e pub ce en. G aag ve nemen we u e jk 4 ok obe pe ma (@ po.n) of deze da um akkoo d s, of da naa een ande e pub ca eda um moe wo den gezoch .

Moch u nog v agen of opme k ngen hebben, dan ho en we da g aag.

Me v ende jke g oe ,

n erprovinciaal Overleg
Vi aal Pla eland
Herengrach 23
2511 G Den Haag
Tel: 316
mail: @ipo nl

Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies

De juridische bescherming van de wolf in Nederland en in een aantal andere Europese landen

Een juridisch onderzoek ter ondersteuning van het opstellen van Nederlands wolvenbeleid in het licht van de uitvoering van de natuurwetgeving

Boerema & van den Brink B.V.
Legal & Ecological Consultants on Wildlife and Biodiversity

ELEMENT. ADVOCATEN

24 september 2021

In opdracht van: BIJ12

BIJ12 | Werkt voor provincies

DE JURIDISCHE BESCHERMING VAN DE WOLF IN NEDERLAND EN IN EEN AANTAL ANDERE EUROPESE LANDEN

Een juridisch onderzoek ter ondersteuning van het opstellen van Nederlands wolvenbeleid in het licht van de uitvoering van de natuurwetgeving

Opdrachtgever	:	BIJ12 Utrecht
Rapport nummer	:	2021/wolfbij12/2DC
Status	:	Definitief
Datum	:	24 september 2021
Auteurs	:	[redacted]) | Boerema & Van den Brink b.v. [redacted] | Element Advocaten) [redacted] |Boerema & Van den Brink b.v.

Foto voorpagina: [redacted] © BIJ12

Dit rapport kan geciteerd worden als:

[redacted]021):
De juridische bescherming van de wolf in Nederland en in een aantal andere Europese landen; een juridisch onderzoek ter ondersteuning van het opstellen van Nederlands wolvenbeleid in het licht van de uitvoering van de natuurwetgeving, Boerema & Van den Brink B.V., Houwerzijl/Element Advocaten, Best.

Overname, openbaarmaking van (teksten of delen van) dit rapport is toegestaan na vrijgave opdrachtgever, mits met duidelijke bronvermelding, zie hierboven.

Disclaimer aansprakelijkheid
Het onderzoek voor dit rapport is zorgvuldig uitgevoerd. Desondanks kunnen aan het rapport en de conclusies geen rechten worden ontleend. Boerema & Van den Brink B.V. en Element Advocaten zijn niet aansprakelijk voor directe of gevolgschade die kunnen voortvloeien uit toepassing van de in het rapport opgenomen beschrijvingen, conclusies, aanbevelingen of resultaten uit dit rapport alsmede overige werkzaamheden.
Opdrachtgever vrijwaart Boerema & Van den Brink B.V. en Element Advocaten in deze tevens voor aanspraken van derden.

Voorwoord

Voor u ligt het rapport 'De juridische bescherming van de wolf in Nederland en in een aantal andere Europese landen'. Dit rapport is in opdracht van de 12 provincies (IPO) voor BIJ12 opgesteld door Boerema & Van den Brink b.v. in samenwerking met Element advocaten, om meer duidelijkheid te geven over de juridische status van de wolf en om antwoord te geven op diverse juridische vragen die spelen in de maatschappij.

Dit rapport brengt het meest recente juridisch kader in beeld op basis van de meest recente inzichten in de feiten en cijfers over de wolf in Nederland en is mede opgesteld ter ondersteuning voor het te vormen beleid van de provincies. Het rapport draagt bij om de juiste kaders en juridische perspectieven mee te geven met betrekking tot de omgang met de wolf in Nederland.
Dit geldt onder andere voor dierhouders en natuurbeheerders, maar ook voor de bevolking in brede zin. Juist omdat hierover veel publiekelijk debat plaatsvindt.

Het rapport is opgebouwd uit drie delen: een analyse van de internationale en Europese juridische kaders ten aanzien van de bescherming van de wolf. Daarnaast is een rechtsvergelijking gemaakt van hoe verschillende Europese landen hiermee omgaan. Tot slot is uiteengezet welke juridische middelen en welke wettelijke kaders gelden bij specifiek geduide situaties. Dit leidt tot een gedegen overzicht van bouwstenen voor de zgn. handelingsprotocollen.

Door deze uitgebreide juridische analyse zijn zo veel mogelijk aspecten binnen het wolvenvraagstuk verduidelijkt. De uitkomsten bieden onder andere input voor de in 2022 te verschijnen geactualiseerde versie van het Interprovinciaal wolvenplan, waartoe het Interprovinciaal Overleg (IPO) heeft besloten. De actualisatie is nodig om ook na 2021 richting te geven aan de gezamenlijke beleidsuitvoering van provinciale taken in het wolvendossier.

De gezamenlijke provincies hopen hiermee een bijdrage te leveren aan een goede manier van samenleven tussen mens en wolf.

Jolinda van der Endt, directeur BIJ12

Van de auteurs

Dit rapport 'De juridische bescherming van de wolf in Nederland en in een aantal andere Europese landen' is tot stand gekomen in een relatief korte tijd. Dat kon met name dankzij het feit dat er een hele goede basis lag, in de vorm van het rapport van Arie Trouwborst, Kees Bastmeijer en Chris Backes uit 2013. Hun rapport, 'Wolvenplan voor Nederland: naar een gedegen juridische basis. Een juridisch onderzoek ter ondersteuning van de opstelling van een Nederlands wolvenplan' is dusdanig robuust en volledig dat het nog steeds kan gelden als een stevig fundament voor iedereen die zich wil verdiepen in de juridische bescherming van de wolf. Wij hebben dit basisdocument als vertrekpunt genomen en het waar nodig in verband met relevante juridische ontwikkelingen (zoals recente uitspraken van het Europese Hof van Justitie) aangevuld of geactualiseerd. Wat dat betreft vielen we met de neus in de boter: in de afgelopen jaren is er een aantal interessante uitspraken door het Hof gedaan, juist over de bescherming van de wolf en de uitzonderingen die daarop mogelijk zijn. Het onderzoek naar de juridische bescherming van de wolf in ons omringende lidstaten van de Europese Unie heeft ons veel nieuwe inzichten opgeleverd. Het is – naar ons oordeel – een interessant overzicht, waarbij steeds naar voren komt dat in alle lidstaten-Staten actief wordt gezocht naar een evenwicht tussen bescherming en het actief beheren van de wolf. Aanvullend staat het op een goede manier omgaan met potentiële wolf-mens conflicten centraal. Wij hopen dat de opdrachtgever met het laatste deel van dit advies – de bouwstenen voor handelingsprotocollen – in staat zal zijn om beleid te maken en uit te voeren dat recht doet aan de bescherming van dit mythische en vaak omstreden dier, de wolf.

Wij willen de begeleidingsgroep, opdrachtgevers en betrokken contactpersonen bedanken voor hun commentaren en de discussies, en we willen Hugh Jansman danken voor het plezierige overleg over de afstemming met de in hoofdzaak ecologische studie 'De wolf terug in Nederland'.

September 2021,

[redacted]

Inhoud

Voorwoord 3
INHOUD 5
Leeswijzer 7
SAMENVATTING 8
DEEL A. ANALYSE VAN DE BESTAANDE INTERNATIONAALRECHTELIJKE EN EUROPEESRECHTELIJKE VERPLICHTINGEN TEN AANZIEN VAN DE BESCHERMING VAN DE WOLF 13
1. Soortenbeschermingsregime 13
1.1 Internationaal recht 13
1.2 Europees recht 14
1.2.1 Bescherming wolf 14
1.2.2 Uitzonderingen 19
2. Gebiedsbescherming 30
3. Actieve beschermingsmaatregelen 31
3.1 Wettelijk kader 31
3.2 Draft Guidance 2019 31
3.3 Jurisprudentie Hof van Justitie 32
3.4 Actieve maatregelen voor de wolf binnen Natura2000 32
3.5 Actieve maatregelen buiten Natura 2000 32
3.6 De rol van soortenbeschermingsplannen 33
3.7 Eisen aan het soortenbeschermingsplan als onderbouwing voor uitzonderingen (derogaties) 33
3.8 Allesomvattende actie-/beheerplannen voor wolven 34
4. 'Go & no go'-gebieden voor de wolf; 35
4.1 Wettelijk kader 35
4.2 Inperken van migratie- of vestigingsmogelijkheden van de wolf in algemene zin 36
4.3 Beperken van de toegang tot, of zonering van grote gebieden 36
4.4 Zonering en de verhouding tot de verplichting tot het aanwijzen van Natura 2000-gebieden 39
4.5 Op voorhand aanwijzen van corridors en/of gebieden als wolvenleefgebied of verblijfplaats. 39
4.6 Instrument programma 40
5. Internationale samenwerking – 'population level management' 40
DEEL B-I. UITGEBREIDE RECHTSVERGELIJKING BESCHERMING WOLF FRANKRIJK, DUITSLAND EN BELGIË (VLAANDEREN) 42
1. Aandachtspunten uit de rechtsvergelijking 43
2. Frankrijk 45
2.1 Beschrijving Europeesrechtelijke juridische status van de wolf binnen Frankrijk 45
2.2 Implementatie van Europees recht in nationale wet- of regelgeving 45
2.3 Juridisch kader maatregelen voor behoud of herstel gunstige staat van instandhouding 47
2.4 Juridisch kader toetsing artikel 16 Habitatrichtlijn 49
2.5 In welke gevallen wordt gekozen voor ingrijpen door middel van doden 50
2.6 Wolvenplan 51
2.7 Omgang met hybride wolven 52
3. Duitsland 54
3.1 Beschrijving Europeesrechtelijke juridische status van de wolf binnen Duitsland 54
3.2 Implementatie van Europees recht in nationale wet- of regelgeving 55
3.3 Juridisch kader maatregelen voor behoud of herstel gunstige staat van instandhouding 57
3.4 Juridisch kader toetsing artikel 16 Habitatrichtlijn 59
3.5 In welke gevallen wordt gekozen voor ingrijpen door middel van doden 59
3.6 Omgang met hybride wolven 59
3.7 Deelstaat Brandenburg 60
3.8 Deelstaat Niedersachsen 62

3.9 Deelstaat Nordrhein-Westfalen 64
4. België-Vlaanderen 66
4.1 Beschrijving Europeesrechtelijke juridische status van de wolf binnen Vlaanderen 66
4.2 Implementatie van Europees recht in nationale wet- of regelgeving 66
4.3 Juridisch kader maatregelen voor behoud of herstel gunstige staat van instandhouding 68
4.4 Juridisch kader toetsing artikel 16 Habitatrichtlijn 69
4.5 In welke gevallen wordt gekozen voor ingrijpen door middel van doden; 70
4.6 Wolvenplan Vlaanderen 70
4.7 Omgang met hybride wolven 71
DEEL B-II. BEKNOPTE RECHTSVERGELIJKING BESCHERMING WOLF ZWEDEN, FINLAND, POLEN, SLOVENIË, OOSTENRIJK EN SLOWAKIJE 72
5. Zweden 74
6. Finland 80
8. Polen 87
9. Slovenië 91
10. Oostenrijk 96
11. Slowakije 104
DEEL C. BOUWSTENEN VOOR HANDELINGSPROTOCOLLEN 108
1. Het opzettelijk verstoren van een wolf 108
2. Het vangen van een wolf 113
3. Het vangen, vervoeren, behandelen, opvangen en weer uitzetten van een gewonde wolf 116
4. Het uitzetten van een wolf 120
5. Vervoer van een levende wolf 121
6. Bezit van een wolf 122
7. Het zenderen en monitoren van een wolf 123
8. Het doden van een wolf 126
9. Bezit en het vervoer van een dode wolf, of producten van de wolf 129
Bijlage: Soortenbeschermingsbepalingen Omgevingswet 131

Leeswijzer

Dit rapport bestaat uit drie delen die weliswaar een samenhang hebben, maar ook afzonderlijk gelezen kunnen worden.

Deel A bevat een analyse van de bestaande Internationaalrechtelijke en Europeesrechtelijke verplichtingen ten aanzien van de bescherming van de wolf. Het vertrekpunt voor dit deel van het rapport wordt gevormd door het rapport 'Wolvenplan voor Nederland: naar een gedegen juridische basis. Een juridisch onderzoek ter ondersteuning van de opstelling van een Nederlands wolvenplan'(hierna Trouwborst & Bastmeijer).[1] Dit deel A beschrijft nieuwe inzichten en ontwikkelingen – mede op grond van jurisprudentie – na het uitkomen van genoemd rapport.

Deel B bevat de resultaten van een uitgevoerde rechtsvergelijking naar het beschermingsregime van de wolf in een aantal Europese landen. Voor de landen Frankrijk, Duitsland en België (Vlaanderen) wordt een vrij uitgebreide beschrijving gegeven van de beschermingsstatus van de wolf alsook welke partijen bevoegd zijn om beslissingen te nemen inzake het maken van uitzonderingen op het beschermingsregime of het aanwijzen van gebieden ter bescherming van de wolvenpopulatie. Verder wordt aandacht besteedt aan opgestelde wolvenplannen in deze landen en hoe de landen omgaan met eventueel voorkomende wolf-hond hybriden.

Deel C gaat in op de vraag van opdrachtgever (BIJ12) om voorstellen te doen voor bouwstenen die gebruikt kunnen worden bij het formuleren van Nederlands beleid omtrent de bescherming van de wolf. In dit onderdeel is uitgewerkt welke juridische mogelijkheden provincies hebben om in probleemsituaties een omgevingsvergunning voor een flora- en fauna-activiteit op grond van de Omgevingswet te verlenen gericht op het verjagen, vangen, verplaatsen, opvangen of doden van de wolf.

1 A. Trouwborst, C.J. Bastmeijer, m.m.v. Ch.W. Backes, juli 2013. FF-95.-Trouwborst-Bastmeijer-2013-Juridische-toets-wolvenplan.pdf (bij12.nl).

Samenvatting

Deel A

Deel A van het rapport vormt een actualisering van 'Wolvenplan voor Nederland: naar een gedegen juridische basis. Een juridisch onderzoek ter ondersteuning van de opstelling van een Nederlands wolvenplan' van Trouwborst, Bastmeijer en Backes uit 2013. Dit onderzoek gaat in op de internationaalrechtelijke en Europeesrechtelijke kaders voor bescherming van de wolf. De wolf moet zowel op grond van internationale verdragen (met name Verdrag van Bern) als op grond van de Europese Habitatrichtlijn (Hrl) worden beschermd. De maatregelen die de lidstaten van de Europese Unie uit hoofde van de Hrl moeten nemen, zijn gericht op het in een gunstige staat van instandhouding behouden of herstellen van natuurlijke habitats en in het wild levende dier- en plantensoorten van communautair belang. Een van deze diersoorten is de wolf. De bepalingen uit de Hrl zijn dwingend voor de lidstaten van de Europese Unie. Vertrekpunt voor de bescherming van de wolf in Nederland vormen art. 12 en bijlage IV Hrl. Dit is het zogenaamde passieve soortenbeschermingsregime dat bestaat uit een aantal verbodsbepalingen. Dit regime is vertaald in de Wet natuurbescherming en krijgt ook een plaats in de Omgevingswet. Daaruit volgt dat de wolf een beschermde soort is. Een aantal handelingen ten aanzien van de wolf (waaronder het doden, vangen en opzettelijk verstoren) zijn verboden. Alleen als aan een drietal voorwaarden is voldaan kan een uitzondering worden gemaakt op deze verboden. Deze randvoorwaarden zijn opgenomen in art. 16 Hrl en neergelegd in de Wet natuurbescherming en straks de Omgevingswet. Uit de randvoorwaarden volgt dat alleen toestemming kan worden gegeven voor een ingreep ten aanzien van de wolf indien: a. de ingreep plaatsvindt vanwege een door de wet erkend belang, b. er geen andere bevredigende oplossing is voor de ingreep, en c. er geen afbreuk wordt gedaan aan het streven de populaties van de betrokken wolf in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan. Deze randwoorden zijn cumulatief van toepassing en vormen de basis voor individuele besluiten, generieke besluiten en beleid ten aanzien van de wolf.

Een goede toepassing van het hiervoor genoemde kader vraagt van de lidstaten – in dit geval Nederland – niet alleen inzicht in de betekenis en de reikwijdte van de bepalingen, maar ook het duidelijk richting geven aan de wijze waarop kan worden omgegaan met het toestaan van uitzonderingen op de bescherming van de wolf. Bij deze uitleg en toepassing van het kader komt belangrijke betekenis toe aan de rechtspraak van het Hof van Justitie van de Europese Unie. In de afgelopen jaren heeft het Hof een aantal belangrijke arresten gewezen over de uitleg van het beschermingsregime. Daaruit volgt allereerst dat het 'natuurlijk verspreidingsgebied' waarbinnen de wolf moet worden beschermd, ruim moet worden uitgelegd. Dit omvat de geografische ruimte waar de betrokken soort zich van nature ophoudt of verspreidt, ook als dat door de mens bewoonde gebieden betreft. Uit internationale verdragen, de Hrl en de Nederlandse wetgeving volgt niet expliciet of het beschermingsregime ook geldt voor kruisingen tussen hond en wolf (hybriden). Zowel in Europees als internationaal verband zijn aanbevelingen gedaan om hybriden onder de verboden te laten vallen. De aanpak in de lidstaten van de Europese Unie is wisselend.

Voor de toepassing van het beschermingsregime is ook van belang hoe de staat van instandhouding moet worden bepaald en beoordeeld. Hoewel dit in belangrijke mate een ecologische vraag is, zijn er handreikingen opgesteld die richting geven aan het bepalen van de staat van instandhouding en bij het beoordelen welke gevolgen ingrepen ten aanzien van de wolf op de staat van instandhouding kunnen hebben. Verder is vanuit juridische optiek van belang dat bij een beoordeling van de effecten van ingrepen op de wolf niet alleen de lokale of de grensoverschrijdende populatie worden betrokken. Beide moeten worden beoordeeld en in onderling verband worden beschouwd. Omdat de in Nederland voorkomende wolven onderdeel uitmaken van een populatie die zich over meerdere landen uitstrekt, is deze rechtspraak van het Hof direct van belang voor de Nederlandse praktijk. Een goede uitvoering van de richtlijnverplichtingen vraagt om gecoördineerde acties en informatie uitwisseling met de buurlanden, gebaseerd op een gezamenlijk (beheer)plan.

De naleving van de Hrl verplicht de lidstaten niet alleen tot het vaststellen van een het bovenstaande beschermingskader, maar ook tot het treffen van concrete en specifieke beschermingsmaatregelen. Het zorgen voor voldoende verbindingszones en passende landschapselementen die bijdragen aan migratie en genetische uitwisseling past binnen deze verplichting tot het treffen van beschermingsmaatregelen. Ook in dit verband zijn afspraken met buurlanden relevant.

Zo lang de wolf niet in een gunstige staat van instandhouding is, zal het hiervoor beschreven regime noodzaken tot een kritische beoordeling van iedere vorm van ingrijpen in het voorkomen van de wolf. De mogelijkheid om in te grijpen zal mede afhankelijk zijn van de weging van de belangen die noodzaken tot een ingreep. Daarbij kan het treffen van planmatige beschermingsmaatregelen bijdragen aan de mogelijkheden om in individuele gevallen gemotiveerd af te kunnen wijken van de strikte bescherming van de wolf.

Naast het hierboven beschreven kader kent de Hrl ook een verplichting voor de lidstaten om – indien een soort in meer dan onbeduidende mate voorkomt in een lidstaat - Natura 2000-gebieden aan te wijzen voor soorten die in bijlage II van de Hrl zijn opgenomen. Bij diersoorten met een zeer groot territorium zoals de wolf ziet deze verplichting op plaatsen, binnen het natuurlijke verspreidingsgebied, die de fysische en biologische elementen bevatten die voor het leven en voortplanting essentieel zijn. Op dit moment zijn er in Nederland geen Natura 2000-gebieden aangewezen voor de wolf. Er zal regelmatig moeten worden bezien of aanwijzing voor de wolf moet plaatsvinden. Een handvat is in de eerste plaats de zogenaamde Europese referentielijst. Op deze regelmatig geactualiseerde lijst worden habitattypen en soorten opgenomen die regelmatig en van nature voorkomen in de betrokken lidstaat. De wolf wordt tot nu toe niet genoemd voor Nederland. Daarnaast hanteert Nederland het criterium dat een soort minimaal tien aaneengesloten jaren in Nederland aanwezig moet zijn. Deze periode gaat lopen vanaf moment dat een soort zich voor het eerst heeft voortgeplant. Ook moet de soort zich binnen de periode van tien jaar regelmatig hebben voortgeplant. In hoeverre dit criterium een juridisch houdbaar handvat biedt, is nog niet door de rechter getoetst.

Deel B

Deel B van dit rapport bevat een rechtsvergelijking met een aantal andere Europese landen. Hierin wordt beschreven hoe deze landen de verplichtingen uit de Hrl hebben geïmplementeerd in nationale wetgeving, maar ook op welke wijze wordt omgegaan met relevante bepalingen uit bijvoorbeeld voortvloeien uit het CITES-verdrag en de Europese CITES-verordeningen. Daarbij is zowel naar het soortenbeschermingsregime als het gebiedsbeschermingsregime bekeken.

De rechtsvergelijking gaat allereerst en uitgebreid in op hoe dit geregeld is in Frankrijk, Duitsland en België (Deel B-I).

Omdat in Duitsland de verschillende deelstaten elk hun eigen bevoegdheden hebben is in de rechtsvergelijking een doorkijk gegeven naar de situatie zoals deze door de deelstaten Brandenburg, Nordrhein-Westfalen en Niedersachsen is vormgegeven. Hierbij wordt ingegaan op de wijze waarop het beschermingsregime van de wolf is verankerd. Hiernaast is bekeken onder welke voorwaarden en voor welk belang in het voorkomen van de wolf kan worden ingegrepen.
Voor België is enkel de situatie in Vlaanderen beoordeeld en beschreven.
Uit de rechtsvergelijking komen een aantal aandachtspunten die mogelijk ook voor de ontwikkeling van een nieuw Nederlands wolvenbeleid interessant kunnen zijn.

Internationaal soortenbeschermingsplan wolf
Uit deze rechtsvergelijking volgt uit de bestudeerde documenten dat bij alle beoordeelde landen in meer of mindere mate de behoefte wordt gevoeld aan enige vorm van internationale of grensoverschrijdende samenwerking of zelfs een internationaal soortenbeschermingsplan wolf. Hierop wordt hieronder uitgebreider ingegaan. Met name in Duitsland is deze wens nadrukkelijk aan de orde (zie hierna). Dit zou voor Nederland een relevant aangrijpingspunt kunnen vormen om de internationale samenwerking rond de wolf een positieve impuls te geven. Met een dergelijke

samenwerking kan vorm worden gegeven aan een beleidskader waarin wordt gestreefd naar meer evenwicht tussen het beschermen van de soort en het in bijzondere situaties kunnen afwijken van beschermingskaders.

Vrijstellingsregelingen verjagen/behandelen gewonde wolf/nooddoding
In twee van de onderzochte Duitse deelstaten zijn er via verordeningen vrijstellingen om een wolf, die actief mensen of vee benadert, te verjagen. Ook in Frankrijk kunnen de Prefecten een zelfde soort vrijstelling toekennen voor situaties waarbij een wolf actief vee benadert. Dit verjagen valt dan (mits daarbij de wolf geen letsel wordt toegebracht) niet onder het verbod op opzettelijke verstoring. Zowel in Frankrijk als in Duitsland worden verder bepaalde handelingen juridisch mogelijk gemaakt in geval van acute situaties. In de beoordeelde Duitse deelstaten zien we dat deze deelstaten in hun (wolven)verordeningen regelingen treffen in geval er een gewonde wolf wordt aangetroffen.

Hybriden
Het aantreffen van hybriden wolf-hond is in verschillende landen een punt van aandacht. De bescherming van hybriden en de vraag aan welke criteria een hybride moet voldoen om onder het beschermingsregime voor de wolf te vallen, zijn niet eenduidig en worden ook verschillend toegepast.

Natura 2000
In de landen waar de wolf al langer voorkomt (Duitsland, Frankrijk) zijn Natura 2000-gebieden aangewezen waarbinnen ook de wolf moet worden beschermd. Toch blijkt uit de rechtsvergelijking dat de verplichtingen uit de Hrl nog maar in beperkte mate worden uitgevoerd.

Voor de specifiek onderzochte landen zijn nog de volgende punten van belang.

Frankrijk
De bepalingen die voortvloeien uit de Hrl inzake het treffen van beschermingsmaatregelen van de wolf als strikt beschermde soort zijn in Frankrijk met name geïmplementeerd in de 'Code de L'Environment'. De bevoegdheid voor de uitvoering van de wettelijke beschermingsmaatregelen, maar ook de besluitvorming om af te wijken van dit strikte wettelijke beschermingskader, ligt bij de prefecten van de Franse departementen. De Prefect van de regio Auvergne-Rhône-Alpes heeft een coördinerende rol bij de uitvoering van het beheer van wolven in geheel Frankrijk, ook buiten zijn eigen regio. Deze prefect is aangewezen en verantwoordelijk voor het opstellen van het Nationaal wolvenplan (zie hierna) en is ook de partij die jaarlijks het exacte aantal wolven vaststelt dat in het gehele land kan of mag worden geschoten in het belang van de bescherming van vee. Dit laatste is in Frankrijk in beginsel het enige belang op grond waarvan besluiten kunnen worden genomen om wolven te doden. Voor de bescherming van vee tegen aanvallen van wolven, en specifiek ook voor de bescherming van de zogenaamde pastorale veehouderijen in berggebieden, wordt het op basis van de nationale wetgeving mogelijk gemaakt om af te wijken van het verbod op verstoren, vangen of doden van wolven. Op welke wijze deze besluiten door de Prefecten genomen kunnen worden, welke vormen van afschot of verjaging kunnen worden toegestaan én op welke wijze een jaarlijks quotum van maximaal te doden wolven moet worden bepaald, ligt vast in een tweetal (kader)besluiten die op ministerieel (dus landelijk) niveau zijn genomen. Het Franse wolvenplan (Nationaal actieplan 2018-2023 wolven en veehouderij) vindt zijn juridische basis in deze kaderbesluiten. In essentie beschrijft het plan ook wat al in deze besluiten is opgenomen: Het toestaan van defensief afschot van wolven op het moment dat zij een kudde aanvallen en/of het uitvoeren van afschot van wolven in gebieden waar moeilijk te beschermen pastorale kuddes worden gehouden om hier de predatiedruk in algemene zin te verminderen.

De situatie in Frankrijk is moeilijk vergelijkbaar met die in Nederland. De omvang van het land, de verspreiding van wolven en het voorkomende aantal wolven leiden ertoe dat Frankrijk van oordeel is dat met goede monitoring voldoende zekerheden zijn ingebouwd om negatieve gevolgen op de staat van instandhouding te voorkomen indien (gelimiteerd) afschot wordt toegestaan. Ook gaat het hier om een andere wolvenpopulatie (hoofdzakelijk afstammend van de Italiaanse / alpine populatie) dan

de Centraal Europese populatie waarvan de meeste individuen van de wolven afkomstig zijn die wij nu in Nederland aantreffen.

Duitsland
In Duitsland is de wolf op grond van het federale 'Bundesnaturschutzgesetz' als strikt beschermde soort aangemerkt. De verboden die in de Hrl zijn benoemd zijn overgenomen in deze wetgeving. Bij een recente wetswijziging van maart 2020 is in deze wet een extra paragraaf 'omgang met wolven' opgenomen. Het doel van deze wetswijziging is om meer rechtszekerheid te creëren wanneer een vergunning/ontheffing kan worden verleend om een wolf te doden en hoe om te gaan met wolf-hond-hybriden. De zogenaamde Naturschützbehörden van de verschillende deelstaten zijn het bevoegd gezag voor besluiten om af te wijken van de verboden als opgenomen in de Bundesnaturschutzgesetz. Een aantal deelstaten – waar inmiddels wolven voorkomen of waar de wolf regelmatig wordt waargenomen -– hebben, binnen de kaders van de federale wetgeving, zaken rond bescherming en beheer van de wolf uitgewerkt in specifieke wolfsverordeningen. In hoofdzaak gaat het hier om een uitwerking van de situaties waarin er een vrijstelling geldt om wolven te verjagen, of onder welke voorwaarden er een vergunning kan worden afgegeven om wolven te vangen of – in een uiterste geval – te doden.
Sommige deelstaten hebben een apart wolvenplan opgesteld. Deze plannen gaan in de regel niet verder dan een beschrijving van de te treffen maatregelen in geval van zich een 'wolf – mens' conflict of een 'wolf – gehouden dier' conflict voordoet. De plannen hebben in de meeste gevallen een onduidelijke juridische status.

België-Vlaanderen
De voorwaarden uit de Hrl inzake het treffen van beschermingsmaatregelen van de wolf als strikt beschermde soort zijn voor Vlaanderen omgezet in het 'Natuurdecreet' en het daaronder vallende 'Soortenbesluit'. De bevoegdheid tot het nemen van beslissingen tot afwijking van de wettelijke verboden is toegekend aan het Agentschap Natuur & Bos. Dit agentschap neemt ook de initiatieven voor het opstellen van soortenbeschermingsprogramma's. In Vlaanderen is op dit moment nog geen sprake van besluitvorming gericht op het doden van wolven. Wel is recent een wolvenprotocol opgesteld en goedgekeurd. Op basis van dit protocol kan er in bepaalde situaties een toestemming worden afgegeven om af te wijken van de soortbeschermingsbepalingen in het Soortenbesluit. De procedures en verantwoordelijkheden zullen – voor zover nu bekend – nog moeten worden vastgelegd in een Ministerieel Besluit.

In Deel B-II wordt de juridische bescherming van de wolf en de mogelijkheden tot het geven van toestemming voor inbreuken op die bescherming besproken voor Zweden, Polen, Finland, Oostenrijk, Slowakije en Slovenië.
Anders dan de rechtsvergelijking die is gemaakt in Deel B-I gaat het hierbij om een beschrijving op hoofdlijnen en betreft het een globaal overzicht.

Deel C

Het derde deel – Deel C van dit rapport – bespreekt de juridische mogelijkheden die provincies hebben om in mogelijk voorkomende feitelijke situaties een omgevingsvergunning voor een flora- en fauna-activiteit op grond van de Omgevingswet te verlenen gericht op, bijvoorbeeld, het verjagen, vangen en verplaatsen, of doden van de wolf. Voorbeelden zijn het aantreffen van een gewonde wolf langs de weg, of agressief gedrag van een wolf tegenover een hond, of vee. Dit deel van het rapport levert de juridische 'bouwstenen' op voor het opstellen van beleid en handelingsprotocollen voor dergelijke concrete situaties, waarin 'mens – wolf' confrontaties kunnen optreden. Zo kunnen provincies afleiden welke afweging zij bij toestemmingsbesluiten voor het verstoren, vangen, of doden van een wolf moeten maken en welke randvoorwaarden daarbij in acht moeten worden genomen. Het uitgangspunt hierbij is steeds dat in individuele situaties besluitvorming moet plaatsvinden, die voldoet aan de strikte juridische kaders als uiteengezet in onderdeel A van dit rapport. In het rapport wordt aanvullend ingegaan op andere wettelijke eisen die aan, bijvoorbeeld, het behandelen van een gewonde wolf worden gesteld. Verder is ook gekeken naar de mogelijkheden om voor bepaalde, mogelijk vaker voorkomende situaties, op voorhand een vrijstelling van verbodsbepalingen te kunnen

geven, zoals voor het verjagen van een wolf die vee aanvalt, of dreigt aan te vallen. Een vrijstelling is een toestemmingsbesluit dat geldt voor bepaalde, concrete, vergelijkbare situaties, die zich vaker kunnen voordoen. Zo'n vrijstelling kan provinciaal gelden, maar ook landelijk, afhankelijk van of het besluit wordt genomen door Provinciale Staten, of de minister van LNV. De mogelijkheden voor een dergelijke vrijstelling worden overigens beperkt ingeschat, omdat het juridische stelsel primair uitgaat van het beoordelen van individuele en concrete situaties. Daarbij zal het in een aantal gevallen noodzakelijk zijn om advies in te winnen bij 'wolvendeskundigen' om te kunnen komen tot een voldoende draagkrachtige motivering van een besluit. Meestal zal in het geval van de wolf bij het overtreden van een wettelijk verbod, zoals bijvoorbeeld het verbod op opzettelijk doden van de wolf, dus een individueel toestemmingsbesluit moeten worden genomen. In de meeste gevallen is het College van Gedeputeerde Staten van de provincie waar de activiteit moet worden uitgevoerd, bevoegd tot het nemen van dat besluit. Onder de Omgevingswet wordt zo'n besluit een omgevingsvergunning genoemd. In dit deel van het rapport is – daar waar relevant en dit in de Nederlandse juridische context mogelijk lijkt – rekening gehouden met hetgeen in vergelijkbare situaties is toegestaan, of gebruikelijk is, in ons omringende landen, op basis van het rechtsvergelijkende deel van dit rapport.

Deel A.

Analyse van de bestaande Internationaalrechtelijke en Europeesrechtelijke verplichtingen ten aanzien van de bescherming van de wolf

Het vertrekpunt voor dit deel van het rapport wordt gevormd door het rapport 'Wolvenplan voor Nederland: naar een gedegen juridische basis. Een juridisch onderzoek ter ondersteuning van de opstelling van een Nederlands wolvenplan'(hierna Trouwborst & Bastmeijer).[2] Dit deel zal bestaan uit een actualisering van en – waar nodig - een aanvulling op dit rapport vanaf 2013. Het gaat daarbij om de volgende hoofdstukken:

In par. 1 wordt ingegaan op het hoofdstuk 'Soortenbescherming: de strikte bescherming van de wolf'. In deze paragraaf zal extra verdieping plaatsvinden ten aanzien van het thema 'gunstige staat van instandhouding'. Par. 2 gaat in op het hoofdstuk 'Gebiedenbescherming: Natura 2000 en de wolf'. Hier wordt gekeken naar de meest recente inzichten en verplichtingen die voortvloeien uit toepassing van de Europese richtlijnverplichtingen ten aanzien van gebiedsbescherming, zoals die blijken uit Commissierichtlijnen, beleid en jurisprudentie. In de derde paragraaf staat het hoofdstuk 'Actieve beschermingsmaatregelen' centraal. In dit onderdeel zal worden ingegaan op de laatste inzichten over de verplichtingen ten aanzien van het treffen van actieve soortenbeschermingsmaatregelen, waarbij ook zal worden bekeken in hoeverre het voldoen aan deze verplichtingen mogelijkheden tot het beperken/wegvangen en doden kan faciliteren. Par. 4 gaat in op het hoofdstuk 'Go & no go' -gebieden voor de wolf'. Ten slotte komt in par. 5 het hoofdstuk 'Internationale samenwerking – 'population level management' aan de orde. De actualisering van het rapport Trouwborst & Bastmeijer vormt – samen met het rechtsvergelijkend onderzoek - de basis voor het onderdeel 'bouwstenen voor handelingsprotocollen (deel C).

1. Soortenbeschermingsregime

1.1 Internationaal recht

In het rapport Trouwborst & Bastmeijer is het internationaalrechtelijk kader beschreven dat van belang is voor de bescherming van de wolf. Van de in het rapport genoemde internationale verdragen was tot voor kort met name het Verdrag van Bern van belang. Evenals de hierna te bespreken Habitatrichtlijn (Hrl) ziet dit verdrag op de instandhouding van de Europese wilde flora en fauna en hun leefgebieden. De wolf is opgenomen in Bijlage II van het Verdrag van Bern, en is daarmee een zogenaamde strikt beschermde soort. Sommige verdragspartijen hebben een uitzondering bedongen op de strikte bescherming van de wolf. Voor Nederland geldt geen uitzondering. Voor de uitleg van het Verdrag zijn aanbevelingen van het Permanent Comité van belang en het Actieplan uit 2000. Verwezen wordt naar p. 7/8 van het Trouwborst & Bastmeijer waarin een overzicht van de relevante documenten is opgenomen. De documenten zijn niet juridisch bindend, maar geven richtsnoeren voor de uitleg van de verdragsbepalingen. Na het verschijnen van het rapport van Trouwborst & Bastmeijer zijn geen nieuwe aanbevelingen verschenen die van belang zijn in het licht van het beschermingsregime voor de wolf.

Het verdrag van Bern heeft een bepalende invloed gehad op de totstandkoming en de inhoud van de Hrl. De Hrl dient er onder andere toe om binnen de EU te kunnen voldoen aan de uit het verdrag voortvloeiende verplichtingen. Een aantal bepalingen uit de Hrl dienen, waar nodig, dan ook in overeenstemming met het Verdrag van Bern te worden geïnterpreteerd. Uiteindelijk zal vooral het Hof van Justitie in zijn jurisprudentie over de Hrl moeten aangeven welke betekenis in dit verband aan het Verdrag van Bern toekomt. Voorbeelden waarin de betekenis van het Verdrag van Bern in de jurisprudentie van het Hof nader verduidelijkt wordt, zijn er vooralsnog niet. Wel wordt er in conclusies van de Advocaat-Generaal (AG) incidenteel verwezen naar het verdrag. Zie bijvoorbeeld de conclusie van AG Kokott van 20 januari 2011 waarin wordt opgemerkt:

2 A. Trouwborst, C.J. Bastmeijer, m.m.v. Ch.W. Backes, juli 2013. FF-95.-Trouwborst-Bastmeijer-2013-Juridische-toets-wolvenplan.pdf (bij12.nl).

> "Bepalingen van afgeleid recht van de Unie moeten zo veel mogelijk in overeenstemming met de volkenrechtelijke verplichtingen van de Unie worden uitgelegd. Dat geldt met name voor de bepalingen van de habitatrichtlijn met betrekking tot de hamster. Zij behoren de verplichting tot bescherming van zijn habitats krachtens art. 4 van het Verdrag van Bern zo veel mogelijk te verwezenlijken, hoewel de Unie aan dat aspect van het Verdrag van Bern in het geval van de hamster alleen uitdrukkelijk uitvoering heeft gegeven wat de voortplantings- en rustplaatsen betreft".[3]

Van recenter datum is de conclusie van AG Saugmandsgaard, waarin hij ter ondersteuning van zijn standpunt verwijst naar een resolutie inzake de reikwijdte van enkele bepalingen van het Verdrag van Bern. De AG merkt op dat, aangezien de Hrl grotendeels op dit verdrag is afgestemd, het Hof zich bij de uitlegging van deze richtlijn moet laten leiden door deze resolutie en in het bijzonder de bijlage erbij.[4] Dit komt ook aan de orde in een latere conclusie van AG Kokott, waarin het verbod op het opzettelijk vangen (en doden) van wolven uit de Hrl in het licht van het Verdrag van Bern wordt uitgelegd (zie hierna).[5] De doorwerking van de verdragsbepalingen die zien op de bescherming van soorten krijgt gestalte via de verplichtingen uit de Hrl. In Nederland zijn deze geïmplementeerd in de Wet natuurbescherming (Wnb) en - in de nabije toekomst - de Omgevingswet en de daarop gebaseerde uitvoeringsregelgeving.

Opgemerkt wordt dat in recente jurisprudentie van het Hof van Justitie ook wordt verwezen naar het Verdrag van Bonn.[6] Het gaat daarbij met name om de definities uit het Verdrag. Dit komt in par. 1.2.1 nader aan de orde.

1.2 Europees recht

1.2.1 Bescherming wolf

De wolf is - voor zover van belang voor Nederland - opgenomen in Bijlage IV van de Hrl. Het beschermingsregime voor Habitatrichtlijnsoorten die zijn opgenomen op Bijlage IV Hrl, is opgenomen in art. 12 Hrl. Dit beschermingsregime is geïmplementeerd in art. 3.5 (Wnb). Onder de Omgevingswet zal implementatie van de verbodsbepalingen plaatsvinden in het Besluit activiteiten leefomgeving (Bal), in art. 11.46 e.v. De basis voor deze uitvoeringsregeling is – voorzover hier van belang – opgenomen in art. 5.1 Omgevingswet. Art. 12 Hrl verplicht de lidstaten ertoe om de nodige maatregelen te treffen voor de instelling van een systeem van strikte bescherming van de in bijlage IV vermelde diersoorten in hun natuurlijke verspreidingsgebied.

De reikwijdte van het beschermingsregime wordt derhalve allereerst bepaald door de betekenis van *'natuurlijk verspreidingsgebied'*. Vervolgens wordt de reikwijdte van het beschermingsregime nader bepaald door het stelsel van verbodsbepalingen dat door de lidstaten in uitvoering van art. 12 Hrl moet worden verankerd in nationale regelgeving. Deze verbodsbepalingen hebben betrekking op:
a) het opzettelijk vangen of doden van *in het wild levende* specimens van Bijlage IV-soorten;
b) het opzettelijk verstoren van die soorten, vooral tijdens de perioden van voortplanting, afhankelijkheid van de jongen, overwintering en trek;
c) het opzettelijk vernielen of rapen van eieren *in de natuur*;
d) de beschadiging of de vernieling van de *voortplantings- of rustplaatsen*.

'Natuurlijk verspreidingsgebied', 'in het wild levend' en 'in de natuur'

De cursief gedrukte bewoordingen uit art 12 Hrl impliceren dat er sprake is van een geografische begrenzing van het beschermingsregime. De richtlijn bevat geen definities aan de hand waarvan de reikwijdte van het beschermingsregime nader kan worden geduid. Voor de uitleg is primair de jurisprudentie van het Hof van Justitie van belang. In een arrest van 11 juni 2020 heeft het Hof duidelijkheid gegeven over een aantal

3 C-383/09, ECLI:EU:C:2011:23.
4 Conclusie AG Saugmandsgaard ØE (Finse wolven II), 8 mei 2019, C-674/17, ECLI:EU:C:2019:394.
5 Conclusie AG Kokott 10 september 2020, C 473/19 en C 474/19, ECLI:EU:C:2020:699.
6 Verdrag inzake de bescherming van trekkende wilde diersoorten, dat op 23 juni 1979 te Bonn is ondertekend en namens de Gemeenschap is gesloten bij besluit 82/461/EEG van de Raad van 24 juni 1982, Pb. 1982, L 210, blz. 10.

elementen uit de Habitatrichtlijnbepalingen die de reikwijdte van het beschermingsregime afbakenen.[7] Het arrest is gewezen naar aanleiding van prejudiciële vragen van de Roemeense rechter. De procedure die aanleiding gaf tot de prejudiciële vragen had betrekking op het verdoven en vangen van een wolf die in een Roemeens dorp was aangetroffen. Deze wolf hield zich enige dagen op het terrein van een lokale bewoner op en at en speelde samen met de honden van deze bewoner. De bedoeling was om de wolf naar een berenreservaat over te brengen, dat ook over een omheind verblijf beschikt waar wolven leven die uit dierentuinen afkomstig zijn. De wolf is echter tijdens het transport ontsnapt en heeft zijn toevlucht gezocht in de plaatselijke bossen. Uit het arrest blijkt dat er geen toestemming is gevraagd om de wolf te vangen en vervoeren. De verwijzende rechter heeft aan het Hof de vraag voorgelegd in hoeverre het opzettelijk vangen of doden van een in het wild levende wolf geoorloofd is wanneer geen afwijking is toegestaan op grond van art. 16 Hrl en deze dieren worden aangetroffen in door de mens bewoond gebied of aan de rand daarvan. Meer specifiek ging het daarbij om de uitleg die moet worden gegeven aan de begrippen 'natuurlijk verspreidingsgebied', 'in het wild levend' en 'in de natuur' in art. 12, eerste lid Hrl.

Allereerst merkt het Hof op dat het beschermingsregime geen beperking kent naar de plaats, de ruimte of de habitat waar een specimen op een bepaald moment wordt aangetroffen. Ook wijst het Hof erop dat 'habitat van een soort' als bedoeld in art. 1, onder f Hrl geen vast en onveranderlijk afgebakend territorium betreft. Dat is anders in het gebiedsbeschermings-regime van de Hrl dat wel een geografische afbakening kent. Art. 4, eerste lid Hrl maakt duidelijk dat voor diersoorten met een zeer groot territorium deze gebieden overeenkomen met de plaatsen, binnen het natuurlijke verspreidingsgebied van die soorten, die de fysische en biologische elementen vertonen welke voor hun leven en voortplanting essentieel zijn. Op deze bepaling wordt later in dit rapport nog teruggekomen. De gebieden als bedoeld in art. 4 Hrl worden niet afgebakend met het doel de habitat van beschermde soorten – die een uitgestrekt territorium kunnen bezetten – volledig te omsluiten. Daarmee is – aldus het Hof - voor beschermde diersoorten die (zoals de wolf) uitgestrekte gebieden bezetten, het begrip 'natuurlijk verspreidingsgebied' breder dan de geografische ruimte die de fysieke en biologische elementen vertoont die voor hun leven en voortplanting essentieel zijn. Dit gebied komt overeen met de geografische ruimte waar de betrokken soort zich van nature ophoudt of verspreidt. Het Hof concludeert dan ook dat de door art. 12, eerste lid Hrl geboden bescherming geen beperkingen of grenzen kent en dat dus niet kan worden aangenomen dat een in het wild levend specimen van een beschermde diersoort dat in de buurt van of binnen door de mens bewoonde gebieden wordt aangetroffen, door dergelijke gebieden trekt of zich voedt met door de mens gecreëerde hulpbronnen, een dier is dat zijn 'natuurlijke verspreidingsgebied' heeft verlaten, of dat dit gebied geen menselijke nederzettingen of door de mens tot stand gebrachte elementen kan omvatten. Deze conclusie wordt ook ondersteund in het Guidance document van de Europese Commissie uit 2007.[8] Daarin wordt bij de uitleg van 'natuurlijk verspreidingsgebied' verwezen naar een dynamisch concept, dat niet precies samenvalt met de daadwerkelijk bezette gebieden of het grondgebied waar een habitat, een soort of een ondersoort permanent aanwezig is. Het Hof verwijst verder - in navolging van de AG - naar het Verdrag van Bonn. Het Verdrag van Bonn geeft in art. 1, eerste lid, onder f) een definitie van het begrip 'verspreidingsgebied'. Dit begrip ziet op alle land- en wateromvattende gebieden waarbinnen een trekkende soort leeft of tijdelijk verblijft of waardoor zij trekt of waarover zij vliegt op een bepaald moment op de gebruikelijke trekroute. Het Hof wijst erop dat de definitie van het begrip 'verspreidingsgebied' van een soort dus slaat op de door deze soort doorkruiste gebieden van om het even welke aard.

Het Hof voegt aan deze overwegingen nog toe dat het gebruik van de woorden 'in het wild levend' en 'in de natuur' in art. 12, eerste lid onder a) en onder c) Hrl niets afdoet aan de conclusies. De strikte bescherming van beschermde diersoorten als bedoeld in art. 12 Hrl is niet alleen van toepassing op bepaalde plaatsen, maar geldt voor alle in de natuur of in het wild levende specimens van beschermde diersoorten die een rol vervullen in natuurlijke ecosystemen. Verder is de 'beperking' tot in het wild levend en in de natuur niet opgenomen in sub b en sub d van art. 12, eerste lid Hrl. Deze verbodsbepalingen zijn dan ook van toepassing op alle specimens van beschermde diersoorten, ongeacht de plaats waar zij zich ophouden.

7 HvJ 11 juni 2020 (Roemeense wolf), C-88/19, ECLI:EU:C:2020:458.
8 Europese Commissie, Guidance document on the strict protection of animal species of Community interest under the Habitats Directive 92/43/EEC, februari 2007.

Het Hof stelt verder vast dat het vangen en, a fortiori, het doden van een exemplaar van deze soorten op zijn minst als verstoring moet worden beschouwd. In haar conclusie in een Zweedse zaak (zie hierna) merkt AG Kokott op dat het verstoringsverbod van art. 12, eerste lid 1, onder b Hrl moet worden beperkt tot handelingen die zeer waarschijnlijk afbreuk doen aan de staat van instandhouding van de beschermde soorten, met name op plaatsen die voor deze soorten van speciale betekenis zijn of waar zij zouden worden belemmerd bij de voortplanting, het grootbrengen van de jongen, de overwintering en de trek.[9] Verderop in het rapport wordt daar nog nader op ingegaan.

Het Hof gaat derhalve uit van een ruime uitleg van 'natuurlijk verspreidingsgebied'. Daarin volgt het Hof de AG, die in haar conclusie aangaf dat het gaat om het gebied waar de betrokken soort zich in het kader van haar natuurlijk gedrag ophoudt respectievelijk uitbreidt.[10] Deze ruime uitleg is niet slechts relevant vanwege de geografische werking van art. 12 Hrl, maar ook omdat het natuurlijk verspreidingsgebied onderdeel uitmaakt van de (gunstige) staat van instandhouding. De gevolgen voor de staat van instandhouding zijn onderdeel van de toets of uitzonderingen op de verboden ex art. 12, eerste lid Hrl kunnen worden toegestaan.

In de conclusie gaat de AG tevens in op de relatie met het Verdrag van Bern. Uit art. 6, onder a) van het verdrag volgt dat elke vorm van opzettelijk vangen (en doden) van wolven moet worden verboden. Ruimtelijke grenzen worden niet gesteld. Zij wijst verder op de in de Hrl gehanteerde regelingstechniek om de bescherming geografisch af te bakenen:

> "Zoals de aantekening voor de wolf in bijlage IV, onder a), laat zien, worden de van bescherming uitgezonderde gebieden, zoals bepaalde delen van lidstaten – Griekenland benoorden de 39e breedtegraad, Spanje benoorden de Duero en het rendierbeschermingsgebied in Finland –, duidelijk genoemd."

De AG voegt aan haar beschouwingen derhalve ook een a contrario redenering toe. Uit Bijlage IV volgt dat de Europese wetgever in sommige gevallen gebieden van het beschermingsregime heeft willen uitsluiten. Als dat niet het geval is, dan geldt er op voorhand geen geografische beperking.

'Voortplantings- of rustplaatsen'

Ook over de uitleg van 'voortplanting- of rustplaatsen' heeft het Hof van Justitie in de afgelopen jaren belangrijke arresten gewezen. In een arrest van 2 juli 2020 boog het Hof zich over de vraag of art. 12, eerste lid 1, onder d Hrl aldus moet worden uitgelegd dat het begrip 'rustplaatsen' in deze bepaling ook ziet op rustplaatsen die niet meer worden bewoond door een van de in bijlage IV Hrl genoemde beschermde diersoorten, in dit concrete geval de veldhamster. Onder verwijzing naar het arrest van 10 januari 2006[11] wijst het Hof erop dat door het in art. 12, eerste lid, onder d Hrl gestelde verbod niet te beperken tot opzettelijke handelingen, anders dan het geval is voor de handelingen onder a tot en met c van deze bepaling, de Uniewetgever zijn wil te kennen heeft gegeven, de voortplantings- of rustplaatsen een verhoogde bescherming te bieden tegen handelingen die beschadiging of vernieling ervan veroorzaken. Het Hof verwijst naar het Guidance document[12] waarin de Commissie heeft uiteengezet dat rustplaatsen, gedefinieerd als voor het bestaan van een dier of groep van dieren essentiële zones wanneer ze niet-actief zijn, moeten worden beschermd, zelfs wanneer deze niet worden gebruikt maar er redelijkerwijs een grote kans bestaat dat de betrokken soort daarnaar terugkeert. Het Hof concludeert dan ook dat uit de context van art. 12, eerste lid, onder d Hrl volgt dat rustplaatsen die niet meer worden ingenomen door een beschermde diersoort, niet mogen worden beschadigd of vernield wanneer de kans voldoende groot is dat deze soort zal terugkeren naar die plaatsen.[13] Het Hof heeft zich nog niet uitgesproken over de vraag of bij

9 Conclusie AG Kokott 10 september 2020, C-473/19 en C-474/19, ECLI:EU:C:2020:699.
10 Overweging 37 Conclusie AG Kokott 13 februari 2020, Zaak C-88/19, ECLI:EU:C:2020:93.
11 HvJ 10 januari 2006 (Cie/Duitsland), C-98/03, ECLI:EU:C:2006:3.
12 Guidance document, p. 11.
13 HvJ 2 juli 2020 (Veldhamster), C-477/19, ECLI:EU:C:2020:517.

(her)vestiging van een soort ook betekenis moet toekomen aan de bescherming van potentiële verblijfplaatsen.

De door art. 12, eerste lid onder d Hrl beoogde bescherming is niet afhankelijk van de staat van instandhouding van de soort. Het Hof heeft overwogen dat deze bepaling zich ertegen verzet dat het verbod alleen wordt toegepast indien de staat van instandhouding van de betrokken soort dreigt te verslechteren.[14]

In een uitspraak van 12 november 2014 gaat de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State (hierna ABRvS of Afdeling) in op de uitleg van art. 11 Ffw in relatie tot art. 12, eerste lid, aanhef en sub d, Hrl. Voor de uitleg van laatstgenoemde bepaling verwijst de ABRvS naar het Guidance document waarin is beschreven dat die bepaling is gericht op het waarborgen van de ecologische functionaliteit van broed- en rustplaatsen, dat wil zeggen het verzekeren dat deze plaatsen een diersoort alle elementen blijven bieden die nodig zijn om succesvol te kunnen broeden of rusten. Andere gebieden van de habitat van een diersoort, zoals foerageergebieden, worden niet beschermd door art. 12, eerste lid, aanhef en sub d, Hrl, tenzij deze samenvallen met broed- of rustplaatsen. Voorts adviseert de Europese Commissie in het Guidance document om voor diersoorten die in een groter gebied activiteiten ontplooien, de definitie van rustplaats te beperken tot een plaats die duidelijk is afgebakend. Als voorbeeld hiervan worden de slaapplaatsen van vleermuizen genoemd. Ten slotte wordt art. 12, eerste lid, aanhef en sub d, Hrl volgens het Guidance document niet overtreden indien maatregelen worden genomen die de blijvende ecologische functionaliteit van een broed- of rustplaats garanderen. Hierbij is van belang dat de ecologische functionaliteit op geen enkel moment, ook niet tijdelijk, in het geding komt. Ook het Guidance document neemt als insteek dat een foerageergebied of vaste vliegroute niet wordt gerekend tot een vaste rust- of verblijfplaats, tenzij deze als zodanig samenvalt met een vaste rust- of verblijfplaats. In Nederland is sinds 2009 staande jurisprudentie dat foerageergebieden die samenvallen met (vaste) rust- en verblijfplaatsen onder de bescherming van de rust- en voortplantingsplaats vallen.[15]

Uit de rechtspraak kan ook worden afgeleid dat als voldoende is onderbouwd dat er rond een vaste rust- en verblijfplaats onvoldoende geschikt foerageergebied voor een soort overblijft, ook het bedreigde foerageergebied onder de bescherming van de rust- en verblijfplaats valt.[16] Dit valt ook af te leiden uit Europese rechtspraak.[17] Het Hof van Justitie is van mening dat het systeem van strikte bescherming van soorten ingevolge de Hrl impliceert dat maatregelen moeten worden getroffen om de verslechtering of vernieling van voortplantingsplaatsen of rustplaatsen van de in bijlage IV, onderdeel A, Hrl te voorkomen. Uit het arrest Commissie tegen Frankrijk over de bescherming van de korenwolf kan worden afgeleid dat deze verplichting onder omstandigheden ook bescherming van het leefgebied rond de beschermde rust- en voortplantingsplaats kan omvatten. Naar onze mening moet deze uitleg van het Hof wel worden beschouwd in de context van de betreffende beschermde soort. Bij een soort als de wolf is de bescherming van een volledig foerageergebied in de hiervoor genoemde zin, niet goed voorstelbaar. Het jachtgebied van een wolf is zodanig omvangrijk dat een zinvolle uitleg van deze verplichting zou kunnen uitgaan van het instellen van een rustgebied (toegangsbeperking) rond de voortplantingsplek. Voorts is helder dat enkel een stelsel van 'passieve soortenbescherming' (neerleggen van strikte verboden in wetgeving) onvoldoende wordt geacht door het Hof van Justitie om een stelsel van strikte bescherming van Habitatrichtlijnsoorten te garanderen: lidstaten zullen de nodige concrete en specifieke beschermingsmaatregelen moeten nemen, inclusief het vaststellen van coherente en preventieve maatregelen (actieve soortenbescherming: bijv. het vaststellen van soortenbeschermingsplannen met daarin gerichte beheermaatregelen).

14 HvJ 4 maart 2021 (prejudiciële vragen Zweden-heikikker), zaken C-473/19 en C-474/19, ECLI:EU:C:2021:166.
15 ABRvS 25 februari 2009, ECLI:NL:RVS:2009:BH3985, ABRvS 20 januari 2010, ECLI:NL:RVS:2010:BK9909; ABRvS 19 januari 2011, ECLI:NL:RVS:2011:BP1323 en recenter ABRvS 1 juli 2015, ECLI:NL:RVS:2015:2081; ABRvS 12 november 2014, ECLI:NL:RVS:2014:4024.
16 B.v. ABRvS 10 januari 2018, ECLI:NL:RVS:2018:12
17 HvJ 11 januari 2007(Cie/Ierland), C-183/05, ECLI:EU:C:2007:14, HvJ 16 maart 2006 (Cie/Griekenland), C-518/04, ECLI:EU:C:2006:183; HvJ 30 januari 2002 (Cie/Griekenland), C-103/00, ECLI:EU:C:2002:60 en HvJ 9 juni 2011 (Cie/Frankrijk), C-383/09, ECLI:EU:C:2011:369.

Opzettelijke verstoring

De Europese Commissie gaat in haar Guidance document in op het verbod op verstoringen zoals opgenomen in art. 12, eerste lid, sub b, Hrl. Verstoringen moeten per soort worden beoordeeld in het licht van de intensiteit, duur en frequentie van herhaling van de verstoring. De Commissie geeft tevens aan dat bij de verstoring moet worden beoordeeld wat het effect op de staat van instandhouding van de soort kan zijn. Juist een verstoring gedurende een kwetsbare periode kan daarom een extra negatief effect hebben en aan een in beginsel niet verboden incidentele verstoring een extra mee te wegen element toevoegen.[18] De Commissie stelt in de Draft Guidance dat sporadische verstoringen zonder waarschijnlijke negatieve gevolgen voor de plaatselijke populatie, zoals bijvoorbeeld het wegjagen van een wolf uit een schapenverblijf om schade te voorkomen, niet behoeven te worden beschouwd als verstoring in de zin van art. 12 Hrl. Herhaaldelijke verstoring van individuele dieren kan echter leiden tot belangrijke gevolgen voor de plaatselijke populatie. Dit betekent dat steeds per geval moet worden beoordeeld of een opzettelijke verstoring als schadelijk moet worden beschouwd, rekening houdend met de specifieke kenmerken van de betrokken soort en de omstandigheden van het geval.[19]

AG Kokott wijst er in haar conclusie bij de Zweedse houtkapzaak op dat in tegenstelling tot artikel 5, onder d), van de Vogelrichtlijn in het verbod op verstoring ex artikel 12, lid 1, onder b), van de Hrl niet uitdrukkelijk een verband wordt gelegd met de doelstellingen van de richtlijn en, in het bijzonder, met de staat van instandhouding van de betrokken soorten.
Een gemeenschappelijk kenmerk is - volgens de AG - evenwel, dat het verbod met name moet gelden gedurende de perioden van voortplanting, afhankelijkheid van de jongen, overwintering en trek. Deze perioden gelden als bijzonder gevoelig voor verstoring, zodat ze in de regel van groot belang zijn voor de staat van instandhouding van de soorten. Bovendien is het opvallend dat het verstoren van de *soorten* (cursief: auteurs) moet worden verboden, terwijl het verbod om te doden in artikel 12, lid 1, onder a), en de definitie van artikel 1, onder m) Hrl betrekking heeft op *elk afzonderlijk specimen* (cursief: auteurs) van de beschermde soorten.

Met enige nuances komt de AG in overweging 107 van deze conclusie daarom tot het oordeel dat het verstoringsverbod van artikel 12, lid 1, onder b) Hrl in beginsel moet worden beperkt tot handelingen die zeer waarschijnlijk afbreuk doen aan de staat van instandhouding van de beschermde soorten, met name op plaatsen die voor deze soorten van speciale betekenis zijn of waar zij belemmerd zouden worden bij de voortplanting, het grootbrengen van de jongen, de overwintering en de trek.

Deze uitleg kan overigens niet op deze wijze in de tekst van de richtlijn worden gelezen, of uit rechtspraak van het Hof worden afgeleid. Herhaaldelijke verstoring van individuele dieren kan bovendien leiden tot belangrijke gevolgen voor de plaatselijke populatie. Dit betekent dat in beginsel steeds per geval moet worden beoordeeld of een opzettelijke verstoring als schadelijk moet worden beschouwd, rekening houdend met de specifieke kenmerken van de betrokken soort en de omstandigheden van het geval. Sporadische (incidentele) verstoringen zonder waarschijnlijke negatieve invloed vallen daarmee niet onder de reikwijdte van deze bepaling.

Uit jurisprudentie van de ABRvS volgt verder dat niet iedere handeling die tot gevolg heeft dat een beschermde diersoort zich moet aanpassen aan de veranderde omgeving, betekent dat sprake is van opzettelijke verontrusting.[20] Sporadische verstoringen zonder waarschijnlijke negatieve invloed vallen daarmee niet onder de reikwijdte van deze bepaling.[21]

Individu versus populatie

Het doel van het beschermingsregime is, zoals hierna nog nader aan de orde zal komen, het bereiken en behouden van een goede staat van instandhouding van soorten. Het middel waarmee dat moet worden bereikt, is echter de bescherming van individuele exemplaren en hun voortplantings-, rust- en

18 Guidance document, p. 38.
19 Draft Version of the Guidance document on the strict protection of species 2019, p. 26.
20 ABRvS 12 mei 2004, ECLI:NL:RVS:2004:AO9200, ABRvS 9 december 2009, ECLI:NL:RVS:2009:BK5846, ABRvS 7 november 2012, ECLI:NL:RVS:2012:BY2464. Zie ook: Guidance document, p. 38.
21 Kamerstukken II, 2014/15, 33 348, nr. 18, p. 20

verblijfplaatsen. De bescherming krijgt dan ook gestalte in een stelsel van verbodsbepalingen waarin handelingen ten aanzien van individuen en hun verblijfplaats worden verboden.[22] Het Hof heeft ook bevestigd dat het systeem van strikte bescherming (in dat geval ging het om art. 12, eerste lid, onder d Hrl) geldt ongeacht het specimen van een soort.[23]

Vestiging op eigen kracht

Het in art. 12 Hrl opgenomen beschermingsregime ziet ook op exemplaren van een beschermde soort die op eigen kracht naar gebieden trekken. In het Guidance document merkt de EC daarover het volgende op:

> "When a species or habitat spreads on its own to a new area/territory (…) this territory has to be considered part of the natural range".[24]

Hybriden

In het rapport Trouwborst & Bastmeijer is ingegaan op de status van kruisingen tussen wolf en hond – de zogenaamde hybriden. De Hrl, maar ook het Verdrag van Bern, gaan niet in op de vraag of ook hybriden onder het beschermingsregime vallen. Ook in de Wnb en de Omgevingswet wordt – anders dan onder de Flora- en faunawet (Ffw) - geen aandacht besteed aan de status van hybriden. Op andere plaatsen in de EU-regelgeving wordt wel ingegaan op deze status. In EU-verordening 2017/160 wordt aangegeven dat hybriden van soorten van bijlagen A en B (waaronder de wolf) tot in de vierde generatie terugkruising dezelfde beschermingsstatus genieten als de oudersoort.[25] In de Draft Guidance wordt lidstaten geadviseerd een keuze te maken: "*De beheersinstanties moeten ervoor zorgen dat hybriden duidelijk en ondubbelzinnig onder hun nationale wetgeving vallen, hetzij als wilde dieren, hetzij als huisdieren*." Er wordt wel gewezen op de kans dat er groot risico is dat hybriden en wolven worden verwisseld en ten onrechte geschoten, of gestroopt. In de Draft Guidance wordt geadviseerd hybriden te beschermen als wolven.[26] In dit verband kan ook worden gewezen op aanbeveling nr. 173 (2014) van het Verdrag van Bern.[27] In Deel C wordt daar nader op ingegaan. De aanpak in de lidstaten is wisselend, zoals wordt uiteengezet in Deel B van dit rapport.[28]

1.2.2 Uitzonderingen

Op grond van art. 16, eerste lid Hrl kan – binnen strikte randvoorwaarden - toestemming worden gegeven om af te wijken van de in art. 12 Hrl opgenomen verbodsbepalingen. Art. 16 Hrl is geïmplementeerd in art. 3.8 en 3.9 Wnb. Onder de Omgevingswet is in artikel 8.74k Besluit kwaliteit leefomgeving (Bkl) het beoordelingskader voor omgevingsvergunningen voor flora- en fauna-activiteiten opgenomen dat betrekking heeft op dieren (niet zijnde vogels) en planten van soorten die zijn genoemd in bijlage IV Hrl, bijlage I of II bij het verdrag van Bern of bijlage I bij het verdrag van Bonn. Het gaat om de activiteiten die zijn aangewezen in het Bal ter omzetting van de op grond van art. 12 en art. 13 Hrl te verbieden schadelijke handelingen. De grondslag is art. 5.18 van de Omgevingswet. Het kader als weergegeven in het eerste lid van art. 8.74k Bkl is direct overgenomen uit artikel 16 Hrl en is nu nog neergelegd in de art. 3.8, vierde lid, en 3.9, tweede lid, van de Wnb. Om uitzondering op de verbodsbepalingen te kunnen toestaan moet aan een aantal cumulatieve voorwaarden worden voldaan:

a. de uitzondering is nodig:
    1. in het belang van de bescherming van de wilde flora en fauna en van de instandhouding van de natuurlijke habitats;
    2. ter voorkoming van ernstige schade aan met name de gewassen, veehouderijen, bossen, visgronden en wateren en andere vormen van eigendom;

22 Ch. Backes, L. Boerema, A. Freriks, M. Kaajan, Natuurbeschermingsrecht, Sdu 2017, p. 207.
23 HvJ 17 april 2018 (Cie/ Polen), C-441/17, ECLI:EU:C:2018:255.
24 Guidance document, p. 11.
25 https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2017/160/oj
26 Draft Version of the Guidance document on the strict protection of species, November 2019.
27 Recommendation n° 173 (2014) on hybridisation between wild grey wolves (canis lupus) and domestic dogs (canis lupus familiaris); Convention on the Conservation of European wildlife and Natural habitats, Standing Committee 34th meeting strasbourg, 2-5 december 2014.
28 Zie over hybridisatie: hoofdstuk 5.3 van het rapport H.A.H. Jansman et al, De terugkeer van de wolf in Nederland; Een 'factfinding study'. Wageningen, Wageningen Environmental Research, 2021.

3. in het belang van de volksgezondheid en de openbare veiligheid of om andere dwingende redenen van groot openbaar belang, met inbegrip van redenen van sociale of economische aard, en voor het milieu wezenlijke gunstige effecten;
4. ten behoeve van onderzoek en onderwijs, repopulatie en herintroductie van deze soorten, alsmede voor de daartoe benodigde kweek, met inbegrip van de kunstmatige vermeerdering van planten;
5. ten einde het onder strikt gecontroleerde omstandigheden mogelijk te maken op selectieve wijze en binnen bepaalde grenzen een beperkt, door de bevoegde nationale instanties vastgesteld aantal van bepaalde specimens van de in bijlage IV genoemde soorten te vangen, te plukken of in bezit te hebben.er bestaat geen andere bevredigende oplossing.

b. er bestaat geen andere bevredigende oplossing;
c. er wordt geen afbreuk gedaan aan het streven de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan.

De Europese Commissie geeft in het Guidance document in zijn algemeenheid aan dat de toets strenger zal zijn naarmate de impact van een uitzondering op een soort/populatie ernstiger is.[29]

Voor alle hiervoor genoemde uitzonderingsmogelijkheden geldt dat derogatie maatwerk is. Uit jurisprudentie van het Hof van Justitie volgt dat het gaat om een uitzonderingsregeling die strikt moet worden uitgelegd. Een autoriteit die het besluit neemt moet voor elke afwijking bewijzen dat aan de gestelde voorwaarden is voldaan. Elke ingreep die de beschermde soorten raakt wordt slechts toegestaan op basis van besluiten die steunen op een nauwkeurige en treffende motivering die verwijst naar de in de richtlijn genoemde redenen, voorwaarden en vereisten.[30] Een uitzondering moet dus een concrete en gerichte toepassing vinden, teneinde tegemoet te komen aan nauwkeurige vereisten en specifieke situaties. Zoals hiervoor al is opgemerkt, worden meer eisen gesteld aan de onderbouwing van een uitzondering naarmate de inbreuk verderstrekkende gevolgen heeft voor (de populatie van) een soort. Onderstaand wordt ingegaan op relevante elementen uit de voorwaarden waaraan moet worden voldaan om een uitzondering toe te staan.

a) Wettelijk belang

De aanwezigheid van een wettelijk belang is de eerste randvoorwaarde waaraan moet worden voldaan om toestemming te kunnen verlenen voor een afwijking van een verbodsbepaling. Het is van belang om op te merken dat de belangen veelal zien op situaties die qua aard, omvang en locatie zeer verschillend kunnen zijn. De genoemde belangen vragen daarom ieder afzonderlijk om een specifieke onderbouwing. Voor de twee eerstgenoemde ontheffingsgronden is het niet voldoende dat er schade is opgetreden of zich een conflictsituatie heeft voorgedaan. Aangetoond moet worden dat de openbare veiligheid c.q. het belang van de wilde flora en fauna in het geding is. Tot nu toe heeft de jurisprudentie over openbare veiligheid met name betrekking op situaties waarin de veiligheid van personen (niet enkel van een individu) in gevaar wordt gebracht of risico's ontstaan voor de veiligheid van de omgeving, bijvoorbeeld doordat de kans op calamiteiten toeneemt. In de Draft Guidance wordt op p. 55 opgemerkt:

> "(3-37) The "overriding" character of the public interest should be thoroughly examined by the competent authority on a case-by-case basis, and be appropriately balanced with the overall public interest of achieving the Directive's objectives. It seems reasonable to consider that, as it happens for the use of derogations under Article 16.1(b), the use of derogations under Article 16.1(c) in the interest of public health or public safety does not require damages to human health or safety to be sustained before the adoption of derogation measures. However, for using this derogation, Member States must be in a position to demonstrate with strong and robust evidence a link between the derogation and the alleged objectives of overriding public interest."

In het gebiedsbeschermingsregime heeft het Hof reeds in de Leybucht zaak over een uitzondering onder verwijzing naar 'openbare veiligheid' geoordeeld dat "*the grounds justifying such a reduction must correspond to a general interest which is superior to the general interest represented by the ecological*

29 Guidance document, p. 53.
30 HvJ 8 juni 2006, C-60/05, ECLI:EU:C:2006:378; HvJ 7 maart 1996, C-118/94, ECLI:EU:C:1996:86.

objective of the directive."[31] In de huidige context rondom de wolf lenen deze uitzonderingsgronden zich niet voor een generieke toepassing. Zie ook het rapport van Trouwborst & Bastmeijer.

Bij de beoordeling of sprake is van ernstige schade geldt als vertrekpunt dat sprake moet zijn van een concrete dreiging van het optreden van ernstige schade.[32] Of in de woorden van AG Kokott: "*Er hoeft evenwel niet te worden gewacht tot er schade ontstaat wanneer op basis van de beste wetenschappelijke gegevens die beschikbaar zijn, moet worden aangenomen dat er een voldoende risico bestaat op een voldoende ernstige schade*".[33] Het bevoegd gezag heeft beoordelingsruimte ten aanzien van de vraag of aan dat criterium is voldaan. Hoewel de schade zich nog niet hoeft te hebben voorgedaan, moet een besluit waarbij een uitzondering wordt toegestaan wel steunen op een nauwkeurige en treffende motivering. Uit jurisprudentie van het Hof volgt dat de afwijkingsgrond er niet toe strekt dreigende schade van geringe omvang te voorkomen.[34] In nationale jurisprudentie is zichtbaar dat steeds hogere eisen worden gesteld aan de vraag of aan het criterium 'ernstige schade' is voldaan.

De meest concrete onderbouwing van optredende schade is een getalsmatige onderbouwing van de schade en de relatie tot de schadeveroorzakende populatie(s). Als die cijfermatige onderbouwing er niet is, kan worden onderzocht of er ervaringsgegevens zijn in andere gebieden, in een vergelijkbare situatie. Daarbij kan worden uitgegaan van de getaxeerde schade. Informatie die daarbij van belang is, betreft de verspreiding van de schadeveroorzakende soort, de periode, en de locatie waar de schade optreedt. Ook andere variabelen kunnen van invloed zijn op de hoogte van de schade. Onderzoek naar en motivering van de betekenis van deze variabelen is van belang. De jurisprudentie over de jaren heen laat zien dat steeds meer belang wordt gehecht aan inzicht in de betekenis van verschillende variabelen die van invloed zijn op omvang van de schade. Opgemerkt wordt dat de jurisprudentie hoofdzakelijk betrekking heeft op beheer en schadebestrijding bij vogels. Enkele algemene noties uit deze jurisprudentie zijn echter ook hier van belang. Van belang is ook dat de enkele gelijktijdige toename van de populatie van een schadesoort en de omvang van de schade niet zonder meer betekent dat er een oorzakelijke relatie bestaat. Ook andere variabelen kunnen van invloed zijn op de hoogte van de schade. Dit vraagt om een toegespitste motivering wat de betekenis is van deze variabelen.[35] Uit de jurisprudentie blijkt ook dat een ontheffing zich dient te beperken tot die specifieke situaties waarvoor op grond van de schadehistorie aannemelijk is gemaakt dat ten aanzien daarvan belangrijke schade is aangericht of dreigt te worden aangericht.[36] Zoals de periode en de locatie waar de schade optreedt.[37] De schadehistorie zal wel nader moeten worden gespecificeerd. Zo is het enkele gegeven dat een schadeveroorzakende diersoort en schadegevoelige locaties in een gebied voorkomen, niet voldoende voor de conclusie dat zich belangrijke schade voordoet.[38] Bij het bepalen van de reikwijdte van een ontheffing kan ook van belang zijn dat bestrijding in een groter gebied nodig is, om verplaatsing van het probleem te voorkomen. Aandachtspunt blijft dat de beoordeling casuïstisch is.

In jurisprudentie over de wolf speelt ook het criterium 'het onder strikt gecontroleerde omstandigheden mogelijk te maken op selectieve wijze en binnen bepaalde grenzen een beperkt, door de bevoegde nationale instanties vastgesteld aantal van bepaalde specimens', een rol. In het arrest inzake de beheersjacht op wolven in Finland heeft het Hof aangegeven aan welke randvoorwaarden een beroep op art. 16, eerste lid, onder e Hrl dient te voldoen**:**

- de met die afwijkingen nagestreefde doelstelling moet duidelijk en nauwkeurig zijn onderbouwd en aangetoond dient te worden dat de afwijkingen geschikt zijn om die doelstelling te bereiken;
- aangetoond moet worden dat de doelstelling die zij nastreven niet kan worden bereikt door een andere bevredigende oplossing;

31 HvJ 28 februari 1991, C-57/89, ECLI:EU:C:1991:89.
32 HvJ 11 juni 2020 (Roemeense wolf), C-88/19, ECLI:EU:C:2020:458
33 Conclusie AG Kokott 13 februari 2020, Zaak C-88/19, ECLI:EU:C:2020:93.
34 HvJ 8 juli 1987, C-247/85, ECLI:EU:C:1987:339.
35 ABRvS 17 oktober 2018, ECLI:NL:RVS:2018:3366; ABRvS 18 oktober 2017, ECLI:NL:RVS:2017:2824.
36 Zie reeds ABRvS 28 maart 2007, ECLI:NL:RVS:2007:BA1688, ABRvS 17 oktober 2018, ECLI:NL:RVS:2018:3366. Voldoende onderbouwing : ABRvS 22 november 2017, ECLI:NL:RVS:2017:3209.
37 Rb. Den Haag (vzr.) 22 november 2019, ECLI:NL:RBDHA:2018:13809. Zie voor een voorbeeld waarin de motivering ontoereikend werd geacht: Rb. Noord-Holland (vzr.) 30 november 2017, ECLI:NL:RBNHO:2017:10195.
38 ABRvS 18 oktober 2017, ECLI:NL:RVS:2017:2824; ABRvS 15 mei 2019, ECLI:NL:RVS:2019:1535.

- het moet vast staan dat de afwijkingen geen schade zullen toebrengen aan het behoud, in een gunstige staat van instandhouding, van de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied
- de staat van instandhouding van de populaties van de betrokken soort en de impact die de beoogde afwijking daarop kan hebben dient te worden beoordeeld, op het niveau van het grondgebied van die lidstaat of, in voorkomend geval, op het niveau van de betrokken biogeografische regio wanneer de grenzen van die lidstaat verscheidene biogeografische regio's bestrijken, of indien het natuurlijke verspreidingsgebied van de soort dit vereist en, voor zover mogelijk, op grensoverschrijdend niveau, en
- er moet worden voldaan aan de voorwaarden dat op selectieve wijze en binnen bepaalde grenzen een beperkt en vastgesteld aantal van bepaalde specimens van de in bijlage IV bij de richtlijn genoemde soorten wordt gevangen onder strikt gecontroleerde omstandigheden, van welke voorwaarden de naleving moet worden vastgesteld, met name met betrekking tot de populatie, de staat van instandhouding en de biologische kenmerken.[39]

b) Geen andere bevredigende oplossing

Om toestemming te kunnen verlenen voor een inbreuk op de verbodsbepalingen zal moeten worden onderbouwd dat er geen andere bevredigende oplossingen zijn om tegemoet te komen aan de wettelijke belangen. In het Guidance document wordt aangegeven dat moet worden onderzocht hoe een activiteit moet worden uitgevoerd, en of dit op een andere manier mogelijk is (in het licht van de doelstelling van een activiteit). Daarbij moet de minst belastende aanpak worden gekozen voor de soorten die door een activiteit worden geraakt. De Europese Commissie wijst er daarbij op dat het verlenen van toestemming om een inbreuk te maken op het beschermingsregime al een 'last resort' is. Deze inbreuk mag ook niet verder gaan dan strikt noodzakelijk. De Commissie verwoordt dit aldus:

> "(35) In conformity with the principle of subsidiarity, it rests with the competent national authorities to make the necessary comparisons and evaluate those alternative solutions. Nevertheless, this discretionary power is subject to several constraints.
>
> (36) Based on the case law of the Court on derogations under Article 9 of Directive 79/409/EEC, especially in Case C-10/96, an analysis of whether there is "no other satisfactory alternative" can be considered as having three parts: What is the problem or specific situation that needs to be addressed? Are there any other solutions? If so, will these resolve the problem or specific situation for which the derogation is sought?[40] The following remarks are based on the case law of the Court on Article 9 of the Birds Directive and apply the approach adopted by the Court to Article 16."
>
> (37) The analysis of whether "there is no other satisfactory alternative" presumes that a specific problem or situation exists and needs to be tackled. The competent national authorities are called upon to solve this problem or situation by choosing, among the possible alternatives, the most appropriate that will ensure the best protection of the species while solving the problem/situation. To ensure the strict protection of species, these alternatives must be assessed with regard to the prohibitions listed in Article 12. They could involve alternative locations (or routes), different development scales or designs, or alternative activities, processes or methods.
>
> (38) In any case, recourse to Article 16 derogations must be a last resort. The essential common characteristic of any derogation system is that it has to yield to other requirements laid down in the Directive in the interest of conservation.
>
> (39) The same strict approach applies to the interpretation of the term "satisfactory". Given the exceptional nature of the derogation regime and the duty of Member States under Article 10 of the EC Treaty to facilitate the achievement of the tasks of the Community, a derogation would

39 HvJ 10 oktober 2019 (Finse wolven-arrest II), C-674/17, ECLI:EU:C:2019:851.
40 Zie ook: Europese Commissie, Gidsdocument voor de jacht in het kader van Richtlijn 79/409/EEG van de Raad inzake het behoud van de vogelstand, februari 2008, p. 49.

only be justified on the basis of an objective demonstration that there is no other satisfactory solution. According to the Advocate General in case C-10/96, this term "may be interpreted as meaning a solution which resolves the particular problem facing the national authorities, and which at the same time respects as far as possible the prohibitions laid down in the Directive; a derogation may only be allowed where no other solution which does not involve setting aside these prohibitions can be adopted."

(40) As regards the factors for evaluating the existence of another satisfactory solution, it is recognised that this is a matter for the national courts. The appraisal of whether an alternative is satisfactory or not, in a given situation, must be founded on objectively verifiable factors, such as scientific and technical considerations. In addition, the solution finally selected, even if it involves a derogation, must be objectively limited to the extent necessary to resolve the specific problem or situation.

(41) Evidently, the requirement to consider seriously other alternatives is of primary importance. The discretionary power of Member States is limited, and where another solution exists, any arguments that it is not "satisfactory" will need to be convincing. Moreover, it should be stressed that another solution cannot be deemed unsatisfactory merely because it would cause greater inconvenience to or compel a change in behaviour by the beneficiaries of the derogation.

(42) The judgment in Case C-182/02 illustrates the strict approach adopted by the Court for derogations under the Birds Directive. In order to determine whether or not a satisfactory solution existed, the Court assessed the "need" and "purpose" of the derogation. This judgment confirms the importance of demonstrating that there are compelling reasons to justify a derogation (onderstreping auteurs)."

AG Kokott plaatst art. 16, eerste lid Hrl in haar conclusie in zaak C-342/05 in de sleutel van het evenredigheidsbeginsel. De AG wijst erop dat volgens dit beginsel de vastgestelde handelingen niet buiten de grenzen mogen treden van hetgeen geschikt en noodzakelijk is voor de verwezenlijking van de rechtmatige doelstellingen van de betrokken regeling, met dien verstande dat, wanneer een keuze tussen meerdere geschikte maatregelen mogelijk is, die maatregel moet worden gekozen die de minste belasting met zich brengt, en de veroorzaakte nadelen niet onevenredig mogen zijn aan het nagestreefde doel. Dat betekent volgens de AG ook dat om te beginnen het doel van de maatregel moet worden bepaald. Dit doel kan een maatregel slechts rechtvaardigen wanneer het minstens valt onder één van de uitzonderingsgronden, dat wil zeggen wanneer de maatregel geschikt is om een van de aldaar genoemde doelstellingen te bereiken. Zelfs wanneer dit het geval is, mag de maatregel niet worden uitgevoerd wanneer het doel ervan kan worden bereikt met minder ingrijpende middelen, dus via een andere bevredigende oplossing in de zin van artikel 16, lid 1, Hrl. Een andere oplossing is niet alleen bevredigend wanneer hierdoor de doelstellingen van de uitzondering even goed zouden kunnen worden bereikt, maar ook wanneer de nadelen van de uitzondering buiten verhouding staan tot de nagestreefde doelstellingen en de andere oplossing wel evenredig is. Dit vormt de sluitsteen van de evenredigheidsbeoordeling, de zogenaamde geschiktheid of redelijkheid stricto sensu, aldus de conclusie van de AG.[41] De ABRvS sluit zich hierbij aan. De Afdeling geeft - in de procedure over de Gedragscode Stroomversnelling - aan dat art. 16, eerste lid Hrl vereist dat de minister in een geval als dit nauwkeurig en toereikend motiveert dat er geen alternatieve maatregel bestaat waarmee de nagestreefde doelstelling op een bevredigende manier kan worden bereikt die geen of een geringere overtreding van de verbodsbepalingen betekent.[42]

Voor het alternatievenonderzoek is een heldere doelstelling dus relevant. Dit is een motiveringsvraagstuk waarvoor inzicht in alternatieve oplossingsrichtingen, ervaring met de toepassingen van deze middelen, en inzicht in de effectiviteit van de gewenste aanpak noodzakelijk is. Naarmate de maatregelen ingrijpender zijn

41 Conclusie AG Kokott, C-342/05, ECLI:EU:C:2006:752. Zie ook: Draft Guidance p. 60 e.v..
42 ABRvS 21 april 2021, ECLI:NL:RVS:2021:853.

voor de beschermde soort, zal meer worden gevraagd van de motivering dat deze vergaande maatregelen ook noodzakelijk zijn om het beoogde doel te bereiken, en geen andere reële alternatieven voorhanden zijn. Bij de vraag naar reële alternatieven zijn de kosten van maatregelen op zichzelf geen doorslaggevend criterium. Dit volgt uit jurisprudentie over art. 6, vierde lid Hrl, op grond waarvan - evenals op basis van art. 16 Hrl - een onderzoek naar andere bevredigende oplossing moet worden verricht. In een arrest van 14 januari 2016[43] overwoog het Hof dat de in die procedure door de verwijzende rechter aangehaalde kosten van maatregelen die in aanmerking kunnen worden genomen in het kader van het onderzoek van de alternatieven, niet even belangrijk zijn als de door de Hrl nagestreefde doelstelling van instandhouding van de natuurlijke habitats en de wilde flora en fauna. Het Hof concludeert dat niet kan worden aanvaard dat louter de economische kosten verbonden aan dergelijke maatregelen beslissend kunnen zijn voor de keuze van alternatieve oplossingen op grond van deze bepaling.
De kosten kunnen echter wel een onderdeel vormen van de proportionaliteitstoets.

Het is verder van belang in te gaan op de vraag in hoeverre het onderzoek naar alternatieven en de aanwezigheid van een belang als bedoeld in de richtlijn elkaar beïnvloeden, maar ook of in de weging de zwaarte van de inbreuk een rol mag spelen. In een arrest uit 2007 overwoog het Hof dat het onderzoek naar eventuele dwingende redenen van groot openbaar belang en het onderzoek naar het bestaan van minder schadelijke alternatieven vereisen dat deze belangen worden afgewogen tegen de aantasting van het gebied door het onderzochte plan of project.[44] In een uitspraak uit 2015 oordeelde de ABRvS dat uit deze uitspraak van het Hof volgt dat de beoordeling van eventuele dwingende redenen van groot openbaar belang en het onderzoek naar het bestaan van minder schadelijke alternatieven vereisen dat deze belangen worden afgewogen tegen de aantasting van het gebied door het onderzochte plan of project. De ABRvS oordeelde dat, nu art. 16, eerste lid Hrl voor de soortenbescherming vergelijkbare begrippen kent als art. 6, vierde lid Hrl ter regeling van de gebiedsbescherming, voor de uitleg en toepassing van de begrippen uit artikel 16 aansluiting wordt gezocht bij dit arrest.[45] Dat betekent dat bij de beoordeling van het aangevoerde belang en bij het alternatievenonderzoek de ernst van de ingreep meeweegt.

AG Kokott is in de conclusie in de procedure over het wegvangen van een wolf uit een dorp in Roemenië strikt als het gaat om het alternatievenonderzoek:

> "Wat een „andere bevredigende oplossing" betreft, zou vooral moeten worden gedacht aan het wegnemen van prikkels voor de wolf, bijvoorbeeld voer of loslopende honden, wat geen afwijking krachtens artikel 16 van de habitatrichtlijn zou vereisen en dus de voorkeur zou verdienen. Alleen wanneer de wolf desondanks de nabijheid van de mens blijft zoeken, komt de zogenaamde „afschrikking" in aanmerking, waarbij het dier wordt verjaagd onder bijvoorbeeld beschieting met rubberkogels. De doeltreffendheid van dergelijke methoden is evenwel onzeker."[46]

c) Populaties, natuurlijk verspreidingsgebied, gunstige staat van instandhouding
De derde randvoorwaarde bepaalt dat geen afbreuk wordt gedaan aan het streven de '*populaties*' van de betrokken soort in hun '*natuurlijke verspreidingsgebied'* in een '*gunstige staat van instandhouding'* te laten voortbestaan. Op het natuurlijk verspreidingsgebied is hiervoor reeds ingegaan. Onderstaand wordt op de beide andere elementen ingegaan.

Populaties
Art. 16 Hrl stelt als voorwaarde voor het kunnen afwijken van de verboden zoals genoemd in art. 12 e.v. dat de afwijking 'geen afbreuk doet aan het streven de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan'. De vraag is daarbij onder andere wat 'de populaties in hun natuurlijk verspreidingsgebied' betekent. Voor het antwoord daarop is mede van belang art. 9 Verdrag van Bern, waarin is bepaald dat afwijkingen van de verbodsbepalingen uit art. 4 e.v. van dat verdrag slechts mogen indien de afwijkingen onder andere 'geen aantasting met zich

43 C-399/14, ECLI:EU:C:2016:10.
44 HvJ 20 september 2007, C-304/05, ECLI:EU:C:2007:532.
45 ABRvS 18 februari 2015, ECLI:NL:RVS:2015:438, ABRvS 26 oktober 2016, ECLI:NL:RVS:2016:2788.
46 Conclusie van AG Kokott 13 februari 2020, Zaak C-88/19, ECLI:EU:C:2020:93.

brengen van het voortbestaan van de desbetreffende populatie'. Een 'populatie in zijn natuurlijk verspreidingsgebied' is dus de desbetreffende populatie, dus de populatie in het aan de orde zijnde gebied.[47]

In het Guidance document wordt benadrukt dat het enerzijds gaat om de staat van instandhouding in de desbetreffende biogeografische regio binnen een lidstaat of zelfs grensoverschrijdend. Het uiteindelijke doel van de richtlijn is immers om de strikt te beschermen soorten in hun natuurlijke verspreidingsgebied in de desbetreffende biogeografische regio's in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan. Anderzijds zal moeten worden gekeken naar de desbetreffende (plaatselijke) populatie.
Een ontheffing of vrijstelling is, aldus de Europese Commissie, alleen mogelijk indien de ontheffing geen afbreuk doet aan de gunstige staat van instandhouding van zowel de soort in haar biogeografisch verspreidingsgebied, als van de desbetreffende lokale populatie. In het Guidance document wordt daaromtrent gesteld:

> "The conservation status of a species within the relevant biogeographic region within a Member State should be important information to be used when considering a derogation. However, an appropriate assessment of the impact of a specific derogation will in many cases, if not most, have to be at a lower level than the biogeographic region in order be meaningful in ecological terms. A useful level in this regard could be the (local) population. The wording of Article 16, which points to "populations of the species concerned", confirms this interpretation. The approach of course needs to be adapted to the species in question: the killing of individuals of a wide-ranging large carnivore will need to be evaluated at population level (transboundary where applicable), while the impact of the destruction of a breeding site in a rather fragmented amphibian habitat may be better evaluated on site or at meta-population level. It should be kept in mind that, according to established case law, derogations must be applied appropriately in order to deal with precise requirements and specific situations. It follows that assessments at lower levels are normally essential, since the derogations have to deal with specific problems and provide suitable solutions. Such an assessment at a lower level would then have to be seen in relation to the situation on a larger scale (e.g. biogeographic or national), for a complete picture of the situation."[48]

Het schaalniveau waarop de bescherming van de wolf moet worden beoordeeld is inmiddels ook in twee uitspraken van het Hof aan de orde gekomen. In het arrest over de beheersjacht op wolven in Finland oordeelde het Hof dat de staat van instandhouding op lokaal niveau en op een hoger schaalniveau (afhankelijk van de situatie het grondgebied van de lidstaat of het niveau van de beoogde biogeografische regio wanneer de grenzen van deze lidstaat meerdere biogeografische regio's bestrijken, of op grensoverschrijdend niveau) moet worden beoordeeld. Het Hof overwoog:

> "Zoals de advocaat-generaal in de punten 79 tot en met 82 van zijn conclusie in wezen heeft opgemerkt, moet de bevoegde nationale autoriteit, wanneer zij oordeelt over het al dan niet toestaan van een afwijking op grond van genoemd artikel 16, lid 1, met name op nationaal niveau of, in voorkomend geval, op het niveau van de beoogde biogeografische regio wanneer de grenzen van deze lidstaat meerdere biogeografische regio's bestrijken, of nog wanneer het natuurlijke verspreidingsgebied van de soort dat vereist en, voor zover als mogelijk, op grensoverschrijdend niveau, eerst en vooral vaststellen wat de staat van instandhouding van de populaties van de betrokken soorten is en, vervolgens, wat de geografische en demografische impact is die de beoogde afwijkingen daarop kunnen hebben.
>
> 59 Zoals de advocaat-generaal in punt 83 van zijn conclusie heeft opgemerkt, is het bovendien over het algemeen noodzakelijk de impact van een afwijking te beoordelen op het niveau van het grondgebied van een plaatselijke populatie om vast te stellen wat het effect ervan is op de staat van instandhouding van de betrokken populatie op grotere schaal. Aangezien een dergelijke afwijking overeenkomstig de in punt 41 van het onderhavige arrest geformuleerde

47 Ch. Backes, L. Boerema, A. Freriks, M. Kaajan, Natuurbeschermingsrecht, Sdu 2017, p. 209 e.v.
48 Guidance document, p. 61.

overwegingen moet beantwoorden aan nauwkeurige vereisten en aan specifieke situaties, zullen de gevolgen van een dergelijke afwijking immers over het algemeen het meest rechtstreeks merkbaar zijn in het lokale gebied waarop die afwijking betrekking heeft. Zoals blijkt uit de stukken waarover het Hof beschikt, hangt de staat van instandhouding van een populatie op nationaal of biogeografisch niveau ook af van het cumulatieve effect van de verschillende afwijkingen die van invloed zijn op lokale gebieden.

60 In tegenstelling tot wat het wildcentrum stelt, mag daarentegen bij die beoordeling geen rekening worden gehouden met het deel van het natuurlijke verspreidingsgebied van de betrokken populatie dat zich uitstrekt tot bepaalde delen van het grondgebied van een derde land, dat niet gebonden is aan de verplichtingen inzake strikte bescherming van soorten die voor de Unie van belang zijn.

61 Daarom kan een dergelijke afwijking niet worden vastgesteld zonder een beoordeling van de staat van instandhouding van de populaties van de betrokken soort en van de mogelijke gevolgen van de beoogde afwijking voor die soort op lokaal niveau en op het niveau van het grondgebied van die lidstaat of, in voorkomend geval, op het niveau van de beoogde biogeografische regio wanneer de grenzen van deze lidstaat meerdere biogeografische regio's bestrijken, of ook wanneer het natuurlijke verspreidingsgebied van de soort dat vereist en, voor zover als mogelijk, op grensoverschrijdend niveau."[49]

Daarnaast kan verwezen worden naar de conclusie van AG Kokott in een door Zweden aanhangig gemaakte prejudiciële procedure. Ook Kokott verwijst daarin - mede onder verwijzing naar bovenstaande Finse zaak - naar de beoordeling op het niveau van de plaatselijke populatie en de beoordeling op een hoger schaalniveau. Ook wijst zij daarbij op de relevantie van mogelijke cumulatieve effecten:

"109. Dienaangaande is het nuttig om de recente vaststellingen in het tweede arrest inzake de bescherming van de wolf in Finland in ogenschouw te nemen. Hierbij stond de staat van instandhouding van de betrokken soort bij het toestaan van een afwijking overeenkomstig artikel 16 van de habitatrichtlijn ter beoordeling. Indien de vaststellingen in die zaak worden toegepast op de toetsing van een aantasting, moet deze toetsing worden gebaseerd op criteria die het behoud van de dynamiek en de sociale stabiliteit van de beoogde soort op lange termijn waarborgen.

110. Daarbij moet worden gekeken naar zowel het gebied van de lidstaat als de betreffende biogeografische regio, om eerst en vooral vast te stellen wat de staat van instandhouding van de populaties van de betrokken soorten is en, vervolgens, wat de geografische en demografische impact is die de verstoringen daarop kunnen hebben.

111. In dit verband is het over het algemeen noodzakelijk om de impact van een aantasting te beoordelen op het niveau van het gebied van een plaatselijke populatie om vast te stellen wat het effect ervan is op de staat van instandhouding van de betrokken populatie op grotere schaal. Bovendien hangt de staat van instandhouding van een populatie op nationaal of biogeografisch niveau ook af van het cumulatieve effect van de verschillende verstoringen die van invloed zijn op lokale gebieden.

112. Voor zover het bij de toepassing van de verboden in artikel 5 van de vogelrichtlijn en artikel 12, lid 1, van de habitatrichtlijn aankomt op de staat van instandhouding van de populaties van de betrokken soort, moet deze dus worden beoordeeld op het niveau van het grondgebied van die lidstaat dan wel, in voorkomend geval, op het niveau van een bepaalde biogeografische regio wanneer de grenzen van deze lidstaat meerdere biogeografische regio's

49 Zie HvJ 10 oktober 2019 (Finse wolven-arrest II), C-674/17, ECLI:EU:C:2019:851.

> bestrijken of wanneer het natuurlijke verspreidingsgebied van de soort dat vereist en, voor zover als mogelijk, op grensoverschrijdend niveau."[50]

Van belang is verder dat de effecten op de populatie moeten worden bezien in relatie tot het natuurlijk verspreidingsgebied:

> "(62) According to Article 16(1), derogations must not be "*detrimental to the maintenance of the populations of the species concerned at a favourable conservation status in their natural range*". The implementation of this provision should include a two-step assessment: firstly, determination of the conservation status of the populations of a species in its natural range within the Member State concerned (and possibly beyond national boundaries if the populations are shared with neighbouring countries) and, secondly, evaluation of the impact of the derogation on the population or populations concerned. The assessment is thus at two levels: the level of "natural range" and the level of "population".[51]"

Samengevat kan bij een beoordeling van de effecten van ingrepen op de wolf niet alleen de lokale of de grensoverschrijdende populatie worden betrokken. Beide moeten worden beoordeeld en in onderling verband worden beschouwd. Opgemerkt wordt dat de Europese Commissie in de Large Carnivore Guidelines heeft aanbevolen om tot gezamenlijke managementplannen te komen op het niveau van grensoverschrijdende deelpopulaties. Zie ook hierna par. 4.

Gunstige staat van instandhouding
Art. 1 Hrl geeft een definitie wat moet worden verstaan onder een gunstige staat van instandhouding: "*het effect van de som van de invloeden die op de betrokken soort inwerken en op lange termijn een verandering kunnen bewerkstelligen in de verspreiding en de grootte van de populaties van die soort op het in art. 2 bedoelde grondgebied*". De 'staat van instandhouding' wordt als 'gunstig' beschouwd wanneer uit populatiedynamische gegevens blijkt dat de betrokken soort nog steeds een levensvatbare component is van de natuurlijke habitat waarin hij voorkomt, en dat vermoedelijk op lange termijn zal blijven, en het natuurlijke verspreidingsgebied van die soort niet kleiner wordt of binnen afzienbare tijd lijkt te zullen worden, en er een voldoende grote habitat bestaat en waarschijnlijk zal blijven bestaan om de populaties van die soort op lange termijn in stand te houden. Lidstaten zijn gehouden maatregelen te nemen met het oog op het behoud of herstel van de gunstige staat van instandhouding. Daarbij wordt rekening gehouden met de vereisten op economisch, sociaal en cultureel gebied, en met de regionale en lokale bijzonderheden (art. 2 Hrl).

De Hrl kent geen concrete bepalingen over referentiewaarden voor het vaststellen van de (gunstige) staat van instandhouding. Parameters komen wel aan de orde in het kader van de rapportageverplichtingen waarin de Hrl voorziet. De rapportageverplichting in art. 17 Hrl is globaal geformuleerd, maar nader uitgewerkt in richtsnoeren.[52] De vier parameters voor de bepaling van de 'staat van instandhouding' zijn: verspreidingsgebied, populatie, leefgebied (oppervlakte van habitat, geschiktheid van habitat voor soorten, structuur en functies van habitats) en toekomstperspectief. Dit laatste element is van belang, omdat de beoordeling van de staat van instandhouding niet alleen een momentopname betreft, maar ook vraagt om een beoordeling van de ontwikkeling van de staat van instandhouding als gevolg van de uitzondering op een verbod en andere voor de soort relevante ontwikkelingen. In het Guidance document wordt dit als volgt beschreven:

> "It is also clear that the application of a proportional approach to derogations is only possible within a clear and well-developed framework of species conservation measures. Again (as with protection measures), the conservation status of a species (at biogeographic and population level) is the core concept for a flexible and proportional approach to the use of derogations. It

50 Conclusie AG Kokott 10 september 2020, Gevoegde zaken C-473/19 en C-474/19, ECLI:EU:C:2020:699.
51 Guidance document, p. 60.
52 Meest recente versie van deze richtsnoeren: DG Environment. 2017. Reporting under Article 17 of the Habitats Directive: Explanatory notes and guidelines for the period 2013-2018 (last updated:05.07.2018)

> is therefore important not only to consider the present conservation status, but also to examine how it is developing."[53]

Hoewel de vier genoemde elementen enig houvast bieden bij de beoordeling van de staat van instandhouding is er geen eensluidende maatstaf als het gaat om de staat van instandhouding van de wolf.[54] De Europese Commissie heeft in de Carnivore Guidelines uit 2008[55] en de aanvulling uit 2015 richting gegeven aan de operationalisering van hetgeen moet worden verstaan onder een gunstige staat van onder andere de wolf.[56] In de Guidelines wordt verwezen naar DocHab-04-03/03 rev3 en guidance documents waaruit volgt dat de gunstige staat van instandhouding moet worden gebaseerd op twee belangrijke Favourable Reference Values (FRV), namelijk de Favourable Reference Range (FRR) and Favourable Reference Population (FRP). Verder bevatten de Guidelines een achttal criteria voor het bepalen van de (gunstige) staat van instandhouding:

> "(1) "Population dynamics data on the species concerned indicate that it is maintaining itself on a long-term basis as a viable component of its natural habitat" (Article 1 (i)). We interpret this as implying that monitoring data indicate the population has a stable or increasing trend. We believe that a slight reduction in population size may be permitted if it is a result of response to changes in prey density or habitat quality that are not the cause of direct human action, unless conditions for derogations apply (see 6.4). All segments of a population should have stable or positive trends, and not just the population as a whole. And,
> (2) "The natural range of the species is neither being reduced nor is likely to be reduced for the foreseeable future" (Article 1 (i)). We interpret this as implying that the overall distribution of the population is stable or increasing. And,
> (3) "There is, and will probably continue to be, a sufficiently large habitat to maintain its population on a long-term basis" (Article 1 (i)). We interpret this to imply that the quality and continuity of habitat should be sufficient, and have a stable or increasing trend. And,
> (4) The population size and range are equal to or greater than when the Directive came into force. And,
> (5) The favourable reference population size has been reached. According to our proposal this will be set at levels greater than those regarded as being viable using the IUCN red list criteria E or D. And,
> (6) The favourable reference range has been occupied. And,
> (7) Connectivity within and between populations (at least one genetically effective migrant per generation) is being maintained or enhanced. And,
> (8) "Member States shall undertake surveillance of the conservation status of the natural habitats and species referred to in Article 2 with particular regard to priority natural habitat types and priority species" (Article 11) and "Member States shall establish a system to monitor the incidental capture and killing of the animal species listed in Annex IV (a)" (Article 12.4). These statements combine to indicate that the population should be subject to a robust monitoring program."

Ondanks deze handvatten verschillen de standpunten van de lidstaten over de gunstige staat van instandhouding van onder andere de wolf.[57] De jurisprudentie van het Hof geeft hierover geen duidelijkheid,

53 Guidance document, p. 62.
54 Zie over de uitwerking van de gunstige staat van instandhouding voor de grote carnivoren: A. Trouwborst, L. Boitani, J. Linnell, Interpreting 'favourable conservation status'for large carnivores in Europe: how many are needed and how many are wanted, Biodivers Conserv (2017) 26:37-61, p. 37 e.v.
55 J. Linell e.a. Guidelines for population level management plans for large carnivores, rapport in opdracht van de Europese Commissie, juli 2008.
56 Boitani, l. et al, Key actions for Large Carnivore populations in Europe (2015), Istituto Ecologia Applicata, Rome under contract no. 07.0307/2013/654446/SER/B3 "Support to the European Commission's policy on large carnivores under the Habitat Directive - Phase Two", with contributions from the Large Carnivore Initiative for Europe (SSC/IUCN).
57 Zie hierover ook het hiervoor aangehaalde artikel van Trouwborst, Boitani en Linnell. Zie over de staat van instandhouding ook: hoofdstuk 5.10 van het rapport H.A.H. Jansman et al, De terugkeer van de wolf in Nederland; Een 'factfinding study'. Wageningen, Wageningen Environmental Research, 2021.

hoewel het Hof in een aantal uitspraken wel ingaat op de staat van instandhouding. De uitspraken worden hieronder nader besproken.

In een arrest over de Finse wolvenjacht uit 2007 heeft het Hof overwogen dat het toestaan van uitzonderingen op de verbodsbepalingen in geval van een ongunstige staat van instandhouding van een soort bij wijze van uitzondering mogelijk is wanneer naar behoren is vastgesteld dat zij de ongunstige staat van instandhouding van deze populaties niet kunnen verslechteren of niet kunnen verhinderen dat deze in een gunstige staat van instandhouding worden hersteld. Het Hof wees erop dat niet kan worden uitgesloten dat het doden van een beperkt aantal dieren geen invloed heeft op het doel van art. 16, eerste lid Hrl, de wolvenpopulatie in haar natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan. Een dergelijke afwijking zou in dat geval neutraal zijn voor de betrokken soort."[58]

In recentere jurisprudentie scherpt het Hof dit oordeel aan en wijst er op dat er weliswaar een mogelijkheid is om afwijkingen toe te staan in geval van een niet-gunstige staat van instandhouding, maar dat deze afwijkingen slechts in uitzonderlijke omstandigheden mogen worden toegestaan en dat een dergelijke toekenning ook moet worden beoordeeld in het licht van het voorzorgbeginsel.[59] AG Saugmandsgaard stelt daaromtrent dat het beginsel inhoudt dat de lidstaat een afwijking niet mag toestaan of uitvoeren indien het onderzoek van de best beschikbare wetenschappelijke gegevens een substantiële onzekerheid laat bestaan over de vraag of deze afwijking al dan niet afbreuk zal doen aan het streven de populaties van de betrokken soort in een gunstige staat van instandhouding te behouden of te herstellen.[60]

In een arrest van 23 april 2020 (inzake uitleg van de Vogelrichtlijn) overwoog het Hof dat het feit dat de populatie van een bepaalde soort een dalende trend vertoont, op zich niet dient als bewijs dat die populatie zich in een onbevredigende staat van instandhouding bevindt. Wanneer aanvullende gegevens er echter niet op wijzen dat de situatie om andere redenen toch als gunstig moet worden beschouwd, kan op grond van een dergelijke omstandigheid niet worden gesteld dat de populatie op een 'bevredigend niveau' wordt gehandhaafd**.**[61]

Het is ten slotte belangrijk om op te merken dat in recente jurisprudentie aan de orde komt dat ook cumulatieve effecten van belang zijn bij de beoordeling van de effecten op de staat van instandhouding. In een arrest van 10 oktober 2019[62] overwoog het Hof:

> "Zoals blijkt uit de stukken waarover het Hof beschikt, hangt de staat van instandhouding van een populatie op nationaal of biogeografisch niveau ook af van het cumulatieve effect van de verschillende afwijkingen die van invloed zijn op lokale gebieden. Daarom kan een dergelijke afwijking niet worden vastgesteld zonder een beoordeling van de staat van instandhouding van de populaties van de betrokken soort en van de mogelijke gevolgen van de beoogde afwijking voor die soort op lokaal niveau en op het niveau van het grondgebied van die lidstaat of, in voorkomend geval, op het niveau van de beoogde biogeografische regio wanneer de grenzen van deze lidstaat meerdere biogeografische regio's bestrijken, of ook wanneer het natuurlijke verspreidingsgebied van de soort dat vereist en, voor zover als mogelijk, op grensoverschrijdend niveau."

Samengevat zijn er geen vastomlijnde uitspraken wanneer de staat van instandhouding van de wolf als gunstig moet worden beschouwd in het licht van de opgaven uit de Hrl. Wel zijn in verschillende documenten criteria ontwikkeld om de staat van instandhouding te kunnen beoordelen. De operationalisering is ook relevant bij de onderbouwing van derogaties. In geval van een ongunstige staat van instandhouding zijn derogaties slecht in uitzonderlijke situaties, en met toepassing van het voorzorgbeginsel, mogelijk.

58 HvJ 14 juni 2007 (Finse wolven-arrest I), C-342/05, ECLI:EU:C:2007:341
59 Zie HvJEU 10 oktober 2019 (Finse wolven-arrest II), C-674/17, ECLI:EU:C:2019:851.
60 Conclusie AG Saugmandsgaard ØE (Finse wolven II) 8 mei 2019, C-674/17, ECLI:EU:C:2019:394.
61 HvJ 23 april 2020 (Cie/Finland-eidereend), C-217/19. ECLI:EU:C:2020:291.
62 HvJ 10 oktober 2019 (Finse wolven-arrest II), C-674/17, ECLI:EU:C:2019:851.

2. Gebiedsbescherming

Indien een diersoort wordt vermeld op Bijlage II van de Hrl heeft dit tot gevolg dat, indien deze soort in een gebied in meer dan onbeduidende mate voorkomt, met inachtneming van de criteria in Bijlage III van de richtlijn beschermde gebieden moeten worden aangewezen, in Nederland Natura 2000-gebieden genoemd. Art. 4, eerste lid Hrl maakt duidelijk dat voor diersoorten met een zeer groot territorium deze gebieden overeenkomen met de plaatsen, binnen het natuurlijke verspreidingsgebied van die soorten, die de fysische en biologische elementen vertonen welke voor hun leven en voortplanting essentieel zijn.

Op dit moment zijn er in Nederland geen Natura 2000-gebieden aangewezen voor de wolf c.q. is in bestaande aanwijzingsbesluiten niet alsnog een instandhoudingsdoelstelling opgenomen voor de wolf. Uit jurisprudentie van het Hof van Justitie volgt dat steeds opnieuw moet worden getoetst aan de meest recente wetenschappelijke inzichten en indien nodig tot aanpassing (van de begrenzing) van reeds aangewezen gebieden dient te worden overgegaan.[63]

Trouwborst & Bastmeijer adresseren een aantal relevante vragen rondom het aanwijzen van Natura 2000-gebieden voor de wolf c.q. het formuleren van instandhoudingsdoelstellingen voor bestaande Natura 2000-gebieden ter bescherming van de wolf. De vestiging van de wolf kan leiden tot de verplichting om de wolf ook vanuit het gebiedsbeschermingsregime bescherming te bieden. In het rapport worden vraagtekens gesteld bij het in Nederland gehanteerde criterium voor de aanwijzing van Natura 2000-gebieden en de betekenis van de referentielijst. Op beide punten zullen wij hieronder nader ingaan.

Allereerst verwijzen Trouwborst & Bastmeijer naar het door Nederland gehanteerde criterium dat een soort minimaal tien aaneengesloten jaren in Nederland aanwezig moet zijn. Deze periode gaat lopen vanaf moment dat een soort zich voor het eerst heeft voortgeplant. Ook moet de soort zich binnen de periode van tien jaar regelmatig hebben voortgeplant. Het criterium vormt een nationale interpretatie van de richtlijnverplichtingen. Het criterium is tot op heden in juridische procedures niet aan de orde geweest.

Verder stellen Trouwborst & Bastmeijer vraagtekens bij de formele status van de referentielijst. Op deze regelmatig geactualiseerde lijsten worden habitattypen en soorten opgenomen die regelmatig en van nature voorkomen in de betrokken lidstaat.[64] De lijst wordt echter beschouwd als een belangrijk handvat voor de EU-lidstaten bij de aanwijzing van Natura 2000-gebieden. Op de website van het European Environment Information and Observation Network **(**EIONET) wordt hierover het volgende opgemerkt:

> "Annexes I and II of the Habitats Directive (EEC/92/43) list habitats and species for which Special Areas of Conservation (SAC) must be designated as part of the Natura 2000 network. As the Annexes cover all the EU, 'Reference Lists' have been developed which list the habitats and species in a given Biogeographical region and indicating for which habitats and species the Member States in the region have an obligation to designate SAC.
>
> Importantly, Reference Lists are not species checklists in the sense of listing all species of Community Interest recorded in each Member State. Reference Lists do not include those irregular or vagrant species for which the designation of protected areas is not an appropriate conservation method in a particular Member State.
>
> The Reference Lists are updated annually based on information reported by the Member States. Below are the Reference lists for the biogeographical regions. The Reference list of habitat types and species of the Atlantic Region includes protected habitat types (Habitats Directive Annex I) and species (Habitats Directive Annex II) present in this bio-geographical region by Member State. These are all habitat types and species for which the Member States have to propose Natura 2000 sites. The Reference Lists derive from the conclusions of bio-geographical seminars and are updated when new scientific information becomes available."[65]

63 HvJ 23 maart 2006 (Cie/Oostenrijk), C-209/04, ECLI:EU:C:2006:195.
64 https://www.eionet.europa.eu/etcs/etc-bd/activities/building-the-natura-2000-network
65 https://www.eionet.europa.eu/etcs/etc-bd/activities/building-the-natura-2000-network

Er wordt dus vanuit gegaan dat de jaarlijkse update van de referentielijst aangeeft of een lidstaat mogelijk gebieden voor een soort moet aanwijzen. Op de meest recente lijst wordt Nederland nog niet genoemd voor wat betreft de wolf.[66]

3. Actieve beschermingsmaatregelen

In dit onderdeel zal worden ingegaan op de laatste inzichten over de verplichtingen ten aanzien van het treffen van actieve soortenbeschermingsmaatregelen, waarbij ook zal worden bekeken in hoeverre het voldoen aan deze verplichtingen mogelijkheden tot het rechtvaardigen van het maken van uitzonderingen op de strikte bescherming kan faciliteren.

In aanvulling en ter verbijzondering op datgene wat Trouwborst & Bastmeijer in hun rapport hebben besproken, is inmiddels nadrukkelijker in het wettelijk kader en handreikingen vastgelegd dat actieve beschermingsmaatregelen onderdeel dienen te vormen van een volledige implementatie van de uit de Hrl voortvloeiende verplichtingen voor soortenbescherming.

3.1 Wettelijk kader

Volgens vaste rechtspraak van het Hof van Justitie vormen de art. 12, 13 en 16 van de Hrl een samenhangend geheel van bepalingen ter bescherming van de populaties van de betrokken soorten en vormen de art. 12 tot en met 14 en 15 van de richtlijn een samenhangend geheel van bepalingen die de lidstaten verplichten strikte beschermingsregelingen in te stellen voor de betrokken dier- en plantensoorten. Die maatregelen moeten in overeenstemming zijn met de algemene doelstelling van de richtlijn, namelijk het waarborgen van de biodiversiteit en het in een gunstige toestand behouden of herstellen van natuurlijke habitats en soorten van communautair belang.
De verplichtingen tot het treffen van actieve soortenbeschermingsmaatregelen uit de Hrl zijn opgenomen in de Wnb (m.n. art. 1.12) en de Omgevingswet (art. 2.18, eerste lid, onderdeel g, onder 1°, Ow, en art. 3.57 Bkl). De bedoelde maatregelen moeten worden getroffen door de provincies en onderling zodanig worden afgestemd dat door de provincies tezamen de doelstellingen voor geheel Nederland kunnen worden bereikt.[67]

Onder andere ter invulling van de verplichtingen tot actieve soortenbescherming van de wolf[68], een soort die zich niet in een gunstige staat van instandhouding bevindt en in de Hrl is aangewezen als 'prioritaire soort', is in 2019 een (interprovinciaal) wolvenplan vastgesteld.[69] Als dit plan een belangrijke rol moet (gaan) spelen als soortenbeschermingsplan, waarmee ook afwijkingen van de strikte bescherming zouden kunnen worden gemotiveerd, dan zal dit plan aan een aantal eisen moeten voldoen.
De beschrijving en inventarisatie in de volgende paragrafen is gebaseerd op rechtspraak van het Hof (bindend) en de hiervoor reeds aangehaalde Draft Guidance. Dit laatstgenoemde document is geen juridisch bindend document en heeft geen strikt juridische status. De uitleg in dit document is echter goed navolgbaar en veelal ook gebaseerd op de geldende rechtspraak van het Hof van Justitie.

3.2 Draft Guidance 2019[70]

De EC stelt in haar Draft Guidance dat een soortenbeschermingsplan een beschrijving moet omvatten van hetgeen de lidstaat verstaat onder een gunstige staat van instandhouding van een soort, waarbij in ieder geval moet worden voldaan aan de eisen als bedoeld in art. 1 en onder i Hrl. De door de lidstaten genomen of te nemen maatregelen moeten geschikt zijn om het doel te bereiken, namelijk het behoud of herstel van de staat van instandhouding van een soort. Dit houdt in dat de te nemen maatregelen moeten worden vastgesteld op grond van de bijzondere omstandigheden en situaties en rekening houdend met het specifieke karakter van elke soort. Zo kunnen bijvoorbeeld de kenmerken

66 https://www.eionet.europa.eu/etcs/etc-bd/activities/terrestrial-atlantic-region.pdf
67 Art. 3.57 lid 2 Bkl.
68 Zie: art. 1.12 lid 1 en onder b. Wnb.
69 IPO 2019, Interprovinciaal wolvenplan, IPO, Den Haag.
70 Draft Version of the Guidance document on the strict protection of species, November 2019.

van een soort, zoals de bestaande (ongunstige) staat van instandhouding, specifiekere of intensievere beschermingsmaatregelen rechtvaardigen.

3.3 Jurisprudentie Hof van Justitie

Eenzelfde redeneerlijn volgt uit jurisprudentie van het Hof. Het systeem van strikte bescherming moet worden aangepast aan de behoeften en de staat van instandhouding van de betreffende soort.[71] Deze benadering is nog eens bevestigd in het arrest van het Hof van 10 oktober 2019. Om aan de vereisten van art. 16 Hrl te voldoen, "*moeten de lidstaten niet alleen een alomvattend wetgevingskader vaststellen, maar ook concrete en specifieke beschermingsmaatregelen uitvoeren. Evenzo veronderstelt het systeem van strikte bescherming de vaststelling van samenhangende en gecoördineerde maatregelen van preventieve aard. Een dergelijk systeem van strikte bescherming moet het dus mogelijk maken het opzettelijk vangen of doden in het wild en de aantasting of vernieling van voortplantings- of rustplaatsen van de in bijlage IV, punt a), van de habitatrichtlijn genoemde diersoorten daadwerkelijk te voorkomen*" (punt 27).[72]
Een dergelijke aanpak is ook gebaseerd op art. 191 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie (VWEU), volgens hetwelk "*in het beleid van de Unie op milieugebied naar een hoog niveau van bescherming wordt gestreefd*", en berust op het voorzorgbeginsel en op het beginsel van preventief handelen. Preventieve maatregelen anticiperen op de bedreigingen en risico's waarmee een soort kan worden geconfronteerd en zijn met name van belang om de aantasting of vernieling van voortplantings- of rustplaatsen van soorten van bijlage IV, letter a), te voorkomen (art. 12, eerste lid, onder d Hrl).

3.4 Actieve maatregelen voor de wolf binnen Natura2000

In dit verband komt ook belang toe aan de plaatsing van de wolf op bijlage II van de Hrl. Het is voorstelbaar dat voor een adequate bescherming van de verblijfplaatsen en de functionele leefomgeving van de wolf in de situatie dat deze zich gevestigd heeft, dit bestendigd wordt door het toevoegen van een instandhoudingsdoelstelling aan de aanwijzing van een bestaand Natura 2000-gebied, ofwel de aanwijzing van een vestigingsgebied als Natura 2000-gebied. Zie hiervoor onder 2. Het na aanwijzing van het betreffende gebied als Natura 2000-gebied verplicht op te stellen beheerplan Natura 2000 (verplicht programma onder de Omgevingswet) kan ook dienen als kader voor het treffen van actieve soortbeschermingsmaatregelen. Het beheerplan zou kunnen en moeten aansluiten bij andere mogelijk nationaal of internationaal op te stellen beschermingsplannen voor de wolf, waarbij de specifieke functie van het aangewezen gebied voor de soort expliciet wordt benoemd en de ten behoeve van de wolf te treffen instandhoudingsmaatregelen worden benoemd. Die instandhoudingsmaatregelen zijn uiteraard mede afhankelijk van de door de minister vast te stellen instandhoudingsdoelstelling ten aanzien van de wolf.

3.5 Actieve maatregelen buiten Natura 2000

Buiten Natura 2000-gebieden kunnen preventieve maatregelen en andere actieve soortenbeschermingsmaatregelen worden ingebed in een provinciaal of landelijk soortenbeschermingsplan. Dat biedt ook mogelijkheden om de verbodsbepalingen van artikel 12 Hrl 'in het veld' handen en voeten te geven. Dit kunnen bijvoorbeeld voorlichtingscampagnes zijn, of beschermingsmaatregelen om relevante economische activiteiten die een effect kunnen hebben op de wolf (bijv. landbouw, bosbouw, recreatie) te reguleren. Hierbij kan worden gedacht aan onder andere opleiding, gedragscodes, richtsnoeren, of de aanpassing van bosbouw- of landbouwplannen of actieve preventie van te verwachten verstoringen (bijv. beperking van de toegang tot voortplantingsplaatsen).

Gezien het relatief hoge aantal wolvenslachtoffers dat in het verkeer valt, is het verder goed denkbaar dat meer maatregelen moeten worden getroffen ter voorkoming van verkeersslachtoffers. Een parallel kan worden gelegd met de bescherming van otters, die ook in hoge mate slachtoffer worden van het wegverkeer.[73] In dit verband kan gewezen worden op artikel 12, vierde lid Hrl, waarin is bepaald dat

71 HvJ 9 juni 2011 (Korenwolf Frankrijk) C-383/09, ECLI:EU:C:2011:369.
72 HvJ 10 oktober 2019 (Finse wolven-arrest II), C-674/17, ECLI:EU:C:2019:851.
73 Zie Hof Den Haag 4 november 2014, ECLI:NL:GHDHA:2014:3522.

de lidstaten zich ervan dienen te verzekeren dat het bij toeval vangen en doden (van strikt beschermde soorten als de wolf) geen significante weerslag heeft op de soort, hetgeen betekent dat de Hrl in dit opzicht de lidstaat ertoe verplicht een bepaald resultaat tot stand te brengen. Dat resultaat is een zodanig lage verkeerssterfte dat deze geen significant negatieve weerslag meer heeft op de wolvenpopulatie in Nederland. In ieder geval zo lang de wolf nog geen duurzame populatie vormt en het verkeer een significante invloed heeft op de sterfte, zou moeten worden onderzocht welke locaties knelpunten opleveren en welke maatregelen aldaar kunnen worden getroffen.

De provinciale of nationale beschermingsplannen, waarin bovengenoemde maatregelen gedetailleerd worden uiteengezet voor lokale populaties zouden moeten aansluiten op de internationale managementplannen (zie ook hieronder bij Allesomvattende actie/beheerplannen voor de wolf). Gezien de aard van de problematiek van de wolf en zijn grote verspreidingsgebied ligt een overkoepelende landelijke aanpak van de soortenbescherming voor de hand.

3.6 De rol van soortenbeschermingsplannen

Een manier om te zorgen voor een passend gebruik van de mogelijkheden voor het toestaan van afwijkingen van de strikte bescherming van de wolf kan ook volgens de Europese Commissie worden beargumenteerd door middel van het van kracht zijn van 'instandhoudingsplannen voor soorten'. Ook al zijn deze plannen geen verplichting op grond van de Hrl, ze zijn gericht op de instandhouding van een soort op lange termijn en bevatten maatregelen die hoofdzakelijk betrekking hebben op de levensvatbaarheid van de populatie, het natuurlijke verspreidingsgebied en de habitats van de soort.[74] Ze kunnen ook belangrijk zijn voor de onderbouwing van het toestaan van uitzonderingen op het beschermingsregime in individuele gevallen. Het plan zou de basis kunnen bieden voor het geven van toestemming voor het vangen of eventueel doden van individuen van de soort, of activiteiten die leiden tot de vernietiging van voortplantingsgebieden (b.v. ruimtelijke ontwikkelingen). Voorwaarde is dat kan worden gegarandeerd dat dit geen gevolgen heeft voor de gunstige staat van instandhouding, of de mogelijkheid om die te kunnen bereiken.[75] In dit verband dient ook te worden benadrukt dat, overeenkomstig het al genoemde voorzorgbeginsel gebaseerd op art. 191 VWEU, de lidstaat, indien het onderzoek van de beste beschikbare wetenschappelijke gegevens onzekerheid laat bestaan over de vraag of een afwijking van het beschermingskader al dan niet schadelijk is voor de instandhouding of het herstel van de populaties van een met uitsterven bedreigde soort in een gunstige staat van instandhouding, zich van deze afwijking dient te onthouden.[76]

Ook moet voor het toestaan van afwijkingen van het strikte beschermingskader worden voldaan aan de andere voorwaarden van art. 16 Hrl. Een soortenbeschermingsplan zou een geschikt kader kunnen zijn voor het beschrijven van situaties waarin gebruik kan worden gemaakt van afwijkingen van het beschermingskader.

3.7 Eisen aan het soortenbeschermingsplan als onderbouwing voor uitzonderingen (derogaties)

Met het oog op de vaststelling van een passend kader voor het gebruik van uitzonderingen moet een soortenbeschermingsplan gebaseerd zijn op degelijke en geactualiseerde informatie over de populatietoestand en -tendensen van de soort, een visie op wat een 'gunstige staat van instandhouding' is, en een degelijke en alomvattende beoordeling van alle relevante bedreigingen en belastende factoren, met inbegrip van natuurlijke sterfte en alle andere factoren die leiden tot sterfte, waaronder ook het illegaal doden (stroperij) en het bij toeval vangen en doden (verkeersslachtoffers). Op basis van de beste bestaande informatie en deugdelijke wetenschappelijke beoordelingen en monitoringsystemen kan het soortenbeschermingsplan dan een samenhangende reeks maatregelen vaststellen, die effectief moeten worden uitgevoerd en gemonitord om ervoor te zorgen dat de gunstige staat van instandhouding van de betrokken populatie wordt bereikt, of gehandhaafd. Alleen

74 Het treffen van actieve beschermingsmaatregelen is wel verplicht, maar een planmatige aanpak voor het treffen van die maatregelen niet.
75 HvJ 14 juni 2007 (Finse wolven-arrest I), C-342/05 ECLI:EU:C:2007:341, r.o. 29.
76 Idem, r.o. 66.

onder deze omstandigheden zouden soortenbeschermingsplannen een goed alomvattend kader voor het gebruik van afwijkingen kunnen vormen, dat kan bijdragen tot de vereenvoudiging van de procedure voor de toekenning van elke specifieke afwijking, op voorwaarde dat er een efficiënt systeem is om te beoordelen dat aan alle drie de voorwaarden van art. 16 Hrl wordt voldaan.

Ook volgens het Hof kan een soortenbeschermingsplan een basis vormen voor het verlenen van toestemming voor vangen of doden van exemplaren van een soort, onder strikt gecontroleerde omstandigheden. Dit lijkt mogelijk mits - gezien de voorwaarden waaronder beheer wordt toegestaan en onder toepassing van de beste beschikbare wetenschappelijke gegevens - geen onzekerheid bestaat over de vraag of een dergelijke afwijking al dan niet schadelijk is voor de instandhouding, of het behoud of herstel van de staat van instandhouding. Dat betekent dat kwalitatief en kwantitatief beperkingen moeten worden gesteld, deze moeten worden nageleefd en de naleving wordt gemonitord. Het plan moet zijn gebaseerd op basis van uiterst nauwkeurige wetenschappelijke gegevens op het gebied van geografie, klimaat, milieu en biologie, alsmede op basis van gegevens waaruit kan worden opgemaakt wat de situatie is op het vlak van voortplanting en de totale jaarlijkse natuurlijke sterfte van de betrokken soort.[77]

3.8 Allesomvattende actie-/beheerplannen voor wolven[78]

Volgens de Europese Commissie zou de beste aanpak voor de autoriteiten van de lidstaten erin bestaan de maatregelen op de juiste schaal te combineren, met gebruikmaking van alle beschikbare instrumenten en financieringsbronnen, in het kader van een omvattend en consistent instandhoudings- en beheersplan voor wolven. In een dergelijk plan (idealiter een grensoverschrijdend plan tussen de lidstaten met dezelfde wolvenpopulatie) zouden alle relevante bedreigingen, conflicten, kansen en behoeften met betrekking tot de wolf in de betrokken lidstaat aan bod komen. Een dergelijk plan zou het best kunnen garanderen dat een gunstige staat van instandhouding voor de wolf in zijn hele verspreidingsgebied wordt bereikt en gehandhaafd, en tegelijkertijd, binnen de door de richtlijn gestelde grenzen, de nodige flexibiliteit bij het beheer bieden en de acceptatie van de wolf door het publiek (de zogenaamde 'maatschappelijke draagkracht') handhaven of verbeteren.

Een passend en alomvattend instandhoudings- en beheersplan voor de wolf kan een goed algemeen kader bieden voor de toepassing van alle nodige instrumenten en maatregelen, met inbegrip van het mogelijke gebruik van afwijkingen. Wanneer dergelijke plannen naar behoren worden uitgevoerd, met aantoonbare resultaten inzake het bevorderen van de gunstige staat van instandhouding, biedt art. 16 Hrl de mogelijkheid tot de nodige flexibiliteit door het gebruik van afwijkingen.

Afwijkingen van de strikte bescherming van de wolf kunnen gemakkelijker worden gerechtvaardigd indien in een lidstaat een alomvattend geheel van passende, doeltreffende en controleerbare maatregelen wordt vastgesteld en naar behoren ten uitvoer wordt gelegd om een doeltreffende bescherming te garanderen en de gunstige staat van instandhouding van de soort te bereiken. Dit betekent bijvoorbeeld dat:

- er een passend plan voor de wolf bestaat, dat volledig en correct wordt uitgevoerd en waarop goed toezicht wordt gehouden, en dat erop gericht is de gunstige staat van instandhouding te garanderen en sociaal-economische conflicten aan te pakken;
- het plan is gebaseerd op de beste beschikbare wetenschappelijke gegevens en op een degelijk monitoringsysteem van de wolvenpopulatie;
- alle nodige preventie- en compensatiemaatregelen worden uitgevoerd;
- er passende maatregelen worden genomen om stroperij doeltreffend te bestrijden (zoals criminalisering, handhaving en bewustmaking) en om elke andere door de mens veroorzaakte mortaliteitsfactor aan te pakken;

77 Zie naar analogie arresten van 8 juni 2006 (WWF Italia e.a.) C-60/05, ECLI:EU:C:2006:378, r.o. 25 en 29, en 21 juni 2018 (Commissie/Malta) C-557/15, ECLI:EU:C:2018:477, r.o. 62.
78 Gebaseerd op Draft Version of the Guidance document on the strict protection of species, November 2019, Annex III, The Implementation of Article 12 of Habitats Directive - The Wolf example.

- alle andere bedreigingen voor de instandhouding van de wolf in het betrokken gebied met succes worden aangepakt (bv. hybridisatie);
- de andere oorzaken van de sterfte van grazend vee (bv. loslopende honden) naar behoren worden aangepakt;
- de doelstellingen en voorwaarden voor de afwijkingen duidelijk zijn vastgesteld, met solide bewijsmateriaal gestaafd en in overeenstemming met de relevante wetgeving, en zij per geval worden beoordeeld en vastgesteld;
- de beoogde afwijking niet nadelig is voor de staat van instandhouding van de populatie.

4. 'Go & no go'-gebieden voor de wolf;

In dit deel van het rapport zal worden beoordeeld of er aanleiding is om de analyse van Trouwborst & Bastmeijer over go & no go-gebieden vanuit Europees/ internationaalrechtelijk perspectief aan te vullen of te wijzigen. In aanvulling daarop zal worden ingegaan op de vraag of het mogelijk is, en zo ja onder welke voorwaarden, om go & no go-gebieden aan te wijzen en wat de juridische consequenties daarvan zijn. Het gaat daarbij bijvoorbeeld om het op voorhand aanwijzen van corridors (zones waarin vooral zwervende wolven zich verplaatsen), en het op voorhand aanwijzen van gebieden als wolvenleefgebied, of -verblijfplaats.

4.1 Wettelijk kader

Het doel van de Hrl is het handhaven of bereiken van een 'gunstige staat van instandhouding' voor de soorten en de typen natuurlijke habitats om bij te dragen tot de instandhouding van de biodiversiteit in Europa. De maatregelen die de EU-lidstaten uit hoofde van de richtlijn moeten nemen, zijn gericht op het in een gunstige staat van instandhouding behouden of herstellen van natuurlijke habitats en in het wild levende dier- en plantensoorten van communautair belang.[79] De staat van instandhouding van een soort wordt gunstig geacht te zijn wanneer, onder andere, de soort 'zich op lange termijn handhaaft als een levensvatbare component van zijn natuurlijke habitat' en 'er een voldoende grote habitat is en waarschijnlijk zal blijven bestaan habitat om de populaties op lange termijn in stand te houden'.[80] Zie ook hoofdstuk A.1. De staat van instandhouding van de wolf verschilt per land. In sommige landen verkeert de wolf in een gunstige staat van instandhouding. In andere landen is dit (nog) niet het geval. De tot op heden in Nederland waargenomen wolven zijn afkomstig van de Pools-Duitse laaglandpopulatie. Deze populatie verkeert nog niet in een gunstige staat van instandhouding.

De wolf is een van de 'soorten van communautair belang' die onder de eerder in dit rapport besproken verplichtingen valt:

- De wolf is voor Nederland als prioritaire soort opgenomen in bijlage II Hrl waardoor voor deze soort speciale beschermingszones moeten worden aangewezen en beschermd, als onderdeel van het Natura 2000-netwerk.
- Verder is de wolf – voor zover van belang voor Nederland - wat betreft de soortenbescherming opgenomen op bijlage IV Hrl als soort die strikt moeten worden beschermd.

Verder volgt een ruime bescherming van het leefgebied van de wolf uit artikel 4, lid 1, van het Verdrag van Bern waarbij de EU (mede) partij is en dat partijen gebiedt om de leefmilieus van, met name, de soorten in bijlage I en bijlage II van het Verdrag te beschermen. Ingevolge deze bepaling dienen partijen de leefmilieus van de diersoorten genoemd in bijlage II van het verdrag te beschermen. Indien de leefmilieus van de soorten niet voldoende binnen het kader van het Natura 2000-regime beschermd kunnen worden, zal artikel 12 Hrl ruim dienen te worden uitgelegd, wil de EU ook voldoen aan haar internationale verplichtingen ingevolge het Verdrag van Bern (zie hiervoor in hoofdstuk A.1). Daarbij kan ook het regime ter bescherming van het Natuurnetwerk Nederland eventueel dienen voor de verdragsconforme noodzakelijke bescherming van de leefmilieus van betrokken soorten.[81]

79 Art. 2, tweede lid Hrl.
80 Art. 1 en onder i Hrl.
81 Zijlmans in noot bij HvJ van 9 juni 2011 (Franse Korenwolf) C-383/09, ECLI:EU:C:2011:369, *Jur.* 2011, p. I-04869, JM 2011, 98.

De staat van instandhouding van de wolf is momenteel ongunstig, op feitelijk alle aspecten waarop dit vanuit de Hrl moet worden beoordeeld.[82] Voor de wolf is verder in dit verband relevant dat Nederland te klein is om ook op de langere termijn een populatie wolven te huisvesten die op zichzelf groot genoeg is om een gunstige staat van instandhouding te bereiken. Dit gegeven is al geruime tijd geleden door de Europese Commissie onderkend, waarbij is aanbevolen dat lidstaten tot gezamenlijke managementplannen komen op het niveau van grensoverschrijdende deelpopulaties. [83]

4.2 Inperken van migratie- of vestigingsmogelijkheden van de wolf in algemene zin
Zoals ook al beschreven en uitvoerig gemotiveerd in Trouwborst & Bastmeijer is inperking van de mogelijkheden tot migratie van de wolf in beginsel in strijd met de uitgangspunten dat – kort gezegd – de soort bepaalt wat zijn leefgebied zal zijn. Het is niet de mens die hier leidend is, maar de soort. Daarbij is mede van belang dat de wolf over een groot potentieel leefgebied beschikt, flexibel is naar de aard van de leefgebiedskeuze en over een grote actieradius beschikt. Zo lang de wolf niet in een gunstige staat van instandhouding is, lijkt inperking van de migratiemogelijkheden voor wat betreft de mogelijkheid van gebiedskeuze en vestiging niet acceptabel. Dit betekent naar ons oordeel overigens niet dat er geen beperkingen kunnen worden gesteld aan trekgedrag, of het faciliteren van bepaalde routes door het gericht treffen van begunstigende maatregelen, naast het treffen van beperkende maatregelen. Dit zou dan echter gemotiveerd moeten worden vanuit de wens om toe te werken naar een gunstige staat van instandhouding. Denk aan het uitrasteren van snelwegen, of provinciale wegen om verkeersslachtoffers te voorkomen en het daarbij tegelijkertijd inrichten van wildviaducten, of andere voorzieningen die een veilige passage van een weg kunnen borgen.

4.3 Beperken van de toegang tot, of zonering van grote gebieden
Het op voorhand afsluiten of afschermen van grote gebieden, of landsdelen, met als achterliggend doel het beschermen van vee is naar ons oordeel in strijd met de uitgangspunten en de doelstellingen van de Hrl. Hierbij kan verwezen worden naar Trouwborst & Bastmeijer voor zover het gaat om de verplichtingen ten aanzien van gebiedsbescherming.[84]

In dit verband kan aanvullend worden verwezen naar de art. 3 derde lid Hrl, in relatie tot art. 10 Hrl. Deze bepalingen roepen de lidstaat op om de ecologische coherentie van Natura 2000 te vergroten door het handhaven en in voorkomend geval ontwikkelen van landschapselementen die van primair belang zijn voor de wilde flora en fauna. Het gaat daarbij om elementen die door hun lineaire en continue structuur (zoals waterlopen met hun oevers of traditionele systemen van terreinbegrenzing) of hun verbindingsfunctie (zoals vijvers of bosjes) essentieel zijn voor de migratie, de geografische verdeling en de genetische uitwisseling van wilde soorten. Het op voorhand afschermen en ontoegankelijk maken van gebieden lijkt in strijd met deze bepalingen, of in ieder geval de intentie die hieruit spreekt.

Actieve soortenbeschermingsmaatregelen zijn gericht op het stimuleren van de staat van instandhouding van soorten. De naleving van de richtlijn verplicht de lidstaten niet alleen tot het vaststellen van een volledig rechtskader, maar ook tot het treffen van concrete en specifieke beschermingsmaatregelen.[85] Het zorgen voor voldoende verbindingszones en passende landschapselementen die bijdragen aan migratie en genetische uitwisseling past binnen deze verplichting tot het treffen van beschermingsmaatregelen. In dat verband kan worden gesteld dat de ook de belangrijkste Verdragen voor soortenbescherming op mondiaal en Europees niveau de noodzaak benadrukken om fragmentatie van leefgebieden te voorkomen en te verhelpen en te zorgen voor adequate connectiviteit tussen leefgebieden.[86]

82 Id.
83 Interprovinciaal wolvenplan, IPO, 2019.
84 Ook vanuit de Europese Commissie is kritisch gereageerd op vragen naar de mogelijkheid om 'wolven-vrije' zones in te stellen. EN E-003629/2020 Answer given by Mr Sinkevičius on behalf of the European Commission (7.8.2020)
85 HvJ van 2 juli 2020 (Weense korenwolf) C-477/19, ECLI:EU:C:2020:517, r.o. 20.
86 A. Trouwborst, Countering fragmentation of habitats under international wildlife regimes. In: Bowman MJ, Davies PGG, Goodwin EJ, editors. Research handbook on biodiversity and law. Cheltenham: Edward Elgar Publishers; 2016. p. 219–244.

De maatregelen die de EU-lidstaten uit hoofde van de Hrl moeten nemen, zijn gericht op het in een gunstige staat van instandhouding *behouden of herstellen* van natuurlijke habitats en in het wild levende dier- en plantensoorten van communautair belang. Het op voorhand afschermen van in potentie geschikte leefgebieden, zonder dat een soort al in een gunstige staat van instandhouding in de lidstaat is, lijkt ons in strijd met deze opgave. Art. 4 VWEU verplicht de lidstaten vanuit het loyaliteitsvereiste tot uitvoering van de Europese richtlijnen als afgeleid recht van de Unie. Dit resulteert in de verplichting krachtens het Gemeenschapsrecht voor Nederland om de Hrl effectief uit te voeren.

In het in hoofdstuk A.1 besproken arrest Roemeense wolf kwam reeds aan de orde dat naar de mening van het Hof het vangen en, a fortiori, het doden van een exemplaar van een wolf op zijn minst als verstoring moet worden beschouwd. Dat roept de vraag op hoe de beperking van het leefgebied in het licht van de richtlijnverplichtingen moet worden geduid. Strikt genomen verbiedt de Hrl deze inperking niet. De verbodsbepalingen uit de richtlijn zijn niet toegesneden op de bescherming van het leefgebied in het passieve beschermingsregime. Bij het toestaan van een uitzondering op het beschermingsregime speelt het leefgebied een rol bij de beoordeling van de staat van instandhouding, aangezien de omvang van het leefgebied in dat kader van belang is, of kan. Een beperking van het leefgebied is ook minder op de plaats in een besluit over een individuele ingreep. Voor een dergelijke maatregel is een afweging in een ruimer verband op zijn plaats, en daarmee past deze afweging beter in het actieve soortenbeschermingsregime.[87]

De vraag is hoe breed of smal het verbod op opzettelijk verstoren moet worden opgevat. In de Duitse tekst van de Hrl is het verbod als volgt omschreven:
- jede absichtliche Störung dieser Arten, insbesondere während der Fortpflanzungs-, Aufzucht-, Überwinterungs- und Wanderungszeiten.
In de Engelse tekst van de Hrl is het verbod neergelegd als:
- the deliberate disturbance of these species, particularly during the period of breeding, rearing, hibernation and migration.

Uit deze raadpleging volgt geen andere interpretatie of een nuancering van het verbod op de wijze waarop wij het verbod tot 'opzettelijk verstoren' in onze nationale wetgeving hebben opgenomen. Daaruit volgt dat het verbod op opzettelijk verstoren naar ons oordeel niet direct kan zien op een maatregel als het plaatsen van een hek. Het oprekken van het verstoringsverbod tot dergelijke maatregelen is in zijn algemeenheid bezien ongewenst, omdat het verstoringsverbod moet zien op handelingen die op voorhand kenbaar zouden moeten zijn voor eenieder. Daarom moet worden aangenomen dat er geen omgevingsvergunningplicht geldt voor de activiteit van het oprichten van een hekwerk voor het afschermen van grote gebieden als potentieel leefgebied.

Dit neemt niet weg dat er ruimte is voor twijfel, nu door het HvJ in ieder geval geen uitspraak is gedaan over deze materie. Onder de Ffw zijn uitspraken gedaan over de interpretatie van een verstoringsverbod door het oprichten van hekwerken, die wel wijzen in de richting van een mogelijke ontheffingplicht. De ABRvS oordeelde in 2006 dat bij de beoordeling van de gevolgen van plaatsing van een hekwerk voor soorten met name moeten worden bezien of het hekwerk een significante barrière zal vormen. Dit zou strijdig zijn met de Ffw.[88] De rechtbank Arnhem oordeelde in 2012 dat een weigering om een hekwerk te verwijderen mogelijk strijdig is met art. 10 en 11 van de Ffw. Uit de jurisprudentie van de ABRvS zou volgens de rechtbank volgen, dat de art. 10 en 11 Ffw niet verplichten tot herstel, maar een verbod inhouden van bepaalde handelingen. Dat verwijdering van een aanwezig hekwerk niet op grond van de Ffw kan worden bewerkstelligd laat dan ook onverlet dat het terugplaatsen van een hek, nadat het gebied weer een natuurlijke inrichting heeft gekregen en toegankelijk is voor de das, mogelijk wel verboden is op grond van de Ffw.[89] Het lijkt er echter op dat deze jurisprudentie steeds zag op situaties waarin bestaand leefgebied door het oprichten van een

87 Zie over beperking van leefgebied: A. Trouwborst, Wolves not welcome? Zoning for large varnivore conservation and management under the Bern Convention and the EU Habitats Directive, RECIEL 2018; 27. P. 306-319.
88 ABRvS 8 november 2006, ECLI:NL:RVS:2006:AZ1739
89 Rechtbank Arnhem 26 september 2012, ECLI:NL:RBARN:2012:BX9377

hekwerk ontoegankelijk werd, hetgeen feitelijk afwijkt van de situatie van het op voorhand afschermen van potentiële leefgebieden voor de wolf.

Nu ons is gevraagd om een interpretatie in het licht van de Omgevingswet is wel relevant dat onder deze wet sprake zal zijn van een aangescherpte en - naast een mogelijke vergunningplicht als zelfstandige norm geldende - specifieke zorgplicht.[90] Er zal een specifieke zorgplicht gelden voor zowel Natura 2000-gebieden, soortenbescherming en voor houtopstanden. Zo komt er een specifieke zorgplicht voor degene die een flora- en fauna-activiteit verricht. Een flora- en fauna-activiteit wordt in de Omgevingswet omschreven als: activiteit met mogelijke gevolgen voor van nature in het wild levende dieren of planten.[91] Het plaatsen van een hekwerk ter afscherming van grote gebieden voor soorten kan naar ons oordeel als een flora- en fauna-activiteit worden aangemerkt.

De specifieke zorgplicht voor soorten is vastgelegd in art. 11.27 van het Bal. Het eerste lid van dit artikel roept degene die een activiteit uitvoert op tot het voorkomen, beperken of ongedaan maken van mogelijke negatieve gevolgen ten gevolge van flora- en fauna-activiteiten. Als negatieve gevolgen voor deze belangen niet kunnen worden voorkomen, dan roept ze op om de activiteit niet uit te voeren. Van de initiatiefnemer wordt verwacht dat hij zich inspant om zelf te beoordelen of zijn handelen nadelige gevolgen heeft en ook hoe hij die gevolgen redelijkerwijs kan voorkomen of beperken.

Voor flora- en fauna-activiteiten houdt deze plicht in ieder geval in dat:
a. voorafgaand aan het verrichten van de activiteit wordt nagegaan of er aanwijzingen zijn van de aanwezigheid op de locatie waar de activiteit wordt verricht of in de directe nabijheid van die locatie van:
   1°.van nature in Nederland in het wild levende vogels van soorten, genoemd in bijlage I bij de vogelrichtlijn, en niet in die bijlage genoemde, geregeld in Nederland voorkomende trekvogelsoorten als bedoeld in artikel 4, tweede lid, van die richtlijn;
   2°.van nature in Nederland in het wild levende dieren of planten van soorten, genoemd in de bijlagen II, IV en V bij de habitatrichtlijn;
   3°.dieren of planten van soorten, genoemd in bijlage IX of in de rode lijsten, bedoeld in artikel 2.19, vierde lid, onder a, onder 4°, van de wet; en
   4°.voor die soorten belangrijke leefgebieden of natuurlijke habitats;
b. als deze aanwijzingen er zijn: wordt vastgesteld of op voorhand op grond van objectieve gegevens nadelige gevolgen kunnen worden uitgesloten voor dieren van die soorten, hun nesten, hun voortplantingsplaatsen, hun rustplaatsen en hun eieren, of voor planten van die soorten;
c. als die gevolgen niet kunnen worden uitgesloten: wordt nagegaan welke gevolgen de activiteit kan hebben voor dieren van die soorten, hun nesten, hun voortplantingsplaatsen, hun rustplaatsen en hun eieren, of voor planten van die soorten;
d. alle passende preventieve maatregelen worden getroffen om die nadelige gevolgen te voorkomen;
e. tijdens en na het verrichten van de activiteit wordt nagegaan of de getroffen maatregelen de beoogde effecten hebben; en
f. het verrichten van de activiteit wordt gestaakt als de nadelige gevolgen toch niet worden voorkomen, of, als staken van de activiteit redelijkerwijs niet meer mogelijk is, passende herstelmaatregelen worden getroffen.

Naar ons oordeel is deze zorgplicht bepaling wel aan de orde, gezien de gevolgen die het opwerpen van een hekwerk als barrière kan hebben voor meerdere soorten en geeft de Omgevingswet ook mogelijkheden om deze zorgplicht desnoods nader in te kleuren door het opnemen van maatwerkregels in de provinciale Omgevingsverordening, of maatwerkvoorschriften.[92]

90 Zie ook: L. Boerema, "Zorgplicht, maar dan anders: de specifieke zorgplicht voor natuur in de Omgevingswet", NBR 2020/8.
91 Bijlage 1 bij de Omgevingswet, op basis van Artikel 1.1 (begripsbepalingen) lid 1: De bijlage bij deze wet bevat begripsbepalingen voor de toepassing van deze wet en de daarop berustende bepalingen.
92 Art. 11.29 en 11.31 Bal.

4.4 Zonering en de verhouding tot de verplichting tot het aanwijzen van Natura 2000-gebieden

Zoals eerder besproken (zie hoofdstuk A.2) zijn de lidstaten niet gehouden om alle gebieden te selecteren waar de betrokken soort voorkomt, maar die gebieden die als leefgebied het meest geschikt lijken op basis van hun specifieke kenmerken. Voor 'soorten met een zeer groot territorium' moeten de gebieden worden geselecteerd 'die de fysische en biologische elementen vertonen welke voor hun hun leven en voortplanting essentieel zijn'.[93] Dit brengt met zich mee dat de soort dergelijke gebieden moet kunnen bereiken en de geschiktheid als leefgebied kunnen 'testen'. Bij de formele selectie en aanmelding van leefgebieden door de lidstaat mogen uitsluitend ecologische criteria een rol spelen.[94] Daarmee is de keuze van het geschikte leefgebied primair aan de dieren, niet aan de lidstaten. Het op voorhand beperken van de toegankelijkheid voor de wolf van bepaalde delen van een land binnen het potentiële verspreidingsgebied van deze soort is hiermee in strijd. Dit is vooral problematisch in situaties waar de soort bezig is zich te vestigen in een land of een regio, aangezien de dieren de kans moeten krijgen om te laten zien welke gebieden zij zelf het meest geschikt achten.[95] Het spreekt voor zich dat deze situatie zich in ons land voordoet. Vanuit dit perspectief moet zonering als instrument om de toegang tot grote gebieden te blokkeren dan ook worden ontraden.

4.5 Op voorhand aanwijzen van corridors en/of gebieden als wolvenleefgebied of verblijfplaats.

Het aanwijzen van wolvencorridors als zones waarbinnen migratie bij voorkeur zou moeten plaatsvinden is mogelijk als instrument om het trekgedrag van wolven zo veel mogelijk te sturen vanuit een oogpunt van het toewerken naar een gunstige staat van instandhouding. Er kan worden geprobeerd om wolven te 'sturen' in hun trekgedrag door gebieden zodanig in te richten (en te beheren) dat daar een in beginsel geschikt wolvenbiotoop heerst. De inrichting zou kunnen aansluiten bij pogingen om habitatversnippering aan te pakken en, bijvoorbeeld, mitigerende maatregelen kunnen omvatten, die kunnen worden doorgevoerd bij het doorkruisen van belangrijke vervoersinfrastructuur. Een zekere vorm van geleiding van wolven via hekwerken, of andere barrières zouden wij op voorhand niet onmogelijk achten, als de mogelijkheden van migratie van de wolf om geschikt leefgebied te bereiken daarmee wordt gefaciliteerd en door de mens veroorzaakte sterfte daarmee kan worden beperkt.

Hetzelfde geldt voor de mogelijkheid om geschikte leefgebieden voor de wolf aan te wijzen, bijvoorbeeld door te proberen het landschap zo aantrekkelijk mogelijk te maken als wolvenhabitat. De wolf zal zijn leefgebied zelf kiezen, maar het staat de provincies vrij om, bijvoorbeeld in aansluiting op het realiseren van het Natuurnetwerk Nederland, ook gebieden te identificeren als leefgebied voor de wolf. Het beperken van versnippering van habitat en het voorkomen of beperken van verstoring en aantasting van leefgebied door diverse activiteiten (aanleg windturbineparken, industrieterreinen, infrastructuur, recreatie) is een bekend fenomeen in heel Europa, zowel in gebieden waar de wolf een ongunstige staat van instandhouding heeft, als in gebieden (delen van Italië bijvoorbeeld) waar dat niet het geval is. Daarbij kan gebruik worden gemaakt van de leefgebiedenbenadering, die zich richt op groepen van soorten in hun leefgebieden (habitat), waarmee een breder doel wordt nagestreefd dan bescherming van individuele soorten. Maatregelen die voor één bedreigde soort worden genomen, kunnen ook ten goede komen aan andere soorten.

In het rapport 'Key actions for large carnivore populations in Europe´ zijn diverse acties opgenomen om relatief belangrijke leefgebieden en verbindingszones voor wolven te identificeren en te beschermen.[96] Er wordt gezocht naar een procedure om bij besluitvorming over de toelating van menselijke activiteiten (bijvoorbeeld via het instrument Milieu Effect Rapportage) de mogelijke

93 Art. 4, eerste lid Hrl.
94 Ch. Backes, L. Boerema, A. Freriks, M. Kaajan, Natuurbeschermingsrecht, Sdu 2017, p. 79.
95 A. Trouwborst, "Wolves not welcome? Zoning for large carnivore conservation and management under the Bern Convention and EU Habitats Directive" RECIEL 2018
96 Boitani, l. et al, Key actions for Large Carnivore populations in Europe (2015), Istituto Ecologia Applicata, Rome under contract no. 07.0307/2013/654446/SER/B3 "Support to the European Commission's policy on large carnivores under the Habitat Directive - Phase Two", with contributions from the Large Carnivore Initiative for Europe (SSC/IUCN).

gevolgen voor dergelijke belangrijke gebieden beter in beeld te krijgen, om er ook rekening mee te kunnen houden. Ook mitigerende maatregelen moeten meer algemeen onderdeel worden van dergelijke afwegingen.[97]

4.6 Instrument programma

Een actieve leefgebiedenbenadering voor de wolf zou kunnen worden vormgegeven binnen een provinciaal programma in de zin van de Omgevingswet. Het programma kan worden gezien als een uitwerking van provinciaal natuurbeleid door de er in opgenomen concrete maatregelen. De maatregelen in het programma dienen als doel te hebben het bereiken van een of meer doelstellingen voor de fysieke leefomgeving.[98] Natuur en soorten zijn onderdeel van de fysieke leefomgeving. Bestuursorganen kunnen ook samen een programma opstellen. Provincies kunnen dit dus bij voorkeur gezamenlijk doen.[99] Het programma geldt dan voor al die bestuursorganen.

Bij de totstandkoming van programma's is participatie van groot belang.[100] In het vaststellingsbesluit van het programma moet daarom worden aangegeven hoe burgers, bedrijven, maatschappelijke organisaties en bestuursorganen bij de voorbereiding zijn betrokken en wat de resultaten daarvan zijn.[101] De vorm en wijze waarop deze participatie wordt ingericht is echter niet wettelijk geregeld. Wel dient inspraak en voorbereiding conform afdeling 3.4 Awb plaats te vinden.[102] Er kunnen zienswijzen worden ingediend door eenieder.[103]

Het programma bindt alleen het vaststellende bestuursorgaan (of vaststellende bestuursorganen) bij de uitoefening van zijn bevoegdheden. Hierdoor staat in beginsel geen beroep open tegen het besluit tot vaststelling van het programma.[104] In het geval dat een of meer onderdelen van een programma een rechtstreekse bevoegdheid geeft voor het uitvoeren van activiteiten dan heeft het programma specifieke rechtsgevolgen, waardoor tegen een dergelijk onderdeel van het programma wel beroep openstaat.[105]

5. Internationale samenwerking – 'population level management'

Tenslotte gaan wij in op hoofdstuk 5 van het rapport Trouwborst & Bastmeijer inzake de internationale samenwerking. Sinds het verschijnen van het rapport zijn er enkele relevante ontwikkelingen geweest. Deze komen hieronder aan de orde.

Uit rechtspraak volgt dat de staat van instandhouding van de populaties en de gevolgen die uitzonderingen op het beschermingsregime voor die populaties kunnen hebben, beoordeeld moeten worden op het niveau van het grondgebied van de lidstaat of, in voorkomend geval, van de betrokken biogeografische regio wanneer de grenzen van die lidstaat door verschillende biogeografische regio's lopen (zie hoofdstuk A.1). Dit is ook logisch omdat de staat van instandhouding van een populatie op nationaal of biogeografisch niveau afhangt van de cumulatieve effecten van de verschillende afwijkingen die van invloed zijn op lokale gebieden en van andere oorzaken van sterfte, mede als gevolg van het ingrijpen van de mens in populaties.[106]

De Guidelines van de EU voor het beheer van grote carnivoren erkennen dat binnen de meeste lidstaten zelf geen gunstige staat van instandhouding kan worden bereikt. In de woorden van de Europese Commissie is het moeilijk, zo niet onmogelijk, voor één lidstaat om zijn grote carnivoren

97 Idem, p. 11.
98 Art. 3.5 Ow.
99 Kamerstukken II 2013/14, 33962, nr. 3, p. 118.
100 Kamerstukken II 2013/14, 33962, nr. 3, p. 219.
101 Art. 10.8 van het Omgevingsbesluit.
102 Art. 16.22 jo. 16.27 Ow.
103 Art. 16.23 Ow.
104 Kamerstukken II 2013/14, 33962, nr. 3, p. 115 en 298.
105 bijvoorbeeld indien in het programma vrijstelling van een omgevingsvergunningplicht voor een flora- en fauna-activiteit wordt gegeven.
106 Conclusie AG Saugmansgaard (Finse wolven II) d.d. 8 mei 2019, in zaak C-674/17.

conform de eisen van de Hrl te beheren en te beschermen zonder gecoördineerde acties met de buurlanden.[107]

Dit betekent dat voor wolvenbeheer op grond van de Guidelines uit een grensoverschrijdend beheerplan moet blijken wat onder een gunstige staat van instandhouding van de betrokken populatie wordt verstaan, en wordt aangegeven welke maatregelen door elk deelnemend land moeten worden ondernomen om deze staat van instandhouding te bereiken of te behouden.[108] Met betrekking tot sterfte in de populatie, met inbegrip van afwijkingen van de strikte bescherming, moet in het grensoverschrijdend beheersplan de invloed van de sterfte op populatieniveau worden vastgesteld. De effecten van sterfte moeten worden uitgewisseld tussen alle landen die de populatie delen, en de gevolgen ervan voor de staat van instandhouding moet worden geëvalueerd. Op die manier worden de effecten van de cumulatieve sterfte op de populatie gemonitord.

Het Hof stelt dienaangaande dat de bevoegde nationale autoriteit, wanneer zij oordeelt over het al dan niet toestaan van een afwijking op grond van art. 16, eerste lid Hrl, met name op nationaal niveau of, in voorkomend geval, op het niveau van de beoogde biogeografische regio wanneer de grenzen van deze lidstaat meerdere biogeografische regio's bestrijken, of nog wanneer het natuurlijke verspreidingsgebied van de soort dat vereist en, voor zover als mogelijk, op grensoverschrijdend niveau, eerst en vooral vaststellen wat de staat van instandhouding van de populaties van de betrokken soorten is en, vervolgens, wat de geografische en demografische impact is die de beoogde afwijkingen daarop kunnen hebben.[109]

Dit is feitelijk alleen mogelijk via een beoordeling op grond van een binnen het leefgebied van de populatie afgestemd beheerplan. Het moet ervoor worden gehouden dat uit het arrest van het Hof volgt dat internationaal populatiemanagement een randvoorwaarde is voor het beheer van de populaties wolven, zowel voor wat betreft actief, als passief beheer. Het is immers alleen mogelijk aan de eisen die het Hof stelt te voldoen als de staat van instandhouding binnen het gehele leefgebied van de relevante populatie wordt beoordeeld en gemonitord en bij een toetsing in het kader van een derogatie wordt betrokken.

107 J. Linell e.a. Guidelines for population level management plans for large carnivores, rapport in opdracht van de Europese Commissie, juli 2008.
108 Id.
109 HvJ 10 oktober 2019 (Finse wolven-arrest II), zaak C- 674/17, ECLI:EU:C:2019:851

Deel B

I Uitgebreide rechtsvergelijking bescherming Wolf Frankrijk, Duitsland en België (Vlaanderen)

In dit deel worden de resultaten van een rechtsvergelijkend onderzoek weergegeven. De rechtsvergelijking richt zich allereerst op de situatie in:

- Frankrijk;
- Duitsland op federaal niveau en een doorkijk naar de situatie in de deelstaten Niedersachsen, Nordrhein Westfalen en Brandenburg, en
- België, de situatie in Vlaanderen.

Het rechtsvergelijkend onderzoek richt zich op de volgende (hoofd)vragen:

- Op welke wijze is het soorten- en gebiedsbeschermingsregime uit de Habitatrichtlijn voor zover van belang voor de wolf in de lidstaat geïmplementeerd in wet- of regelgeving
- Welke instantie is bevoegd voor de actieve en passieve soortenbescherming, voortvloeiend uit de Habitatrichtlijn.
- Op welke wijze wordt vormgegeven aan de Europeesrechtelijke verplichting tot het treffen van maatregelen om de soort in een gunstige staat van instandhouding te brengen, of te houden.

Hierbij is ook ingegaan op de rol van Natura 2000 en of voor de wolf specifieke gebieden zijn aangewezen, zodat er een instandhoudingsdoelstelling geldt.

Om deze vragen te kunnen beantwoorden is een desktopstudie uitgevoerd. Gezocht is naar beschikbare relevante bronnen op internet of eventuele -hard copy bronnen.

Voorbehoud op resultaten/verantwoording gebruik bronnen

Dit deel bestaat uit een overzicht van juridische status van de wolf in een aantal Europese landen. Het betreft een overzicht op hoofdlijnen met name gericht op de landelijke wetgeving of gedelegeerde regelgeving. Binnen het korte tijdsbestek dat beschikbaar was om dit onderzoek uit te voeren is een volledige en systematische rechtsvergelijking in volledig detail onmogelijk.
Individuele besluiten die gericht zijn op het wegnemen van één of meer wolven zijn niet beoordeeld. Ook is in deze rechtsvergelijking slechts beperkt gekeken naar de inhoud van de in veel landen voorgeschreven wolvenplannen of de wijze waarop de uitvoering in praktische zin is georganiseerd. Dat houdt ook in dat niet alle in de wolvenplannen of andere vergelijkbare uitvoeringsdocumenten behandelde onderwerpen of detailleringen voor de uitvoering van het beheer in de verslaglegging hieronder kunnen worden weergegeven.

Bij het bestuderen van een aantal bronnen of literatuur, gepresenteerd door niet direct aan de overheden gelieerde organisaties of stakeholders bleek dat schrijvers hiervan soms bedoeld of onbedoeld conclusies of bevindingen verbinden met 'eigen' ideeën of standpunten over de wolf. We beseffen dat wij deze 'valkuil' wellicht ook niet altijd kunnen ontlopen. Maar door – waar mogelijk - vooral bij de formele basisinformatie te blijven wordt voor deze rechtsvergelijking getracht zo objectief en zuiver mogelijk de juridische situatie weer te geven zonder hieraan een oordeel te verbinden.
Er is voor gekozen om zo veel als mogelijk bronnen te gebruiken die direct of indirect zijn gerelateerd aan de betreffende verantwoordelijke overheidsorganisatie(s). Hieronder te verstaan de door de overheid gepubliceerde wet- en regelgeving. Daarnaast is gebruik gemaakt van beleidsstukken en aan besluiten ten grondslag liggende onderzoeken. Dit laatste van door de overheid aangewezen adviesorganisaties of welke in opdracht van deze overheden adviezen of rapportages hebben uitgebracht.

Verder is, waar mogelijk, gekozen voor gebruik van publicaties die te vinden zijn op het EU-platform voor grote carnivoren van de Europese Commissie en het 'Large Carnivore Initiative for Europe; https://ec.europa.eu/environment/nature/conservation/species/carnivores/index_en.htm

https://www.lcie.org/Publications

Enkel daar waar deze informatie niet voldoende toegankelijk bleek is teruggevallen op informatie van andere – niet direct aan de bevoegde overheden gekoppelde - organisatie's zoals NGO's of initiatieven van wolvenliefhebbers/belangenorganisaties.

1. Aandachtspunten uit de rechtsvergelijking

Bij dit onderdeel van ons onderzoek willen wij graag op voorhand een aantal punten aanstippen die ons in het bijzonder zijn opgevallen.

A. Internationaal soortenbeschermingsplan wolf

Uit deze rechtsvergelijking volgt dat met name in Duitsland in meer of mindere mate de behoefte wordt gevoeld voor een internationaal soortenbeschermingsplan wolf. Dit plan zou zich dan moeten uitstrekken op het niveau van (genetisch) herkenbare en terugleidbare populatiesamenstelling en diens actuele leefgebieden. Voor Nederland zou het dan gaan om de Centraal Europese laaglandpopulatie en ook op dat niveau handvatten moeten gaan bieden voor het bepalen van de gunstige staat van instandhouding. Dit sluit ook aan bij de in onderdeel A al gememoreerde aanbeveling van de Europese Commissie waarbij lidstaten worden opgeroepen om te komen tot gezamenlijke managementplannen op het niveau van grensoverschrijdende populaties.[110]
In het Wolfmanagementplan van de deelstaat Brandenburg wordt de landelijke overheid opgeroepen om samen met buurlanden te komen tot een nationaal beheerplan 'dat rechtszekere actiemogelijkheden biedt vanaf het moment dat er voor de wolf een gunstige staat van instandhouding is bereikt'. Hoewel hier niet gesproken wordt over een staatsgrensoverschrijdend soortenbeschermingsplan, maar gedoeld wordt op een nationaal plan, in afstemming met buurlanden, lijkt deze vraag ook gericht op hetzelfde doel, namelijk een grensoverschrijdend concreet plan waarin ook op voldoende hoog aggregatieniveau meer duidelijkheid komt over wat moet worden verstaan onder de gunstige staat van instandhouding.

B. Vrijstelling verjagen

Vooral uit de rechtsvergelijking met Duitsland volgt dat twee van de beoordeelde deelstaten via hun (wolven)verordening inzetten op een vrijstelling voor het verjagen van een wolf op het moment dat deze wolf actief mensen of vee benadert (zie hieronder de beschrijvingen bij de Brandenburgse en Niedersachsische Wolfsverordeningen). In deze verordeningen is opgenomen dat eenieder wolven mag verjagen op het moment dat een wolf mensen of vee benadert of wanneer deze zich in bewoond gebied ophoudt. Verjagen mag alleen op zodanige manier dat de wolf niet gewond kan raken. Het naar de wolven gooien van voorwerpen of dergelijke is toegestaan. Ook in Frankrijk kunnen de Prefecten een zelfde soort vrijstelling toekennen voor situaties waarbij een wolf actief vee benadert (zie hiervoor de beschrijving in paragraaf 2.5). Een dergelijke vorm van verjaging wordt niet beschouwd als verstoring als bedoeld in de wet en waarop de Hrl doelt. Het gebruik van voorwerpen of middelen om de wolf verwondingen toe te brengen valt uiteraard niet onder de vrijstelling. Het is ook niet toegestaan om wolven gericht op te sporen met het oogpunt ze daarna te verjagen.

C. Afwijking voorwaarden CITES verordening in relatie tot Hybride wolven

Het aantreffen van hybriden wolf-hond blijft ook bij de buurlanden een punt van aandacht. Vooral in Duitsland speelt deze zorg. Te meer daar tot voor kort voor het bepalen van de beschermingsstatus van hybride wolven de uitleg van de CITES-verordening[111] moest worden gevolgd. In deze verordening is bepaald is dat "Hybride dieren waarbij één of meer exemplaren van een soort uit Bijlage A of B in de vier voorgaande generaties in een rechte lijn voorkomen, als zuivere soorten onder de regeling vallen, ook als de betreffende hybride soort niet uitdrukkelijk in de bijlagen is

110 J. Linell e.a. Guidelines for population level management plans for large carnivores, rapport in opdracht van de Europese Commissie, juli 2008
111 Verordening (EG) nr. 338/97 en Verordening (EG) Nr. 1497/2003 tot wijziging van Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer.

vermeld". Dit houdt in dat ook aangetroffen hybride wolven eenzelfde beschermingsstatus genieten als de genetisch zuivere wolven.
Begin 2020 is de Federale natuurbeschermingswet aangepast. Met deze wetswijziging wordt gevolg gegeven aan een al oudere aanbeveling nr. 173 (2014) van het Verdrag van Bern,[112] waarin de ondertekenaars van het Verdrag van Bern is gevraagd te zorgen voor een - door de staat gecontroleerde - verwijdering van bewezen wolf-hond-hybriden uit wilde wolvenpopulaties. Met de toevoeging van paragraaf 45a onder (3) in de Federale natuurbeschermingswet is nu de verplichting opgelegd om in het wild voorkomende wolf hybriden door de bevoegde instantie van de deelstaten te laten verwijderen. En dat voor deze activiteit de verboden om in het wild levende dieren en met name de bijzonder of strikt beschermde dieren te achtervolgen, te vangen, te verwonden of te doden niet van toepassing zijn.

D. Nooddoding, of directe zelfverdediging
Zowel in Frankrijk als in Duitsland worden bepaalde handelingen mogelijk gemaakt in geval van acute situaties. In de beoordeelde Duitse deelstaten zien we dat deze deelstaten in hun (wolven)verordeningen regelingen treffen in geval er een gewonde wolf wordt aangetroffen. Afhankelijk van de mate van verwondingen gelden verschillende procedures. Maar in geval er een wolf wordt aangetroffen die zodanig verwond of verzwakt is dat er een hoge mate van zekerheid bestaat dat verzorging niet zal kunnen leiden tot herstel, worden mogelijkheden geboden om het dier zo snel mogelijk en zonder verder onnodig lijden te doden (nooddoding). Daarbij spelen met name politie, dierenartsen en ook – veelal onder aanwijzing van politie – jachtaktehouders een belangrijke rol.

Een andere vorm van acuut optreden bestaat bij directe dreiging door een agressieve wolf richting mensen. Ook in Duitsland wordt gezocht naar meer rechtszekerheid in geval deze situatie optreedt. Tot nu toe blijft het bij een behoefte tot snel optreden (door het bevoegd gezag aangewezen en aangestelde personen) waarbij eerst wordt geprobeerd de wolf met gummikogels etc. blijvend te verjagen. Pas wanneer het agressieve gedrag aanhoudt wordt toestemming (ontheffing) gegeven om de wolf te doden. Dat dit bij echt acute situaties geen soelaas zal bieden wordt erkend, hetgeen leidt tot juridische onzekerheid. Voor Frankrijk wordt in het rapport van de Zoogdiervereniging[113] een melding gedaan van een directe dreiging van een wolf waarbij de lokale gendarme het dier heeft doodgeschoten. Deze zaak kwam voor de rechter, maar deze bepaalde dat het hier ging om een geval van gerechtvaardigde verdediging. Bij optreden in acute situaties bij direct gevaar voor mensen blijft er onzekerheid onder welke voorwaarden direct kan, of mag worden opgetreden. Een zorgpunt juist bij grote predatoren.

E. Natura 2000 en gebiedsbeschermende maatregelen
In de landen waar de wolf al langer voorkomt (Duitsland/Frankrijk) wordt erkend en is ook vastgelegd dat voor soorten die in de Habitatrichtlijn voor dit land op bijlage II worden vermeld, er een verplichting bestaat tot het aanwijzen van speciale beschermingszones. Er moeten ook de nodige instandhoudingsmaatregelen worden getroffen die beantwoorden aan de ecologische vereisten van de soorten (bijlage II) die in deze gebieden voorkomen. Toch blijkt uit deze rechtsvergelijking vooralsnog dat deze verplichtingen uit de Hrl nog maar mondjesmaat worden uitgevoerd.

112 Recommendation n° 173 (2014) on hybridisation between wild grey wolves (canis lupus) and domestic dogs (canis lupus familiaris); Convention on the Conservation of European wildlife and Natural habitats, Standing Committee 34th meeting strasbourg, 2-5 december 2014.
113 Bommel, F. van, D. Klees, M. La Haye & J. Thissen (2020). Analyse probleemsituaties wolf. Rapport 2020.16 V2. De Zoogdiervereniging, Nijmegen.

2. Frankrijk

2.1 Beschrijving Europeesrechtelijke juridische status van de wolf binnen Frankrijk

De wolf is voor Frankrijk een soort van Bijlage II en Bijlage IV Hrl. Het beschermingsregime vanuit de Hrl is overgenomen in nationale wetgeving.

Frankrijk heeft al met de aanwezigheid van wolven te maken sinds 1992. De wolf verscheen voor het eerst in de Zuidelijke Alpen door de uitbreiding van de Italiaanse populatie. Hierna hebben wolven zich via de Alpen richting de Pyreneeën en het Centraal Massief verspreid. Vanaf ca. 2011 breidde de Franse populatie zich ook in Noordelijke richting uit. Het voorkomen van de wolf concentreert zich echter nog steeds in het zuidoostelijke deel van Frankrijk (zie figuur 1). Voor meer informatie wordt verwezen naar Jansman et al 2021 (par. 5.2.3)[114] en https://www.loupfrance.fr/suivi-du-loup/situation-du-loup-en-france/)

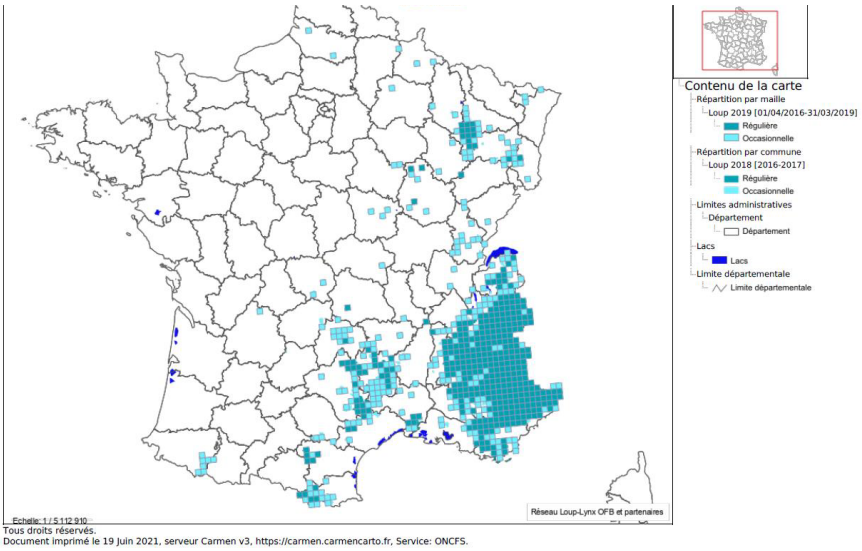

figuur 1 bron: office francais de la biodiversité; https://carmen.carmencarto.fr/38/loup.map

De discussies omtrent de juridische status van de wolf en de maatschappelijke vraag om schade door wolven te kunnen bestrijden heeft door de jaren heen regelmatig geleid tot aanvullende of kaderstellende ministeriële besluiten, maar ook tot aanpassing van de nationale wetgeving. De bevoegdheid tot besluitvorming over uitvoering van soortbeschermingsmaatregelen of derogatie van verboden is neergelegd bij de prefecten van de Franse departementen. De Nationale regering blijkt, door de herhaaldelijk geconstateerde knelpunten rond beheer en bescherming wolven, regelmatig bereid de lagere overheden te faciliteren door gedetailleerde en proactieve kader stellende besluitvorming. Bijvoorbeeld om maatregelen die uit het wolvenplan volgen te voorzien van juridische onderbouwing en kaders in landelijke wetgeving.

2.2 Implementatie van Europees recht in nationale wet- of regelgeving

Nationaal recht

De bepalingen die voortvloeien uit het Verdrag van Bern en de Hrl inzake het treffen van beschermingsmaatregelen van de wolf als strikt beschermde soort zijn voor Frankrijk omgezet in nationaal recht via de artikelen L. 411-1, L. 411-2 en R. 411-1 tot 14 van de Code de L'Environment en het besluit van 23 april 2007 tot vaststelling van de lijst van beschermde landzoogdieren en de voorzieningen voor hun bescherming.

114 H.A.H Jansman et al, *De terugkeer van de wolf in Nederland; Een 'factfinding study'.* Wageningen, Wageningen Environmental Research 2021.

De artikelen L. 411-1 en L. 411-2 betreffen de omzetting van de eisen die voortvloeien uit de voornoemde internationale verdragen en richtlijnen in de Code de L'Environment, "Partie législative", boek IV -Natuurlijk erfgoed, Hoofdstuk I, afdeling 1, Instandhouding van gebieden van geologisch belang, natuurlijke habitats, dier- of plantensoorten en hun habitats.[115]
Regels op basis van de hiervoor beschreven wettelijke bepalingen zijn in de Code de L'Environment terug te vinden in het "Partie réglementaire, boek IV, Hoofdstuk I, sectie 1; en wel in twee te onderscheiden subsecties:

- subsectie 1: Mesures de protection des espèces animales non domestiques et végétales non cultivées (Articles R411-1 à R411-5),[116] bevattende regels gericht op procedurele aspecten met betrekking tot besluitvorming rond beschermingsmaatregelen van strikt beschermde soorten.
- subsectie 2: Dérogations aux mesures de protection des espèces animales non domestiques et végétales non cultivées (Articles R411-6 à R411-14),[117] bevattende regels omtrent procedurele elementen rond te nemen derogatiebesluiten, inclusief bevoegdheidsverdelingen.

Ministerieel besluit plaatsing wolf op lijst strikt beschermde diersoorten
Op grond van het bepaalde in de Code de L'Environment, en met name de artikelen L. 411-1, L. 412-1 en R. 411-1 - R. 412-7 is de wolf bij ministerieel besluit (Arrêté du 23 avril 2007 fixant la liste des mammifères terrestres protégés sur l'ensemble du territoire et les modalités de leur protection) [118] geplaatst op de landelijke lijst van (strikt) beschermde soorten. Voor de soorten op deze lijst geldt dat het 'landelijk en te allen tijde', verboden is deze te doden, te verwonden, onder zich te hebben (dood of levend) etc. zoals bepaald in de artikelen L. 411-1, L. 412-1 en R. 411-1 - R. 412-7 hierboven. In artikel 2 van dit besluit wordt verder uitgewerkt hoe de bescherming van het leefgebied van de soorten is vormgegeven, middels het verbod op vernietiging, wijziging of degradatie van locaties van voortplantings- en rustgebieden voor deze dieren. Dit verbod richt zich op het veranderen of vernielen van fysieke of biologische elementen die noodzakelijk worden geacht voor de voortplanting of de rust van de soort in kwestie, zolang ze dat zijn en ook daadwerkelijk worden gebruikt of bruikbaar zijn tijdens opeenvolgende voortplantings- of rustcycli van die soort en voor zover de bedoelde vernietiging, wijziging of degradatie leidt tot afbreuk aan de kwaliteit van de biologische cycli.

Delegatie

Wie/welke instantie is bevoegd voor besluitvorming c.q. verantwoording in relatie tot 'actieve' of 'passieve' soortbeschermingsmaatregelen, zoals deze voortvloeien uit de Habitatrichtlijn.

Voor de bescherming van de wolf (en uiteraard andere wettelijk beschermde soorten of habitats) is de bevoegdheid tot het nemen van beslissingen neergelegd bij de Prefecten van de Franse departementen. Departementen zijn een derde bestuurslaag in Frankrijk, vergelijkbaar met de provincies in Nederland. De Departementsprefect heeft - als resultante van decentralisatie – met name taken en verantwoordelijkheden in relatie tot ruimtelijke ordening, openbare orde, veiligheid alsmede milieuzaken in zijn portefeuille.

De prefecten zijn bevoegd gezag voor het handhaven van de hiervoor beschreven verbodsbepalingen, maar ook voor het al dan niet afgeven van toestemmingen (vrijstellingen of ontheffingen) voor maatregelen tegen wolven of voor de aantasting van hun leefgebieden.
Hoewel alle prefecturen gelijke bevoegdheden hebben is er op grond van de landelijke wet onder hen een 'Primus Inter Pares' aangewezen, de Prefect van de regio Auvergne-Rhône-Alpes. Deze Prefect heeft een coördinerende rol bij de uitvoering van het beheer van wolven in geheel Frankrijk, ook buiten zijn eigen regio. Hij is aangewezen en verantwoordelijk voor het opstellen van het Nationaal

115 https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006074220/LEGISCTA000006176521/#LEGISCTA000033035415
116 https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006074220/LEGISCTA000006188786/#LEGISCTA000031793266
117 https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006074220/LEGISCTA000006188788/#LEGISCTA000031793264
118 https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000649682/

wolvenplan[119] en is ook de partij die jaarlijks het exacte aantal wolven vaststelt dat in het gehele land kan of mag worden geschoten in het belang van de bescherming van vee.
Binnen de kaders van de besluiten van de Prefect departement Auvergne-Rhône-Alpes, hebben de prefecten van de andere departementen, voor hun eigen grondgebied de bevoegdheid om ontheffingen te verlenen voor afschot van wolven, maar ook het naleven van de beschermingsvoorwaarden zoals deze uit de landelijke wet voortvloeien.
De prefecten van de departementen zijn ook verantwoordelijk voor het formuleren van voorstellen richting de nationale overheid voor het aanwijzen van Natura 2000-gebieden, het vaststellen van instandhoudingsdoelen voor aangewezen gebieden en het organiseren van de uitvoering van het beoogde beheer.

2.3 Juridisch kader maatregelen voor behoud of herstel gunstige staat van instandhouding

Het juridisch kader omtrent de bescherming van de wolf en de implementatie van de Hrl in nationale wetgeving is hierboven beschreven.

Op basis van bovenstaand wettelijk kader wordt – specifiek voor de wolf – ten behoeve van het bereiken van de gunstige staat van instandhouding ingezet op een gedetailleerde monitoring van de populatieontwikkeling zowel in Frankrijk zelf, als in een grensoverschrijdend project verenigd in de Loup Alpin Group (bestaande uit biologen en genetici uit Frankrijk, Italië, Zwitserland, Duitsland, Slovenië en Oostenrijk). De grensoverschrijdende wolvenpopulatie is onderworpen aan een gestandaardiseerde monitoring in de betrokken landen. Daarbij geldt voor Frankrijk dat de Franse wolvenpopulatie een uitbreiding betreft van de al langer bestaande Italiaanse populatie. Uit het onderzoek van de Loup Alpin Group volgt onder meer dat de genetische samenstelling van de huidige populatie wolven er een stuk gunstiger voor staat dan de Scandinavische populatie. Ook de nog steeds voortschrijdende uitbreiding van de wolvenpopulatie in Frankrijk wordt gezien als een relevante indicator voor de verbeterende staat van instandhouding van de populatie.

Monitoring – eveneens van de Alpine wolvenpopulatie – vindt ook plaats binnen het "WISO"-platform[120] (Grote carnivoren, wilde hoefdieren en samenleving) dat haar grondslag kent in de Alpine Conventie. Eveneens voor de Alpine populatie neemt Frankrijk deel aan het LifeWolfAlps project[121], waarin onder andere ingezet wordt op het opstellen van management plannen en monitoring ten behoeve van de Alpine wolvenpopulatie als geheel. In het wolvenplan (zie hierna) wordt ook melding gemaakt van grensoverschrijdende samenwerking met Spanje en Andorra in het kader van de Pyrenean Strategy for Promoting Biodiversity (SPVB).

Specifiek: Wat is de rol van Natura 2000 netwerk hierin en zijn voor de wolf specifieke gebieden aangewezen, zodat voor deze gebieden een instandhoudingsdoelstelling geldt?

Uit de informatie op de website van het European Environment Agency [122] volgt dat in Frankrijk in totaal 54 Natura 2000-gebieden zijn aangewezen voor de wolf.
Informatie over de omvang van deze gebieden en de instandhoudingsdoelstellingen voor de wolf kan echter niet eenvoudig worden verzameld. Het blijkt voor deze analyse lastig om zicht te krijgen hoe voor de wolf instandhoudingsdoelstellingen zijn geformuleerd in de doelstellingenbesluiten (Document d'objectifs of DOCOB[123]) van Natura 2000-gebieden. Dit omdat de aanwijzing van Natura 2000-gebieden, en ook de hiervoor genoemde doelstellingenbesluiten, versnipperd of slechts ten dele worden gepubliceerd op internet. Slechts in een enkel geval (situatie 21 juni 2021) kon in een

119 Ministère de la Transition Écologique et Solidaire & Ministère de l'Agriculture et de l'Alimentation (2018) Plan national d'actions 2018-2023 sur le loup et les activités d'élevage *(ook Engelstalige versie beschikbaar).*
120 https://www.alpconv.org/en/home/organisation/thematic-working-bodies/detail/large-carnivores-wild-ungulates-and-society-working-group-wiso/
121 https://www.lifewolfalps.eu/en/
122 https://eunis.eea.europa.eu/species/Canis%20lupus
123 Een Document d'objectifs of DOCOB is een doelendocument van een Frans Natura 2000-gebied

Document d'objectifs een vermelding worden gevonden van het voorkomen van wolvenpopulaties in of nabij het betreffende gebied.[124]
Hoewel Natura 2000-gebieden door de landelijk verantwoordelijke minister worden aangewezen, gebeurt dit op advies en voorzet van de Prefect van het betreffende departement. Het is ook de Prefect die na aanwijzing van het gebied het doelendocument (Document d'objectifs) opstelt en vaststelt. De uitvoering van maatregelen vindt plaats via contractuele afspraken met een veelvoud aan partijen. Door deze versnipperde aanpak per departement, én omdat het in Frankrijk ook mogelijk is om, ingeval van overlap met nationaal beschermde gebieden (waaronder Nationale Parken en Nationale Reservaten), het formuleren van doelen alsmede afspraken over uitvoering Natura 2000 te integreren met andersoortige planstructuren of management contracten, is het praktisch niet mogelijk om hier een goed en volledig overzicht te verkrijgen van specifiek voor de wolf aangewezen gebieden, en eventuele doelstellingen voor de wolf. Underwood (2014) [125] vermeldt al dat ten tijde van het opstellen van het rapport al meer dan 12,000 managementcontracten waren afgesloten met boeren en meer dan 1,090 contracten met andere beheerders. Dergelijke contracten hebben ook een beperkte duur.

Specifiek: Indien aan de orde in Frankrijk; worden ook buiten Natura 2000-gebieden actieve maatregelen genomen voor behoud of herstel van de soort in een gunstige staat van instandhouding?

Uit de analyse volgt dat men in Frankrijk, evenals in Duitsland, het overkoepelende doel van de Hrl formuleert als 'het bereiken en behouden van een gunstige staat van instandhouding voor alle habitats en soorten van Europees belang'. Voor zover gebiedsbeschermende maatregelen ten behoeve van het leefgebied van wolven worden nagestreefd, gaat het in Frankrijk primair om de wettelijk opgenomen beschermingsmaatregelen die gelden in de Nationale natuurreservaten die zijn opgericht om onder meer het behoud van de wilde fauna en Nationale parken. Voor deze gebieden gelden in het algemeen al strikte maatregelen die verstoring van fauna moeten uitsluiten, inclusief een ruim jacht of schadebestrijdingsverbod, maar ook beperkingen voor andere verstorende maatregelen waarvan alleen kan worden afgeweken als dit in wet- of regelgeving mogelijk wordt gemaakt en dan nog met instemming van de directeur/verantwoordelijke van het betreffende nationaal beschermde gebied (park of reservaat).

Er worden – voor zover kan worden nagegaan - in Frankrijk, uitgezonderd monitoring en algemene maatregelen tot bescherming van gebieden voor het behoud van fauna, geen actieve soortbeschermingsmaatregelen voor de wolf getroffen. Uit de biodiversiteits- aanpak van Frankrijk volgt wel dat gebiedsbeschermende maatregelen worden genomen die zijn gericht op het leggen van een beschermende schil over en rondom de nationale parken en bepaalde nationale reservaten waarbij deze maatregelen ten gunste moeten komen van een groot aantal soorten en niet specifiek zijn bedoeld voor één bepaalde soort.

Daar er nog steeds sprake is van een uitbreiding van een gezonde wolvenpopulatie binnen Frankrijk, voorziet men dat op termijn de gunstige staat van instandhouding van de wolvenpopulatie binnen Frankrijk zal worden bereikt.

Voor de bescherming van vee tegen aanvallen van wolven, en specifiek ook voor de bescherming van de zogenaamde pastorale veehouderijen in berggebieden, wordt het op basis van de nationale wetgeving mogelijk gemaakt om onder specifieke en gedetailleerde voorwaarden af te wijken van het verbod op verstoren, vangen of doden van wolven. Deze derogatie is mogelijk op grond van de afweging dat dit afschot niet tot gevolg heeft dat dit het behalen van de gunstige staat van instandhouding op langere termijn zal verhinderen. Wat onder een gunstige staat van instandhouding van de wolf wordt verstaan is vooral terug te vinden in de adviezen en wetenschappelijke documenten rond het tot stand komen van het huidige wolvenplan en ook uitgevoerde evaluatie van de in 2019 in

124 Voorbeeld: Document d'objectifs du site Natura 2000 "LES ARAVIS" FR8201701 (ZSC) et FR8212023 (ZPS)
125 Underwood, E., Ashcroft, R., Kettunen, M., McConville, A.J. and Tucker, G.M. (2014) Protected area approaches in the EU. Institute for European Environmental Policy, London/Brussels.

gang gezette proefperiode[126] voor toepassing van beheermaatregelen ten aanzien van de wolf. Op de vraag wat te beschouwen is als een gunstige staat van instandhouding van de wolf, wordt aangesloten bij de algemeen gangbare ecologische inschattingen voor een wolvenpopulatie, welke tussen de 2500 en 5000 individuen zou moeten liggen.

Ondanks het gegeven dat de staat van instandhouding van de wolf in Frankrijk nog niet is bereikt wordt de hiervoor beschreven mogelijkheid van afschot afgewogen in het licht van een ander uitgangspunt, namelijk de Minimum Viable Population (MVP).
Ook deze eenheid is gebaseerd op een wetenschappelijk advies van het Office National de la Chasse et de la Faune Sauvage en beschreven in het expertisedocument uit 2017 over de toekomst van de wolvenpopulatie in Frankrijk[127] Daarin wordt aangegeven: "De lidstaten moeten ernaar streven de ECF (état de conservation favorable) te bereiken voor populaties die geheel of gedeeltelijk binnen de nationale grenzen liggen, en er wordt in de richtlijn niet gespecificeerd dat de ECF op supranationaal niveau kan worden beoordeeld. De richtlijn vermeldt evenmin uitdrukkelijk hoe lang een populatie een levensvatbaar onderdeel van haar natuurlijke habitat moet blijven, maar in de preambule wordt de zeer lange termijn gesuggereerd. De populatie moet dus genetische diversiteit behouden om haar evolutionaire potentieel te behouden en uitsterven te voorkomen. Zo heeft het HJEU in zaak C-383/09, Europese Commissie/Franse Republiek, de levensvatbaarheid op lange termijn van de hamsterpopulaties in de Elzas vastgesteld door te verklaren dat "geen enkele populatie van deze soort in de Elzas de voor haar geldende minimale levensvatbare populatiedrempel (=MVP) bereikt, die op 1500 exemplaren wordt geraamd".

Op basis van eerder genoemd wetenschappelijk advies wordt voor wolven in Frankrijk uitgegaan van een MVP van minimaal 500 dieren. Indien een populatie bestaat uit 500 dieren of meer, dan bestaat voldoende zekerheid dat de populatie in staat is om op langere termijn te overleven. Deze MVP is als uitgangspunt gekozen voor het toestaan van het jaarlijks vast te stellen maximaal aantal te doden wolven in Frankrijk. Vanaf het moment dat er op basis van jaarlijkse tellingen is vastgesteld dat binnen Frankrijk 500 of meer wolven leven wordt dit beschouwd als een effectieve populatiegrootte om een demografisch levensvatbare populatie in stand te houden. In de collectieve expertise van 2017 verwachtten de wetenschappers twee groeiscenario's: ofwel exponentiële groei, in de orde van +12% per jaar, of langzame groei, in de orde van 5% per jaar. In het ONCFS/MNHN-memo van 2019[128] wordt vermeld dat in Frankrijk, gezien de laatste schattingen van de populatieomvang, in 2019 nog sprake is van een exponentiële groei van de populatie, en dat beperkt afschot met een jaarlijks vast te stellen maximum niet verhindert dat de populatie kan blijven groeien, maar dat er hierdoor wel sprake zal zijn van een 'stabiele, lage-groei populatie'.

2.4 Juridisch kader toetsing artikel 16 Habitatrichtlijn

Hiervoor is reeds beschreven dat art. 16 Hrl is geïmplementeerd in de Code de L'Environment. Uit art. L427-6 valt op te maken dat voor de wolf geen afwijking wordt voorgestaan van de verbodsbepalingen, anders dan de in de laatste alinea van art. L427-6 beschreven situatie, namelijk in geval van belangrijke schade aan vee: *Voor de toepassing van dit artikel op wolven is de noodzaak vastgesteld wanneer een aanval op vee is bewezen, ongeacht of deze is veroorzaakt door één dier of door een roedel, en de landbouwer recht geeft op schadeloosstelling. In dat geval geeft de prefect onmiddellijk aan elke betrokken fokker of herder een vergunning af voor afschot van de wolf. Geldig over een periode van zes maanden.*

126 Arrêté du 26 juillet 2019 portant expérimentation de diverses dispositions en matière de dérogations aux interdictions de destruction pouvant être accordées par les préfets concernant le loup (Canis lupus); De tekst van dit ministerieel besluit werd begin 2019 opgesteld conform de afspraken die zijn gemaakt ten behoeve van de goedkeuring van het wolvenplan 2019-2023. De evaluatie is opgenomen in het document: Plan National d'Action pour le loup et les activités d'élevage, Rapport d'évaluation 19/05/20. De resultaten van deze evaluatie zijn gebruikt voor de beide kaderdecreten als beschreven onder punt 4.
127 Duchamp C, Chapron G, Gimenez O, Robert A, Sarrazin F, Beudels-Jamar R, Le Maho Y, 2017. Expertise collective scientifique sur la viabilité et le devenir de la population de loups en France à long terme sous la coordination ONCFS-MNHN de : Guinot-Ghestem M, Haffner P, Marboutin E, Rousset G, Savoure-Soubelet A, Siblet JP, Trudelle L (par or. alph.).
128 http://www.auvergne-rhone-alpes.developpement-durable.gouv.fr/IMG/pdf/20190205-reponse-saisine-tirs-oups-oncfs-mnhn.pdf

Bovenstaand artikel is een kaderartikel welke niet ingaat op omvang en frequentie van aanvallen op vee. Deze detaillering wordt uitgewerkt in onderliggende besluiten.

2.5 In welke gevallen wordt gekozen voor ingrijpen door middel van doden
Een nadere uitwerking van art. L427-6 en de mogelijkheid tot derogatie van de eerder al genoemde verbodsbepalingen in geval van het belang van belangrijke schade aan vee vindt getrapt plaats.

Allereerst is er een op landelijk niveau door de minister vastgesteld kaderdecreet waarin gedetailleerd staat beschreven onder welke voorwaarden en in welke situaties de prefecten toestemming kunnen geven voor afschot. Dit kaderdecreet bestaat uit twee aparte besluiten:

1. Besluit waarin is aangegeven welk type (vorm en uitvoering) van afschot of verjaging kan worden toegestaan ter bescherming van vee.

Besluit van de ministers van Ecologische Transitie en Landbouw en Voedselvoorziening d.d. 23 oktober 2020 (Arrêté du 23 octobre 2020 fixant les conditions et limites dans lesquelles des dérogations aux interdictions de destruction peuvent être accordées par les préfets concernant le loup (Canis lupus)[129].

Dit besluit stelt de voorwaarden en limieten vast waaronder de prefecten toestemmingsbesluiten kunnen verlenen van het verbod op het doden van wolven (Canis lupus), ter bescherming van gedomesticeerde kuddes, om het ontstaan van aanzienlijke schade te voorkomen.
Het besluit gaat in op een drietal volgordelijke hoofdelementen:

- Opzettelijk verjagen of verschrikken van wolven: een specifiek omschreven vrijstellingsregeling voor veehouders/herders in geval zich wolven in de nabijheid van vee of kuddes bevinden.
- Defensief afschot bij aanvallen van wolf op vee
  Defensief afschot is onder te verdelen in twee vormen. Eenvoudig defensief afschot (a.) en versterkt defensief afschot (b.); Hiertoe geeft de prefect bij specifiek omschreven besluit – na afweging dat er reeds beschermende maatregelen genomen zijn – en er geen andere bevredigende oplossing aanwezig is – toestemming om in bepaalde omschreven gebieden defensief afschot te laten plaatsvinden. Het versterkt defensief afschot wordt pas toegestaan (eveneens via apart besluit) wanneer het eenvoudig defensief afschot niet tot het resultaat heeft geleid dat de aanvallen op een kudde of vee zijn gestopt.
- Georganiseerd afschot/bejagen waarbij wolven in een bepaald gebied actief worden opgespoord (Tirs de prélèvement). Wanneer defensief afschot zoals hiervoor beschreven niet tot beoogd resultaat leidt kan de prefect apart toestemming (ontheffing) verlenen voor Tirs de prélèvement. Dit zijn verzwaarde bestrijdingsacties gericht op het actief opsporen en doden van wolven in een bepaald gebied.

Daarnaast is de volgende actie mogelijk;

- Toepassing van defensief afschot en actief opsporen en afschot van wolven in gebieden die zijn aangewezen als gebieden waar preventieve beschermingsmaatregelen van (vrij grazend) vee niet mogelijk is. Het gaat hier om gebieden die zijn aangewezen en beschreven op grond van besluit van 28 november 2019[130]. De prefectcoördinator van het nationaal actieplan voor de wolf neemt het besluit voor aanwijzing van de gebieden waarin de uitvoering van maatregelen ter bescherming van kuddes tegen predatie door wolven niet kan worden gegarandeerd. In deze gebieden kunnen de hiervoor beschreven maatregelen toegelaten worden zonder dat er verplichting bestaat om preventieve beschermingsmaatregelen toe te passen, onder een aantal (in het kaderdecreet) beschreven voorwaarden.

129 https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/texte_jo/JORFTEXT000042472061
130 28 novembre 2019 relatif à l'opération de protection de l'environnement dans les espaces ruraux portant sur laprotection des troupeaux contre la predation
https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000039447048

2. De wijze waarop het jaarlijks maximum aan mogelijk afschot wordt bepaald
Besluit van de ministers van Ecologische Transitie en Landbouw en Voedselvoorziening d.d. 23 oktober 2020 (Arrêté du 23 octobre 2020 fixant le nombre maximum de spécimens de loups (Canis lupus) dont la destruction pourra être autorisée chaque année).[131]

In dit besluit is vastgelegd dat jaarlijks maximaal 19% (= 17 + 2%) van de in de winter daarvoor vastgestelde populatieomvang mag worden weggenomen.

Wie is bevoegd deze keuze te maken

Op grond van dit Ministerieel besluit is het aan de Prefect van het departement Auvergne-Rhône-Alpes om jaarlijks het maximaal toegestane afschot te bepalen. Dit laatste gebeurt door middel van een jaarlijks te nemen besluit (Note Technique), gebaseerd op de voorwaarden uit het kaderdecreet. In dit besluit wordt een maximum vastgesteld voor het legaal doden van wolven binnen geheel Frankrijk, waarbij de prefect de afweging maakt dat met dit maximale mogelijke afschot (het behalen van) de gunstige staat van instandhouding niet in geding kan komen.

Indien aan de orde en er wordt besloten tot doden: wie voert de handeling uit (organisatie/personen).

Ook hier wordt verwezen naar het voornoemde kaderdecreet waarin is omschreven welke personen of aangewezen ambtenaren het afschot mogen uitvoeren. Er zijn verschillende personen of groepen van personen die bepaalde maatregelen mogen uitvoeren:
Ad 1: verschrikken/verjagen kan worden uitgevoerd door eigenaren of bewakers van kudden of door een of meer gemachtigde personen, op voorwaarde dat ze in het bezit zijn van een geldige jachtakte. Het verschrikken kan ook worden uitgevoerd door een louveterie-luitenant[132] handelend in opdracht van de prefect van het departement.

Ad 2: Eenvoudig defensief afschot kan plaatsvinden door personen die in een register van de prefect zijn ingeschreven en als gemachtigde zijn aangewezen. Deze personen moeten in het bezit zijn van een geldige jachtakte. Versterkt defensief afschot vindt plaats onder begeleiding van een gemachtigde functionaris van het Franse bureau voor de Biodiversiteit (L'Office français de la biodiversité, hierna: OFB)[133]of een luitenant van de Louveterie. Bij de acties kunnen tegelijkertijd meerdere jagers worden ingezet. Jagers moeten een opleiding hebben gevolgd bij de OFB alsmede uiteraard in bezit zijn van een geldige jachtakte.

Ad 3 De bejagingsoperaties worden uitgevoerd door elke bevoegde persoon die door de Prefect zijn opgenomen in een register, op voorwaarde dat deze personen in het bezit zijn van een geldige jachtakte én een opleiding hebben gevolgd bij de OFB. Daarnaast kunnen de officieren van de OFB, louveterie-luitenants of beëdigde particuliere jachtopzichters gemachtigd worden.

2.6 Wolvenplan

De groeiende toename van predatie aan gehouden vee, en de langdurige discussie over gevolgen voor de veehouders heeft geleid tot het aanpassen van de wet- en regelgeving waarbij afschot van wolven mogelijk wordt gemaakt ter bescherming van vee. Hiertoe werd al in 2013 een eerste wolvenplan vastgesteld dat van kracht was tot en met 2017. Na evaluatie van dit eerste plan is een

131 https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000042472114
132 Luitenants van de Louvetterie (wolvenjagers) zijn personen die op grond van artikel R427-1 Code de L'Environment zijn aangesteld om, onder toezicht van de departementale directie, de uitvoering te verzekeren van de door de prefect afgekondigde collectieve maatregelen als bedoeld in de artikelen L 427-6 en L. 427-7, evenals de opdrachten die hun door de prefectuur kunnen worden toevertrouwd voor afschot van dieren die schade kunnen veroorzaken en de repressie van stroperij. Deze functies is op vrijwillige basis. Voor de wolf dragen de luitenants van Louveterie, onder controle van de Prefectuur, bij aan specifieke operaties en maatregelen ten behoeve van schadebestrijding en/of beheer van deze strikt beschermde soort.
133 Het Franse Biodiversiteitsbureau (OFB) is een publieke organisatie welke verantwoordelijk is voor de bescherming en het herstel van de biodiversiteit in Frankrijk.

nieuw Nationaal Actieplan (PNA) "wolven- en veehouderij" 2018-2023 vastgesteld dat op 19 februari 2018 werd gepubliceerd.

Het Nationaal actieplan 2018-2023 wolven en veehouderij (Plan national d'actions 2018-2023 sur le loup et les activités d'élevage)[134]

Dit plan heeft een tweeledig doel:
- (het bereiken van) de gunstige staat van de wolvenpopulatie waarborgen
- het verminderen van schade geleden door veehouderijen.

In Tack 2019[135] wordt daarover vermeld: "Het plan begint met een diagnose van het eerdere actieplan en een verklaring wat is gedaan met de lessen die uit de evaluatie zijn getrokken. Deze zijn vertaald in een aantal thema's die in het nieuwe plan worden uitgewerkt. Voor elk thema worden specifieke acties gedefinieerd voor implementatie en beschreven in context, verwachte kosten, planning en partnerships. Kudde bescherming en steun voor pastoralisme zijn afzonderlijke werkprioriteiten. Andere thema's zijn: de monitoring en relatie van wolven en hun omgeving, schadevergoeding, interventies in de wolvenpopulatie en nationale en internationale samenwerking tussen de belanghebbenden".

Het moge duidelijk zijn dat in dit actieplan niet alleen maatregelen worden afgekondigd gericht op het afschrikken van de wolf of afschot. Veel belangrijker zijn de thema's die erop gericht zijn acceptatie van de wolf en draagvlak te vergroten, waaronder ook het (technisch en financieel) ondersteunen van de veehouderijen en pastorale gemeenschappen, onderzoek en monitoring naar wolven in brede zin en zorg voor goede communicatie en draagvlakvergroting.

Een deel van het plan gaat over het nemen van defensieve maatregelen tegen aanvallen door wolven op vee, meer specifiek in welke situaties afschot van één of zelfs meerdere wolven kan worden toegestaan.

In essentie beschrijft het plan ook wat al in de hiervoor benoemde – en later vastgestelde – kaderdecreet is opgenomen;
- Het toestaan van defensief afschot van wolven op het moment dat zij een kudde aanvallen
- Het uitvoeren van afschot van wolven in de gebieden – nu gedefinieerd in artikel 31 van voornoemd besluit van 23 oktober 2020 - dit laatste teneinde:
    - de predatiedruk in een gebied in algemene zin te verminderen, daar waar een hoge mate van wolvenaanvallen worden ervaren;
    - de expansiedruk van de wolf naar andere kolonisatiegebieden - met name regio's waar moeilijk te beschermen kuddes worden gehouden – te vertragen.

Het plan vermeldt dat 'zodra wetenschappers van mening zijn dat de populatie in Frankrijk in een goede staat van instandhouding verkeert, het principe van het jaarlijkse plafond en het niveau ervan opnieuw zal worden onderzocht en de beheermethoden zullen worden aangepast om rekening te houden met de natuurlijke groei van de soort en de effecten ervan op veeteelt activiteiten'.

2.7 Omgang met hybride wolven

Het Franse wolvenplan vermeldt een in 2017 in opdracht van het L'Office national de la chasse et de la faune sauvage (ONCFS) uitgevoerd laboratoriumonderzoek om zicht te krijgen op de mate van hybridisatie van wolven binnen de Franse populatie. Uit de analyse volgde dat de 155 onderzochte monsters 143 verschillende dieren betroffen, waarvan er 13 werden geïdentificeerd als honden. Van

134 Ministère de la Transition Écologique et Solidaire & Ministère de l'Agriculture et de l'Alimentation (2018) Plan national d'actions 2018-2023 sur le loup et les activités d'élevage *(ook Engelstalige versie beschikbaar).*
135 Tack, Jurgen; Mulier, Anne-Sophie; Hecke, Bram Van; Jarý, Josef. Assessment of current knowledge on wolves in Europe with a view to their effective conservation and management, a partial review of the scientific literature on the wolf in Europe. European Landowners Organisation, Brussels, august 2019.

de overige 130 individuen volgde uit analyses 120 wolven zonder (genetische) afwijkingen, allen behorend tot de Italiaanse stampopulatie. 2 dieren bleken genetische kenmerken te hebben die overeenkomen met hybriden van de eerste generatie. 8 dieren hadden genetische kenmerken die overeenkomen met een minder recente hybridisatie.
Op basis van deze analyses wordt geconstateerd dat 1,5% van de dieren kenmerken heeft van recente hybridisatie (1e generatie) en dat 6% deel uitmaakt van een vroegere hybridisatie. Het overige deel van de populatie, d.w.z. 92,5% van de 130 geanalyseerde individuen, betreft niet-gehybridiseerde wolven.
Ter vergelijking wordt verwezen naar studies in andere Europese landen zijn uitgevoerd. Hieruit komt een resultaat dat ligt tussen 2 tot 10% hybridisatie. De enige uitzondering is het goed afgegrensde gebied van de Apennijnen in Italië waar sprake is van een aanzienlijk hoger percentage vanwege een significante aanwezigheid van zwerfhonden.

Uit het bronnenonderzoek volgt niet dat voor wolven met hybride genen een uitzondering wordt gemaakt op het strikte beschermingsniveau zoals in de wet is opgenomen.

3. Duitsland

3.1 Beschrijving Europeesrechtelijke juridische status van de wolf binnen Duitsland

De wolf is voor Duitsland een soort van Bijlage II en Bijlage IV Hrl. Het beschermingsregime vanuit de Hrl is overgenomen in nationale wetgeving.

Wolven zijn rond de jaren negentig van de vorige eeuw over de Poolse grens weer naar Duitsland gekomen. De eerste vestiging was in het Lausitz gebied, een regio in de deelstaat Sachsen ten zuidoosten van Berlijn. De eerste roedels werden waargenomen in het aldaar gelegen militair oefenterrein. Hierna heeft de 'Lausitz-populatie' (Centraal Europese laaglandpopulatie) zich flink kunnen uitbreiden en ook verder in – voornamelijk – noordwestelijke richting verspreid. Het belangrijkste voorkomen en verspreiding van de wolf is te vinden in de deelstaten Sachsen, Brandenburg, Mecklenburg-Vorpommern, Sachsen-Anhalt, Thüringen en Niedersachsen, zie figuur 1. Voor meer informatie over de Centraal Europese populatie wordt verwezen naar Jansman et al 2021.[136]

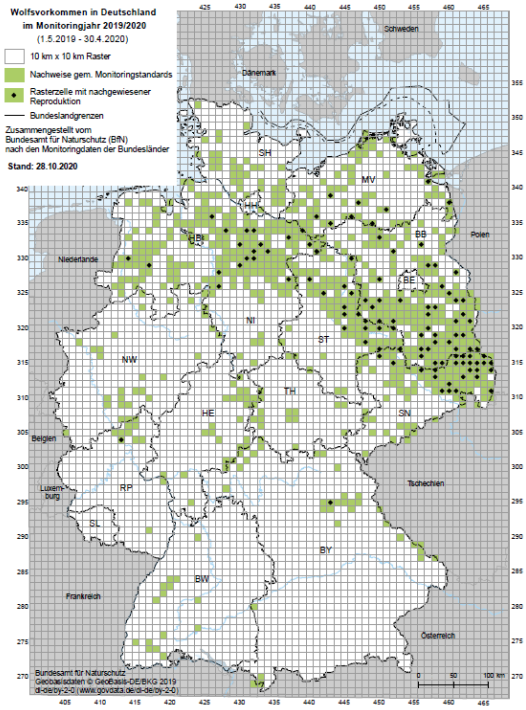

Figuur 2 voorkomen en verspreiding wolf Duitsland, Bron: Bundesambt für Naturschutz

In Duitsland is de wolf in de nationale Natuurbeschermingswet, het Bundesnaturschutzgesetz (BNatschG) (§ 7 Abs. 2 Nr.14 BNatschG) als strikt beschermde soort aangemerkt. De verboden in art. 44 BNatschG zijn direct afgeleid uit de Hrl. Op grond van deze wet is het verboden om wolven te vangen, te verwonden of te doden of om ze te storen op een manier die het voortbestaan van de "lokale populatie" in gevaar brengt. De term "lokale populatie" is een in Duitsland gehanteerde 'juridische term' waarmee een territoriale eenheid, bijvoorbeeld een wolvenfamilie (roedel) of een paar wolven wordt aangeduid.

Nota bene: De wetenschappelijke dienst van de Duitse Bundestag is in 2018 tot de conclusie gekomen dat het aanwijzen van wolfvrije zones in strijd is met de Hrl en een derogatie op grond van art. 16 Hrl zou vereisen, ook als sprake is van een constante wolvenpopulatie, zoals in de oostelijke deelstaten. Maatregelen kunnen alleen in individuele gevallen worden genomen, indien er geen redelijke alternatieven zijn en de staat van instandhouding niet in negatieve zin beïnvloed wordt. 'Wolfvrije zones' zijn, aldus de wetenschappelijke dienst van de Duitse Bundestag, in strijd met de eisen van de Hrl.[137]

136 H.A.H Jansman et al., *De terugkeer van de wolf in Nederland; Een 'factfinding study'.* Wageningen, Wageningen Environmental Research, 2021.
137 Wissenschaftliche Dienste Deutscher Bundestag, Vereinbarkeit der Ausweisung „wolfsfreier Zonen" mit dem Naturschutzrecht, 25 oktober 2018, Aktenzeichen: WD 7 - 3000 - 225/18.

3.2 Implementatie van Europees recht in nationale wet- of regelgeving

Nationaal recht

De bescherming van de wolf in Duitsland is geregeld via het Bundesnaturschutzgesetz (hierna: BNatSchG).

Aanwijzing als strikt beschermde soort

De wijze waarop de wolf als strikt beschermde diersoort wordt ingedeeld is te vinden in par. 7 (Begripsbepalingen: § 7 Abs. 2 Nr.13 und 14 BNatSchG).

Onder nummer 13 wordt allereerst geformuleerd welke soorten worden beschouwd als *bijzonder beschermde soorten*, hieronder vallen (samengevat) alle soorten die vermeld zijn in bijlage A of bijlage B van Verordening (EG) nr. 338/97 (CITES), de dier- en plantensoorten vermeld in bijlage IV van de Hrl, alle Europese vogelsoorten en dier- en plantensoorten die zijn vermeld in een verordening op grond van § 54 Absatz 1 artikel 54, eerste lid.

Onder nummer 14 wordt een deel van de soorten die eerst onder nummer 13 als bijzonder beschermde soorten zijn benoemd, daarbovenop aangemerkt als *strikt beschermde soorten* (streng geschützte Arten). Strikt beschermd zijn de eerder benoemde 'bijzonder beschermde soorten', die zijn opgenomen in:
a) Bijlage A van Verordening (EG) nr. 338/97,
b) Bijlage IV Hrl, en/of
c) Een verordening op grond van artikel 54, tweede lid BNatSchG.

De strikt beschermde soorten zijn derhalve een subset zijn van de bijzonder beschermde soorten.

Noot: Bij een recente wetswijziging die op 13 maart 2020 van kracht is geworden, is in het BNatSchG par. 45a 'Umgang mit dem Wolf' toegevoegd. De reden van deze toevoeging wordt uitgewerkt in een verklaring (14 februari 2020) op de website van de Bundesregierung[138] , hieronder – samengevat– weergegeven:

"Het doel van de wetswijziging is de soortbescherming van wolven de borgen alsmede de bescherming van schapen en andere kuddedieren te waarborgen en veehouders te ondersteunen. Het belangrijkste doel van de wet het creëren van rechtszekerheid over wanneer een vergunning/ontheffing kan worden verleend om wolven te doden.
De praktijk leert dat de vorige regeling te vaag was. Het was vaak onduidelijk welke wolf de kuddedieren precies heeft gedood. Daarnaast is het tot nu toe niet gelukt om zonder meer meerdere dieren uit een roedel te halen. Hier worden nu de voorwaarden verlaagd en wordt geregeld welke personen bevoegd zijn om op wolven te jagen. Bij ernstige schade veroorzaakt door de wolf kan het dier bijvoorbeeld worden gedood. Tot nu toe gebruikte de wet de term 'aanzienlijke schade'.
Via de wetswijziging is het nu ook verboden om wolven te voeren. Dit om te voorkomen dat wolven te veel aan mensen gaan wennen. Aangezien de veiligheid van de mensen de hoogste prioriteit heeft, heeft de federale regering tot dit verbod besloten".

Over deze wetswijziging en de door de regering van Niedersachsen verleende toestemming voor het doden van meerdere wolven zijn schriftelijke vragen in het Europees Parlement[139] gesteld. Naar aanleiding hiervan is medio 2021 door de Europese Commissie aangegeven[140] dat een EU Pilot-procedure is gestart en aan de Duitse autoriteiten om opheldering is gevraagd over de hiervoor beschreven wijziging van de BNatSchG. Bij het onderzoek van de Europese Commissie worden ook de verschillende wolvenverordeningen van de deelstaten betrokken. Op grond van de uitkomsten van dit onderzoek zal de Europese Commissie zo nodig een besluit nemen over vervolgstappen. Wanneer dit aan de orde zal zijn, is nog niet bekend.

138 https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/neue-regeln-fuer-woelfe-1613622
139 https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-9-2021-002333_EN.html
140 https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-9-2021-002333-ASW_EN.html

Bundesartenschutzverordnung
De implementatie van de Hrl wat betreft de beperkingen in het gebruik van vang- en dodingsmiddelen, is terug te vinden in de (landelijke) Bundesartenschutzverordnung[141]. In Hoofdstuk 1 (§ 4) zijn verboden opgenomen voor het gebruik van bepaalde handelingen of middelen met betrekking tot in het wild levende soorten van de categorie bijzonder beschermde soorten' (waaronder in dit geval ook de strikt beschermde soort wolf valt). Hieronder vallen onder meer gebruik van strikken, kunstmatige lichtbronnen, met gebruik van voertuigen, vaartuigen etc.

Delegatie

Wie/welke instantie is bevoegd voor besluitvorming c.q. verantwoording in relatie tot 'actieve' of 'passieve' soortbeschermingsmaatregelen, zoals deze voortvloeien uit de Habitatrichtlijn?

De op grond van het Landsrecht aangewezen functionarissen (De zogenaamde Naturschützbehörden) zijn het bevoegd gezag om toestemming te geven om af te wijken van de verboden als opgenomen in § 44 BNatSchG i.c.m. § 45 Abs. 7. Nr. 1 - Nr. 5. De wet staat toe om in individuele gevallen, zoals bijvoorbeeld in het het belang van de volksgezondheid of openbare veiligheid, op aanvraag ontheffing te verlenen van de verbodsbepalingen.
Dit geldt ook voor het geven van toestemming om af te wijken van de verboden op gebruik van bepaalde vang- of dodingsmiddelen als beschreven in de Bundesartenschutzverordnung.

De Naturschutzbehörden zijn ook verantwoordelijk voor de uitvoering van wolvenbeschermingsmaatregelen en bevoegd tot het nemen van derogatiebesluiten gericht op het verstoren, vangen en/of doden van wolven.
Echter in enkele deelstaten zijn deze taken weer doorgedelegeerd naar de Untere Naturschutzbehörden van de binnen deze deelstaat gelegen districten (Kreise).

Verder zijn deze 'Behörden' op basis van § 38 Allgemeine Vorschriften für den Arten-, Lebensstätten- und Biotopschutz verantwoordelijk voor:

- De zorg voor 'effectieve en gecoördineerde preventieve beschermingsmaatregelen';
- Het opzetten van 'soortondersteuningsprogramma's';
- Het treffen van de nodige maatregelen om te voorkomen dat 'niet opzettelijke dodingen' tot gevolg hebben dat hierdoor significant nadelig effect op de strikt beschermde soorten optreden;
- Het noodzakelijke onderzoek en het noodzakelijke wetenschappelijke werk in de zin van art. 18 Hrl en art. 10 Vogelrichtlijn.

Elke deelstaat heeft het beschermingsregime van de wolf, passend binnen de kaders van het BNatSchG, in eigen wet- en regelgeving doorgevoerd. Op de website van de 'Dokumentations- und Beratungsstelle des Bundes zum Thema Wolf[142]', een door de Bundesregierung in het leven geroepen informatiesite, zijn per deelstaat de vigerende verordeningen, wolvenplannen en eventuele andere regels te vinden, inclusief doorverwijzingen naar de binnen de deelstaten voorhanden zijnde informatieve websites over de wolf.

De Duitse wetgeving maakt het mogelijk om door middel van een 'allgemeinverfügung' – een algemene regeling op grond van art. 106 tweede lid Landesverwaltungsgesetz (LVwG) een uitzondering te maken op de soortenbeschermingsbepalingen. Een aantal Duitse deelstaten heeft er voor gekozen een aparte wolvenverordening vast te stellen op grond waarvan bepaalde handelingen (afschrikken én/of wegnemen (doden)), onder in de verordening opgenomen voorwaarden en beperkingen, onder aanwijzing van de Naturschutzbehörde of een ander bevoegd gezag (zoals de Politie in noodsituaties) kunnen worden uitgevoerd, en dat het verjagen van wolven in enkele specifieke situaties ook vrijgesteld kan zijn.

141 https://www.gesetze-im-internet.de/bartschv_2005/BJNR025810005.html
142 https://www.dbb-wolf.de/

Samengevat volgt uit het voorgaande dat de bevoegdheid tot besluitvorming in de deelstaten is neergelegd bij de Naturschutzbehörde van de deelstaat (of in enkele staten gedelegeerd aan de Naturschutzbehörde van de Kreise). De deelstaatregeringen kunnen een Verordening vaststellen waarbij op aanwijzing van de Behörde bepaalde maatregelen mogelijk worden gemaakt.

Daarnaast (of in plaats van de Verordening) kunnen individuele besluiten tot het doden van één of enkele wolven – via een zogenaamde 'Ausnahmegenehmigung' worden genomen. De Naturschutzbehörde moeten bij besluitvorming altijd een afweging moet maken wat de gevolgen zijn voor het al dan niet bereiken van de gunstige staat van instandhouding.

3.3 Juridisch kader maatregelen voor behoud of herstel gunstige staat van instandhouding

De wijze waarop de (gunstige) staat van instandhouding in Duitsland wordt beoordeeld is vastgelegd in een uitgebreide berichtgeving aan de Bundestag in 2015[143]. Daarin wordt verwezen naar Linnell et al. 2008[144] en wordt in de hoofdstukken 4 en 5 beschreven dat de aanpak en beoordeling zoals opgenomen in deze Guidelines in Duitsland onverkort worden toegepast. Daarbij wordt vastgesteld dat:

- De wolvenpopulatie in Duitsland vanuit genetisch oogpunt is te classificeren als een zelfstandig te onderscheiden populatie, te weten een 'Centraal Europese wolvenpopulatie', afstammend uit de Lausitz regio.
- De gunstige staat van instandhouding en daarmee het doel van art. 2 Hrl voor deze wolvenpopulatie nog niet wordt bereikt;
- Als gevolg hiervan is er vooralsnog geen reden is om voor de wolf in Duitsland een verandering door te voeren in de huidige (strikt) beschermde status.

Onder het kopje 'Delegatie' hierboven is al beschreven dat het aan de Naturschutzbehörden van de deelstaten is overgelaten preventieve beschermingsmaatregelen of soortondersteuningsprogramma's vast te stellen.
De aanpak verschilt per deelstaat, zie ook de hierna beschreven deelstaten Brandenburg, Niedersachsen en Nordrhein-Westfalen.

Internationale samenwerking tussen Duitsland en buurlanden en met name Polen blijft problematisch. Al in 2013 verscheen een advies van het Bundesamt für Naturschutz (BfN)[145]. Dit advies concludeert, verwijzend naar Linnel et al. (2008) dat het voor het beheer van de Centraal Europese wolvenpopulatie nodig is om op termijn te komen tot een internationaal beheerplan. In het betreffende rapport wordt daarbij gedoeld op een grensoverschrijdend plan Polen-Duitsland. Daarbij is geconstateerd dat zowel Duitsland als Polen niet beschikken over een nationaal wolvenplan. Enkele deelstaten hebben een wolvenplan, maar deze plannen bevatten geen populatiedoelen. Gesteld wordt dat dit een nationale of zelfs supranationale taak en verantwoordelijkheid is. Sinds dit rapport heeft de Duitse overheid geprobeerd om een grensoverschrijdende samenwerking met Polen te realiseren. Maar dit lijkt niet van de grond te komen. Uit persberichten in 2018 is op te maken dat de Poolse regering eerst geen medewerking wilde verlenen, maar dat medio 2018 toch afspraken zouden zijn gemaakt voor een grensoverschrijdend samenwerkingsverband gericht op de omgang met de wolf[146]. Meer of latere informatie over deze 'samenwerking' en of hier uiteindelijk stappen zijn genomen om te komen tot een grensoverschrijdend wolvenplan kon niet worden gevonden.

143 Bericht des Bundesministeriums für Umwelt, Naturschutz, Bau und Reaktorsicherheit zur Lebensweise, zum Status und zum Management des Wolfes (*Canis lupus*) in Deutschland, Deutscher Bundestag, Ausschuss für Umwelt, Naturschutz, Bau und Reaktorsicherheit, zum Fachgespräg am 4.11.15 (28.10.2015).
144 Linnell J., V. Salvatori & L. Boitani (2008). Guidelines for population level management plans for large carnivores in Europe. A Large Carnivore Initiative for Europe report prepared for the European Commission (contract 070501/2005/424162/MAR/B2).
145 Reinhardt, Ilka; Kluth, Gesa; Nowak, Sabina and Mysłajek, Robert W., A review of wolf management in Poland and Germany with recommendations for future transboundary collaboration, BfN-Skripten 356, 2013
146 https://www.bmu.de/pressemitteilung/deutschland-und-polen-staerken-zusammenarbeit-bei-grenzueberschreitenden-umweltpruefungen/

Specifiek: Wat is de rol van Natura 2000 netwerk hierin en zijn voor de wolf specifieke gebieden zijn aangewezen, zodat voor deze gebieden een instandhoudingsdoelstelling geldt?

Uit de informatie op de website van het European Environment Agency [147] volgt dat in Duitsland in totaal 49 Natura 2000-gebieden zijn aangewezen voor de wolf.
Informatie over de omvang van deze gebieden en exacte formulering van de instandhoudingsdoelen wolf kan echter niet eenvoudig worden verzameld.

Uit de eerder al aangehaalde berichtgeving aan de Bundestag in 2015[148] valt op te maken dat in dat jaar 32 Natura 2000-gebieden in Saksen en Brandenburg mede waren aangewezen voor de wolf. Sindsdien is dit aantal gebieden uitgebreid. Meer informatie over omvang en exacte formulering van de instandhoudingsdoelen voor de wolf kan voor deze rechtsvergelijking niet worden verzameld. Dit houdt mede verband met de wijze waarop in Duitsland Natura 2000-gebieden worden aangewezen en de wijze waarop de informatie over aanwijzingsbesluiten en beheerplannen gepubliceerd wordt. Dit is vrij gecompliceerd en de verantwoording daarvoor ligt hoofdzakelijk bij de deelstaten zelf en voor delen op lager niveau, waaronder de Kreise. De formulering van instandhoudingsdoelen van gebieden is ook veelal veel abstracter dan in Nederland. Verder is het aanwijzingssysteem in veel gevallen gekoppeld aan andere gebiedsbeschermende maatregelen.

Vermeldenswaard in dit verband is dat de Europese Commissie[149] Duitsland begin 2021 voor het Hof van Justitie heeft gedaagd, omdat Duitsland er op zowel federaal niveau als op niveau van de deelstaten niet in slaagt voldoende gedetailleerde en gekwantificeerde instandhoudingsdoelstellingen vast te stellen voor alle 4606 Natura 2000 gebieden.

Specifiek: Indien aan de orde in Duitsland; worden ook buiten Natura 2000-gebieden actieve maatregelen genomen voor behoud of herstel van de soort in een gunstige staat van instandhouding.

Naast de uitwerking van de verplichtingen uit de Hrl in nationale wetgeving (verboden, kaders voor derogatie en rapportage) wordt vooral ingezet op het zoveel mogelijk voorkomen van conflicten mens-dier. Daar waar conflicten optreden bij aanvallen van huisdieren door wolven, wordt eerst ingezet op op preventie, vergoeding van schade en zo veel mogelijk niet letale verstoring van (probleem) wolven. Verdere actieve actie is het inzetten op een uitgebreide monitoring van het voorkomen en de staat van instandhouding van – in dit geval – de wolf.

Voor dit laatste heeft de federale overheid een R&D project ondersteund dat is uitgevoerd door het Bundesamt für Naturschutz 'Grundlagen für Managementkonzepte für die Rückkehr von Großraubtieren – Rahmenplan Wolf' Onderdeel van dit project is een uitgebreid 'masterplan'[150] voor de wijze waarop monitoring van de wolf (en lynx en bruine beer) zal worden opgezet en uitgevoerd. Meest informatieve ingang tot het ontsluiten van deze info is te vinden op de website https://www.dbb-wolf.de/.

Zie verder de verschillen en overeenkomsten in aanpak voor wat betreft de deelstaten Brandenburg, Niedersachsen en Nordrhein-Westfalen.

147 https://eunis.eea.europa.eu/species/Canis%20lupus
148 Bericht des Bundesministeriums für Umwelt, Naturschutz, Bau und Reaktorsicherheit zur Lebensweise, zum Status und zum Management des Wolfes (*Canis lupus*) in Deutschland, Deutscher Bundestag, Ausschuss für Umwelt, Naturschutz, Bau und Reaktorsicherheit, zum Fachgespräg am 4.11.15 (28.10.2015).
149 https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_21_412
150 Petra Kaczensky Gesa Kluth Felix Knauer Georg Rauer Ilka Reinhardt Ulrich Wotschikowsky, Monitoring von Großraubtieren in Deutschland Projektteam „Grundlagen für Managementkonzepte für die Rückkehr von Großraubtieren – Rahmenplan Wolf", Bundesambt fur Naturschutz; BfN – Skripten 251 2009.

3.4 Juridisch kader toetsing artikel 16 Habitatrichtlijn

Deze voorwaarden zijn overgenomen in het BNatSchG, en wel specifiek §45 Abs. 7. Via de delegatie van bevoegdheden (zie hiervoor) zijn de Naturschutzbehörden van de deelstaten, respectievelijk de Untere Naturschutzbehörden van de Kreise, degenen die in geval van een strikt beschermde soort als de wolf per individuele situatie via een 'artenschutzrechtlichen Prüfung' deze afweging maakt, waarbij het belang voortvloeit uit de wet, maar ook uit wat in de Deelstaatverordening is vastgelegd. Tevens en uiteraard moet ook door de Behörde worden vastgelegd en aangetoond dat er geen alternatieven bestaan en dat het doden of de verstoring geen nadelige gevolgen heeft voor de gunstige staat van de (lokale) populatie.[151] De daadwerkelijke Artenschutzrechtliche Ausnahmegenehmigung – in geval van vangen of doden – moet op deze prüfung zijn gebaseerd.

3.5 In welke gevallen wordt gekozen voor ingrijpen door middel van doden

Wie is bevoegd deze keuze te maken

Zie hiervoor onder 'Delegatie'. Bevoegd zijn de Naturschutzbehörden van de deelstaten of – in sommige deelstaten – de 'Untere' Naturschutzbehörden.

Indien aan de orde en er wordt besloten tot doden: wie voert de handeling uit (organisatie/personen).

Dit is aan het bevoegd gezag om te bepalen. In het recent toegevoegde paragraaf 45a in het BNatSchG is wel de wens te lezen dat in geval van een besluit tot doden, de betreffende jachtgerechtigde personen daarvoor worden ingeschakeld. Maar de Naturschutzbehörde kan hiervan afwijken als deze gerechtigden het werk niet kunnen of willen uitvoeren. In dat geval heeft de Naturschutzbehörde wel een informatieplicht naar de gerechtigden om hen te informeren over de (wijze van) uitvoering van het afschot in hun gebieden.

3.6 Omgang met hybride wolven

Voor de beschermingsstatus van hybride wolven in Duitsland wordt de uitleg gevolgd van de CITES-verordening, waarin bepaald is dat "Hybride dieren waarbij één of meer exemplaren van een soort uit Bijlage A of B in de vier voorgaande generaties in een rechte lijn voorkomen, als zuivere soorten onder de regeling vallen, ook als de betreffende hybride soort niet uitdrukkelijk in de Bijlagen is vermeld". Dit hield in dat hybride wolven tot aan de vierde generatie onder de bescherming van artikel 44 (1) BNatSchG vallen.
Met de wijziging van de BNatSchG van begin 2020 waarbij par. 45a 'Umgang mit dem Wolf' aan de wet is toegevoegd, is onder (3) een regeling getroffen waarbij de Behörde van de deelstaten de taak krijgt om zorg te dragen wolf-hond hybriden uit de vrije natuur te verwijderen. Met de toevoeging van dit artikel 45a, derde lid, wordt voorzien in een wettelijke uitzondering op de verbodsbepalingen in artikel 44, eerste lid, nummers 1 en 3 voor hybride wolven tot aan de vierde generatie. De wetswijziging houdt verder niet in dat hybride wolven zonder meer gevangen of geschoten mogen of kunnen worden. Voorafgaand aan verwijdering moet een morfologische beoordeling door specialisten en/of moleculair genetische tests onomstotelijk hebben aangetoond dat het betreffende dier een hybride is en zal ook voor eventueel afschot nog steeds een apart besluit moet worden genomen door de betreffende Naturschutzbehörde.

Met de wetswijziging wordt gevolg gegeven aan de aanbeveling nr. 173 (2014) van het Verdrag van Bern.[152] Al in 2014 is de ondertekenaars van het Verdrag van Bern gevraagd te zorgen voor de - door de staat gecontroleerde - verwijdering van bewezen wolf-hond-hybriden uit wilde wolvenpopulaties.

Voor de goede orde moet wel vermeld worden dat de aanpak in Duitsland primair gericht is op het voorkomen van hybridisatie, onder meer door maatregelen gericht op het niet onaangelijnd toestaan van honden in natuurgebieden en actief verwijderen van zwervende of stropende honden.

151 Uit deze voorlopige analyse is af te leiden dat derogatie op verstoringsverbod moet worden afgewogen naar de effecten op de lokale populatie. Maar dat het doden van wolven (daarnaast) moet worden afgewogen op de effecten op de gehele wolvenpopulatie;
152 Recommendation n° 173 (2014) on hybridisation between wild grey wolves (canis lupus) and domestic dogs (canis lupus familiaris); Convention on the Conservation of European wildlife and Natural habitats, Standing Committee 34th meeting strasbourg, 2-5 december 2014.

Verder betekent deze wetswijziging niet dat alle deelstaten nu ook daadwerkelijk met afschot van hybriden aan de slag gaan. Hiervoor zullen de deelstaten in veel gevallen zelf ook de eigen wet- en regelgeving (veelal de geldende verordeningen) moeten aanpassen. Dat is nog niet in alle gevallen gebeurd.[153]

3.7 Deelstaat Brandenburg

De hierna behandelde documenten en informatie zijn afkomstig van de informatiewebsite van de Brandenburgse overheid;
https://lfu.brandenburg.de/lfu/de/aufgaben/natur/tiere-und-pflanzen/saeugetiere/woelfe-in-brandenburg/
https://mluk.brandenburg.de/mluk/de/service/rechtsvorschriften/natur/

In Brandenburg vond in 2007 in het uiterste zuidoosten een eerste territoriale vestiging van een wolvenpaar plaats. In 2009 werden in Brandenburg voor het eerst (na meer dan een eeuw afwezigheid) een eerste nest wolvenpups grootgebracht. Sindsdien is de populatie binnen deze deelstaat fors gegroeid en heeft de wolf zich verder over het land verspreid.
Voor het monitoringjaar 2019/2020 werden in Duitsland 128 wolvenroedels, 35 paren en 10 sedentaire individuen geteld. Het zwaartepunt van de verspreiding omvat de deelstaten Brandenburg (47 roedels), gevolgd door Sachsen (28 roedels) en Niedersachsen (23 roedels).

Wetgeving deelstaat

Brandenburgisches Ausführungsgesetz zum Bundesnaturschutzgesetz (Brandenburgisches Naturschutzausführungsgesetz - BbgNatSchAG) vom 21. Januar 2013

Verordening

Verordnung über die Zulassung von Ausnahmen von den Schutzvorschriften für den Wolf (Brandenburgische Wolfsverordnung - BbgWolfV) vom 26. Januar 2018.
In deze verordening is een aantal mogelijkheden opgenomen voor afwijking van de verboden zoals opgenomen in de landelijke natuurbeschermingswet, of een verdere precisiering van wat wel of niet onder de genoemde verboden valt, hoe de bescherming van de wolf is vormgegeven en het treffen van maatregelen ter voorkoming of ter bestrijding van schade aangericht door de wolf:

Afwijkend of agressief gedrag richting mensen (belang: Volksgezondheid/veiligheid)

- Verjaging (Verscheuchen) van wolven is vrijgesteld wanneer een wolf mensen of vee benadert of wanneer deze zich in bewoond gebied bevindt. Dit wordt niet beschouwd als verstoring als bedoeld in par. 44, eerste lid onder 1. Verjagen mag alleen op zodanige manier dat de wolf niet gewond kan raken. Het naar de wolven gooien van voorwerpen of dergelijke is toegestaan. Het is niet toegestaan om wolven gericht op te sporen met het oogpunt ze daarna te verjagen.
- Afschrikken (Vergrämung) van wolven met opvallend gedrag: In het belang van de volksgezondheid is het door de Naturschutzbehörde – op grond van deze verordening - aangewezen (bevoegde) personen (zie paragraaf 7 van de Verordening) toegestaan wolven met opvallend gedrag gericht te benaderen en af te schrikken. Dit kan pas als:
  - een bevoegd persoon/ Behörde heeft bevestigd dat er sprake is van opvallend gedrag.

  Alle daartoe geschikte methoden en apparaten zijn toegestaan, inclusief rubberen kogels, waarschuwings- of alarmschoten, kunstmatige lichtbronnen, spiegels of andere verlichtings- of verblindingsapparaten, evenals akoestische, elektrische of elektronische apparaten, op voorwaarde dat de wolven hierdoor niet gewond raken. Het gaat dan om verwondingen die verder gaan dan kleine huidwonden of hematomen.

153 Wissenschaftliche Dienste Deutsches Bundestag; Bundesländerspezifische Regelungen zum Wolf – Sachstand - 22. Juni 2020

Wanneer de Naturschutzbehörde dit nodig acht, mogen de in § 7 van de Verordening door hem aangewezen personen ook wolven met opvallend gedrag vangen met vallen of ze door middel van verdoving uit de natuur halen met gebruik van tele-injectie-apparatuur om deze te voorzien van een zender of anderszins te markeren en vervolgens bij hun vrijlating af te schrikken.

- Het doden van wolven met problematisch of agressief gedrag voor mensen kan door de Naturschutzbehörde worden toegestaan in het belang van de volksgezondheid. Voor de mens problematisch gedrag is aan de orde als het afschrikken van een wolf met opvallend gedrag, naar het oordeel van de Naturschutzbehörde niet mogelijk is of dit afschrikken niet het gewenste effect heeft.
  Als afschot niet mogelijk is, mogen deze wolven worden gevangen of verdoofd met een verdovingsgeweer of andere tele-injectie-apparaten en uit de natuur worden gehaald. Het doden vindt dan plaats door een dierenarts of een andere bevoegd persoon.

In het belang van de menselijke gezondheid mogen wolven die *agressief* zijn ten aanzien van mensen worden afgeschoten door personen die daartoe bevoegd zijn op grond van §7, zelfs zonder voorafgaande pogingen tot afschrikken.

Aanvallen op landbouwhuisdieren (belang: belangrijke schade aan vee)
Om de dreiging van belangrijke landbouwschade af te wenden, is het volgens par. 7 bevoegde personen toegestaan wolven te benaderen en te doden met een daartoe geschikt vuurwapen. Dit is toegestaan na specifieke aanwijzing en opdracht van de Naturschutzbehörde[154]. Indien dit niet mogelijk blijkt is het ook toegestaan de wolf weg te vangen of te verdoven en vervolgens uit de natuur weg te halen. Het doden in het laatste geval gebeurt ook dan door een dierenarts, eveneens op aanwijzing van de Behörde.
De voorgaande maatregel is alleen toegestaan als een of meer wolven herhaaldelijk vee hebben aangevallen die beschermd waren volgens de in de bijlage bij de Verordening beschreven "Redelijke maatregelen ter bescherming van grazende dierenpopulaties tegen aanvallen van wolven", en vee hebben gedood of verwond.
Indien aanvallen op overeenkomstig lid 2 beschermd vee niet op een andere manier kunnen worden beëindigd, is het toegestaan de gehele roedel te verwijderen of te doden.

Overige inhoudelijke paragrafen
§ 5 en 6 zien onder meer op de wijze waarop wolf-hond hybriden uit de natuur moeten worden verwijderd en wie de opdracht kan krijgen om dit uit te voeren.
§ 7 regelt de wijze van aanstelling van personen, bevoegd tot het nemen van maatregelen conform de §§ 2 tot en met 5 en de voorwaarden waaraan deze personen dienen te voldoen.
§ 8 regelt een aantal voorwaarden omtrent informatieplicht vanuit de Naturschutzbehörde richting andere (lokale) overheden en/of betrokken belanghebbenden. Ook regelt deze paragraaf dat de Naturschutzbehörde in geval van ingrepen verantwoordelijk blijft om ervoor te zorgen dat er geen verslechtering van de staat van instandhouding optreedt.
§ 9 voorziet in het doden van ernstig gewonde wolven door dierenartsen, politie of jachtaktehouders, inclusief zogenaamde nood-doding van wolven waarvoor uitstel in het belang van dierenwelzijn (zwaargewonde dieren) niet acceptabel wordt geacht.
§10 bepaalt dat gedode wolven dienen te worden afgestaan aan de Naturschutzbehörde ten behoeve van onderzoek.

154 "Daartoe zijn alleen geschikte personen gerechtigd die door de Behörde zijn aangewezen om de respectieve maatregelen uit te voeren, nadat is nagegaan of in het individuele geval aan de vereisten van deze verordening is voldaan. Samen met de opdracht zal de gespecialiseerde instantie de precieze tijds- en plaatselijke omstandigheden voor de uitvoering van de maatregelen specificeren".

Wolfsmanagementplan Brandenburg 2019
Voor deze rechtsvergelijking wordt enkel het onderdeel 'actief beheer' kort toegelicht; Voor de overige onderdelen kan worden verwezen naar de inhoud van het plan zelf. De beschrijvingen variëren van algemeen (wensen en doelen) tot soms meer concreet en met een hogere mate van detaillering rond de te maken van afwegingen en keuzes. In het algemeen richt het plan zich niet op het beheer van de wolvenpopulaties zelf (dus een soortmanagementplan, gericht op actief of passief beheer van de betreffende diersoort), maar is het een plan om mens-wolf conflicten te verzachten en de daarvoor beschikbare maatregelen. Dit laatste varieert van aan de ene kant van het spectrum maatregelen die houders van dieren moeten nemen om hun bezit te beschermen tot het andere deel van het spectrum middels het in het uiterste geval doden van wolven die problemen blijven veroorzaken. Voor dit laatste; zie verder de Brandenburgse Wolfsverordening.

Actief beheer[155]
In het plan richt de deelstaat Brandenburg zich met betrekking tot het onderdeel actief beheer tot de federale regering om samen met buurlanden "*te komen tot een nationaal beheerplan dat rechts zekere actiemogelijkheden biedt, vanaf het moment dat er voor de wolf een gunstige staat van instandhouding is bereikt*". Een nog steeds toenemend aantal wolven en verdere verspreiding zal leiden tot meer conflictsituaties. Ook dan moet het mogelijk zijn om op juridisch passende en rechtszekere manier te reageren.

3.8 Deelstaat Niedersachsen
De hierna behandelde documenten en informatie zijn afkomstig van de informatiewebsite van de overheid Niedersachsen;
https://www.nlwkn.niedersachsen.de/wolfsburo/der_wolf_in_niedersachsen_wolfsportal/der-wolf-in-niedersachsen-162117.html
https://www.nlwkn.niedersachsen.de/wolfsburo/das-wolfsbuero-im-nlwkn-134954.html
https://www.wolfsmonitoring.com/

Voor het monitoringjaar 2019/2020 werden in Duitsland 128 wolvenroedels, 35 paren en 10 sedentaire individuen geteld. Het zwaartepunt van de verspreiding omvat de deelstaten Brandenburg (47 roedels), gevolgd door Sachsen (28 roedels) en Niedersachsen (23 roedels).

Op de website van de deelstaat Niedersachsen (der wolf in Niedersachsen) zijn kort een aantal beleidsuitgangspunten opgenomen. Uitgangspunt blijft de strikte bescherming van de wolf, maar ingrepen kunnen nodig zijn ter bescherming van mensen, vee en andere binnen rasters gehouden dieren. Het wolvenbeheer in Nedersaksen streeft naar het vermijden van mogelijke conflicten in het samenleven van mensen en om wolven te vermijden of te voorkomen. Bij het afwegen van beslissingen moeten de geldende internationale en nationale wettelijke voorschriften in acht worden genomen. Om bij wolvenbeheer tot goed onderbouwde besluitvorming te komen, zal een uitgebreide beoordeling van de specifieke situatie, en het gedrag van het betreffende dier door middel van een doelgerichte observatie en monitoring nodig zijn.

Wetgeving deelstaat
Niedersächsischen Ausführungsgesetzes zum Bundesnaturschutzgesetz vom 19. Februar 2010.

155 Onder actief beheer wordt hier verstaan 'een verbeterde en vereenvoudigde aanpak van wolven in geval de Gunstige Staat van Instandhouding is of wordt bereikt'.

Verordening
Niedersächsische Wolfsverordnung (NWolfVO) Vom 20. November 2020.[156]
In deze verordening wordt een aantal mogelijkheden gegeven voor afwijking van de verboden zoals opgenomen in de BNatSchG, of een verdere precisiering van wat wel of niet onder de genoemde verboden valt inzake de bescherming van de wolf en het treffen van maatregelen ter voorkoming of ter bestrijding van schade aangericht door de wolf.

Zie ook onder "Brandenburg" en de daar vastgestelde wolfsverordening. De Verordening van Niedersachsen is van een latere datum (2020) en bevat wellicht daarom nog meer details en toelichting op de behandelde onderwerpen dan de - oudere - Brandenburgse Verordening.
Min of meer gelijk aan de Brandenburgse Wolfsverordening geeft ook de Niedersachsische verordening een vrijstelling om wolven, op het moment dat deze mensen of vee benaderen, te mogen verjagen op zodanige wijze dat hierdoor de wolf niet kan worden verwond.

Op aanwijzing van de bevoegde Naturschutzbehörde mogen aangewezen personen wolven afschrikken (Vergrämen) met een breed scala aan middelen, waaronder gebruik van rubberen kogels etc. Dit is alleen toegestaan als het gaat om wolven met opvallend gedrag die mensen tot op 30 meter benaderen of die zich binnen de bebouwde kom bevinden, en wanneer – in geval van aanvallen op vee én/of gehouden andere dieren in een omheind gebied (gehege) – dit vee of dieren aantoonbaar voldoende beschermd is/zijn (eisen in bijlage bij de Verordening). De aanpak bij 'vergrämen' is om de betreffende wolf eerst te vangen en te zenderen en zo te volgen hoe de werking is van het afschrikken.

In het belang van veiligheid/volksgezondheid, maar ook enkele gronden van groot openbaar belang, mogen – eveneens weer op aanwijzing van de Naturschutzbehörde – en wanneer de vorige stap (Vergrämung) geen of onvoldoende effect heeft – wolven die daadwerkelijk een bedreiging vormen worden gedood door bepaalde aangewezen personen. Deze categorie bestaat uit jachtaktehouders (zo mogelijk de jachtaktehouders met jachtrechten in het betreffende gebied) of – wanneer de dieren worden gevangen of verdoofd of ge-euthanaseerd – aangewezen dierenartsen.

Voor alle bovenstaande maatregelen is het aan de bevoegde Oberste Naturschutzbehörde om bij aanwijzingen altijd een afweging te maken of deze maatregel nadelige gevolgen kan hebben voor het bereiken van de gunstige staat van instandhouding van de wolf.

De verordening regelt ook op welke wijze aangereden en ernstig gewonde wolven – uit welzijnsoogpunt – mogen worden gedood. Dit is afhankelijk van de situatie, en de verantwoordelijkheid ligt meestal bij een dierenarts. Maar in bijzondere gevallen (nooddoding) is het ook de jachtaktehouder toegestaan om een inschatting te maken of een aangereden wolf op eigen kracht niet meer kan herstellen en vervolgens het dier uit zijn lijden te verlossen.

Verder regelt de verordening de meldingsplichten en onder welke voorwaarden wolven mogen worden gezenderd. De verordening bevat ook een regeling die het verhinderen van de uitvoering van maatregelen op grond van deze verordening strafbaar stelt.

Zie voor wat betreft de verordening ook de vermelding op pagina 54 omtrent het door de Europese Commissie in gang gezette EU Pilot-procedure naar de recente wijziging van het BNatSchG en de op grond hiervan aangepaste deelstaatverordeningen. Een door Niedersachsen verleende toestemming voor het doden van meerdere wolven uit een roedel ligt mede ten grondslag aan dit EU-onderzoek naar mogelijk niet in overeenstemming zijn tussen de regels in Duitsland en die van de Hrl.[157].

156 https://www.umwelt.niedersachsen.de/startseite/themen_im_fokus/der_wolf_in_niedersachsen/niedersaechsische-wolfsverordnung-195016.html
157 https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-9-2021-002333_EN.html

Wolvenplan: Der Wolf in Niedersachsen, Grundsätze und Maßnahmen im Umgang mit dem Wolf 2010

Al in 2010 heeft de Staat Niedersachsen een plan gepresenteerd over te nemen maatregelen rond de omgang met de wolf. In 2017 is er een vervolg op dit plan geschreven. 'Der Wolf in Niedersachsen. Grundsätze und massnahmen im Umgang mit dem Wolf'[158] ook wel 'Wolfskonzept Niedersachsen' genoemd.

In de hierboven beoordeelde websites komt echter geen directe verwijzing meer voor naar dit plan. Ook de Verordening uit 2020 meldt niet dat er een relatie ligt met het plan. Vermoedelijk is dit plan inmiddels niet meer actueel. Dit plan is ten tijde van het schrijven van deze rechtsvergelijking ook niet meer op de website van het Ministerie van Umwelt, Energie, Bauen und Klimaschutz[159] terug te vinden. Mede hierom wordt dit plan in deze rechtsvergelijking ook niet nader besproken.

3.9 Deelstaat Nordrhein-Westfalen

De hierna behandelde documenten en informatie zijn afkomstig van de informatiewebsite van de overheid Nordrhein-Westfalen;
https://wolf.nrw/wolf/de/aktuelles

Op de website van de deelstaat wordt aangegeven dat de deelstaatregering zich intensief voorbereidt op de vestiging van de wolf in Nordrhein-Westfalen. Waarnemingen beperkten zich tot individuele wolven. In 2020 wordt voor het eerst melding gedaan van een zeker geval van voortplanting van een roedel in Schermbeck. Deze zelfde roedel heeft ook in 2021 welpen gekregen. Er is bij de Landesumweltamt (LANUV NRW) een werkgroep "Wolf in NRW" opgericht. Deze werkgroep richt zich op het zo vroeg mogelijk signaleren en mitigeren van wolf-mens conflicten. Voor het reguleren van compensatiebetalingen en de bevordering van preventieve maatregelen door veehouders is een "Förderrichtlinien Wolf" afgekondigd.

Wetgeving deelstaat

Gesetz zum Schutz der Natur in Nordrhein-Westfalen (Landesnaturschutzgesetz – LNatSchG NRW)[160]

Verordening

Nordrhein-Westfalen heeft (nog) geen aparte wolvenverordening vastgesteld.

Förderrichtlinie-Aanwijzing Wolfsgebiete

Förderrichtlinien Wolf vom 03. Februar 2017 (geändert am 06.03.2019 und am 17.03.2020).[161]
Het doel van deze 'tegemoetkomings-richtlijn' is om schade door de wolf te voorkomen of te verminderen, respectievelijk te mitigeren en zo de acceptatie van de herkolonisatie van Nordrhein-Westfalen door de wolf te vergroten.

Onderdeel van deze richtlijn (par. 3.4.1), is het aanwijzen van zogenaamde 'wolfsgebiete'. Een wolfsgebiet wordt aangewezen wanneer er sprake is van een permanente vestiging van enkele territoriale wolven, paren of een wolvenroedel. Het gaat dan om een signalering van wolven die over een periode van zes maanden meerdere keren in het betreffende gebied zijn gedetecteerd. De vaststelling gebeurt door de LANUV op basis van de bestuurlijke grenzen van de wijken en stadsdelen. De kaart met de huidige afbakening wordt gepubliceerd op de LANUV-website.

158 https://www.umwelt.niedersachsen.de/startseite/themen_im_fokus/der_wolf_in_niedersachsen/fortschreibung-des-niedersaechsischen-wolfskonzepts-159330.html
159 https://www.umwelt.niedersachsen.de/startseite/themen_im_fokus/der_wolf_in_niedersachsen/fortschreibung-des-niedersaechsischen-wolfskonzepts-159330.html
160 https://recht.nrw.de/lmi/owa/br_text_anzeigen?v_id=1120050120105539311
161 Dergelijke besluiten zijn er ook in Brandenburg en Niedersachsen. Deze zijn eerder niet vermeld daar vergoedingenregelingen niet vallen onder deze rechtsvergelijking. Voor NRW wordt deze wel vermeld, maar vooral om de achtergrond te verduidelijken van de in NRW aangewezen Wolfsgebiete.

Op de betreffende website, https://wolf.nrw/wolf/de/management/foerderung (opgeroepen 20 augustus 2021) worden de volgende wolfsgebiete bekend gemaakt:
Wofsgebiet Schermbeck
Wolfsgebiet Senne-Eggegebirge
Wolfsgebiet Eifel-Hohes Venn
Wolfsgebiet Oberibergisches Land
En een apart benoemde Pufferzone (bufferzone) Stegskopf

De Richtlijn, en dus ook de aanwijzing van de betreffende wolfsgebiete, is bedoeld om onderscheid te maken tussen rechten op vergoedingen of ondersteuning van veehouders en houders van dieren binnen rasters (gehege) in gebieden waar een vestiging van wolven is vastgesteld en de daarbuiten gelegen gebieden waar enkel een zwervende wolf voorkomt. Zo kunnen houders van schapen en geiten en exploitanten van wildgehegen binnen een officieel gedefinieerd wolvengebied, een bufferzone of een vermoedelijk wolvengebied, financiering krijgen voor de aanschaf van elektrische omheiningen en de wolfbestendige optimalisatie van bestaande hekken en accessoires om hun kuddes te beschermen tegen aanvallen.

Wolvenplan: Wolfsmanagementplan für NRW

Wolfsmanagementplan für NRW; Handlungsleitfaden für das Auftauchen einzelner Wölfe Landesamt für Natur, Umwelt und Verbraucherschutz Nordrhein-Westfalen – Recklinghausen 2016

Dit wolvenplan is geen beschermings- of beheerplan gericht op de wolf. Zoals al uit de titel van het plan blijkt richt dit wolvenplan zich enkel op situaties waar nog geen sprake is van een vestiging. De eerste vijf hoofdstukken zijn vooral beschrijvingen van de algemene status van de wolf en de wettelijke en organisatiestructuur die rondom de bescherming van de wolf in het algemeen speelt. Ook hoofdstuk 6 (monitoring) gaat niet veel verder dan een algemene beschrijving van procedurele elementen, inhoudelijk wordt op het doel van monitoring niet ingegaan. Hetzelfde geldt voor een drietal beschreven uitzonderingsgevallen (uitbraak van een (in een gehege) gehouden wolf, aantreffen van een gewonde wolf en het aantreffen van een Wolf-/Hond hybride). Helaas staat ook hier niet
welke inhoudelijke acties genomen zullen worden. Het plan volstaat met een algemene beschrijving en de eindconclusie dat bij het optreden van de gebeurtenis het LANUV de verdere uitvoering over zal nemen.
Hoofdstuk 7. 'Wölfe mit auffälligem Verhalten' geeft een beschrijving welk gedrag van een wolf als opvallend moet worden beschouwd. Verder dan een schema waarin is aangegeven in welke situatie een bepaald gedrag al dan niet zou moeten leiden tot een vervolgactie in de vorm van negatief konditioneren, uiterste geval 'wegnemen' etc, komt het plan niet.
Hoofdstuk 8 gaat in op het recht op schadevergoeding door personen die schade leiden door de wolf, en met name dierhouders. Ook hier gaat het plan niet verder dan een algemene beschrijving (zie verder onder kopje 'Förderrichtlinie'). Hoofdstuk 9 bevat gelijksoortige algemene beschrijvingen over preventiemaatregelen en waar schapenhouders bijvoorbeeld schapen beveiligingssets kunnen inlenen. Hoofdstuk 10 beschrijft de wijze waarop de deelstaat openbaarheid van informatie nastreeft.

4. België-Vlaanderen

4.1 Beschrijving Europeesrechtelijke juridische status van de wolf binnen Vlaanderen

Recht Vlaams Gewest

De wolf is voor België-Vlaanderen een soort van Bijlage II en Bijlage IV Hrl. Het beschermingsregime vanuit de Hrl is overgenomen in nationale wetgeving (zie verder 2).

Vlaanderen heeft met de aanwezigheid van wolven te maken sinds begin 2018, toen een wolvin (Naya) afkomstig uit Mecklenburg-Vorpommern via de Duits-Nederlandse grens Nederland doorkruiste en de grens tussen het Nederlandse en het Belgische Limburg overstak. Sindsdien beperkt de aanwezigheid van de wolf in Vlaanderen zich tot de waarneming van enkele zwervende dieren en een tweetal geregistreerde paarvormingen. In het voorjaar van 2020 is er sprake van een bevestigde voortplanting van wolven in Vlaanderen. Voor meer informatie over waarnemingen van wolven in Vlaanderen wordt verwezen naar Jansman et al 2021.[162]

Het voorkomen van de wolf in Vlaanderen blijft vooralsnog beperkt tot de meest Oostelijk gelegen gebiedsdelen, zie de onderstaande kaartbeelden ().

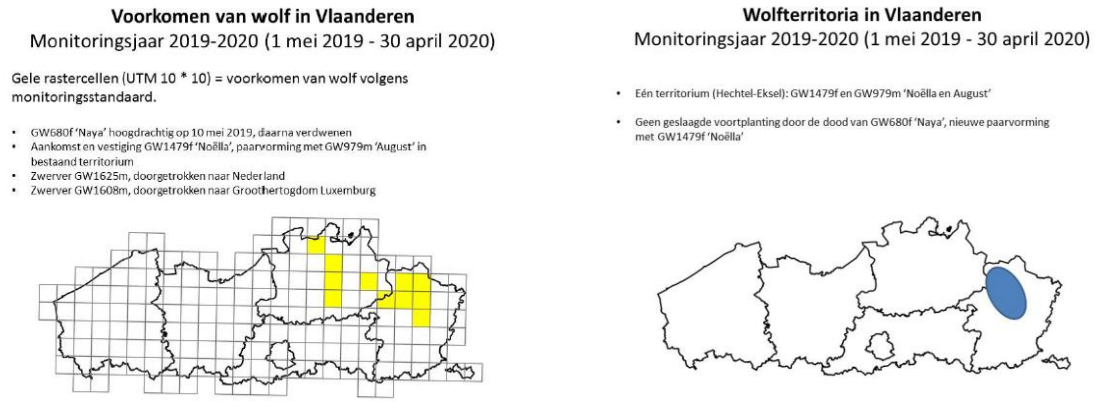

FIGUUR 3 VOORKOMEN WOLF VLAANDEREN/WOLFTERRITORIA | BRON: DOWNLOADS KAARTEN PDF VOORKOMEN WOLF EN WOLFTERRITORIA AGENTSCHAP NATUUR & BOS

4.2 Implementatie van Europees recht in nationale wet- of regelgeving

De Hrl vereist omzetting van het beschermingsregime in het nationale recht van de lidstaten. De voorwaarden uit de Hrl inzake het treffen van beschermingsmaatregelen van de wolf als strikt beschermde soort zijn voor Vlaanderen omgezet in nationaal recht via het 'Decreet betreffende het natuurbehoud en het natuurlijk milieu'[163] (hierna 'het Natuurdecreet'). Op grond van dit decreet is de Vlaamse regering bevoegd om maatregelen te nemen ter bescherming van (o.a.) populaties van soorten of ondersoorten van organismen in stand te houden, te herstellen of te ontwikkelen en maatregelen te nemen ten behoeve van de instandhouding van populaties van soorten of ondersoorten van organismen. De Vlaamse regering stelt daarbij nadere regels vast inzake de maatregelen en de procedure.

Voor bescherming van soorten op basis van het Natuurdecreet is het "besluit van de Vlaamse Regering van 15 mei 2009 met betrekking tot soortenbescherming en soortenbeheer" (hierna: Het Soortenbesluit) van toepassing. In het Soortenbesluit wordt bepaald welke soorten dieren en planten beschermd zijn in het Vlaamse Gewest (art. 9), en welke wettelijke gevolgen verbonden zijn aan die beschermde status (art. 10-18). In de eerste plaats wordt een reeks handelingen vermeld die verboden zijn ten aanzien van beschermde soorten. Bij wijziging van 7 juni 2016 van het

162 H.A.H Jansman et al, De terugkeer van de wolf in Nederland; Een 'factfinding study'. Wageningen, Wageningen Environmental Research, 2021.

163 https://codex.vlaanderen.be/Portals/Codex/documenten/1005915.html

Soortenbesluit[3] is de bescherming van de wolf formeel vastgelegd als beschermde soort op grond van art. 9 van dit besluit[164].
Voor de wolf gelden de in art. 10 opgenomen verbodsbepalingen. Hierin zijn de verbodsbepalingen opgenomen ten aanzien van specimens van beschermde diersoorten:

1. het verbod op opzettelijk doden;
2. het verbod op opzettelijk vangen;
3. het verbod op opzettelijk en betekenisvol verstoren, in het bijzonder tijdens de perioden van de voortplanting, de afhankelijkheid van de jongen, de overwintering en tijdens de trek.

Art. 14 van het Soortenbesluit bevat verbodsbepalingen gericht op de bescherming van voortplantingsplaatsen of rustplaatsen. Het verbod op het vernielen, beschadigen of wegnemen van voorplantingsplaatsen of rustplaatsen geldt voor een beschermde soort als de wolf zowel voor opzettelijk als *onopzettelijk* handelen dat leidt tot genoemde aantasting van voortplantings- of rustplaatsen.
Het Natuurdecreet[5] voorziet dat schade die wordt veroorzaakt door diersoorten die beschermd zijn, onder bepaalde voorwaarden door de Vlaamse overheid kan worden vergoed. De betreffende procedures worden verder geregeld door het Soortenschadebesluit. Voor de schade die door wolven wordt aangericht, kan de getroffene een beroep doen op de daarvoor voorziene vergoedingsregeling.[165]

Delegatie

Wie/welke instantie is bevoegd voor besluitvorming c.q. verantwoording in relatie tot 'actieve' of 'passieve' soortbeschermingsmaatregelen, zoals deze voortvloeien uit de Habitatrichtlijn.

De bevoegdheid tot het nemen van beslissingen tot afwijking van de wettelijke verboden toegekend aan het Agentschap Natuur & Bos. Dit agentschap is ook de partij die initiatieven neemt voor het opstellen van soortenbeschermingsprogramma's. Echter deze worden door de Minister vastgesteld.

Actieve soortbescherming;
Het Soortenbesluit van 15 mei 2009 bevat in art. 24-27 de wettelijke basis voor het nemen van maatregelen inzake soortenbehoud. In het Soortenbesluit (art. 26) wordt de mogelijkheid geschapen om voor bepaalde soorten een soortenbeschermingsprogramma op te stellen. Een dergelijk programma wordt opgesteld door of in opdracht van het agentschap Natuur & Bos. In art. 26 wordt beschreven waaraan een dergelijk programma minimaal dient te voldoen. De bevoegde minister stelt een dergelijk soortenbeschermingsprogramma vast, daarbij rekening houdend met de vereisten op economisch, sociaal en cultureel gebied, en met relevante regionale en lokale bijzonderheden.
Als het soortenbeschermingsprogramma afwijkingen bevat van de verbodsbepalingen vermeld in afdeling 2, onderafdeling 1 tot en met 4, moet de beslissing over het programma de elementen bevatten, vermeld in art. 22.
Er is op dit moment voor de wolf (nog) geen soortenbeschermingsprogramma vastgesteld. In een brief van de MINA-raad aan de Minister van 15 mei 2020[166] wordt wel gesuggereerd of de opmaak van een dergelijk programma niet een meer aangewezen instrument zou zijn dan het wolvenplan, wat in feite geen juridische status heeft.

Passieve soortbescherming is in het soortenbesluit geregeld in art. 19. Daarbij is het Agentschap Natuur & Bos benoemd als partij die op basis van een aanvraag, specifieke handelingen kan toestaan die afwijken van de verbodsbepalingen.

164 Bijlage I bij het Soortenbesluit bevat de lijst van soorten waarop de beschermingsbepalingen van toepassing zijn. De soorten van bijlage IV van de Habitatrichtlijn die voorkomen -of kunnen voorkomen- in Vlaanderen, zijn in bijlage I bij het Soortenbesluit opgenomen (als categorie 3).
165 https://www.natuurenbos.be/beleid-wetgeving/natuurgebruik/jacht/wat-bij-schade/schadevergoeding
166 https://emis.vito.be/sites/emis/files/articles/91/2020/20-005%20briefadvies%20inzake%20wolf.pdf

4.3 Juridisch kader maatregelen voor behoud of herstel gunstige staat van instandhouding

Het juridisch kader voor het treffen van maatregelen om de wolf in een gunstige staat van instandhouding te brengen of te houden is reeds beschreven onder punt 1 en 2, waarbij de Vlaamse regering bevoegd is om op grond van het Natuurdecreet maatregelen te treffen om populaties van soorten of ondersoorten van organismen in stand te houden, te herstellen of te ontwikkelen en maatregelen te nemen ten behoeve van de instandhouding van populaties van soorten ev. Op basis van het Soortenbesluit kan de Vlaamse regering overgaan tot het opstellen en vaststellen van een soortenbeschermingsplan voor de wolf.

Vast staat dat de wolf in België en/of Vlaanderen zich niet in een gunstige staat van instandhouding bevindt. Bij de laatste rapportage aan de EU in 2019 gold dat voor drie soorten (Wolf, Lynx en Tweekleurige vleermuis) geen beoordeling kon worden verricht omdat ze pas recent werden waargenomen in Vlaanderen en er nog niet voldoende kennis over aanwezig was om een beoordeling te verrichten voor elk van de criteria (de staat van instandhouding van de soorten wordt bepaald door de actuele toestand en trend van het verspreidingsareaal (range), de populatie, het leefgebied van de soort en de toekomstperspectief).[167]

Specifiek: Wat is de rol van Natura 2000 netwerk hierin en zijn voor de wolf specifieke gebieden zijn aangewezen, zodat voor deze gebieden een instandhoudingsdoelstelling geldt.

Tot op heden zijn in Vlaanderen nog geen Natura 2000-gebieden aangewezen voor de wolf of instandhoudingsdoelen geformuleerd.

Het Wolvenplan Vlaanderen 2018[168] geeft in par. 7.3 (Gebiedsbescherming[169]) inzicht welke gedachtenlijn in Vlaanderen gevolgd wordt;

"Aangezien de wolf (naast op Bijlage IV) ook staat opgelijst op Bijlage II van de Habitatrichtlijn, moeten bij een terugkeer niet alleen individuele wolven worden beschermd, maar tevens hun leefomgeving. Dergelijke bescherming verloopt via de aanduiding van speciale beschermingszones, die samen het Natura 2000-netwerk vormen. In de Vlaamse wetgeving zijn concrete criteria voor de afbakening van een speciale beschermingszone opgenomen in het Natuurdecreet. De afbakening gebeurt op voorstel van het INBO, waarbij dient aangetoond dat aan deze criteria beantwoord wordt. Indien dat het geval is, dienen ook instandhoudingsdoelen voor de soort vastgesteld. Dergelijke instandhoudingsdoelen kunnen ook worden vastgelegd voor bestaande speciale beschermingszones. Een cruciale vraag hierbij is evenwel vanaf wanneer vestiging moet leiden tot de aanduiding van speciale beschermingszones. Op basis van de criteria van de Habitatrichtlijn is het niet nodig om over te gaan tot de aanwijzing van nieuwe, speciale beschermingszones wegens de loutere aanwezigheid van enkele jonge, zwervende wolven.
Daartegenover staat dat het gebiedsbeschermingsrecht duidelijk geldend is, indien zich een of meerdere wolvenroedels effectief zouden vestigen (Schoukens & Dubrulle 2017). Naar de analyse van laatstgenoemde auteurs zou een gebiedsaanwijzing (of opname in de instandhoudingsdoelen van bestaande gebieden) ten laatste moeten gerealiseerd worden vanaf de eerste natuurlijke voortplanting van de wolf of de vestiging van een territoriaal paar".

Specifiek: Indien aan de orde in België-Vlaanderen; worden ook buiten Natura 2000-gebieden actieve maatregelen genomen voor behoud of herstel van de soort in een gunstige staat van instandhouding.

Voor zover kan worden nagegaan worden in Vlaanderen nog geen specifieke actieve soortbeschermingsmaatregelen voor de wolf getroffen. Wel is in 2020 door de Minister (Agentschap

167 De Knijf G. et al. (2019). Staat van instandhouding (status en trends) van de soorten van de Habitatrichtlijn. Algemene resultaten - rapportageperiode 2013-2018. Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 2019 (6). Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, Brussel. DOI: doi.org/10.21436/inbor.15968946
168 https://www.vlaanderen.be/publicaties/wolvenplan-vlaanderen
169 Everaert J., Gorissen D., Van Den Berge K., Gouwy J., Mergeay J., Geeraerts C., Van Herzele A., Vanwanseele M.-L., D'hondt B. & Driesen K. (2018). Wolvenplan Vlaanderen. Versie 7 augustus 2018. Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 2018 (70). Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, Brussel. doi.org/10.21436/inbor.15109973

Natuur & Bos) een tijdelijk jachtverbod ingesteld[170], naast enkele andere maatregelen ter voorkoming van verstoring in het kerngebied van het wolventerritorium gelegen in de militaire domeinen van Leopoldsburg en Oudsbergen-Helchteren en domeinbos Pijnven. Dit jachtverbod lag in een gebied van enkele 100 hectaren rondom de locatie waar het eerste wolvennest in Vlaanderen werd vastgesteld om verstoring van het nest te voorkomen. Het jachtverbod is weer opgeheven zodra de welpen voldoende groot waren en de voortplantingsplaats hebben verlaten.

4.4 Juridisch kader toetsing artikel 16 Habitatrichtlijn

Hiervoor is reeds beschreven dat het juridisch kader met betrekking tot art. 16 Hr in het Natuurdecreet is overgenomen.

In Hoofdstuk VII bijzondere bepalingen (art. 56) is aangegeven dat de Vlaamse regering of haar gemachtigde (Agentschap Natuur & Bos) kan afwijken van de verbodsbepalingen van het decreet of zijn uitvoeringsbepalingen:
1° ten behoeve van het wetenschappelijk onderzoek verricht door wetenschappelijke instellingen en universiteiten;
2° ten behoeve van het natuurbeheer, de natuureducatie in het belang van de bescherming van de natuur en van de instandhouding van de habitats;
3° ten behoeve van de volksgezondheid of de openbare veiligheid;
4° ter voorkoming van belangrijke schade aan cultuurgewassen, vee en huisdieren, bossen en visserij;
5° ten behoeve van het onderwijs en repopulatie.

Wanneer wordt afgeweken van een bepaling voortvloeiend uit een internationaal verdrag, overeenkomst of akte, bedoeld in art. 7, moet bovendien voldaan worden aan de door dat verdrag, die overeenkomst of akte opgelegde voorwaarden.
<…> Onverminderd de bepalingen van het tweede, derde en vierde lid, mogen de afwijkingen bedoeld in het eerste lid uitsluitend worden toegestaan wanneer er geen bevredigende alternatieven bestaan en voor zover zij soorten van bijlage III van dit decreet betreffen, zij geen afbreuk doen aan het streven de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan. Het Agentschap voor Natuur en Bos meldt deze afwijking en de motivering ervan aan de Europese Commissie.

De uitwerking van het bepaalde in het Natuurdecreet is terug te vinden in art. 20 van het Soortenbesluit:
§ 1. Met betrekking tot de beschermde soorten kunnen er specifieke afwijkingen verleend worden van de bepalingen in onderafdeling 1 tot en met 4 om een of meer van de volgende redenen:
1° in het belang van de volksgezondheid of de openbare veiligheid;
2° in het kader van dwingende redenen van groot openbaar belang, met inbegrip van redenen van sociale en economische aard, en voor het milieu gunstige effecten;
3° in het belang van de veiligheid van het luchtverkeer;
4° ter voorkoming van belangrijke schade aan gewassen, vee, bossen, visserij of wateren of aan andere goederen in eigendom of gebruik;
5° ter bescherming van de wilde fauna of flora, of ter instandhouding van de natuurlijke habitats;
6° voor doeleinden in verband met onderzoek of onderwijs, repopulatie of herintroductie, alsook voor de daartoe benodigde kweek;
7° om het onder strikt gecontroleerde omstandigheden mogelijk te maken op selectieve wijze en binnen bepaalde grenzen een beperkt en vastgesteld aantal van bepaalde specimens te vangen, te plukken of in bezit te hebben.
<..>
§ 4. Afwijkingen op grond van dit artikel kunnen alleen maar toegestaan worden als de volgende voorwaarden zijn vervuld:
1° er mag geen andere bevredigende oplossing bestaan;

170 https://www.natuurenbos.be/pers-nieuws/nieuws/jachtverbod-wolvengebied-verlengd-tot-na-de-zomer

2° de afwijking mag geen afbreuk doen aan het streefdoel om de populaties van de soort in kwestie in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan, op lokaal niveau of op Vlaams niveau.

Voor zover bekend zijn er door het Agentschap Natuur & Bos tot op heden geen ontheffingen verleend voor het (on)opzettelijk verstoren of het vangen of doden van wolven.

4.5 In welke gevallen wordt gekozen voor ingrijpen door middel van doden;
In Vlaanderen is op dit moment nog geen sprake van besluitvorming gericht op het doden van wolven. Wel is zeer recent een wolvenprotocol[171] opgesteld en goedgekeurd[172]. Op basis van voorliggend protocol[173,174] kan er in bepaalde situaties toestemming verleend worden voor specifieke handelingen die afwijken van de verbodsbepalingen van art. 19 van het Soortenbesluit. De procedures en verantwoordelijkheden zullen worden vastgelegd in een Ministerieel Besluit, zodat er onmiddellijk actie ondernomen kan worden in geval van probleemsituaties.

Wie is bevoegd deze keuze te maken
Uit het Wolvenprotocol: "*Via Ministerieel Besluit wordt bepaald wie de verantwoordelijkheid heeft om een toelating tot afwijking goed te keuren.[175] Het doden van een wolf zal slechts in zeer uitzonderlijke gevallen toegelaten worden en moet steeds gepaard gaan met de nodige ontheffingen. Nadat geen enkele preventieve of werende maatregel nog succes kent om het probleemgedrag van de wolf te veranderen of te wijzigen kan Natuur en Bos samen met INBO besluiten om de wolf te doden".*

Indien aan de orde en er wordt besloten tot doden: wie voert de handeling uit (organisatie/personen).
Uit het Wolvenprotocol: "*Het doden van de wolf kan enkel uitgevoerd worden door aangestelden van Natuur en Bos door middel van afschot of euthanasie door een dierenarts na het vangen van het dier".*

4.6 Wolvenplan Vlaanderen
Vlaanderen beschikt sinds 2018 over een wolvenplan[176]. Dit wolvenplan heeft tot doel om voorbereid te zijn op de gevolgen van de nieuwe aanwezigheid van de wolf in Vlaanderen en de confrontaties die kunnen optreden in de vorm van (onder meer) schade. Via het wolvenplan wordt beoogd het samenleven met de wolf maximaal organiseren en mogelijk te maken. Het plan bestaat uit een deel met algemene beschrijvingen van de wolf, ecologie en verspreiding van de wolf, met duiding van het juridisch kader en wetgeving, en maatschappelijke analyse. Het tweede 'actie'gerichte deel (hoofdstukken 9-14) bevat voorstellen rond communicatie, vaststelling en beoordeling van mogelijke waarnemingen en schadegevallen, schadepreventie en -vergoeding, noodzakelijk wetenschappelijk onderzoek, alsook bescherming en instandhouding. Het plan is niet te beschouwen als een managementplan voor de wolf als soort, maar – evenals de plannen in Nederland en andere beoordeelde landen, eerder een plan gericht op het voorkomen of oplossen van mens-wolf conflicten, zonder ook hier heel concreet te worden.

Het plan heeft ook geen juridische status. Voor deze rechtsvergelijking wordt dan ook volstaan met deze vermelding en een verwijzing naar het al eerder aangehaalde briefadvies van de MINAraad van 15 mei 2020,[177] waarin de raad constateert dat het wolvenplan geen duidelijke juridische status heeft en daarbij de minister vraagt om na te gaan of de opmaak van een soortenbeschermingsprogramma voor wolf, in de zin van art. 24 e.v. van het Soortenbesluit, niet een meer aangewezen instrument zou kunnen zijn.

171 Interventieprotocol-probleemsituaties-Wolf Vlaanderen 2021
172 https://www.natuurenbos.be/pers-nieuws/nieuws/demir-keurt-wolvenprotocol-goed
173 https://www.natuurenbos.be/sites/default/files/inserted-files/interventieprotocol-probleemsituaties-wolf.pdf
174 https://www.natuurenbos.be/sites/default/files/inserted-files/bijlage1-interventieprotocol-probleemsituaties-wolf.pdf
175 Interventieprotocol-probleemsituaties-Wolf Vlaanderen 2021
176 Everaert J., Gorissen D., Van Den Berge K., Gouwy J., Mergeay J., Geeraerts C., Van Herzele A., Vanwanseele M.-L., D'hondt B. & Driesen K. (2018). Wolvenplan Vlaanderen. Versie 7 augustus 2018. Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 2018 (70). Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, Brussel. doi.org/10.21436/inbor.15109973
177 https://emis.vito.be/sites/emis/files/articles/91/2020/20-005%20briefadvies%20inzake%20wolf.pdf

4.7 Omgang met hybride wolven

Met betrekking tot hybridisatie van de wolvenpopulatie in België en de eventuele aanpak is nog weinig bepaald. Voor maatregelen of aanpak wordt verwezen naar het hiervoor al benoemde wolvenprotocol. Op pagina 5 van dit protocol wordt over hybriden enkel het volgende gesteld; "Bewezen hybriden worden verwijderd uit de natuur. Enkel INBO is, als lid van het Central European Wolf Consortium, bevoegd om hierover te oordelen na kwalificatie van het individu".

Ook het Belgische wolvenplan besteedt aandacht aan het probleem van hybridisatie. Daarbij wordt in dit plan vooral een beschrijving gegeven van het ontstaan van het probleem van hybridisatie in het algemeen zonder specifiek naar de Vlaamse situatie te verwijzen. Voor maatregelen komt het plan niet verder dan algemene maatregelen waaronder het verwijderen van zwervende honden en aanlijngebod van honden.

Deel B

II Beknopte rechtsvergelijking bescherming Wolf Zweden, Finland, Polen, Slovenië, Oostenrijk en Slowakije

In deze paragraaf worden de juridische bescherming van de wolf en de mogelijkheden tot het geven van toestemming voor inbreuken op die bescherming besproken voor Zweden, Polen, Finland, Oostenrijk, Slowakije en Slovenië. Anders dan de rechtsvergelijking in Deel B-I, gaat het hierbij om een beschrijving op hoofdlijnen en betreft het een globaal overzicht. De bespreking van de situatie in deze landen begint steeds met een verwijzing naar de juridische status van de wolf op grond van de Hrl binnen het land, omdat soms sprake is van plaatsing op bijlage V bij deze richtlijn, in plaats van bijlage IV, zoals in Nederland. Ook is in sommige gevallen geen sprake van plaatsing van de wolf op bijlage II voor het betreffende land. In de landen waar dit speelt hoeven geen Natura 2000-gebieden voor de wolf te worden aangewezen. Deze situatie blijft in dat geval dan verder buiten bespreking.

Allereerst gaan wij kort in op de juridische gevolgen van de aanwijzing van een wolf op grond van bijlage V bij de Hrl.

De Habitatrichtlijn
Volgens artikel 1, sub g, van de Hrl zijn "soorten van communautair belang" die soorten die op het in artikel 2 van die richtlijn bedoelde grondgebied "bedreigd", "kwetsbaar", "zeldzaam" of "inheems" zijn en "bijzondere aandacht behoeven wegens de bijzondere aard van hun habitat en/of het potentiële effect van exploitatie op hun habitat en/of het potentiële effect van exploitatie op hun staat van instandhouding". Deze soorten "zijn opgenomen of kunnen worden opgenomen in bijlage II en/of bijlage IV of V".

Plaatsing van de wolf op bijlage V
Bijlage V van de Hrl heeft betrekking op "Dier- en plantensoorten van communautair belang waarvan de vangst in het wild en de exploitatie aan beheersmaatregelen kunnen worden onderworpen". Wanneer bijlage V van toepassing is op wolven hebben de autoriteiten aanzienlijk meer speelruimte wat betreft de instrumenten die zij mogen gebruiken voor de instandhouding en het beheer van wolvenpopulaties, dan in de gebieden waarin de wolf beschermd wordt onder bijlage IV. Indien sprake is van plaatsing op bijlage V zijn verbodsbepalingen op vangen of doden niet vereist bij de implementatie van de verplichtingen uit de Hrl.

In de Hrl worden in artikel 14 lid 2 een aantal maatregelen opgesomd die door de lidstaten kunnen worden toegepast om de exploitatie van de in bijlage V-populaties te reguleren, bijvoorbeeld de mogelijkheid om een toegangsbeperking op te leggen, of een al dan niet tijdelijk jachtverbod in te stellen. Deze maatregelen worden gepresenteerd als opties en niet als verplichtingen.[178] Plaatsing van een soort op bijlage V is echter niet vrijblijvend, of een vrijbrief voor actief beheer.
In de eerste plaats is sprake van een soort van communautair belang, zodat er een algemene verplichting geldt om een gunstige staat van instandhouding te waarborgen. Op deze verplichting moeten de lidstaten ingevolge artikel 11 van de Hrl toezicht houden. Als uit dit toezicht blijkt dat de staat van instandhouding in gevaar komt, dan worden de betreffende lidstaten geacht om maatregelen te treffen die het aan de natuur onttrekken en de exploitatie van deze soorten beperken, zodat de staat van instandhouding wordt geborgd.[179] Verder verbiedt de richtlijn het gebruik van bepaalde middelen en wijzen van vangen en doden ten aanzien van wolven, waaronder vergiftigd aas, (semi-)automatische wapens en alle andere "niet-selectieve middelen die de plaatselijke verdwijning of ernstige verstoring van de rust van de populaties van deze soorten tot gevolg kunnen hebben."[180] Toestemmingverlening voor het alsnog toepassen van dergelijke middelen kan slechts worden gegeven na het doorlopen van het afwegingskader als bedoeld in artikel 16 van de Hrl.

178 A. Trouwborst & F.M. Fleurke, "Killing Wolves Legally: Exploring the Scope for Lethal Wolf Management under European Nature Conservation Law", Journal of international wildlife law & policy, 2019, vol. 22, no. 3, 231–273.
179 Art. 13 lid 1 Hrl.
180 Art. 15 lid 1 Hrl.

Plaatsing van de wolf op bijlage V en de mogelijkheid voor 'No Go area's voor de wolf'

In Nederland speelt een discussie over het instellen van 'No Go area's' voor wolven, waarbij soms wordt verwezen naar een land als Finland, waar wolven niet worden getolereerd in het zogenaamde rendiergebied. De wolf is voor dat deel van Finland op grond van de Hrl geplaatst op bijlage V. Volgens Trouwborst is de verenigbaarheid van het handhaven van een nulstand beleid, door wolven buiten bepaalde gebieden te willen houden, bij plaatsing op bijlage V bij de Hrl niet geheel boven elke twijfel verheven.[181] Deze twijfel wordt gevoed door met name het in artikel 15 opgenomen verbod op het toepassen van middelen voor het vangen en doden "die de plaatselijke verdwijning" kunnen veroorzaken van populaties die vallen onder bijlage V. Bovendien geldt een algemene verplichting tot het in een gunstige staat van instandhouding houden van de soorten, ook van soorten genoemd in bijlage V. De Europese Commissie heeft niettemin uitdrukkelijk haar steun betuigd voor het standpunt dat nulstand gebieden voor de wolf in beginsel verenigbaar zijn met de regeling van bijlage V van de Hrl. In een brief van 2010 aan de Zweedse autoriteiten, in het kader van een inbreukprocedure betreffende de bescherming van wolven, heeft de Commissie zich op het standpunt gesteld dat beperkingen, als het afsluiten van gebieden, als beheersmaatregel toegestaan zijn krachtens de Hrl, mits bijlage V van de richtlijn van toepassing is op de betreffende soort, maar niet als sprake is van het van toepassing zijn van bijlage IV bij deze richtlijn.[182] Het is natuurlijk de vraag of het Europese Hof van Justitie de lijn van de Commissie in dezen steunt, of toch een andere interpretatie van de richtlijnverplichtingen voorstaat.

181 A. Trouwborst, "Wolves not welcome? Zoning for large carnivore conservation and management under the Bern Convention and EU Habitats Directive", Review of European, Comparative & International Environmental Law, RECIEL, 2018, 1-14.
182 Id., Letter from Commissioner Potocnik to the Swedish Environment Minister Carlgren (7 December 2010).

5. Zweden

Voor Zweden kwalificeert de wolf onder bijlage II en bijlage IV van de Hrl.

1. Algemeen
Grote predatoren in Zweden, waaronder wolven, worden in eerste instantie beheerd door de centrale overheid, waarbij de algemene verantwoordelijkheid voor het beheer berust bij het Environmental Protection Agency (EPA) en dan in het bijzonder de dienst Naturvårdsverket. De Zweedse wolvenpopulatie werd formeel beschermd in 1966, op dat moment waren er nog maar ongeveer 10 individuen in Scandinavië en geen reproductieve populatie in Zweden. Na de bescherming vond de eerste reproductie plaats in 1978, hoewel de wolvenpopulatie pas ongeveer 15 jaar later begon te groeien. Sindsdien is de wolvenpopulatie blijven groeien en het Zweedse deel van de Scandinavische populatie, die Zweden en Noorwegen omvat, wordt geschat op meer dan 300 individuen. Mens-Wolfconflicten in Zweden worden voornamelijk geassocieerd met semi-pastorale Sámi rendierherders, politiek machtige jachtorganisaties en in mindere mate veehouders op het platteland.[183]

2. Implementatie van de Habitatrichtlijn
De basis voor de natuurbescherming is te vinden in de Milieuwet. De Zweedse milieuwet is in 1998 aangenomen en is op 1 januari 1999 in werking getreden. De voorschriften van 15 afzonderlijke wetten zijn in deze wet samengevoegd. Aangezien veel soortgelijke regels in eerdere wetten zijn vervangen door uniforme regels, is het aantal bepalingen verminderd. Het milieuwetboek is een belangrijk stuk wetgeving. De wet kent 33 hoofdstukken die samen bijna 500 afdelingen omvatten. Alleen de fundamentele milieuregels zijn in de Milieuwet zijn opgenomen. Natuurbescherming is onderdeel van de Milieuwet. Hoofdstuk zeven regelt de basis voor gebiedsbescherming, waaronder de mogelijkheid tot aanwijzing van Natura2000 gebieden door de regering.[184] Hoofdstuk acht geeft hoofdregels voor de bescherming van planten en diersoorten. De gedetailleerde uitwerking van de fundamentele regels zijn opgenomen in verordeningen van de regering, zoals de Artskyddsförordning, als het gaat om soortenbescherming.

3. Soortenbescherming
De verbodsbepalingen en de ontheffingsvoorwaarden uit de Hrl zijn omgezet in de Zweedse verordening inzake de bescherming van diersoorten (Artskyddsförordning). In overeenstemming met de verbodsbepalingen uit de Hrl, heeft paragraaf 4 van de Artskyddsförordning betrekking op diersoorten die strikt beschermd zijn in de Hrl, alsmede andere soorten die strikt beschermd zijn krachtens de Zweedse of andere internationale wetgeving. Bijlage 1 bij de Artskyddsförordning bevat de lijst van alle soorten die worden genoemd in de bijlagen I tot en met III bij de Vogelrichtlijn en in de bijlagen II, IV en V bij de Hrl, waaronder de wolf.
Paragraaf 4 van de Artskyddsförordning (2007:845) (hierna: ASF) implementeert de verboden van artikel 12 van de Hrl en van artikel 5 van de Vogelrichtlijn als volgt:
„Met betrekking tot in het wild levende vogels en de in het wild levende diersoorten die in bijlage 1 bij dit besluit zijn aangeduid met de letter ‚N' of ‚n' is het verboden:
1. dieren opzettelijk te vangen of te doden;
2. dieren opzettelijk te storen, vooral tijdens de perioden van voortplanting, afhankelijkheid van de jongen, overwintering en trek;
3. eieren in de natuur opzettelijk te vernielen of te rapen, en
4. de voortplantings- of rustplaatsen van de dieren te beschadigen of te vernielen.
Deze verbodsbepalingen gelden in elke levensfase van de dieren."

183 T. Eriksson, F. Dalerum, Identifying potential areas for an expanding wolf population in Sweden, Biological Conservation (2018) 220: 170-181.
184 Deel 2, hoofdstuk 7, Artikel 28, Milieuwet.

In de bijlage bij de ASF worden de soorten van bijlage IV bij de Hrl, zoals de wolf, aangeduid met de letter „N". Een met de letter „n" aangeduide soort vereist een strenge bescherming op grond van een nationale beoordeling door Zweden.

Artikel 16 van de Hrl wordt eveneens tekstueel nauwkeurig omgezet in paragraaf 14 van de ASF. "Provinciebesturen kunnen in individuele gevallen, ontheffing van de verbodsbepalingen verlenen, maar alleen indien:
1. er geen andere bevredigende oplossing bestaat,
2. de ontheffing het behoud van de gunstige van de gunstige staat van instandhouding van de populaties van de soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied garandeert, en
3. de ontheffing nodig is:
a) om wilde dieren of planten te beschermen of de instandhouding van habitats voor dergelijke dieren of planten,
b) ter voorkoming van ernstige schade, in het bijzonder aan gewassen, vee, bossen, visserij, water of andere goederen
c) in het belang van de volksgezondheid en veiligheid of om andere dwingende redenen van dwingend algemeen belang,
d) voor onderzoek of onderwijsdoeleinden
e) om soorten te herpopuleren of te herintroduceren of voor het fokken van een diersoort of de kunstmatige vermeerdering van een plantensoort die daarvoor nodig is, of
f) om, onder strikt gecontroleerde omstandigheden, het selectief en in geringe mate toestaan van het verzamelen en in stand houden van een klein aantal van bepaalde specimen."

Aanvullende bepalingen van de Artskyddsförordning geven uitvoering aan het in de Hrl opgenomen verbod op het houden, vervoeren, verkopen of ruilen van streng beschermde planten- en diersoorten. Uitzonderingen op deze bepalingen worden gemaakt via een systeem van vergunningen.

4. Toestaan van uitzonderingen op de bescherming

De eerste alinea van paragraaf 4 van de Artskyddsförordning is niet van toepassing op de jacht op vogels en zoogdieren. Daarvoor gelden de inhoudelijk vergelijkbare bepalingen van de Jachtwet (nr. 259/1987) en het Jachtbesluit (nr. 905/1987).

Volgens de Jachtwet betekent jagen het vangen of doden van wilde vogels of zoogdieren, of om wilde dieren te zoeken, op te sporen, of te achtervolgen met de bedoeling ze te vangen of te doden. Jacht omvat ook het verstoren van holen van wilde dieren en het wegnemen of vernietigen van vogeleieren. Dit betekent dat de meeste beslissingen over het wegnemen van rustplaatsen of doden van zoogdieren niet op grond van de Artskyddsförordning worden genomen, maar op basis van het Jachtbesluit. De bepalingen in het Jachtbesluit die het doden of vangen van strikt beschermde soorten toestaan ondanks het EU-verbod, zijn deels een zwakkere weergave van de bepalingen in de Hrl en de Vogelrichtlijn, met name voor wat betreft de vergunningenjacht. De bepalingen in de Artskyddsförordning zijn strikter.[185] Volgens paragraaf 23 van het Jachtbesluit zijn er twee soorten jacht: beschermingsjacht en vergunningenjacht. Onder vergunningenjacht moet feitelijk jacht met het oogmerk van populatiebeheer worden verstaan.

A. Beschermingsjacht

Volgens paragraaf 23a van het Jachtbesluit kan beschermingsjacht kan worden toegestaan:
Als er geen andere bevredigende oplossing is, en als door de jacht het behoud van een gunstige staat van instandhouding van de populaties van de soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied niet wordt bemoeilijkt:
1. in het belang van de volksgezondheid en de openbare veiligheid en andere dwingende redenen van groot openbaar belang, met inbegrip van redenen van sociaal of economisch karakter en van significant positieve gevolgen voor het milieu;

185 Y. Epstein, Biodiversity Protection: An Environmental Issue? On Sweden's Implementation of EU Species Protection Laws in Environmental and Sectoral Legislation, Nordic Environmental Law Journal, 2019/1.

2. in het belang van de veiligheid van het luchtverkeer;
3. ter voorkoming van ernstige schade, in het bijzonder aan gewassen, vee, bossen, visserij, water of andere goederen, of
4. ter bescherming van in het wild levende dieren of planten of voor het behoud van habitats voor dergelijke dieren of planten.

B. Vergunningenjacht voor populatiebeheer
Volgens paragraaf 23c van het Jachtbesluit kan vergunningenjacht voor populatiebeheer worden toegestaan als er geen andere bevredigende oplossing is en als het de het behoud van een gunstige staat van instandhouding van de populaties van de soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied is geborgd. De jacht moet ook "passend zijn met betrekking tot de omvang en samenstelling van de populatie, en selectief zijn, onder strikt gecontroleerde omstandigheden".
Deze vorm van jacht wordt toegestaan om de groei van de populatie te beheersen. Volgens het Zweedse beleidsdocument "Doelstellingen voor roofdieren" mag de populatie niet te snel groeien en mag het surplus van een populatie worden geschoten. Het te schieten quotum wordt steeds bepaald door de Naturvårdsverket.

De vergunningenjacht voor populatiebeheer is in Zweden (en volgens de Europese Commissie) niet onomstreden, mede omdat aan deze jacht artikel 16, lid 1, onder e), van de Hrl ten grondslag wordt gelegd. Deze grondslag houdt immers in dat alleen "bepaalde specimen" en dan alleen "op selectieve basis" mogen worden gedood, hetgeen erop lijkt te wijzen dat te doden exemplaren met enige nauwkeurigheid moeten worden geïdentificeerd. Dat laat zich slecht verenigen met een jacht waarin het doden van een bepaald aantal individuen in een bepaald gebied gedurende een bepaalde periode wordt toegestaan.[186]
Onderdeel van de vergunningenjacht is het 'nulstandbeheer' dat Zweden toepast op het rendiergebied. De aanwezigheid van wolven in de rendierteeltgebieden wordt beperkt, voornamelijk tot buiten de gebieden waar het hele jaar door begrazing door rendieren mogelijk is, zoals aangegeven in het Zweedse beleidsdocument "Doelstellingen voor roofdieren" uit 2012.[187] Het conflict tussen wolven en de Sámi rendierhouderij is bijzonder intens en politiek geladen. De Sámi vormen Zweden's enige inheemse culturele groep. Veel van de Sámi's huidige culturele identiteit is verbonden met de rendierhouderij, die door de aanwezigheid van wolven bemoeilijkt wordt. Dit heeft ertoe geleid dat in het Zweedse beleid voor wolvenbeheer het rendierteeltgebied - bepaald met een wettelijke begrenzing[188] - is uitgesloten als leefgebied voor de wolf (Zweedse regering, 2009).[189] Volgens de Europese Commissie is een dergelijke uitsluiting van leefgebied voor de wolf in strijd met de aanwijzing van de wolf onder bijlage IV van de Hrl.[190]

C. Noodweer
Op basis van paragraaf 28 van het Jachtbesluit kunnen eigenaren landbouwhuisdieren, of gehouden dieren beschermen tegen roofdieren. Als een wolf huisdieren aanvalt, of als er een redelijke reden is om een dergelijke aanval te vrezen, dan kunnen maatregelen worden genomen om het roofdier weg te jagen. De wolf mag eventueel worden gedood door de eigenaar of verzorger van een huisdier om het huisdier te beschermen, onder de volgende voorwaarden:
1. Wanneer het roofdier het huisdier aanvalt en schaadt, of als het duidelijk is dat een dergelijke aanval op handen is;

186 Strictly Protected European Wolf Meets Swedish Hunter with License to Kill," in Pro Natura: Festskrift till Hans Christian Bugge, eds. Ole Kristian Fauchald Inge Lorange Backer, Christina Voigt (Oslo Universitetsforlaget, 2012), 340-41.; Jan Darpö and Yaffa Epstein, "Under Fire from All Directions: Swedish Wolf Management Hunting Scrutinized by Brussels and at Home," in The Habitats Directive in Its EU Environmental Law Context, eds. Charles-Hubert Born et al. (Routledge, 2014), Y. Epstein, "Biodiversity Protection: An Environmental Issue?
187 Y. Epstein, Biodiversity Protection: An Environmental Issue? On Sweden's Implementation of EU Species Protection Laws in Environmental and Sectoral Legislation", Nordic Environmental Law Journal, (2019/1).
188 Zweedse wet op de rendierhouderij van 1971
189 T. Eriksson, F. Dalerum, Identifying potential areas for an expanding wolf population in Sweden, Biological Conservation (2018) 220: 170-181.
190 A. Trouwborst, "Wolves not welcome? Zoning for large carnivore conservation and management under the Bern Convention and EU Habitats Directive", Review of European, Comparative & International Environmental Law, RECIEL, 2018, 1-14, Letter from Commissioner Potocnik to the Swedish Environment Minister Carlgren (7 December 2010).

2. Als er redelijke gronden zijn om een aanval op het huisdier te vrezen en het doden plaatsvindt in direct verband met het feit dat het roofdier het huisdier heeft aangevallen en heeft verwond of gedood; of
3. Als het roofdier zich in een omheind gebied bevindt dat bedoeld is voor het houden van het huisdier en er een redelijke reden is om daar een aanval te vrezen.

Het roofdier mag alleen worden gedood als het niet mogelijk is het roofdier weg te jagen, of op een andere geschikte manier de aanval te onderbreken, of af te weren.[191] Op grond van paragraaf 28a van het Jachtbesluit mag ook een ander dan de eigenaar handelend optreden, als - samengevat - redelijkerwijs mag worden aangenomen dat de eigenaar dat zou wensen. Op grond van paragraaf 28c houdt het Naturvårdsverket bij of dit incidentele doden niet van invloed is op de staat van instandhouding van de soort en op grond van paragraaf 28d moet melding worden gemaakt van het doden op grond van paragraaf 28 of 28a bij de provincie.

5. De beoordeling van de staat van instandhouding van de wolf

Zweedse wolven zijn zo ingeteeld, dat hun levensvatbaarheid op lange termijn meer afhangt van immigratie uit Finland, dan van de omvang van de populatie in Zweden.[192] Het Zweeds Bureau voor Milieubescherming (EPA) heeft besloten dat de Zweedse populatie uit 300 wolven moet bestaan om te kunnen spreken van een gunstige staat van instandhouding, aangezien de Zweedse populatie wordt gezien als onderdeel van een grotere Noord-Europese populatie met Noorwegen. In 2016 wordt de Scandinavische populatie geschat op ongeveer 460 individuen, waarvan 90% in Zweden leeft en 10% in Noorwegen.[193] Of wolven in Zweden daadwerkelijk in een gunstige staat van instandhouding zijn is een kernpunt in het dispuut over de Zweedse jacht op wolven. Dit wordt bovendien bemoeilijkt door een recente uitspraak van het Noorse hooggerechtshof waaruit volgt dat publieke belangen het doden van wolven in beginsel rechtvaardigt, omdat er geen andere bevredigende oplossing voorhanden lijkt. De strikte bescherming van de wolf wordt daarmee ondergeschikt gemaakt aan zwaarwegende maatschappelijke belangen, volksgezondheid en veiligheid.[194] Noorwegen heeft als niet EU-lidstaat in beginsel ruimere mogelijkheden voor het toestaan van afwijkingen van de bescherming van de wolf, hoewel het land wel gebonden is aan het Verdrag van Bern. Dit alles maakt het voor de EU-lidstaat Zweden minder eenvoudig om de gunstige staat van instandhouding mede te baseren op de ontwikkeling van de soort in Noorwegen.
De Hrl geeft niet aan dat quotumjacht mag worden toegestaan als de gunstige staat is bereikt, maar Zweden interpreteert de Hrl wel zo. De laatste jaren heeft Zweden herhaaldelijk quota toegestaan voor de jacht op wolven in Midden-Zweden. De Europese Commissie is een inbreukprocedure procedure tegen Zweden gestart in 2011. In het rapport "Key actions for large carnivore populations in Europe", wordt opgeroepen tot het formuleren van 'science-based estimates for Favourable Conservation Status' voor de wolf van de Scandinavische populatie. Hierbij moet ook aandacht worden besteed aan de rol van genetische diversiteit in de populatie.[195]

A. Internationale samenwerking

Verder heeft Zweden als beleidsintentie vastgelegd, dat ze de samenwerking met andere landen zal verdiepen om de coördinatie te verbeteren van het beheer van soorten die migreren, of zich over nationale grenzen verplaatsen. Veel populaties van in het wild levende dieren kunnen worden beschouwd als gedeeld door verschillende landen. Zweden wil streven naar meer uitwisseling van kennis tussen landen over praktisch beheer, zoals inventarisaties van wilde dieren en andere vormen

191 Zie ook: Bommel, F. van, D. Klees, M. La Haye & J. Thissen (2020). Analyse probleemsituaties wolf. Rapport 2020.16 V2. De Zoogdiervereniging, Nijmegen.
192 Trouwborst, A., Boitani, L. & Linnell, J. D. C. Interpreting 'favourable conservation status' for large carnivores in Europe: how many are needed and how many are wanted? Biodivers. Conserv. 26, 37–61 (2017).
193 Hindrikson, M. et al. Wolf population genetics in Europe: a systematic review, meta-analysis and suggestions for conservation and management. Biol. Rev. 92, 1601–1629 (2017).
194 Uitspraak Noors Hooggerechtshof van 26 maart 2021, zaaknr. HR-2021-662-A, (sak nr. 20-055609SIV-HRET) https://www.domstol.no/globalassets/upload/hret/avgjorelser/2021/mars-2021/hr-2021-662-a.pdf
195 Boitani, l. et al, Key actions for Large Carnivore populations in Europe (2015), Istituto Ecologia Applicata, Rome under contract no. 07.0307/2013/654446/SER/B3 "Support to the European Commission's policy on large carnivores under the Habitat Directive - Phase Two", with contributions from the Large Carnivore Initiative for Europe (SSC/IUCN).

van monitoring. Door deel te nemen aan de internationale onderzoek arena, bijvoorbeeld via internationale onderzoeksprogramma's, kan Zweden ook bijdragen aan kennisontwikkeling.[196]

B. Monitoring
Een voorbeeld van een dergelijke samenwerking is de monitoring van de populatie wolven. De wolven in Zweden en Noorwegen maken deel uit van een gezamenlijke grensoverschrijdende Scandinavische wolvenpopulatie. In beide landen wordt de wolvenpopulatie elke winter gemonitord. Het Zweeds milieubeschermingsagentschap EPA en het Noors milieubeschermingsagentschap hebben gezamenlijke Scandinavische richtsnoeren en instructies voor de monitoring van wolven. Deze richtsnoeren worden sinds de winter 2014-2015 gebruikt. Tijdens de winter van 2020-2021 werden 48 familiegroepen geteld in Scandinavië, waarvan 36 in Zweden, zeven in het Noors-Zweedse grensgebied en vijf in Noorwegen. 27 territoriale paren werden bevestigd; 21 in Zweden, één in het grensgebied en vijf in Noorwegen. Vervolgens is op basis van het aantal voortplantingen (het aantal voortplantingen wordt vermenigvuldigd met 10) de wolvenstand geschat. Het aantal Scandinavische wolven wordt geschat op 480 (95% CI = 379-624). De Zweedse subpopulatie werd geschat op 395 wolven (95% CI = 312-513), inclusief de helft van de grensoverschrijdende wolven. De berekening omvat zowel levende als dode wolven gedurende de monitoringperiode. In de kleinere Noorse subpopulatie werden 83-86 wolven rechtstreeks in het veld geteld, waaronder de helft van de 52-56 grensoverschrijdende wolven en 57-58 wolven die alleen in Noorwegen werden gezien. In dit onderzoek is ook gekeken naar de ontwikkeling van de inteelt binnen de populatie, die nauwelijks is afgenomen.[197]

6. Actief soortenbeleid
Soortenbeleid voor de wolf lijkt vooral te zien op het subsidiëren van preventieve maatregelen, zoals wolf-proof afrastering. Daarvoor zijn goede regelingen getroffen. Ook wordt nu voor het beheer en onderhoud van afrastering een vergoeding beschikbaar gesteld, met name om het 'weglekken' van stroom op schrikdraad door ondergroei te voorkomen. Gras en andere begroeiing onder de schrikdraden weghouden vergt veel en intensief onderhoud. Verlies aan voldoende 'schrikeffect' op lage schrikdraden lijkt een belangrijke oorzaak van predatie van schapen door wolven. Subsidies worden verstrekt via de provincies. Een soortenbeschermingsplan, of soortenmanagementplan voor de wolf ontbreekt momenteel in Zweden. Er wordt alleen actief gewerkt aan verbetering van de genetische basis (zie hieronder).

A. Vijfjarenplan voor genetische verbetering van wolven
Verder wordt actief gewerkt aan het faciliteren van het binnenkomen op Zweeds grondgebied van wolven met een andere genetische achtergrond, om het inteeltprobleem verder aan te pakken. Het plan om genetische variatie te vergroten is toegespitst op het nemen van maatregelen die ertoe moeten leiden dat de overlevingskansen van nakomelingen uit immigratieouders worden vergroot. Ook wordt gewerkt aan het tot stand brengen van een gestage instroom van nieuwe wolven van de Fins/Russische populatie. In het plan staat dat de EPA hiertoe in de eerste plaats met de rendierhouderij wil samenwerken, zodat de wolven zonder te worden gedood door het gebied van de rendierhouderij kunnen komen. De EPA merkt op dat maatregelen in de rendierhouderij de sleutel zijn om te kunnen slagen in het streven naar verbetering van de genetische situatie van de populatie. Nauwe samenwerking met rendierhouders is van groot belang. [198]

B. Verspreidingsplan
Om het conflict tussen mens en wolf tot een minimum te beperken en tegelijkertijd een levensvatbare wolvenpopulatie te kunnen handhaven, heeft het EPA een verschuiving in de verdeling van de wolven over het land voorgesteld (Naturvårdsverket 2016). De verschuiving zou moeten bestaan uit het verminderen van de wolvendichtheid in gebieden waar deze momenteel hoog is door de vestiging van wolven in nieuwe territoria te vergemakkelijken. Ook in het rendierteeltgebied, zolang dit geen negatieve gevolgen heeft voor de rendierhouderij. De concentratie van groei van de Zweedse

196 Strategy for Swedish Wildlife Management, Environmental Protection Agency, Sweden, 2015-2020.
197 https://brage.nina.no/nina-xmlui/handle/11250/2757076
198 Femårig plan för genetisk förstärkning 2016 – 2020, PLAN 2016-10-24 Nr: NV-02544-15, EPA.

wolvenpopulatie in centraal Zweden lijkt het effect van het beleidsbesluit om het rendierteeltgebied uit te sluiten van het potentiële wolvengebied, zowel voor de verspreiding als voor de dichtheid van de Zweedse wolven. De daaropvolgende toename van de dichtheden in Midden-Zweden kan hebben geleid tot een verhoogd niveau van mens-wolf conflicten (bijv. Eriksson et al. 2015). Wolven bezetten jaarlijks slechts fracties van de totale in Zweden berekende oppervlakte van het totale verspreidingsgebied. Gedurende de periode van 2001 tot 2015 werd ongeveer 38 % van het totale verspreidingsgebied benut. Een strategie om wolven toe te staan om zich buiten de centrale regio te verspreiden, kan een deel van de huidige conflictproblematiek verminderen, maar zal waarschijnlijk nieuwe conflicten veroorzaken in de kolonisatiegebieden. Daartoe is ook een habitatgeschiktheidsanalyse uitgevoerd, met een verkenning naar mogelijke conflictsituaties.[199]Uitvoering van dit plan stuit op weerstand.

7. Natura 2000

Zweden is ingedeeld bij drie verschillende biogeografische regio's;
- de continentale regio die vertegenwoordigd is in het zuiden van Zweden en de zuidelijke Kustgebieden;
- de boreale regio, die het grootste deel van Zweden omvat;
- de alpiene regio, die de berggebieden omvat.

De regio's zijn belangrijk voor het Natura 2000-netwerk, omdat het doel is een gunstige positie te behouden voor landschappen en soorten in alle verschillende regio's waar zij van nature voorkomen. De wolf is in Zweden een soort in de boreale regio en is volgens de laatste rapportage aan de EU (2018) in een gunstige staat van instandhouding. Sinds de invoering van Natura 2000 heeft Zweden geleerd om te werken aan de instandhouding van habitats en soorten binnen en buiten het Natura 2000-netwerk door middel van instandhoudingsplannen, vergelijkbaar met de Natura 2000 beheerplannen van Nederland. De huidige plannen bevatten maatregelen die worden getroffen om de staat van instandhouding van doelsoorten te verbeteren, of te behouden. In de onderzochte documenten hebben wij geen maatregelen ten behoeve van de wolf kunnen vinden.

Ook hebben wij geen Natura 2000-gebieden in Zweden kunnen vinden die specifiek voor de wolf zijn aangewezen.[200]

199 T. Eriksson, F. Dalerum, Identifying potential areas for an expanding wolf population in Sweden, Biological Conservation (2018) 220: 170-181.
200 https://eunis.eea.europa.eu/species/1367

6. Finland

De wolf is voor Finland niet geplaatst op bijlage II van de Hrl en de wolven in het rendierteeltgebied zijn geplaatst op bijlage V in plaats van bijlage IV van de Hrl. Dit betekent dat op Finland geen verplichting rust om Natura 2000-gebieden aan te wijzen voor de wolf. Bovendien zijn in Finland twee regimes voor soortenbescherming van toepassing. Op de gevolgen van plaatsing van de soort op bijlage V is hierboven reeds ingegaan.

1. Algemeen
Sinds 2005, een jaar waarin werd gewerkt aan de voorbereiding van het eerste wolvenbeheerplan begon de wolvenpopulatie toe te nemen en bereikte zijn voorlopige hoogtepunt in 2007, toen de populatie volgens schatting ongeveer 270-300 individuen bedroeg. Daarna begonnen de aantallen weer af te nemen en op het dieptepunt in 2013 werd de omvang van de populatie geschat op 120-135 individuen. Het illegaal doden van wolven wordt beschouwd als de belangrijkste reden voor de afname van de populatie. De populatie begon weer toe te nemen als gevolg van strengere wetgeving en verscherpte controlemaatregelen en handhaving. Aan het begin van 2015 werd de wolvenpopulatie geschat op 220-245 individuen. Het beeld blijft echter wisselvallig. In 2017 was de populatie opnieuw gekrompen en waren er in maart 2017 150-180 wolven. In dit geval was de afname van de populatie waarschijnlijk te wijten aan de legitieme jacht, die was toegestaan volgens het wolvenbeheerplan. Het totale aantal gedode dieren waaronder een relatief hoog aantal alfa-dieren waren waarschijnlijk de belangrijkste oorzaken voor de verschuiving in de geografische verspreiding van de populatie van Oost-Finland naar het westen. Volgens een schatting uit juni 2019 van het Finse Instituut voor Natuurlijke Hulpbronnen waren er in 2019 24 roedels in Finland en in de grensgebieden van Finland en Rusland. De totale geschatte populatie bedroeg in maart 2019 ongeveer 185-205 individuen.[201]

2. Implementatie van de Habitatrichtlijn
De Finse Natuurbeschermingswet (1096/1996, zoals gewijzigd bij 492/1997, 144/1999, 371/1999, 553/2004, 1069/2004, 506/2005 en 591/2005) is opgesteld om tegemoet te komen aan de meest recente behoeften op het gebied van natuurbehoud en aan de verplichtingen die voor Finland voortvloeien uit de EU-wetgeving, met name de Vogelrichtlijn en de Habitatrichtlijn van de EU en het internationale verdrag inzake biologische diversiteit. Doel van de wet is de diversiteit van de natuur in Finland te behouden door ervoor te zorgen dat de gunstige staat van instandhouding van de verschillende typen natuurlijke habitats en inheemse soorten wordt gehandhaafd of hersteld.

3. Soortenbescherming
De in Finland voorkomende soorten genoemd in bijlage IV, onder a), van de Hrl worden beschermd via de Finse Natuurbeschermingswet en aanwijzing via het Finse Natuurbeschermingsdecreet. Het Natuurbeschermingsdecreet (160/1997, zoals gewijzigd bij 916/1997, 14/2002 en 913/2005) bevat een lijst van beschermde soorten, bedreigde soorten, soorten die speciale bescherming behoeven en soorten die strikte bescherming behoeven overeenkomstig de Hrl van de EU, waaronder de soorten genoemd op bijlage IV van de Hrl. Het decreet verplicht het ministerie van Milieu om de monitoring van inheemse soorten en natuurlijke habitats te organiseren en waar nodig op te treden om ervoor te zorgen dat zij een gunstige staat van instandhouding krijgen, of behouden.

Artikel 23 van het Natuurbeschermingsdecreet (160/1997) luidt als volgt:
Paragraaf 49, eerste lid, van de Natuurbeschermingswet is van toepassing op de soorten genoemd in bijlage IV, onderdeel a, van de Hrl, die van nature in Finland voorkomen en die zijn opgenomen in bijlage 5 bij dit besluit.

A. Natuurbeschermingswet
Paragraaf 49 van de Finse Natuurbeschermingswet luidt – voor zover van belang - als volgt:

201 http://www.largecarnivores.fi/conservation-and-hunting/population-management-plans-2/management-plan-for-the-finnish-wolf-population.html (verder: wolvenbeheerplan 2019).

De vernietiging en aantasting van voortplantings- en rustplaatsen, gebruikt door exemplaren van de in bijlage IV, onder a), van de Hrl genoemde diersoorten is verboden. (553/2004)
Met uitzondering van wild en niet-beschermde dieren als bedoeld in artikel 5 van de Jachtwet, is het verboden specimen van diersoorten als bedoeld in bijlage IV, onder a, van de Hrl in bezit te hebben, te vervoeren, te verkopen, te ruilen of te koop of te ruil aan te bieden specimen van de in bijlage IV, onderdeel a, genoemde diersoorten en de in bijlage IV, onderdeel b, genoemde plantensoorten in bezit te hebben, te vervoeren, te verkopen, te ruilen of te koop aan te bieden bedoeld in bijlage IV, onder b, van de Hrl, of delen daarvan of afgeleide producten daarvan.

B. Jachtwet
Een belangrijk deel van de bescherming van grote predatoren, waaronder de wolf, verloopt via de Finse Jachtwet en juist niet via de Natuurbeschermingswet. Deze wet biedt het beschermingskader, maar geeft ook aan hoe er uitzonderingen op de bescherming kunnen worden toegestaan.

C. Aanwijzing wild
In paragraaf 5 van de Jachtwet wordt de wolf als wild aangewezen.

D. Duur bescherming op bejagen, doden, vangen en verwonden
Ingevolge paragraaf 37 van de Jachtwet wordt, indien dit noodzakelijk is voor de instandhouding van een populatie wilde dieren of om een ongestoorde voortplanting binnen een populatie wilde dieren te verzekeren, de betrokken wilde diersoort voor een bepaalde periode of voor onbepaalde tijd beschermd. De te beschermen wildsoorten en de beschermingsperioden worden vastgesteld bij besluit van de regering. Gedurende de beschermingsperiode mag het wild niet worden bejaagd of verwond. Wolven, bruine beren, otters, veelvraten, lynxen en gewone zeehonden zijn voor onbepaalde tijd beschermd (Regeringsbesluit, 18.2.2011/159).

E. Verbod op opzettelijke verstoring
Volgens artikel 37 van de Jachtwet "mag een wild dier gedurende een gesloten seizoen niet worden bejaagd of geschaad, noch mogen de paring, het nest of de jongen worden verstoord". De formulering verbiedt alleen het verstoren van de jongen. Artikel 12 van de Hrl verbiedt echter het opzettelijk verstoren van soorten van bijlage IV, met inbegrip van de wolf.
In het wolvenbeheerplan uit 2019 is een toelichting gegeven op het opzettelijk verstoren van de wolf en wordt de uitleg van het verstoringsverbod verbreed naar de wolf in zijn algemeenheid. Daarbij wordt verwezen naar de Gidsdocumenten van de Europese Commissie over de artikelen 12 en 16 van de Hrl, waarin wordt gesteld dat incidentele verstoring of het wegjagen van een wolf zonder waarschijnlijke negatieve gevolgen voor de soort, niet als verstoring in de zin van artikel 12 moet worden beschouwd. Deze interpretatie is, aldus het plan, niet algemeen bekend. Het wegjagen van een wolf van een erf of weiland, zonder dat het de wolf schade berokkent, is niet bij wet verboden. Als een wolf echter wordt verjaagd door hem pijn te doen, of als hij wordt gevolgd of achtervolgd buiten een erf of weide, dan is, volgens het Wolvenbeheerplan sprake van een overtreding van artikel 37 van de Jachtwet.[202] Voor een dergelijke actie is een vergunning van het Finse Wildlife Agency en, in gevallen van concrete dreiging, een politiebevel noodzakelijk, om te kunnen handelen.

F. Hybride wolven
Wolf-hond hybriden zijn geclassificeerd als schadelijke uitheemse soorten in Finland, en hun invoer werd in 2016 verboden. Ook het fokken ervan werd in mei 2019 bij decreet verboden.[203] De verkoop, aankoop, bezit en vrijlating van wolf-hond hybriden zijn verboden. Het decreet omschrijft wolf-hond-hybriden als kruisingen tussen wolf en hond van de eerste tot en met de vierde generatie. Door zijn genetische en uiterlijke kenmerken heeft een wolf-hond hybride meer kans om in het wild te overleven dan gewone dan gewone verwilderde huishonden, waardoor het risico op kruisingen toeneemt. Een door DNA geïdentificeerde hybride zal uit het wild worden verwijderd met toestemming van het Finse dienst voor de natuur. In bijzondere gevallen kan een individu ook als hybride worden

202 Wolvenbeheerplan 2019, P. 33.
203 Decree on Managing the Risk Caused by Alien Species 704/2019

gekwalificeerd op basis van zijn morfologische kenmerken. Ook in dit geval wordt de identificatie uitgevoerd door deskundigen die door het Fins Wildagentschap worden aangewezen. Hybride exemplaren worden verwijderd uit het wild door daartoe aangewezen ambtenaren.

4. Toestaan van uitzonderingen op de bescherming
Paragraaf 41 bepaalt dat het Fins Wildagentschap een afwijking (derogatie) kan toestaan van de bescherming, het verbod of de of beperking uit hoofde van de paragrafen 37 en 38 en paragraaf 50, lid 2, onder de voorwaarden die zijn vastgesteld in de paragrafen 41 a - 41 c.
In het tweede lid wordt bepaald dat het Finse Wildagentschap een afwijking kan toestaan voor het doden of vangen van een wild dier of onbeschermd dier onder de voorwaarden van paragrafen 41 bis, lid 1, 41 ter, lid 1, en 41 quater ook te doden of te vangen op een ander tijdstip dan tijdens het bij paragraaf 37 ingestelde gesloten seizoen.
Op grond van paragraaf 41a kan onder voorwaarden ontheffing voor het doden van bepaalde wildsoorten worden gegeven.

Indien er geen andere bevredigende oplossing bestaat en het besluit geen negatieve gevolgen heeft voor de mogelijkheid om in het natuurlijke verspreidingsgebied van de soort een gunstig beschermingsniveau te handhaven, kan krachtens artikel 41 een vrijstelling worden verleend voor het vangen of doden van de veelvraat, de wolf, de bruine beer, de otter, de lynx, de Europese bever, de grijze zeehond, de zadelrob, de oostelijke gewone zeehond, de fret, de marter en de haas.
1) met het oog op de instandhouding van wilde dieren of planten;
2) ter voorkoming van ernstige schade aan gewassen, vee, bosbouw, visserij, rendierhouderij, waterlopen of andere eigendommen;
3) om dwingende redenen van volksgezondheid, openbare veiligheid of een ander hoger openbaar belang, met inbegrip van economische en sociale redenen, en indien een machtiging voor een afwijking zou leiden tot een uitzonderlijk aanzienlijk milieuvoordeel; of
4) voor onderzoek, onderwijs, transplantatie of ter voorkoming van dierziekten met betrekking tot de betrokken diersoort.
Ontheffingen met betrekking tot wolven, bruine beren, otters en lynxen kunnen ook worden verleend voor het selectief en beperkt vangen of doden van bepaalde dieren onder strikt gecontroleerde omstandigheden.

A. Vijstelling rendierhouderij (rendiergebied)
Vrijstellingen voor het doden van wolven kunnen in de rendierhouderij (rendiergebied) ook worden verleend op basis van een regionaal quotum dat bij decreet van het ministerie van Land- en Bosbouw wordt vastgesteld. Bij regeringsbesluit worden de voorwaarden vastgesteld voor de toekenning van een regionaal quotum. Het Fins Wildagentschap is verantwoordelijk voor het toezicht op de vrijstellingen die op basis van een regionaal quotum worden verleend. Via de bedoelde (jaarlijkse) regeringsbesluiten (decreten) op grond van § 41, vierde alinea, en §41a, vierde alinea, van de Jachtwet, worden de vrijstellingen nader geconcretiseerd naar periode en gebied.

Het Finse Wildagentschap neemt besluiten over deze derogaties op grond van de afweging die moet worden gemaakt en is vastgelegd in de Jachtwet en het Regeringsbesluit (decreet) over derogaties (verder: Derogatiedecreet).[204]

B. Derogatiedecreet
In paragraaf 1 van het Decreet worden de eisen omschreven waaraan een aanvraag voor een derogatie moet voldoen, zoals de omschrijving van de diersoort, het aantal van de soort, welke handeling wordt aangevraagd en welke jachtmiddelen, of methoden worden aangevraagd. Het Finse Wildagentschap kan eisen dat de aanvrager bij zijn aanvraag een verklaring over het jachtrecht in het gebied waarvoor de afwijking wordt aangevraagd, bij de aanvraag voor de afwijking voegt.
In de aanvraag moet verder worden omschreven welke gevolgen de afwijking kan hebben voor de ontwikkeling van de populatie van de betrokken soorten in het gebied waarvoor de afwijking geldt en

204 Government decree on derogations laid down in the Hunting Act (452/2013)

op nationaal niveau, de gevolgen van de afwijking voor de populatie van de wilde diersoorten in het gebied waarvoor de afwijking geldt en de alternatieve maatregelen die in plaats van de afwijking zouden kunnen worden toegepast.

Volgens paragraaf 3 van het Derogatiedecreet kan een derogatie worden toegestaan voor, o.a. het vangen of doden van wolven in het rendierteeltgebied van 1 oktober tot en met 31 maart en in de overige delen van het land van 1 november tot en met 31 maart. In de toestemming voor de jacht op de wolf, verleend op basis van paragraaf 41a, van de Jachtwet wordt bepaald dat de namen van degenen die aan de jacht deelnemen aan de plaatselijke politie van het gebied worden medegedeeld voordat de jacht wordt geopend. Ook moet de politie van tevoren in kennis worden gesteld van het begin van de jacht en van het jachtgebied. Indien de jacht plaatsvindt in een gemeente die aan de grens ligt dan wordt deze informatie ook aan de Finse grenswacht verstrekt.[205] Ingevolge paragraaf 5 lid 1 van het Derogatiedecreet is een derogatie betreffende het doden van veelvraat, lynx, beer, otter of wolf, verleend krachtens artikel 41 a, lid 1, van de Jachtwet geldig voor een periode van ten hoogste 21 dagen. Degene die de derogatie mag uitvoeren moet het resultaat van de jacht op de wolf mededelen aan het Fins Wildagentschap en de politie, uiterlijk op de eerste weekdag na de dag waarop het dier is gevangen of gedood of, indien het wild dier niet is gedood, binnen zeven dagen na afloop van de termijn waarvoor de derogatie geldt.[206]

C. Mogelijkheid doden in geval van ernstige schade aan vee en eigendommen
Het basisprincipe is dat ernaar gestreefd wordt schade aan vee en huisdieren te voorkomen. Eerst dienen preventieve maatregelen te worden getroffen. Wanneer wolven desondanks ernstige schade veroorzaken en preventieve maatregelen niet afdoende werken, is het mogelijk een wolf te doden op grond basis van een derogatiebesluit om schade te voorkomen. De criteria die het Fins Wildagentschap in elk geval moet toepassen wanneer het een afwijking op de strikte bescherming toestaat, zijn vastgelegd in de Jachtwet en hierboven toegelicht.
Tot de aspecten die moeten worden beoordeeld, behoren het bestaan van een andere bevredigende bevredigende oplossing om de schade te voorkomen, het behoud van een gunstige staat van instandhouding, en de vraag of de afwijking kan bijdragen tot het voorkomen van ernstige schade. In elk geval van schade zal de situatie op haar individuele merites worden beoordeeld, en er kunnen geen algemene beleidslijnen worden ontwikkeld om de besluitvorming te sturen.[207]

D. Bezitsvoorbehoud bemachtigde en gedode dieren
Wolven, bruine beren, otters, lynxen en veelvraten die bemachtigd zijn, behoren toe aan de staat en moeten worden toegezonden aan een onderzoeksinstituut dat onderzoek doet naar in het wild levende dieren. Het onderzoeksinstituut vernietigt het kadaver van de wilde dieren, draagt het over aan het algemeen nut, of verkoopt het namens de staat.

E. Nooddoding bij concrete dreiging
Op grond van paragraaf 16 van de Finse Politiewet (872/2011) heeft een politieagent het recht een dier in beslag te nemen en, in laatste instantie, te doden indien dat dier een gevaar voor het leven of de gezondheid van mensen of aanzienlijke schade aan eigendommen veroorzaakt of het verkeer ernstig in gevaar brengt. Een dier kan ook worden gedood indien het in leven houden ervan een duidelijke vorm van wreedheid jegens het dier zou zijn.

In paragraaf 83d van de Jachtwet is bepaald dat wild dat lynxen, bruine beren, otters en wolven die krachtens hoofdstuk 2, afdeling 16, van de Politiewet (872/2011) zijn gedood, toebehoren aan de staat. Ander wild dat op grond van die sectie wordt gedood, behoort toe aan de plaatselijke jachtvereniging. De in lid 1 bedoelde veelvraat, lynx, bruine beer, otter of wolf wordt naar een onderzoeksinstituut gezonden dat onderzoek verricht op het gebied van wilde dieren. De onderzoeksinstelling kan het dier overdragen aan een instelling van algemeen nut of het vernietigen.

205 Paragraaf 4 Derogatiedecreet.
206 Paragraaf 7, Derogatiedecreet.
207 Wolvenbeheerplan 2019, p. 33.

F. Wilde (verwilderde) honden
Volgens het wolvenbeheerplan 2019 is het doden van wilde of zwerfhonden in Finland zonder ontheffing niet toegestaan. Onder de huidige wetgeving is het nemen van besluiten over de uitroeiing van verwilderde honden niet rechtstreeks toegewezen aan een bepaalde autoriteit. Indien verwilderde honden een veiligheidsrisico voor mensen of aanzienlijke schade aan eigendommen veroorzaken, is de politie krachtens de huidige wetgeving bevoegd om de uitroeiing van de dieren te gelasten. De wetgeving moet volgens de opstellers van het wolvenplan zodanig worden gewijzigd dat de autoriteiten ook toestemming kunnen geven om in het wild levende verwilderde honden te verwijderen om andere dwingende redenen. In deze situaties zou de beslissing moeten worden genomen door het Fins Wildagentschap.

5. De beoordeling van de staat van instandhouding van de wolf
De Karelische wolvenpopulatie wordt gedeeld door Finland en Rusland en bestaat uit 220-245 dieren.[208] We mogen ervan uitgaan dat deze populatie met deze aantallen niet in een gunstige staat van instandhouding verkeert.[209] Het korte termijndoel van het wolvenbeheerplan is dat de wolvenpopulatie populatie de minimumomvang bereikt die nodig is voor een vitale populatie, terwijl het doel op lange termijn een gunstige staat van instandhouding van de populatie is. Volgens het plan is bedraagt de minimale levensvatbare wolvenpopulatie 25 voortplantende paren. Wolvenparen met nakomelingen van minder dan één jaar oud, worden beschouwd als voortplantende paren. De helft van de voortplantende paren die aan weerszijden van de grens tussen Finland en Rusland leven worden gerekend tot de Finse wolvenpopulatie. Het aantal roedels, en de vraag of de wolvenpopulatie en de roedels hun levensvatbaarheid behouden, zal jaarlijks worden geëvalueerd aan de hand van een populatieschatting door het Finse Natural resource Institute.

Volgens het wolvenbeheerplan 2019 is het bij het bepalen van een gunstige staat van instandhouding, zinvol om een groter gebied te betrekken dan alleen Fins grondgebied. Historisch gezien behoorden de wolven in Finland, Scandinavië en Noordwest Rusland tot dezelfde populatie. Met dit in gedachten, moeten de populaties van deze gebieden op vergelijkbare wijze worden beheerd door middel van internationale samenwerking.
Het bereiken van een gunstige staat van instandhouding binnen de Finse grens zonder rekening te houden met de ontwikkeling wolvenpopulaties in de buurlanden kan volgens het wolvenbeheerplan, geen duurzame oplossing zijn. In de praktijk zou een dergelijke aanpak leiden tot een Finse wolvenpopulatie die zo groot is dat zij, in combinatie met andere populaties grote predatoren, zou leiden tot een in sociaal, economisch en ecologisch opzicht ongewenste en onhoudbare situatie.

Er wordt reeds samengewerkt met Zweden en Noorwegen, maar meer samenwerking is nodig met de regionale wildbeheerinstanties in Rusland. Een gecontroleerde genenuitwisseling van voldoende omvang tussen deelpopulaties, die wordt ondersteund door actieve samenwerking tussen de diverse nationale autoriteiten, zou het bereiken en handhaven van een gunstige staat van instandhouding voor de wolvenpopulatie in Fennoscandia vergemakkelijken.

A. Internationale samenwerking
Het Finse ministerie van Land- en Bosbouw zal samenwerken met de Zweedse en Noorse autoriteiten die bevoegd zijn voor aangelegenheden in verband met grote predatoren, en een kaderovereenkomst voorbereiden voor regelmatige samenwerking en informatie-uitwisseling tussen overheidsdiensten en onderzoeksinstituten. Het ministerie zal de mogelijkheid onderzoeken om gezamenlijk met Zweden en Noorwegen elektronische systemen op te zetten voor het verzamelen van - bijvoorbeeld - waarnemingen.
Het Instituut voor Natural Resources en het Fins Wildagentschap zullen de migratie van wolven naar Zweden monitoren in samenwerking met andere Scandinavische gespecialiseerde onderzoekers. In de zuidwestelijke regio van het rendiergebied, zullen indien de doelstellingen in verband met de migratie van wolven uit Finland naar de Scandinavische wolvenpopulatie niet worden gehaald, alternatieven

208 Hindrikson, M. et al. Wolf population genetics in Europe: a systematic review, meta-analysis and suggestions for conservation and management. Biol. Rev. 92, 1601–1629 (2017).
209 Vgl: HvJ EU van 10 oktober 2019 (Finse wolven-arrest II), C-674/17, ECLI:EU:C:2019:851

worden bestudeerd. Het ministerie zal met de Zweedse autoriteiten de mogelijkheid onderzoeken van het introduceren van het Platform-concept van de EU. Het ministerie van Land- en Bosbouw zal de samenwerking met de Russische autoriteiten voor wildbeheer intensiveren.[210]

B. Monitoring
Bij het Finse plan voor het beheer van de wolvenpopulatie worden de twee belangrijkste monitoringmethoden in Finland beschreven: identificatie van uitwerpselen door DNA-analyse en het gebruik van wildcamera's voor het opsporen van wolven. Het verzamelen van monsters wordt georganiseerd door het Fins Wildagentschap met de steun van plaatselijke jachtverenigingen en natuurbeschermingsorganisaties. De doelstelling van het Finse monitoringprogramma is het verschaffen van eenduidige informatie over het minimumaantal wolven, de identificatie van wolven, en de identificatie van hybriden binnen de wolvenpopulatie.

6. Actief soortenbeleid
Het Finse wolvenplan is een adaptief beheersinstrument dat erop gericht is de behoeften van de wolf zoveel mogelijk te verenigen met de behoeften van de mensen die in de wildernis leven, wonen en werken. Het bevat de algemene doelstellingen van de Finse wolvenpopulatie, concrete maatregelen en projectvoorstellen. Het eerste Finse wolvenbeheerplan plan werd in 2005 opgesteld. Tijdens dit eerste beheersproces begon de populatie begon te groeien. Vandaag de dag wordt het illegaal doden van wolven beschouwd als de belangrijkste bedreiging voor de groei van de populatie. In 2013 heeft het Ministerie van Land- en Bosbouw opdracht gegeven voor een evaluatie van de ontwikkeling van een nationaal grootschalig wolvenbeleid. De resultaten van de evaluatie vormden een onderbouwing voor de actualisering van het beheerplan voor de wolvenpopulatie, gepubliceerd in 2015.

Het opstellen van het beheerplan is daarmee gebaseerd op een probleemgestuurde wisselwerking tussen wildbeheer, onderzoekers en maatschappelijke actoren, en richt zich op de problemen die door rondtrekkende wolven worden veroorzaakt. Het is gericht op het voorkomen van stroperij, schade aan vee, regelt schadevergoeding en hoe om te gaan met potentiële bedreigingen voor het milieu, als gevolg van een groeiende wolvenpopulatie. Het beheerplan fungeert als leidraad voor verdere beheer beslissingen en heeft geen betrekking op planning in tijd, budget of verantwoordelijkheden.

Het plan is opgesteld door het Fins Wildagentschap, het Instituut voor Natural resources (voorheen het Onderzoeksinstituut voor Wilde Dieren en Visserij) en het Ministerie van Landbouw en Bosbouw.[211] Een bijgewerkte versie van het beheerplan is in 2019 vastgesteld. Het nieuwe beheerplan omvat een aantal maatregelen om conflicten in verband met wolven aan te pakken en een levensvatbare wolvenpopulatie veilig te stellen. De maatregelen hebben betrekking op onderzoek, preventie en compensatie van schade, communicatie en populatiebeheer. De nadruk ligt op het werk dat op lokaal niveau wordt verricht en op de inbreng van de verschillende belanghebbenden bij de uitvoering van het beheerplan. De drie afzonderlijke projecten die in het kader van het beheersplan zullen worden opgestart, hebben betrekking op communicatie in verband met de aanwezigheid van wolven, het opzetten van een gecentraliseerde informatiedienst m.b.t. schade aan wilde dieren, en planning en omschrijving van de jacht ten behoeve van populatiebeheer.[212]

Opvallend is verder dat vooral gekozen wordt voor een multi-species approach in het wildbeheer, waarbij in programma's voor de jacht op hertachtigen en grote predatoren de belangen van de duurzame jacht op hertachtigen zal worden gewaarborgd door rekening te houden met de invloed van grote predatoren op hertachtigen én de invloed van hertachtigen op de grote predatoren. Het Instituut voor Natural resources zal hiervoor de inhoud leveren, met name voor wat betreft regulerende factoren.[213]

210 Wolvenbeheerplan 2019, p. 57.
211 European Landowners Association, Assessment of current knowledge on wolves in Europe with a view to their effective conservation and management, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019.
212 http://www.largecarnivores.fi/conservation-and-hunting/population-management-plans-2/management-plan-for-the-finnish-wolf-population.html
213 Wolvenbeheerplan 2019, p. 59.

De wolf staat niet op bijlage II voor Finland. Er behoeft dus geen Natura 2000-gebied voor deze soort te worden aangewezen. Desalniettemin zal de bescherming van Natura 2000 een rol spelen in de bescherming van het leefgebied van de wolf. Daarom is onder paragraaf 7 toch aandacht besteed aan Natura 2000 in Finland.

A. Zorgplicht hulpbehoevend dier
Hoewel misschien niet direct vallend onder het begrip 'actieve soortenbescherming' is opvallend dat er in Finland ook een zorgplicht is opgenomen voor hulpbehoevende in het wild levende dieren. In paragraaf 84 van de Jachtwet is de zorgplicht voor dieren in een hulpeloze toestand vastgelegd. Eenieder die een in deze wet bedoeld dier aantreft dat ziek, gewond of anderszins in een hulpeloze toestand verkeert, moet, voor zover mogelijk, het dier helpen of trachten de eigenaar van het gebied, de houder van het jachtrecht of de politie in te lichten. Indien het dier in een zodanige toestand verkeert dat het kennelijk onredelijk zou lijden indien het in leven zou worden gehouden, mag de vinder het doden, zelfs indien hij niet het recht heeft het dier in het gebied te vangen of te doden, of zelfs indien het dier ongedeerd is wanneer het wordt gevonden. De bepalingen van deze paragraaf die van toepassing zijn op dood gevonden dieren zijn ook van toepassing op dieren die opzettelijk worden gedood.

7. Natura 2000
Het Natura 2000-netwerk in Finland beslaat ongeveer vijf miljoen hectare. Het lijkt logisch dat de wolf profiteert van dit uitgebreide netwerk. Driekwart van het gebied bestaat uit land en een kwart uit water. Er zijn 468 Speciale Beschermingszones (SBZ-gebieden) overeenkomstig de Vogelrichtlijn, en zij beslaan een oppervlakte van 3,1 miljoen hectare of ongeveer 8% van de totale oppervlakte van Finland. SAC- en SBZ-gebieden kunnen elkaar overlappen. De SAC-gebieden op het Finse vasteland zijn ingesteld bij een decreet van het ministerie van Milieu (354/2015) van 24 maart 2015, dat op 17 april 2015 in werking is getreden.

Daarnaast heeft de regering op 5 december 2018 besloten de Europese Commissie voor te stellen het gebied dat op grond van de Hrl voor bescherming is aangewezen, uit te breiden met drie nieuwe gebieden: FI0100006 Tulliniemi vogelbeschermingsgebied, FI0200090 Archipelzee en FI1400030 Södra Sandbäck. Hun totale oppervlakte bedraagt ongeveer 113.500 hectare. Na de aanwijzing van deze gebieden voor bescherming bedraagt de totale oppervlakte van het Finse Natura 2000-netwerk ongeveer 5,07 miljoen hectare, wat neerkomt op ongeveer 13 procent van de totale oppervlakte van Finland.[214]

214 https://www.ymparisto.fi/en-US/Nature/Protected_areas/Natura_2000_areas_in_Finland

8. Polen

De wolf is voor Polen geplaatst in bijlage II van de Hrl en op bijlage V in plaats van bijlage IV.

1. Algemeen

Wolven zijn in Polen lange tijd sterk bejaagd. Als gevolg daarvan daalde de wolvenpopulatie tegen het einde van de jaren 1960 tot minder dan 100 individuen. Veel natuurkenners en jagers uitten hun bezorgdheid dat de lage stand die het voortbestaan van de soort in Polen bedreigde. In 1975 werd de wettelijke status van de wolf opgewaardeerd van plaagdier tot wildsoort. De wolvenjacht ging echter het hele jaar door en er werden alleen in gebieden met lage aantallen wolven jachtbeperkingen opgelegd. In 1981 werden gelimiteerde jachtseizoenen in het hele land geïntroduceerd. Tussen 1975 en 1989 werden jaarlijks 10 tot 211 wolven gedood, met een gemiddelde van 100 (SD=57,6) per jaar. Gedurende deze periode stegen de officiële schattingen van de wolvenpopulatie van minder dan 100 tot ongeveer 850-950 individuen. De wolvenjacht werd in 1989 beëindigd in het Białowieża Bos onder druk van lokale wetenschappers. In 1993 heeft de plaatselijke gouverneur de bescherming van de wolf uitgebreid tot de hele provincie Bialystok. Op 1995 heeft het Ministerie van Milieubescherming, Natuurlijke Hulpbronnen en Bosbouw (thans Ministerie van Milieu; ME) de wolf aangewezen als beschermde diersoort in Polen. Reden voor het besluit om de wolf op de lijst van beschermde soorten te plaatsen was zijn rol in het behouden van het ecologisch evenwicht in natuurlijke ecosystemen en zijn rol als natuurlijke regulator van de populatiegrootte en conditie van wilde hoefdieren.[215][216]. Rond 1989 telde de soort ongeveer 500 individuen (nu ca. 2000) en kwam vooral voor in het oostelijk deel van het land. Slechts enkele, verspreid levende wolven werden waargenomen in het westelijk deel van het land. Momenteel (2021) komen wolven voor in bijna alle optimale en suboptimale habitats.

2. Implementatie van de Habitatrichtlijn

De wolf is in het hele land beschermd. De in 1990 geïntroduceerde Wet op het natuurbehoud maakt het mogelijk om soorten op nationaal en op provinciaal niveau te beschermen. Ondanks het feit dat de wolf voor Polen is geplaatst op bijlage V van de Hrl en zo formeel aan een minder stringent beschermingsregiem is onderworpen, wordt de soort in Polen strikt beschermd, vergelijkbaar met Hrl IV soorten.

3. Soortenbescherming

Op grond van art. 49 van de Wet op het natuurbehoud (verder: Wnb) worden soorten die strikt moeten worden beschermd bij verordening aangewezen door de Minister van voor Milieubescherming, waarbij ook wordt bepaald welke beschermingsregiem voor de soort zal gelden. Ook wordt bepaald op welke wettelijk bepaalde wijze van de bescherming kan worden afgeweken. Op grond van art. 52 van de Wnb is de wolf strikt beschermd en zijn verboden ingesteld op, onder andere, het op opzettelijk doden, vangen, verminken, vernielen en verstoren van toevluchtsoorden, holen en foerageergebieden. Het Algemeen Directoraat voor Milieubescherming (GDEP) is een instelling die verantwoordelijk is voor het behoud/beheer van de wolf. Deze instelling is verantwoordelijk voor het gehele milieubeschermingsbeheer, met inbegrip van de Natuur 2000-gebieden, met uitzondering van de gebieden van de nationale parken, waar de directeuren van de nationale parken verantwoordelijk zijn voor het behoud van de wolf. De Algemeen Directeur voor Milieubescherming benoemt en ontslaat 16 regionale directeuren voor milieubescherming die hun taken in de provincies uitoefenen.

4. Toestaan van uitzonderingen op de bescherming

Op grond van art. 56 Wnb kan sinds 2008 een afwijking met betrekking tot wolven alleen worden toegestaan met toestemming van de directeur-generaal voor Milieubescherming (GDEP). Wat het besluit tot afwijking betreft, kan alleen het GDEP een vergunning afgeven voor de legale wolvenbestrijding. Andere afwijkingen, waarbij doden niet de inzet is (opzettelijke verstoring bijvoorbeeld) kunnen worden goedgekeurd door de regionale directoraten voor milieubescherming.

215 Robert Mysłajek, Sabina Nowak, (Association for Nature 'Wolf') & Edgar van der Grift (Alterra, Wageningen UR) 'Wolven in polen', Vakblad Natuur, Bos en Landschap, november 2013.
216 R. Gula, Legal protection of wolves in Poland: implications for the status of the wolf population, European Journal of Wildlife Research, January 2008, https://www.researchgate.net/publication/225581219.

Met betrekking tot diersoorten die onder de soortbescherming vallen, kunnen afwijkingen van de verbodsbepalingen worden toegestaan, indien er geen alternatieve oplossingen bestaan en indien zij geen afbreuk doen aan het behoud van de wilde populaties van beschermde diersoorten in een goede staat van instandhouding.[217]
Alle bij het GDEP ingediende aanvragen voor afwijkingen dienen gegevens te bevatten zoals naam en adres van de aanvrager; het doel van de uitvoering van de voorgestelde activiteiten, een beschrijving van de activiteiten, het aantal betrokken personen, de wijze, methoden en uitrusting die worden gebruikt om de dieren te vangen, te vangen of te doden, de plaats en tijdstip van de handeling, de daaraan verbonden risico's.[218] Verwijdering van een exemplaar mag de wolvenpopulatie niet verslechteren. Indien goedgekeurd, wordt het doden van probleemwolven (veelal exemplaren die vaak honden, of vee aanvallen) meestal uitgevoerd door plaatselijke jagers. Beoordeling vindt plaats over individuele gevallen. Er is in Polen geen quotum van wolven die kunnen worden gedood.

A. Schade aan vee
De meeste aanvragen worden ingediend door plaatselijke gemeenschappen, slechts enkele door individuele veehouders. In de meeste gevallen wordt de Nationale Raad voor Natuurbescherming (een adviserend orgaan voor het GDEP) om advies gevraagd over de vraag of de afwijking redelijk en noodzakelijk is. In een aantal gevallen werden de besluiten gerechtvaardigd met de verklaring dat "de wolven een ernstige bedreiging vormen voor mens en/of vee".
Volgens artikel 126 lid 1 van de Wnb wordt door wolven veroorzaakte schade aan vee vergoedt door de staat. De vergoeding moet gelijk zijn aan de marktwaarde van het gedode vee. De taxatie en de raming van de schade, alsmede de vaststelling van het bedrag van de schadevergoeding en de betaling daarvan, wordt uitgevoerd door of namens de regionale directeur voor milieubescherming, en in het gebied van het nationale park door de directeur van dit park.[219] De wet kent verder geen instructie over hoe het systeem in detail moet worden georganiseerd. De werking van het compensatiesysteem is daarom per provincie afhankelijk van hoe individuele overheden de algemene regelgeving interpreteren.[220] Compensatie is overigens niet verschuldigd indien geen preventieve maatregelen zijn genomen, of indien door wolven schade wordt toegebracht aan vee dat in de periode tussen zonsondergang en zonsopgang zonder directe verzorging wordt achtergelaten.[221] Voor probleemsituaties tussen wolf en vee is in 2005 een protocol gepubliceerd in een rapport van het Institute of Nature Conservation (Krakow) van de Poolse Academie van Wetenschappen. Het werd de Zoogdiervereniging (2021) niet duidelijk wat de actuele status van dit protocol is. Wij verwijzen naar het rapport van de Zoogdiervereniging voor een overzicht.[222]

B. Preventieve maatregelen
In Polen worden verschillende preventieve maatregelen toegepast, die afhankelijk van de situatie en de omgevingsomstandigheden meer of minder worden ingezet. Kuddebewakingshonden (Tatra herdershonden) blijken zeer effectief, maar ook elektrische afrasteringen, en gaasafrasteringen, fladderlinten gecombineerd met schrikdraad worden toegepast. Vaak worden verschillende maatregelen op eenzelfde locatie toegepast. De maatregelen dienen op een juiste wijze te worden toegepast en moeten voldoen aan een aantal specifieke voorwaarden waarop gelet dient te worden om operationeel effectief te zijn.

5. De beoordeling van de staat van instandhouding van de wolf
Op het niveau van de staat volgt Polen de richtsnoeren (gidsdocumenten) en instructies van de Europese Commissie bij de beoordeling van de staat van instandhouding. De Poolse wolvenpopulatie is opgebouwd uit meerdere deelpopulaties, de Karpatische, de Baltische en de Centraal Europese

217 Art. 52 lid 2 Wnb Polen.
218 Art. 56 Wnb Polen.
219 Art. 126 lid 3 Wnb Polen.
220 R. Gula, Legal protection of wolves in Poland: implications for the status of the wolf population, European Journal of Wildlife Research, January 2008, https://www.researchgate.net/publication/225581219.
221 Art. 126 lid 6 Wet op natuurbehoud Polen.
222 Bommel, F. van, D. Klees, M. La Haye & J. Thissen (2020). Analyse probleemsituaties wolf. Rapport 2020.16 V2. De Zoogdiervereniging, Nijmegen, p. 54.

laagland populatie, die zich uitstrekt tot in Nederland. Volgens de IUCN zijn de Poolse populaties allemaal (NT) Near threatened.

De wolvenpopulatie in West-Polen is samen met de in Oost-Duitsland levende roedels ingedeeld als ernstig bedreigd (CE) volgens de richtlijnen voor Grote Carnivoren, die door de Europese Commissie zijn vastgesteld. Ondanks de kennelijke toename in de afgelopen jaren van het aantal wolven en van hun verspreidingsgebied in de boscomplexen ten westen van de rivier de Wisla, is de populatie in deze regio nog te klein en te verspreid om op langere termijn als zelfstandige populatie te kunnen overleven. De wolvensterfte in West-Polen is aanzienlijk. De oorzaken zijn o.a.: illegaal doden, stroperij gericht op wilde hoefdieren, waarbij ook wolven slachtoffer worden en verkeer. Er wordt ook wolvensterfte geregistreerd door parasieten en ziekten.[223]

A. Wolvenmanagementplan
In 2011 werd een nationaal wolvenmanagementplan opgesteld, maar dit werd niet goedgekeurd door de autoriteiten. Sommige elementen van dit plan worden in de praktijk wel gebruikt, b.v. het doen van genetisch onderzoek.

B. Internationale samenwerking
Duitsland en Polen hebben besloten een gezamenlijke monitoringswijze voor wolven te ontwikkelen. Dit is een logische keuze, aangezien beide landen een gemeenschappelijke wolvenpopulatie hebben - de Centraal-Europese populatie. Hun methodologie maakt gebruik van de SCALP-criteria. Wolvenexperts uit beide landen moeten één keer per jaar bijeenkomen om verslag uit te brengen over de nationale resultaten. Zij bepalen ook de status van eventuele grensoverschrijdende gebieden en schatten het effect in van mogelijke afwijkingen/ onzekerheden/ hiaten in kennis die bij het beoordelen van de gegevens blijken. Deze vergaderingen moeten resulteren in een jaarlijks statusrapport over de Centraal-Europese wolven populatie, met een gezamenlijke beoordeling van de omvang van de populatie en een grensoverschrijdende verspreidingskaart. De gemeenschappelijke ontwikkeling van monitoring-methodologie is een praktijk die idealiter zou moeten worden gevolgd door Tsjechië, Denemarken, Nederland en België.[224]

C. Monitoring
Het toezicht op de ontwikkeling van de wolvenpopulatie (omvang van de populatie, verspreiding, bedreigingen, enz.) wordt uitgevoerd in het kader van de nationale milieumonitoring, die wordt geleid door de hoofdinspectie voor milieubescherming. Zie ook hierboven, onder internationale samenwerking.

D. Verwilderde honden
Er is in Polen een probleem met verwilderde honden, die veel slachtoffers maken onder wilde prooidieren en soms ook vee. Hazewindhonden en windhond kruisingen veroorzaken schade. Dit ondanks dat de jacht met hazewindhonden in Polen verboden is en deze dieren op grond van de wet binnen omheiningen moeten worden gehouden. Predatie door honden in combinatie met jacht van wolvenprooidieren door de mens, kan leiden tot een voor de wolvenstand bedreigende afname van sommige wildsoorten, naast kansen op ongewenste hybridisatie.[225]

<u>6. Actief soortenbeleid</u>
Op nationaal niveau is de wolf een strikt beschermde diersoort in heel Polen sinds 1998. Bovendien is de wolf opgenomen onder de soorten die actieve bescherming behoeven. Bijgevolg kan een seizoensgebonden beschermingszone met een straal van 500 m rond de gebieden waar wolven jongen grootbrengen ingesteld worden van 1 april tot 31 augustus. Het is op zich opmerkelijk dat deze mogelijkheid tot aanvullende bescherming is opgenomen voor de wolf, nu de wolf geplaatst is op

223 https://www.polskiwilk.org.pl/en/wolf/wolves-in-western-poland
224 European Landowners Association, Assessment of current knowledge on wolves in Europe with a view to their effective conservation and management, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019, p. 66.
225 Izabela A. Wierzbowska et al, "Predation of wildlife by free-ranging domestic dogs in Polish huntinggrounds and potential competition with the grey wolf", Biological Conservation, 201, Elsevier (2016).

bijlage V van de Hrl en een verplichting tot aanvullende actieve soortenbescherming feitelijk alleen vereist is op grond van de jurisprudentie van het Hof van Justitie voor soorten die op grond van bijlage IV van de Hrl worden beschermd.

Het wolvenbeheer binnen en buiten Natura 2000-gebieden verschilt niet. Maar de habitat van wolven wordt verondersteld beter beschermd te zijn binnen de Natura 2000-gebieden, omdat de impact van nieuwe ontwikkelingen (bijvoorbeeld de aanleg van infrastructuur) op wolven en wolvenleefgebied moet worden meegewogen in het besluitvormingsproces.

7. Natura 2000

De wolf is opgenomen in bijlage II van de Hrl. Daarom zijn een aantal Natura 2000-gebieden aangewezen om de habitats van deze soort in Polen te beschermen. In 2013 waren in totaal 73 gebieden, met een totale oppervlakte van 15.284 km^2, beschermde wolvenhabitats in het hele land. Dit netwerk bestreek ongeveer 25 % van de geschikte wolvenhabitats in Polen. De meeste gebieden bevinden zich in Oost-Polen (37 gebieden, totale oppervlakte 9.137 km^2) en in de Karpaten (15 locaties, totale oppervlakte 4.268 km^2), vanwege de hoogste dichtheid en het meest stabiele verspreidingsgebied van de soort in beide regio's. De grootste gebieden, waar ten minste verscheidene wolven roedels voorkomen, zijn: "Ostoja Knyszyńska" (het Knyszyn-bos, 1.361 km^2), "Dolina Biebrzy" (de Biebrza riviervallei, 1.212 km^2), "Bieszczady" (het Bieszczady gebergte, 1.115 km^2) en "Ostoja Augustowska" (het bos van Augustów, 1.071 km^2). In West- en Centraal-Polen zijn er ook Natura 2000-gebieden die belangrijke habitats van wolven beschermen (21 gebieden, totale oppervlakte 1.880 km2). Het grootste gebied heet "Uroczyska Puszczy Drawskiej" (het Drawa-bos, 744 km^2, NW Polen).[226] Sommige, zoals PLH 080037 Lasy Dobrosułowskie (Dobrosułów Bossen) in het Rzepin Woud of PLH 080044 Wilki nad Nysą (Wolven op de Nysa rivier) in de Neder-Silezische Wouden, zijn recentelijk toegevoegd om wolvenhabitats te beschermen.[227]

Zoals hierboven gesteld, is het wolvenbeheer binnen en buiten Natura 2000-gebieden niet verschillend, maar wordt verondersteld dat de habitat van wolven beter beschermd is binnen de Natura2000-gebieden, omdat de impact van nieuwe ontwikkelingen (bijvoorbeeld de aanleg van infrastructuur) op wolven en wolvenleefgebied wordt betrokken in het besluitvormingsproces.
Dit blijkt echter niet in alle gevallen op te gaan. Door wolven bewoonde militaire oefenterreinen worden door de Poolse samenleving niet zeer beschermenswaardig geacht. Dit veroorzaakt een toenemende druk van off-road activiteiten, die meestal illegaal zijn. Er zijn echter ook verschillende off-road rally's die regelmatig door militaire oefengebieden rijden en daar een bedreiging vormen voor de leefgebieden van wolven en andere zeldzame soorten.[228]

226 Ilka Reinhardt et al., A Review of Wolf Management in Poland and Germany with Recommendations for Future Transboundary Collaboration (Bundesamt fur Naturschutz, 2013, p. 58.
https://www.researchgate.net/publication/260155529_A_review_of_wolf_management_in_Poland_and_Germany_with_recommendations_for_future_transboundary_collaboration/link/0046352fc80adb36cc000000/download.
227 https://www.polskiwilk.org.pl/en/wolf/wolves-in-western-poland
228 https://www.polskiwilk.org.pl/en/wolf/wolves-in-western-poland

9. Slovenië

Voor Slovenië kwalificeert de wolf onder bijlage II en bijlage IV van de Habitatrichtlijn.

1. Algemeen

Anders dan in andere landen het geval is, is de wolf nooit geheel verdwenen uit Slovenië. In de 18e en 19e eeuw, toen de wolf bejaagd werd, wist deze te overleven in afgelegen berggebieden. Na de Eerste Wereldoorlog nam de populatie toe. Dit duurde tot aan het eind van de Tweede Wereldoorlog. Toen begon opnieuw de wolvenjacht. De wolf werd tot midden jaren '70 in grote delen van het land bejaagd. Eind jaren zestig stond de wolf op de rand van uitsterven in Slovenië, en overleefde in belangrijke mate door uit te wijken naar Kroatië.[229] Vanaf 1976 werden voor het eerst jachtseizoenen ingevoerd voor de wolf.[230] Er wordt aangenomen dat er in de jaren tachtig nog maar een paar individuen waren overgebleven. Sinds 1993 is de wolf jaarrond beschermd. Dit heeft geleid tot een groeiende populatie en her kolonisatie van gebieden waar de wolf oorspronkelijk voorkwam. In 2010 is een begin gemaakt met het systematisch monitoren van de wolf. In 2010/2011 omvatte de populatie in Slovenië naar schatting tussen de 34 en 42 individuen. In het monitoringseizoen 2018/2019 waren dat er naar schatting tussen de 86 en 110, die samen 14 roedels vormen. Aanvankelijk kwamen deze roedels vooral voor in het zuiden en westen van het land. Slechts sporadisch werden individuen aangetroffen in pre-alpine en alpine regio's. De monitoring gegevens over 2018/2019 en 2019/2020 laten hierin een verandering zien. De wolf keert dus ook terug naar het oorspronkelijk leefgebied.[231]

2. Implementatie van de Habitatrichtlijn

De Hrl is in Slovenia geïmplementeerd in de 'Nature Conservation Act'. Sinds 2004 is het beschermingsregime voor de wolf verankerd in de op deze wet gebaseerde 'Decree on the protection of wild animals'. Op grond van deze regeling is het ook mogelijk om in individuele gevallen toestemming te geven voor onder andere het doden van individuen van een beschermde soort (art. 7). Voor grote predatoren wordt de vergunning alleen ambtshalve verstrekt (art. 7, derde lid). Dit in art. 7 van de regeling neergelegde regiem omvat de implementatie van de eisen uit art. 16 Hrl. De vergunningen worden verleend op basis van een deskundigen oordeel. Voor grote predatoren wordt het advies opgesteld door de Slovenian Forest Services (de organisatie die verantwoordelijk is voor de jacht). Het deskundigenoordeel dient tevens het schriftelijke standpunt van het Institute of the Republic of Slovenia for Nature Conservation (de organisatie die verantwoordelijk is voor natuurbehoud) te bevatten. Indien het deskundigenoordeel van de jachtorganisatie en het schriftelijke standpunt van de voor natuurbehoud verantwoordelijke organisatie op onderdelen significant van elkaar verschillen, dient de voor de jacht verantwoordelijke organisatie een reactie op het schriftelijke standpunt van de voor natuurbehoud verantwoordelijke organisatie bij te voegen (art. 8).
In 2005 is aan de regeling een nieuwe bepaling toegevoegd dat een jaarlijks quotum stelt voor het doden van wolven. Deze bepaling is ingevoerd met als doel precieze omstandigheden en voorwaarden te definiëren voor het gebruik van een afwijking op grond van artikel 16, lid 1, onder e). Over dit quotum is veel te doen. Zie hierna.

3. Soortenbescherming

Ook in andere wetgeving zijn relevante bepalingen voor bescherming van de wolf opgenomen, namelijk in de Nature Conservation Act, Environment Protection Act, Hunting Act, en Forest Act.[232] Sinds 2015 financiert het Sloveense ministerie voor Environment and Spatial Planning nationale projecten voor het monitoren van wolven, betaalt het ook vergoedingen voor schade door wolven en financiert het maatregelen ter voorkoming van schade aan de veestapel.[233]

229 https://www.carnivoradinarica.eu/en/large-carnivores/wolf/species-distribution-in-slovenia-and-croatia/
230 https://www.jagersliga.be/post/sloveni%C3%AB-een-voorbeeldfunctie
231 https://www.lifewolfalps.eu/en/the-wolf-in-the-alps/the-wolf-in-slovenia/ Zie over de ontwikkeling van de populatie ook: https://www.volkovi.si/wp-content/uploads/Summary_of_the_report.pdf
232 https://skupnostobcin.si/wp-content/uploads/2018/03/bilateral-dialogue-with-slovenia-support-document.pdf
233 https://www.lifewolfalps.eu/en/the-wolf-in-the-alps/the-wolf-in-slovenia/

4. Toestaan van uitzonderingen op de bescherming

Het verantwoordelijke ministerie kan op basis van populatiegegevens, waarnemingen en het aantal gedode wolven in de afgelopen periode, maar ook op basis van schade aan vee en andere gegevens, het – bij uitzondering- afschieten van een vooraf bepaald aantal (quotum) dieren goedkeuren. Het afschot is verder beperkt tot een bepaalde tijdsperiode en is ruimtelijk verdeeld over regio's. De beschikking wordt voor elk jaar afzonderlijk afgegeven.[234] De vaststelling van het quotum wordt voorbereid op basis van een expert opinion van de Slovenian Forest Services, gevolgd door een standpunt van het Institute of the Republic of Slovenia for Nature Conservation. Onderdeel van het totstandkomingsproces is een review door een expert group en working group van stakeholders (benoemd door de minister).

De regeringsbeslissing waarbij een quotum voor afschot wolven is vastgesteld is herhaaldelijk onderwerp van juridische procedures geweest. Aanvankelijk werden Ngo's door de administratieve rechter toegang tot de procedure ontzegd. Dit veranderde in 2015. In dat jaar stelde een groep Ngo's bij de administratieve rechtbank een vordering in tegen het ministerie Environment and Spatial Planning en verzocht de rechtbank de beslissing tot vaststelling van het quotum ongedaan te maken. Na een schorsing van de beslissing in november 2015, deed de administratieve rechtbank in juli 2016 uitspraak en heeft de vaststelling van de quotum nietig verklaard. De rechtbank was het eens met de argumenten van eisers dat de Staat onvoldoende heeft onderbouwd dat aan de drie randvoorwaarden voor het gebruik van afwijkingen op grond van artikel 16 van de Hrl was voldaan.

In 2017 werd opnieuw een quotum vastgesteld, dat opnieuw werd geschorst. De Minister van Landbouw nam daarop het initiatief voor een noodwet om alsnog het beoogde quotum toe te staan. Naar de mening van de minister vormen (onder andere) wolven een grote bedreiging voor de lokale bewoners en is de veroorzaakte schade door wolven te groot. Daarnaast is er volgens de minister al veel geïnvesteerd in schadepreventie door het plaatsen van elektronische hekken. Over de effectiviteit van het doden van wolven via een systeem van quota bestaat veel discussie. Deze discussie is ook met name wat voor- en tegenstanders verdeeld houdt.[235]

In juni 2019 werd de noodwet ingevoerd op grond waarvan de wolf weer kon worden bejaagd. De reguliere procedure voor de vaststelling van het quotum werd daarmee overruled. De noodwet gaf toestemming om 11 wolven te doden. In april 2020 heeft het Grondwettelijk Hof om procedurele redenen een streep getrokken door de noodwet.
Daarop volgde een voorstel om de wet te wijzigen waarmee het aantal te doden wolven zou worden vastgesteld op 30 van mei 2020 tot eind januari 2021. Uit mediaberichten blijkt dat meer dan 30 milieu-Ngo's hebben geprotesteerd tegen het voorstel en een brief hebben gericht aan de Europese Commissie en het kantoor van het Europees Parlement in Slovenië en er bij de autoriteiten op hebben aangedrongen om onmiddellijk een moratorium op het doden van onder andere de wolf in het land op te leggen.[236] Dit heeft niet kunnen verhinderen dat de verlenging van de noodwet met het verhoogde quotum is aangenomen. Het ministerie van Environment and Spatial Planning steunt de nieuwe wet niet. Samen met de werkgroepen met relevante belanghebbenden willen ze het beheer van grote predatoren op integrale wijze voortzetten, via de reguliere procedure. Een van de betrokken belanghebbenden is ook de Slovenian Forest Services, die normaal gesproken het ruimingsquotum voorstelt op basis van deskundig advies. Uit de berichtgeving blijkt verder dat werkgroepen het erover eens zijn geworden dat alleen in uitzonderlijke gevallen wolven zullen worden gedood in plaats van een ruiming op grond van een quotum.[237]

Schade aan vee

Overeenkomstig de Nature Conservation Act en de Regels betreffende de juiste wijze van eigendomsbescherming en maatregelen ter voorkoming van schade aan menselijke eigendommen

234 https://www.carnivoradinarica.eu/en/large-carnivores/wolf/wolf-legal-status-and-management/
235 https://wilderness-society.org/the-boomerang-of-bear-and-wolf-cull-in-slovenia/
236 https://www.total-slovenia-news.com/lifestyle/6085-law-on-emergency-culling-of-bears-wolves-repealed-after-targets-reached
237 https://wilderness-society.org/emergency-wolf-and-bear-cull-to-continue-in-slovenia/

veroorzaakt door beschermde soorten, worden uitbetalingen gedaan in overeenstemming met de gemelde schade en de goedgekeurde schadeclaims. De registers van schade veroorzaakt door beschermde soorten worden bijgehouden door het Environmental Agency of the Republic of Slovenia, een onderdeel van het ministerie van Environment and Spatial Planning. De schade veroorzaakt door beschermde diersoorten wordt onderzocht door aangewezen deskundigen van de Slovenian Forest Services. Omdat de meeste schade wordt veroorzaakt door de bruine beer en de wolf, zijn de meeste maatregelen gericht op deze twee soorten, hetzij preventieve maatregelen hetzij schadeloosstelling.[238]

5. De beoordeling van de staat van instandhouding van de wolf

De wolf in Slovenië behoort deels tot de Balkan-populatie, samen met landen als Bulgarije, Servië, Bosnië en Herzegovina en deels tot de Alpine populatie, samen met Italië, Oostenrijk en Frankrijk. De Sloveense Balkan-populatie werd door de IUCN in 2010 beoordeeld als 'Endangered', evenals de Alpine populatie.

Recent werd het rapport "Monitoring van de staat van instandhouding van wolven in Slovenië in 2017/2020" gepubliceerd.[239] Conclusie uit deze rapportage is dat de wolvenpopulatie in Slovenië het laatste decennium aanzienlijk is toegenomen. Het lijkt erop dat het aantal wolven in Slovenië nu zo groot is dat incidentele sterfte minder belangrijk wordt voor het bepalen van de staat van instandhouding van de soort. De wolvenpopulatie vertoont een constante positieve dynamiek in zowel aantallen als ruimtelijke kenmerken, aangezien zij is toegenomen en zich sinds 2010 ook ruimtelijk uitbreidt. Vanaf 2010 beschikt Slovenië over monitoringgegevens van goede kwaliteit. De staat van instandhouding van de wolf in Slovenië wordt ondanks enige twijfel over bepaalde roedels nog steeds als gunstig bestempeld. De twijfel bestaat uit het wegvallen van een aantal wolven, waaronder wolven die telemetrisch gevolgd werden, zonder dat de oorzaak goed kon worden achterhaald. De onderzoekers vrezen dat deze wolven illegaal zijn gedood. Tijdens de laatste twee seizoenen van monitoring is de situatie in het alpiene deel van het door wolven bezet gebied aanzienlijk gewijzigd, aangezien afgelopen seizoen alle drie de nieuw opgerichte roedels in dat gebied nesten hebben gekregen. Hoewel één van de drie roedels zijn reproductieve mannetje is kwijtgeraakt, en het dus zeer waarschijnlijk is dat deze roedel uiteen zal vallen, wordt verwacht dat de verspreiding naar de Sloveense alpen zal versnellen.

A. Grootste bedreigingen voor de wolf

Als grootste bedreigingen voor de wolf worden genoemd: vooroordelen, angst en onbegrip over de soort, verlies van habitat en verlies van natuurlijke prooidieren. Wolven hebben voldoende natuurlijke prooien nodig om te overleven, daarom is een goed beheer van wilde hoefdieren – met inachtneming van de voedselbehoefte van de wolf - noodzakelijk. Het verminderen van de overvloed aan reeën en edelherten als belangrijkste prooi voor wolven kan leiden tot frequentere predatie op huisdieren en bijgevolg tot meer schade.[240] Ook het illegaal doden en hybridisatie worden genoemd. Hoewel dit fenomeen niet zo ernstig is als in sommige andere landen, zijn twee roedels met hybriden ontdekt.[241] Dit volgt ook uit het rapport 'Monitoring of Conservation Status of Wolves in Slovenia during the 2017/2020 period'.[242] Daarin wordt geadviseerd dat het voor het behoud van de Sloveense wolvenpopulatie op lange termijn het beste is om alle bekende wolf--hondenhybriden uit de populatie te verwijderen.

De belangrijkste knelpunten als gevolg van de aanwezigheid van de wolf zijn aanvallen op vee en in sommige gevallen concurrentie met jagers op prooidieren, met name hoefdieren. In het afgelopen decennium zijn de aanvallen van de wolf eerst afgenomen, maar sinds 2017 is sprake van een toename van vooral aanvallen op schapen en geiten. Ook het aantal aanvallen op groter vee neemt toe. Dit is een knelpunt omdat de meeste preventieve maatregelen zijn ontwikkeld ter bescherming van kleinere dieren. De verdere verspreiding van de wolf wordt ook in bergweidegebieden als een

238 http://www.natura2000.si/fileadmin/user_upload/IP_PAF_Slovenia_final.pdf
239 https://www.volkovi.si/wp-content/uploads/Summary_of_the_report.pdf
240 https://www.carnivoradinarica.eu/en/large-carnivores/wolf/what-threatens-wolves/
241 https://www.lifewolfalps.eu/en/the-wolf-in-the-alps/the-wolf-in-slovenia/
242 http://www.natura2000.si/fileadmin/user_upload/knjiznica/raziskave/Volk_Summary_of_the_report.pdf

knelpunt ervaren, omdat deze gebieden ook populaire recreatiegebieden vormen. In gemeenschappen waar men niet gewend is aan de aanwezigheid van de wolf leidt dit tot angst.[243]

B. Internationale samenwerking[244]
Slovenië werkt sinds drie jaar samen met Kroatië in het Interreg programma Carnivora Dinarica.[245] Het Carnivora Dinarica-project is gericht op het verbeteren van de staat van instandhouding van grote predatoren - wolven, beren en lynxen - in Natura 2000-gebieden in Slovenië en Kroatië. De belangrijkste doelstellingen zijn het aanpakken van tekortkomingen in het grensoverschrijdend beheer van grote predatoren, het verminderen van de risico's voor grote predatoren en het verminderen van de misverstanden over de rol van grote predatoren in het ecosysteem. Verschillende informatieve activiteiten hebben bijgedragen aan het verminderen van het aantal conflicten met grote predatoren: met de donatie van elektrische hekken en herdershonden zijn conflicten in de landbouw aangepakt. Ook zijn op locaties verkeersmaatregelen genomen. Verder heeft het project ingezet op bewustmaking voor het opbouwen van betere relaties tussen mensen en grote predatoren. Informatie over de juiste hulpmiddelen en technieken en hun gedrag leidt naar een betere co-existentie. Er is veel geïnvesteerd in voorlichting, rekening houdend met de wensen en verwachtingen van omwonenden. De activiteiten omvatten ontmoetingen met lokale belanghebbenden, ontwikkeling van educatieve routes over grote predatoren, educatieve video's, een tweetalig projectmagazine, richtlijnen voor biologiedocenten en een didactische hoek op basisscholen. Een van de meest omvangrijke activiteiten was de oprichting van DINA, een groot predatorencentrum in Pivka. Het project is in augustus 2021 afgesloten, maar de samenwerking zal worden voortgezet.

Op dit moment loopt verder het project lifewolfalps (2019-2024).[246] Het project omvat vier Alpenlanden: Italië, Frankrijk, Oostenrijk en Slovenië. Hoofddoelen zijn om gefragmenteerde praktijken van wolvenbeheer (zowel op lokaal als op landelijk niveau) te stroomlijnen op het niveau van de Alpiene populatie, door gecoördineerde acties uit te voeren over het hele Alpenecosysteem, zowel waar de wolf al 20 jaar aanwezig is (Westelijke Alpen) en waar het proces van her kolonisatie net is begonnen (Centraal-Oostelijke Alpen). Onderdeel vormt het opzetten van een grensoverschrijdend netwerk van professionals, langdurige grensoverschrijdende monitoring en het genereren van gegevens over deze wolven op populatieniveau. Specifieke doelstellingen zijn onderzoek naar de wolvenpopulatie, naar hybridisatie, en aanpak van vergiftiging en stroperij. Een tweede hoofddoel is vermindering van conflicten mensen-wolf en bevordering van co-existentie.

C. Monitoring
De monitoring staat in het licht van de internationale samenwerking en het beoordelen van de staat van instandhouding van de soort. Recent werd het rapport "Monitoring van de staat van instandhouding van wolven in Slovenië in 2017/2020", gepubliceerd dat wordt gefinancierd door het ministerie van Milieu en Ruimtelijke Ordening.[247] Voor de bepaling van de staat van instandhouding werden meerdere methoden gebruikt, waaronder veldonderzoek via gestandaardiseerde protocollen, laboratoriumtests en kwantitatieve methoden. Tezamen vormen zij een integrale benadering van monitoring ten behoeve van het vaststellen van de staat van instandhouding van de wolvenpopulatie in Slovenië. Daarbij wordt ook gekeken naar roedels die hun leefgebied grensoverschrijdend hebben met Kroatië.

6. Actief soortenbeleid
Het 'Decree on the protection of wild animals' biedt de mogelijkheid dat de nationale overheid voor bepaalde soorten een strategie vaststelt en op basis van die strategie een nader uitgewerkt actieplan opstelt. Er was vooral behoefte aan het ontwikkelen van deze beleidsdocumenten voor drie grote

243 https://www.lifewolfalps.eu/en/the-wolf-in-the-alps/the-wolf-in-slovenia/
244 https://www.lifewolfalps.eu/en/about-the-project/ ; https://www.europarc.org/wp-content/uploads/2018/03/Large-Carnivores-management-plans-best-practice.pdf
245 https://www.carnivoradinarica.eu/en/
246 https://www.lifewolfalps.eu/en/ ;
https://skupnostobcin.si/wp-content/uploads/2018/03/bilateral-dialogue-with-slovenia-support-document.pdf
247 https://www.volkovi.si/wp-content/uploads/Summary_of_the_report.pdf

predatoren: de bruine beer, de wolf en de lynx. De nationale strategie voor instandhouding en duurzaam beheer van wolf (Canis lupus) werd in 2009 aangenomen. Deze vormt de basis voor het beheer van wolvenpopulaties. De strategie is uitgewerkt in een actieplan voor duurzaam beheer van een populatie wolven (Canis lupus) in Slovenië voor de periode 2013-2017 (herzien in 2015). De geldigheid van het actieplan is in 2017 geëindigd. Het is onduidelijk of een nieuw actieplan is vastgesteld.[248]

7. Natura 2000

De procedure voor aanwijzing is opgenomen in art. 33 van de Nature Conservation Act. De aanwijzing van gebieden is gestart in 2001. Bijna 38% van het grondgebied van Slovenië valt onder het Natura 2000-netwerk.[249] Slovenië heeft 355 Natura 2000 gebieden, waarvan 324 zijn aangewezen op grond van de Hrl en 31 onder de Vrl.[250] Voor de wolf zijn 5 grote Natura 2000-gebieden aangewezen.[251] De gebieden zijn opgenomen in de Decree on special protection areas (Natura 2000 areas). De maatregelen voor Natura 2000-gebieden zijn opgenomen in het Natura 2000 Management Programme (PUN). De verplichting tot vaststelling van het PUN vloeit voort uit de hiervoor genoemde Decree. Het PUN bevat beschermingsdoelstellingen en beschermingsmaatregelen voor specifieke soorten in ieder Natura 2000-gebied. Daarnaast bevat het indicatoren om effectiviteit van maatregelen te monitoren. Slovenië kent geen separate plannen voor afzonderlijke gebieden, behalve in bepaalde gevallen, waarin de Natura 2000 status overlapt met andere beschermingsregimes.

Er is geen specifieke overheidsinstantie die verantwoordelijk is voor het geheel aan Natura 2000 maatregelen. De bevoegdheden zijn verdeeld. Het ministerie van Environment and Spatial Planning heeft belangrijke bevoegdheden, zoals onder andere het behoud van de biodiversiteit en het omgaan met klimaatverandering. Het ministerie heeft een belangrijke taak bij de voorbereiding en uitvoering van wetgeving. Bij de uitvoering van Natura 2000 beschermingswetgeving speelt ook een onderdeel van het ministerie – Sloveanian Environment Agency - een belangrijke rol. Wetenschappelijke inbreng wordt geleverd via het Institute of the Republic of Slovenia for Nature Conservation.

248 https://skupnostobcin.si/wp-content/uploads/2018/03/bilateral-dialogue-with-slovenia-support-document.pdf
249 https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020DC0635&from=FR; http://awsassets.panda.org/downloads/study_evaluation_to_support_fitness_check_of_nature_directives__final.pdf
250 https://slovenia.si/this-is-slovenia/natura-2000-in-slovenia/ ; https://ec.europa.eu/environment/eir/pdf/report_si_en.pdf ; https://skupnostobcin.si/wp-content/uploads/2018/03/bilateral-dialogue-with-slovenia-support-document.pdf
251 https://eunis.eea.europa.eu/species/Canis%20lupus

10. Oostenrijk

Voor Oostenrijk kwalificeert de wolf onder bijlage II en bijlage IV van de Habitatrichtlijn.

1. Algemeen
Vanaf 1998 werden in de jaren 2002, 2004, 2005 en 2007 binnen Oostenrijk sporadisch waarnemingen gedaan van een (enkele) wolf. 2009 was de eerste keer dat in de loop van het jaar meerdere wolven in Oostenrijk werden waargenomen. Het bewijs van het eerste roedel werd in 2016 gevonden op het militaire oefenterrein Allentsteig (Neder-Oostenrijk). Tussen 2018 en 2020 werden er elders in het noorden van Neder-Oostenrijk nog twee reproducties vastgesteld. Tot aan heden (2021) blijft het aantal waarnemingen van wolven en ook voortplanting binnen Oostenrijk beperkt. Uit DNA-onderzoek volgt dat de wolven die binnen Oostenrijk worden waargenomen uit verschillende populaties afkomstig zijn. De meeste wolven hebben hun oorsprong uit andere Alpenregio's, de Balkan en de Karpaten. Een van de ouderdieren van het eerste roedel in Allentsteig blijkt echter afkomstig uit de Centraal-Europese laaglandpopulatie. (Bron: Heurich, 2019)[252].

Uit de meest recente rapportage van de wolvenmonitoring[253] volgt dat in 2018 en 2019 ook sprake was van twee reproducerende roedels in het grensgebied Neder-Oostenrijk/Ober-Oostenrijk-Tsjechië, maar dat na één jaar van reproductie er daarna geen nakomelingen konden worden vastgesteld. Gevolg was dat in 2020 er in Oostenrijk weer een lager aantal welpen werden geteld dan in de voorgaande jaren. In 2020 kon alleen in de Allentsteig-roedel reproductie worden vastgesteld. De meeste waarnemingen van wolven worden gedaan in Neder Oostenrijk, en daarnaast de landen Salzburg, Tirol, Vorarlberg en Kärnten. De verwachting is dat, zodra de wolf erin slaagt voet aan de grond te krijgen in de Zwitserse en de aangrenzende Italiaanse Alpen, er ook in Oostenrijk een versnelling van de aantallen en verspreiding van wolven te verwachten is.

2. Implementatie van de Habitatrichtlijn
De Hrl vereist omzetting in het nationale recht van de lidstaten. Nu heeft Oostenrijk een bijzondere staatsrechtelijke structuur waarbij nationale wetgeving op het gebied van natuurbescherming ontbreekt. De daadwerkelijke wetgevende bevoegdheid voor jacht en natuurbescherming valt in Oostenrijk direct toe aan de regeringen van de negen Bundesländer. De enige federale geconsolideerde 'regeling' in relatie tot de Hrl is het "Gesamte Rechtsvorschrift für Übereinkommen über die Erhaltung der europäischen wildlebenden Pflanzen und Tiere und ihrer natürlichen Lebensräume" (Volledige wettelijke bepaling voor het verdrag inzake het behoud van Europese wilde planten en dieren en hun natuurlijke habitats).[254] Via deze regeling wordt op federaal niveau de volledige tekst van de Hrl overgenomen in 'Nationaal recht'. Staatsrechtelijk dienen de 9 Oostenrijkse 'Bundesländer' elk afzonderlijk de voorwaarden uit de Hrl om te zetten in landswetgeving. De regeringen van de Bundesländer, de aangewezen districtsautoriteiten of jachtorganisaties zijn volledig belast met de uitvoering van de relevante regelgeving. Het ontbreken van een natuurbeschermingswet op federaal niveau brengt wel spanning met zich mee. Er zijn negen deelstaten met elk hun eigen jacht- en/of natuurbeschermingswetten, regelingen of verordeningen. Landsgrensoverschrijdende beschermings- of beheersmaatregelen worden als complex ervaren, doordat rekening moet worden gehouden met zo ongeveer 27 verschillende wetten of regelingen (bron: site WWF).

252 https://baer-wolf-luchs.at/wolf.htm
253 Österreichzentrum Bär, Wolf, Luchs, 2021: Statusbericht Wolf: Situation des Wolfs in Österreich.18 S.
254 https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10010447

Bundesland	Stellung im Jagdgesetz	Schonvorschriften	Besonderer Schutz-status im Sinne des Art.12 FFH-RL
Burgenland	Wild (Haarwild/ Raubwild), Jagdbare Tiere: § 3 Abs 1 Z 1	ganzjährig geschont: § 2 Abs 1 Z 1 lit b Bgld Wildstandregulie-rungsVO § 78 Abs. 4 Bgld.-JG	-
Kärnten	Wild (Haarwild/ Raubwild): § 4 Abs 1 lit a	ganzjährig geschont: § 51 Abs 1 K-JG sowie § 6 Abs 1 DVO Ktn JG	§ 51 Abs 4a K-JG § 52 Abs 2a K-JG § 100a K-JG
Niederösterreich	Wild (Haarwild) - nicht jagdbar: § 3 Abs 1 Z 1 und Abs 2	Nicht jagdbar: § 3 Abs 2	§ 3 Abs 4 NÖ JG
Oberösterreich	Wild (Haarwild/ Raubwild), Jagdbare Tiere: § 3 Abs. 1 Oö. Jagdgesetz 1964 in Verbindung mit Anlage 1 lit a	Ganzjährig geschont: § 1 Abs. 1 Oö Schon-zeitenverordnung 2007	§ 48 Abs. 3-7 und § 49 Abs. 3 Oö. JG
Salzburg	Wild (Haarwild/ Beutegrei-fer): § 4 Z 1 lit b	Ganzjährig geschont nach § 54 Abs 3	§§ 103 bis 104b Sbg JG
Steiermark	Wild: § 2 Abs1 lit d	Ganzjährig geschont, da keine Jagdzeiten festge-setzt: § 2 Stmk JagdzeitenVO	§ 17 Stmk. NSchG 2017 § 3 Stmk Arten-schutzVO
Tirol	Jagdbare Tiere (Haarwild/ Beutegreifer): §2 Abs 1 in Verbindung mit Anlage 1	Ganzjährig geschont (§ 1 Abs 3 2.DVO Tir JG)	§ 24 Tir NschG iVm § 4 Tiroler Natur-schutz-verordnung
Vorarlberg	Wild (Haarwild/ Raubwild): § 4 Abs 1 Vbg JG	Ganzjährig geschont, § 26 lit b Vbg JVO	§ 6 Vbg NschVO
Wien	-	-	§ 10 Abs 3 Wr NschG in Verbindung mit § 4 Abs 1 Wr NSchVO

FIGUUR 4, OVERZICHT VAN DE POSITIE VAN DE WOLF IN DE BETREFFENDE BUNDESLÄNDER (BRON: ÖSTERREICHZENTRUM BÄR, WOLF, LUCHS, 2021: WOLFSMANAGEMENT IN ÖSTERREICH, PAGINA 12[1]).

Voor de inhoudelijke items wordt hieronder de wetgeving en eventuele verordeningen van twee van de negen Bundesländer uitgewerkt. Er is gekozen voor Neder-Oostenrijk vanwege het voorkomen van de voortplantende roedel in Allentsteig en Tirol als het grootste Bundesland met relatief veel waarnemingen wolf.

'No go areas' voor de wolf

Voordat wij ingaan op de specifieke wetgeving willen wij nog even kort stilstaan bij het volgende: Ook in Oostenrijk is opgeroepen tot het instellen van wolf vrije-zones.
In juli 2020 is een petitie ingediend bij de regering van Boven-Oostenrijk om (o.a.)"wolf vrije zones" te creëren. Deze petitie stelde vervolgens dat een dergelijke wolf vrije zone zou moeten gelden voor het gehele Bundesland. Vergelijkbare petities zijn ook in Salsburg en Tirol ingediend. De grond hiervoor was het "behoud van traditionele weiden en alpenlandbouw" in deze bundesländer. In het

document Protect (2021)[255] wordt op de inhoud van deze petitie ingegaan. Daarbij wordt voor wat betreft de juridische (on)mogelijkheid van dergelijk wolf vrije zones enkel het volgende gesteld: De mogelijkheid om dergelijke zones aan te wijzen heeft de Europese Commissie al verworpen: "Regionale wolf vrije zones" zijn om verschillende redenen niet mogelijk onder EU-wetgeving". Dit standpunt is waarschijnlijk gebaseerd op de al eerder aangehaalde uitspraak van Eurocommissaris Potocnik in de voorbereidende fase van een mogelijke procedure tegen de lidstaat Zweden over de bescherming van wolven.[256] In de pers is veel aandacht geweest voor dit onderwerp.[257]

Vervolgens beschrijft het rapport van Protect dat er juist een verplichting bestaat voor het aanwijzen van beschermde gebieden en dat ook bescherming van het natuurlijk verspreidingsgebied een vereiste is die uit de Hrl voortvloeit. Wanneer tegemoet zou worden gekomen aan de wens tot wolvenvrije zones zou eerst een wijziging van de juridische beschermingsstatus van de wolf nodig zijn. Zowel het verdrag van Bern als de Hrl zouden dienovereenkomstig moeten worden gewijzigd. Een uitweg zou zijn om de formulering in de artikelen 12 en 16 van de Hrl te wijzigen van "natuurlijke verspreidingsgebieden" in "in aangewezen beschermde gebieden", zodat de zeer strikte bescherming alleen geldt in deze aangewezen gebieden.

Voorwaarde voor ingrijpen in de wolvenpopulatie is in ieder geval dat dit het bereiken van de gunstige staat van instandhouding niet in de weg staat. "Vanuit biologisch oogpunt vertegenwoordigen alle in Europa genoemde subpopulaties wolven min of meer een totale populatie, aangezien wolven over een afstand tot 1000 km kunnen trekken waarbij de genetische uitwisseling over lange afstanden wordt gegarandeerd. Artikel 12 van de Hrl verwijst echter naar de gunstige staat van instandhouding in de lidstaten. De formulering in artikel 16 voorziet echter niet in een strikte koppeling met de landsgrenzen. Het doel zou daarom moeten zijn om in de Hrl duidelijker te definiëren wanneer op Europees niveau een gunstige staat van instandhouding moet worden aangenomen en om te verduidelijken dat de gunstige staat van instandhouding niet moet worden beschouwd in relatie tot het nationale maar het Europese niveau."

<u>3A. Soortenbescherming NIEDER ÖSTEREICH</u>

A. NÖ Naturschutzgesetz 2000
De Neder Oostenrijkse Natuurbeschermingwet bevat in paragraaf 18 de soortenbeschermingsbepalingen ook voor strikt beschermde soorten, die *<u>niet</u>* aangewezen zijn als Wild onder het NO Jagtgesetz 1974.
Volgens Sectie 3, lid 1, punt 1, van de Neder-Oostenrijkse jachtwet valt de wolf onder het toepassingsgebied van deze jachtwet, maar wordt in paragraaf 2 gedefinieerd als niet-bejaagbaar wild en dat elke vorm van vangen of doden van de wolf, maar ook verstoring van voortplantings- of rustplaatsen, het bezitten of transporteren van wolven verboden is.

B. NÖ JagdGezetz[258]
Paragraaf 3 (Wild/bejaagbare dieren) onder 1: De volgende wilde diersoorten vallen onder het toepassingsgebied van deze wet: Haarwild: eland, edel-, dam-, sikahert, ree, gems, steenbok, moeflon en wild zwijn (hoefwild); de bruine haas en de alpen- of berghaas, het wilde konijn, de marmot; de beer, de lynx, de wasbeerhond, de wasbeer, de das, *de wolf*, de vos, de boom- en steenmarter, de bunzing, de wezel, de wilde kat;

Onder 2 wordt aangegeven dat deze soorten bejaagbaar zijn, met uitzondering van: Beer, lynx, wolf en wilde kat.
Onder 4 wordt voor deze laatste soorten gelden de volgende verboden:
1. Verbod op elke opzettelijke vorm van vangen of doden;

255 Protect (2021): Wolfsschutz – Uberlegungen und Vorschlage zu Forderungen in Petitionen, im Auftrag der Oo. Umweltanwaltschaft, 23. Januar 2021, 20 pp.
256 Letter from Commissioner Potocnik to the Swedish Environment Minister Carlgren (7 December 2010).
257 der standard 2020, salzburger nachrichten 2020, tiroler tageszeitung 2020, wiener zeitung 2020, orf 2020b)
258 https://weidwerk.at/artikel/der-wolf-zwischen-vollschutz-und-management-2250592

2. Verbod op elke opzettelijke verstoring, met name tijdens de broed-, opfok-, winterslaap- en trekperiode;
3. Verbod op enige beschadiging of vernieling van voortplantings- of rustplaatsen;
4. Verbod op bezit of vervoer;
5. Verbod op handel of uitwisseling;
6. Verbod op het aanbod tot verkoop of ruil.

3.B Soortenbescherming TIROL

Voor Tirol geldt dat de wolf onder het beschermingskader valt van de jachtwet. In deze wet zijn voor de wolf de zogenaamde soortbeschermingsvoorwaarden opgenomen. In de natuurbeschermingswet wordt geregeld welke organisatie of personen bevoegd zijn voor de uitvoering van deze wet, waarbij deze wet zich richt op gebiedsbeschermingsmaatregelen waaronder ook de aanwijzing van Natura 2000-gebieden.

A. Tiroler Jagdgesetz 2004 - TJG 2004

De wolf is in de Tiroler jachtwet opgenomen als 'jachtwild' (Anlage zu § 2 Abs. 1 erster Satz). De bevoegdheid om de jacht toe te staan op de wolf ligt bij landsregering. Op grond van deze wet is de jacht op de wolf in Tirol het gehele jaar gesloten (Abschnitt 8, Besondere jagdwirtschaftliche Vorschriften, § 36 Jagd- und Schonzeit).[259] [260].

B. Tiroler Naturschutzgesetz 2005 - TNSchG 2005

§ 42 autoriteiten (1): De districtsbestuursorganen zijn verantwoordelijk voor de uitvoering van deze wet, tenzij in lid 2 of anderszins in deze wet anders is bepaald[261].
In de onderliggende Naturschutz Verordening[262] wordt voor soorten van Bijlage IV geen uitzondering gemaakt op voornoemde paragraaf in het Naturschutzgesetz. Dit houdt in dat de districtsbestuursorganen (die Bezirksverwaltungsbehörden) bevoegd zijn voor besluitvorming.

4 A. Toestaan van uitzonderingen op de bescherming NIEDER ÖSTEREICH

A. Neder-Oostenrijkse Jachtwet.

In 2018 is § 100a opgenomen in de Neder-Oostenrijkse Jachtwet. In deze paragraaf is geregeld onder welke voorwaarden afwijkingen (derogatie) op deze verboden mogelijk zijn om mensen te beschermen en schade door wolven te voorkomen. In lid 2 van de bepaling is bepaald dat de persoon die bevoegd is om te jagen een officieel mandaat kan krijgen om een wolf af te schrikken of te schieten als de gezondheid of veiligheid van mensen of de openbare veiligheid dit vereist.
Volgens lid 3 kunnen ook preventiemaatregelen tegen wolven worden gelast om aanzienlijke schade in de land- en bosbouw of andere aanzienlijke economische schade te voorkomen.
In ieder geval voorziet de wet uitdrukkelijk alleen in afschot als laatste redmiddel.

B. Maatregelen om mensen te beschermen en schade te voorkomen

Indien het in het belang van de volksgezondheid of de openbare veiligheid, met inbegrip van de verdediging en bescherming van de burgers, noodzakelijk blijkt in een jachtgebied of in meerdere aangrenzende jachtgebieden maatregelen te nemen tegen de wolf, heeft het districtsbestuur de mogelijkheid een ambtshalve opdracht te verstrekken uit aan de jachtgerechtigde in overeenstemming voor:
- Afschrikken (Vergrämung) of - als laatste redmiddel -
- Afschot.

Ook in geval het nodig blijkt om significante landbouw-, bosbouw-, visserij-, water- of andere significante economische schade af te wenden in een jachtgebied of in meerdere aangrenzende

259 https://www.tirol.gv.at/umwelt/umweltrecht/na00/
260 https://www.tjv.at/service/jagdzeiten/
261 https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=LrT&Gesetzesnummer=20000252
262 https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=LrT&Gesetzesnummer=10000256

jachtgebieden, maatregelen tegen de beer, wolf en lynx moet de districtsbestuursautoriteit ambtshalve opdracht geven aan de jachtgerechtigde(n) om de volgende handelingen uit te (kunnen) voeren:
- vangen,
- verdoven,
- zenderen,
- Afschrikken of - als laatste redmiddel -
- Afschot.
Aan de opdracht kan bij verordening nadere informatie worden verstrekt en de opdracht moet passend zijn en in tijd beperkt en de voorgeschreven eisen of voorwaarden bevatten.

C. Verordening rond 'probleemwolven'
(Verordnung betreffend Maßnahmen zum Schutz von Menschen und Abwendung von Schäden nach dem NÖ Jagdgesetz 1974)

De deelstaatregering van Neder-Oostenrijk heeft een aparte verordening[263] uitgevaardigd op grond van § 100a Neder-Oostenrijkse jachtwet. In deze verordening wordt gespecificeerd welk gedrag een wolf moet vertonen om als 'probleemwolf' aangemerkt te worden. Samengevat houdt dit in dat "problematisch gedrag" van een wolf in het feit dat een specifieke wolf mensen (al dan niet vergezeld van een hond) van nabij volgt ondanks pogingen om ze weg te jagen of wanneer een wolf de passende maatregelen voor bescherming van vee minstens twee keer weet te overwinnen en daarna gehouden dieren heeft gedood.
Vervolgens wordt uitgewerkt in welke situaties een ontheffing kan worden afgegeven voor afschrikken of afschot.

4.B Toestaan van uitzonderingen op de bescherming TIROL

A. Tiroler Naturschutzgesetz 2005 - TNSchG 2005
§ 42 autoriteiten (1): De districtsbestuursorganen zijn verantwoordelijk voor de uitvoering van deze wet, tenzij in lid 2 of anderszins in deze wet anders is bepaald[264].
In de onderliggende Naturschutz Verordening[265] wordt voor soorten van Bijlage IV geen uitzondering gemaakt op voornoemde paragraaf in het Naturschutzgesetz. Dit houdt in dat de districtsbestuursorganen (die Bezirksverwaltungsbehörden) bevoegd zijn voor besluitvorming.

Het land Tirol heeft in § 24 (Geschützte Tierarten) van het Naturschutzgesetz onder 1 t/m 8 de in de Hrl opgenomen verboden alsmede de wettelijke belangen op grond waarvan derogatie mogelijk is overgenomen. Ook zijn in dit artikel de in de Hrl opgenomen verboden tot gebruik van bepaalde vang en dodingsmiddelen benoemd.
Gekoppeld aan deze paragraaf en onderliggende artikelen is in artikel 1 bepaald dat de landsregering via een Verordening de diersoorten moet benoemen die onder de bepalingen van deze paragraaf vallen. In de Verordening 'Schutz von Tieren § 4 Geschützte Tierarten nach Anhang IV lit. a der Habitat-Richtlinie' wordt de wolf onder het beschermingsregime van voornoemde paragraaf van de wet geschaard.

5. De beoordeling van de staat van instandhouding van de wolf
De vereniging "Vereins Österreichzentrum Bär, Wolf, Luchs"[266] heeft begin 2021 een (vernieuwd) wolvenmanagementplan gepresenteerd.[267] Dit nieuwe 'Beheerplan' zal gaan dienen als leidraad voor de verantwoordelijke overheden en organisaties (zie verder: Wolvenplan Oostenrijk). Dit plan gaat in op (het bereiken van) de gunstige staat van instandhouding van de wolf, maar doet (helaas) geen

263 https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=LrNO&Gesetzesnummer=20001208
264 https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=LrT&Gesetzesnummer=20000252
265 https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=LrT&Gesetzesnummer=10000256
266 zie https://baer-wolf-luchs.at/index.htm.
267 Österreichzentrum Bär, Wolf, Luchs, 2021: Wolfsmanagement in Österreich. Grundlagen und Empfehlungen. Aktualisierte Version 2021. 37 S.

uitspraak over hoe de staat van instandhouding van de wolf binnen Oostenrijk wordt beoordeeld. Hiervoor moet worden teruggegrepen op een ander (eveneens recent) rapport dat voor de landsregering van Ober Ostereich is opgesteld.[268] Dit naar aanleiding van een petitie naar de landsregering waarin wordt opgeroepen om voor Boven-Oostenrijk in te zetten op een aangepast wolvenmanagement. In dit rapport wordt gedetailleerd stil gestaan bij - onder andere - de status van de wolf binnen Oostenrijk (mate van bedreiging en ook de staat van instandhouding). Samengevat komt men hier tot de conclusie dat binnen geheel Europa de wolf moet worden beschouwd als niet bedreigd. Verwezen wordt naar Boitani 2018.[269] Verder wordt ingegaan op de daarin gehanteerde classificatie welke gebaseerd is op drie te onderscheiden aparte populaties, namelijk de Karpaten populatie, de Dinarides-Balkan populatie en de Baltische populatie. Vervolgens wordt gesteld dat deze (gunstige) 'Europese' classificatie niet van toepassing is op de voor Oostenrijk relevante Alpenpopulatie. De Alpenpopulatie is geclassificeerd als bedreigd (VU). Hetzelfde geldt voor de Centraal-Europese populatie waarvan enkele individuen ook in Oostenrijk zijn waargenomen.

A. Internationale samenwerking
Oostenrijk neemt deel aan grensoverschrijdende samenwerking in relatie tot maatregelen voor de Alpiene wolvenpopulaties, het LifeWolfAlps project[270], waarin onder ander ingezet wordt op het opstellen van management plannen en ook monitoring ten behoeve van de Alpine wolvenpopulatie als geheel. Deze wolvenpopulatie, hoewel ze demografisch en ruimtelijk toeneemt, is nog in een ongunstige staat van instandhouding. In meer dan 60% van de Alpen komen zelfs nog geen wolven voor. Een specifieke beoordeling van de "hele alpenpopulatie" is echter nog niet gedaan. Het betreffende Life-project wil dit aanpakken. De recente bevolkingstoename zorgde voor lokale conflicten en misvattingen over de feitelijke kwetsbaarheid van de bevolking. In de oostelijke Alpen documenteren we het eerste contact tussen die oorspronkelijk met elkaar verbonden waren, maar wolven hebben zich nog niet met succes in dit gebied gevestigd. De populatie is – vanwege de contacten tussen zowel de Apennijnse, Dinarische als Centraal Europese populaties - van groot strategisch belang voor Europa en de gezamenlijke Europese wolvenpopulaties.
Naast bovenbeschreven grensoverschrijdend Life-Project werken Oostenrijkse wetenschappers, samen met collega's uit Frankrijk, Italië, Zwitserland, Duitsland en Slovenië samen in een grensoverschrijdend project verenigd in de Loup Alpin Group, gericht op de Alpine wolvenpopulatie.. De grensoverschrijdende wolvenpopulatie is onderworpen aan een gestandaardiseerde monitoring tussen de betrokken landen.

B. Monitoring
Monitoring – eveneens van de Alpine wolvenpopulatie - vindt ook plaats binnen het "WISO"-platform[271] (Grote predatoren, wilde hoefdieren en samenleving) dat haar grondslag kent in de Alpine Conventie.

<u>6. Actief soortenbeleid</u>
Zoals hiervoor al beschreven ligt de wettelijke bevoegdheid bij de 9 regeringen van de Oostenrijkse Bundesländer. Dat houdt ook in dat het treffen van maatregelen om actief soortenbeleid uit te voeren, om de wolf in een gunstige staat van instandhouding te brengen of te houden de verantwoordelijkheid is van deze regeringen. Zoals hiervoor al vermeld houdt deze versnippering in dat elk Bundesland zelf aan de slag moet om beleid te formuleren en ook maatregelen te treffen. Om toch op federaal niveau deze materie te kunnen aanpakken is al meerdere jaren terug het Koordinierungsstelle für den Braunbären, Luchs und Wolf (Coördinatiebureau voor de bruine beer, lynx en wolf), kortweg KOST opgericht. [272] De KOST had tot taak maatregelen te nemen in het kader van beheer en bescherming van de drie grote predatoren (Bruine beer, Wolf en Lynx) binnen

268 Protect (2021): Wolfsschutz – Uberlegungen und Vorschlage zu Forderungen in Petitionen, im Auftrag der Oo. Umweltanwaltschaft, 23. Januar 2021, 20 pp.
269 Rode Lijst van Zoogdieren in Europa (BOITANI 2018)
270 https://www.lifewolfalps.eu/en/
271 https://www.alpconv.org/en/home/organisation/thematic-working-bodies/detail/large-carnivores-wild-ungulates-and-society-working-group-wiso/
272 Het jaar van oprichting kon niet worden achterhaald.

Oostenrijk en te zorgen voor eenduidige procedures en samenwerking tussen de autoriteiten van de verschillende Bundesländer. Dit bureau leverde al in 2012 een wolvenmanagement plan af.[273]
In 2019 zijn de taken van het KOST overgenomen door een nieuw opgerichte vereniging "Vereins Österreichzentrum Bär, Wolf, Luchs".[274] De gekozen organisatievorm is de poging om thema's samen aan tafel te bespreken, te coördineren en verder uit te werken, ongeacht de bestaande bevoegdheidssituatie, die primair bij de deelstaten ligt. Een van de belangrijkste taken van deze organisatie is het coördineren van de monitoring van grote predatoren op basis van uniforme normen voor de beoordeling van aanwijzingen en met inbegrip van DNA-analyses. Het idee van de vereniging is om deze overkoepelende taken samen binnen de kaders van de diverse wetten het hoofd te bieden. Naast de Bruine beer, wolf en Lynx neemt deze organisatie nu ook de steeds vaker waargenomen Goudjakhals mee in hun monitoringswerk.

A. Wolvenplan Oostenrijk
Het recent (2021) gepresenteerde Wolvenplan[275] is een opvolger van een plan uit 2012. De juridische status van dit plan is wat ongewis daar in de analyse van de wetgeving en verordeningen in Nieder Östereich en Tirol geen directe verwijzing naar dit plan is terug te vinden.
In het plan wordt vooral en in hoofdzaak een beschrijving gegeven van de juridische situatie van de wolf, de organisatie rondom afwikkeling van schade en ook monitoring van de wolf. In Hoofdstuk 10 (Umgang mit Wölfen in besonderen Situatione) worden - in vrij algemene bewoordingen - maatregelen beschreven in geval van:

- gevaarzetting voor de mens
- situaties met honden, inclusief aanbevelingen tot handelingen;
- situaties met vee (Nutztiere), inclusief aanbevelingen tot handelingen.

B. Dode wolf
In hoofdstuk 11 (Sonderfälle) wordt concreet ingegaan op eventueel te nemen beheersmaatregelen in specifieke situaties.
Als er een karkas wordt gevonden en het vermoeden bestaat dat het een wolf is moet deze vondst per omgaande aan de betreffende jachthouder of de politie worden gemeld. Vervolgens moet de vondst aan de betreffende bevoegd gezag (Bezirksverwaltungsbehörde) worden gemeld. Het handelingsdoel is om zo snel mogelijk de vindplaats te kunnen onderzoeken en het kadaver op juiste manier te bergen en te koelen en daarna autopsie uit te kunnen voeren.

C. Zieke of gewonde wolf
Als een gewonde of zieke wolf wordt gevonden of wordt vermoed dat het gevonden dier een gewonde of zieke wolf is moet ook direct de betreffende jachthouder of de politie worden ingeschakeld. Waarna deze het bevoegd gezag inschakelen. De beslissing of het dier pijnloos moet worden gedood of moet worden achtergelaten in het wild wordt door de bevoegde persoon, zo mogelijk in overleg met een dierenarts genomen. Opvang in een opvanglocatie (gehege) kan alleen in uitzonderingsgevallen worden toegestaan en alleen als dit voor zeer korte tijd is.

D. Hybride wolven
Met betrekking tot hybridisatie van de wolvenpopulatie in Oostenrijk en de eventuele aanpak is kort iets beschreven in hoofdstuk 11.1 van het voornoemde wolvenplan. Heel concreet wordt het plan niet en ook wordt niet heel duidelijk of en in welke mate de in Oostenrijk voorkomende wolven of wolvenpopulatie te maken heeft met hybridisatie. Verwezen wordt naar het CITES-verdrag en de daaruit voortvloeiende beschermingsstatus van de eerste paar generaties. Verder wordt – in algemene zin – gesteld dat "paringen tussen honden en in het wild levende wolven schadelijk zijn voor de wolvenpopulatie(s)". Wolf-hond-hybriden zijn mogelijk minder aangepast aan een leven in het wild en minder schuw dan wolven. Het grootste risico voor hybridisatie ziet het plan in situaties daar waar

273 Wolfsmanagement in Österreich. Grundlagen und Empfehlungen. Forschungsinstitut für Wildtierkunde und Ökologie, Veterinärmedi- zinische Universität Wien. 24pp.
274zie https://baer-wolf-luchs.at/index.htm.
275 Österreichzentrum Bär, Wolf, Luchs, 2021: Wolfsmanagement in Österreich.
Grundlagen und Empfehlungen. Aktualisierte Version 2021. 37 S.

sterk gefragmenteerde wolvenpopulaties in lage dichtheden voorkomen en waar tegelijkertijd frequente vrij rondzwervende (scharrel/zwerf-) honden worden aangetroffen.
Aanbevolen wordt om de aanwezigheid van zwerfhonden aan te pakken om zo het risico op hybridisatie te verminderen.

7. Natura 2000

Uit de informatie op de website van het European Environment Agency [276] volgt dat in Oostenrijk voor één Natura 2000 gebied de wolf is benoemd in de aanwijzingsverordening.
Er bestaat wel enige verwarring omtrent de aanwijzing van de wolf. Uit een juridische studie uit 2021 blijkt dat Oostenrijk op grond van de Hrl verplicht is (Natura 2000) gebieden aan te wijzen die in omvang en kwaliteit geschikt zijn voor een 'draagkracht' van wolven die in Oostenrijk in de toekomst (maximaal) kunnen leven.[277] Het betreffende rapport (Protect 2021) constateert vervolgens dat 'tot op heden' door Oostenrijk geen Natura 2000-gebied zijn aangewezen voor de wolf. Volgens ons is dus enkel voor het Natura 2000-gebied "Böhmerwald und Mühltäler" (AT3121000) de wolf in het gegevensblad benoemd als 'niet-significante soort'. In de bijbehorende gebiedsverordening is echter geen 'instandhoudingsdoel' voor de wolf geformuleerd. De waarde van het benoemen van de soort in dit Natura 2000-gebied is dan ook onduidelijk. Wellicht heeft Protect hierop willen wijzen.

276 https://eunis.eea.europa.eu/species/Canis%20lupus
277 Protect (2021): Rechtliche und fachliche Aspekte des Wolfsschutzes, Studie im Auftrag der Oo. Umweltanwaltschaft,15. Januar 2021, 77 pp.

11. Slowakije

Voor Slowakije kwalificeert de wolf onder bijlage II en bijlage V van de Habitatrichtlijn.

1. Algemeen
De wolf is een inheemse soort voor de West-Karpaten. De westelijke Karpaten vormen één ecosysteem voor wolven, en omvatten delen van Slowakije, Tsjechië, Polen en Hongarije. Daarnaast vormen de Oostelijke Karpaten een samenhangend leefgebied voor wolven waartoe delen van Slowakije, Polen en Oekraïne behoren.[278]

In het verleden kwam de wolf voor in het gehele grondgebied van het huidige Slowakije. De soort kon tot de jaren zeventig van de vorige eeuw vrij worden bejaagd. De verspreiding van de wolf in Slowakije onderging grote veranderingen in de periode voor en na de Tweede Wereldoorlog. Deze veranderingen hadden voornamelijk te maken met de mate van bejaging. Er waren tijden dat de wolf met uitsterven werd bedreigd in Slowakije, vooral in de late 19e en vroege 20e eeuw. Tijdens de Tweede Wereldoorlog nam het aantal licht toe, maar daalde daarna opnieuw. Een aanzienlijke daling van de wolvenpopulatie werd geregistreerd in de jaren zestig.[279] De wolf komt nu nog in 40% van het land voor. Na 1975 is wetgeving tot ontwikkeling gekomen waarmee de wolf gaandeweg wettelijk meer wordt beschermd. In 2016 kwam een wolvenplan tot stand, gericht op behoud van de wolf.

2. Implementatie van de Habitatrichtlijn
In 2004 werd Slowakije lid van de EU. Voor Slowakije is de plaatsing van de wolf op Bijlage II en Bijlage V van de Hrl van belang. Tot 2010 werd de wolf in ongelimiteerde aantallen bejaagd. In 2009 werd in de Hunting Regulation de vaststelling van jaarlijkse quota ingevoerd. Na de invoering van deze quota veranderde er echter niets wezenlijks. De jaarlijks quota waren hoog, en niet ingegeven door informatie over de populatieomvang in Slowakije.[280] Reeds vele jaren waren er protesten tegen de quota voor afschot van wolven. Dit leidde tot een klacht bij de Europese Commissie die in 2013 een onderzoek instelde naar de quota in het licht van de Hrl. Dit leidde ertoe dat in dat jaar in de Nature and Landscape Protection Act werd bepaald dat de wolf is beschermd in bepaalde gebieden, waaronder Natura 2000-gebieden. Pas sinds 2021 wordt de wolf op het gehele grondgebied beschermd. Zie hierna.

3. Soortenbescherming
Sinds 1883 waren Hongaarse jachtwetten van kracht die het doden van predatoren en ongedierte op elk moment toestonden. De wolf werd tot beide categorieën gerekend. De jacht op de wolf heeft een grote impact gehad op het voorkomen van de wolf in Slowakije. Pas in 1975 kreeg de wolf enige bescherming.[281] In dat jaar werd in de Hunting Regulation vastgelegd dat de wolf alleen mocht worden bejaagd in de periode van 16 september tot en met eind januari. Verder werden de jachtmiddelen nader gereguleerd. Tot 1975 was de wolf in Slowakije niet beschermd en werd door het hele land gejaagd. In 1995 voerde Slowakije een verbod in op de jacht op wolven in het hele land en het hele jaar door. Maar in het daaropvolgende jaar bepleitte Slowakije tijdens de ratificatie van het Verdrag van Bern een uitzondering voor de wolf. Slowakije sloot zich in 1997 aan bij het Verdrag van Bern, met deze uitzondering op de bescherming van de wolf. De in 1995 in Slowakije ingevoerde beschermingsregeling werd in 1999 weer gedeeltelijk afgeschaft. In 1999 werd het jachtseizoen voor de wolf wel verder teruggebracht tot 2,5 maand (1 nov - 15 jan). Sindsdien stelde het bevoegde ministerie jaarlijks een jachtquotum voor de wolf vast.

278 https://www.minzp.sk/files/sekcia-ochranyprirodyakrajiny/druhova-ochrana-prirody/programy-starostlivosti/ps-vlka-draveho-slovensku.pdf
279 https://www.minzp.sk/files/sekcia-ochranyprirodyakrajiny/druhova-ochrana-prirody/programy-starostlivosti/ps-vlka-draveho-slovensku.pdf
280 https://lciepub.nina.no/pdf/635010989491744309_2013_03_25_Updated%20status%20of%20LC%20in%20Europe_Part2.pdf
281 https://www.ochranaprirody.cz/res/archive/326/040062.pdf?seek=1477485107

In 2004 werd Slowakije, zoals hierboven reeds vermeld, lid van de EU. Een klacht bij de Europese Commissie over de omgang met de wolf leidde in 2013 tot de invoering van de Nature and Landscape Protection Act, waarin werd bepaald dat de wolf is beschermd in bepaalde gebieden, waaronder Natura 2000-gebieden. Sindsdien is de drijfjacht verboden en moesten gedode dieren door inspecteurs worden gezien op de plaats waar de wolf werd geschoten.[282] In 2015 heeft de Slowaakse wetgever enkele wijzigingen doorgevoerd om de wolvenpopulatie verder te beschermen, door een uitbreiding van gebieden waar niet gejaagd mocht worden.[283] Wolven in andere gebieden waren niet beschermd: jagers in Slowakije hebben daarom buiten deze gebieden wolven kunnen blijven doden. In de media worden aantallen genoemd van 1.800 wolven sinds 2000.[284] In het Slowaakse wolvenbeheerplan voor 2015/16 werden gebieden vastgesteld waar wolven het hele jaar door worden beschermd, met name in de grens met Polen en Hongarije, Ook werden daarin nieuwe voorschriften voor het wolvenjachtseizoen opgenomen.[285] Pas sinds 2021 wordt de wolf op het gehele grondgebied beschermd.

4. Toestaan van uitzonderingen op de bescherming

In de jaren na 2015 blijft het quoteringsysteem omstreden. Dat leidt ook tot tegenstellingen tussen het ministerie van Milieu en het ministerie van Landbouw. In 2020 roept het ministerie van Milieu het ministerie van Landbouw op om het besluit over het quotum voor 2020/21 in te trekken en te heroverwegen. De minister van Milieu startte ook een initiatief op om de wolf op te nemen op de lijst van strikt beschermde soorten. Dit zou de wolf de hoogst mogelijke bescherming bieden. Een ander gevolg zou de ontbinding zijn van de interministeriële commissie voor de vaststelling van het quotum. Bovendien zou de jacht op wolven het hele jaar door in heel Slowakije worden verboden. Uiteindelijk werden deze maatregelen begin 2021vastgesteld. De wolf is sinds 1 juni 2021 een volledig beschermde diersoort. De beslissing volgde op een massale campagne van 31 non-profitorganisaties voor volledige bescherming van wolven, waaronder WWF-Slowakije. Een gezamenlijke petitie om de jacht op wolven te stoppen kreeg meer dan 51.000 handtekeningen.[286] De nieuwe wetgeving heeft tot gevolg dat er individuele toestemming kan worden verleend voor het doden van wolven door het ministerie van Milieu.

5. De beoordeling van de staat van instandhouding van de wolf

Wolven in Slowakije behoren tot de Karpatische populatie, behorend tot de Alpiene en Pannonische biogeografische regio zoals benoemd in de Hrl. De Karpatische populatie komt voor in een groot gebied, dat vijf landen omvat. Zij bestaat uit ongeveer 3000 wolven (2300-2700 in Roemenië, 340-450 in Slowakije, 250-300 in Polen en een klein aantal individuen in de Tsjechische Republiek en Hongarije). De populatie is grotendeels met elkaar verbonden door enkele kleinere deelpopulaties in het oosten, in de grensstreken met de Tsjechische Republiek en Hongarije. De Karpatische populatie vormt één van de grootste in Europa en is van groot belang. De Karpaten vormen een potentiële verbinding tussen noordelijke en zuidelijke populaties. Volgens de IUCN-criteria is de populatiestatus goed (least concern), maar voor Slowakije specifiek bedreigd (Endangered, 2001).[287]

A. Grootste bedreigingen voor de wolf

Als grootste bedreigingen voor de wolf worden genoemd de legale (tot 1 juni 2021) en illegale jacht, maar ook de toenemende versnippering en krimp van hun leefgebieden als gevolg van de aanleg van wegen en andere infrastructuur.[288] Hybridisatie is geen knelpunt in Slowakije.[289]

282 https://www.ochranaprirody.cz/res/archive/326/040062.pdf?seek=1477485107
283 https://wilderness-society.org/year-round-protection-for-the-wolf-in-slovakia/ https://www.minzp.sk/files/sekcia-ochranyprirodyakrajiny/druhova-ochrana-prirody/programy-starostlivosti/ps-vlka-draveho-slovensku.pdf
284 https://emerging-europe.com/news/slovakia-finally-bans-wolf-hunting/
285 https://www.researchgate.net/publication/297368935_Ecology_and_conservation_of_the_grey_wolf_Canis_lupus_in_Slovakia
286 https://www.downtoearth.org.in/news/wildlife-biodiversity/wolf-hunting-banned-in-slovakia-76872
287 European Landowners Association, Assessment of current knowledge on wolves in Europe with a view to their effective conservation and management, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019.
288 https://lciepub.nina.no/pdf/635010989491744309_2013_03_25_Updated%20status%20of%20LC%20in%20Europe_Part2.pdf
289 https://minzp.sk/files/sekcia-ochranyprirodyakrajiny/druhova-ochrana-prirody/programy-starostlivosti/ps-vlka-draveho-slovensku.pdf

B. Knelpunten door de wolf
De belangrijkste knelpunten als gevolg van de aanwezigheid van de wolf zijn aanvallen op vee.

C. Monitoring en schadevergoeding
Een van de problemen in Slowakije bij de uitvoering van het inmiddels vervallen quoteringsysteem betrof de beschikbaarheid van betrouwbare inventarisatie- en monitoringsgegevens. Het wolvenbeheerplan bevat een groot aantal maatregelen om hierin verandering te brengen.
Evenals andere Europese landen kent ook Slowakije de mogelijkheid van vergoeding van schade ontstaan door de wolf.

6. Actief soortenbeleid

A. Wolvenbeheerplan
Beheerplannen voor beschermde soorten worden ontwikkeld door de State Nature Conservancy van de Slowaakse Republiek en goedgekeurd door het Ministerie van Milieu, in overeenstemming met de wetgeving.[290] Het wolvenbeheerplan is in 2016 vastgesteld.[291] Het doel op lange termijn is het handhaven van de gunstige staat van de wolf in Slowakije in de biogeografische Alpenregio en het bereiken van een gunstige staat van de wolf in de Pannonische biogeografische regio. Er zou sprake moeten zijn van een levensvatbare wolvenpopulatie die leeft in een inheemse omgeving met een minimum aan menselijke conflicten. Het wolvenbeheerplan bevat een scala aan maatregelen om dit te bereiken.

De aanleiding voor de totstandkoming van het wolvenbeheerplan was meerledig. In de eerste plaats het ontbreken van een document dat ingaat op de bescherming en het beheer van de wolf in Slowakije, terwijl de wettelijke voorwaarden voor een dergelijk document zijn opgenomen in de Nature and Landscape Protection Act, waarin beheerprogramma's zijn voorgeschreven voor – onder andere – diersoorten als basis voor het waarborgen van de duurzame gunstige staat van Europeesrechtelijk beschermde soorten. De inhoudseisen zijn opgenomen in een Decreet ter uitvoering van deze wet.
De aanleiding voor het opstellen van het document was de ingebrekestellingsprocedure door de Europese Commissie. De Slowaakse Republiek heeft in het kader van deze procedure toegezegd een programma voor te bereiden waarin wordt aangegeven hoe de Slowaakse praktijk in overeenstemming wordt gebracht met de richtlijnverplichtingen. Daarnaast was er ten tijde van de vaststelling van het wolvenbeheerplan nog behoefte aan methoden voor het vaststellen van quota voor de jacht op wolven. Dit is inmiddels niet meer van belang.

Wel is relevant dat het wolvenbeheerplan uitvoerig ingaat op methoden voor tellingen en permanente monitoring van de populatie. Daarnaast gaat het wolvenbeheerplan in op maatregelen met het oog op bescherming van de wolvenpopulatie. In dat kader worden bijvoorbeeld genoemd het voorzien in geschikte en voldoende grote terreinen en leefgebieden met een voedselbasis voor wolven, de identificatie van trekroutes van wolven met het oog op het in stand houden van de trekroute door het land en het opheffen van belemmeringen in migratieroutes. Ook wordt ingegaan op schadevergoedingsregelingen en steunmaatregelen ter bescherming van vee, en wordt uiteengezet welke schade voor vergoeding in aanmerking komt. Onderdeel van dit pakket vormen preventieve maatregelen die moeten worden getroffen, waaronder elektronische hekken en bescherming door inzet van honden. Tenslotte vormen de thema's onderzoek, educatie en communicatie een belangrijk onderdeel van het wolvenbeheerplan.

B. Internationale samenwerking
Volgens het wolvenbeheerplan wil de Slowaakse Republiek blijven streven naar grensoverschrijdende samenwerking (m.n. met Polen) bij de bescherming en het beheer van grote predatoren. Aandacht

290 https://www.umweltbundesamt.de/sites/default/files/medien/1411/beratungshilfe/proceedings.pdf
291 https://minzp.sk/files/sekcia-ochranyprirodyakrajiny/druhova-ochrana-prirody/programy-starostlivosti/ps-vlka-draveho-slovensku.pdf

moet blijven uitgaan naar communicatie met buurlanden en de uitvoering van gezamenlijke grensoverschrijdende activiteiten ter bescherming van de soort. Ook moet wolvenbeheer in grensgebieden worden afgestemd. Men wil de tot nu toe beperkte samenwerking uitbreiden tot effectieve samenwerking en grensoverschrijdend beheer van de wolvenpopulatie. Daarbij wil men o.a. streven naar een gezamenlijk beheersplan voor de Karpatenwolfpopulatie, gebaseerd op wetenschappelijke resultaten en aanbevelingen.[292]

7. Natura 2000

Binnen Slowakije zijn 79 Natura 2000-gebieden aangewezen met een totale oppervlakte van 435.383 ha waar de wolf een van de beschermde soorten is. De gemiddelde grootte van deze gebieden is 5.511 ha. De minimale oppervlakte is ca. 45 ha (Pliškov) en de maximale ca. 66 994 ha (Tatry). Aanvankelijk hield Slowakije geen rekening met het feit dat de wolf in deze 79 gebieden moet worden beschermd. Sommige gebieden voldoen vanwege omvang niet aan de vereisten voor de bescherming van soorten die een grote leefruimte nodig hebben. In sommige ervan werd op dezelfde manier op de wolf gejaagd als in gebieden buiten het Natura 2000-netwerk, zonder informatie over de staat van instandhouding en het belang van deze locatie voor het in stand houden van de gunstige staat van de soort. De binnen de gebieden beschermde wolven verbleven ook vaak deels buiten deze gebieden.[293] Deze situatie is met inwerkingtreding van het beschermingsregime buiten Natura 2000, op 1 juni jl., veranderd.

292 https://minzp.sk/files/sekcia-ochranyprirodyakrajiny/druhova-ochrana-prirody/programy-starostlivosti/ps-vlka-draveho-slovensku.pdf
293 https://minzp.sk/files/sekcia-ochranyprirodyakrajiny/druhova-ochrana-prirody/programy-starostlivosti/ps-vlka-draveho-slovensku.pdf ; https://carnivores.eu/wolf-1/in-slovakia/protection-status

Deel C

Bouwstenen voor handelingsprotocollen

In dit onderdeel zal worden uitgewerkt welke juridische mogelijkheden provincies hebben om in probleemsituaties een omgevingsvergunning voor een flora- en fauna-activiteit op grond van de Omgevingswet te verlenen gericht op het verjagen, vangen en verplaatsen of doden van de wolf. De mogelijkheden van het toepassen van vang- en dodingsmiddelen zullen daarbij worden omschreven. Hierbij zal ook aandacht worden besteed aan de mogelijkheden van de toepassing van andere toestemmingsinstrumenten, zoals een vrijstelling via een omgevingsverordening, of een programma.

De volgende situaties zullen kort worden beschreven:

1. Het opzettelijk verstoren van een wolf, zoals omschreven in (situaties in) het Interprovinciale wolvenplan.
2. Het vangen van een wolf.
3. Het vangen, vervoeren, diergeneeskundig behandelen, opvangen en weer uitzetten van een gewonde wolf
4. Het uitzetten van een wolf
5. Vervoer van een levende wolf
6. Het bezitten (onder zich hebben) van een wolf
7. Het zenderen en monitoren van een (probleem)wolf
8. Het doden van een wolf
9. Bezit en het vervoer van een dode wolf, of producten van de wolf

De verbodsbepalingen uit het Besluit activiteiten leefomgeving en de derogatiemogelijkheden uit het Besluit kwaliteit leefomgeving (bijlage)
In een bijlage bij dit onderdeel zijn de bepalingen opgenomen waarin de omgevingsvergunningplicht en de mogelijkheden tot derogatie zijn verankerd. Daar waar bepalingen uit andere wet- en regelgeving relevant zijn, zal dat in de betreffende paragrafen worden aangegeven.

1. Het opzettelijk verstoren van een wolf

Het opzettelijk verstoren van de wolf in situaties als omschreven in het Interprovinciaal wolvenplan, zoals ingeval van het herhaaldelijk doden van goed beschermd vee na het treffen van preventieve maatregelen.

De basis van het verbod op het verstoren ligt vast in art. 12 lid 1 en onder b) Hrl als het opzettelijk verstoren van die soorten, vooral tijdens de perioden van voortplanting, afhankelijkheid van de jongen, overwintering en trek.

Zoals in Deel A is uiteengezet concludeert AG Kokott in de Roemeense wolvenzaak dat het verbod op het verstoren krachtens art. 12, eerste lid, onder b) Hrl ruim moet worden uitgelegd. Het opzettelijk verstoren van de strikt beschermde soorten moet zonder enige ruimtelijke beperking worden verboden. In de conclusie, die navolging krijgt in het arrest van het Hof, moet het vangen en ook het doden van een specimen van de wolf op zijn minst als verstoren worden beschouwd.[294]

Dit laat onverlet dat het verstoringsverbod voor een effectieve toepassing ervan genuanceerd moet worden toegepast, zoals hieronder zal worden toegelicht.

294 AG Kokott in conclusie d.d. 13 februari 2020, zaak C-88/19 (Roemeense wolf)

A) Incidenteel verjagen

Volgens de Europese Commissie spelen de omvang en ingrijpendheid van een gegeven handeling een rol bij de beoordeling of sprake is van,'verstoren' als bedoeld in art. 12 Hrl. De intensiteit, de duur en de frequentie van de herhaling van verstoringen zijn belangrijke parameters bij de beoordeling van het effect ervan op een soort. Volgens de Europese Commissie in de Guidance is er wel ruimte voor nuancering van de toepassing van dit verbod in het licht van het evenredigheidsbeginsel. De Europese Commissie stelt in haar Concept Guidance dat sporadische verstoringen zonder waarschijnlijke negatieve gevolgen voor de plaatselijke populatie, zoals bijvoorbeeld het wegjagen van een wolf uit een schapenverblijf om schade te voorkomen, niet behoeven te worden beschouwd als verstoring in de zin van art. 12 Hrl.[295]

Zoals ook in deel A van dit rapport is aangegeven, wijst AG Kokott er in haar conclusie bij de Zweedse houtkapzaak op dat, in tegenstelling tot art. 5, onder d), van de Vogelrichtlijn, in het verbod op verstoring ex art. 12, eerste lid, onder b) Hrlniet uitdrukkelijk een verband wordt gelegd met de doelstellingen van de richtlijn en, in het bijzonder, met de staat van instandhouding van de betrokken soorten.[296]

Een gemeenschappelijk kenmerk is - volgens de AG - evenwel, dat het verbod met name moet gelden gedurende de perioden van voortplanting, afhankelijkheid van de jongen, overwintering en trek. Deze perioden gelden als bijzonder gevoelig voor verstoring, zodat ze in de regel van groot belang zijn voor de staat van instandhouding van de soorten. Bovendien is het opvallend dat het verstoren van de *soorten* (cursief: auteurs) moet worden verboden, terwijl het verbod om te doden in art. 12, eerste lid, onder a), en de definitie van art. 1, onder m) Hrl betrekking heeft op *elk afzonderlijk specimen* (cursief: auteurs) van de beschermde soorten.

Met enige nuances komt de AG in overweging 107 tot de conclusie dat het in art. 12, eerste lid 1, onder b) Hrl opgenomen verstoringsverbod in beginsel moet worden beperkt tot handelingen die zeer waarschijnlijk afbreuk doen aan de staat van instandhouding van de beschermde soorten, met name op plaatsen die voor deze soorten van speciale betekenis zijn of waar zij belemmerd zouden worden bij de voortplanting, het grootbrengen van de jongen, de overwintering en de trek.

Deze uitleg kan overigens niet op deze wijze in de tekst van de richtlijn worden gelezen, of uit rechtspraak van het Hof van Justitie worden afgeleid. Herhaaldelijke verstoring van individuele dieren kan bovendien leiden tot belangrijke gevolgen voor de plaatselijke populatie. Dit betekent dat in beginsel steeds per geval moet worden beoordeeld of een opzettelijke verstoring als schadelijk moet worden beschouwd, rekening houdend met de specifieke kenmerken van de betrokken soort en de omstandigheden van het geval.[297] Sporadische (incidentele) verstoringen zonder waarschijnlijke negatieve invloed vallen daarmee niet onder de reikwijdte van deze bepaling.[298]

Uit jurisprudentie van de ABRvS volgt verder dat niet iedere handeling die tot gevolg heeft dat een beschermde diersoort zich moet aanpassen aan de veranderde omgeving, betekent dat sprake is van opzettelijke verontrusting.[299] Deze norm laat ruimte voor interpretatie en kan ook zo worden uitgelegd dat het oprichten van een hekwerk rond een schapenverblijf inhoudt dat de wolf zich aan dit element in zijn leefomgeving zal moeten aanpassen. Het verjagen van een wolf van een locatie waar deze schade aan vee veroorzaakt, of dreigt te veroorzaken, kan als een incidentele verstoring worden gezien.

295 Guidance document on the strict protection of species of Community interest under the Habitats Directive, draft version, November 2019, p.26.
296 Conclusie AG Kokott van 10 september 2020 (1) gevoegde zaken C-473/19 en C-474/19 Förening Skydda Skogen, ECLI:EU:C:2020:699.
297 Draft Guidance, p. 26.
298 Kamerstukken II, 2014/15, 33 348, nr. 18, p. 20.
299 ABRvS 12 mei 2004, ECLI:NL:RVS:2004:AO9200, *MenR* 2004, 69 (m.nt. C.J. Bastmeijer), *JM* 2004, 83 (m.nt. Van der Meijden); ABRvS 9 december 2009, ECLI:NL:RVS:2009:BK5846; ABRvS 7 november 2012, ECLI:NL:RVS:2012:BY2464. Zie ook: Guidance 2007, p. 38.

In Duitsland is desalniettemin gekozen voor het formaliseren van mogelijkheden van verjaging in de vorm van een wettelijke regeling in verordeningen. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen verjagen van wolven uit dorpen of bij vee, waarbij wolven niet mogen worden verwond en het opzettelijk afschrikken (Vergrämung) van wolven.

Over het verjagen van wolven in de nabijheid van mensen, nederzettingen, en vee wordt in de verordeningen gesteld dat het verjagen geen overtreding oplevert van het wettelijk verbod op verstoren van de wolf. Feitelijk wordt daarmee de bovenstaande lijn van incidentele verstoringen geformaliseerd en wordt ook in Duitsland aangenomen dat geen sprake is van een handeling die een derogatie vereist.

Het bewust afschrikken van wolven (Vergrämung) is een vorm van verjaging die volgens de verordeningen alleen mag plaatsvinden bij probleemwolven met opvallend gedrag. Het afschrikken is voorbehouden aan aangewezen personen. Bij Vergrämung mogen ook meer middelen worden toegepast, zoals rubberen kogels. De persoon die de handeling uitvoert moet de verantwoordelijke Naturschutzbehörde op de hoogte stellen van het aantal verjaagde wolven, de exacte plaats en datum en de gebruikte methode. Door de Oberste Naturschutzbehörde wordt gemonitord of het toepassen van deze maatregelen nadelige gevolgen kan hebben voor het bereiken van de gunstige staat van instandhouding van de wolf. Zie voor een uitgebreidere toelichting deel B) van dit advies.

Conclusie: Eén en ander leidt tot de conclusie dat het afschermen van vee door het plaatsen van hekwerk niet kan worden gezien als opzettelijke verstoring van een soort. Datzelfde geldt voor het wegjagen van een wolf bij een kudde schapen of vee in een incidenteel geval. In die gevallen behoeft geen omgevingsvergunning voor een flora- en fauna-activiteit wegens opzettelijke verstoring te worden aangevraagd, of verleend. Ten behoeve van de rechtszekerheid zou kunnen worden overwogen om dit ook zo op te nemen in provinciaal beleid en/of een formele vrijstelling. In het onderstaande gaan we op deze laatste mogelijkheid nader in.

In Duitsland is ervoor gekozen om wettelijk vast te leggen dat incidenteel verstoren niet hoeft te worden gezien als 'opzettelijk verstoren' in de zin van de wet en de Hrl. In het Nederlandse wettelijke stelsel impliceert een vrijstelling feitelijk dat er sprake is van een inbreuk op een wettelijk verbod, waarvan vrijstelling wordt verleend, onder de afweging zoals de wet die voorschrijft. Hoewel vrijstellen in deze zin van de activiteit incidenteel verjagen juridisch niet noodzakelijk lijkt, zou ervoor gekozen kunnen worden een dergelijke vrijstelling wel op te stellen, bijvoorbeeld, omdat in het verlengde ervan bewust afschrikken met gebruikmaking van middelen wel een toestemmingsbesluit vereist (zie: hieronder, Actief verjagen). Daarbij is van belang dat juridisch nog niet eenduidig door het HvJ is bevestigd dat in gevallen van het verjagen van de wolf daadwerkelijk geen sprake is van een overtreding van het wettelijk verbod op opzettelijk verstoren. In die zin wordt met het opnemen van een vrijstelling het zekere voor het onzekere genomen. Als een vrijstelling wordt omschreven, dan zouden daaraan ook voorschriften en beperkingen kunnen worden verbonden, waarmee de omvang van de vrijstelling wordt beperkt en verduidelijkt. In de toelichting zou moeten worden gemotiveerd waarom in de specifieke beoogde situaties er voor verjagen geen andere bevredigende oplossing bestaat, dat verjagen plaatsvindt voor een wettelijk en zwaarwegend doel en dat het verjagen geen negatief effect zal hebben op de staat van instandhouding.

Omdat deze situatie mogelijk landelijk speelt, is het ook te overwegen een landelijke vrijstelling voor het verjagen van wolven in concreet benoemde situaties vast te stellen.

B) Actief verjagen

Van een opzettelijke verstoring is vooral sprake, indien deze gezien de omvang of de slechte staat van instandhouding van de populatie, mede gezien het aantal door de verstoring verjaagde individuen, de populatie van de soort negatief zou kunnen beïnvloeden. Het gebruik van verjagingsmiddelen kan daarbij aan de orde zijn. Gedurende de vestiging van de soort kan een verstoring daarom een groter negatief gevolg hebben, omdat juist in deze fase de gevoeligheid voor verontrusting groter is, net als verstoring gedurende de in art. 12 Hrl genoemde perioden (voortplanting, afhankelijkheid van de

jongen, overwintering, trek). De Europese Commissie stelt dat herhaaldelijke verstoring van individuele dieren kan leiden tot belangrijke gevolgen voor de plaatselijke populatie. Dit betekent dat steeds per geval moet worden beoordeeld of een opzettelijke verstoring als schadelijk moet worden beschouwd, rekening houdend met de specifieke kenmerken van de betrokken soort en de omstandigheden, zoals hierboven uiteengezet.[300]Het Hof van Justitie bevestigt dat met opzettelijk verstoren elk handelen is bedoeld waarbij men wist of ervan uit kon gaan dat het handelen een verstoring tot gevolg zou kunnen hebben en men hier toch mee doorgaat (zogenaamde 'voorwaardelijke opzet'). Niet noodzakelijk is dat de verstoring van de soorten doel van het handelen is.[301] Aanvullend heeft het Hof van Justitie er op gewezen dat aangetoond moet worden dat de desbetreffende personen en instanties wisten of er vanuit gingen dat hun handelen hoogstwaarschijnlijk een verstoring van beschermde soorten tot gevolg zou hebben om het verwijt te kunnen maken dat in strijd met art. 12 Hrl is gehandeld.[302]Uit een uitspraak uit 2005 van de ABRvS blijkt dat het aantal exemplaren van een beschermde inheemse soort dat in een bepaald geval wordt verstoord, voor de vaststelling van de overtreding van het verbod op verstoring niet relevant is, ook niet indien er geen afbreuk wordt gedaan aan de staat van instandhouding van de soort.[303]

Conclusie: Dit leidt tot de conclusie dat het actief verjagen van een wolf met gebruik van middelen die verder gaan dan het afschermen van het terrein of de locatie waar vee wordt gehouden, moet worden gezien als een opzettelijke verstoring in de zin van art. 12 Hrl, die geldt als een omgevingsvergunning-plichtige flora- en fauna-activiteit op grond van art. 11.46 van het Bal. Nu het geven van toestemming voor verjagen een afweging in individuele gevallen vergt, ligt het niet voor de hand om voor het actief verstoren een vrijstelling op te nemen in een provinciale omgevingsverordening.

C) Verjagen als preventieve maatregel voor vangen, of doden
Verwijzend naar deel A van dit onderzoek is het van belang dat een flora- en fauna-activiteit voor het vangen of doden van een wolf een analyse vereist waaruit volgt dat een minder ingrijpende maatregel (verjagen, of vangen en weer uitzetten) geen reële optie is. Daarbij speelt de motivering van het doel van de ingreep een belangrijke rol. Naarmate de voorgestelde maatregelen ingrijpender zijn voor de beschermde soort, zal meer worden gevraagd van de motivering dat deze vergaande maatregelen ook noodzakelijk zijn om het beoogde doel te bereiken, en er geen andere reële alternatieven voorhanden zijn.

Als vertrekpunt voor een alternatievenonderzoek is dus een heldere doelstelling relevant. Dit is een motiveringsvraagstuk waarvoor inzicht in alternatieve oplossingsrichtingen, ervaring met de toepassingen van deze middelen, en inzicht in de effectiviteit van de gewenste aanpak noodzakelijk is. De Europese Commissie beschouwt een uitzondering op een verbodsbepaling van art. 12 Hrl op zichzelf reeds als een 'last resort'. In dat verband kan verjagen als relevante alternatieve oplossing voor vangen of doden een rol spelen. Proberen te verjagen kan een eerste stap zijn in een besluit dat uiteindelijk toestemming geeft voor vangen en of doden, als verjagen niet tot het gewenste resultaat leidt

In het kader van het toestaan van vangen of doden zal, met name gelet op de beste beschikbare wetenschappelijke en technische kennis en in het licht van de omstandigheden van de specifieke aan de orde zijnde situatie, moeten worden aangetoond dat er geen andere bevredigende oplossing (zoals verjagen) bestaat aan de hand waarvan het nagestreefde doel kan worden bereikt, met inachtneming van de in de Hrl opgenomen verbodsbepalingen.[304]

D) Overwegingen bij afwegingen voor toestemmingverlening opzettelijk verstoren
In art. 8.74k van het Bkl is het beoordelingskader voor omgevingsvergunningen voor flora- en fauna-activiteiten opgenomen dat betrekking heeft op dieren (niet zijnde vogels) en planten van soorten die

300 Draft Guidance, p. 26.
301 HvJ (Cie vs. Griekenland) 30 januari 2002, C-103/00, ECLI:EU:C:2002:60, *Jur.* 2002, p. I-01147.
302 HvJ (Cie vs. Spanje) 18 mei 2006, C-221/04, ECLI:EU:C:2006:329, *Jur.* 2006, p. I-4515.
303 ABRvS 20 april 2005, ECLI:NL:RVS:2005:AT4210, *JM* 2005, 74 (m.nt. Van der Meijden).
304 HvJ 10 oktober 2019 (prejudiciële vragen Finland-wolf), C-674/17, ECLI:EU:C:2019:851, r.o. 51.

zijn genoemd in bijlage IV bij de Hrl, bijlage I of II bij het Verdrag van Bern of bijlage I bij het Verdrag van Bonn. Het gaat om de activiteiten die zijn aangewezen in het Bal ter omzetting van de op grond van art. 12 en art. 13 Hrl te verbieden schadelijke handelingen, waaronder opzettelijke verstoring. Het kader als weergegeven in het eerste lid van art. 8.74k Bkl is direct overgenomen uit art. 16 Hrl en is thans nog neergelegd in art 3.8, vierde lid, en art. 3.9, tweede lid Wnb. De grondslag voor het art. 8.74k Bkl is art. 5.18 van de Omgevingswet.

1) Geen andere bevredigende oplossing
Het verstoren mag niet worden uitgevoerd wanneer het doel ervan kan worden bereikt met minder ingrijpende middelen, dus via een andere bevredigende oplossing in de zin van art. 16, eerste lid Hrl. Een andere oplossing is niet alleen bevredigend wanneer hierdoor de doelstellingen van de uitzondering even goed zouden kunnen worden bereikt, maar ook wanneer de nadelen van de uitzondering niet in redelijke verhouding staan tot de nagestreefde doelstelling en de andere oplossing wel evenredig is. Dit betekent dat als een oplossing met preventieve maatregelen, zoals aangepast hekwerk en schrikdraad, geen oplossing voor het probleem is gebleken, actieve verjaging in beeld komt. De oplossing die wordt gekozen moet de beste bescherming van de betrokken soort verzekeren, gegeven de doelstelling van de derogatie.

2) Wettelijk belang
Opzettelijk verstoren is alleen toegestaan bij aanwezigheid van een wettelijk belang. Daarbij geldt dat voor de afwijking in verband met het 'voorkomen van ernstige schade aan met name gewassen, veehouderijen, bossen, visgronden, wateren of andere vormen van eigendom', schade van een zekere omvang vereist is. Andere rechtvaardigingsgronden hebben veelal betrekking op grotere (openbare) of publieke belangen, zoals het belang van de openbare veiligheid of de volksgezondheid. Dit betekent dat alleen publieke belangen een afwijking van de verbodsbepalingen kunnen rechtvaardigen. Belangen die enkel een bedrijf of individuen dienen, zijn niet als 'groot openbaar belang' aan te merken. In de tweede plaats moet het openbare belang van groter gewicht zijn dan de belangen die door de Hrl worden beschermd. Er moet een zorgvuldige afweging van het belang van soortenbescherming tegen het openbare belang plaatsvinden. Publieke belangen die alleen voordelen voor de korte termijn opleveren zullen niet voldoende kunnen opwegen tegen het langetermijnbelang van soortenbescherming.[305]

Veiligheid van (individuele) personen lijkt overigens wel een issue waarop een voorziening kan worden getroffen via een wetenschappelijk gefundeerde richtlijn, of handelingsprotocol, aldus een arrest van het Hof van Justitie, mits daarbij het afwegingskader van de richtlijn wordt betrokken[306]:

> "Bij de vaststelling van de in casu toe te passen sanctie wegens niet-nakoming van de verplichtingen van artikel 12, lid 1, onder a), en artikel 16, lid 1, van de habitatrichtlijn, is het verder relevant, zoals de advocaat-generaal in punt 69 van haar conclusie opmerkt, dat het op basis van de nationale wetgeving niet mogelijk was om binnen een korte termijn gepast te reageren op het gedrag van de in het hoofdgeding aan de orde zijnde wolf en aldus de risico's vroegtijdig tot een minimum te beperken. Evenmin blijkt dat het nationale rechtskader in dat opzicht een wetenschappelijk gefundeerde regeling of wetenschappelijk gefundeerde richtsnoeren bevat."

De ontheffingsgrondslag 'openbare veiligheid en volksgezondheid' mag volgens AG Kokott in haar conclusie in de zaak van de Roemeense wolf in principe ook worden opgevoerd bij een dreigende situatie voor een enkel gezin.[307]
Overige belangen zijn besproken in het algemene deel van dit rapport (deel A).

305 Stb 2021, 22, p.360.
306 HvJ 11 juni 2020 (Roemeense wolf), C-88/19, ECLI:EU:C:2020:458, punt 60.
307 Conclusie AG Kokott, van 13 februari 2020, C-88/19, punt 62.

3) Er wordt geen afbreuk gedaan aan het streven de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan.

Daarnaast geldt als voorwaarde dat het opzettelijk verstoren geen afbreuk doet aan het streven om de populatie van de betrokken soort in zijn natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan. Nu de wolf in Nederland (nog) niet in een gunstige staat van instandhouding is, kan een afwijking slechts in uitzonderlijke omstandigheden mag worden toegestaan. Daarbij moet de beoogde afwijking ook worden beoordeeld in het licht van het voorzorgbeginsel.[308] AG Saugmandsgaard stelt daaromtrent dat het beginsel inhoudt dat de lidstaat een afwijking niet mag toestaan of uitvoeren indien het onderzoek van de best beschikbare wetenschappelijke gegevens een substantiële onzekerheid laat bestaan over de vraag of deze afwijking al dan niet afbreuk zal doen aan het streven de populaties van de betrokken soort in een gunstige staat van instandhouding te behouden of te herstellen.[309]

E) Afweging middelen en methoden verjagen
Op grond van art. 8.74r Bkl moeten aan de omgevingsvergunning voorschriften worden verbonden over te gebruiken middelen. Hierbij speelt een rol dat, bij de bepaling van de middelen die worden ingezet voor de verstoring, steeds moet worden gekeken naar de proportionaliteit van de in te zetten middelen, zowel ten aanzien van effecten op de te verjagen soort zelf, als mogelijke effecten op andere (beschermde) soorten. Daarbij dient ook acht te worden geslagen op mogelijke effecten op dierenwelzijn. Op grond van art. 2.1 van de Wet dieren is het verboden om zonder redelijk doel of met overschrijding van hetgeen ter bereiking van zodanig doel toelaatbaar is, bij een dier pijn of letsel te veroorzaken dan wel de gezondheid of het welzijn van het dier te benadelen. Deze bepaling is ook van toepassing op andere dan gehouden dieren.[310]

F) Overige regels/ eisen
Afhankelijk van de ruimtelijke uitstraling van gekozen verjagingsmiddelen (b.v. negatieve conditionering) zal mogelijk ook geluidhinder of lichthinder ontstaan voor de bredere omgeving. Mogelijk spelen hier andere omgevingsvergunningplichten op grond van bijvoorbeeld het omgevingsplan, of een vergunningplicht op grond van de APV.

G) Hybride wolf
Afhankelijk van de keuze van Nederland met betrekking tot de wettelijke bescherming van de hybride wolf in Nederland zal het bovenstaande al dan niet één op één van toepassing zijn op hybride wolven. Als de hybride wolf niet wordt gezien als beschermde soort dan zal het opzettelijk verstoren in ieder geval moeten worden beoordeeld in het licht van de specifieke zorgplicht voor in het wild levende dieren. De afweging zou dan kunnen zijn dat vooral op proportionele wijze wordt verstoord.[311] De specifieke zorgplicht is in het eerste deel (deel A) van dit rapport nader toegelicht.

2. Het vangen van een wolf

Op grond van art. 11.46 van het Bal geldt een verbod om zonder omgevingsvergunning een flora- en fauna-activiteit te verrichten met betrekking tot het in hun natuurlijk verspreidingsgebied opzettelijk vangen van in het wild levende dieren van soorten, genoemd in bijlage IV, onder a, Hrl, bijlage II bij het Verdrag van Bern of bijlage I bij het Verdrag van Bonn. Deze bepaling is gebaseerd op art. 16, eerste lid Hrl.

A. Doel van het vangen
Van belang is om vast te stellen met welk doel een wolf moet worden gevangen. Indien het uiteindelijke doel is om een wolf te doden, dan is het doel van het vangen gericht op het doden. Het begrip 'vangst' in de zin van art. 16, eerste lid Hrl moet volgens het Hof dan aldus worden opgevat

308 Zie HvJ 10 oktober 2019 (prejudiciële vragen Finland-wolf), C-674/17, ECLI:EU:C:2019:851.
309 Conclusie AG H. Saugmandsgaard ØE 8 mei 2019, C-674/17, ECLI:EU:C:2019:394.
310 Art. 2.1 lid 7 Wet dieren.
311 Zie art. 11.27 Bal.

dat het zowel ziet op het vangen als op het doden van specimens van de betrokken soorten, zodat die bepaling in beginsel als grondslag kan dienen voor het vaststellen van afwijkingen die met name tot doel hebben om het doden van specimens van de in bijlage IV, punt a), bij de richtlijn bedoelde soorten toe te staan, mits bepaalde daarin gestelde specifieke voorwaarden worden vervuld.[312] In andere gevallen zal het vangen veelal worden gemotiveerd in het licht van een al dan niet snel weer vrijlaten van het dier in zijn natuurlijke leefomgeving.

1. Vangen voor zenderen

Indien een wolf wordt gevangen, bijvoorbeeld om hem te zenderen om hem te kunnen volgen, dan is het vangen van de wolf gericht op het zo snel mogelijk weer vrijlaten in de natuurlijke omgeving. Het vangen van de wolf is dan een omgevingsvergunningplichtige activiteit terwijl het weer vrijlaten kan worden gezien als een er uit voortvloeiende handeling, waarvoor geen toestemming vereist is als dit op dezelfde locatie of de directe nabijheid ervan gebeurt. Voor de goede orde wordt erop gewezen dat in het Bal een specifieke grond is opgenomen waarop toestemmingverlening voor onderzoek kan worden gegeven, gebaseerd op art. 16 eerste lid en onder d. Hrl: ten behoeve van onderzoek en onderwijs, repopulatie en herintroductie van deze soorten, alsmede voor de daartoe benodigde kweek, met inbegrip van de kunstmatige vermeerdering van planten.

Toestemming is alleen vereist voor handelingen in strijd met de verbodsbepalingen. Daarbij moet ook het doel van die handelingen en het doel van de verbodsbepalingen in aanmerking worden genomen. Uit de memorie van toelichting op de Wnb volgt dat wanneer, bijvoorbeeld, een mus een winkel is binnengevlogen, wordt gevangen en vrijwel onmiddellijk daarop wordt vrijgelaten, geen sprake is van vangen in de zin van de Vogelrichtlijn. De mus wordt niet blijvend of voor langere tijd aan de natuur onttrokken, maar van zijn ongewilde gevangenschap in de voor hem niet natuurlijke omgeving van de winkel bevrijd. Een ander voorbeeld is het oppakken van amfibieën om deze over de weg te zetten tijdens de voorjaarstrek, ter voorkoming van het overrijden door weggebruikers. Voor het vangen van een dier in dergelijke situaties behoeft dan ook geen toestemming te worden aangevraagd.[313] Wij zijn van oordeel dat in het geval van het vangen van een wolf voor het bevestigen van een zender aan die wolf wel een toestemming moet worden aangevraagd en verleend, omdat in het verlengde van het vangen ook handelingen met de wolf moeten worden verricht, zoals verdoven en bevestigen van de zender. Het is daarmee ook van belang om vast te leggen met welk middel het dier mag worden gevangen. Verder gaan wij uit van een vereiste van aanvullende toestemming op grond van de Wet op de dierproeven (zie: Zenderen en monitoren wolf). Wellicht ten overvloede vermelden wij dat het voorschrijven, toepassen van een verdoving, of bedwelming diergeneeskundige handelingen zijn.[314]2.

Vangen 'probleemwolf' (en vervoer en weer uitzetten in de zin van vrijlaten)

Als een wolf wordt gevangen met het oog op het oplossen van een probleem, zoals het toebrengen van schade of een gevaar voor de openbare veiligheid, dan moet worden afgewogen of het uiteindelijke doel is om het dier te doden, of dat wordt gestreefd naar verplaatsing en het uitzetten van het dier. De toestemming dient in dat laatste geval dan ook meer te omvatten dan alleen het opzettelijk vangen en tevens te zien op vervoer en het uitzetten. Zie voor de te maken afwegingen bij deze besluitonderdelen ook de paragraaf over 'vervoer' en 'uitzetten'. Voor een dergelijke toestemming is mogelijk afstemming vereist met een ander bevoegd gezag. Dan zal via art. 2.2 van de Omgevingswet afstemming en samenwerking met het andere bevoegde gezag moeten worden gezocht. Het lijkt zinvol om alle activiteiten gecoördineerd aan te vragen en om gebruik te maken van de mogelijkheid die art. 2.2, tweede lid Omgevingswet biedt dat bestuursorganen hun taken en bevoegdheden gezamenlijk kunnen uitoefenen. Daarbij wordt niet voorzien in een overdracht van taken of bevoegdheden.

312 HvJ 10 oktober 2019, C-674/17 (Finse Wolvenarrest II), ECLI:EU:C:2019:851.
313 Kamerstukken II, 2011/12, 33 348, nr. 3, p. 262.
314 Art. 1.1 Wet dieren.

B. Verboden vangmiddelen

Art. 11.48 Bal verbiedt het zonder omgevingsvergunning toepassen van niet-selectieve vangmiddelen die de plaatselijke verdwijning of ernstige verstoring van de rust van populaties van soorten tot gevolg kunnen hebben. De bepalingen vormen de implementatie van art. 15 Hrl op grond waarvan de lidstaten het gebruik van niet-selectieve middelen voor het aan de natuur onttrekken, vangen of doden van dieren van soorten van communautair belang moeten verbieden. Het verbod ziet op het gebruik van niet-selectieve vangmiddelen, vangmiddelen waarmee een groot aantal dieren van één of meer soortgroepen gevangen kunnen worden, waarbij niet van tevoren kan worden bepaald hoeveel dieren er gevangen zullen worden en van welke soort, welke leeftijd, welk geslacht en welke omvang zij zullen zijn. Tot deze middelen behoren in ieder geval de in bijlage VI bij de Hrl genoemde middelen.

Bijlage VI, onder a, van de Hrl noemt als verboden niet-selectieve middelen voor zoogdieren: blindgemaakte of verminkte levende dieren die als lokdieren worden gebruikt, bandrecorders, elektrische en elektronische apparaten waarmee dieren kunnen worden gedood of bewusteloos gemaakt, kunstmatige lichtbronnen, spiegels en andere verblindende voorwerpen, apparaten om vangstplaatsen te verlichten, zoekers met een elektronische beeldversterker of beeldomkeerder voor het schieten in het donker, explosieven, netten die qua werking en gebruik niet-selectief zijn, vallen die qua werking en gebruik niet-selectief zijn, kruisbogen, vergif en giftig of verdovend lokaas, uitgassen of uitroken, en automatische of semi-automatische wapens waarvan de houder meer dan twee patronen kan bevatten. Als verboden niet selectieve middelen voor vissen worden genoemd: vergif en explosieven. Art. 15 Hrl in samenhang met bijlage VI, onder b, van de Hrl wijst als verboden middelen ook elke vorm van vangen of doden vanuit luchtvaartuigen of rijdende motorvoertuigen aan. Verder geldt in Europa een verbod op het toepassen van een wildklem.[315]

C. Beoordelingsregels vangmiddelen

Art. 8.74k, eerste lid, Bkl geeft de beoordelingsregels weer voor een omgevingsvergunning voor het toepassen van deze vangmiddelen. Dit betreft de voorwaarde voor vergunningverlening, dat er geen andere bevredigende oplossing mogelijk is, dat er een passend wettelijk belang is en dat er geen afbreuk wordt gedaan aan het streven de populaties van de betrokken soorten in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan.

D. Instructieregel vangmiddelen

Op grond van art. 8.74r Bkl moeten aan de omgevingsvergunning voorschriften worden verbonden omtrent te gebruiken middelen. Het is essentieel dat àls het vangen of doden van dieren bij wijze van uitzondering wordt toegestaan, steeds door het bevoegd gezag zorgvuldig wordt afgewogen welk middel onder de gegeven omstandigheden daarvoor het best kan worden ingezet. Er moet een zodanig middel worden gekozen, dat onnodig lijden van de betrokken dieren wordt voorkomen (art. 11.28 van het Bal) en een selectieve, gerichte inzet is verzekerd, waarbij onbedoelde slachtoffers van andere soorten, of van dezelfde soort worden voorkomen. In voorkomend geval kunnen daarbij nadere eisen worden gesteld over de wijze waarop en de voorwaarden waaronder het middel kan worden gebruikt.[316]

In de uitzonderingsgevallen waarin op grond van de wet het vangen of doden van dieren is toegestaan, geldt op grond van art. 11.28 van het Bal dat te allen tijde onnodig lijden van dieren moet worden voorkomen. Deze norm geldt als zodanig bij de uitvoering van het vangen of doden zelf. Bij de keuze van het middel of de methode voor het vangen of doden en eventuele voorschriften, of bij het stellen van regels over de toepassing daarvan, zal steeds moeten worden gekozen voor het middel of de methode en voor de toepassing daarvan die het meest effectief is, en die in de gegeven

315 Verordening (EEG) nr. 3254/91 van de Raad van de Europese Gemeenschappen van 4 november 1991 houdende een verbod op het gebruik van de wildklem in de Gemeenschap en op het binnenbrengen in de Gemeenschap van pelzen en produkten die vervaardigd zijn van bepaalde in het wild levende diersoorten uit landen waar gebruik wordt gemaakt van de wildklem of andere vangmethoden die niet stroken met de internationale normen voor humane vangst met behulp van vallen (PbEG L 308).
316 Stb. 2021, 22, p. 369.

omstandigheden uit een oogpunt van dierenwelzijn het minst belastend is.[317] Naast art. 11.28 van het Bal geldt ook het algemene verbod op dierenmishandeling van art. 2.1, eerste lid, van de Wet dieren.

E. Hybride wolven
Afhankelijk van de keuze van Nederland ten aanzien van de wettelijke bescherming van de hybride wolf in Nederland zal het bovenstaande al dan niet één op één van toepassing zijn op hybride wolven. Als de hybride wolf niet wordt gezien als beschermde soort dan zal het opzettelijk vangen moeten worden beoordeeld in het licht van de specifieke zorgplicht voor in het wild levende dieren. De afweging zou dan kunnen zijn dat het vangen op een wijze plaatsvindt die zo min mogelijk schade aan het dier berokkent en het welzijn zo min mogelijk aantast.[318]

3. Het vangen, vervoeren, behandelen, opvangen en weer uitzetten van een gewonde wolf

Het verbod op opzettelijk vangen van dieren zonder omgevingsvergunning, zoals bedoeld in art. 11.46 van het Bal ziet in beginsel op alle situaties, nu uit de begripsdefinities bij de Omgevingswet blijkt dat onder het begrip 'dieren', dieren worden bedoeld in alle (levens)stadia.[319] Dit betekent dat het vangen van een gewonde wolf in beginsel omgevingsvergunningplichtig is, tenzij sprake is van een vrijstelling van deze vergunningplicht.

Aanvullend geldt echter nog het volgende: Op grond van art. 2.1 van de Wet dieren moet eenieder hulpbehoevende dieren de nodige zorg verlenen. Dit geldt ook een gewonde wolf. In het zesde lid van art. 2.1 Wet dieren is bepaald dat dit artikel ook geldt voor dieren die niet worden gehouden. Dit betekent dat ook de verplichting om een hulpbehoevend dier de nodige zorg te verlenen van toepassing is op in het wild levende dieren. Wat de 'nodige zorg' inhoudt kan bij in het wild levende dieren en gehouden dieren echter verschillen.[320] De verplichting om zorg te verlenen aan een dier dat hulp behoeft is van belang, waar deze ook ziet op in het wild levende dieren en kan als zodanig een rechtvaardigingsgrond (of een reden om vergunning te verlenen in het belang van de bescherming van de fauna) bieden om handelingen te verrichten die normaliter ingevolge de wet (het Bal) verboden zouden zijn, bijvoorbeeld omdat zij het dier verstoren.[321] Invulling van de zorgplicht hoeft echter niet te betekenen dat men louter zelf pogingen tot het vangen of verzorgen van een gewond dier doet, maar kan ook inhouden dat deskundigen worden gewaarschuwd en in stelling worden gebracht.

A) Het behandelen van een gewonde wolf 'in situ'.
De vraag aan welke juridische eisen moet zijn voldaan en onder welke omstandigheden een gewonde wolf ter plaatse mag worden behandeld is - in ieder geval deels - geen juridische vraag, maar een vraag naar de ethische invulling van de zorgplicht voor hulpbehoevende dieren.[322] De zorgplicht is de wijze waarop wij in de praktijk invulling geven aan onze morele verantwoordelijkheid voor het welzijn van dieren. De zorgplicht is gerelateerd aan praktische aspecten (zoals technische uitvoerbaarheid van maatregelen) en de ethische afweging van de doelstellingen van ons handelen en de gevolgen daarvan. Daarbij kan worden aangetekend dat de zogenaamde 'afblijfplicht' (het vervullen van de zorgplicht door niet-ingrijpen wanneer interventie niet noodzakelijk of wenselijk is) een vorm van invulling van de zorgplicht is en niet de afwezigheid daarvan.

Een reden om al dan niet in te grijpen in een specifieke situatie is volgens de RDA in haar advies gelegen in het interpreteren van het concrete lijden in het individuele geval. "Lijden is een subjectieve

317 Stb. 2021, 22, p. 233.
318 Zie art. 11.27 Bal.
319 Definitie Omgevingswet: dieren: in elk geval dieren in al hun ontwikkelingsstadia, levend of dood, delen van dieren, uit deze dieren verkregen producten, of andere zaken voor zover uit een begeleidend document, de verpakking, een merk of etiket, of uit andere omstandigheden blijkt dat het gaat om delen van dieren of daaruit verkregen producten, met uitzondering van eieren.
320 Kamerstukken II, 2007/08, 31 389, nr. 3
321 Kamerstukken II, 2011/12, 33 348, nr. 3, p. 33.
322 Zienswijze Raad voor Dierenaangelegenheden, Zorgplicht Natuurlijk Gewogen, advies 2012-02.

emotionele toestand. Kortdurende negatieve emoties zoals honger en angst kunnen dienen als prikkel voor het dier om zijn gedrag aan te passen en hebben een functie. Een kortdurende toestand van lijden kan dus binnen het aanpassingsvermogen van het dier vallen en vereist niet noodzakelijk een ingrijpen. Wanneer een individu niet het vermogen of de gelegenheid heeft om adequaat op lijden te reageren (bijvoorbeeld door zich te onttrekken aan een angst veroorzakende situatie) ontstaat een belasting die het aanpassingsvermogen van het individu kan overstijgen en spreken we van zodanig lijden dat interventie vereist is."[323]Bij de beoordeling van de aanvaardbaarheid van het lijden speelt het aanpassingsvermogen van het individu een rol. Het aanpassingsvermogen omschrijft de (lichamelijke en geestelijke) vaardigheden waarmee een diersoort is toegerust en die een individu in het verloop van zijn eigen leven ontwikkelt. Daarmee is er ruimte voor een inschatting in hoeverre een dier door al dan niet ingrijpen in staat zal worden geacht om verder te leven, met een bepaalde kwaliteit van leven.

In die inschatting kan ook euthanasie worden overwogen. Daarbij zal worden afgewogen in hoeverre voorzienbaar sprake zal zijn van onaanvaardbaar lijden, mede gezien de aard van de betrokken diersoort. Het lijkt voor de hand te liggen dat een inschatting over handelingsperspectief in een individueel geval door een deskundige zou moeten worden gemaakt.

Het behandelen van een gewonde wolf zal in veel gevallen ook inhouden dat het dier wordt gesedeerd. Voor behandeling van een gewonde wolf op locatie geldt dat diergeneeskundige handelingen steeds moeten worden uitgevoerd door iemand die bevoegd is tot het beroepsmatig verrichten van diergeneeskundige handelingen in de zin van art. 2.9 van de Wet dieren. Hierbij geldt in het bijzonder dat de toepassing van een diergeneesmiddel teneinde een dier te verdoven of bedwelmen uitsluitend mogen worden uitgevoerd onder leiding van en in directe aanwezigheid van een dierenarts.[324]

Na verdoving en onderzoek kan ook besloten worden tot euthanasie. Dat is dan een besluit van de dierenarts, waarbij het uitgangspunt zal zijn dat er het dier wordt gedood ter beëindiging van ondraaglijk lijden van het dier.

Ook dit vangen en doden valt in het licht van de Hrl onder het verbod op het 'opzettelijk vangen en doden' van een strikt beschermde soort. Met het oog hierop zullen bepalingen (bijvoorbeeld in de vorm van een vrijstelling van vergunningplicht in een provinciale verordening) moeten worden vastgesteld die het mogelijk maken om, indien nodig, dergelijke afwijkingen van de habitatrichtlijn effectief en tijdig toe te staan.[325] Zie verder ook de paragraaf over het doden van wolven in dit rapport.

<u>Gewonde of dode wolf met pups</u>
Het is natuurlijk mogelijk dat een wolf wordt gedood, of gewond wordt aangetroffen, die (jonge) pups heeft. Dit is een situatie die ook in de natuur voorkomt. Bovenstaand kader kan ook in die gevallen richtinggevend zijn, waarbij als uitgangspunt moet gelden dat de zorgplicht voor het hulpbehoevende dier in eerste instantie ziet op het gewonde (moeder)dier en niet op de pups. De vraag is of invulling van de zorgplicht ook zover moet gaan dat actief naar de pups zou moeten worden gezocht. Die vraag is niet slechts juridisch van aard, maar ook ethisch. Daarbij kan een verschil in handelen ten aanzien van gehouden en niet-gehouden dieren een rol spelen. Juridisch relevant blijft dat bij het zoeken naar eventuele pups relevante verbodsbepalingen zullen moeten worden overtreden, zoals mogelijk vernielen, of beschadigen en verstoren van de voortplantingsplaats, het vangen van wolven en bezitten van wolven, hetgeen zal moeten worden gerechtvaardigd door besluiten op basis van de Omgevingswet. Ook zal de vraag moeten worden beantwoord wat er vervolgens met de pups moet worden gedaan en hoe zij moeten worden gehouden. Daarbij zal ook de vraag moeten worden beantwoord in hoeverre deze wolven een 'wolfwaardig' bestaan kan worden geboden.

323 RDA_2012-02 Zorgplicht Natuurlijk Gewogen p. 25/27
324 Art. 3.2 Besluit diergeneeskundigen.
325 HvJ 11 juni 2020 (Roemeense wolf), C-88/19, ECLI:EU:C:2020:458, punt 57.

B) Het vangen, onder zich hebben en vervoeren van een gewonde wolf
In § 4.7.2 (Flora- en fauna activiteiten: aanwijzing vergunningvrije gevallen soorten habitatrichtlijn) van de Omgevingsregeling is een vrijstelling onder voorwaarden opgenomen voor het zonder omgevingsvergunning voor een flora- en fauna-activiteit onder zich hebben van o.a. soorten, genoemd in bijlage IV bij de Hrl.

Op grond van art. 4.26 van de Omgevingsregeling geldt een vrijstelling van het verbod om zonder omgevingsvergunning een gewond of ziek dier te vangen of onder zich te hebben. Deze vrijstelling geldt indien deze flora- en fauna-activiteiten worden verricht voor het vangen of onder zich hebben van zieke of gewonde dieren voor vervoer in een motorvoertuig dat is ingericht en bestemd om te worden gebruikt voor het vervoer van zieke of gewonde dieren.
Deze vrijstelling geldt alleen als het zieke of gewonde dier binnen twaalf uur wordt overgedragen aan personen of instanties die zijn gerechtigd uit het wild afkomstige dieren onder zich te hebben voor opvang en verzorging, krachtens:
a. een omgevingsvergunning voor een flora- en fauna-activiteit; en
b. artikel 2.2, eerste lid, van de Wet dieren.

Bovengenoemde vrijstelling geldt dus alleen bij transport van een dier naar een opvangcentrum in bezit van een omgevingsvergunning voor het onder zich hebben van beschermde soorten.

Voor het vervoer van een wolf geldt in beginsel een verplichting om over een certificaat te beschikken op grond van de Basisverordening CITES.[326] Voor een uitgebreidere toelichting verwijzen wij naar onderdeel 5, het Vervoer van wolven. Van belang is dat een CITES-certificaat niet vereist is voor spoedvervoer van een gewonde wolf naar een dierenarts, op voorwaarde dat het dier na behandeling weer op dezelfde plek wordt vrijgelaten. Indien aan dat laatste niet kan worden voldaan is contact met de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland vereist (RVO).

C) Opvangcentra wilde dieren
Voor het opvangen van soorten die beschermd worden op grond van bijlage IV van de Hrl bieden de *Beleidsregels kwaliteit opvang diersoorten* het toetsingskader voor ontheffing verlening voor het opvangen en verzorgen.[327] Nu met de overgang naar de Omgevingswet geen inhoudelijke wijzigingen van het natuurbeleid zijn beoogd, moet er van worden uitgegaan dat deze ook na inwerkingtreding van de Omgevingswet zullen gelden.[328] Ten aanzien van de categorieën gevallen waarin gedeputeerde staten van de provincies bevoegd gezag zijn, is het in beginsel aan hen om eigen beleidsregels vast te stellen. Zij hebben evenwel bij de inwerkingtreding van de Wnb aangegeven voornemens te zijn de inhoud van het protocol in de bijlage bij de beleidsregels te willen toepassen bij het verlenen van ontheffingen voor de opvang van dieren.[329]Daarnaast geldt dit beleidskader voor de ontheffingen op grond van de Wet dieren, voor het houden van soorten die niet zijn opgenomen in bijlage 1 van de Regeling houders van dieren. Het protocol in de bijlage bij de beleidsregels bevat de kwaliteitseisen waaraan de opvangcentra dienen te voldoen. Het protocol geeft mede invulling aan de vrijstellingen, bedoeld in art. 2.3 in samenhang met bijlage 2, onderdelen d, e en f, van de Regeling houders van dieren.

Verder gelden eisen vanuit het CITES-Verdrag. Art. 9 van de Basisverordening-CITES stelt regels over de zorg voor levende dieren die op de bijlagen zijn opgenomen.[330] Indien een specimen behoort tot een soort die is opgenomen op bijlage A (zoals de wolf), is voorafgaande toestemming vereist vanuit de RVO.

326 Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad van 9 december 1996 inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer, PbEG 1997, L061.
327 Stcrt. 2016, nr. 69148.
328 Kamerstukken II, 2017/18, 34 958, 3, p. 7.
329 Stcrt. 2016, nr. 69148.
330 Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad van 9 december 1996 inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer, PbEG 1997, L061

Relevant is verder dat minister Schouten van LNV op 20 augustus 2020 de Raad voor de Dierenaangelegenheden heeft gevraagd om een advies met betrekking tot de vraag of en hoe een hulpbehoevend wild dier moet worden geholpen en door wie.[331]

D) Behandelen van een gewonde wolf
Voor de opvang van gewonde in het wild levende dieren zijn er opvangcentra die over een ontheffing op grond van de Wnb beschikken. Bij de beoordeling van de ontheffing voor een opvang worden de Beleidsregels kwaliteit opvang diersoorten gehanteerd. Bij deze Beleidsregels is een Protocol gevoegd, waaruit concrete eisen voor de opvang van dieren voortvloeien. Op grond van dit *Protocol opvang niet aangewezen diersoorten en beschermde diersoorten* geldt dat het bij de opvang binnengebrachte gewonde dier door een vakbekwaam persoon en zo nodig een dierenarts moet worden beoordeeld. Op grond van dit protocol wordt ernaar gestreefd dat de veterinaire zorg binnen het opvangcentrum zoveel mogelijk bij één vaste dierenarts berust. In het beleid van het opvangcentrum wordt in ieder geval rekening gehouden met op welke wijze de toegang tot veterinaire zorg is verzekerd en hoe het beoordelingsonderzoek van het dier bij binnenkomst in het opvangcentrum plaatsvindt.

Voor behandeling van een gewonde wolf op locatie geldt dat diergeneeskundige handelingen steeds moeten worden uitgevoerd door iemand die bevoegd is tot het beroepsmatig verrichten van diergeneeskundige handelingen in de zin van art. 2.9 van de Wet dieren. Hierbij geldt in het bijzonder dat de toepassing van een diergeneesmiddel teneinde een dier te verdoven of bedwelmen uitsluitend mogen worden uitgevoerd onder leiding van en in directe aanwezigheid van een dierenarts.[332]

E) Opvang gewonde wolf
Het streven binnen het protocol is om tot een structurele oplossing voor het opgevangen dier te komen, waarbij er bij voorkeur naar wordt gestreefd het dier in vrijheid te stellen in Nederland, indien sprake is van opvang van een uit de vrije natuur afkomstig beschermde inheemse diersoort.[333] De opvang maakt daartoe zelf beleid. Binnen de opvang wordt gestreefd naar een zo goed mogelijke opvang, afgestemd op de eisen van het dier, onder begeleiding van ervaren krachten en een dierenarts. Indien voor het dier geen andere structurele oplossing kan worden gevonden, mag het dier worden gedood. Voor de eisen waaraan de opvang moet voldoen verwijzen wij naar de inhoud van het protocol.

F) Uitzetten van het herstelde dier
Het protocol bevat eisen aan het beleid van een opvangcentrum voor het uitzetten van dieren, zowel in Nederland als in het buitenland. Het uitzetbeleid is een wezenlijk en onlosmakelijk onderdeel van de werkwijze van een opvangcentrum. Art. 23 van het Protocol regelt het in vrijheid stellen van dieren behorende tot uit de natuur afkomstige beschermde inheemse diersoorten. Indien mogelijk wordt het beschermde inheemse dier op de plaats waar het is aangetroffen behandeld en direct losgelaten. Het in vrijheid stellen na opvang van dieren gebeurt alleen op een plek waar de soort al van nature voorkomt. Het in vrijheid stellen vindt plaats op de vindplaats, of, indien dit niet mogelijk is, in een geschikt natuurlijk habitat nabij de vindplaats.

Relevant kan zijn dat het protocol, en de toestemming van het opvangcentrum dat mede hierop gebaseerd is, mogelijk te kort schiet indien moet worden besloten de wolf op een andere locatie uit te zetten dan nabij de vindplaats. Dan ligt het voor de hand om voor het uitzetten apart een omgevingsvergunning voor een flora- en faunactiviteit te verlenen. Zie daarvoor ook hieronder, punt 4.

G. Hybride wolven
Gezien het feit dat hybridiseren voor de populatie wolven ongewenst is, zou met name de laatste stap van het protocol (uitzetten) strijdig zijn met de uitgangspunten van de Hrl, het streven naar een

331 https://www.rda.nl/publicaties/brieven/2020/8/20/brief-minister-schouten-zienswijze-wildopvang
332 Art. 3.2 Besluit diergeneeskundigen.
333 Art. 22 Protocol opvang dieren.

gunstige staat van instandhouding van soorten. Er kan binnen het protocol ook een andere structurele oplossing worden gekozen en nagestreefd bij opvang van een hybride wolf.

4. Het uitzetten van een wolf

Op grond van art. 11.61 Bal (aanwijzing vergunningplichtige activiteit en vergunningvrije gevallen: uitzetten van dieren of eieren van dieren) is het verboden om zonder omgevingsvergunning dieren of eieren van dieren uit te zetten. Op grond van art. 8.74n Bkl (beoordelingsregels flora- en fauna-activiteit: uitzetten van dieren of eieren van dieren) wordt de omgevingsvergunning alleen verleend als:
a. is voldaan aan artikel 8.74l, eerste lid, onder a en b (geen andere bevredigende oplossing en een passend wettelijk belang); en
b. het uitzetten van de dieren of eieren van dieren geen afbreuk doet aan het streven de inheemse flora en fauna in het natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan.

Het begrip 'uitzetten van dieren of eieren van dieren' is niet in de Omgevingswet gedefinieerd. In art. 11.68 van het Bal wordt het uitzetten van dieren of van eieren van dieren aangewezen als omgevingsvergunningplichtige flora- en fauna-activiteit. Het verbod is van toepassing op alle soorten dieren, zowel diersoorten die niet of niet meer van nature in Nederland voorkomen – exoten en uitgestorven soorten – als soorten die wel van nature in Nederland voorkomen.

Op de herintroductie van diersoorten – het uitzetten van dieren die van nature in Nederland voorkomen of zijn voorgekomen, met als doel een zelfstandige duurzame populatie te bevorderen of deze opnieuw te stichten – is de beleidslijn herintroducties van dieren van toepassing.[334] Wij gaan er van uit dat er geen sprake is van een herintroductie van de wolf bij het vangen en vervolgens weer uitzetten van de gevangen wolf.

A) Afweging bij toestemmingverlening voor uitzetten

Gedeputeerde staten zijn op grond van art. 4.6, aanhef en onder e, van het Omgevingsbesluit over het algemeen bevoegd gezag voor het verlenen van de omgevingsvergunning voor het uitzetten van dieren.[335] Hierbij is van belang dat het bevoegd gezag voor het vergunnen van de activiteit 'uitzetten' mogelijk een ander bevoegd gezag (college van GS) is dan het bevoegd gezag voor het 'vangen' en 'onder zich hebben'. Dit betekent dat voor een dergelijke toestemming mogelijk afstemming vereist is met een ander bevoegd gezag, of bevoegde gezagen. Dan zal via art. 2.2 van de Omgeingswet afstemming en samenwerking met het andere bevoegde gezag moeten worden gezocht. Het lijkt zinvol om alle activiteiten gecoördineerd aan te vragen en om gebruik te maken van de mogelijkheid die art. 2.2, tweede lid Omgevingswet biedt dat bestuursorganen hun taken en bevoegdheden gezamenlijk kunnen uitoefenen.

Het beoordelingskader voor de omgevingsvergunning voor het uitzetten van de wolf sluit aan bij het beoordelingskader van art. 16 Hrl voor afwijking van verboden handelingen met betrekking tot in bijlage IV bij de Hrl genoemde strikt beschermde dier- en plantensoorten, met dien verstande dat bij het uitzetten van dieren de gevolgen voor alle inheemse flora en fauna in het natuurlijke verspreidingsgebied relevant zijn.

Aansluiting bij art. 16 Hrl betekent dat het uitzetten van de dieren of eieren alleen aan de orde kan zijn als er geen andere bevredigende oplossing is en sprake is van een in dat artikel genoemde rechtvaardigingsgrond. Behalve aan het in standhouden van de soort waarvan de dieren of eieren worden uitgezet, kan bijvoorbeeld worden gedacht aan het uitzetten van dieren in het kader van

334 Kamerstukken II 2007/08, 31 200 XIV, nr. 215. De beleidslijn is opgenomen als bijlage bij dat kamerstuk
335 Aan de minister van LNV is voorbehouden het verlenen van een omgevingsvergunning voor het uitzetten van soorten voor het bestrijden van ziekten, plagen of onkruiden en bij herintroductie van soorten (art. 4.12 Omgevingsbesluit).

beheer van natuurgebieden (zoals grote grazers), of het uitzetten van dieren of eieren van dieren die predator zijn van organismen die schade aan de land- of tuinbouw veroorzaken.[336]

Bij het uitzetten dient in beginsel rekening te worden gehouden met de belangen van de beheerder c.q. eigenaar van de gronden waarop het dier wordt uitgezet, naast de mogelijke effecten op beschermde natuurwaarden, of andere belangen. Hoewel de wolf een dusdanig omvangrijk leefgebied heeft dat niet kan worden verwacht dat het dier zich in de nabijheid van de uitzetlocatie zal blijven ophouden, is het van belang wel zorgvuldig de locatie te kiezen en vast te leggen waar het dier wordt vrijgelaten. Daarbij kan dan ook rekening worden gehouden met het ter plaatse voorhanden zijn van voldoende beschermingsmaatregelen voor, bijvoorbeeld, vee.

B) Natura 2000
Er wordt op gewezen dat als het uitzetten van dieren ook significante gevolgen kan hebben voor een Natura 2000-gebied, ook een omgevingsvergunning voor een Natura 2000-activiteit is vereist, waarvoor de reguliere bevoegdheidsverdeling voor Natura 2000-activiteiten geldt. Veelal zullen daarvoor gedeputeerde staten van de provincie bevoegd gezag zijn.[337]

C) Hybride wolven
Gezien het feit dat hybridiseren voor de populatie wolven ongewenst is zou uitzetten strijdig zijn met de uitgangspunten van de Hrl, het streven naar een gunstige staat van instandhouding van soorten. Het uitzetten van een hybride wolf moet daarom worden voorkomen. Ook zou het strijdig zijn met de aanbeveling 173 (2014) van de Conventie van Bern on hybridisation between wild grey wolves (canis lupus) and domestic dogs (canis lupus familiaris); Convention on the Conservation of European wildlife and Natural habitats, Standing Committee 34th meeting Strasbourg.

5. Vervoer van een levende wolf

Art. 11.47 van het Bal verbiedt het om zonder omgevingsvergunning een strikt beschermde soort te verkopen, vervoeren voor verkoop, verhandelen, ruilen of te koop of te ruil aanbieden en het om een andere reden dan verkoop onder zich hebben of vervoeren van dieren of planten als bedoeld in deze bepaling. De Hrl verplicht de lidstaten tot het verbieden van het in bezit hebben, vervoeren, verhandelen of ruilen en het te koop of in ruil aanbieden van aan de natuur onttrokken specimens van de in bijlage IV, onderdelen A en B, genoemde dier- en plantensoorten (art. 12, tweede lid, en art. 13, eerste lid, aanhef en onder b). Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen commercieel en niet-commercieel bezit. In art. 8.74k van het Bkl is het beoordelingskader voor omgevingsvergunningen voor flora- en fauna-activiteiten opgenomen dat betrekking heeft op de omgevingsvergunning voor het vervoeren en bezitten van strikt beschermde dieren.

CITES
De Convention on International Trade in Endangered Species of wild flora and fauna (CITES) is een internationale overeenkomst om de handel in beschermde planten en dieren te reguleren. Dat verdrag heeft tot doel te voorkomen dat de handel in planten en dieren een bedreiging vormt voor het in stand houden van de soort in het wild. Het verdrag is op het niveau van de Europese Unie uitgewerkt in de zogenaamde CITES-basisverordening[338] en in de CITES-uitvoeringsverordening[339]. De wolf is geplaatst op bijlage A bij de CITES-basisverordening. Voor het binnenbrengen uit en de uitvoer naar landen buiten de Europese Unie zijn vergunningen noodzakelijk; voor het vervoer binnen de Europese Unie zijn certificaten voorgeschreven, waaronder ook het vervoer van een wolf (dood of levend) binnen Nederland.[340] Certificaten kunnen worden aangevraagd bij de RVO.

336 Stb. 2021, 22, p. 362.
337 Stb. 2021, 22, p. 362 ev
338 Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad van 9 december 1996 inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer, PbEG 1997, L061.
339 Verordening (EG) nr. 865/2006 van de Commissie van 6 mei 2006, houdende uitvoeringsbepalingen van Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer (PbEU 2006, L 166).
340 Zie: art. 9 CITES-Basisverordening.

Vervoeren impliceert bezit
Het gaat bij 'bezit' – zoals blijkt uit de tekst van de Hrl – om alle vormen van feitelijk houderschap van dieren of planten van de strikt beschermde soorten, ongeacht of daarbij sprake is van een commercieel oogmerk, dus ook het bezit tijdens het vervoer. Dit betekent dat de toestemming voor vervoer van de wolf tevens moet zien op het tijdelijk bezit van de wolf.[341]

Vervoer en vervoermiddelen
De regels voor diertransport zijn Europa-breed vastgesteld in de Verordening (EG) Nr. 1/2005 (Transportverordening).[342] Deze verordening is niet van toepassing op het vervoer van dieren dat geen verband houdt met een economische bedrijvigheid, en ook niet op het rechtstreekse vervoer van dieren van of naar diergeneeskundige praktijken en klinieken dat door de dierenarts is voorgeschreven.

Dierenwelzijn
Vanzelfsprekend moeten normen rond dierenwelzijn in acht worden genomen tijdens het transport. Indien een dier wordt verdoofd voor het transport, dan geldt het dier immers ook als 'hulpbehoevend dier' waarop de zorgplicht uit de Wet dieren onverkort van kracht is.

Hybride wolven
Hybriden kunnen uitdrukkelijk in de bijlagen worden opgenomen, doch uitsluitend indien zij in de vrije natuur onderscheidbare, stabiele populaties vormen. Op hybride dieren die in de laatste vier vooroudergeneraties van de lijn één of meer specimens van enige in bijlage A of B opgenomen soort tellen, zijn de bepalingen van de CITES-verordening van toepassing alsof zij tot die soort zelf behoorden, zelfs indien de betrokken hybride niet uitdrukkelijk in de bijlage(n) is opgenomen.[343]

6. Bezit van een wolf

Op grond van art. 11.47 van het Bal beslissen gedeputeerde staten op aanvragen om een omgevingsvergunning voor het niet commerciële bezit van een wolf, tenzij het gaat om dieren of planten die vanuit andere landen Nederland worden binnengebracht. In die gevallen is de minister van LNV het bevoegd gezag.

CITES
De Convention on International Trade in Endangered Species of wild flora and fauna (CITES) is een internationale overeenkomst om de handel in beschermde planten en dieren te reguleren. Dat verdrag heeft tot doel te voorkomen dat de handel in planten en dieren een bedreiging vormt voor het in stand houden van de soort in het wild. Het verdrag is op het niveau van de Europese Unie uitgewerkt in de zogenaamde CITES-basisverordening[344] en in de CITES-uitvoeringsverordening[345]. De wolf is (grotendeels) geplaatst op bijlage A bij de CITES-basisverordening.[346] In bijlage A staan soorten die met uitsterven bedreigd worden. Commerciële handel met deze soorten is in principe verboden. De soort staat niet op bijlage X bij de CITES-Uitvoeringsverordening. In bijlage X bij de Uitvoeringsverordening staan soorten die zijn opgenomen in bijlage A van de Basisverordening, maar

341 Stb. 2021, 22, p. 260.
342 Verordening (EG) Nr. 1/2005 van de Raad van 22 december 2004 inzake de bescherming van dieren tijdens het vervoer en daarmee samenhangende activiteiten en tot wijziging van de Richtlijnen 64/432/EEG en 93/119/EG en van Verordening (EG) nr. 1255/97.
343 Verordening (EU) nr. 101/2012 van de commissie van 6 februari 2012 tot wijziging van Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer.
344 Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad van 9 december 1996 inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer, PbEG 1997, L061.
345 Verordening (EG) nr. 865/2006 van de Commissie van 6 mei 2006, houdende uitvoeringsbepalingen van Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer (PbEU 2006, L 166).
346 Met uitzondering van populaties in Spanje ten noorden van de Duero en populaties in Griekenland ten noorden van de 39e breedtegraad. Deze staan op bijlage B.

waarvan zóveel in gevangenschap worden gefokt, dat er vrijwel geen wilde exemplaren meer worden verhandeld.[347]

CITES en Hybride wolven
Hybriden kunnen uitdrukkelijk in de bijlagen worden opgenomen, doch uitsluitend indien zij in de vrije natuur onderscheidbare, stabiele populaties vormen. Op hybride dieren die in de laatste vier vooroudergeneraties van de lijn één of meer specimens van enige in bijlage A of B opgenomen soort tellen, zijn de bepalingen van deze verordening van toepassing alsof zij tot die soort zelf behoorden, zelfs indien de betrokken hybride niet uitdrukkelijk in de bijlage(n) is opgenomen.[348]

Aanvullend verbod
Het verbod op het onder zich hebben van dierlijke specimens van CITES-soorten is opgenomen in art. 11.96, tweede lid van het Bal. Art. 11.96 Bal bevat een aanvullend verbod op het bezit van en handel in dieren en planten. Dieren (dood, of levend) of planten van de soorten, genoemd in bijlage A, B, C of D bij de CITES-basisverordening, zoals de wolf, evenals producten (vachten, schedels) of eieren van deze dieren of producten van deze planten worden niet onder zich gehouden. Dit verbod geldt niet indien uit het wild afkomstige dieren en planten, die na 10 juni 1994 aantoonbaar overeenkomstig de op dat moment geldende regelgeving aan de natuur zijn onttrokken, van de soorten, genoemd in bijlage IV bij de Hrl.

Van nature in de Europese Unie in het wild levende soorten vogels en ook dieren en planten van de soorten, genoemd op bijlage IV bij de Hrl, bijlage I of II bij het Verdrag van Bern of bijlage I bij het Verdrag van Bonn, vallen reeds onder de reikwijdte van de art. 11.38, 11.39 en 11.47 van het Bal. Die artikelen wijzen ter uitvoering van de Vogelrichtlijn en de Hrl het bezit van en de handel in deze vogels, dieren en planten aan als vergunningplichtige flora- en fauna-activiteit. Daarmee zijn dat bezit en die handel op grond van art. 5.1, tweede lid, van de Omgevingswet verboden, tenzij daarvoor een omgevingsvergunning voor een flora- en fauna-activiteit is verleend. Omdat een aantal van deze soorten ook zijn opgenomen in de bijlagen bij de CITES-basisverordening, is om een doublure met de art. 11.38, 11.39 en 11.47 te voorkomen, in het vierde lid van art. 11.96 van het Bal expliciet bepaald dat het bezitsverbod en het handelsverbod van het tweede en derde lid niet van toepassing zijn op deze soorten. De in het vierde lid, onder a en b, genoemde datum van 10 juni 1994, is de datum waarop de Hrl van toepassing werd.[349]
Hieruit kan worden afgeleid dat het verbod niet van toepassing is indien een omgevingsvergunning voor het vangen en het in bezit hebben van een wolf is verleend, of vigeert op grond van het geldende overgangsrecht (waarbij toestemmingen op grond van oude natuurwetgeving hun gelding houden).

Art. 9 van de CITES-Basisverordening stelt regels over de zorg voor levende dieren die op de bijlagen zijn opgenomen. Indien een specimen behoort tot een soort die is opgenomen op bijlage A, is voorafgaande toestemming vereist.

Tijdelijk bezit
Wij gaan er van uit dat het bezit van de levende wolf steeds als een tijdelijke overgangssituatie moet worden beschouwd en dat het niet in de bedoeling ligt om wolven duurzaam te gaan houden in een verblijf.

7. Het zenderen en monitoren van een wolf

In dit onderdeel wordt alleen ingegaan op de handelingen zenderen en monitoren van de wolf. Voor zover sprake is van noodzakelijk vangen, bedwelmen en weer loslaten (uitzetten) wordt verwezen naar de betreffende paragrafen over deze handelingen.

347 https://minlnv.nederlandsesoorten.nl/content/cites-verordeningen
348 Verordening (EU) nr. 101/2012 van de commissie van 6 februari 2012 tot wijziging van Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer.
349 Stb. 2021, 22, p. 298 en 299.

Wet op de dierproeven
Op onderzoek naar dieren en diergedrag is mogelijk de Wet op de dierproeven (verder: Wod) van toepassing. Volgens de wettelijke definitie wordt onder een dierpoef verstaan: "elk al dan niet invasief gebruik van een dier voor experimentele of andere wetenschappelijke doeleinden, waarvan het resultaat bekend of onbekend is, of onderwijskundige doeleinden, die bij het dier evenveel of meer pijn, lijden, angst of blijvende schade kan veroorzaken als, dan wel dan het inbrengen van een naald volgens goed diergeneeskundig vakmanschap(...)"

Vraag is of het vangen, verdoven, zenderen en monitoren van de wolf moet worden gezien als een vergunningplichtige handeling op grond van de Wod. De wet is niet geheel eenduidig en wij zullen daarom uitgaan van een strikte interpretatie. Daarbij is gebruik gemaakt van de Handreiking Dierproeven met wilde dieren in hun biotoop van de Centrale Commissie Dierproeven.

Ongeriefdrempel
De Wod is mede gebaseerd op de Europese richtlijn 'betreffende de bescherming van dieren die voor wetenschappelijke doeleinden worden gebruikt'.[350] In deze richtlijn wordt gesteld dat het vangen, hanteren, fixeren en de te verwachte ongeriefconsequenties hiervan niet onder de scope van de Richtlijn vallen (zelfs als hiermee de ongerief drempel 'inbrengen van een naald' overschreden wordt). Een wolf zal echter, als onderdeel van de vangmethode, gesedeerd moeten worden en mogelijke vervolghandelingen (b.v. bloedafname of dna-afname) zullen veelal onder deze zelfde sedatie worden uitgevoerd. Als er hierbij geen sprake is van vervolgongerief zou geconcludeerd kunnen worden dat er buiten het vangen (het onder anesthesie brengen en weer wakker worden) geen handelingen worden uitgevoerd die voor dit dier resulteren in drempel overschrijdend ongerief en er dus geen sprake is van een dierproef.

Deze uitleg lijkt echter strijdig met art. 1b, vierde lid van de Wod dat luidt: "De uitschakeling van pijn, lijden, angst of blijvende schade door de efficiënte toepassing van anesthesie, analgesie of een andere methode heeft niet tot gevolg dat het gebruik van een dier in een dierproef buiten het toepassingsgebied van deze wet valt." De wet gaat er van uit dat het al onder anesthesie zijn (bijvoorbeeld door het vangen) niet mee telt bij de vaststelling of er door de vervolghandelingen sprake is van drempel overschrijdend ongerief. Bij de beoordeling of er al of niet sprake is van een dierproef dient te worden uitgegaan van de situatie dat het dier niet onder anesthesie zou zijn. Als in dat geval de uit te voeren handelingen als dierproef zou worden beschouwd dan is er, ook als het dier nog onder anesthesie is door het vangen, sprake van een dierproef in de zin van de Wod. Voorbeeld: Het nemen van een bloedmonster van een hert dat met een injectiegeweer is geschoten en waarbij er terwijl het dier nog onder anesthesie is een bloedmonster genomen wordt, dient te worden beschouwd als een dierproef (vergunningplichtige handeling).

Er dient bij de ongeriefinschattingen expliciet rekening te worden gehouden met cumulatieve effecten. Als een dier herhaald blootgesteld wordt aan handelingen met onderdrempelig ongerief zou dit uiteindelijk kunnen resulteren in een situatie waarbij er sprake is van een bovendrempelige welzijnsaantasting en dus van een vergunningplicht. Indien het doel van het sederen, vangen en zenderen is om de wolf meerdere keren te vangen en/of te onderzoeken dan moet dit meewegen in de beoordeling van het al dan niet aanvragen van een project-vergunning.

Vergunningplichtige dierproef?
Niet alle handelingen aan dieren waarbij sprake is van een dierproef (=drempeloverschrijdend ongerief) vallen binnen de kaders van de Wod. Of er sprake is van een vergunningplichtige dierproef hangt mede af van de doelstelling in het kader waarvan deze dierproef uitgevoerd wordt. Zo is ingevolge art. 1b van de Wod de wet ook van toepassing op dieren die:
a. worden gebruikt voor wetenschappelijke of onderwijskundige doeleinden.

350 Richtlijn 2010/63/EU van het Europees Parlement en de Raad van 22 september 2010 betreffende de bescherming van dieren die voor wetenschappelijke doeleinden worden gebruikt, Pb Eu 2010, L 276/33.

'Wetenschappelijke doeleinden' wordt in art. 1a zo uitgelegd, dat de wet van toepassing is op alle gevallen waarbij sprake is van 'een op wetenschappelijke wijze uitgevoerde gestructureerde systematische dataverzameling'. Daarvan zal al snel sprake zijn.

Vergunningverlening mogelijk?
In art. 1c Wod zijn de doelstellingen opgenomen waarvoor een dierproef mag worden verricht, waaronder:
d. bescherming van het milieu in het belang van de gezondheid of het welzijn van mens of dier;
e. onderzoek gericht op het behoud van de soort;

Bedreigde diersoorten
Binnen de Wod betekent een bedreigd dier een dier van een soort die is opgenomen in de lijst in Annex A van de Council Regulation EU 338/97, zoals de wolf, en niet op de lijst staat in art. 7(1) van dit document (=bedreigde soorten die gefokt worden in gevangenschap).
Dierproeven met bedreigde diersoorten, met als enige doelstelling fundamenteel onderzoek, zijn niet toegestaan. Bovendien geldt op basis van art. 10 e, vierde lid Wod een beperking van de doelen waarvoor vergunning kan worden verleend. Voor een vergunningplichtige dierproef kan alleen toestemming worden verleend indien sprake is van – voor zover hier van belang - één van de volgende doelen:
b. translationeel of toegepast onderzoek met een van de volgende doelstellingen:
- de vermijding, voorkoming, diagnose of behandeling van ziekten, gezondheidsstoornissen of andere afwijkingen, dan wel de gevolgen daarvan, bij mensen, dieren of planten,
c. elke in onderdeel b genoemde doelstelling, tijdens de ontwikkeling, vervaardiging of beproeving van de kwaliteit, doeltreffendheid en veiligheid van geneesmiddelen, levensmiddelen en diervoeders en andere stoffen of producten;
e. onderzoek gericht op het behoud van de soort.

Nota bene: Het doden van dieren ten behoeve van het gebruik van hun organen, weefsels of lichaamsvloeistoffen in het kader van één of meerdere van de doelstellingen beschreven in art. 1c, wordt in Nederland beschouwd als een vergunningplichtige dierproef (art. 1. lid a Wod).

Louter zenderen
Als het aanbrengen en/of het dragen van zenders of andere apparatuur bij een dier gepaard gaat met bovendrempelig ongerief en/of aantasting van integriteit is er sprake van een vergunningplichtige dierproef. Situaties waarbij er redelijkerwijs sprake is van onderdrempelig vervolgongerief (risico op bovendrempelig ongerief verwaarloosbaar klein) wordt omschreven als het gebruik bij soorten waar op basis van eerdere ervaringen redelijkerwijs kan worden aangenomen dat het ongerief veroorzaakt door het dragen van een zender onderdrempelig is. Als voorbeeld wordt genoemd: Halsbandzenders bij grote zoogdieren (herten, wolven) die minder dan 3% van het lichaamsgewicht zijn.

Volgens de toelichting is het gebruik van zenders/apparatuur echter in ieder geval vergunningplichtig in de situatie dat na het vangen anesthesie/sedatie nodig is/toegepast wordt om de zender aan te brengen (dus ook als die sedatie al toegepast wordt in het kader van het vangen).

Conclusie:
Zoals gesteld gaat aan zenderen in het geval van de wolf altijd sedatie vooraf. Dat maakt dat wij van oordeel zijn dan uit de wet volgt dat bij zenderen en volgen van de wolf steeds sprake is van een vergunningplichtige dierproef.

Hybride wolf
Bovenstaande geldt ook voor het zenderen en volgen van een hybride wolf.

8. Het doden van een wolf

Op grond van art. 11.46 van het Bal geldt een verbod om zonder omgevingsvergunning een flora- en fauna-activiteit te verrichten met betrekking tot het in hun natuurlijk verspreidingsgebied opzettelijk doden van in het wild levende dieren van soorten, genoemd in bijlage IV, onder a, bij de Hrl, bijlage II bij het Verdrag van Bern of bijlage I bij het Verdrag van Bonn. Deze bepaling is gebaseerd op art. 16, eerste lid Hrl.

In art. 8.74k van het Bkl is het beoordelingskader voor omgevingsvergunningen voor flora- en fauna-activiteiten opgenomen dat betrekking heeft op dieren (niet zijnde vogels) en planten van soorten die zijn genoemd in bijlage IV bij de Hrl, bijlage I of II bij het Verdrag van Bern of bijlage I bij het Verdrag van Bonn. Het gaat om de activiteiten die zijn aangewezen in het Bal ter omzetting van de op grond van art. 12 en art. 13 Hrl te verbieden schadelijke handelingen, waaronder opzettelijke verstoring.

Het gaat hier om een beoordeling van mogelijke alternatieven voor doden, namelijk een (A) andere bevredigende oplossing, of er (B) een wettelijke reden is om over te gaan tot het doden en hoe wordt geborgd dat er (C) geen afbreuk wordt gedaan aan het streven de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan.

In deel A van dit rapport is uitgebreid ingegaan op deze aspecten bij het toestaan van uitzonderingen op de bescherming van de wolf. De meeste procedures bij het Hof van Justitie gaan ook over de juridische (on)mogelijkheden van het doden van wolven. Samengevat kan worden gesteld dat het doden van wolven de meeste vergaande optie van beheer vormt, die derhalve als inbreuk op de bescherming van de individuele wolf het meest uitgebreid moet worden gemotiveerd.

Kort volgen nog een aantal kenmerkende aspecten rond de beoordeling van aanvragen voor een omgevingsvergunning voor de flora- en fauna-activiteit het mogen doden van een wolf.

A) Geen andere bevredigende oplossing

Om toestemming te kunnen verlenen voor een inbreuk op de verbodsbepalingen zal moeten worden onderbouwd dat er geen andere bevredigende oplossingen zijn om tegemoet te komen aan het doel van de ingreep. Art. 16, eerste lid Hrl vereist dat het bevoegd gezag nauwkeurig en toereikend motiveert dat er geen alternatieve maatregel bestaat waarmee de nagestreefde doelstelling op een bevredigende manier kan worden bereikt die geen of een geringere overtreding van de verbodsbepalingen betekent.[351]

Primair betekent dit dat doden als beheermaatregel op grond van het Bkl en art. 16 Hrl, pas in beeld komt als:
1) het doel waarvoor moet worden gedood is bepaald;
2) dit doel niet met een geringere ingreep of maatregel kan worden bereikt.

Als vertrekpunt voor een alternatievenonderzoek is dus een heldere doelstelling relevant. Dit is een motiveringsvraagstuk waarvoor inzicht in alternatieve oplossingsrichtingen, ervaring met de toepassingen van deze middelen, en inzicht in de effectiviteit van de gewenste aanpak noodzakelijk is. Zoals hiervoor is aangegeven beschouwt de Europese Commissie een uitzondering op een verbodsbepaling op zichzelf reeds als een 'last resort'. Naarmate de maatregelen ingrijpender zijn voor de beschermde soort, zal meer worden gevraagd van de motivering dat deze vergaande maatregelen ook noodzakelijk zijn om het beoogde doel te bereiken, en geen andere reële alternatieven voorhanden zijn. Indien de volksgezondheid of de veiligheid van mensen in het geding is kan sneller worden besloten tot ingrijpen middels het doden, dan indien sprake is van belangrijke schade aan vee. Ook binnen de derogatiemogelijkheden die de wet en de richtlijn kennen is immers een zekere hiërarchie kenbaar, waarmee rekening kan worden gehouden bij de individuele rechtvaardiging van

351 ABRvS 21 april 2021 (gedragscode stroomversnelling) ECLI:NL:RVS:2021:853.

een ingreep. Daarbij speelt een rol dat mogelijke alternatieven/ andere bevredigende maatregelen in het ene geval denkbaarder en meer direct toepasbaar zijn, dan in andere gevallen. Bij de beoordeling van het aangevoerde belang voor het doden speelt het al dan niet voorhanden wezig zijn van reële alternatieven een belangrijke rol, evenals de uiteindelijke gevolgen van het falen van de inzet van een mogelijk alternatief. Indien mensenlevens op het spel zouden staan dan zal het doden van een wolf sneller kunnen worden gerechtvaardigd dan bij schade aan vee.

Kortheidshalve brengt dit met zich mee dat moet zijn gebleken dat verjagen, of vangen en uitzetten van de specifieke wolf geen soelaas kan bieden in het concrete geval, of omdat er een risico van ineffectiviteit aan de inzet ervan verbonden is, met een hoog risico op onaanvaardbare schade aan een erkend zwaarwegend maatschappelijk belang.

B) Wettelijk belang
Op meerdere plekken in dit document is al ingegaan op dit wettelijke belang, waarbij wij met name nog willen wijzen op datgene wat is vermeld bij de onderdelen 'vangen van een wolf' en 'verstoren van een wolf'. Het besluit tot toestemming om een wolf te doden moet gebaseerd zijn op een belang dat genoemd is in art. 16, eerste lid Hrl. De Hrl noemt geen specifiek belang in art. 16, eerste lid, onder e).

Het Hof van Justitie heeft geoordeeld dat een derogatie via art. 16, eerste lid, onder e) Hrl geen algemene rechtsgrondslag kan vormen om toe te staan dat wordt afgeweken van art. 12, eerste lid Hrl, omdat de in art. 16, eerste lid, onder a) tot en met d) Hrl bedoelde belangen en het stelsel van strikte bescherming anders hun nuttige werking zouden verliezen. Een verwijzing naar sub e ter onderbouwing van een afwijking is wel mogelijk in gevallen waarin de onder a) tot en met d) genoemde belangen niet relevant zijn.[352]Veiligheid van (individuele) personen lijkt, zoals al eerder toegelicht, een issue waarop een voorziening kan worden getroffen via een wetenschappelijk gefundeerde richtlijn, of handelingsprotocol, aldus een arrest van het Hof van Justitie, mits daarbij het afwegingskader van de richtlijn wordt betrokken.[353]

C) Er wordt geen afbreuk gedaan aan het streven de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan
Totdat een gunstige staat van instandhouding is bereikt, is de ruimte om over te gaan tot het doden van wolven beperkt tot uitzonderlijke gevallen waarin is vastgesteld dat de betrokken afwijking het vooruitzicht op het bereiken van een gunstige staat van instandhouding niet in gevaar brengt. In zijn algemeenheid kan worden gesteld dat binnen het Europese natuurbeschermingsstelsel een meer robuuste staat van de natuur het toestaan van uitzonderingen op de bescherming van dieren of habitats eenvoudiger maakt. Vertaald naar de wolf betekent dit dat hoe meer wolven er zijn, des te eerder een toestemming kan worden verleend voor doden. Dit kan ook betekenen dat er meer ruimte komt voor generiek wolvenbeheer met daaraan gekoppelde toestemmingsmogelijkheden bij een betere staat van instandhouding. Bij een gunstige staat van instandhouding van de wolvenpopulatie is verder de kans kleiner dat de Europese Commissie handhavingsmaatregelen zal treffen tegen een lidstaat in verband met het, naar haar opvatting, doden van wolven in strijd met het bepaalde van art. 16 Hrl.[354]

Zoals ook in het Deel A van dit rapport is aangegeven, volgt uit Europese rechtspraak dat de staat van instandhouding van wolven in principe moet worden beoordeeld op populatieniveau, met het daarbij betrekken van mogelijke cumulatieve effecten.[355] Zodra een volwaardig wolvenmanagementplan op populatieniveau is ontwikkeld voor een grensoverschrijdende populatie, dan lijkt de grensoverschrijdende populatie een geschikte maatstaf voor het beoordelen van het effect op de staat

352 HvJ 10 oktober 2019 (prejudiciële vragen Finland-wolf), C-674/17, ECLI:EU:C:2019:851, punt 34 e.v.
353 HvJ 11 juni 2020 (Roemeense wolf), C-88/19, ECLI:EU:C:2020:458, punt 60.
354 A. Trouwborst & F. M. Fleurke (2019) Killing Wolves Legally: Exploring the Scope for Lethal Wolf Management under European Nature Conservation Law, Journal of International Wildlife Law & Policy, 22:3, 231-273, DOI: 10.1080/13880292.2019.1686223
355 Zie voor nadere toelichting over de relevante populatie ook het eerste deel van dit onderzoek (deel A).

van instandhouding van aanvragen voor het doden van wolven. Om de beoordeling van de gevolgen van het doden van exemplaren goed te kunnen beoordelen, is het noodzakelijk dat er ook internationaal samenwerking ontstaat over de stand van zaken op het moment van beslissen over een aanvraag voor doden. Monitoring van de populatie, derogaties en het registreren dieren die door andere oorzaken zijn gestorven, is dus een vereiste.

Middelen voor doden
Onder de paragraaf 'vangen van een wolf' is uitgebreid ingegaan op de toestemmingverlening voor middelen voor het vangen. Deze paragraaf geldt ook voor het verlenen van toestemming voor doden. Aanvullend is aan de orde dat bij het doden van een wolf met het geweer steeds moet worden gelet op het veilig kunnen gebruiken van dit middel, maar ook dat het type geweer geschikt is en bedoeld voor het direct doden van het dier zonder onnodig lijden.

Gebruik van geweer in bijzondere situaties
In art. 43 van het Wetboek van strafrecht is bepaald dat degene die een feit begaat ter uitvoering van een ambtelijk bevel, gegeven door het daartoe bevoegde gezag, niet strafbaar is. Op grond van deze bepaling kunnen politiemedewerkers een ambtelijk bevel geven om een wolf af te schieten. In beginsel zijn houders van een omgevingsvergunning voor een jachtgeweeractiviteit niet op voorhand de aangewezen personen voor het uitvoeren van een dergelijk bevel, indien moet worden ingegrepen langs de openbare weg, of binnen de bebouwde kom. Zij mogen enkel een geweer dragen en gebruiken in het jachtveld.

Voor handelingen en het dragen van een vuurwapen op de openbare weg moet men in het bezit zijn van een speciale toestemming (Verlof WM 4) op grond van de Wet wapens en munitie. In art. 29 van de Wet Wapens en Munitie is bepaald dat de korpschef kan besluiten dat er een redelijk belang is om aan één of meerdere personen een verlof te verlenen voor het voorhanden hebben van een groot kaliber kogelgeweer.

Een dergelijk verlof mag alleen verleend worden aan:
1) personen die in het bezit zijn van een geldige jachtakte en die aannemelijk hebben gemaakt dat zij met enige regelmaat te maken krijgen met situaties waarin het noodzakelijk is om losgebroken en/of gewond vee/wild te doden;
2) politieambtenaren die aannemelijk hebben gemaakt dat zij goed getraind zijn op situaties waarin het noodzakelijk is om losgebroken en/of gewond vee/wild met het juiste wapen te doden.

Alvorens een dergelijk verlof wordt verleend dient de korpschef zich ervan te vergewissen dat de desbetreffende persoon voldoende vaardig is in de omgang met een groot kaliber geweer en voldoende kennis heeft van de wijze waarop (groot) vee/wild geschoten moet worden.

Noodmaatregel bij acuut gevaar
Op grond van art. 172, derde lid van de Gemeentewet is de burgemeester bevoegd bij verstoring van de openbare orde of bij ernstige vrees voor het ontstaan daarvan, de bevelen te geven die noodzakelijk te achten zijn voor de handhaving van de openbare orde. Dit kan ook betrekking hebben op het ingrijpen in een situatie waarin een agressieve hond aanvalt, of een wolf die een mens dreigt aan te vallen. De wolf kan op bevel worden gedood. Er moet dan sprake zijn van het zogenaamde 'onmiddellijkheidscriterium': er moet direct en acuut gevaar dreigen.[356]

Volgens de geschiedenis van de totstandkoming van art. 172, derde lid, van de Gemeentewet heeft deze bepaling betrekking op situaties waarin enerzijds geen overtreding van wettelijke openbare ordevoorschriften plaatsvindt, terwijl anderzijds sprake is van een zodanige inbreuk op orde en rust dat niet meer van een aanvaardbaar niveau daarvan gesproken kan worden. Daartegen moet kunnen worden opgetreden. De bepaling dient ertoe de burgemeester in dergelijke gevallen bevoegd te verklaren tot handelen. Er moet sprake zijn van een verstoring van de openbare orde of van ernstige

356 I. Boissevain, Beschermenswaardige partijen: bescherming van het daderdier, Ars Aequi, november 2020.

vrees daarvoor en de bevelen moeten noodzakelijk zijn voor de handhaving van de openbare orde.[357] Verder is in de rechtspraak bepaald dat een dergelijk bevel moet voldoen aan de eisen van proportionaliteit en subsidiariteit.[358]

Doden, na vangen
Uit het oogpunt van dierenwelzijn dient het doden van dieren op humane en zorgvuldige wijze te worden verricht. Een dierenarts lijkt daarvoor de aangewezen persoon, of indien deze de wolf niet dicht genoeg kan naderen, een bekwaam jager.

9. Bezit en het vervoer van een dode wolf, of producten van de wolf

Op grond van art. 11.47 van het Bal beslissen gedeputeerde staten op aanvragen om een omgevingsvergunning voor het niet commerciële bezit van een wolf, tenzij het gaat om dieren of planten die vanuit andere landen Nederland worden binnengebracht. In dit laatste geval is de minister van LNV het bevoegd gezag.

De minister van LNV is ook bevoegd gezag als het gaat om toestemmingverlening voor het zich toe-eigenen en onder zich hebben van een dood uit het wild afkomstig dier, dat buiten schuld of medeweten van degene die zich het dier toe-eigent is gestorven, met het oog op het prepareren ervan.[359]

CITES
De Convention on International Trade in Endangered Species of wild flora and fauna (CITES) is een internationale overeenkomst om de handel in beschermde planten en dieren te reguleren. Dat verdrag heeft tot doel te voorkomen dat de handel in planten en dieren een bedreiging vormt voor het in stand houden van de soort in het wild. Het verdrag is op het niveau van de Europese Unie uitgewerkt in de zogenaamde CITES-basisverordening[360] en in de CITES-uitvoeringsverordening[361]. De wolf is (grotendeels) geplaatst op bijlage A bij de CITES-basisverordening.[362] In bijlage A staan soorten die met uitsterven bedreigd worden. Commerciële handel met deze soorten is in principe verboden. De soort staat niet op bijlage X bij de CITES-Uitvoeringsverordening. In bijlage X bij de Uitvoeringsverordening staan soorten die zijn opgenomen in bijlage A van de Basisverordening maar waar zóveel in gevangenschap worden gefokt dat er vrijwel geen wilde exemplaren meer worden verhandeld.[363]

Hybride wolven
Hybriden kunnen uitdrukkelijk in de bijlagen worden opgenomen, doch uitsluitend indien zij in de vrije natuur onderscheidbare, stabiele populaties vormen. Op hybride dieren die in de laatste vier vooroudergeneraties van de lijn één of meer specimens van enige in bijlage A of B opgenomen soort tellen, zijn de bepalingen van deze verordening van toepassing alsof zij tot die soort zelf behoorden, zelfs indien de betrokken hybride niet uitdrukkelijk in de bijlage(n) is opgenomen.[364]

357 Rechtbank Oost-Brabant, 23 oktober 2014, ECLI:NL:RBOBR:2014:6313.
358 ABRvS van 18 december 2013, ECLI:NL:RVS:2013:2441.
359 Art 4.12 Omgevingsbesluit.
360 Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad van 9 december 1996 inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer, PbEG 1997, L061.
361 Verordening (EG) nr. 865/2006 van de Commissie van 6 mei 2006, houdende uitvoeringsbepalingen van Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer (PbEU 2006, L 166).
362 Met uitzondering van populaties in Spanje ten noorden van de Duero en populaties in Griekenland ten noorden van de 39e breedtegraad. Deze staan op bijlage B.
363 https://minlnv.nederlandsesoorten.nl/content/cites-verordeningen
364 Verordening (EU) nr. 101/2012 van de commissie van 6 februari 2012 tot wijziging van Verordening (EG) nr. 338/97 van de Raad inzake de bescherming van in het wild levende dier- en plantensoorten door controle op het desbetreffende handelsverkeer.

Aanvullend verbod

Het verbod op het onder zich hebben van dierlijke specimens van CITES-soorten is opgenomen in art. 11.96, tweede lid van het Bal. Met de term 'dieren' wordt niet alleen geduid op levenden dieren. In de Bijlage bij art. 1.1 onderdeel A van de Omgevingswet is bepaald dat onder dieren wordt verstaan: "in elk geval dieren in al hun ontwikkelingsstadia, levend of dood, delen van dieren, uit deze dieren verkregen producten, of andere zaken voor zover uit een begeleidend document, de verpakking, een merk of etiket, of uit andere omstandigheden blijkt dat het gaat om delen van dieren of daaruit verkregen producten, met uitzondering van eieren."
Art. 11.96 van het Bal bevat aldus een aanvullend verbod op het bezit van en handel in dieren en planten. Ingevolge art. 11.96, lid 4 van het Bal is dit verbod niet van toepassing op na 10 juni 1994 rechtmatig aan de natuur onttrokken dieren en planten van de soorten als genoemd in bijlage IV bij de Hrl.

Dode dieren, of producten

Art. 11.99, lid 1 Bal bepaalt in de eerste plaats dat het verbod op het onder zich hebben niet van toepassing is op dode, gewervelde dieren en ongewervelde dieren opgenomen in Bijlage A bij de Basisverordening of producten of eieren daarvan. Aan deze vrijstelling voor dode Bijlage A-specimens is uitsluitend de voorwaarde verbonden dat de specimens aantoonbaar overeenkomstig de bepalingen van de CITES-Basisverordening en CITES-Uitvoeringsverordening zijn verkregen. Er geldt geen verplichting tot het bijhouden van een administratie, noch tot het merken van de betrokken specimens. Wel is op grond van art. 8, lid 1 juncto lid 3 Basisverordening voor de overdracht van deze specimens een EU-certificaat vereist.[365] De minister van LNV is aangewezen als de 'bevoegde instantie', die belast is met de uitvoering, waaronder het verlenen van certificaten. Dit vindt plaats door de RVO.

Hieruit kan worden afgeleid dat het verbod niet van toepassing is indien een omgevingsvergunning voor het vangen en het in bezit hebben van een wolf is verleend, of op grond van het geldende overgangsrecht, waarbij toestemmingen op grond van oude natuurwetgeving hun gelding houden. Ook voor het mogen bezitten van een dode wolf zal dus een omgevingsvergunning moeten worden verleend. Bij overdracht zal ook door de minister van LNV een EU-certificaat moeten worden verleend.

Voor aangewezen wetenschappelijke instellingen geldt een speciaal regime t.a.v. CITES bv monsters van bloed, weefsel of speeksel, voor bijvoorbeeld DNA-onderzoek. Keutels en urine (die op natuurlijke wijze zijn uitgescheiden) vallen in elk geval buiten de CITES-regels. Voor in het veld gevonden wolvenkeutels zijn dus geen CITES-certificaten nodig.

365 E. Philpaai-Gha, CITES in het besluit Activiteiten Leefomgeving: een gemiste kans om problemen op te lossen, NBR 2020, 7.

Bijlage: Soortenbeschermingsbepalingen Omgevingswet

Artikel 11.46 Bal (aanwijzing vergunningplichtige gevallen soorten habitatrichtlijn: schadelijke handelingen)
1. Het verbod, bedoeld in artikel 5.1, tweede lid, aanhef en onder g, van de wet, om zonder omgevingsvergunning een flora- en fauna-activiteit te verrichten, geldt voor:
a. het in hun natuurlijk verspreidingsgebied opzettelijk doden of opzettelijk vangen van in het wild levende dieren van soorten, genoemd in bijlage IV, onder a, bij de habitatrichtlijn, bijlage II bij het verdrag van Bern of bijlage I bij het verdrag van Bonn;
b. het opzettelijk verstoren van dieren als bedoeld onder a;
c. het in de natuur opzettelijk vernielen of rapen van eieren van dieren als bedoeld onder a;
d. het beschadigen of vernielen van de voortplantingsplaatsen of rustplaatsen van dieren als bedoeld onder a; en
e. het opzettelijk plukken en verzamelen, afsnijden, ontwortelen of vernielen van planten van soorten, genoemd in bijlage IV, onder b, bij de habitatrichtlijn of bijlage I bij het verdrag van Bern, in

Artikel 11.47 Bal (aanwijzing vergunningplichtige gevallen soorten habitatrichtlijn: bezit)
1. Het verbod, bedoeld in artikel 5.1, tweede lid, aanhef en onder g, van de wet, om zonder omgevingsvergunning een flora- en fauna-activiteit te verrichten, geldt voor:
a. het verkopen, vervoeren voor verkoop, verhandelen, ruilen of te koop of te ruil aanbieden van dieren of planten van soorten, genoemd in bijlage IV bij de habitatrichtlijn, bijlage I of II bij het verdrag van Bern of bijlage I bij het verdrag van Bonn, met uitzondering van de soorten, bedoeld in artikel 1 van de vogelrichtlijn; en
b. het voor het om een andere reden dan verkoop onder zich hebben of vervoeren van dieren of planten als bedoeld onder a.

Artikel 11.48 Bal (aanwijzing vergunningplichtige gevallen soorten habitatrichtlijn: wijze vangen of doden)
Het verbod, bedoeld in artikel 5.1, tweede lid, aanhef en onder g, van de wet, om zonder omgevingsvergunning een flora- en fauna-activiteit te verrichten, geldt voor het vangen of doden van dieren, genoemd in bijlage IV, onder a, bij de habitatrichtlijn, of bijlage II bij het verdrag van Bern, en het aan de natuur onttrekken van dieren van soorten, genoemd in bijlage V, onder a, bij de habitatrichtlijn, of bijlage III bij het verdrag van Bern, door het gebruik van niet-selectieve middelen die de plaatselijke verdwijning of ernstige verstoring van de rust van populaties van soorten tot gevolg kunnen hebben, waartoe in ieder geval behoren:
a. de middelen, genoemd in bijlage VI, onder a, bij de habitatrichtlijn; en
b. de vervoermiddelen, genoemd in bijlage VI, onder b, bij de habitatrichtlijn.

Afwegingskader derogaties: Artikel 8.74k Bkl (beoordelingsregels flora- en fauna-activiteit: soorten habitatrichtlijn)
1. Voor zover een aanvraag een omgevingsvergunning betrekking heeft op een flora- en fauna-activiteit als bedoeld in artikel 11.46, eerste lid, 11.47, eerste lid, of 11.48, eerste lid, van het Besluit activiteiten leefomgeving, wordt de omgevingsvergunning alleen verleend als:
a. er geen andere bevredigende oplossing voor het verrichten van de activiteit bestaat;
b. de activiteit nodig is:
1°. in het belang van de bescherming van de wilde flora of fauna, of in het belang van de instandhouding van de natuurlijke habitats;
2°. voor het voorkomen van ernstige schade aan met name gewassen, veehouderijen, bossen, visgronden, wateren of andere vormen van eigendom;
3°. in het belang van de volksgezondheid, de openbare veiligheid of andere dwingende redenen van groot openbaar belang, met inbegrip van redenen van sociale of economische aard en met inbegrip van voor het milieu wezenlijke gunstige effecten;

4°. voor onderzoek en onderwijs, repopulatie of herintroductie van deze soorten, of voor de daarvoor benodigde kweek, met inbegrip van de kunstmatige vermeerdering van planten; of
5°. om het onder strikt gecontroleerde omstandigheden mogelijk te maken op selectieve wijze en binnen bepaalde grenzen een beperkt, bij de omgevingsvergunning vastgesteld aantal van bepaalde dieren van de aangewezen soort te vangen of onder zich te hebben, respectievelijk een beperkt bij de omgevingsvergunning vastgesteld aantal van bepaalde planten van de aangewezen soort te plukken of onder zich te hebben; en
c. de activiteit geen afbreuk doet aan het streven de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan.
2. Voor zover een aanvraag om een omgevingsvergunning betrekking heeft op een flora- en fauna-activiteit als bedoeld in artikel 11.46, eerste lid, van het Besluit activiteiten leefomgeving tot beperking van de omvang van een populatie van dieren van soorten als bedoeld in dat lid, worden bij de toepassing van het eerste lid, aanhef en onder b, alleen de belangen, bedoeld in dat onderdeel onder 1°, 2° en 3°, in aanmerking genomen.
3. Een omgevingsvergunning als bedoeld in het tweede lid wordt alleen verleend aan een faunabeheereenheid, tenzij de noodzaak ontbreekt voor het verrichten van de activiteiten door tussenkomst van een faunabeheereenheid. In dat geval kan de omgevingsvergunning ook worden verleend aan een wildbeheereenheid of aan anderen.

Date : 9-2-2015 08:16:10
From : "[redacted]@drenthe.nl
To : "[redacted]@provincie-utrecht.nl, [redacted]@prvlimburg.nl, [redacted]@bij12.nl"[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@minez.nl"[redacted]@minez.nl, "[redacted]@bij12.nl
Subject : communicatieparagraaf wolf
Attachment : Communicatie wolf-1.docx;

Collega's,

Zoals we de 30-ste hebben afgesproken heb ik de voorzet var[redacted] van een eerste commentaar voorzien. Mijn algehele indruk is dat de input van WIN heeft geleid tot veel wensen en ambities maar dat die niet zo goed aansluiten bij onze prioriteiten en doelgroepen in relatie tot de fasering. Onderwijsprogramma's en dergelijke kunnen m.i. beter wachten tot een fase van territoriale wolven/roedels. Kortom, er kan veel uit worden geschrapt.
Ik heb wat zaken bijgeschreven, deels zijn het meer draaiboekactiviteiten dan communicatie, maar daar kunnen onze communicatiemensen vast wel weer een goede communicatie op formuleren.

Groet,[redacted]

Communicatieplan komst van de wolf naar Nederland

~~*Een coproductie van het IPO (vanuit provincie Utrecht) en WolveninNederland (IFAW, FREE Nature, IVN, ARK Natuurontwikkeling en Natuurmonumenten)*~~

Met opmerkinger]: het operationele draaiboek en het communicatieplan zijn geen coproductie. We werken wel samen, maar onder eigen en gescheiden verantwoordelijkheden.

Voor een goede communicatiestrategie zijn in de juiste volgorde de volgende onderdelen noodzakelijk; boodschap, doelgroep en middel. De subboodschap verschilt per doelgroep.

Tijdens een overleg met het IFAW, FREE Nature, IVN, ARK Natuurontwikkeling en Natuurmonumenten in december 2014 is een eerste aanzet gemaakt om gezamenlijk tot een communicatiestrategie over wolven te komen. Deze kan nog verder worden aangescherpt naar aanleiding van gesprekken met meerdere partijen.

Aanleiding

- De wolf neemt in aangrenzend Duitsland in aantal toe; uitbreiding van het areaal naar Nederland is binnen afzienbare tijd (nu-10 jaar) zeker te verwachten. De wolf komt sowieso, we weten alleen nog niet waar en wanneer precies.

- Concrete meldingen kunnen opduiken van
  a) waarnemingen van levende of dode wolf (verkeersaanrijding), vermeende sporen (pootafdrukken/keutels)
  b) huisdieren (schaap/geit) die mogelijk door een wolf zijn aangevallen.

De komst van de wolf naar Nederland trekt veel mediaaandacht en geeft bij veel mensen angst en onzekerheid. 'Kan ik nog wel veilig het bos in om te wandelen?' , 'wie vergoed mijn schaap?' enz. Als vragen snel met goede informatie beantwoord kunnen worden laten de provincies zien dat er op de komst van de wolf is geanticipeerd, dat schept vertrouwen in de overheid.

Waar we naar toe willen is een land waarin meerdere roedels wolven, als onderdeel van de Pools-Duitse wolvenpopulatie een vast onderdeel kunnen uitmaken van onze natuur. Daarbij willen we er voor zorgen dat er bij andere belangen (vooral landbouw) geen onoverkomelijke conflicten ontstaan.

Aandachtspunten

De wolf is een strikt beschermd diersoort en mag niet worden gedood tenzij er vanuit openbare veiligheid voor mensen direct moet worden ingegrepen (verantwoordelijkheid burgemeesters). Een dergelijke noodsituatie is onwaarschijnlijk, heeft zich in de afgelopen decennia in Europa ook niet voorgedaan.

Communicatie over de terugkeer van de wolf in Nederland houdt rekening met de diversiteit in meningen over de wolf en is gericht op kennis, houding en gedrag. Voorlichting over wolven, een vorm van gericht communiceren met een bepaalde doelgroep, kan niet zonder objectieve informatie. Oprechte en rationele onderkenning en behandeling van alle aspecten van de conflicten die te maken hebben met de aanwezigheid van wolven, vormen de basis voor informatie en communicatie over de wolf. In zijn algemeenheid geldt dat communicatie wordt gericht op groepen uit de samenleving, met bekende attitudes, overtuigingen, emoties en daarom ook informatiebehoeften. Combinatie met economische prikkels is daarvan onderdeel. Als voorbeeld de professionele schapenhouders: zij leven van de schapen en moeten alles doen om niet getroffen te worden in hun

financiële middelen. Naast de overheid hebben ook de stakeholders een eigen verantwoordelijkheid om hun achterban te informeren.

Behalve naar groepen uit de samenleving kan individuele aandacht wenselijk zijn. Soms is persoonlijk bezoek door een deskundige die goed luistert en onafhankelijk informatie kan verstrekken, gewenst bijvoorbeeld in de vorm van een lokale mediator, getraind in het omgaan met bovenstaande situaties.

Fasering

Communicatie wordt onderscheiden naar fase van kolonisatie van Nederland.

1. ~~fase 1. min of meer rondzwervende individuele wolf vlakbij de Nederlandse grens, geen vaste woon- of verblijfplaats~~
2. ~~2.~~1. fase 2. min of meer rondzwervende individuele wolf in Nederland zonder vaste woon- of verblijfplaats
3. ~~3.~~2. fase 3. individuele wolf met territorium, blijft min of meer in 1 gebied
4. ~~4.~~3. fase 4. wolvenpaar of paar met jongen in territorium

Het wolvendraaiboek is gericht op de eerste en tweede fase. Dus een situatie waarbij een wolf in ons land opduikt maar nog niet erg aan 1 plaats is gebonden. Overigens kan een territorium flink groot zijn, 300 km2 is normaal en wolven kunnen op 1 dag grote afstanden afleggen (10-tallen km).

Met opmerkingen [redacted]]: dit sluit niet aan op onze afbakening van fasering. Fase 1 is een rondzwervende wolf in Nederland.

Met opmerkingen [redacted] 3]: en het communicatieplan ook?

Met opmerkingen [redacted]: een rondzwervende wolf heeft per definitie geen territorium.

Doel

De communicatie leidt tot een conflictarm samenleven van wolf en mens en zorgt voor een nuchtere kijk op de komst van de wolf in Nederland.

Subdoelen

- Aanbieden van objectieve kennis aan doelgroepen als 'basis' voor oordeelsvorming en discussie.
- Context bieden (bijvoorbeeld vergelijking met hondenbeten) waardoor o.a. de ideeën die leven bij de doelgroep in beeld kunnen komen.
- Communicatie- en educatieproces (middelen en manier) bij de terugkeer wolf schetsen in de twee eerste fases
- Helderheid bieden over de rol van de overheid (belang van vertrouwen).
- Verstrekken van concrete informatie over mogelijke consequentie van wolf voor mens en mogelijke oplossingen. Het verwerken van de ideeën van de doelgroepen daarbij.
- Niet per sé 100% draagvlak, wel streven naar 100% geïnformeerd.
- Doelgroepen aanzetten tot wenselijk gedrag (o.a. participatie).

Kernboodschap

We zijn blij dat de wolf zelf de weg terug naar Nederland heeft gevonden. De wolf hoort bij onze natuur en vervult hier een belangrijke rol.

- De komst van de wolf kan een goede rol spelen in ons ecosysteem

- Wolf en mens kunnen heel goed samenleven
    - De wolf vermijdt mensen
- Vee is goed te beschermen, wel zijn hier middelen en materialen voor nodig en is er behoefte aan een goede compensatieregeling in geval van schade
- We zijn het samenleven met wolven niet meer gewend (gun elkaar de tijd)

Deze kernboodschap is wat de partijen achter WolvenInNederland en het IPO samenbrengt, maar sluit niet altijd aan bij de behoefte van verschillende doelgroepen in de maatschappij.

Actoren

Ministerie EZ
Provincies
Gemeente
Faunafonds
Wolvenbureau
Andere overheden
Uitvoerende diensten
Maatschappelijke organisaties
Schapenhouders
Boeren
Burgers

Organisatie

Voor wat betreft communicatie is relevant dat nieuws via social media (twitter enz) zich onwaarschijnlijk snel kan verspreiden en nieuws over een wolf zeker wordt opgepikt. Dat geeft een spanningsveld als er nog geen antwoorden liggen, of als het antwoord alleen een proces is. Als voorbeeld: dit jaar zijn er in juni in een natuurgebied in Overijssel keutels gevonden met daarin hoefjes van een ree. Het vermoeden bestond dat dit van een wolf zou kunnen zijn. Als de vondst was gedaan door een particulier die daarmee naar de pers was gestapt (of twitter/facebook), dan hadden we meteen een heel circus gehad, ook van nieuwsgierige mensen die naar dat natuurgebied zouden trekken in de hoop een wolf te zien. In dit geval was de vondst door een boswachter gedaan, is door Alterra uit de keutels DNA gehaald en kon een instituut in Duitsland drie weken later melden dat het om een vos ging. De terreinbeheerder in dit geval gaf na een dag al aan dat het nieuws over de (mogelijke) wolvenkeutels al veel te ruim was verspreid. In dit geval bleek het om een vos te gaan (dus geen nieuws) maar als er wel een wolf uit het DNA onderzoek was gebleken is de vraag: wie brengt dat nieuws, en wanneer, naar buiten? Wie moeten (nog meer) vooraf worden geïnformeerd in zo'n geval? De burgemeester?
Het communicatieplan moet in elk geval voorzien in een werkwijze om afstemming over de communicatie te stroomlijnen. We willen voorkomen dat organisaties zich gepasseerd voelen, en omgekeerd, we willen als provincies ook geïnformeerd zijn als er nieuws over wolven naar buiten gaat.
Daarbij onderscheid te maken tussen een situatie waarbij bewust/gecontroleerd informatie vanuit enige organisatie wereldkundig wordt gemaakt en situaties waarbij meer reactief op berichtgeving die al circuleert moet worden ingespeeld.

(link naar nieuw flora- en faunabeleidsplan Drenthe: In het plan staat nu m.b.t. de wolf dat GS op basis van het wolvendraaiboek dat in IPO verband wordt opgesteld, beleidsregels zal opstellen. Dit komt er op neer dat we in Drenthe voor wolven dezelfde lijn hanteren als in heel Nederland.

Communicatie fase ~~1~~; fase 0 (voorbereidingsfase)
De wolf is nog niet in Nederland

wat gebeurt er?

- publiek wordt via pers en andere kanalen geïnformeerd over de ontwikkelingen van de wolf in Duitsland.
- publiek wordt via de pers en andere kanalen geïnformeerd over (vermeende) waarnemingen van wolven in Nederland.
- passieve monitoring. Meldingen van burgers/boswachters/vrijwilligers worden verzameld en gevalideerd (waarneming.nl – wolven in Nederland – zoogdierenvereniging). Kansrijke meldingen worden nagetrokken dan wel met DNA geverifieerd .

wat doen de provincies?

- geen actieve communicatie, voorbereiden draaiboek.
- ontwikkelen van een netwerk met stakeholders (zowel landelijk als op regionaal niveau).
- financiering DNA onderzoek (via faunafonds)
- onderzoek naar preventieve mogelijkheden bescherming vee (faunafonds)
- vastleggen 0-situatie bij schapenhouders (Limburg, Drenthe)

wat doen anderen?

- rijk: juridische status wolf borgen en daarover communiceren
- rijk: bevorderen internationale contacten/afstemming
- faunafonds (of moet dat onder provincies?) voorbereiding/training/beleidsregels enz.
- WIN: communicatie, vooral via website informatie verstrekken aan publiek en pers.

wat is nodig?

- passieve communicatie: antwoord kunnen geven op persvragen, dan wel snel doorverwijzen naar het juiste loket. Provinciale communicatiemedewerkers, dan wel beleidsmedewerkers moeten de meest waarschijnlijke Q&A's op de plank hebben liggen. (concrete activiteit: zorgen dat elke provincie die Q&A's heeft liggen en zorgen dat elke provincie beschikt over de gewenste doorverwijzingen en contactpersonen)
- een eenduidige boodschap. De ene organisatie moet niet met een ander verhaal komen dan een andere. Binnen het netwerk van stakeholders moet er overeenstemming zijn over tenminste de hoofdlijnen.
- consensus binnen het netwerk van stakeholders dat er in principe geen ruchtbaarheid wordt gegeven aan meldingen die nog in onderzoek zijn (DNA enz), dan wel (als iets al in de pers/sociale media opduikt) procesinformatie geven (het onderzoek duurt nog x-weken). Invalshoek: een melding is meest waarschijnlijk géén wolf, tot het tegendeel wordt bewezen.

risico's:

- het draait hier vooral om vertrouwen van burgers en boeren in de overheid. Dat vertrouwen wordt ondermijnd als er geen antwoord kan worden gegeven op "redelijke" vragen of als men het gevoel krijgt van het kastje naar de muur te worden gestuurd.

Speerpunten provinciale activiteiten:

1. opstellen draaiboek

heeft opmaak toegepast: Lettertype: Vet, Tekstkleur: Rood
Met opmaak: Lijstalinea, Met opsommingstekens + Niveau: 1 + Uitgelijnd op: 0,63 cm + Inspringen op: 1,27 cm

heeft opmaak toegepast: Lettertype: Vet
Met opmaak: Lijstalinea, Met opsommingstekens + Niveau: 1 + Uitgelijnd op: 0,63 cm + Inspringen op: 1,27 cm

heeft opmaak toegepast: Lettertype: Vet
Met opmaak: Lijstalinea, Met opsommingstekens + Niveau: 1 + Uitgelijnd op: 0,63 cm + Inspringen op: 1,27 cm

heeft opmaak toegepast: Lettertype: Vet
Met opmaak: Lijstalinea, Met opsommingstekens + Niveau: 1 + Uitgelijnd op: 0,63 cm + Inspringen op: 1,27 cm

heeft opmaak toegepast: Lettertype: Vet
Met opmaak: Lijstalinea, Met opsommingstekens + Niveau: 1 + Uitgelijnd op: 0,63 cm + Inspringen op: 1,27 cm

heeft opmaak toegepast: Lettertype: Vet
Met opmaak: Lijstalinea, Genummerd + Niveau: 1 + Nummeringstijl: 1, 2, 3, … + Beginnen bij: 1 + Uitlijning: Links + Uitgelijnd op: 0,63 cm + Inspringen op: 1,27 cm

2. ontwikkelen/uitbouwen netwerk. landelijk zijn hiervoor al goede kanalen/contacten met name via WIN, binnen provincies/regio's zullen ook rechtstreekse contacten gelegd moeten worden . Provinciale (beleids-)medewerkers moeten op voorhand weten wie in hun werkgebied aanspreekpunt zijn bij terreinbeheerders, veehouders enz. en vice-versa. Het opbouwen van zo'n netwerk kost tijd, snel mee beginnen!
3. inventariseren welke middelen concreet bij wie beschikbaar zijn voor vervolgonderzoek als er een (bewezen) wolf is aangetroffen. Dus: wie heeft de beschikking over cameravallen en/of waar staan die al? Welk budget is beschikbaar voor DNA onderzoek, wie gaat meefinancieren?

~~WolvenInNederland informeert samen met het IPO en steunzenders het publiek, start met educatieve activiteiten en verzamelt waarnemingen.~~

Communicatiemiddelen / activiteiten;

- Bereikbaar zijn voor vragen
- Waarnemingen melden
- Lezingen verzorgen (op maat gesneden presentaties)
- Social media benutten
- Informatieverstrekking via schriftelijke media
- Informatieverstrekking via internet (websites, attentie via tijdschriften en email) en persberichten.
- Discussieprogramma's op TV
- Uitdelen folders (algemene en toegespitste)
- Aanhaken op landelijke campagnes/activiteiten. (kinderboekenweek, natuurwerkdag en dergelijke)

Educatie

- Opzetten participatie-trajecten met voornaamste stakeholders
- Excursies door IVN getrainde excursieleiders
- Materiaal voor spreekbeurten en werkstukken
- Lespakketten en programma's (voor zowel basis- als voortgezet onderwijs)
- Reizende tentoonstellingen/ exposities
- Speurtochten, doe-bladen, puzzels e.d
- Lezingen, debatten

Communicatie (eenrichtingsverkeer, 'zender-ontvanger' model) is een veelgebruikte manier om burgers te informeren. Om burgers ook echt te betrekken en te activeren is echter meer nodig. Educatie en participatie zijn bij uitstek geschikt om bewustwording te creëren, en veranderingen op gang te brengen in hoofd (kennis), hart (houding) en handen (gedrag).

Steunzenders

- LTO, Faunafonds en diverse schapenhouderverenigingen voor boeren.
- KNJV voor jagers.
- Natuurorganisaties voor hun leden en achterban.
- IVN voor (school)kinderen en ouders, onder andere via hun netwerken van vrijwilligers, Nationale Parken, NME-Centra en Bezoekerscentra en haar lokale IVN-afdelingen.
- Recron, ANWB, dierentuinen en recreatieschappen.

Met opmerkingen [redacted]: WIN 5.2.1

Met opmerkingen [redacted]: in communicatieplan beperken tot provinciale activiteiten/bemoeienis

Met opmerkingen [redacted]: leuk, maar heeft in deze fase geen prioriteit.

Planning

Budget

Er is nog niet bekend of en zo ja, hoeveel budget beschikbaar is rondom de communicatie rondom de wolf. Dit zal naar verwachting voor rekening komen van het IPO.

Doelgroepen

Met opmerkingen [ ]: Nee; deze doelgroepen zijn verkeerd. In deze fase zijn er maar 2 doelgroepen echt van belang: Schapenhouders en recreatieondernemers. De rest is uiteindelijk bijzaak.

De volgende doelgroepen zijn onderscheiden voor een op te stellen communicatie strategie

1. Jeugd (8-18 jaar)
2. Volwassenen algemeen
3. Recreanten
4. Gebiedsspecifieke gebruikers

Overige doelgroepen worden belangrijk gevonden, maar vragen om een meer gerichte aanpak. Startpunt van de communicatiestrategie is het breder beschikbaar maken van algemene kennis over de wolf. Via deze weg worden o.a. ook boeren en/of jagers bereikt.

Voor de verschillende doelgroepen worden verschillende subboodschappen onderscheiden. Deze worden vervolgens verwerkt in verschillende communicatiemiddelen.

Naast de algemene doelgroepen worden er enkele specifieke doelgroepen onderscheiden:

5. (Natuur)terreinbeheerders
6. Groene studenten en groene opleidingen
7. Jagers (KNJV)

Middelen

Jeugd (8-12) jaar, Primair Onderwijs

Met opmerkingen [ ]: geen prioriteit

<u>Werkstuk / spreekbeurt materiaal/filmpje</u>
Subboodschap:

- Wat is een wolf; algemene wetenswaardigheden
- De mens hoeft niet bang te zijn voor de wolf

Natuurmonumenten heeft dit onderdeel reeds digitaal gerealiseerd, zie
https://www.natuurmonumenten.nl/kinderen/school/spreekbeurt

<u>Ontwikkelen infoplaat wolf</u>
Deze leerzame plaat maakt gedrag, leefwijze en sporen inzichtelijk. De zoekkaart is voor meerdere educatieve activiteiten inzetbaar (o.a. spreekbeurt, lessuggesties en lespakket) en zal ook te downloaden zijn via de website van WiN

<u>Lessuggesties voor leerkrachten</u>
Subboodschap:

- Hoe kan de wolf in Nederland overleven
- Algemene kennis over de wolf

Een PDF met info, opdrachten en lessuggesties voor leerkrachten van middenbouw en bovenbouw van het primair onderwijs , te downloaden via de website van WiN.

ARK heeft hier met behulp van een stagiaire al een voorzet voor gedaan en wil dit graag verder uitwerken

Lespakket in de huid van de wolf
Subboodschap:
- Hoe kan de wolf in Nederland overleven
- Algemene kennis over de wolf

Een speels lespakket waarin kinderen in de huid van de wolf kruipen en zo ontdekken wat een wolf allemaal nodig heeft om te kunnen overleven en welke obstakels hij tegenkomt. Kort en krachtig, eenvoudig uitvoerbaar door de docent. Bedoeld voor middenbouw en bovenbouw van het primair onderwijs , te downloaden via de website van WiN. Bij de ontwikkeling van dit lespakket wordt zo veel mogelijk gebruik gemaakt van reeds ontwikkelde materialen. Via gidsen van het IVN is het mogelijk een groot aantal kinderen in heel Nederland te bezoeken.

Activiteiten:
- Ontwikkelen lespakket
- Trainen vrijwilligers IVN voor wolfles aan scholen

Dit onderdeel wordt verder uitgewerkt door ARK, IFAW en het IVN. Elma Duijndam van ARK neemt hierin het voortouw.

N.b. het is wenselijk dat de diverse onderdelen samen een integraal aanbod vormen en dat er bekendheid via onderwijsmedia wordt gegenereerd.

Volwassenen algemeen

Met opmerkingen [ ]: wat wil je in deze fase van volwassenen? waar is actieve/passieve communicatie nodig?

Website wolven in Nederland
Boodschap:
- Gehele missie statement
- Feiten en fictie onderscheiden

De huidige website lijkt erg op die van ARK en is mede door ARK ontwikkeld. Er is behoefte aan een nieuwe neutralere website waar alle partijen achter WolvenInNederland meer op naar voren komen. ARK neemt hierin het voortouw.

ARK heeft reeds contact met een webdesigner en in overleg met verschillende partijen wordt momenteel gewerkt aan een ontwerp en opbouw van de nieuwe site. ARK neemt de kosten hiervoor op zich. Ontwerper kan tevens voorzien in opmaak foldermateriaal e.d. in dezelfde huisstijl.

Activiteiten
- Ontwerpen nieuw design website
- Trainen meerdere personen in omgang CMS
- Controleren en updaten content huidige website

Met opmerkingen [ ]: CMS?

De nieuwe website moet in ieder geval de volgende onderdelen bevatten
- Toegang voor redacteuren van alle partijen achter WiN
- Interactief deel met toegang tot info over spreekbeurten, veldlessen, lezingen enz.

- Ontwerper die ook kan voorzien in huisstijl voor foldermateriaal e.d.
- Meer gericht op interactief gebruik en minder puur op zenden van informatie

Dit onderdeel wordt verder uitgewerkt door ARK Natuurontwikkeling, FREE Nature, IFAW, Zoogdiervereniging en de vrijwilligersgroep.

Sociale media

Subboodschap

- Totale missiestatement

Sociale media als facebook en twitter zijn het ideale medium om nieuws over de wolf vanuit de gehele wereld te delen en om een platform te bieden voor discussie. Nu al heeft de facebook pagina maar liefst een bereik van ruim 32.000 personen terwijl de twiiter account ook nog eens 2400 volgers kent.

De sociale media werken aanvullend op de activiteiten van de website

Activiteiten:

- Voortzetten huidige activiteiten
- Training & begeleiding vrijwilligers voor inzet sociale media
- Betrekken meer organisaties achter WIN in actief meedoen op sociale media
- Inzet sociale media van partnerorganisaties

Dit onderdeel wordt in de huidige situatie uitgevoerd door Twan Teunissen van ARK Natuurontwikkeling. Er zijn nog geen afspraken gemaakt wie hierin het voortouw neemt.

Recreanten

Met opmerkingen [ ]: richt je eerst op recreatieondernemers. Communicatiedoel is er voor te zorgen dat deze recreatieondernemers de weg kennen naar verdere informatie.

Folder wat als ik een wolf zie

Subboodschap:

- Waar leven wolven
- Wat te doen als ik een wolf tegenkom
- Is een wolf gevaarlijk voor hond of paard; wat te doen als ik met mijnhond of paard een wolf tegen kom

Simpele folder te verspreiden via bezoekerscentra in potentiële wolfsgebieden. Beperkte oplage zolang de wolf nog niet gesignaleerd is met mogelijkheid om direct op te schalen / bij te drukken na bevestigde waarnemingen, dit zonder direct alle teksten te moeten herschrijven.

Met opmerkingen [ ]: in deze fase zonde van de energie/geld.

Inhoud o.a. kaartje verspreiding wolf in ons omringende landen, potentiele routes naar Nederland, blijf rustig als je een wolf ziet en probeer een foto te maken, waar moet je op letten als je een wolf denkt te zien (zonder alles in te vullen i.v.m. verificatie) en verwijzing naar meldpunt wolven. Meer informatie zoals actuele verspreiding kan via een QR code benadert worden.

Activiteiten:

- Ontwerp en opmaak folder in zelfde stijl als website[1]
- Opzetten distributienetwerk

[1] Bureau Siteliner heeft zowel de website van FREE Nature ontworpen als het foldermateriaal. Prijzen op basis van inzet van dit eenmansbedrijf

Op dit moment zijn er nog geen afspraken gemaakt wie hierin het voortouw neemt.
N.b. ook hier kan de te ontwikkelen wolvenplaat een plek in krijgen

Lezingen in de streek
Subboodschap:
- Gehele missie statement
- Regio specifieke informatie

Voortzetten en opschalen van huidige aanbod lezingen over de wolf, uitgevoerd door zowel getrainde vrijwilligers en als professionals. Liefst zien we dit onderdeel gesubsidieerd waardoor we lezingen gratis kunnen aanbieden aan geïnteresseerde partijen. Daarnaast organiseren we graag zelf lezingen in regio's die wij van belang achten.

Activiteiten:
- Trainen vrijwilligers in geven wolvenlezing
- Opschalen huidig aanbod

Landelijke lezingen worden in de huidige situatie voornamelijk uitgevoerd door ARK Natuurontwikkeling, FREE Nature en enkele vrijwilligers. Er zijn nog geen afspraken gemaakt wie hierin het voortouw neemt.

Gebiedsspecifieke gebruikers

Reizende tentoonstelling de Wolf

Met opmerkingen [redacted] **:** leuk maar geen prioriteit in deze fase.

Subboodschap:
- De wolf hoort bij onze natuur
- We hoeven niet bang te zijn voor de Wolf

Momenteel wordt er door het natuurmuseum in Tilburg gewerkt aan een tentoonstelling over de wolf. Dit in samenwerking met studio Wolverine. Na afloop komen materialen van deze tentoonstelling beschikbaar. Deze kunnen worden ingezet voor een reizende tentoonstelling langs verschillende bezoekerscentra door het land.

Voorstel: Tentoonstelling blijft gemiddeld 8 tot 12 weken op een locatie staan, om vervolgens verder door het land te reizen.

Activiteiten:
- Onderhoud materialen tentoonstelling
- Organisatie transport materialen
- Lezingen tijdens tentoonstelling
- Aankondiging in regionale media

De tentoonstelling wordt uitgevoerd in samenwerking met Studio Wolverine. Er zijn nog geen afspraken wie voor de activiteiten van dit onderdeel het voortouw neemt.

(Natuur)terreinbeheerders en groene opleidingen
Terreinbeheerders zijn de gastheren van recreanten en moeten uitleg (kunnen) geven over wolven. Studenten aan groene opleidingen zijn toekomstige bos- en natuurbeheerders en zijn daarmee een belangrijke doelgroep.

- Gastcolleges op groene opleidingen als onderdeel van aanbod lezingen

Op dit moment is er geen afspraak gemaakt wie hierin het voortouw neemt. Glenn Lelieveld van de vrijwilligersgroep heeft aangegeven interesse te hebben in het helpen uitvoeren van dit onderdeel. Mogelijk sluiten andere vrijwilligers nog aan.

Jagers

Werktitel: Onverwachte dieren langs de grens: van wolf tot hert, zwijn en andere nieuwe bezoekers. Het gaat om de komst van uiteenlopende soorten. Soms prooi, soms concurrent, exoot of inheems.
Kosten: zaalhuur, sprekers, reiskosten
Organisatie: KNJV
Sprekers: diverse sprekers vanuit KNJV, wolven in Nederland of andere kenners
Doelgroep: WBE's, grondgebruikers
Doel: Bekend maken van de aanwezigheid van nieuwe dieren langs de grens (wolf, wilde kat, lynx, edelhert, wild zwijn, marterhond etc). Sluit ook aan bij (nieuw) beleid van sommige provincies (Drenthe). Per provincie kan dit een andere invulling krijgen en aansluiten bij hun beleid.
Lokaties: Langs de grens regio's NL/DLD en NL/BE
Alleen de wolf ten tonele voeren wordt minder aantrekkelijk gevonden.

Jongeren van groene opleidingen (en eventueel voortgezet onderwijs)

Youtube college/interview: ARK Acadamy wolf
Bedoeld voor groene MBO, HBO en WO opleidingen, zoals bijvoorbeeld de opleiding diermanagement, wildlife management, bos en natuurbeheer, landscape and environment management, toegepaste biologie ....

Dit is inmiddels opgenomen. Het gaat over verwachte komst van wolf naar Nederland.
Het duurt 11 minuten
-Mogelijkheid onderzoeken première in Hangout/YouTube waarbij online direct vragen gesteld kunnen worden. Na première online beschikbaar maken via YouTube en bekend maken bij het voortgezet en hoger onderwijs (groene opleidingen)

Communicatie ~~fase 2; fase 2~~. fase 1 min of meer rondzwervende individuele wolf in Nederland zonder vaste woon- of verblijfplaats

In deze fase gaat het vooral om informatieverstrekking over de signalering van de wolf. Locatie en de omstandigheden zijn van groot belang bij de (organisatie en inhoud) van de communicatie.

Wat gebeurt er?

- Er is een bevestigde waarneming van een wolf ergens in Nederland.

scenario 1: wolf is dood (bijv. verkeersongeval): Voor boeren/publiek in zoverre geruststellend dat dit dier geen potentieel gevaar kan vormen.

scenario 2: wolf leeft: aanwezigheid bewezen door foto's /video of DNA, geen confrontatie met mensen of vee geweest.

scenario 3: wolf leeft: aanwezigheid bewezen door aanval op vee of huisdier (hond).

Wat doen de provincies?

- bij elk van bovenstaande scenario's maakt het wel uit of het nieuws al via andere weg in de pers is gekomen of nog niet. Bij scenario 1 en 3 is er de grootste kans dat het snel in het nieuws komt , bij 2 kan er mogelijk nog enige regie op plaatsvinden.
- Uitgangspunt van communicatie is dat de bronhouder (ontdekker) er "recht" op heeft om een waarneming als eerste naar buiten te brengen. Dus, als een SBB boswachter een wolf waarneemt/sporen(keutels) dan is SBB de organisatie die nieuws (na bevestiging van determinatie/DNA) als eerste naar buiten brengt. Het eerder opgebouwde netwerk dient er toe om te voorkomen dat andere organisaties/provincies onverwacht worden geconfronteerd met nieuws/pers.
- Provincies zullen bijna nooit bronhouder (waarnemer/ontdekker) zijn en moeten zich instellen op een secundaire reactie.
- Vooral bij scenario 3 is een snelle actie vanuit de provincie gewenst, helemaal als het nieuws al in de pers is.
- Bij levende wolf, opschaling onderzoek (tot op zekere hoogte) bevorderen om te kunnen vaststellen of een wolf nog in een bepaald gebied verblijft of al is doorgetrokken. Hierover kan in overleg met het netwerk ook worden gecommuniceerd naar het publiek (bijvoorbeeld wij zullen in natuurgebied x de komende 2 maanden met fotovallen proberen vast te stellen of de wolf er nog steeds verblijft). Als er na die tijd geen herbevestiging is dan wordt dat ook naar buiten gebracht (wolf vermoedelijk weer vertrokken).

Wat doen anderen?

Rijk: vooral naar provincies verwijzen

heeft opmaak toegepast: Lettertype: Vet

Met opmaak: Lijstalinea, Afstand Na: 0 pt, Regelafstand: enkel, Met opsommingstekens + Niveau: 1 + Uitgelijnd op: 0,63 cm + Inspringen op: 1,27 cm

Met opmaak: Afstand Na: 0 pt, Regelafstand: enkel

heeft opmaak toegepast: Lettertype: Vet

Met opmaak: Lijstalinea, Afstand Na: 0 pt, Regelafstand: enkel, Met opsommingstekens + Niveau: 1 + Uitgelijnd op: 0,63 cm + Inspringen op: 1,27 cm

heeft opmaak toegepast: Lettertype: Vet

Faunafonds: scenario 1 geen rol, scenario 2 passieve communicatie (website), scenario 3 actief betrokken ivm taxatie/onderzoek. Communicatie vanuit het faunafonds richt zich primair op aspect van schadeafhandeling en voorlichting over preventieve mogelijkheden.

WIN: afhankelijk van scenario.

Wat is nodig?

zie fase 0.

bij aanval op vee (of vermoeden) snelle actie richting boer en publiek. Biedt ook een uitgelezen kans om gedeputeerde te laten profileren (laat een gedeputeerde zelf proef-flexnetten bij een schapenhouder afleveren, pers er bij uitnodigen, boodschap = wij hebben er op geanticipeerd en laten veehouders niet aan hun lot over).

bij bewezen wolf in een gebied vervolgonderzoek om te kunnen vaststellen of het dier zich nog in de omgeving bevindt.

Risico's

- onzinverhalen in de pers. Provincies moeten hier actief op reageren. Dus, als er in redactionele stukken/bijdragen (radio/tv) evidente fouten/onwaarheden opduiken moeten provincies hier op reageren, idem bij evidente fouten/onwaarheden in ingezonden brieven. De provinciale reactie kan vaak volstaan met verwijzing naar o.i. correcte bronnen.

Speerpunten provinciale activiteiten

- opschalen communicatie binnen regionaal netwerk, bevorderen informatieuitwisseling en afstemming van wie doet wat.
- opschaling vervolgonderzoek ondersteunen.

Doelgroepen

Direct betrokkenen;

- Omwonenden

heeft opmaak toegepast: Lettertype: Vet

heeft opmaak toegepast: Lettertype: Vet

Met opmaak: Lijstalinea, Afstand Na: 0 pt, Regelafstand: enkel, Met opsommingstekens + Niveau: 1 + Uitgelijnd op: 0,63 cm + Inspringen op: 1,27 cm

heeft opmaak toegepast: Lettertype: Vet

Met opmaak: Lijstalinea, Afstand Na: 0 pt, Regelafstand: enkel, Met opsommingstekens + Niveau: 1 + Uitgelijnd op: 0,63 cm + Inspringen op: 1,27 cm

- Diereigenaren Schapen- en geitenhouders (professioneel en hobbymatig),
- Rundveehouders,
- Paardeneigenaren
- Hondeneigenaren
- Jagers, natuurorganisaties, terreinbeheerders en grondeigenaren
- Pers
- Lokale overheid (beleidsambtenaren van het Rijk, provincies en gemeenten)

Overig;

- Grote publiek
- Recreanten en recreatieondernemers , ruiters, wandelaars (al dan niet met loslopende hond), trimmers, fietsers, etc.
- Overheid (beleidsambtenaren van het Rijk, provincies en gemeenten)
- Waterschappen, Rijkswaterstaat (wegbeheerders)
- Brandweer, politie en dierenambulance

Date : 8-4-2019 13:35:41
From : "[redacted]@drenthe.nl
To : "[redacted]@drenthe.nl
Subject : concept memo ronde tafel wolf
Attachment : concept Memo POHO Natuur gebiedsproces wolf.docx;image001.jpg;

Dag [redacted]

Volgende week moet de inhoud voor de ronde tafel wolf in het poho worden besproken. Bijgaand een concept memo. Ik wil je vragen om hier op aan te vullen. De memo moet woensdag naar [redacted], dus verzoek om voor die tijd jouw commentaar te willen geven.

Groet, [redacted]

[redacted]
Team Natuur & Water

[redacted]

Telefoon +31(0)592[redacted]
werkdagen maandag tot en met donderdag

provincie Drenthe
Postbus 122, 9400 AC Assen
Westerbrink 1 Assen

Memo POHO Natuur	provincie Drenthe
Gedeputeerde	H. Jumelet
Afschrift	
Datum	8-4-2019
Poho datum	15-4-2019
Opsteller	
Afgestemd met	, VTH
Onderwerp	Voorbereiding Gebiedsproces 3e ronde tafel wolf
Doel memo	☒Ter discussie ☐Ter informatie
Bijlage	
Naar GS	nee

Advies/Vraag
Invulling te geven aan de bestuurlijke wens om begin april 2019 in Drenthe een 3e ronde tafelgesprek te organiseren met een doorsnede van stakeholders die betrokken zijn bij de wolf. Het accent zal in deze derde bijeenkomst liggen op het schetsen van contouren voor een gebiedsproces dat zich richt op het nemen van preventieve maatregelen om schade aan vee te voorkomen.

1e: neem in de 3e ronde tafel kennis van het gebiedsproces in Gelderland en sluit daar in Drenthe op aan.

2e: geef richting aan gewenste, uitvoerbare en betaalbare scenario's met betrekking tot preventieve maatregelen.

- Geadviseerd wordt om in de 3e ronde tafel met stakeholders te bespreken wat in de huidige fase (zwervende wolven) het meest opportuun is.
    - De provincie stelt al tijdelijk rasters beschikbaar om uit te lenen na een mogelijke aanval door een wolf.
    - Het ondersteunen van maatschappelijke vrijwilligers initiatieven die schapenhouders helpen (wolf-fencing) is een nieuwe optie.
- Voor wat betreft het feitelijk starten met een gebiedspilot adviseren we om te wachten tot een territorium is vastgesteld en er ook zicht is op voldoende beschikbare financiële middelen.

Inleiding
Op 24 januari 2019 heeft het IPO bestuur op advies van de BACVP het interprovinciaal wolvenplan vastgesteld. Dit plan voorziet in gebiedsprocessen met/door stakeholders om bij vestiging van een wolf preventieve maatregelen te stimuleren die schade aan vee voorkomen. Drenthe is kansrijk voor de vestiging van wolven binnen afzienbare termijn. Om deze reden heeft het voordelen als stakeholders al tijdig zijn betrokken en mede richting kunnen geven aan een gebiedsproces. De twee voorgaande bijeenkomsten stonden vooral in het teken van het nieuwe wolvenplan en de daarbij vanuit Drenthe gewenste inzet.

Argumenten

1e: In de 2e ronde tafel is door stakeholders aangegeven dat het onwenselijk is als verschillende provincies op verschillende manieren omgaan met gebiedsprocessen en (ondersteuning van) preventie. Om deze reden wordt voorgesteld in de 3e ronde tafel de ervaringen uit Gelderland in te brengen.

2e: het wolvenplan voorziet in een gebiedsproces *na* vestiging van een territorium maar sluit inspanningen voor die tijd niet uit. Er zijn verschillende scenario's denkbaar, van als provincie helemaal niets doen tot volledig subsidiëren van alle preventieve maatregelen in de hele provincie.
Scenario's zijn bijvoorbeeld:

- Na vaststelling van een territorium niets doen, laat schapenhouders het zelf maar oplossen. Het wolvenplan verplicht provincies niet tot een pilot.
    - In eerdere overleggen is bestuurlijk al aangegeven dat Drenthe hier niet voor kiest. Dus niets doen is geen reële optie.
- Geen pilot opstarten bij vestiging maar wel ondersteuning van bijvoorbeeld vrijwilligers die schapenhouders helpen met preventie.
    - Relevant is dat een pilot door stakeholders zelf getrokken moet worden. De provincie faciliteert maar trekt het niet. Als een pilot, om welke reden ook, niet van de grond komt kan het ondersteunen van vrijwilligers een terugvaloptie zijn om toch het nemen van preventieve maatregelen te bevorderen.
    - Er zijn nu al rasters beschikbaar om herhalingsaanvallen bij dezelfde dierenhouder te voorkomen. In 2018 is daarvan geen gebruik gemaakt.
- Pilot starten na vaststellen van een territorium, conform het wolvenplan.
    - Het ligt in de rede om dit te doen, het staat immers zo geadviseerd in het wolvenplan.
    - Sluit nauw aan op de aanpak van Gelderland.
    - Hanteer de bij risico's genoemde punten als randvoorwaarden, ook richting stakeholders.
- Pilot starten voor het vaststellen van een territorium.
    - Hoewel verschillende schapenhouders dit graag willen moet dit sterk worden ontraden. Als er geen territoriumgrenzen zijn bepaald valt een gebied niet te begrenzen en valt ook een eventuele subsidie feitelijk niet te verantwoorden. Geadviseerd wordt om in de ronde tafel bestuurlijk duidelijk te maken dat de provincie Drenthe deze optie niet ondersteund.

Van deze scenario's is het ondersteunen van vrijwilligers (wolf-fencing) financieel goed beheersbaar en op korte termijn te realiseren.
Voor gebiedsprocessen, zeker voordat er een territorium is, zijn er nog grote financiële en juridische risico's en onzekerheden.

Risico's

1. Het wolvenplan voorziet in een gebiedsproces vanuit de stakeholders zelf. De provincie heeft een faciliterende rol. Ambtelijke capaciteit voor het begeleiden (laat staan zelf trekken) van een gebiedsproces is niet beschikbaar. Een goed gebiedsproces vergt een behoorlijke ambtelijke capaciteit in tijd, kennis en kunde. Gelet op de grote maatschappelijke aandacht rondom de wolf loopt de provincie politiek risico als een gebiedsproces niet goed verloopt. Voordat daadwerkelijk met een gebiedsproces kan worden gestart moet dit zijn opgelost.

2. Procesmatig, verwachtingenmanagement. Als het gaat om een gebiedsproces preventie voor de wolf kunnen verschillende personen of organisaties daarin een rol / positie vragen. Het wolvenplan sluit geen partijen uit maar noemt landbouw en terreinbeheerders als focusgroepen. Het moet duidelijk worden gecommuniceerd dat de pilot gaat over praktische preventiemaatregelen voor schapenhouders en niet over andere aspecten. Daarmee ook de personen / organisaties die meedraaien in de pilot niet te groot laten worden.

3. Procesmatig, verwachtingenmanagement. Voor een pilot start zal PS moeten aangeven of, en welk budget er voor subsidies beschikbaar is. In de ronde tafel kan geen voorschot worden genomen op benodigde middelen.

4. Financieel. Afhankelijk van de omvang van een pilotgebied kunnen de benodigde kosten voor preventie subsidies en het gebiedsproces zelf sterk oplopen. Voor een afgebakend territorium kan -grof geschat- circa 1 miljoen euro nodig zijn, voor de provincie als geheel kunnen de kosten wel uitdraaien op meer dan 5 miljoen euro.

5. Juridisch. Het starten van een pilot voordat er een territorium is vastgesteld kan juridisch discussie geven. Welk gebied wordt met welk argument afgebakend?

Vervolgstappen (aanpak/uitvoering)

Afhankelijk van de bevindingen in de ronde tafel een vervolgbijeenkomst organiseren als daartoe aanleiding bestaat (concreet: als er aanwijzingen komen voor de vestiging van een territorium in Drenthe).

Date : 15-12-2020 15:30:21
From : [redacted]**.nl**
To : "[redacted]**@drenthe.nl**
Subject : D37 Aanvraag vergoeding wolvenschade Drenthe - [redacted]
Attachment : D37 - Aanvraag vergoeding preventie wolvenschade Drenthe - [redacted] **pdf;**

Beste [redacted],

Ter info. Hij heeft al een mooi hek laten bouwen. Goed dat de regeling met terugwerkende kracht gaat gelden.
Ik heb [redacted] geadviseerd om in januari 2021, als de officiële subsidieregeling is opgesteld, een echte aanvraag in te dienen.

Met vriendelijke groet,
[redacted]

-------- Doorgestuurd bericht --------
Onderwerp: vergoeding voor het nemen van preventieve maatregelen tegen wolf in Drenthe, deel I
Datum: Sun, 13 Dec 2020 17:20:00 +0000
Van: [redacted]@outlook.com>
Aan: [redacted].nl <[redacted].nl>

Beste [redacted],

Hierbij mailen wij jou onze informatie over de wolf werende omheining die wij in september 2018 hebben laten plaatsen om onze schapen te beschermen tegen de wolf.

Graag zouden wij ook in aanmerking voor vergoeding van de investering die wij gedaan hebben.

Met vriendelijke groet,
[redacted]

Aanvraagformulier bijdrage kosten preventie wolvenschade Drenthe **Platform KSG**

Naam:
Adres:
Postcode
Woonplaats:
UBN: 6126067
Telefoon: 06-
E-mail: @outlook.com
Rekeningnummer (IBAN):

Aantal schapen en/of geiten
Kopieën van stallijsten in I&R Dieren op peildatum toevoegen.

Peildatum	1-2-2019	1-5-2019	1-8-2019	1-11-2019	Gemiddeld
Aantal schapen	39	70	68	45	55,5 = 56
Aantal geiten	0	0	0	0	0
Totaal aantal schapen en geiten gemiddeld					**55,5 = 56**

Percelen met vaste afrastering (permanente afrastering)

1) Een kaart met een schaal waarop is aangegeven waar de vaste afrastering is of wordt geplaatst, uitgebreid of aangepast. Vermeld op de kaart de kadastrale perceelnummers. Kijk op www.kadastralekaart.com voor de kadastrale perceelnummers. Vermeld het volledig nummer, :

- **WTB00 - T – 865 / zie kaart**
- **WTB00 - T – 1215 / zie kaart**

2) De totale lengte in meters van de afrastering waarvoor de subsidie wordt aangevraagd.

- **Totale lengte is 900 meter**
  Geef alleen het aantal strekkende meters van de afrastering langs de buitenzijde op. De eventuele binnen-afrasteringen om het perceel in meerdere vakken te verdelen buiten beschouwing laten.

3) Het totale oppervlak van de percelen binnen de afrastering.= **35.570 m2 + 8.630 m2 = 44.200 m2 / zie kaarten**

4) Een korte omschrijving van de oude situatie situatie. Eventueel aangevuld met foto's. **Er stond een oude omheining, deels vast met schapengaas 90 cm hoog en deels losse draden.**

5) Een korte omschrijving van de nieuwe situatie. **Zie: https://www.poda-omheiningen.nl/nieuws/79-schapen-van- wolf-proof-dankzij-poda-wolvenraster/**
De nieuwe situatie moet voldoen aan de BIJ12 norm voor wolfwerende afrasteringen. Zie 'Faunaschade Preventie Kit Wolven'. Deze is te vinden op:
www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/wolf/

Percelen met verplaatsbare afrastering:
GEEN

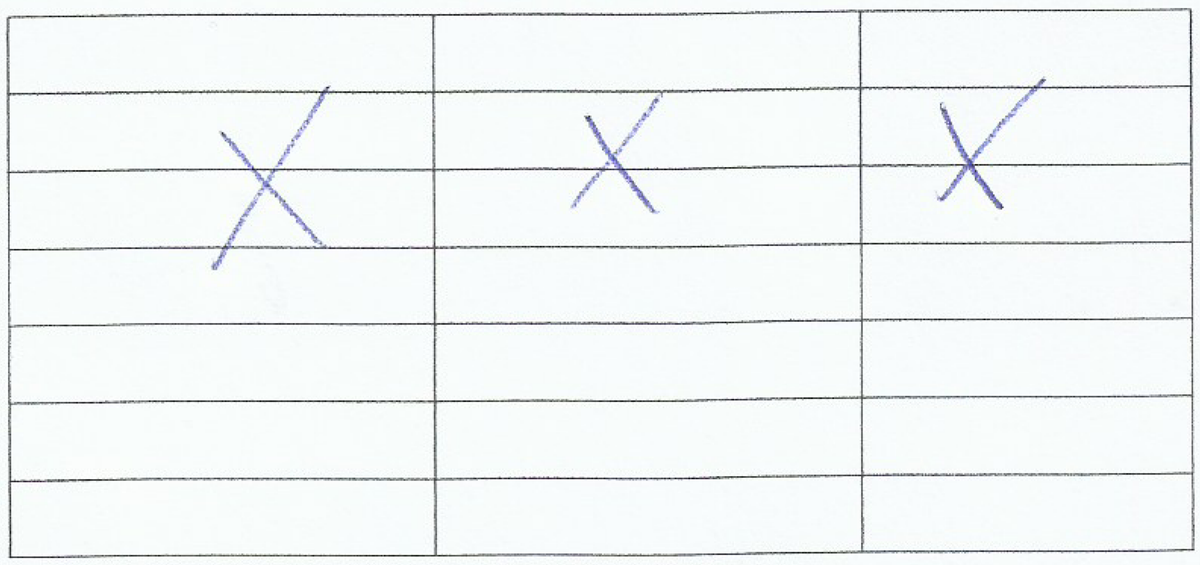

Ondertekening
Hierbij verklaar ik deze aanvraag naar waarheid te hebben ingevuld:

Naam:

Handtekening

Datum: 13-12-2020

Date : 13-2-2015 13:16:16
From : "[redacted]@ark.eu
To : "[redacted]@ark.eu, '[redacted]@ark.eu, [redacted]@natuurmonumenten.nl, '[redacted]@planet.nl, [redacted]@zlto.nl, [redacted]@lltb.nl" [redacted]@lltb.nl, '[redacted]@hotmail.com, '[redacted]@[redacted].nl, '[redacted]@bij12.nl, '[redacted]@prvlimburg.nl, [redacted]@bij12.nl, [redacted]@provincie-utrecht.nl, '[redacted]@dierenbescherming.nl" [redacted]@dierenbescherming.nl, '[redacted]@upcmail.nl, [redacted]@gmail.com, '[redacted]@wur.nl, [redacted]@gmail.com, '[redacted]@wur.nl, [redacted]@ifaw.org, [redacted]@bij12.nl" [redacted]@bij12.nl, '[redacted]@bij12.nl" [redacted]@bij12.nl, [redacted]@staatsbosbeheer.nl" [redacted]@staatsbosbeheer.nl, [redacted]@minez.nl" [redacted]@minez.nl, [redacted]@drenthe.nl" [redacted]@drenthe.nl, [redacted]@gelderland.nl" [redacted]@gelderland.nl, [redacted]@bij12.nl" [redacted]@bij12.nl, '[redacted]@provincie-utrecht.nl, [redacted]@planet.nl" [redacted]@planet.nl, [redacted]@planet.nl" [redacted]@planet.nl, '[redacted]@bij12.nl" [redacted]@bij12.nl
Subject : Definitieve Notitie Wolvenplatformbijeenkomst; Preventieve maatregelen, 9 december 2014
Attachment : notitie wolvenplatform 9dec.doc;

Beste Allen,

Bedankt voor jullie opmerkingen en aanvullingen op het concept verslag.
Bijgevoegd de definitieve notitie van de platformbijeenkomst van 9 december.
De grootste aanpassing tov het conceptverslag is dat de aanbevelingen tav schadevergoeding zonder preventieve maatregelen (100% voor de komende 5 jaar en vervolgschade) prominenter in het verslag naar voor komen. De suggesties zijn te vinden onder punt 2 van de aandachtspunten voor beleid en regelgeving voor wolven in Nederland.

Er is op dit moment nog geen reactie van het IPO op de notitie.
Mocht dit of ander nieuws gerelateerd aan preventieve maatregelen bekend worden dan zullen we jullie informeren.

Tot ziens in de toekomst,

[redacted]
namens Wolven in Nederland

Op 27 januari 2015 15:38 schreef [redacted]@ark.eu>:

> Beste Allemaal,
>
> In het bijgevoegde document de concept notitie van de Wolvenplatformbijeenkomst, preventieve maatregelen van afgelopen december. Naast dat dit een verslag is van de bijeenkomst willen we, de aandachtspunten voor het beleid en regelgeving voor willen in Nederland, aanbieden aan het IPO.
>
> 5.1.2e [redacted].
>
> Daarnaast is het overleg tussen IPO en Wolven in Nederland aankomende vrijdag waarbij we deze notitie willen aanbieden. Ter voorbereiding van het overleg is de bijgevoegde concept versie, gisteren ook al naar het IPO gestuurd. Met de duidelijke disclaimer dat het nog om een concept gaat en dat er nog zaken kunnen wijzigen.
> We hopen dat jullie daarvoor begrip hebben.
>
> We hopen dat de door jullie ingebrachte punten juist zijn weergegeven in het verslag. Maar mochten jullie opmerkingen hebben dan hoor ik het graag voor 9 februari.
> Mochten er onoverkomelijke punten zijn dan hoor ik dat graag voor het overleg van vrijdag met het IPO.
>
> Vriendelijke groeten,
>
> [redacted]
> namens Wolven in Nederland
>
> ARK Natuurontwikkeling
> Molenveldlaan 43
> 6523 RJ Nijmegen
>
> M 06 [redacted]
>
> E [redacted]@ark.eu
>
> werkdagen: ma, di, do
>
> www.ark.eu
>
> *ARK verlegt grenzen voor wilde natuur*
>
> d'Waalfilm al gezien?
>
> Het werk van ARK wordt mede mogelijk gemaakt door de Nationale Postcode Loterij.

--
Vriendelijke groeten,

[redacted]

ARK Natuurontw kkel ng
Molenveldlaan 43
6523 RJ N jmegen

M 06

E @ark eu

werkdagen ma d do

www ark eu

ARK verlegt grenzen voor wilde natuur

d'Waalf lm al gez en?

Het werk van ARK wordt mede mogel jk gemaakt door de Nat onale Postcode Loter j

Notitie naar aanleiding van Wolven Platformbijeenkomst preventieve maatregelen op 9 december 2014

Ter indiening bij het IPO

Datum: 13-2-2015

Deze notitie wordt ondersteund door de volgende partijen: LTO Nederland, vakgroep schapenhouderij, Alterra, Platform kleinschalige schapen- en geitenhouders, Landelijk werkgroep professionele schapenhouders, Wolven in Nederland, ARK Natuurontwikkeling, Staatsbosbeheer, Faunafonds, Dierenbescherming, Alterra, Canine efficiency en de IFAW

Inleiding

De platform bijeenkomst is georganiseerd door Wolven in Nederland in nauwe samenwerking met LTO Nederland, vakgroep schapenhouderij en de Landelijk werkgroep professionele schapenhouders.

De platformbijeenkomsten hebben als doel alle relevante maatschappelijke partijen met betrekking tot wolven in Nederland samen te brengen: wolvenexperts, natuurorganisaties, dierenbeschermers, terreinbeheerders, jagers, veehouders en afhankelijk van het onderwerp ook het Faunafonds en/of besluitvormers (rijk, provincies).

De bijeenkomsten moeten een plek zijn waar naar elkaars standpunten wordt geluisterd en de dialoog kan worden aangegaan om zowel pijnpunten als mogelijke oplossingen zichtbaar te maken. Het is een plek waar samenwerkingsverbanden kunnen worden opgezet met als einddoel om consensus te bereiken over de te nemen stappen in het beleid, schadevergoedingen, etc. en alle partijen stap voor stap dichterbij een conflictarm samenleven met de wolf in Nederland te laten komen.

In Wolven in Nederland (WiN) zijn al veel van de bovengenoemde partijen vertegenwoordigd, maar niet allemaal. WiN wil naast inhoudelijke inbreng ook de smeerolie zijn in het proces om gezamenlijk tot een breed gedragen standpunt te komen van de verschillende maatschappelijke partijen en besluitvormers. Tijdens de bijeenkomsten willen we gezamenlijk bijvoorbeeld effectieve en werkbare schadepreventiemaatregelen opzetten ter voorkoming van wolvenschade. Dit vergroot mede de acceptatie van wolven, die sterk samenhangt met het beperken van de schade die de dieren veroorzaken bij gehouden dieren als schapen, geiten, runderen en paarden.

De bijeenkomst

Op de provincies na waren alle genodigden aanwezig. Het was erg jammer dat zij door omstandigheden ontbraken. Juist de gedachten wisseling tussen de praktijk en het beleid wordt door de deelnemers als zeer waardevol gezien. We hopen dan ook ten zeerste dat zij bij de volgende bijeenkomst wel aanwezig kunnen zijn.

Na verschillende presentaties van deskundigen over de stand van zaken rond de Duitse populatie, beschermingsmaatregelen, regelgeving ed. is tijdens de bijeenkomst het natuurgebied Bargerveen en omgeving bezocht. Tijdens dit veldbezoek is zowel natuurbegrazing met schapen bekeken als weilanden aan de randen van het gebied. Dit gaf een goed beeld van de mogelijkheden en onmogelijkheden van diverse terreintypes om schapen te beschermen tegen wolven. Als afsluiting van de platformbijeenkomst is er een discussie gehouden over de werkbare preventieve maatregelen in Nederland onder leiding van de dagvoorzitter. De belangrijkste aandachtspunten en discussiepunten over het huidige beleid en regelgeving zijn samengebracht in deze gezamenlijke notitie richting het IPO.

Aandachtspunten voor beleid en regelgeving voor wolven in Nederland:

1. Uit de Duitse situatie van de laatste tien jaar kunnen wet de volgende zaken leren:

    a. De beste maatregelen om schapen tegen wolven te beschermen blijken in Duitsland flexibele netten met stroom in combinatie met minimaal 2 kuddebeschermingshonden te zijn.

    b. Vee (schapen) loopt het hoogste risico in gebieden waar een wolf door heen trekt of een nieuw territorium vestigt.

    c. Informatievoorziening d.m.v. brochures e.d. zijn goed, maar persoonlijk contact, door regionale experts op bezoek te laten gaan, werkt beter voor zowel professionele als hobbyhouders.

    d. Financiële ondersteuning van schapenhouders bij beschermingsmaatregelen is cruciaal.

WiN benadrukt alle langere tijd het belang van preventieve maatregelen, schadevergoedingen en informatievoorzieningen voordat wolven in Nederland zijn en de toenemende urgentie hiervan.

2. 100% vergoeding van schade zonder de verplichting van preventieve maatregelen komende 5 jaar

    a. Faunafonds doet de suggestie om 100% vergoeding uitkeren bij schade de komende 3-5 jaar. LTO en LWPS zien graag een schadevergoeding van 100% zonder preventieve maatregelen te hoeven nemen voor een minimum van 5 jaar, voor zowel professionele boeren als hobbyhouders. Praktijkcijfers maken volgens de LTO duidelijk dat de kosten voor voorzorgsmaatregelen (personeel en arbeid) onmogelijk door de sector gedragen kunnen worden. De suggestie is om na 5 jaar op basis van ervaringen opnieuw het gesprek aan te gaan.

    b. Vervolgschade; De LTO en LWPS vragen erkenning voor de vervolgschade die optreedt na predatie van huisdieren door wolven. De wens is het systeem helder en eenvoudig te houden, referentiecijfers (van misgelopen lammeren) zouden voldoende moeten zijn om voor een vergoeding in aanmerking te komen.

3. Gescheperde kuddes oplossing in (grote) natuurgebieden:

Door meerdere partijen (Faunafonds, WiN, Landelijke werkgroep professionele schapenhouders) werd ingebracht dat naar verwachting in (grote) natuurgebieden wolf en schapenbegrazing goed samen kunnen gaan als gebruik wordt gemaakt van gescheperde kuddes. In veel natuurgebieden is het plaatsen van schrikdraadrasters niet goed mogelijk of ongewenst. Ten eerste door lastige terreinomstandigheden of hoge kosten en ten tweede doordat dergelijke rasters ook wilde grazers in de weg zitten. Bovendien houden ze wolven weg van hun wilde prooi als die wel achter de rasters zit. Dat zit dan weer de instandhoudingsdoelen voor de wolf in de weg. De kudde moet dan wel in een schuur of een goed beschermde kraal de nacht doorbrengen. In de SNL-regeling is een vergoeding opgenomen voor gehoede schaapskuddes. Echter, zoverre bekend gebruiken de provincies deze nog niet vanwege de hoge kosten. Het is wenselijk dat in de SNL-regeling een regeling komt die deze beheersmaatregel vergoed.

Ter aanvulling: WiN doet onderzoek naar de juiste maatregelen in de verschillende manieren van schapenhouderij in Nederland. Een aanvraag voor onderzoek subsidie is reeds bij het Faunafonds ingediend. De noodzaak voor een dergelijk onderzoek wordt door het Faunafonds onderschreven. Bovengenoemde optie wordt hierin meegenomen.

4. Regionale deskundigen teams

Bij predatie door de wolf is het van groot belang om, als er predatie plaats vind, vrijwel meteen op te treden. Om routinevorming bij wolven te voorkomen moet zo snel mogelijk de locatie onaantrekkelijk gemaakt worden voor wolvenpredatie op huisdieren. Fladderlinten zijn een hele gemakkelijke en goedkope, maar kortwerkende optie. Permanente degelijke afrastering mag niet te lang op zich laten wachten. Daarbij is het verstandig om de schapen op die locatie, naast fladderlinten, ook tussen mobiele elektrische flexnetten te zetten.

Vele partijen (Staatsbosbeheer, Canine efficiency, Faunafonds, WiN, Landelijke werkgroep professionele schapenhouders, LTO Nederland) pleiten voor het opzetten van regionale deskundigen teams. Deze kunnen snel en effectief optreden bij schade. Ze kunnen de veehouder helpen en informeren hoe zijn vee het beste te beschermen is. In diverse Europese landen zijn jaren geleden Bear Emergency Teams in het leven geroepen en opgeleid. Van sporenonderzoek tot de eerste (soms tijdelijke) maatregelen: alles word door deze teams gedaan op nieuwe conflictsituaties. Hiervoor moet uiteraard budget beschikbaar zijn, zodat de teams meteen als er een incident plaatsvind beschikbaar zijn. Deze teams zouden professionele betaalde krachten met kennis van zowel beschermingsmaatregelen als vergoedingen moeten zijn. De coördinatie en financiële ondersteuning zou vanuit de provincies moeten komen.

WiN kan helpen bij de opzetten van de deskundigenteams en maakt onderdeel uit van die teams.

5. Tijdig aanwijzen van een verantwoordelijke organisatie bij schade: draaiboek

Nu zijn er nog geen preventieve maatregelen beschikbaar of verplicht. Echter als een wolf schapen gaat prederen is het sterke advies dat het duidelijk is welke organisatie verantwoordelijk is voor het ondernemen van actie. De bij punt 3 genoemde regionale deskundige teams kunnen hierin een grote rol spelen. Welke maatregelen en wanneer moeten worden genomen om het vee op een goede manier te beschermen? Zoals eerder gezegd is het bij predatie door wolven van groot belang om vrijwel meteen op te treden om het ontstaan van ‘probleem’wolven zo veel mogelijk te voorkomen.

WiN zou kunnen adviseren, wie wanner welke actie zou moeten nemen. Op basis daarvan kan een draaiboek worden opgesteld.

6. Meldingskosten bij schade €300

Op dit moment geldt het eigen risico van 250 euro voor de melding van schade niet voor schade die door een wolf wordt veroorzaak bij het Faunafonds. Echter de aanmeldkosten van 300 euro dient men wel te betalen. Dit overstijgt de kosten van 1-2 schapen (per schaap variëren de kosten tussen de €150 en €300). Twee tot drie schapen worden naar verwachting bij een wolvenaanval gedood. Door deze aanmeldingskosten zijn de boeren geneigd geen schade te melden, met als gevolg dat zowel WiN als de overheid niet op de hoogte zijn van de mogelijke aanwezigheid van een wolf. Het risico is dat de er pas melding wordt gemaakt als de wolf meerdere en grote aantallen dieren heeft gedood en zich mogelijk al heeft gespecialiseerd in het doden van landbouwhuisdieren. Hiermee komt het draagvlak voor de komst van de wolf onder druk te staan.

Het verzoek is om voorlopig de aanmeldingskosten kwijt te schelden zodat het draagvlak voor wolven hiermee niet onder druk komt te staan.

7. Bereikbaarheid Faunafonds

In Nederland dienen dode landbouwhuisdieren binnen 24 uur te worden opgehaald door de destructie. Daarnaast dient bij vermoedens van een door een wolf gedood dier ook binnen 24 uur DNA materiaal afgenomen te worden. Een tijdige melding waarna snel een veldbezoek plaatsvindt is dus gewenst. Dit conflicteert met de kantooropeningstijden van het Faunafonds. Hiervoor dient een oplossing gevonden te worden.

Een mogelijke oplossing: Via de (doorgeschakelde) telefoonlijn van het Faunafonds kan WiN 24/7 beschikbaar zijn voor schademeldingen en hierop de nodige acties ondernemen.

8. Ook vergoeding hobbyhouders

De schade aan schapen van hobbyhouders (niet bedrijfsmatig gehouden dieren) wordt nu niet vergoed. Juist in Saksen bleek dit uitermate belangrijk voor het draagvlak van de komst van de wolf. Daarnaast kaart het *Platform kleinschalige schapen- en geitenhouders* ook aan dat dit totaal onredelijk is voor de vele hobbyhouders. Meer dan 30 000 houders komen zo niet in aanmerking voor een schadevergoeding. Tijdens het overleg bleek er veel onduidelijkheid te zijn of een UBN voldoende was om alsnog in aanmerking te komen voor een schadevergoeding. Dit verdient nadere opheldering door het IPO en Faunafonds.

Overige ingebrachte punten

Platform kleinschalige schapen- en geitenhouders

Het *Platform kleinschalige schapen- en geitenhouders* bracht in dat zij om vee te beschermen tegen aanvallen van de wolf graag inzetten op innovatieve mogelijkheden zoals een drone of een robot. Kuddebewakingshonden zijn in Nederland niet de oplossing.

Canine effinciency

Het Natura 2000 natuurgebied van SBB, dat we bezocht hebben, heeft flinke uitdagingen. Het is van belang om zo snel mogelijk duidelijkheid te hebben wat daar prioriteit heeft. Als het begrazingsbeheer van groot beland is voor het behoud van het habitattype en er weinig aan schadewerende maatregelen gedaan kan worden dan komt dat de bescherming van zowel de wolf als de habitattypes uiteindelijk niet ten goede. Er moet dus snel duidelijkheid komen wat in die gebieden te doen, mocht er predatie door de wolf komen.

Alterra

Alterra vraagt aandacht voor goede DNA monitoring. Deze is noodzakelijk om de populatieontwikkeling op Europees niveau in de gaten te houden maar ook voor zekere verificatie. Dit kan uitgevoerd worden i.s m. faunaconsulenten in geval van schadegevallen op agrarische bedrijven. Maar ook in de ‘wilde natuur’ dient aandacht te zijn voor het verzamelen van genetisch materiaal.

Dierenbescherming

Een suggestie van de Dierenbescherming was om bij wolvenpredatie de hele keten in kaart te brengen de kosten en de baten. Wat zijn de kosten die gemaakt worden ter voorkoming van predatie/beschermingsmaatregelen? En de schade door het verlies van vee voor veehouders? Maar ook wat levert het op als je goede beschermingsmaatregelen neemt? Welke spelers zijn er? Hierdoor wordt inzichtelijk waar de kosten gemaakt worden en waar potentiële geldbronnen zijn.

Overige suggesties schaderegelingen

a. Een goed overzicht van de juiste preventieve maatregelen om vee te beschermen in Nederland moet er zo snel mogelijk komen. Het is belangrijk om dit tijdig op orde te hebben, zodat er geen gewenning op kan treden. Voorkomen moet worden dat wolven merken dat schapen een makkelijke prooi zijn.

b. Er is een groot belang voor een uniform beleid voor alle provincies op het gebied van wolf.

Date : 20-12-2021 22:39:04
From : "[redacted]@bij12.nl
To : "[redacted]@ipo.nl, [redacted]@gelderland.nl, "[redacted]@provinciegroningen.nl, "[redacted]@provinciegroningen.nl, [redacted]@fryslan.frl" [redacted]@fryslan.frl, "[redacted]@fryslan.frl, [redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@overijssel.nl, "[redacted]@overijssel.nl, "[redacted]@brabant.nl, [redacted]@prvlimburg.nl, [redacted]@prvlimburg.nl, [redacted]@flevoland.nl, "[redacted]@noord-holland.nl, [redacted]@zeeland.nl, [redacted]@provincie-utrecht.nl, "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@minlnv.nl, "[redacted]@minlnv.nl" [redacted]@minlnv.nl
Subject : Discussienotitie beleidskeuzes tbv WWG 22 december a.s.
Attachment : Discussienotitie beleidskeuzes 221221.docx;

Beste collega's,

In vervolg op eerder mail t.b.v. onze bijeenkomst a.s. woensdag bijgaand de discussie notitie om te komen tot de in de IPO lijn in te brengen beleidskeuzes.
Met vriendelijke groet,
[redacted]

DISCUSSIENOTITIE BELEIDSKEUZES t.b.v. WWG 221221

Inleiding
Ter voorbereiding van de 'memo beleidskeuzes wolvenplan 2022' is het nodig om vooruitlopend daarop inhoudelijke discussiepunten met elkaar te bespreken en deze minimaal te benoemen.
In de WWG van 4 oktober jl. hebben we ook een poging gedaan hieraan enige invulling te geven. (zie memo discussie beslispunten).
In de laatste LOW vergadering is gesproken over de dilemma's m.b.t. het wolvenbeleid. Deze dilemma notitie geeft ook de nodige aanknopingspunten voor beleidskeuzes. Dit heeft geleid tot een (extra) LOW bijeenkomst in januari waarin mogelijk tot een gezamenlijk aanbevelingsdocument wordt gekomen wat eveneens als input kan dienen voor het wolvenplan. Immers alles wat maatschappelijk breed gedragen wordt maakt het eenvoudiger dit ook beleidsmatig te implementeren.
Voor het vervolg van dit proces zie hieronder:

Proces
- WWG 22 december discussie over bepalen van de beleidspunten die we aan IPO willen voorleggen.
- INPUT vanuit provincies: aanleveren beleidskeuze concepttekst uiterlijk 10 januari
- INPUT vanuit LOW 11 januari
- 12 januari Concept memo ter verzending aan WWG
- WWG 20 januari 2022 -> voorstel memo ter bespreking
- IPO wgnw 17 februari memo beleidskeuzes
- AAC VP 16 maart memo beleidskeuzes
- BAC VP 7 april besluitvorming over memo beleidskeuzes

De centrale vraag is:
Waarover dienen de provincies uitspraken te doen (vooruitlopend op vaststelling WP22)

Het is natuurlijk nog nodig om de voor te leggen keuzes nader te motiveren, evt. opties te schetsen. Daarvoor is ieders hulp gewenst. Beoogd wordt te komen tot een verdeling van de concept-teksten. Waarna ik e.e.a. kan samenvoegen en onderling afstemmen tot een eindvoorstel dat wij de WWG in januari dan zullen bespreken.

Welke thema's?
Grofweg zijn er de volgende thema's die kunnen leiden tot beslispunten:
1. Algemene beleidsuitgangspunten
2. Gebiedsbegrenzingen
3. Uitgangspunten handelingsprotocol
4. Preventieve maatregelen
5. Normering
6. Tegemoetkomingsregeling
7. p.m. specifieke onderwerpen die tot brestuurlijke/maatschappelijke discussies kunnen leiden?

Voorzet beleidspunten/keuzes

0. Doel en status WP22
Het WP geeft het gezamenlijke beleidskader voor de 12 provincies en het ministerie van LNV.

Het WP biedt een mix van regelingen, instrumenten, subsidies en vergoedingen die in tijd en ruimte voldoende perspectief bieden. Die enerzijds dierhouders de ruimte en tijd geven zich aan de

aanwezigheid van wolven aan te passen en anderzijds de overheden de mogelijkheid geven hierin gebalanceerd en deels naar eigen provinciale invulling mee om te gaan.

1. Balans in bescherming en beheer van de wolf is uitgangspunt van het beleid.

1.1. Het juridisch kader*… PM.. is uitgangpunt.*
Mede vanuit maatschappelijke overwegingen is het gewenst tot zorgen voor balans in beleidsuitgangspunten. (Dit is ook gebleken uit de beraadslagingen van het LOW…PM) dat betekent dat naast de wettelijke bescherming van de wolf ook in mogelijkheden voorzien dient te worden om actief overlast en schade van wolf te voorkomen. Het voorstel is om in te zetten op een 'ja, mits' beleid.

Dit vergt een uitgebalanceerde en zeer degelijk gemotiveerde en voorwaardelijke benaderingswijze (handelingsprotocollen) maar zou daarmee wel mogelijkheden moeten bieden voor verjagende activiteiten en uiteindelijk misschien ook incidenteel afschot van wolven. M.b.t. afschot is het nu niet mogelijk om tot een vorm van 'populatiebeheer' over te gaan. Maar daarbij wel de optie open houden dat in situatie specifieke problematische situaties dit tot het handelingsperspectief kan behoren.

Welke van onderstaande zaken dienen nog voorafgaand te worden voorgelegd:
- Omgang met afwijkingen van het beschermingsregime(s)
- Motivering uitzonderingen
- wanneer geen andere bevredigende oplossingen
- wanneer gunstige staat van instandhouding
- omgang vrijstellingen
- omgang beheer
- Actieve soortenbescherming
- Gebiedenbescherming

1.2 De inzet vanuit Nederland is om te komen tot een internationaal wolven management plan.
PM nodig omdat..
Wij willen dit bereiken door…
LNV zal hiertoe…
Een gezamenlijk managementplan voor grensoverschrijdende (deel-)populaties geeft zicht op de staat van instandhouding en biedt wellicht mogelijkheden voor beheer (population level management).

2. Een ruimtelijke indeling blijft bij het aanwijzen van beleidsmatig begrensde leefgebieden voor de wolf. Aanwijzing van andere te onderscheiden typen gebieden is niet tot nauwelijks mogelijk en wordt om die reden dan ook niet voorgesteld.

In het verlengde van het huidige wolvenplan blijft het vanwege met name instrumentele betekenis nuttig om 'leefgebieden wolf' te begrenzen. Dan kan zo in stand blijven. Het idee om te komen tot het begrenzen van corridors, hotspots o.i.d. is ruimtelijk niet doenlijk.
Het aanwijzen van 'no go-area's/nulstand gebieden is juridisch niet toegestaan.

3. Het wolvenplan biedt duidelijkheid over het handelingsperspectief. Dit wordt meer in detail uitgewerkt in zgn. handelingsprotocollen.
Het bieden van een handelingsperspectief staat hoog op de maatschappelijke agenda. Het is mede vanwege praktische invulling voor de uitvoering van belang de kaders hiervoor helder aan te geven.

De hoofdlijn van het handelingsperspectief is met het oog op de gewenst balans 'Ja, mits"

3.2 Er komen vier handelingsprotocollen
Handelingsprotocol 'Wolf en mens'
Handelingsprotocol 'Wolf en hond
Handelingsprotocol 'Wolf en vee
Handelingsprotocol 'Overige situaties'
Hiermee wordt bereikt dat…PM

4. Preventieve maatregelen
5. Normering
6. Tegemoetkomingsregeling

Beleidsrijke speerpunten voor het nieuwe wolvenplan 2022 zijn:

x.1 <u>Tijdelijkheid</u> tegemoetkoming in de schade en bijdrage aan preventie:
Het wolvenplan gaat er van uit dat dierhouders de tijd moeten krijgen om te wennen aan de terugkeer van de wolf. Waar wolven zich vestigen worden de aanwezigheid en de bijhorende risico's voorspelbaar, in overige gebieden waar af en toe wolven langs kunnen komen geldt dat niet.

Bij aanwijzing van een wolvengebied kiest de provincie er (al dan niet) voor om eventueel een subsidieregeling voor bijdrage aan de preventieve maatregelen open te stellen (bijv. Overijssel kan dus kiezen om dat niet te doen, Gelderland doet het wel). Vuistregel was en blijft dat deze ten minste 3 jaar open staat. Na 3 jaar stopt het vergoeden van de schade.

De eerste ervaringen leren dat de deelnamebereidheid aan de regeling tegenvalt. We voorzien problemen als de regeling zou stoppen en het niet meer vergoeden van schade al helemaal. Toch is de stok achter de deur wenselijk om dierhouders niet te lang te laten uitstellen wat gebeuren moet.

x.2 Invoering <u>eigen bijdrage</u> tegemoetkoming
Voorstel is de subsidieregeling te kunnen verlengen maar de tegemoetkoming niet volledig. Het voorstel is na de 3 jaar in het wolvengebied de tegemoetkoming naar redelijkheid en billijkheid te verlagen tot 60% van de schade. Dit is overeenkomend met ervaringen in de tegemoetkoming in de fruitschade die voor de Raad van State stand heeft gehouden. We verlaten dan de huidige insteek om niets meer te vergoeden, let wel, Europa kan strenger zijn (na een half jaar geen schade meer vergoeden) als we bijvoorbeeld om afwijking van de deminimis vragen zoals in Nordrhein-Westfalen (NRW). link?) . Helder moet nog worden of en onder welke voorwaarden de de-minimis bovengrens van 20K per 3 jaar verlaten mag worden.
Dit wachten we af, indien Europa hier iets van gaat vinden, horen we dat wel.

Tegemoetkoming alleen voor directe kosten
Het huidige wolvenplan voorziet in vergoeding voor directe kosten, deze blijft zoals deze is
Daarmee worden in het kader van de tegemoetkoming in de schade géén indirecte kosten, of zgn. vervolg schade vergoed. Ook dat veranderd dus niet.

Het huidige wolvenplan voorziet in vergoeding voor directe kosten:
- de waarde van de door wolf gedode dieren, incl. de door de dierenarts geëuthanaseerde dieren.
In tegenstelling tot algemeen geldend tegemoetkomingsbeleid voorziet 'de wolven regeling' in de volgende 'extra's en worden deze ook als directe kosten gezien:
- de kosten van de dierenarts (tot maximaal de taxatiewaarde van het dier)
- de kosten van de afvoer gedode dieren (Rendac)
- de schade vanwege 'abortus' mits binnen twee weken bewijsbaar.
- de schade vanwege 'gederfde melkproductie' mits bewijsbaar aangetoond.

Volledigheidshalve: er wordt géén tegemoetkoming verleend voor indirecte kosten zoals:

- herstel van omheiningen of ander zaken (uren en materialen)
- de tijd (arbeidsuren) die de veehouder kwijt is om de schade af te handelen
- scannen t.b.v. drachtbepaling door dierenarts
- overige kosten t.b.v. de schapen (bijv: aankoop, import, aanvoer, quarantaine e.d.)
- schade veroorzaakt door losgebroken schapen/dieren

x.3 Welke schade voor <u>welke diersoorten</u> te vergoeden
Voorstel is om ook bij particulieren alle landbouwhuisdieren te vergoeden.
Alle bedrijfsmatig gehouden landbouwhuisdieren vallen nu onder de tegemoetkomingsregeling en dat blijft zo. Bij hobbymatig gehouden dieren (van particulieren) wordt nu alleen schade door wolven aan schapen en geiten vergoed. Dat heeft in de praktijk nog niet tot problemen geleid maar het zal net als in NRW kunnen voorkomen dat bijvoorbeeld shetlandpony's of alpaca's een keer het slachtoffer worden. Die worden bij bedrijfsmatige houderij nu wel vergoed, dat verschil kan worden opgeheven. Voorstel is dan ook bij particulieren alle landbouwhuisdieren te vergoeden (dus niet de hond of kat).

x.4 Technische preventie <u>norm heroverwegen</u>
Er lijkt wat beweging te zijn op dit vraagstuk. Het blijft wel afhankelijk van de situatie of het verstandig is om in sommige gevallen naar 90 cm te gaan zoals ook in Duitsland al veel gebeurt. Voor flexnetten kan dit arbo-technisch zeer wenselijk zijn en zou dan bijvoorbeeld indien nodig later alsnog opgeschaald kunnen worden. Het is vooral belangrijk 's nachts goed beschermd te zijn, dus wellicht kan daar meer maatwerk plaatsvinden door bijvoorbeeld een deel op 1.20m te zetten. Voor vaste rasters of draadrasters met de autowinder lijkt de noodzaak minder groot om de optimale hoogte te verlaten.

Het kan ook consequenties hebben voor aanspraak op subsidie, tegemoetkoming in de schade of bij het onderbouwen van probleemgedrag bij wolven. Er zitten dus veel kanten aan maar we gaan het in Gelderland in ieder geval onderzoeken en nemen het wel alvast mee als aandachtspunt in de evaluatie.

Koppeling van technische norm aan subsidie, tegemoetkoming en handelingsperspectief
Bijvoorbeeld:
Norm 0.90 is suboptimaal, mag en kan, maar wordt niet gesubsidieerd en geeft geen aanleiding voor derogatie.
Norm 1.20 is optimaal en blijft zo, wordt gesubsidieerd (met eigen bijdrage) en biedt mogelijkheid voor derogatie.
Alleen bij aanwezigheid norm 1.20 wordt drie jaar na aanwijzing als leefgebied een tegemoetkoming verleend.

x.5 <u>Financiering</u> van de kosten arbeid
Voorgesteld wordt de financiering van beheerkosten te onderzoeken of dit te regelen valt via de daartoe mogelijk beschikbare subsidieregeling mb.t. (agrarisch) natuurbeheer.

Vooropgesteld moet worden dat de hoeveelheid extra arbeid sterk afhankelijk kan zijn van de technische norm. Bijvoorbeeld als voor verplaatsbare rasters met flexnetten toch 90 cm de norm kan zijn (onder voorwaarden, bijvoorbeeld +/- netten en wel extra zware klok 4,5 kV) dan past het al beter op een staande praktijk. Financiering is van belang. NRW kan daarbij ter inspiratie dienen. Tegelijkertijd is in de financiering van deze kosten niet voorzien en zijn deze nog onbepaald.

Natuurbeheer subsidie
Binnen een aangewezen wolf-leefgebied in de natuur moet wolfinclusief hoeden en aanbesteden de norm zijn. De rekening komt dan bij de eigenaar die daarvoor via het SNL spoor beheervergoeding krijgt. Wellicht moet de bijdrage schapentoeslag in die gebieden omhoog met “natuurgeld”.

Agrarisch natuurbeheer subsidie
In het agrarisch buitengebied ligt het voor de hand aansluiting te zoeken met het Agrarisch natuurbeheer en het daarbinnen ontwikkelen van een pakket voor wolf inclusieve landbouw. Dit moet nog volledig worden uitgewerkt en is mede afhankelijk van de wil om hier “landbouwgeld” aan te besteden.

x.6 Nieuw: calamiteitenregeling
De verwachting is dat er een toename zal zijn van zwervend wolven in niet altijd vooraf te duiden gebieden. Het is gewenst om dan duurzaam en adequaat te kunnen handelen.

Uitgangspunt is dat dierhouders zelf primair verantwoordelijk zijn om hun dieren te beschermen. Verder lijkt het duidelijk dat er een gevoel van urgentie moet zijn om tot bescherming over te gaan. Dat kan het geval zijn bij aanvallen door zwervende wolven buiten de leefgebieden. Hulp door de overheid met noodsets is dan goed maar altijd tijdelijk en niet duurzaam en draagt relatief weinig bij aan het besef dat dierhouders zelf verantwoordelijk zijn.

Een meer duurzame calamiteitenregeling kan dan uitkomst bieden. De Gelderse wolvencommissie wil het gevoel van urgentie bij calamiteiten goed benutten voor snelle maar duurzame oplossingen. Het idee is ontstaan om bij herhaalde aanvallen door een zwervende wolf in een gebied de subsidieregeling daar tijdelijk open te stellen. Deze calamiteitenregeling zou dan geen consequenties moeten hebben die er wel kunnen zijn bij het aanwijzen van leefgebieden.

Wellicht kan het voorlopig worden ingezet ter overbrugging naar toekomstige beleidsvorming over bijvoorbeeld mogelijke corridors. ??

Nu de Factfinding is opgeleverd is het nog steeds zeer de vraag of voldoende objectief andere dan leefgebieden kunnen worden aangewezen. Een calamiteitenregeling maakt dat ogenschijnlijk overbodig. Gedacht kan worden aan ten minste 2 aanvallen binnen 1 week in een gemeente en dan in die gemeente gedurende een maand de regeling openstellen. Dit kan regeltechnisch vooraf geregeld worden zonder dat er aparte aanwijzingen dus proceduretijd verloren gaat. We gaan dit in ieder geval in Gelderland uitwerken.

Specifieke aandachtspunten

x.x Hybride wolven onbeschermd
De EU-wetgeving geeft aan: “De beheersinstanties moeten er voor zorgen dat hybriden duidelijk en ondubbelzinnig onder hun nationale wetgeving vallen, hetzij als wilde dieren hetzij als huisdieren’ Opgemerkt zij dat tot op heden geen hybriden zijn aangetoond in Nederland.

Het voorstel ius om hybride wolven in Nederland onbeschermd te verklaren. Hierbij nader een definitie te bepalen wanneer een dier als hybride wolf kan worden gezien,

Omgang met gewonde wolf i.r.t. mogelijkheid wolvenopvang
Hert voorstel is om bij aangetroffen gewonde wolven door een deskundige de gezondheidstoestand te laten beoordelen. Indien evt. met geringe veterinaire ingrepen de wolf zich zelf kan herstellen wordt deze wolf ter plekke of in de omgeving achter gelaten. Indien de wolf dusdanig verwond is dat

herstel niet mogelijk is en onnodige dierenleed voorkomen dient te worden wordt deze wolf geëuthanaseerd/met geweer gedood.
De provincies zullen zich daarmee niet actief inzetten om tot een opvanglocatie te komen voor gewonde en nog te herstellen wolven. Nader te motiveren pm.

x.x Communicatie
Vanuit de overheden zal onverminderd worden ingezet op informatieverstrekking, voorlichting en daarmee communicatie over het 'samenleven met wolven'. Daarbij valt te denken aan het aanbieden van informatie via website(s) en woordvoering via (digitale) media, uitbrengen van tussenrapportages, nieuwsbrieven vanuit provinciale wolven commissies, inzet van zgn. wolvenconsulenten, (mede) bijdragen aan voorlichtingsbijeenkomsten, praktijk demonstraties e.d.
PM

Financiën
De inzet voor het Wolvenplan 2022 vergt vanzelfsprekend inzet van mensen en middelen.
Bij de vaststelling van het Wolvenplan zal hiertoe een begroting worden meegegeven…
PM

Date : 29-10-2019 15:09:10
From : "[redacted]@ipo.nl
To : "[redacted]@drenthe.nl
Subject : Eerste opzet - Interview - de wolf
Attachment : [redacted] - De Wolf.docx;image001.png;image002.png;image003.png;image004.png;image005.png;image249278.png;image338399.png;image864759.png;image970124.png;

Hoi [redacted]

Bedankt voor de tekst en de supermooie foto! Die zou ik heel graag gebruiken met naamsvermelding.
Ik heb even zitten puzzelen en een eerste opzet gemaakt waarin ik uw antwoorden verwerkt heb. Zie bijlage.
Het hele artikel volgt ook nog, nadat ieder zijn deel heeft goedgekeurd.
Schroom niet om kritisch te zijn. Aanpassingen zie ik graag tegemoet.

Dank voor de medewerking!

Met vriendelijke groet,

[redacted]

[redacted]
Interprovinciaal Overleg
[redacted]
Herengracht 23
2511EGDen Haag
Tel: +316[redacted]
Email: [redacted]@ipo.nl
[redacted]

Het nieuws van, voor en door provincies ontvangen? Meld je dan nu aan voor de IPO-Newsroom

[redacted]

Naar een duurzaam Nederland: bekijk hier wat provincies in de praktijk doen op het gebied van de energietransitie.
This message may contain information that is not intended for you. If you are not the addressee or if this message was sent to you by mistake, you are requested to inform the sender and delete the message. IPO, the Association of the provinces of the Netherlands, accepts no liability for damage of any kind resulting from the risks inherent to the electronic transmission of messages.

Van: [redacted]@drenthe.nl>
Verzonden: dinsdag 22 oktober 2019 17:04
Aan: [redacted]@ipo.nl>
Onderwerp: RE: Extra informatie - Interview - de wolf

Hoi [redacted]

Oké, zo heb ik een beetje een idee van de context. Dank voor jouw uitleg. Ik zet in het kort even mijn reactie op jouw vragen in deze mail, als je behoefte hebt aan verduidelijking of uitbreiding van aspecten dan kunnen we een belafspraak maken.

1) Wat was precies uw rol bij het opstellen van het wolvenplan?
Ik was gewoon lid van het werkgroepje dat het 1e operationele draaiboek wolf had opgesteld (voor zwervende wolven) en vervolgens aan de slag was gegaan met het Interprovinciaal wolvenplan. In het voorjaar van 2018 is vanuit bestuurders (BAC VP) verzocht om de planning aanzienlijk te versnellen en voor het eind van het jaar een plan gereed te hebben. In dezelfde periode viel de trekker/voorzitter van onze werkgroep wegens ziekte uit. Ik heb toen de rol van trekker min of meer overgenomen en er met collega's van een aantal provincies en BIJ12 voor gezorgd dat er eind 2018 een compleet plan op tafel lag.
2) Er bestaat vaak een spanningsveld tussen stad en platteland. Met zeer uiteenlopende belangen. Hoe is hier in dit wolvenplan rekening mee gehouden?
We hebben in het proces een bijeenkomst georganiseerd met en voor stakeholders van heel verschillend pluimage en verschillende belangen. Daarin zijn 'plattelandsbelangen en -standpunten' even goed naar voren gekomen als 'stadsbelangen en -standpunten'. Uiteindelijk is de juridische speelruimte bij een zwaar beschermde diersoort als de wolf meer sturend geweest voor de keuzes in het plan dan meningen vanuit stad of platteland. De afzonderlijke provincies hebben ook bestuurlijk ruim gelegenheid gehad om hun visie op het plan te geven.
3) Wat is volgens u het succes van het wolvenplan (en/of de samenwerking daaromheen)?
De urgentie die in 2018 werd gevoeld om haast te maken met het plan is terecht gebleken. Kort na vaststelling in het IPO bestuur (januari 2019) was het eerste territorium van de wolf op de Veluwe een feit. Omdat er een plan lag was er toen ook een duidelijk handelingsperspectief. De provincies hebben hiermee goed geanticipeerd op een ontwikkeling die we zagen aankomen. Een overheid die haar zaken op orde heeft wekt m.i. ook vertrouwen bij burgers en boeren. Zeker bij een wolf, die sterke emoties oproept, is dat van grote waarde.
4) Hoe verliep de samenwerking met de verschillende stakeholders?
Het is een hele klus geweest om in de extreem korte voorbereidingstijd van zo'n plan alle stakeholders voldoende te betrekken. Met een duidelijke planning, strakke data om te kunnen reageren, en communicatie over de verschillende processtappen hebben we als werkgroep stakeholders zo goed mogelijk betrokken.
5) Hoe kom je met zoveel verschillende stakeholders tot optimale samenwerking?
We wisten van aanvang al dat de opvattingen en belangen van stakeholders rondom de wolf sterk uiteen liepen (en lopen). Om tot bruikbare samenwerking te komen zijn we op de stakeholdersbijeenkomst gestart met kennisdeling. Het (voor-)kennisniveau van stakeholders over de wolf, onderzoek en beleidsruimte liep enorm uiteen. Dat maakt een gesprek/discussie altijd moeilijk. Een gezamenlijke kennisbasis (die ook door iedereen wordt geaccepteerd) is absoluut randvoorwaarde voor samenwerking. Het is goed om je als werkgroep bewust te zijn van het Dunning-Kruger effect waarbij weinig kennis vaak samenvalt met zeer sterke overtuigingen. De discussies over de PAS/Stikstof of klimaat laten zien dat als een deel van de stakeholders de wetenschappelijke basis ter discussie stelt alles stokt.
6) Is er iets wat volgende keer anders aangepakt dient te worden? Wat zijn de leermomenten, de grootste geleerde les?
Een volgende keer is nooit een herhaling van wat we al hebben meegemaakt. Essentieel voor een proces dat in zeer korte tijd moet worden afgerond is een team van collega's die bereid zijn om er de schouders onder te zetten. Ik zou in een toekomstig geval meer tijd willen steken in kennisdeling met onze managers en bestuurders. Uiteindelijk moeten bestuurders over zo'n plan beslissen, het is dan gek dat ze weinig tot niets van inhoud weten.
7) Wilt u nog iets toevoegen waarnaar ik niet gevraagd heb?
Ik hoop dat je hiermee vooruit kunt. Het werken aan het wolvenplan vond ik een hele uitdaging, door de tijdsdruk fysiek inspannend (veel overwerk en werkdagen van 10-12 uur) maar dat het resultaat er op tijd lag geeft me voldoening.

Hartelijke groet, [redacted]

Van: [redacted]@ipo.nl>
Verzonden: dinsdag 22 oktober 2019 15:19
Aan: [redacted]@drenthe.nl>
Onderwerp: Extra informatie - Interview - de wolf

Hoi [redacted]

Ik zie dat ik inderdaad wel heel kort van stof ben geweest in mijn benadering.
Mij is gevraagd vanuit het IPO een aantal successen binnen diverse beleidskaders op te halen. Op het gebied van Vitaal Platteland, vind ik 'De Wolf' een mooi visueel voorbeeld. Het heeft Nederland, via de media, echt geraakt.

Ik haal per beleidsthema een succesverhaal op uit de afgelopen bestuursperiode , waarbij ik het belangrijk vind dat verbinding en samenwerking centraal staan. Ook wanneer er diverse belangen spelen. De verhalen komen, waarschijnlijk, op IPO.nl en eventueel op het IPO intranet en zijn dus benaderbaar voor geïnteresseerden.
Bij voorkeur zou ik ze naderhand graag nog bundelen in de vorm van een online magazine om intern en met provincies te delen. (Dat laatste is nog niet concreet.)

Juist het werken 'voor Nederland' vanuit een team vanuit verschillende organisaties mag voorop gesteld worden. Ik heb hier [redacted] geïnterviewd en hoop, naast uw medewerking, ook nog op de medewerking van [redacted] . Dit om echt een mooi rond verhaal neer te zetten hoe we samen naar een oplossing (in dit geval een nieuw wolvenplan) toegewerkt hebben, en wat Nederland daar van merkt.

Mij lijkt het erg interessant om hier met u over in gesprek te gaan.
Dat kan in persoon, schriftelijk of telefonisch. Voordat het artikel gepubliceerd wordt, wordt dit eerst volledig met u afgestemd.

En mocht u tevens over mooi beeldmateriaal van de wolf beschikken om rechtenvrij bij het artikel te gebruiken (met naamsvermelding), dan houd ik me aanbevolen.

Groet,

[redacted]

06[redacted]

[redacted]
Interprovinciaal Overleg
[redacted]
Herengracht 23
2511EGDen Haag
Tel: +316[redacted]
Email: [redacted]@ipo.nl

Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies

Het nieuws van, voor en door provincies ontvangen? Meld je dan nu aan voor de IPO-Newsroom

[redacted]

Naar een duurzaam Nederland: bekijk hier wat provincies in de praktijk doen op het gebied van de energietransitie.
This message may contain information that is not intended for you. If you are not the addressee or if this message was sent to you by mistake, you are requested to inform the sender and delete the message. IPO, the Association of the provinces of the Netherlands, accepts no liability for damage of any kind resulting from the risks inherent to the electronic transmission of messages.

Van: [redacted]@drenthe.nl>
Verzonden: maandag 21 oktober 2019 10:08
Aan: [redacted]@ipo.nl>
Onderwerp: RE: Interview - de wolf

Beste[redacted]

Ik wil je best verder helpen maar de context van jouw vragen is voor mij niet helemaal duidelijk. Met welk doel ben je op zoek naar deze antwoorden en hoe zie je de publicatie voor je? Voor wie zijn de antwoorden bedoeld? In welke vorm giet je het resultaat? Ik heb er bijvoorbeeld geen behoefte aan om als persoon naar voren geschoven te worden, het wolvenplan was uiteindelijk werk van een team. Inhoudelijk kan ik je wel goed informeren over jouw vragen maar wat meer context helpt me om de focus goed te leggen. Laat maar weten!

Vriendelijke groet,[redacted]

Van: [redacted]@ipo.nl>
Verzonden: donderdag 17 oktober 2019 18:09
Aan: [redacted]@drenthe.nl>
Onderwerp: Interview - de wolf

Beste[redacted],

Ik ben bezig om een aantal successen in beeld te brengen, vanuit communicatie IPO.
1 daarvan is het wolvenplan. Zou ik u hierover kort kunnen interviewen? Dat kan schriftelijk, telefonisch of in persoon.
Mijn vragen heb ik alvast voor u op rij gezet (zie onderaan dit bericht).
Zou u hieraan willen meewerken?

1. Wat was precies uw rol bij het opstellen van het wolvenplan?
2. Er bestaat vaak een spanningsveld tussen stad en platteland. Met zeer uiteenlopende belangen. Hoe is hier in dit wolvenplan rekening mee gehouden?
3. Wat is volgens u het succes van het wolvenplan (en/of de samenwerking daaromheen)?
4. Hoe verliep de samenwerking met de verschillende stakeholders?
5. Hoe kom je met zoveel verschillende stakeholders tot optimale samenwerking?
6. Is er iets wat volgende keer anders aangepakt dient te worden? Wat zijn de leermomenten, de grootste geleerde les?
7. Wilt u nog iets toevoegen waarnaar ik niet gevraagd heb?

Ik hoor graag van u!

Met vriendelijke groet,

[redacted]
Interprovinciaal Overleg
[redacted]
Herengracht 23
2511EGDen Haag
Tel: +316[redacted]
Email: [redacted]@ipo.nl

Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies

Het nieuws van, voor en door provincies ontvangen? Meld je dan nu aan voor de PO-Newsroom

Naar een duurzaam Nederland bekijk hier wat provincies in de praktijk doen op het gebied van de energietransitie.

This message may contain information that is not intended for you f you are not the addressee or if this message was sent to you by mistake, you are requested to inform the sender and delete the message PO, the Association of the provinces of the Netherlands, accepts no liability for damage of any kind resulting from the risks inherent to the electronic transmission of messages

IPO: afstemming stakeholders

Een subgroep van de IPO werkgroep Natuurwetgeving ging onder de werktitel Lupus hard aan de slag. Er vond afstemming plaats met stakeholders zoals natuurbeschermingsorganisaties, boerenorganisaties en LTO en boerenorganisaties.

"Bijzonder is dat het een gepolariseerd onderwerp betreft, waarbij stakeholdersgroepen heel erg via de media opereren. Je hebt de juichverhalen, maar ook de kritische verhalen over de wolf. Bepaalde organisaties weten heel goed wanneer een ambtelijke of bestuurlijke adviescommissie plaatsvindt. Dan zie je kort van tevoren een heel groot krantenartikel in de krant. Met hun standpunt. De wolf was een 'hot item' in het Nederlandse nieuws. Als een schaap door een wolf wordt doodgebeten dan is het voorpaginanieuws. Terwijl er tig keer een schaap door een hond doodgebeten wordt, maar daar hoor je niets over. Het is belangrijk om dat totaalplaatje te hebben en van daaruit met al je stakeholders de dialoog aan te gaan.

van de provincie Drenthe was lid van de werkgroep die het eerste operationeel draaiboek wolf, voor zwervende wolven, opstelde. Deze keer nam hij de rol van trekker van de werkgroep die het Interprovinciaal wolvenplan schrijft, op zich. "We wisten dat de opvattingen en belangen van stakeholders rondom de wolf sterk uiteen liepen en lopen. Om tot bruikbare samenwerking te komen zijn we op de stakeholdersbijeenkomst gestart met kennisdeling. Het (voor-)kennisniveau van stakeholders over de wolf, onderzoek en beleidsruimte liep enorm uiteen. Dat maakt een gesprek/discussie altijd moeilijk. Een gezamenlijke kennisbasis, die door iedereen wordt geaccepteerd, is absoluut randvoorwaarde voor samenwerking.

: "Uiteindelijk steven je af op een compromis, het midden van uiteenlopende belangen, als resultaat."

Wrijving tussen stad en platteland

Die wrijving tussen stad en platteland, dat is een structurele uitdaging die het vaak lastig maakt om tot een compromis te komen. : "De mensen in de stad hebben beelden van de natuur maar zijn er ook vervreemd van geraakt. En de boeren zitten met de problematiek maar die hebben te maken met de meerderheid van een wens van de mensen die in de stad wonen. Dat spanningsveld zie je op een heleboel plekken terug."

weet alles over die wrijving tussen stad en platteland: "We hebben in het proces een bijeenkomst georganiseerd met en voor stakeholders van verschillend pluimage met uiteenlopende belangen. Daarin zijn 'plattelandsbelangen en -standpunten' even goed naar voren gekomen als 'stadsbelangen en -standpunten'. Uiteindelijk is de juridische speelruimte bij een zwaar beschermde diersoort als de wolf meer sturend geweest voor

de keuzes in het plan dan meningen vanuit stad of platteland. De afzonderlijke provincies hebben ook bestuurlijk ruim de gelegenheid gehad om hun visie op het plan te geven. De urgentie die in 2018 werd gevoeld om haast te maken met het plan is terecht gebleken. Kort na vaststelling in het IPO bestuur (januari 2019) was het eerste territorium van de wolf op de Veluwe een feit. Omdat er een plan lag, was er een duidelijk handelingsperspectief. De provincies hebben hiermee goed geanticipeerd op een ontwikkeling die we zagen aankomen. Een overheid die haar zaken op orde heeft wekt vertrouwen bij burgers en boeren. Zeker bij een wolf, die sterke emoties oproept, is dat van grote waarde."

Met opmerkingen [ ]: Kunnen we dit zo zeggen?

Leermomenten voor een volgend plan

[ ]: "Een volgende keer is nooit een herhaling van wat we al hebben meegemaakt. Essentieel voor een proces dat in zeer korte tijd moet worden afgerond is een team van collega's die bereid zijn om er de schouders onder te zetten. Ik zou in een toekomstig geval meer tijd willen steken in kennisdeling met onze managers en bestuurders die uiteindelijk over zo'n plan beslissen."

Zie hier het Interprovinciaal wolvenplan.

Date : 27-5-2021 17:44:50
From : [redacted]@ipo.nl
To : [redacted]@noord-holland.nl" [redacted]@noord-holland.nl, " [redacted]@provinciegroningen.nl, " [redacted]@provinciegroningen.nl" [redacted]@provinciegroningen.nl, " [redacted]@fryslan.frl, " [redacted]@drenthe.nl, " [redacted]@overijssel.nl, " [redacted]@gelderland.nl, " [redacted]@flevoland.nl"' [redacted]@flevoland.nl, " [redacted]@provincie-utrecht.nl)"' [redacted]@provincie-utrecht.nl, [redacted]@noord-holland.nl, " [redacted]@pzh.nl"' [redacted]@pzh.nl, ' [redacted]@zeeland.nl, [redacted]@Brabant.nl, ' [redacted]@prvlimburg.nl" [redacted]@prvlimburg.nl, " [redacted]@bij12.nl)"' [redacted]@bij12.nl
Cc : " [redacted]@prvlimburg.nl"' [redacted]@prvlimburg.nl, [redacted]@provinciegroningen.nl, " [redacted]@flevoland.nl"' [redacted]@flevoland.nl, [redacted]@zeeland.nl, " [redacted]@zeeland.nl"' [redacted]@zeeland.nl, " [redacted]@gelderland.nl, ' [redacted]@gelderland.nl"' [redacted]@gelderland.nl, ' [redacted]@overijssel.nl"' [redacted]@overijssel.nl, " [redacted]@provincie-utrecht.nl, " [redacted]@overijssel.nl" [redacted]@overijssel.nl, " [redacted]@overijssel.nl, " [redacted]@fryslan.frl"' [redacted]@fryslan.frl, [redacted]@drenthe.nl, " [redacted]@brabant.nl, " [redacted]@flevoland.nl, [redacted]@odnhn.nl" [redacted]@odnhn.nl, [redacted]@pzh.nl" [redacted]@pzh.nl, " [redacted]@ipo.nl, " [redacted]@zeeland.nl, " [redacted]@overijssel.nl" [redacted]@overijssel.nl, " [redacted]@drenthe.nl, " [redacted]@provincie-utrecht.nl, " [redacted]@Noord-Holland.nl, [redacted]@provinciegroningen.nl, " [redacted]@flevoland.nl, " [redacted]@prvlimburg.nl, " [redacted]@gelderland.nl, [redacted]@prvlimburg.nl, " [redacted]@gelderland.nl, [redacted]@provinciegroningen.nl, [redacted]@drenthe.nl, [redacted]@fryslan.frl" [redacted]@fryslan.frl, [redacted]@fryslan.frl" [redacted]@fryslan.frl, [redacted]@fryslan.frl" [redacted]@fryslan.frl, " [redacted]@Noord-Holland.nl, [redacted]@bij12.nl, " [redacted]@bij12.nl, " [redacted]@overijssel.nl" [redacted]@overijssel.nl, [redacted]@overijssel.nl, " [redacted]@bij12.nl, " [redacted]@bij12.nl, ' [redacted]@bij12.nl, ' [redacted]@bij12.nl
Subject : Eerste terugkoppeling uit BAC VP + enkele relevante nieuwtjes
Attachment : image001.png;

buiten reikwijdte

[redacted]

Kortom, genoeg te doen! De hamerstukken die we hebben aangeleverd zijn zonder nadere bespreking aangenomen, waarbij Noord-Brabant gewezen heeft op het belang om voortgang in het proces tav de actualisatie wolf te houden! Van BIJ12 zullen jullie binnenkort infographics over schadecijfers ontvangen die (iets minder) binnenkort door BIJ12 gepubliceerd zullen worden.

buiten reikwijdte

[redacted]

Tenslotte een recente brief van de minister van LNV eerder deze week aan de TK heeft gestuurd, met o.a stand van zaken over uitvoering aangenomen moties mbt:
- zwerfkatten
- wilde zwijnen
- rondzwervende wolven
- Japanse duizendknoop
- konijnen en hazen (irt jacht)
- natuurinclusief bouwen

https://eur02.safelinks.protection.outlook.com/?url=https%3A%2F%2Fwww.tweedekamer.nl%2Fkamerstukken%2Fbrieven_regering%2Fdetail%2F2021Z08899%2F2021D19552&data=04%7C01%7Cjostendorf%40ipo.nl%7Cb401a65783cc470660e008d91fa7fb7d%7C6c7136eb629548c89ead1bdf1020345c%7C0%7C0%7C637575628612483127%7CUnknown%7CTWFpbGZsb3d8eyJWIjoiMC4wLjAwMDAiLCJQIjoiV2luMzIiLCJBTiI6Ik1haWwiLCJXVCI6Mn0%3D%7C1000&sdata=EQGdthvUZlR4T1fM0RpMwGvnd%2FXAbU5q8ShGp5tWSDg%3D&reserved=0

Groet,

[redacted]

Interprovinciaal Overleg
[redacted]
Herengracht 23
2511EG Den Haag
Tel: +316 [redacted]
Email: [redacted]@ipo.nl

[redacted]

Date : 21-9-2021 08:45:08
From : [redacted]@bij12.nl
To : "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@ipo.nl, [redacted]@gelderland.nl" [redacted]@gelderland.nl, [redacted]@provinciegroningen.nl" [redacted]@provinciegroningen.nl, [redacted]@provinciegroningen.nl" [redacted]@provinciegroningen.nl, [redacted]@fryslan.frl" [redacted]@fryslan.frl, [redacted]@fryslan.frl" [redacted]@fryslan.frl, [redacted]@drenthe.nl" [redacted]@drenthe.nl, " [redacted]@drenthe.nl" [redacted]@drenthe.nl, [redacted]@drenthe.nl" [redacted]@drenthe.nl, [redacted]@overijssel.nl" [redacted]@overijssel.nl, " [redacted]@overijssel.nl" [redacted]@overijssel.nl, [redacted]@brabant.nl" [redacted]@brabant.nl, " [redacted]@prvlimburg.nl" [redacted]@prvlimburg.nl, " [redacted]t@flevoland.nl" [redacted]@flevoland.nl, [redacted]@zeeland.nl" [redacted]@zeeland.nl, " [redacted]@bij12.nl, " [redacted]@bij12.nl, " [redacted]@bij12.nl, " [redacted]@bij12.nl, [redacted]@minlnv.nl" [redacted]@minlnv.nl, " [redacted]@minlnv.nl" [redacted]@minlnv.nl, [redacted]@prvlimburg.nl
Subject : EXTRA IPO WOLVEN WERKGROEP

Beste [redacted] allen, deze maandagochtend kwam als kansrijk uit de inventarisatieronde. De bedoeling is dan te spreken over de te maken beleidskeuzes voor het wolvenplan 2022.
M.v.g. [redacted]

[redacted]

Date : 15-9-2021 11:51:10
From : "[redacted]@ipo.nl
To : [redacted]@noord-holland.nl" [redacted]@noord-holland.nl, [redacted]@provinciegroningen.nl, [redacted]@provinciegroningen.nl" [redacted]@provinciegroningen.nl, " [redacted]@fryslan.frl, " [redacted]@drenthe.nl, " [redacted]@overijssel.nl, [redacted]@gelderland.nl, " [redacted]@flevoland.nl"' [redacted]@flevoland.nl, " [redacted]@noord-holland.nl, " [redacted]@pzh.nl"' [redacted]@pzh.nl, " [redacted]@zeeland.nl, [redacted]@Brabant.nl, [redacted]@prvlimburg.nl" [redacted]@prvlimburg.nl, " [redacted]@bij12.nl)"' [redacted]@bij12.nl, " [redacted]@provincie-utrecht.nl
Cc : " [redacted]@prvlimburg.nl"' [redacted]@prvlimburg.nl, " [redacted]@provinciegroningen.nl, " [redacted]@flevoland.nl"' [redacted]@flevoland.nl, " [redacted]@zeeland.nl, " [redacted]@zeeland.nl"' [redacted]@zeeland.nl, [redacted]@gelderland.nl, " [redacted]@gelderland.nl"' [redacted]@gelderland.nl, " [redacted]@overijssel.nl"' [redacted]@overijssel.nl, [redacted]@provincie-utrecht.nl, [redacted]@overijssel.nl" [redacted]@overijssel.nl, " [redacted]@overijssel.nl, ' [redacted]@overijssel.nl" [redacted]@overijssel.nl, " [redacted]@fryslan.fri"' [redacted]@fryslan.frl, " [redacted]@drenthe.nl, " [redacted]@brabant.nl, " [redacted]@flevoland.nl, [redacted]@odnhn.nl" [redacted]@odnhn.nl, [redacted]@pzh.nl" [redacted]@pzh.nl, " [redacted]@ipo.nl, " [redacted]@zeeland.nl, [redacted]@overijssel.nl" [redacted]@overijssel.nl, [redacted]@drenthe.nl, " [redacted]@Noord-Holland.nl, " [redacted]@provinciegroningen.nl, [redacted]@flevoland.nl, " [redacted]@prvlimburg.nl, " [redacted]@gelderland.nl, " [redacted]@prvlimburg.nl, " [redacted]@gelderland.nl, [redacted]@provinciegroningen.nl, [redacted]@drenthe.nl, " [redacted]@fryslan.frl" [redacted]@fryslan.frl, [redacted]@fryslan.frl" [redacted]@fryslan.frl, [redacted]@fryslan.frl" [redacted]@fryslan.frl, " [redacted]@Noord-Holland.nl, [redacted]@overijssel.nl, [redacted]@bij12.nl, ' [redacted]@bij12.nl, [redacted]@bij12.nl, [redacted]@bij12.nl, " [redacted]@bij12.nl, " [redacted]@drenthe.nl, " [redacted]@provincie-utrecht.nl)"' [redacted]@provincie-utrecht.nl, " [redacted]@fryslan.frl, " [redacted]@drenthe.nl
Subject : Fout in notitie tegemoetkomingsregeling wolf voor BAC VP 23 september 2021
Attachment : image001.png;

Aan de leden van de IPO-werkgroep natuurwetgeving,

Zoals een aantal van jullie al hebben opgemerkt, roept in vergaderstuk *210923 BAC VP 3.c.1 tegemoetkomingsregeling wolf* het derde beslispunt ('Ermee instemmen dat de betreffende provincies hiertoe een GS-besluit voorbereiden') vragen op. Mea culpa: in de finale redactie-slag heb ik dat beslispunt ten onrechte toegevoegd. Het Interprovinciaal Wolvenplan is eind 2018 door de BAC VP vastgesteld en begin 2019 door het IPO-bestuur. Het nu voorliggende voorstel betreft de verlenging van één onderdeel van het Interprovinciaal Wolvenplan, waarvoor besluitvorming in de BAC VP volstaat. Het voorbereiden van een GS-besluit (zoals in beslispunt 3 voorgesteld) ter vastlegging van de voortzetting van de tegemoetkomingsregeling tot 1 januari 2023 is daarom niet nodig.

Van enkelen van jullie heb ik begrepen dat jullie je bestuurder langs bovenstaande lijn hebben geannoteerd. Ik zal de BAC VP-voorzitter annoteren dat dit beslispunt als non-existent beschouwd kan worden.

Overigens zou het wel goed zijn om -uitgaande van instemming met het tweede beslispunt ('Te besluiten tot voortzetting van de tegemoetkomingsregeling tot 1 januari 2023')- daar aandacht aan te besteden middels een persbericht op de website van BIJ12 oid.

Met excuses voor de verwarring en bijkomende overlast.

Groet,

[redacted]
Interprovinciaal Overleg
[redacted]
Herengracht 23
2511EG Den Haag
Tel: +316[redacted]
Email: [redacted]@ipo.nl
[redacted]

Date : 17-10-2021 22:32:51
From : "[redacted]@bij12.nl
To : "[redacted]@ipo.nl, "[redacted]@gelderland.nl, [redacted]@provinciegroningen.nl, "[redacted]@provinciegroningen.nl, [redacted]@fryslan.frl" [redacted]@fryslan.frl, "[redacted]@fryslan.frl, "[redacted]@drenthe.nl, [redacted]@drenthe.nl, [redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@overijssel.nl, [redacted]@overijssel.nl, [redacted]@brabant.nl, [redacted]@prvlimburg.nl" [redacted]@prvlimburg.nl, [redacted]@prvlimburg.nl" [redacted]@prvlimburg.nl, [redacted]@flevoland.nl" [redacted]@flevoland.nl, "[redacted]@zeeland.nl, "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@minlnv.nl, "[redacted]@minlnv.nl" [redacted]@minlnv.nl
Subject : FW: Adoption of the updated "Guidance document on the strict protection of species of Community interest under the Habitats Directive"
Attachment : image005.gif;image006.png;image007.png;image008.png;

Beste Wolvenwerkgroep,
Zie onderstaand, is nuttige informatie, recent vastgesteld in Europees verband. Naar ik meen werd in de juridische analyse uitgegaan van een concept hiervan. Maar het is per definitie nieuw, van na JA.
Met vriendelijke groet,
[redacted]

Van: [redacted]@minlnv.nl>
Verzonden: vrijdag 15 oktober 2021 07:42
Aan: [redacted]@bij12.nl> [redacted]@ipo.nl>
Onderwerp: FW: Adoption of the updated "Guidance document on the strict protection of species of Community interest under the Habitats Directive"

Beste [redacted] en [redacted],
Ter info voor alle wolven-geïnteresseerden. Via de link in onderstaand bericht kom je bij de Richtsnoeren inzake de strikte bescherming van diersoorten van communautair belang uit hoofde van de habitatrichtlijn. Bijlage 3 gaat speciaal over de wolf.
Met vriendelijke groet,

[redacted] Faunabeleid

.....
Cluster Soorten
Directoraat-Generaal Natuur, Visserij en Landelijk Gebied
Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
Bezuidenhoutseweg 73 | 2594 AC | Den Haag
Postbus 20401| 2500 EK | Den Haag
.....
M 06 [redacted]
[redacted]@minlnv.nl
https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-landbouw-natuur-en-voedselkwaliteit
.....

Houd rekening met het milieu en print deze e-mail alleen als het strikt noodzakelijk is.

Van: [redacted]@ec.europa.eu>
Verzonden: donderdag 14 oktober 2021 11:01
Onderwerp: Adoption of the updated "Guidance document on the strict protection of species of Community interest under the Habitats Directive"

Ares(2021)6261996

Dear NADEG Delegates,

We would like to inform you that the European Commission has adopted the "Guidance document on the strict protection of species of Community interest under the Habitats Directive".

This document updates and replaces the earlier guidance elaborated in 2007. It provides the Commission's understanding of the legal provisions under articles 12 and 16 of the Habitats Directive, reflecting the latest legal interpretations of the Court of Justice of the European Union and taking into account the experience and knowledge developed over the last 15 years of implementation, as well as the consultations with Member States and stakeholders' organisations.

In addition to legal interpretation and clarifications, the guidance includes information, advice and good practices on how to address conflicts between strictly protected species and human activities, including in relation to the possible use of derogations and lethal control, within the legal framework of the strict protection provisions set by the Directive.

Annex III of the guidance concerns the wolf and provides specific examples of application of the above-mentioned rules, recalling the existing Commission initiatives and funding opportunities to support coexistence with human activities.

The guide, along with a summary brochure and an information video, is now available in all EU languages on
https://ec.europa.eu/environment/nature/conservation/species/guidance/index_en.htm

We would encourage you to disseminate information about the guide through your national channels and promote its use.

Best regards,

[redacted]

European Commission
Directorate-General for Environment
Nature Protection Unit
B-1049 Brussels/Belgium

Website: http://ec.europa.eu/environment
Follow us on:

Dit bericht kan informatie bevatten die niet voor u is bestemd. Indien u niet de geadresseerde bent of dit bericht abusievelijk aan u is gezonden, wordt u verzocht dat aan de afzender te melden en het bericht te verwijderen.

De S aa aa vaa d gee aa sp ake k e d voo sc ade, va we ke aa d
ook, d e ve ba d oud me s co's ve bo de aa e e ek o sc
ve ze de va be c e

T s message may co a fo ma o a s o e ded fo you f you
a e o e add essee o f s message was se o you by m s ake, you
a e eques ed o fo m e se de a d de e e e message
T e S a e accep s o ab y fo damage of a y k d esu g f om e
sks e e e e ec o c a sm ss o of messages

Date : 11-2-2015 22:14:56
From : @bij12.nl
To : " @provincie-utrecht.nl, " @drenthe.nl, " @prvlimburg.nl, " @minez.nl" @minez.nl, @bij12.nl
Subject : FW: afspraken rond de wolf
Attachment : wolvenprogrammadef.doc;image001.png;

Beste allen,

Hierbij mijn opmerkingen op het Wolvenprogramma van WiN (versie 26 januari).

Om verwarring te voorkomen eerst het volgende:
WiN noemt in hun voorstel fase 1: "de huidige situatie, met nog geen territoriale wolf in Nederland". Dit komt dus niet overeen met de definities die wij o.a. in het communicatie draaiboek hanteren.

Het voorstel van WiN voorziet in alle fasen. Wij hebben afgesproken om ons op dit moment enkel te richten op de voorbereidende fase. Wanneer min of meer rondzwervende individuele wolf in Nederland zonder vaste woon- of verblijfplaats worden aangetroffen kunnen verdere stappen ondernomen worden voor de daarop volgende fasen.

WiN kan ons in de voorbereidende fase op de volgende punten ondersteunen (in rood mijn op- en aanmerkingen):

Algemene opmerking: het voorstel had overzichtelijker opgesteld kunnen worden door een andere opmaak te kiezen. Daarnaast is het niet geheel duidelijke welke bedragen eenmalig gemaakt moeten worden en welke jaarlijks terugkeren.

WOLVENLOKET (voorbereidende fase)
1. Bemannen wolvenloket (professionals): 5.1.2f
2. Training vrijwilligers: 5.1.2f
3. Materialen (DNA-sets, cameravallen): 5.1.2f
4. Reis- en onkosten: 5.1.2f

Totaal €14.500,- (excl. Kosten DNA-analyse)

Stel voor dat WiN de activiteiten die zij onder wolvenloket laten vallen iets aanpassen. Het wolvenloket zie ik als een wolvenmeldpunt. Punt drie (en waarschijnlijk deels 2 en 4) zou ik daarom onder monitoring willen plaatsen.
Het wolvenmeldpunt (telefonisch/digitaal meldpunt) lijkt me een goed initiatief. Het wolvenmeldpunt moet aansluiting krijgen op het Faunafonds. Hierover moeten goede afspraken gemaakt worden. Zij zouden als filtering van hondenmeldingen kunnen dienen en als check voor agrariërs voordat zij daadwerkelijk een verzoek doet schadetegemoetkoming indienen.

WOLVENPLATFORM
Wolvenplatform (2 bijeenkomsten per jaar) 5.1.2f
Dit zijn kosten van voorbereiding door projectleider en medewerker, externe sprekers, verslaglegging, vergaderlocatie en consumpties.

Idee is prima. Stel voor om programma en sprekers wel telkens in overleg vast te stellen. Vraag me af of twee bijeenkomsten per jaar in de voorbereidende fase noodzakelijk zijn.

MONITORING (voorbereidende fase)
passieve monitoring door middel van camera-vallen en verzamelen van sporen voor DNA-analyse (keutels). Wel centrale opslag, verwerking en validatie van monitoringsgegevens.
€16.940

Prima. Verzamelen, registreren en valideren van meldingen van belang. Vooraf opstellen van een degelijk plan van aanpak en instellen evaluatiemomenten. Punt drie (en waarschijnlijk deels 2 en 4) uit post wolvenloket hier aan toevoegen.

SCHADEPREVENTIE (voorbereidende fase)
1. Demonstratie materialen om bij voorlichtende bijeenkomsten te tonen: Type hek, aantal draden, hoogte, bevestiging, linten, etc. 5.1.2f
2. Beschermingsmaatregelen: 5.1.2f inzet: 5.1.2f
3. Ondersteuning Faunafonds: 5.1.2f : 5.1.2f
4. Materiaal voor schadebepaling: 5.1.2f

Totaal: €12.500

Niet akkoord. Zijn taken die bij het Faunafonds thuis horen en ook door hen uitgevoerd kunnen worden (zeker in onze fase 0 en 1).

COMMUNICATIE EN EDUCATIE
Dit begrotingsonderdeel is opgebouwd uit vier elementen:
1. Jeugd en school
   Ingezet wordt op de ontwikkeling van lesmateriaal, leskisten en bijzondere programma's (in de huid van de wolf). Uitgaande van 5.1.2f door professionals, training vrijwilligers, materialen en onkosten komt dit uit op totaal 5.1.2f
2. Website
   Ontwerp, vernieuwing en actualisering 5.1.2f
3. Folders en brochures:
   schrijven, vormgeving, drukken: 5.1.2f deze schatting is natuurlijk afhankelijk van vormgeving, oplage,e.d.
4. Lezingen en presentaties
   20 lezingen in 5 provincies, inclusief onkosten, uren, inzet vrijwilligers): 5.1.2f

Totaal: €24.000
Reizende Wolf tentoonstelling ism Brabants Natuurmuseum te Tilburg
Bijdrage in ontwikkelingskosten, materialen, huur, verzekering, uren 5.1.2f (optioneel, stelpost).

Indien WiN invulling kan geven aan de communicatie en educatie, zoals genoemd in ons communicatieplan, dan akkoord. Hiervoor zal een nieuwe prijsopgave gedaan moeten worden.

Graag hoor ik jullie op- en aanmerkingen.

Met vriendelijke groet,

.
Faunazaken – Unit Faunafonds

Leidseveer 2, 3511 SB Utrecht | www.bij12.nl

T +31 (0)6 | F +31 (0)85 486 22 33 | E @bij12.nl

Werkt voor provincies

Van: [mailto @provincie-utrecht.nl]
Verzonden: dinsdag 27 januari 2015 10:30
Aan:
CC: @minez.nl; @drenthe.nl);
Onderwerp: RE: afspraken rond de wolf

Beste ,

Dank voor het toesturen van de stukken. Als het gevolg van afwezigheid en decemberverloven zijn we niet meer als IPO-groepje bij elkaar geweest. Dat gaat aanstaande vrijdag weer gebeuren. We hebben al een volle agenda, maar zullen minimaal procedure afspraken maken naar aanleiding van de door jou doorgestuurde informatie.

Ik neem volgende week contact met je op om je te informeren.

Groeten,

[redacted]

Van: [redacted] [mailto[redacted]@upcmail.nl]
Verzonden: maandag 26 januari 2015 14:42
Aan: [redacted]@bij12.nl
CC: [redacted]@wolveninnederland.nl; [redacted]@minez.nl
Onderwerp: Re: afspraken rond de wolf

hierbij ook alle documenten in word

> —— Original Message ——
> **From:** [redacted]
> **To:** [redacted]@provincie-utrecht.nl ; [redacted]@bij12.nl
> **Cc:** [redacted]@wolveninnederland.nl [redacted]@minez.nl
> **Sent:** Monday, January 26, 2015 2:07 PM
> **Subject:** afspraken rond de wolf
>
> Beste [redacted] en [redacted]
> bijgaand het aangepaste wolvenprogramma, een appendix waarin zo goed mogelijk is aangegeven wat we wel en niet meer kunnen doen zonder ondersteuning vanuit het IPO en een conceptverslag van het laatste wolvenplatform over schadepreventie. T.a.v. dat laatste is het van belang dat het nog een concept is, het kan nog wat worden gewijzigd dus.
> Het lijkt mij dat we nu klaar zijn voor het maken van vervolgafspraken. Zonder een zakelijke overeenkomst wordt het voor ons wel erg moeilijk. In het wolvenprogramma is een begroting opgenomen. Die geeft al een aardig inzicht over vervolg en kosten. Daarnaast hebben de partners van Wolven in Nederland, zoals bekend, al heel veel voorinvesteringen gedaan. Misschien is de tijd nu rijp voor doorpakken.
> Graag horen wij jullie reactie,
> een hartelijke groet,
> [redacted]

"De informatie verzonden met dit bericht is uitsluitend bestemd voor de geadresseerde. Gebruik van deze informatie door anderen dan de geadresseerde is verboden. Openbaarmaking,vermenigvuldiging, verspreiding en/of verstrekking van deze informatie aan derden is niet toegestaan.

Het is mogelijk dat tijdens het transport van dit bericht fouten zijn ontstaan zodat het bericht onjuist is overgekomen. Hiervoor kunnen wij geen aansprakelijkheid erkennen. Uitsluitend het door de bevoegde persoon dan wel het bevoegde bestuursorgaan ondertekende papieren document is bindend. Wij adviseren u om bij twijfel over de juistheid of volledigheid contact met ons op te nemen".

"De informatie verzonden met dit bericht is uitsluitend bestemd voor de geadresseerde. Gebruik van deze informatie door anderen dan de geadresseerde is verboden. Openbaarmaking,vermenigvuldiging, verspreiding en/of verstrekking van deze informatie aan derden is niet toegestaan.

Het is mogelijk dat tijdens het transport van dit bericht fouten zijn ontstaan zodat het bericht onjuist is overgekomen. Hiervoor kunnen wij geen aansprakelijkheid erkennen. Uitsluitend het door de bevoegde persoon dan wel het bevoegde bestuursorgaan ondertekende papieren document is bindend. Wij adviseren u om bij twijfel over de juistheid of volledigheid contact met ons op te nemen".

Ede, 26 januari 2015

diverse auteurs vanuit WiN; contactpersoon

Wolven in Nederland

Inleiding

Een vertegenwoordiging van het IPO heeft Wolven in Nederland gevraagd in beeld te brengen wat Wolven in Nederland kan betekenen voor de implementatie van het wolvenbeleid in Nederland.

Wolven in Nederland is een coalitie van een aantal organisaties die Nederland wil voorbereiden op de komst van de wolf. In opdracht van het ministerie van EZ, het Interprovinciaal Overleg en het Faunafonds heeft Alterra een aanzet gegeven voor een wolvenplan. Wolven In Nederland heeft daar destijds hard aan meegewerkt. Het rapport bevat veel nuttige informatie, protocollen en denkbare oplossingen bij tal van zich mogelijk voordoende situaties. Daar kunnen we nu al veel gebruik van maken.

Deze nota gaat in op de vraag wat Wolven in Nederland kan doen in tijden waarin er (nog) geen wolven zijn en wat wanneer dat wel het geval is.

Tevens proberen we in beeld te brengen wat daarvoor grofweg aan middelen nodig is.

Bedacht moet hierbij worden dat de aangesloten organisaties uit eigen beweging al veel doen en gedaan hebben.

Denkbaar is dat bij de uitwerking van een mogelijke overeenkomst de opdrachtnemer rechtspersoon is. In dat geval kan een van de aangesloten organisaties de juridisch-financiële intermediaire functie vervullen. Ook is denkbaar dat WiN zelf rechtspersoon wordt (stichting).

De coalitie Wolven in Nederland wil fungeren als loket voor waarnemingen en vragen, wil de dialoog gaande houden en probeert middelen te verwerven voor monitoring, voorlichting en schadepreventie. In de coalitie zitten niet alleen natuurorganisaties als de Zoogdiervereniging, IVN en Natuurmonumenten, maar ook de Koninklijke Jagersvereniging. Er zijn ook goede contacten met LTO en twee organisaties voor schapenhouders, maar deze maken nog geen deel uit van Wolven in Nederland. Integratie van schapenhouders in Wolven in Nederland zou een goede stap daarin zijn. Tot die tijd treft de coalitie van Wolven in Nederland de schapenhouders in de zogenaamde wolvenplatformbijeenkomsten, waarover later meer.

De partijen die in Wolven in Nederland samenwerken, hebben een gezamenlijk missie-statement geformuleerd. Dit missie-statement is als bijlage bijgevoegd.

Wolven breiden zich sterk uit in Duitsland. Wat 14 jaar geleden begon als een enkel wolvenpaar in de Lausitz dat voor het eerst sinds 150 jaar jongen kreeg in Duitsland is nu uitgegroeid tot een brede band van wolventerritoria van de Lausitz in de oosten van Duitsland tot aan Cuxhaven in het noordwesten van Duitsland. Van 600km van Nederland verwijderd tot nog geen 150 km verwijderd. In drie jaar tijd is het aantal wolvenparen in Niedersachsen gegroeid van één naar zes in 2014. Na eerdere wolvenwaarnemingen in Zeeuws-Vlaanderen en bij Duiven, worden de laatste twee jaar bij Meppen en meer recent ook bij Nordhorn pal over de grens met Duitsland wolven waargenomen. Meldingen duiden erop dat beide wolven ook in Nederland geweest zijn, maar bewijzen ontbreken vooralsnog. Duidelijk is evenwel dat we aan de vooravond staan van de spontane herkolonisatie van Nederland door wolven vanuit Duitsland. Tegelijkertijd is vanuit Frankrijk en de Alpenlanden een noordwaartse kolonisatie gaande, maar die loopt vanuit Nederland gezien iets achter op de Duitse wolven. Gezien de ontwikkelingen in Niedersachsen gaat het niet lang meer duren voordat wolven een vaste voet op Nederlandse bodem hebben. Ook in Denemarken ging het snel: in circa drie jaar tijd van 0 naar nu 11 verschillende mannelijke territoriale wolven. Het is dus nu de tijd om Nederland verder voor te bereiden op de nabije komst van wolven.

1. Wolvenloket

Onderzoek naar het voorkomen van wolven in Nederland is van belang voor diverse doeleinden. Van een actueel overzicht van de aanwezigheid van deze dieren tot en met voorlichting. Registratie van meldingen die bij het Wolvenloket binnenkomen vormen hiervoor een belangrijke basis. De registratie kan worden aangevuld met informatie afkomstig van jagers (vertegenwoordigd door Koninklijke Jagersvereniging), particuliere terreineigenaren schapenhouders, natuurverenigingen en terreineigenaren (TBO's) (zie Monitoring).

Wolven in Nederland vervult sinds een aantal jaren de rol van 'loket' voor vragen en meldingen omtrent wolven. Bijna wekelijks komen er meldingen binnen bij Wolven in Nederland van mogelijke waarnemingen van wolven. Alle meldingen worden serieus genomen en gevalideerd op waarschijnlijkheid. Tot op heden heeft het grootste deel van de meldingen aantoonbaar betrekking op honden. Meldingen die binnenkomen via Wolven in Nederland worden gearchiveerd in waarneming.nl en gaan (nog) niet door naar de NDFF (immers: het zijn (nog) geen bevestigde waarnemingen van een wolf). Naast waarneming.nl kunnen meldingen binnenkomen via Telmee.nl. Naar schatting komt momenteel 90% van de mogelijke meldingen van wolven binnen rechtstreeks via de e-mail of telefoon bij WiN of één van haar partners.

De registratie van meldingen is van belang om een actueel overzicht m.b.t. het voorkomen van (mogelijke) wolven in Nederland. Wolven houden zich bovendien niet aan (lands)grenzen en kunnen plotseling in nieuwe gebieden verschijnen. Het is daarom

belangrijk om een actueel overzicht te hebben en deze informatie snel en gemakkelijk uit te kunnen wisselen met contactpersonen in de aangrenzende Duitse deelstaten Niedersachen en Nordrhein-Westfalen. Overigens wordt ook contact onderhouden met het Kontaktbüro Wolfsregion Lausitz en Büro LUPUS. WiN volgt de actuele ontwikkelingen rond de wolf daarmee op de voet.

Een actueel en centraal overzicht van het mogelijke voorkomen van de wolf in Nederland is daarnaast van belang om te kunnen anticiperen met schadepreventie, voorlichting en voor het initiëren of uitvoeren van terreinbezoeken. Door terreinbezoeken kan meer zekerheid verkregen worden over de mogelijke aanwezigheid van een wolf: door het verzamelen van keutels (voor DNA-analyse), prooiresten en eventueel door het plaatsen van cameravallen.

De data die het centrale meldpunt verzameld kan o.a. gebruikt worden voor de 6-jaarlijkse rapportages in het kader van de Habitatrichtlijn (zie ook het hoofdstuk Monitoring). Voor het valideren van meldingen zijn de volgende activiteiten noodzakelijk:

- Goede bereikbaar voor melders met vragen (via e-mail of telefoon),
- validatie van meldingen bij voorkeur binnen 24 uur (een snelle eerste beschrijving is heel belangrijk om de ‘goede’ kenmerken onbevooroordeeld genoteerd te krijgen), en
- in samenwerking met Faunafonds (zie hoofdstuk schadepreventie) opzetten van netwerk om snelle verificatie van meldingen en monstername mogelijk te maken bij vermeende schade aan (landbouw)huisdieren door wolf.

Het WiN Loket wordt nu bemand door getrainde vrijwilligers en ondersteund door professionals van WiN-partners. Meldingen komen nu passief binnen. De verwachting is dat de komende jaren het aantal meldingen fors zal toenemen als meer bekendheid wordt gegeven aan het mogelijke voorkomen van de wolf in Nederland. Om de afhandeling van serieuze meldingen te coördineren is betaalde ondersteuning een noodzaak.

De jaarlijkse kosten die gemoeid zijn met een professionele ondersteuning van een Wolvenloket zijn lastig in te schatten en afhankelijk van het aantal meldingen en de daadwerkelijke aanwezigheid van een wolf of wolven binnen of vlakbij de Nederlandse landsgrenzen. Voor een overzicht van de kosten wordt daarom onderscheid gemaakt in twee verschillende situaties:

- Wolven hebben zich nog niet in Nederland gevestigd en Nederland wordt slechts bezocht door zwervende individuen, en
- de eerste wolven vestigen zich permanent in Nederland of pal over de grens.

Door het onderscheid tussen beide scenario’s bestaat de mogelijkheid om pas op te schalen als het nodig is.

2. Wolvenplatform

Wolven in Nederland streeft naar vreedzaam samenleven van wolven en mensen in Nederland. WiN wil met een brede vertegenwoordiging uit de samenleving regelmatig in overleg om aan de bovenstaande missie uitvoering te geven.

Doel van het platform is het het samenbrengen van alle relevante maatschappelijke partijen met betrekking tot wolven in Nederland: wolvenexperts, natuurorganisaties, dierenbeschermers, terreinbeheerders, jagers, veehouders en afhankelijk van het onderwerp ook het Faunafonds en/of besluitvormers (rijk, provincies).

De bijeenkomsten van het platform vormen een plek waar de dialoog kan worden aangegaan over pijnpunten en mogelijke oplossingen. Het is een plek waar samengewerkt wordt met als wens consensus te bereiken over de te nemen stappen in het beleid, schadevergoedingen, etc. en om aldus met alle partijen stap voor stap dichterbij een conflictarm samenleven met de wolf in Nederland te komen. Vanuit het overleg komen gevraagd en ongevraagd adviezen aan de overheid met betrekking tot bijstellingen van het wolvenplan of concrete invullingen daarvan, zoals de wijze van schadecompensatie en de stimulering van preventieve maatregelen.

In Wolven in Nederland (WiN) zijn al veel van de bovengenoemde partijen vertegenwoordigd, maar niet allemaal. WiN wil naast inhoudelijke inbreng ook de smeerolie zijn in het proces om gezamenlijk tot een breed gedragen standpunt te komen van de verschillende maatschappelijke partijen en besluitvormers. Net als binnen het samenwerkingsverband Wolven in Nederland laat deze bundeling van belangen in het wolvenplatform ons uitstijgen boven het individuele. Tijdens de bijeenkomsten willen we gezamenlijk bijvoorbeeld effectieve en werkbare schadepreventiemaatregelen opzetten ter voorkoming van wolvenschade. Dit vergroot mede de acceptatie van wolven, die sterk samenhangt met het beperken van de schade die de dieren veroorzaken bij gehouden dieren als schapen, geiten, runderen en paarden. Bovendien kunnen er middels het wolvenplatform goede contacten onderhouden worden met zoogdieronderzoekers, natuurorganisaties, terreinbeheerders, bosbouwers, jagers, faunabeheereenheden en schapenhouders. Ook om zo snel mogelijk meldingen van wolven te krijgen en zo tijdig actie te kunnen ondernemen waar en wanneer dit nodig is. Samen met andere partners in het wolvenplatform kan WiN zo haar proactieve werk beter vorm geven.

Genodigde deelnemers:

- Vertegenwoordigers van WiN
- Onafhankelijk voorzitter van WiN als dagvoorzitter
- LTO Nederland, vakgroep schapenhouderij
- Platform kleinschalige schapen- en geitenhouders
- Professionele schapenhouders
- Staatsbosbeheer
- Federatie Particulier Grondbezit
- Faunafonds
- (IPO/Provincies)
- (Alterra)

De organisatie van de platform bijeenkomsten wordt uitgevoerd door WiN in nauwe samenwerking met andere partijen. In het geval van de aankomende platformbijeenkomst in najaar 2014, over preventieve maatregelingen wordt het programma gezamenlijk samengesteld met de LTO en professionele schapenhouders.

3. Onderzoek en inventarisatie en informatie

Het registeren van meldingen en het verzamelen en registeren van sporen is een activiteit die goed onder te brengen is bij een Wolvenloket. Registratie van meldingen die bij het Wolvenloket binnenkomen vormen hiervoor een belangrijke basis. Aangevuld met informatie afkomstig van jagers, particuliere terreineigenaren (vertegenwoordigd door Koninklijke Jagersvereniging), schapenhouders, natuurverenigingen en terreineigenaren (TBO's).

Monitoring vraagt om een verdergaande en vooral gestructureerde aanpak, waarbij zowel vrijwilligers en professionals ingezet moeten en kunnen worden. Monitoring van de wolf zou bij voorkeur moeten aansluiten bij het Netwerk Ecologische Monitoring (NEM), maar kan ook (deels) gefinancierd worden vanuit de WOT.

Voor een gedegen monitoring zijn de volgende activiteiten noodzakelijk:

- Voorlichting mbt herkenning en hoe te handelen. Zie bij onderdeel Communicatie en educatie,
- Voorlichting over het lopende monitoringsprogramma/meetnet,
- Voorlichting / uitleg hoe actief bijgedragen kan worden aan de monitoring,
- Werving en training van deelnemers (vrijwilligers),
- Data inzamelen en controle,
- Onderhouden database,
- Terugkoppeling van resultaten (jaarlijkse rapportages, etc.),
- Coördinatie van het meetnet/meetprogramma,
- Wolven in Nederland rapporteert jaarlijks over de jongste stand van zaken en brengt hierover een persbericht uit.

Onderzoek naar het voorkomen van wolven is van belang om te kunnen anticiperen met schadepreventie en voorlichting (zie Wolvenloket). Het is belangrijk dat informatie op een centraal punt terechtkomt en dat van daaruit ook centraal vragen feitelijk onderbouwd beantwoord kunnen worden.

Registratie van meldingen die bij het loket binnenkomen vormen hiervoor een belangrijke basis. Aangevuld met informatie afkomstig van jagers (vertegenwoordigd door Koninklijke Jagersvereniging), particuliere terreineigenaren , schapenhouders, natuurverenigingen en terreineigenaren (TBO's). Deze data vormen een onmisbare basis voor rapportages (o.a. status wolf, rapportages EU en mogelijk ook FBE-beheerplannen).

Wolven in Nederland wil hieraan werken met voorlichting naar bovenstaande groepen waarin aandacht voor herkenning, hoe te handelen en als contactpunt (Wolvenloket) te functioneren. WiN werkt hierin graag samen met overheden en onderzoeksinstituten (….). Het wolvenloket kan daarnaast ook als vraagbaak dienen voor vragen vanuit de samenleving over wolven en hun voorkomen in Nederland of vlak over de grens.

Net als bij het Wolvenloket wordt er onderscheid gemaakt tussen twee verschillende situaties waardoor de mogelijkheid bestaat om direct te kunnen opschalen. 1) Wolven hebben zich nog niet in Nederland gevestigd en Nederland wordt af en toe bezocht door zwervende individuen en 2) de eerste wolven vestigen zich permanent in Nederland of dusdanig dicht bij de Nederlandse grens dat wolven plaatselijk zeer regelmatig Nederlands grondgebied bezoeken en hun jongen vrijwel zeker ook over Nederlands grondgebied uit zullen zwerven.

4. Communicatie en educatie

Onze hoofdboodschap is dat de wolf bij de Nederlandse natuur past en hierin een belangrijke rol speelt en dat wolf en mens goed kunnen samenleven.

We willen daarbij een nuchtere en rationele kijk op de wolf uitdragen en daarmee het streven van Wolven in Nederland naar een conflictarm samenleven van wolf en mens uitdiepen.

Begripsbepaling: onder communicatie verstaan we het informeren van de doelgroep (één- of tweerichting; bijv. met behulp van een folder of presentatie). Educatie gaat een stap verder dan informatieoverdracht, en gaat om het betrekken van de doelgroep in hoofd, hart en handen (kennis, houding en gedrag).

Fase 1. Huidige situatie, er zijn nog geen territoriale wolven in Nederland Via het wolvenloket zijn wij bereikbaar voor het beantwoorden van vragen en het doorgeven van waarnemingen. Daarnaast verzorgen we met enige regelmaat lezingen voor publiek en specifieke groepen (bij voorbeeld voor jagers in de grensstreek). Daarbij benutten we sociale media via onze Facebookpagina (32000 personen) en Twitteraccount (2400 volgers).

Onze ambitie voor de toekomst is om met additionele financiering de volgende activiteiten uit te breiden:

- meer lezingen geven voor specifieke doelgroepen (bijv. schapenhouders, recreatieondernemers),
- het actualiseren (inhoud en vormgeving) van de website Wolven in Nederland,
- ontwikkelen van folders/brochures voor een breed publiek alsook gericht op specifieke doelgroepen,
- aandacht genereren door aan te haken op bestaande landelijke evenementen en campagnes, zoals de Kinderboekenweek en de Natuurwerkdag, en
- het bevoegd gezag te ondersteunen met het beantwoorden van inhoudelijke informatieve vragen van bijvoorbeeld leden van de Provinciale Staten of de media.

Educatie
Er is al veel geïnvesteerd in de ontwikkeling van materiaal voor spreekbeurten en werkstukken. We ontwikkelen momenteel een reizende tentoonstelling met natuurmuseum Tilburg. Onze ambitie is om met additionele financiering de volgende activiteiten uit te breiden,:

- het opzetten van intensieve participatie-trajecten met voornaamste stakeholders,
- ontwikkelen van thema-excursies door IVN-getrainde excursieleiders, en
- ontwikkelen/samenstellen van aanvullend educatief materiaal, zoals lespakketten en programma's voor zowel basis- als voortgezet onderwijs.

Fase 2. Territoriale olven hebben zich in Nederland gevestigd Als de wolf zich in Nederland vestigt, breiden we de activiteiten van fase 1 uit, met specifieke focus op die gebieden waar de wolf zich heeft gevestigd. Uitgangspunt daarbij is dat er sprake is van additionele financiering, voldoende kennis over de betreffende streek, duidelijkheid over de rolverdeling tussen Wolven in Nederland en (lokale) overheden en over denkbare oplossingen bij eventuele problemen. We denken daarbij aan:

- uitbreiding van algemene communicatie in het gebied, gericht op bewoners (o.a. jeugd en jongeren via scholen) recreanten en toeristen,
- uitbreiding van communicatie en participatietrajecten met specifieke doelgroepen en/of stakeholders, zoals boeren, jagers, recreatieondernemers en natuurbeheerders, en
- opzetten van een educatieprogramma voor specifieke doelgroepen over hoe te handelen in bijzondere situaties (protocol), bijvoorbeeld bij de vondst van doodgebeten dieren.

4. Schadepreventie

De acceptatie van wolven hangt sterk samen met het beperken van de schade die de dieren veroorzaken bij schapen, geiten, runderen en paarden. Het voorkomen van schade is essentieel om draagvlak te krijgen en te behouden. Wolven in Nederland kan daarin geen afwachtende houding aannemen. Ook het publiek verwacht actie van ons. Door schadepreventie te stimuleren en voorbereidingen daartoe te faciliteren zonder er zelf al te veel uren in te stoppen kunnen we een belangrijke slag slaan en tegelijkertijd voldoen aan de verwachting die er leeft.

Er zijn momenteel al goede contacten met LTO en twee organisaties voor schapenhouders, maar deze maken geen deel uit van Wolven in Nederland. Wel nemen deze organisaties deel aan het Wolvenplatform.

Hoewel de belangen van de diverse groepen deelnemers uiteen lijken te lopen, vinden ze elkaar in de noodzaak om schade door wolven tot een minimum te willen beperken. Een goede schadepreventie is daarvoor essentieel en daar schort het momenteel nog aan.

Schapenhouders en hun organisaties wachten op wat komen gaat en het wolvenplan is op dit vlak nog onvoldoende toegespitst op de lokaal zeer verschillende situaties in Nederland. Wolven in Nederland wil hier een stimulerende rol spelen en dit onderwerp in samenwerking met schapenhouders en het Faunafonds oppakken. Op verzoek van het Faunafonds kan Wolven in Nederland ook meehelpen met de identificatie van door wolven gedode schapen.

Fase 1. Huidige situatie, er zijn nog geen territoriale wolven in Nederland

Activiteiten:

- uitzoeken van voor Nederland geschikte beschermingsmaatregelen samen met schapenhouders en Faunafonds,
- organisatie regelmatig afstemmingsoverleg (wolvenplatform),
- eerste voorlichting op het gebied van schadepreventie en herkenning van wolvenschade in samenwerking met het Faunafonds en organisaties van schapenhouders,
- schapenhouders en vrijwilligers met elkaar in contact brengen
- op verzoek van en in samenwerking met het Faunafonds een snelle reactie op meldingen van door wolven gedode schapen,
-
- ondersteuning Faunafonds waar zij dit gewenst is: ook voor het faunafonds is het de wolf nieuw. WiN kan ondersteuning bieden aan het Faunafonds indien noodzakelijk met de nodige aanwezige expertise (op gebied van preventie maar ook schadebeoordeling en advisering).

Momenteel voert Wolven in Nederland dit programma uit met beperkte subsidie van de provincie Limburg, gelden van Postcodeloterij en eigen middelen. Zo kan Wolven in Nederland wel snel iemand sturen naar een schaap dat waarschijnlijk door een wolf gedood is om binnen 24 uur monsters te nemen, maar heeft zij niet de (financiële) middelen om het DNA te laten analyseren of reiskosten en gemaakte uren te vergoeden. Zolang er nog geen wolven zijn, zullen deze kosten beperkt zijn. Een bijdrage van het IPO komt de volledigheid en continuïteit van de bovenstaande activiteiten ten goede en zal een grotere inzet tot gevolg hebben. Om klaar te zijn voor fase 2 is bovendien een stevige basis met ervaren krachten nodig. Die kan alleen opgebouwd worden als er ook continuïteit in financiering is.

Fase 2. Territoriale wolven hebben zich in Nederland gevestigd

De activiteiten verschillen inhoudelijk niet zo veel van fase 1, maar zullen lokaal in en om het wolventerritorium veel intensiever zijn dan in fase 1.

Activiteiten:

- Evaluatie gebruikte beschermingsmaatregelen samen met schapenhouders en Faunafonds,

- organisatie regelmatig afstemmingsoverleg (wolvenplatform),
- intensieve voorlichting in wolvenleefgebied op het vlak van schadepreventie en herkenning van wolvenschade in samenwerking met het Faunafonds en organisaties van schapenhouders,
- schapenhouders en vrijwilligers met elkaar in contact brengen en vrijwilligers werven in wolvenleefgebied,
- op verzoek van en in samenwerking met het Faunafonds een snelle reactie op meldingen van door wolven gedode schapen,
-
- ondersteuning Faunafonds waar dit gewenst is (op gebied van preventie, maar ook schadebeoordeling en advisering).

Juist in deze fase is een verhoogde inzet noodzakelijk. Hiervoor is de huidige vrijwillige inzet en beperkte eigen middelen onvoldoende om het effect te sorteren dat de samenleving van overheid en NGO's verwacht: weinig schade en een proactieve houding.

5. Begroting

Globale begroting.

In deze paragraaf bieden we een indicatieve begroting aan. Pas nadat in de gesprekken tussen IPO en WiN duidelijkheid is gegeven over de rol die WiN bij de implementatie van het wolvenbeleid zou kunnen gaan vervullen, kunnen de verschillende onderdelen goed worden begroot.

De inzet van WiN is gebaseerd op het zoveel als mogelijk inzetten op deskundige en bevlogen vrijwilligers. Die moeten dan wel in voldoende mate worden toegerust op hun taak. We zien hier vooral veel kansen op het gebied van Voorlichting, Communicatie en Educatie.

Er zijn en blijven ook activiteiten waarbij de inzet van professionals onmisbaar is.

Wolvenplatform

Uitgaande van twee bijeenkomsten per jaar die goed worden voorbereid gaan we uit van 5.1.2f .

Dit zijn kosten van voorbereiding door projectleider en medewerker, externe sprekers, verslaglegging, vergaderlocatie en consumpties.

Wolvenloket

Fase 1. Huidige situatie, er zijn nog geen territoriale wolven in Nederland Bemannen wolvenloket (professionals): 5.1.2f
Training vrijwilligers: 5.1.2f

Materialen (DNA-sets, cameravallen): 5.1.2f

Reis- en onkosten: 5.1.2f

Totaal €14.500,- ex btw

Fase 2. Territoriale wolven hebben zich in Nederland gevestigd

Bemannen Loket (professionals):5.1.2f
Training vrijwilligers: 5.1.2f

Onderzoeksmaterialen (DNA-sets, cameravallen): 5.1.2f

Reis- en onkosten: 5.1.2f

Totaal €25.000,- ex btw

N.B. In de bovenstaande berekening is géén rekening gehouden met het uitvoeren van DNA-analyses. Alleen de materiaal- en reiskosten voor het verzamelen zijn opgevoerd.

Onderzoek, monitoring en inventarisatie

De jaarlijkse kosten die gemoeid zijn met monitoring van wolven zijn lastig in te schatten en is (wederom) afhankelijk van de aanwezigheid van wolven. Net als bij het wolvenloket worden verschillende fases gepresenteerd:

1. Geen vestiging, mogelijk zwervende individuen, *passieve* monitoring door middel van camera-vallen en verzamelen van sporen voor DNA-analyse (keutels). Wel centrale opslag, verwerking en validatie van monitoringsgegevens.

2a. Structurele aanwezigheid van zwervers in Nederland(mogelijk als gevolg van vestiging in Duitse grensregio). Actieve monitoring door middel van camera-vallen en actief verzamelen van sporen voor DNA-analyse. Centrale opslag van data, coördinatie en afspraken over rapportages.

2b Vestiging van wolven in Nederland. Actieve monitoring door middel van camera-vallen, actief verzamelen van sporen voor DNA-analyse en gerichte monitoring van ecologie van de individuen en prooidieren. Centrale opslag data, coördinatie van meetnet, jaarlijkse rapportages, samenwerking met onderzoekers/onderzoeksinstellingen.

Communicatie en educatie.

Dit begrotingsonderdeel is opgebouwd uit vier elementen:

Jeugd en school

Ingezet wordt op de ontwikkeling van lesmateriaal, leskisten en bijzondere programma's (in de huid van de wolf). Uitgaande van 5.1.2f door professionals, training vrijwilligers, materialen en onkosten komt dit uit op totaal €15.000.

Website

Ontwerp, vernieuwing en actualisering: 5.1.2f

Folders en brochures:

schrijven, vormgeving, drukken:5.1.2f deze schatting is natuurlijk afhankelijk van vormgeving, oplage,e.d.

Lezingen en presentaties

5.1.2f lezingen in 5 provincies, inclusief onkosten, uren, inzet vrijwilligers): 5.1.2f

Totaal: €24.000

Reizende Wolf tentoonstelling ism Brabants Natuurmuseum te Tilburg

Bijdrage in ontwikkelingskosten, materialen, huur, verzekering, uren. 5.1.2f (optioneel, stelpost).

Schadepreventie

Ook dit onderdeel valt uiteen in vier componenten:

Demonstratie materialen om bij voorlichtende bijeenkomsten te tonen: Type hek, aantal draden, hoogte, bevestiging, linten, etc. 5.1.2f

Beschermingsmaatregelen: 5.1.2f inzet: 5.1.2f

Ondersteuning Faunafonds: 5.1.2f

Materiaal voor schadebepaling: 5.1.2f

Totaal: €12.500

Totaal overzicht

Wolvenplatform €11.200

Wolvenloket Fase 1: €14.500, fase 2: €25.000

Monitoring: Fase 1: €16.940 / fase 2a €24.200 / fase 2b: €60.500

Communicatie en educatie €24.000

Schadepreventie €12.000 en meer afhankelijk van komst en aantallen wolven

Totaal: €60.000

NB1

De eerste kolom heeft betrekking op werkzaamheden in de huidige situatie waarin zich nog wolven gevestigd hebben in Nederland. Indien dat wel het geval is worden extra kosten verwacht bij het loket, bij de monitoring en bij de schadepreventie. Ook kan het nodig zijn dan de communicatie en voorlichting verder te intensiveren

NB 2

Voor zover BTW op onderdelen van toepassing is, zijn die niet verwerkt. De begroting is dus exclusief BTW, nog nader te bepalen onderdelen zijn vrijgesteld van BTW.

NB 3

Delen van de begroting zijn gebaseerd op “het eerste jaar”. Uitgaande van een cyclus van bij voorbeeld vier jaar (na vier jaar staan we weer voor de opgave van vernieuwing, actualisering en aanvulling) keren sommige kosten niet terug. Dit betreft de leskisten en onderwijsmateriaal, de vernieuwing van de website, e.d. Tezamen leidt dat tot een reductie van ongeveer €17.000.

Dus als de situatie mbt wolven blijft zoals die nu is, worden de jaarlijkse kosten begroot op circa €50.000, maar (afhankelijk van aanwezigheid wolven en de verschillende scenarios die daarbij horen) kan dit oplopen tot ca €100.000

Date : 18-11-2019 11:59:55
From : @drenthe.nl
To : @drenthe.nl, @drenthe.nl, @drenthe.nl, " @drenthe.nl, " @drenthe.nl, " @drenthe.nl, @drenthe.nl
Cc : @drenthe.nl, " @drenthe.nl, " @drenthe.nl, @drenthe.nl, " @drenthe.nl, "Jordan Jumelet" @drenthe.nl
Subject : FW: Agenda en stukken Werkgroep Monitoring Natuur 21 november - Start 13:00 u
Attachment : Agenda werkgroep monitoring natuur 21 november 2019.docx;Bijlage 1 Verslag Overleggroep PAS monitoring - 07112019.docx;Bijlage 2 Vereenvoudiging monitoring - stavaza 07112019.docx;Bijlage 3.1 Oplegnotitie Monitoringsplan Wolf.docx;Bijlage 3.2 Monitoringplan Wolf 13 nov 2019.pdf;Bijlage 4 Adviesmemo WG Monitoring RNN eind 2019.docx;Bijlage 5 2019-11-12 STVZ Provincies Hydro meetnet SBB.docx;Bijlage 6 Concept verslag Werkgroep Monitoring Natuur 10 oktober 2019.docx;

Goedemorgen,

Bij deze de agenda en stukken voor de werkgroep Monitoring. Ik heb voor een aantal agendapunten input van jullie nodig, zouden jullie daarnaar willen kijken?
5.1.2e is er een kans dat ik niet naar de vergadering ga, maar dat mij vervangt. Zouden jullie je feedback op de punten daarom naar ons beide willen sturen.

buiten reikwijdte

6. Monitoringsplan Wolf .
Ter instemming; stemt de werkgroep in met het voorliggende monitoringsplan.
Ik neem aan dat het advies is om hierop in te stemmen. Zijn hier nog bijzonderheden? Hoe zal het worden gefinancierd?

buiten reikwijdte

Agenda

Aan	Werkgroep Monitoring Natuur
Datum	Donderdag 21 november 2019
Aanvang	**13:00** **Einde** 16:00
Plaats	Utrecht, BIJ12, 'In de wei'
Genodigden	[redacted] (N-B), [redacted] (Ov), [redacted] (N-H), [redacted] (U), [redacted] (Gr), [redacted] (Gr), [redacted] (Li), [redacted] (Fr), [redacted] (Dr), [redacted] (Z-H), [redacted] (Zl), [redacted] (Fl), [redacted] (Gld), [redacted] (U, vz), [redacted] (Li), [redacted] (BIJ12), [redacted] (BIJ12), [redacted] (BIJ12)
Afgemeld	-
Gasten	[redacted] (CBS), [redacted] (CBS), [redacted] (BIJ12)

AGENDAPUNTEN

buiten reikwijdte

[redacted]

buiten reikwijdte

6. 15:05 – 15:30 Monitoringsplan Wolf)
   Ter instemming; stemt de werkgroep in met het voorliggende monitoringsplan.
   Bijlage 3.1 Oplegnotitie Monitoringsplan Wolf
   Bijlage 3.2 Monitoringsplan Wolf 13 nov 2019

buiten reikwijdte

Verslag overleggroep "PAS" Monitoring

Versie	1, d.d. 8 november 2019
Aanwezigen	[redacted] (RIVM), [redacted] (BIJ12, Stikstof en Natura 2000), [redacted] (provincie Zeeland), [redacted] (provincie Gelderland), [redacted] (BIJ12, NINB), [redacted] (LNV), [redacted] (RVO), [redacted] (BIJ12, Stikstof en Natura 2000) en [redacted] (RWS)
Afwezig	[redacted] (provincie NB), [redacted] (RWS), [redacted] (LNV) en [redacted] (RIVM)

SAMENVATTING NOTULEN

buiten reikwijdte

[redacted]

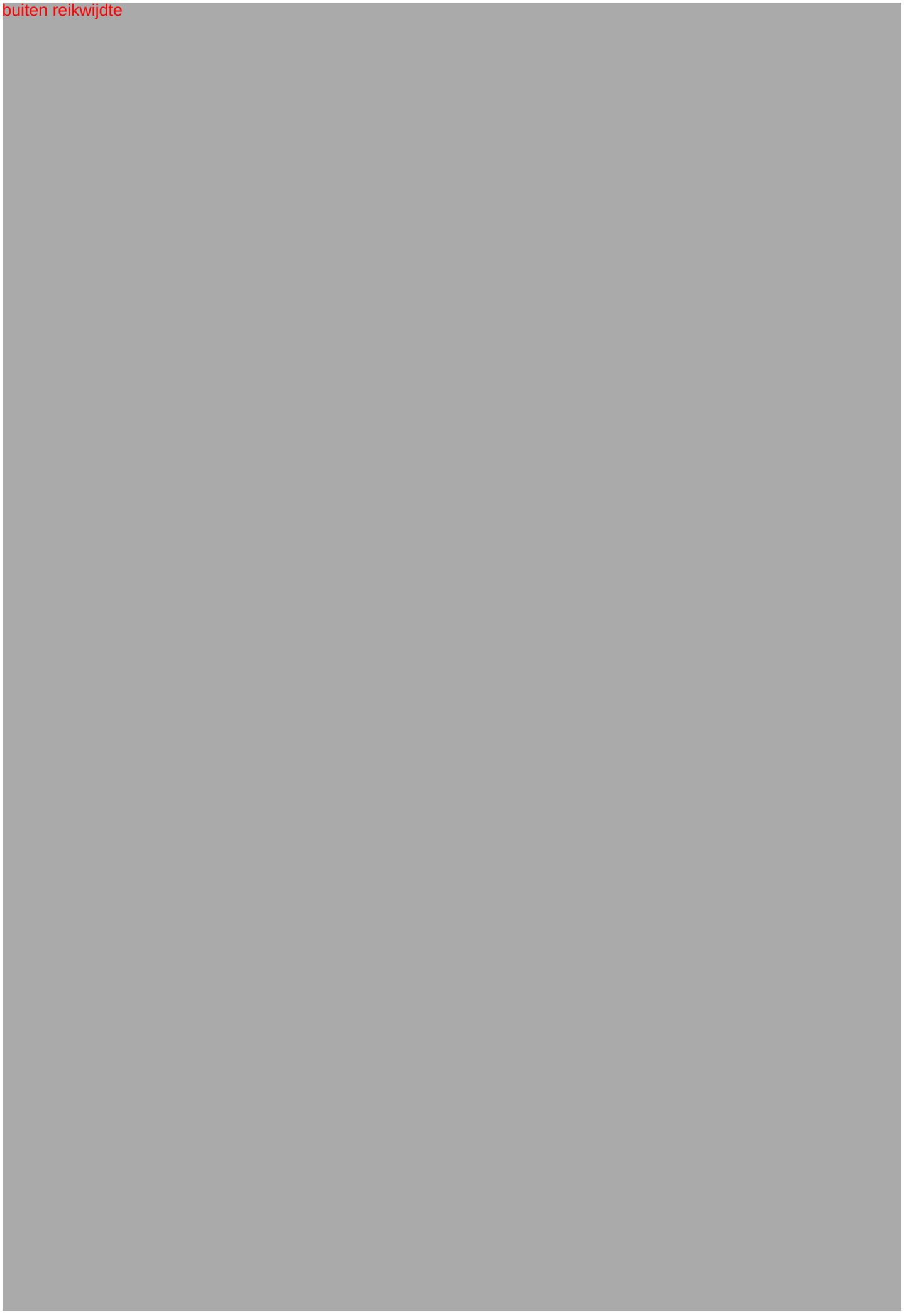
buiten reikwijdte

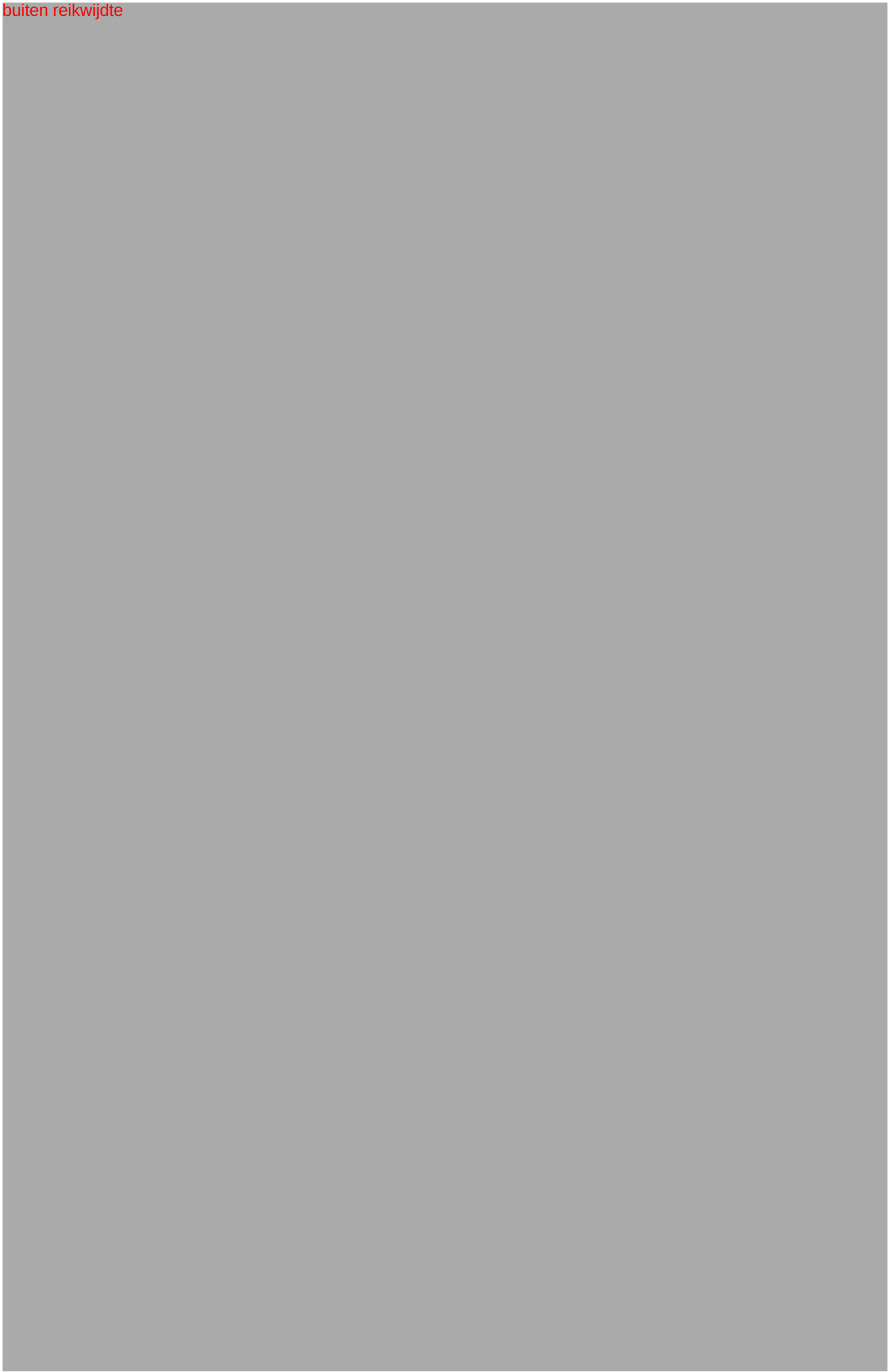
buiten reikwijdte

WG Monitoring Natuur

Onderwerp	Monitoringsplan Wolf
Opsteller(s):	
Status	0 Ter bespreking 0 Ter kennisname X Ter besluitvoering
Advies-/Beslispunten	De Werkgroep Monitoring Natuur wordt gevraagd in te stemmen met het voorliggende Monitoringsplan Wolf
Bijlage	Bijlage 3.2 Monitoringsplan Wolf 13 nov 2019
WG Monitoring Natuur @bij12.nl	

Inleiding
De provincies zijn wettelijk verantwoordelijk voor het natuurbeleid in relatie tot de wolf. In 2019 heeft het bestuur van het Interprovinciaal Overleg (IPO) het Interprovinciaal Wolvenplan vastgesteld. Het Wolvenplan is opgesteld door de werkgroep Lupus, samen met BIJ12 en met adviezen van stakeholders. Het Wolvenplan geeft richting aan gezamenlijke beleidsuitvoering van provinciale taken rondom de wolf.

BIJ12 is in opdracht van de provincies verantwoordelijk voor het (laten) uitvoeren van verschillende taken met betrekking tot de wolf, met name:

- het landelijke aanspreekpunt voor alle meldingen van (vermoedelijke) wolven;
- afhandeling van (vermoedelijke) wolvenschades aan landbouwhuisdieren;
- onderzoek en voorlichting ter voorkoming van schade door wolven;
- gecoördineerde organisatie van wolvenmonitoring in afstemming met de betrokken provincies, terreinbeheerders en vrijwilligersorganisaties.

Het Interprovinciaal wolvenplan adviseert om voor een Nederlands monitoringsprogramma de ervaringen in het Pools-Duitse verspreidingsgebied van de wolf als uitgangspunt te nemen. Door ook in Nederland te kiezen voor dezelfde monitoringstandaard als in Duitsland, zijn de data en resultaten onderling goed vergelijkbaar en uitwisselbaar.

Monitoringsplan Wolf
Om invulling te geven aan de actieve en passieve monitoring van de wolf heeft BIJ12 de Zoogdiervereniging opdracht geven het Monitoringsplan Wolf op te stellen. Hierbij is zoveel mogelijk aansluiting gezocht bij de Duitse monitoringsstandaard.

Voor de begeleiding van de opdracht is er een begeleidingscommissie opgesteld, bestaand uit BIJ12 en 4 provincies Drenthe, Gelderland, Overijssel en Limburg).

De gemaakte keuzes in aanpassingen van de Duitse standaard aan de Nederlandse situatie zijn besproken met de huidige validatoren van het wolvenmeldpunt (Wolven in Nederland), Wageningen, de huidige regio coördinator van de Veluwe en de begeleidingscommissie. Op 7 november is het concept Monitoringsplan besproken met de begeleidingscommissie en daar goedgekeurd. Op 11 november is het Monitoringsplan door de Zoogdiervereniging opgeleverd.

De werkgroep Monitoring Natuur wordt gevraagd in te stemmen met het Monitoringsplan Wolf.

Financieel
De provincies zijn verantwoordelijk voor het bekostigen van het organiseren van onderzoek dat nodig is om de aanwezigheid van wolven te monitoren. Ook DNA- analyses voor onderzoek en monitoring worden door de provincies bekostigd. Omdat deze informatie van belang is voor alle provincies zal BIJ12 hierbij als opdrachtgever optreden voor de gezamenlijke provincies.
In het Interprovinciale Wolvenplan zijn de financieringsafspraken reeds vastgelegd. In de BIJ12 begroting van 2020 zijn de kosten voor de uitvoering van de wolvenmonitoring reeds voorzien.

Planning
Het Monitoringsplan wordt voorgelegd aan de werkgroep Monitoring Natuur op 21 november en aan de werkgroep Natuurwetgeving op 12 december. Na instemming door beide werkgroepen wordt aan de AACVP gemeld dat het Monitoringsplan Wolf is opgesteld en wordt het plan gepubliceerd op de website van BIJ12.

Werkt voor provincies

Monitoringplan Wolf

13 november 2019

Colofon

Auteur: [redacted] (Studio Wolverine), [redacted] [redacted] Zoogdiervereniging), [redacted] (Zoogdiervereniging)
Productie: Steunstichting VZZ, Zoogdierverenging
Opdrachtgever: BIJ12
Foto omslag: [redacted], 18 oktober 2018, Midden-Veluwe

Niets uit dit rapport mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden d.m.v. druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van BIJ12 en de Zoogdiervereniging, noch mag het zonder een dergelijke toestemming worden gebruikt voor enig ander werk dan waarvoor het is vervaardigd.

Inhoudsopgave

1 Inleiding 5
1.1 Aanleiding en doelstelling 5
1.2 Leeswijzer 6
1.3 Terminologie 7

2 Organisatie van monitoring 8
2.1 Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie 8
2.2 Ontwikkeling van Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie 8
2.3 Huidige situatie van wolven in Nederland 9
2.4 Beleid rondom monitoring van wolven in Nederland 9
2.5 Beleid rondom monitoring van wolven in Duitsland 10
2.6 Aangewezen instanties 10

3 Monitoring en monitoringsmethodieken 11
3.1 Passieve en actieve monitoring 11
3.2 Beschikbare monitoringsmethodieken 11
3.3 Toepassing van monitoringsmethoden gedurende fasen van vestiging 12

4 Validatie van meldingen en sporen 15
4.1 Definitie wolvendeskundige 15
4.2 Beoordeling van wolvenmeldingen volgens SCALP-criteria 15
4.3 Richtlijnen voor gegevensanalyse en interpretatie 16

5 Praktische handleiding monitoring wolf 20
5.1 Hoeveel documentatie is er nodig? 20
5.2 Beoordelen van wolfwaarnemingen 21

6 Begrippenlijst 27

7 Literatuurlijst 29

8 Bijlagen 30
8.1 Bijlage 1: Verschillen met Duitse Monitoringsstandaard 30
8.2 Bijlage 2: Overzicht van protocollen, materiaal en taxatierichtlijnen 30

1 Inleiding

1.1 Aanleiding en doelstelling

In 2015 verbleef, na ruim 150 jaar afwezigheid, een jonge wolf die geboren was in Duitsland enige dagen in de provincies Drenthe en Groningen. In de daaropvolgende jaren zijn met regelmaat zwervende wolven gesignaleerd. In 2018 heeft de eerste wolf zich in Nederland gevestigd en sinds 2019 is er sprake van voortplanting.

De provincies zijn wettelijk verantwoordelijk voor het natuurbeleid in relatie tot de wolf (*Canis lupus lupus*). In 2019 heeft het bestuur van het Interprovinciaal Overleg (IPO) het Wolvenplan vastgesteld. Het Wolvenplan is opgesteld door de werkgroep Lupus, samen met BIJ12 en met adviezen van stakeholders. Het Wolvenplan geeft richting aan gezamenlijke beleidsuitvoering van provinciale taken rondom de wolf.

Het wettelijk kader wordt gevormd door de Wet Natuurbescherming (Wnb), Europese Habitatrichtlijn, Verdrag van Bonn en CITES-verdrag. De wolf is een beschermde soort op basis van de Habitatrichtlijn, bijlage 2 en 4 en Wet Natuurbescherming art. 3.5 en 3.6. De monitoringmethoden zijn zo gekozen dat de kans op verstoring niet toeneemt. Een vergunning van de Wnb is daarom voor de uitvoering van de monitoring niet nodig.

De uitvoeringsorganisatie BIJ12 is in opdracht van de provincies verantwoordelijk voor het (laten) uitvoeren van verschillende taken met betrekking tot de wolf, met name:

- Het landelijke aanspreekpunt voor alle meldingen van (vermoedelijke) wolven;
- Afhandeling van (vermoedelijke) wolvenschades aan landbouwhuisdieren;
- Onderzoek en voorlichting ter voorkoming van schade door wolven;
- Gecoördineerde organisatie van wolvenmonitoring in afstemming met de betrokken provincies, terreinbeheerders en vrijwilligersorganisaties.

De monitoring die in 2015 startte was ‘passief’ en deze aanpak was voldoende in de fase dat alleen sprake was van zwervende wolven. Inmiddels is een eerste roedel aanwezig op de Veluwe en is het noodzakelijk om de monitoring een meer structureel karakter te geven en te zorgen voor een regelmatige afstemming van de resultaten met de buurlanden. Het is een taak van BIJ12 om deze monitoring vorm te gaan geven.

Het doel van het monitoringplan wolf is om de werkwijze voor wolvenmonitoring in Nederland en uitwisselbaarheid van gegevens weer te geven. De gegevens over de wolf worden eenduidig gedocumenteerd en er wordt gewerkt met standaarden voor het valideren van de informatie.

De monitoring richt zich op onderstaande aspecten:

- De provincies moeten via het Rijk aan Europa rapporteren hoe de staat van instandhouding (verspreiding, aantalsontwikkeling) van de wolf in Nederland verloopt. Dit aspect vormt de kern van de monitoring zoals in dit wolvenplan is opgenomen en vloeit voort uit de eerdergenoemde wettelijke taken. De belangrijke parameters zijn populatiegrootte, verspreiding, bewoond gebied, habitateisen, prooidieraanbod en trend bepalingen.
- Monitoring is relevant om met behulp van de kennis over de aanwezigheid van wolven conflicten met bijvoorbeeld landbouwhuisdieren te beperken.
- Monitoring is van belang om kennis te vergaren over de ecologische aspecten van de wolf in ons land.

De wolven in Nederland maken deel uit van de Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie. De ontwikkeling van de Nederlandse dieren hangt nauw samen met de ontwikkelingen van de wolven in onze buurlanden, en dan met name in Duitsland.

In het monitoringplan is daarom de Duits-Poolse monitoringsstandaard (Reinhardt e.a., 2015) waar mogelijk overgenomen. Bij de monitoring wordt er onderscheid gemaakt tussen zwervende wolven en een territorium van een individu, paar of roedel.

Daarnaast zijn er zowel ecologische als maatschappelijke vraagstukken die gemonitord kunnen worden. Deze zaken vallen buiten het raamwerk van dit plan, en kunnen door provincies ter hand genomen worden.

De organisatie van de monitoring wordt uitgevoerd door de provincies. De kosten zijn door provincies voorzien binnen hun begroting en in de opdracht aan BIJ12.

In tabel 1 en 2 geven wij een overzicht van de monitoringsdoelstellingen zoals omschreven in het Interprovinciaal Wolvenplan, die voortkomen uit de Habitatrichtlijn of maatschappelijke vragen.

Tabel 1: Monitoringsdoelstellingen voortkomend uit de Habitatrichtlijn en maatschappelijke vragen waarin dit Monitoringplan voorziet

Monitoringsdoelstelling	Habitatrichtlijn	Maatschappelijke vragen
Populatiegrootte (per jaar)	X	
Populatiegrootte (kwartaal)		x
Trend in populatiegrootte	X	
Verspreiding (per jaar)	X	
Verspreiding (kwartaal)		x
Trend in verspreiding	X	x

Tabel 2: Monitoringsdoelstellingen voortkomend uit Habitatrichtlijn en maatschappelijke vragen waarin dit Monitoringplan niet voorziet

Monitoringsdoelstelling	Habitatrichtlijn	Maatschappelijke vragen
Kwaliteit leefgebied, habitateisen	X	
Kwaliteit leefgebied, prooidieraanbod	X	
Conflictsituaties tussen wolf en maatschappij		x
Maatschappelijk draagvlak t.a.v. wolven		x
Terreingebruik door wolven		x
Dieet van wolven		x
Relatie tussen wolven en wilde hoefdieren		x

1.2 Leeswijzer

De kaders voor de monitoring en de organisatie daarvan worden weergegeven in hoofdstuk 2. De beschrijving van de monitoring, de beschikbare monitoringsmethoden en voor welke monitoringsdoelen welke monitoringsmethoden geschikt zijn, staat beschreven in hoofdstuk 3. Hoe de beoordeling van de resultaten uit de monitoring plaatsvindt via criteria vindt u in hoofdstuk 4. Hoofdstuk 5 bestaat uit de praktische wolfmonitoringhandleiding voor de verschillende vormen van monitoring. Het wolf monitoringplan eindigt met een overzicht van begrippen en literatuur, en in bijlage 1 een overzicht van verschillen met de Duits-Poolse Monitoringsstandaard.

1.3 Terminologie

Net als andere onderwerpen kent de monitoring van wolf een aantal termen en begrippen die om een helder en algemeen eenduidige toepassing vragen. In hoofdstuk 6 zijn de belangrijkste en meest gebruikte termen en begrippen gedefinieerd.

2 Organisatie van monitoring

2.1 Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie

Zoals gezegd in hoofdstuk 1 vormen de wolven in Nederland onderdeel van de Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie en wordt monitoring daarom in internationaal verband afgestemd. Om data uit verschillende landen op een verantwoorde wijze met elkaar te kunnen delen en te beoordelen zijn afspraken gemaakt over gehanteerde begrippen en definities. Dit is versterkt door de eisen die gesteld zijn in de Habitatrichtlijn ten aanzien van de Europees verplichte rapportage over beschermde natuurwaarden.

Voor Nederland gebruiken wij de Duits-Poolse monitoringstandaard als uitgangspunt (Reinhardt e.a., 2015), met aanvullingen passend bij de Nederlandse schaal, het landgebruik en het landschap. Daar waar er verschillen zijn tussen Polen en Duitsland is aangesloten bij Duitsland. Door in Nederland te kiezen voor dezelfde monitoringstandaard als in Duitsland zijn de verkregen gegevens onderling direct vergelijkbaar en uitwisselbaar. Deze monitoringsstandaard sluit daardoor naadloos aan bij de monitoring van onze buurlanden én er wordt op deze manier maximaal geprofiteerd van alle ervaring die aan de Duits-Poolse standaard ten grondslag ligt.

Al bij de opstelling van het 'Voorstel voor een Wolvenplan' (Groot Bruinderink & Lammertsma, 2013) is de keuze gemaakt voor afstemming met landen die dezelfde wolvenpopulatie met Nederland delen. Gehanteerde methoden zijn niet statisch, maar blijven in onderlinge afstemming voor verbetering vatbaar.

2.2 Ontwikkeling van Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie

De Nederlandse wolven maken deel uit van de Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie (Kaczensky et al. 2013). Deze deelpopulatie bestrijkt tot aan 2013 West-Polen en Duitsland, en reikt in 2019 tot in Tsjechië, Denemarken, Nederland, België en Luxemburg. De kern van de populatie bevindt zich in het oosten van Duitsland in de Lausitz regio en in westelijk Polen. In deze regio heeft de wolf zich in 1998 gevestigd, na een periode van enkele jaren met zwervende dieren. In 2000 werden in die regio de eerste jonge wolven geboren. De ontwikkeling van 2000 tot 2018-2019 is weergegeven in Figuur 1.

Hoewel ook elders in Duitsland zwervers worden geconstateerd, blijft de Lausitz regio tot 2009 de enige regio met voortplanting. In dat jaar vestigt zich een roedel op circa 200 kilometer afstand, in een gebied tussen Berlijn en Maagdenburg. In de jaren daarna groeit het aantal roedels in Duitsland met ca. één nieuw roedel per jaar, maar daarna is de toename versneld en in 2018 was de bekende populatiegrootte in Duitsland 73 roedels en 30 gevestigde paren (DBB-Wolf, 2019).

Figuur 1: Verspreiding van wolven in de Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie in 2000, 2009, 2014 en 2018-2019. Bron: www.dbb-wolf.de (Legenda: blauw=roedel, rood=paar, geel=gevestigde eenling)

Vanaf 2015 worden in o.a. Denemarken, Nederland en België wolven gesignaleerd die afkomstig zijn uit roedels in Duitsland. Ook zijn er inmiddels in Duitsland, Luxemburg en België wolven van de Alpiene populatie gesignaleerd.

2.3 Huidige situatie van wolven in Nederland

Voor Nederland zijn tot op heden de ontwikkelingen van de Duitse wolven bepalend voor de aanwezigheid van wolven in Nederland. De eerste met zekerheid vastgestelde zwerver liep in 2015 door ons land (Lelieveld e.a., 2016). Inmiddels zijn er 18 individuen vastgesteld in Nederland. Daarvan zijn (stand november 2019) drie volwassen wolven gevestigd in twee territoria op de Veluwe: twee wolven op de Noord-Veluwe en één wolf op de Midden-Veluwe. In het territorium op de Noord-Veluwe is sinds de geboorte van vijf welpen in 2019 sprake van een roedel. De overige 13 dieren zijn doorgelopen naar België, teruggelopen naar Duitsland, verongelukt of (vooralsnog) niet meer gesignaleerd.

2.4 Beleid rondom monitoring van wolven in Nederland

De monitoring in Nederland is van start gegaan in 2015 door meldingen van wolven te verzamelen middels het digitale wolvenmeldpunt op de website van Wolven in Nederland (WIN). Na binnenkomst wordt een melding beoordeeld door één of meerdere validatoren. Hierbij zijn de Duitse SCALP-criteria leidend en wordt bij twijfel de expertise van Duitse deskundigen van het Lupus Institut ingeroepen. Er zijn daarmee al goede data waarop voortgebouwd kan worden.

In het interprovinciaal wolvenplan (IPO, 2019) staat beschreven hoe de monitoring in Nederland te organiseren, de verplichtingen die de Habitatrichtlijn stelt aan rapportage en diverse andere factoren die uit beleid, maatschappelijke of wetenschappelijke gronden de moeite waard kunnen zijn te monitoren. BIJ12 voorziet in de data rapportage ten aanzien van de nationale verplichtingen en de registratie en afhandeling van wolf gerelateerde schade, in opdracht van de gezamenlijke provincies. BIJ12 doet dat in gecoördineerd overleg met betrokken organisaties. Dit betreft

monitoring waarbij de wolf zelf direct betrokken is. De eisen vanuit de Habitatrichtlijn voor monitoring staan toegelicht in DG Environment (2017).

Afgeleide vormen van monitoring, zoals de effecten die de aanwezigheid van wolven kan hebben op tal van factoren, vallen niet onder de landelijke monitoring. Het is aan de provincies als verantwoordelijke partijen voor het natuurbeleid om aanvullend keuzes te maken in monitoringsdoelen die voor hen relevant zijn. Uiteraard kunnen provincies in gezamenlijk overleg, alsnog beslissen ook andere delen van gewenste monitoring onder te brengen bij BIJ12. Dit is voor alsnog niet het geval. De praktische monitoring sluit ter wille van de vergelijkbaarheid en uitwisseling van verzamelde data en haar beoordeling, aan bij de internationale monitoringsstandaard. Met aanpassingen waar de Nederlandse situatie dit vereist. Het is de wens vanuit beleid om te komen tot een voortgaande integratie van internationale wolf-monitoring-methoden en interpretatie zodat in Europa tot eensluidende conclusies kan worden gekomen.

2.5 Beleid rondom monitoring van wolven in Duitsland

Het beleid rondom monitoring in Duitsland is voor Nederland relevant om tot afstemming te komen bij grensoverschrijdende territoria, en om onderlinge inzichten te (blijven) toetsen. De Duits-Poolse monitoringsstandaard (Reinhardt e.a., 2015) die voldoet aan de vigerende internationale regelgeving. De federale overheid heeft voor Duitsland de juridische kaders vastgesteld en is verantwoordelijk voor de terugkerende 6-jaarlijkse rapportage aan de Europese Commissie. De deelstaten zijn verantwoordelijk voor de uitvoering van de monitoring, maar de organisatie en intensiteit van de monitoringsinspanning verschilt per deelstaat, al naar gelang de prioriteiten van de betreffende deelstaat. Op de website dbb-wolf.de staat een lijst met contactpersonen. Jaarlijks komen betrokken deskundigen uit alle deelstaten bij elkaar om de beoordelingen van de monitoringsresultaten af te stemmen, de resultaten te bespreken en de data vast te leggen voor de rapportage aan de Europese Commissie. In de Duitse monitoringsstandaard zijn SCALP-criteria voor gestandaardiseerd beoordelen van wolvenmeldingen verwerkt (zie paragraaf 4.1) en daarnaast ook de richtlijnen van de *Large Carnivore Initiative Europe* (LCIE) voor gestandaardiseerde plannen voor grote roofdieren in Europa.

2.6 Aangewezen instanties

Voor de uitvoering van veldonderzoek en monitoring van wolven in Nederland wordt samengewerkt tussen verschillende organisaties, waarbij de expertises elkaar aanvullen. De betrokken organisaties zijn verantwoordelijk voor de wijze waarop de monitoring en metingen worden uitgevoerd en voor de juiste behandeling, validatie en verwerking van de gegevens. Voor de verschillende onderdelen van monitoring zijn, zoals vermeld in het IPO wolvenplan (IPO, 2019) onder andere de volgende organisaties aangewezen:

- Schade aan landbouwhuisdieren die mogelijk veroorzaakt zijn door wolf, bijbehorende veldprotocollen, wolvenmeldpunt door BIJ12.
- Secties en veterinaire onderzoeken op wolven en bijbehorende labprotocollen door Dutch Wildlife Health Centre (DWHC)
- Analyseren genetische monsters, sectie op wolven en wilde prooien en bijbehorende veld- en labprotocollen door Wageningen Environmental Research (WENR).

Zie voor beschikbare protocollen bijlage 2.

3 Monitoring en monitoringsmethodieken

3.1 Passieve en actieve monitoring

Er wordt bij monitoring onderscheid gemaakt tussen passieve en actieve monitoring. Het verschil tussen passieve en actieve monitoring zit in de moeite die gedaan wordt voor het vinden van een wolf(spoor). Onder passieve monitoring wordt alles verstaan wat verkregen wordt zonder een vooraf opgezette actie uit te voeren, dus alle vormen van toevallige meldingen uit het publiek. Onder actieve monitoring worden alle handelingen verstaan waarbij gericht en deskundig activiteiten worden ondernomen om waarnemingen te verzamelen. Beide vormen vereisen een systematische aanpak en goede procedures om data op correcte wijze te kunnen valideren en toegankelijk op te slaan en worden jaarrond consequent toegepast.

3.2 Beschikbare monitoringsmethodieken

Er zijn meerdere methoden om de monitoringsdoelen te behalen. In deze paragraaf worden de verschillende methoden beschreven en aangegeven bij welk monitoringsdoel een specifieke methode ingezet kan worden.

3.2.1 Sporenonderzoek

Onder sporenonderzoek valt het zoeken naar prenten (loopspoor), markeringssporen (krabsporen, urinesporen, oestrusbloed en drollen), haren en prooidieren (vee, wild). Het sporenonderzoek kan het gehele jaar uitgevoerd worden. Hierbij zijn de milieuomstandigheden zeer belangrijk voor het verkrijgen van bruikbare data. Sporenonderzoek kan de aan- of afwezigheid van wolven in een bepaald gebied aantonen, helpen het territorium in kaart te brengen, de minimale roedelgrootte aantonen en als basis dienen voor andere monitoringsmethoden zoals monitoring met behulp van een wildcamera en DNA-onderzoek. Het zoeken naar sporen van wolven vormt daarmee vaak de start van een actieve monitoring. Sporenonderzoek is in Europa de meest voorkomende onderzoeksmethode naar grote roofdieren (Linell et al., 1998).

De ideale omstandigheden om sporen te zoeken is in de sneeuw. Bij eventuele sneeuwval moet deze kans zeker worden benut om data te verzamelen.
Om bruikbare data te verkrijgen worden sporen met behulp van protocol 9E (zie bijlage 2) gedocumenteerd. Het valideren van de sporen wordt gedaan door een deskundige medewerker. Het is belangrijk dat een waarnemer nooit zijn eigen waarneming valideert.

3.2.2 Cameraval

Wildcamera's kunnen aanwezigheid van wolven aantonen, de minimale roedelgrootte, geslacht van de dieren, maar ook dracht en reproductie aantonen. De methode kan het hele jaar worden ingezet. Ook de gezondheid van de wolven kan gemonitord worden met wildcamera's (kreupel, wond, schurft, conditie). In Europa wordt deze manier met veel succes ingezet (Galaverini et al, 2012). Wildcamera's kunnen ook informatie geven over de aanwezigheid van prooidieren en eventuele menselijke activiteiten in het gebied. Camera's dienen zodanig aangebracht te worden dat verstoring wordt vermeden (in tijd en ruimte) en dienen te worden aangebracht in overleg met de terreinbeheerder.

3.2.3 Genetische analyse

De verzameling van genetisch materiaal (uitwerpselen, haren, speeksel verzameld bij prooidieren) levert de meest zekere informatie en wordt om die reden vaak toegepast in de monitoring van grote roofdieren. DNA-onderzoek kan het hele jaar worden uitgevoerd. Genetische methoden worden bij voorkeur op grote schaal toegepast bij monitoring van de Centraal-Europese laagland wolvenpopulatie (Liberg et al., 2005). Sneeuw is geschikt om DNA-monsters van markerende individuen (uit urine of oestrusbloed) te verzamelen. In de wintermaanden wordt er actiever gemarkeerd door het hele roedel. Deze periode is dan ook zeer geschikt om DNA te verzamelen van alle dieren in een roedel.

3.2.4 *Telemetrie*

Om het gedrag van een individuele wolf te volgen kan telemetrie worden toegepast: dan wordt een halsband met een GPS-zender bevestigd aan een wolf. Conform het wolvenplan wordt telemetrie in principe alleen benut om wolven met afwijkend of potentieel problematisch gedrag te kunnen volgen. Daarnaast kan telemetrie voor wetenschappelijk onderzoek worden ingezet als een wolf bijvoorbeeld gewond is geraakt en na revalidatie weer wordt vrijgelaten. Het vangen en verdoven van een wolf is geen eenvoudig proces en dient deskundig te gebeuren. Telemetrie vergt in bepaalde gevallen speciale toestemming in verband met vigerende wet- en regelgeving, zie www.centralecommissiedierproeven.nl. Bij voorkeur is permanent ten minste één zender in Nederland beschikbaar.

3.2.5 *Detectiehond*

Een detectiehond kan waardevol zijn bij het vinden van sporen of op locaties waar sporen verstoord zijn door recreanten of andere honden. Een opgeleide detectiehond kan duidelijkheid geven over zulke sporen. Deze methode kan een aanvulling zijn op het gewone sporenonderzoek. Buitenlands onderzoek heeft aangetoond dat het aantal gevonden drollen met 30% kan stijgen ten opzichte van het aantal gevonden drollen door een getrainde spoorzoeker zonder hond (Böcker, 2016). Speciaal de verse uitwerpselen werden betrouwbaarder door de hond gevonden. Het is niet zo dat aanwezigheid van drollen zonder hond niet aangetoond kon worden, maar zeker in het geval dat er binnen 24 uur verse keutels voor DNA-analyse verlangd worden, kan de inzet van een getrainde hond tot significant betere resultaten leiden. Ook kunnen honden getraind worden op (voor mensen in regel onwaarneembare) geurvlaggen en urinesporen. Dit is vooral geschikt voor actieve monitoring van wolven op nieuwe locaties. De beschikking over een getrainde hond is afhankelijk van vrijwilligers en hun inzet. Bij andere diersoorten (otters, beverratten, amfibieën) hebben de detectiehonden zich al bewezen.

3.2.6 *Dode of gewonde gevangen wolven*

Een bijzondere vorm van actieve monitoring wordt gevormd door het onderzoeken van een dode wolf. Dode wolven kunnen nog steeds een schat aan informatie opleveren over herkomst, locatie en gezondheid van het dier.

3.2.7 *Akoestische monitoring*

Deze methode, ook wel uitgelokt huilen genoemd, heeft in Europa tot weinig succes geleid (Nowak et al. 2007). Het antwoordpercentage is laag en andere monitoringsmethoden zoals cameravallen en DNA-onderzoek hebben zich als een meer betrouwbare methode bewezen. Ook zijn er in Nederland veel honden die het onderzoek negatief kunnen beïnvloeden. Om deze redenen wordt deze methode in Nederland niet ingezet voor actieve monitoring van wolven.

3.3 Toepassing van monitoringsmethoden gedurende fasen van vestiging

In het Interprovinciale Wolvenplan zijn verschillende fasen gedefinieerd van vestiging in een nieuw gebied (IPO, 2019). De fasen zijn:

Fase 1: Er bevindt zich (af en toe) een zwervende wolf in Nederland;
Fase 2: Er bevindt zich een territoriale wolf in Nederland;
Fase 3: Er bevindt zich een territoriaal wolvenpaar in Nederland;
Fase 4: Er bevindt zich een territoriaal wolvenpaar met jongen in Nederland;
Fase 5: We bevinden ons tien jaar na deze eerste voortplanting.

Gedurende de verschillende fasen zijn verschillende monitoringsmethodieken het meest effectief en efficiënt.

3.3.1 *Fase 1 – onderzoek aan een zwervende wolf*

Rondzwervende wolven maken in de regel een relatief groter aandeel uit van verkeersslachtoffers onder wolven en in aanvallen op landbouwhuisdieren. Echter, te verwachten valt dat in latere fases binnen een wolventerritorium dieren van het

betreffende roedel worden aangereden. Beiden type meldingen (verkeersslachtoffers en aanvallen op landbouwhuisdieren) geven in deze fase, na bevestigend nader onderzoek, een indicatie waar een zwervende wolf heeft gelopen. De signaleringsfunctie door middel van passieve monitoring (via het wolvenmeldpunt) is in deze fase zeer efficiënt. De binnenkomende meldingen worden op waarde geschat door een deskundig persoon.

Actieve monitoring start verkennend in gebieden waar herhaaldelijk (al of niet bevestigde) meldingen van wolven worden verkregen gedurende langere tijd (over meerdere weken). Enkel passieve monitoring volstaat dan niet om het territoriale gedrag van wolven aan te tonen. De meest gebruikte monitoringsmethode om territoriaal gedrag aan te tonen in een gebied is sporenonderzoek. Dit sporenonderzoek heeft tot doel het bepalen of er in de omgeving territoriale markeringen aanwezig zijn. Indien mogelijk wordt zoveel mogelijk ingezet op het afnemen van genetische monsters om bevestiging van wolf te krijgen, en inzicht te verkrijgen in het individu.

Deze data kunnen ondersteund worden door andere onderzoeksmethoden, zo kan een cameraval gebruikt worden om meer zekerheid te verkrijgen. De cameravallen kunnen opgehangen worden bij waterplekken, kadavers van prooidieren en langs wegen/kruispunten waar mogelijke sporen van wolf gevonden zijn.

Deze vorm van actieve monitoring levert de eerste data voor een inschatting van het terreingebruik van een eventuele territoriale wolf. Indien dezelfde wolf ten minste zes maanden aantoonbaar in hetzelfde gebied aanwezig is, dan is het wolventerritorium duurzaam in gebruik en wordt overgegaan op fase 2.

3.3.2 Fase 2 t/m 4 – onderzoek aan territoriale wolven

In deze fasen is het territorium reeds in beeld en komt een grotere verscheidenheid aan monitoringsdoelen in beeld dan in fase 1. In Tabel 3 staat per fase aangegeven met welke methode de verschillende monitoringsdoelen kunnen worden aangetoond. In de tabel staat ook beschreven welke tijd van het jaar dit doel aan de orde is.

Tabel 3: Overzicht van de te gebruiken monitoringsmethoden afhankelijk van de fase van vestiging en de monitoringsdoelen.

Fase	Doel	Aanpak	Monitoringsmethode	Seizoen
Fase 1: Zwervende wolf	Incidentele aanwezigheid aantonen	Passieve monitoring (meldpunt)	Toevallige waarnemingen	Gehele jaar
		Bij melding mogelijk C1, C2 spoor: prenten, drollen, prooidier.	Veldonderzoek DNA verzamelen	Gehele jaar
	Langdurige aanwezigheid aantonen	Actieve monitoring. Bij aanhoudende waarnemingen in één gebied.	Veldonderzoek	Gehele jaar
			Cameraval	Gehele jaar
			DNA verzamelen	
Fase 2: Territoriale wolf	Aanwezigheid aantonen Afbakening van randen territorium en kerngebied	Passieve monitoring (meldpunt). Aantonen van veranderingen	Toevallige waarnemingen	Gehele jaar
		Aantonen dat de wolf in het gebied blijft Territorium in kaart brengen	DNA verzamelen	Max aantal drollen**
			Telemetrie*	Gehele jaar
			Veldonderzoek	Juli t/m feb
Fase 3: Territoriaal wolvenpaar	Aanwezigheid aantonen Afbakening van randen territorium en kerngebied	Passieve monitoring (meldpunt). Aantonen van veranderingen	Toevallige waarnemingen	Gehele jaar
		Aantonen dat de wolf in het gebied blijft Territorium in kaart brengen	DNA verzamelen	Max aantal drollen**
			Telemetrie*	Gehele jaar
			Veldonderzoek	Juli t/m feb
	Reproductie	Indicatie van paring	Cameraval	Feb – mrt
		Bewijs van reproductie	Veldonderzoek	Gehele jaar
			Cameraval	Gehele jaar
	Roedel grootte	Minimale roedelgrootte aantonen	DNA verzamelen	Nov dec jan**
			Cameraval	Gehele jaar
Fase 4: Territoriaal wolvenpaar met jongen	Aanwezigheid aantonen Afbakening van randen territorium en kerngebied	Passieve monitoring (meldpunt). Aantonen van veranderingen	Toevallige waarnemingen	Gehele jaar
		Aantonen dat de wolf in het gebied blijft Territorium in kaart brengen	DNA verzamelen	Max aantal drollen**
			Telemetrie*	Gehele jaar
			Veldonderzoek	Juli t/m feb
	Reproductie	Indicatie van paring	Cameraval	Feb – mrt
		Bewijs van reproductie	Veldonderzoek	Jul-feb
			Cameraval	Gehele jaar
	Roedel grootte	Minimale roedelgrootte aantonen	DNA verzamelen	Nov dec jan**
			Cameraval	Gehele jaar

*mits data beschikbaar
** De paartijd valt in de winter, met intensiever markeren tot gevolg. Dit maakt deze periode geschikt voor het verzamelen van DNA-monsters uit drollen of oestrus bloed.

4 Validatie van meldingen en sporen

Voor het aantonen van wolven en sporen is een gestandaardiseerde monitoring nodig, zodat monitoring vergelijkbaar wordt uitgevoerd en resultaten zoveel mogelijk gelijkwaardig worden geïnterpreteerd door verschillende wolvendeskundigen (zowel nationaal als internationaal). Sinds 2013 zijn er in een aantal Centraal-Europese landen afspraken gemaakt over de monitoringsmethoden en interpretatie van gegevens: er zijn gemeenschappelijke definities, parameters en monitoringsmethoden afgesproken. Desondanks zijn er tussen landen soms kleine verschillen. Een overzicht waar Nederland afwijkt van het Duitse deel van de Duits-Poolse Monitoringsstandaard is weergegeven in bijlage 1. Dit hoofdstuk beschrijft hoe de beoordeling en interpretatie van waarnemingen van wolven en sporen in Nederland moet plaats vinden.

4.1 Definitie wolvendeskundige

Voor de uitvoering van veldonderzoek en monitoring van wolven dient een persoon deskundig op het gebied van wolven te zijn. Iemand wordt als "wolvendeskundige" beschouwd wanneer hij/zij:

- Een meerdaagse opleiding van de leidende organisatie op het gebied van wolvenmonitoring in Nederland of Duitsland heeft volbracht over de ecologie van de wolf en het verzamelen van veldgegevens van wolven; én
- Uitgebreide ervaring heeft in het verzamelen van veldgegevens van wolven en daarbij in de praktijk aantoonbaar geoefend is in het herkennen en interpreteren van de sporen; én
- Kennis op peil houdt door deelname aan relevante veldwerkzaamheden in het kader van de nationale of internationale erkende wetenschappelijke wolvenprojecten of monitoringprojecten uitgevoerd met methoden die worden aanbevolen in voorliggend monitoringplan; én
- Bekend is met de ecologie van de wolf en zijn prooidieren; én
- Gedane metingen en data doorgeeft aan de daartoe aangewezen instanties; én
- Aanwijzingen ten aanzien van de te gebruiken methoden en protocollen opvolgt van de daartoe aangewezen instanties.

4.2 Beoordeling van wolvenmeldingen volgens SCALP-criteria

De standaard voor het beoordelen van waarnemingen van wolven en sporen wordt gedefinieerd door de mogelijkheid tot verificatie, omschreven in de SCALP-criteria. Deze zijn oorspronkelijk ontwikkeld voor het monitoren van Lynx (*Lynx lynx*) in de Alpen, waar ook het acronym SCALP vandaan komt: *Status and Conservation of Alpine Lynx Population*.

De eerste stap is dat waarnemingen worden gecontroleerd op echtheid. De tweede stap is dat waarnemingen worden ingedeeld in een categorie, lopend van C1 t/m C3. De getallen 1, 2 en 3 geven de zekerheid door verificatie van de waarneming aan.

C1: Harde bewijzen
Bewijzen die ondubbelzinnig de aanwezigheid bevestigen van een wolf (vangst van een levend of dood dier, genetisch bewijs, een foto waarop alle kenmerken van een wolf ondubbelzinnig zichtbaar zijn en waarvan de locatie is bewezen, telemetrische locatie van een bekend dier).

C2: Bevestigde waarneming
Indirecte bewijzen die zijn veroorzaakt door een wolf zoals sporen, drollen, of bijvoorbeeld bijtsporen bij prooidieren. Alle kenmerken moeten duidelijk gedocumenteerd zijn, onderbouwd met beeldmateriaal. Een aantal van de sporen in deze categorie (zoals drollen en bijtsporen bij prooidieren) kunnen opgewaardeerd worden tot C1 bij een succesvolle DNA-analyse.

C3: Onbevestigde waarneming
Alle waarnemingen van wolven of sporen die niet door een deskundig persoon kunnen worden bevestigd, maar wel van een wolf zouden kunnen zijn. Denk hierbij aan waarnemingen met bewijs maar met te weinig kenmerken om wolf te bevestigen, sporen die te oud zijn, sporen die niet voldoen aan de juiste kenmerken en foto's waarop geen locatiecontrole mogelijk is.

F: Verkeerde waarneming
Waarneming waarvan een wolf kan worden uitgesloten.

Niet te beoordelen
Sporen die niet geëvalueerd kunnen worden vanwege het ontbreken van bewijs. Denk hierbij aan meldingen van visuele waarnemingen van sporen zonder bewijs of prooiresten zonder de benodigde informatie waaronder datum en locatie).

4.3 Richtlijnen voor gegevensanalyse en interpretatie

Om van gevalideerde veldgegevens tot data te komen om de meetdoelen aan te toetsen is interpretatie van de gegevens noodzakelijk. In deze paragraaf wordt beschreven hoe de monitoringgegevens worden geanalyseerd en hoe de resultaten moeten worden geïnterpreteerd. Deze internationaal afgestemde werkwijze geeft de benodigde zekerheid dat de data voldoen aan de eisen gesteld vanuit de Habitatrichtlijn en dat de data gebruikt kunnen worden om andere vragen die voortkomen uit de monitoringsdoelen te beantwoorden.

<u>Gebied van voorkomen</u>
Onderzoeksmethoden: Sporenonderzoek, cameraval, genetische analyse en doodvondst.
Schaal: 10 x 10 kilometerhok
Eis: één onafhankelijke* C1 melding per 10x10 kilometerhok per jaar of drie onafhankelijke C2 waarnemingen.

<u>Onderscheid tussen verschillende territoria</u>
Onderzoeksmethoden: Sporenonderzoek, genetische analyse, cameraval, (buitenlandse) telemetrie
Schaal: per territorium met focus op randen van territoria.
Eis: een van de volgende opties:

- Reproductie is aangetoond in territoria tegelijkertijd; of
- Reproductie is aangetoond in mei-juli ten minste 10 kilometer uit elkaar; of
- Eén van de territoria is bekend door (buitenlandse) telemetrie of door op zich herkenbare individuen; of
- Genetische analyse waaruit verschillende individuen herkenbaar zijn.

<u>Reproductie</u>
Onderzoeksmethoden: Sporenonderzoek, genetische analyse, cameraval, doodvondst (welp).
Schaal: per territorium met focus op kerngebied van territoria
Eis: een van de volgende opties:

- Ten minste één welp moet vastgesteld zijn met één C1; of
- Drie onafhankelijke* C2 sporen van dezelfde leeftijd; of
- Een lacterende teef is vastgesteld met C1-kwaliteit foto.

** Onafhankelijk betekent zowel in tijd als de aard van het spoor. Dus op verschillende dagen en niet enkel loopsporen maar minimaal ook een ander gedocumenteerd spoor (drol, prooidier en dergelijke). In de tabel is te zien welke methode ingezet kan worden per monitoringsdoel. Ook is aangegeven wat de eisen zijn om dit doel te bevestigen.*

<u>Roedelgrootte</u>
Onderzoeksmethoden: genetische analyse, cameraval, sporenonderzoek prenten (indicatief).
Schaal: Territorium

Eis: de minimale roedelgrootte kan bevestigd worden met onderscheidende C1 waarnemingen van individuen of een C1 foto met meerdere wolven, en kan omhoog bijgesteld worden door nieuwe waarnemingen.

Populatiegrootte
Onderzoeksmethoden: Sporenonderzoek, cameraval en genetische analyse
Schaal: Nederland
Eis voor solitair territoriale wolf/gevestigde eenling: minimaal twee genetische indvidubepalingen in hetzelfde gebied met een tussen periode van zes maanden .
Eis voor wolvenpaar: één dubbele (=van 2 dieren) C1 of C2 waarnemingen met een tussenperiode van minimaal vier weken.
Eis voor wolvenroedel: ten minste één C1 of C2 waarneming van tenminste drie dieren.

4.3.1 *Gegevensanalyse verspreiding en voorkomen*

Het voorkomen van wolven heeft betrekking op het gebied dat daadwerkelijk en actueel door wolven wordt bewoond (territoria), terwijl verspreiding het totale gebied weergeeft waar de soort (incidenteel) is waargenomen. Voorkomen en verspreiding worden openbaar gemaakt op een schaal van bezette rastercellen van 10 × 10 kilometer.

Een rastercel wordt als 'bezet' (wolf aanwezig geweest of actueel aanwezig) beschouwd als er in het betreffende monitoringsjaar (1 mei t/m 30 april het kalenderjaar erop) ten minste één waarneming in die rastercel als C1 is gekwalificeerd. Indien geen C1 is verstrekt, zijn ten minste drie C2-sporen nodig om deze rastercel als bezet te beschouwen. De C2-sporen voor de afzonderlijke rastercellen moeten onafhankelijk van elkaar gedocumenteerd zijn. Rastercellen met alleen C3-sporen worden beschouwd als 'niet bezet'.

Hoewel locaties voortkomend uit (buitenlandse) telemetrie als C1 worden gekwalificeerd, worden deze niet in de jaarlijkse verspreidingskaarten openbaar gemaakt, totdat deze wolf zich vestigt of als de wolf in de onmiddellijke nabijheid van zijn ouderlijk grondgebied blijft. Immers, de beschikbaarheid van telemetriedata is afhankelijk van de mate van inzet en levert een veel hogere resolutie aan gegevens, waardoor deze methode een te vertekend beeld geeft wanneer de jaarlijkse verspreidingskaarten met elkaar vergeleken worden.

De oppervlakte van het voorkomen wordt jaarlijks bepaald op basis van de gedocumenteerde data (aantal bezette rastercellen). Figuur 2 en 3 geven een voorbeeld weer voor het bepalen van het wolven voorkomen.

Figuur 2: Voorbeeld 1 voor het bepalen van het wolvenvoorkomen (groen: C1 of drie C2 waarnemingen) en voorkomen niet bevestigd (C3 of max twee C2 waarnemingen).

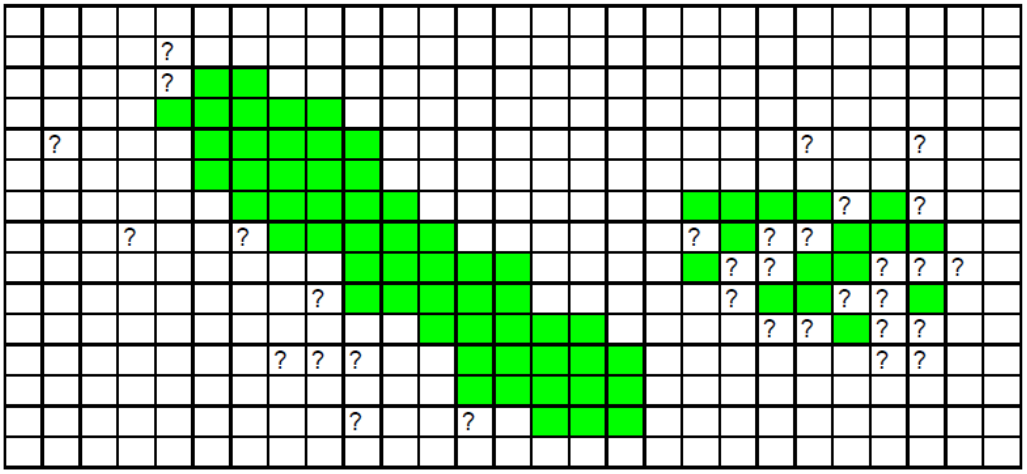

Links zie je een gebied van voorkomen waar de wolf is bevestigd met mogelijk uitbreiding van het voorkomen naar het westen. De uitbreiding is speculatief.
Het gebied rechts is een voorkomen met 'gaten'. Het zou kunnen kloppen dat er daadwerkelijk 'gaten' zitten in het voorkomen, maar dit kan ook liggen aan het feit dat er onvoldoende monitoring is uitgevoerd.

Figuur 3: Voorbeeld 2 voor het bepalen van het wolven voorkomen.
Links waarschijnlijke aanwezigheid van één individu. Rechts mogelijke aanwezigheid van de soort zonder ondersteunende data. Verduidelijking van het voorkomen is in zo'n geval noodzakelijk. Deze situatie kan ontstaan door onvoldoende onderzoek.

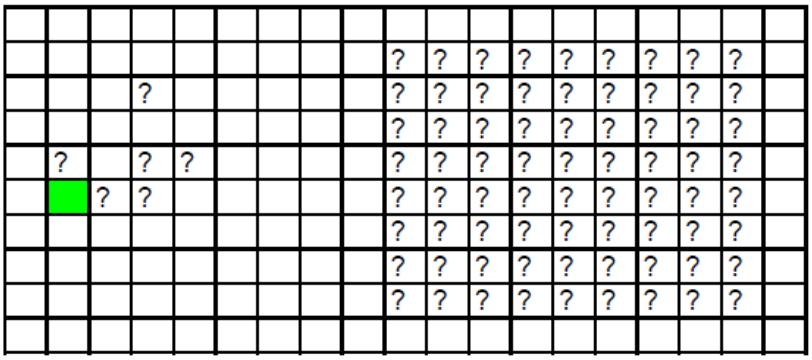

4.3.2 *Gegevensanalyse populatieaantallen en –opbouw*

Een nauwkeurige schatting van de omvang van een wolvenpopulatie is vrijwel onmogelijk, omdat het aantal leden van de roedel kan fluctueren. Het is daarom makkelijker om het aantal roedels in te schatten dan het aantal individuele wolven. Dit geeft ook een beter beeld van de staat van instandhouding.
Voor de rapportage van de Habitatrichtlijn aan de EU moet de grootte van de populatie worden vermeld als het aantal volwassen individuen. Dit is de reden dat in Nederland het aantal wolvenroedels, wolvenparen en solitaire territoriale wolven gedocumenteerd zal moeten worden.

Voor Nederland wordt voor het bepalen van populatieaantal en -opbouw een combinatie van sporenonderzoek, cameravallen en genetische analyse gebruikt.

Doorlopend wordt van de verschillende roedels en markerende dieren informatie verzameld en geanalyseerd op parameters als paarvorming, roedelgrootte, territoriumgrootte, reproductie en aantal welpen. Dit wordt jaarlijks openbaar inzichtelijk gemaakt.

Reproductie aantonen
In de afgelopen jaren is gebleken dat het gebruik van cameravallen in combinatie met sporenonderzoek de meest succesvolle methode is om reproductie aan te tonen (Reinhardt e.a., 2015). Cameravallen worden langs boswegen, kruispunten en bij drinkplaatsen geplaatst waar sporen van wolven en/ of sporen van de welpen zijn gevonden. De eerste paar weken komen de welpen niet uit het hol en drinken ze nog melk bij moeder. Het moederdier is afhankelijk van een waterbron in de buurt van het hol. Hier komen de welpen mogelijk ook drinken. Hierna worden de welpen steeds mobieler waardoor hun actieradius toeneemt. Wolven kunnen verschillende keren van locatie wisselen met hun welpen. De locatie van de cameravallen moet dan aangepast worden.
De extra pluizige welpenvacht kan het eerste jaar nog het verschil laten zien tussen de welpen en de volwassen dieren. Sporen van welpen zijn niet meer van volwassen dieren te onderscheiden vanaf het moment dat welpen 6 maanden oud zijn.
Bij roedels met reproductie in voorgaande jaren is het lastig om aan te tonen of het om een jaarling of om een 'nieuwe' welp gaat. Alleen genetica kan hier duiding aan geven indien het genetisch profiel van welpen in hun eerste levensjaar al bekend is.

Minimale populatiegrootte
Om aanwezigheid van een wolvenpaar te bewijzen moeten herhaaldelijk sporen worden gevonden die aantonen dat de reu en de teef samen waren (twee drollen van dezelfde leeftijd op hetzelfde kruispunt, dubbelloopsporen van dezelfde leeftijd, verschillend DNA in hetzelfde territorium). Deze sporen moeten herhaaldelijk, met tussenpozen van ten minste 4 weken, gevonden worden. Hiermee wordt beoogd gevallen uit te sluiten waarin twee wolven uiteindelijk toch geen paar vormen.
Om aanwezigheid van een wolvenroedel te bewijzen is gebleken dat een combinatie van sporenonderzoek, cameravallen en/of genetische analyse het beste werkt. De gevonden sporen moeten duidelijk de aanwezigheid van meer dan twee dieren aantonen of voortplanting bevestigen.
Als in hetzelfde gebied ('de Veluwe') meerdere wolventerritoria aanwezig zijn, dan kan het lastig zijn om onderscheid te maken tussen verschillende wolvenroedels. Het vereist een intensieve monitoring om een duidelijk beeld te krijgen van de territoria. Hoe meer data hoe makkelijker de analyse van het totaalbeeld wordt. Een goed beeld van een territorium wordt vaak pas na geruime tijd verkregen. Een territorium is echter geen statisch gegeven en fluctueert in de tijd.

Jaarlijks wordt er een schatting gemaakt van het minimale aantal wolvenparen, -roedels en gevestigde eenlingen. De werkelijke aantallen kunnen hoger of lager liggen aangezien de aantallen makkelijk kunnen veranderen (sterfte, latere bevestiging reproductie en dergelijke). De roedelgrootte wordt bepaald op C1 waarnemingen (sporenonderzoek, cameravallen en/of genetisch onderzoek).

De monitoringsdoelstellingen kunnen verschillen tussen landen (Nederland/België/ Duitsland), maar in gevallen van grensoverschrijdende roedels wordt sterk aangeraden om een gezamenlijke monitoring toe te passen om een zo compleet mogelijk beeld van de eventuele territoria te krijgen. Aangeraden wordt om minimaal 10-20 genetische monsters te analyseren per territorium per jaar en aan beide zijden van de grens (totaal 20-40 monsters voor het gehele territorium).

4.3.3 Gegevensopslag en evaluatie
Alle waarnemingen van (sporen van) wolven in Nederland worden centraal verzameld. De waarnemingen worden, al of niet bevestigd met behulp van genetica, gevalideerd door een team van wolvendeskundigen op basis van het meer-ogen-principe. De interpretatie van de data wordt voorbereid. Eénmaal per jaar komen alle betrokken instanties bijeen voor een gezamenlijke beoordeling van de gegevens. De gevalideerde data wordt ten minste éénmaal per jaar ingeladen in de Nationale Databank Flora en Fauna (NDFF).

5 Praktische handleiding monitoring wolf

Dit hoofdstuk omvat de praktische handleiding en is bedoeld voor uitvoerders van actieve monitoring van wolven in Nederland. De handleiding beschrijft:

- Welke methode er gebruikt wordt om bruikbare data te verzamelen.
- Welke waarnemingen van wolf onder welke omstandigheden kunnen worden beschouwd als C1, C2 of C3.
- Hoe bruikbare data en sporen worden gedocumenteerd.

Uitgangspunt is dat uitvoerders van de monitoring deskundigen zijn, zoals omschreven in paragraaf 4.1.

5.1 Hoeveel documentatie is er nodig?

Alle inkomende informatie vanuit passieve en actieve monitoring wordt centraal verzameld. Het is belangrijk dat zo effectief en efficiënt mogelijk informatie verzameld en gedocumenteerd wordt. Hierbij moeten de monitoringsdoelen en maatschappelijke kosten worden afgewogen. In een kerngebied kunnen in korte tijdsperiode veel loopsporen gedocumenteerd worden, maar dit is veel werk terwijl je met minder ook de monitoringsvragen kan beantwoorden.

Ook kunnen bij alle gevonden wolvendrollen genetische monsters afgenomen worden, maar dit zal nauwelijks nieuwe informatie opleveren, terwijl de genetische analyses wel kostbaar zijn. Een aanvullende onderzoeksinspanning is wel interessant als er nieuwe informatie nodig is, bijvoorbeeld wanneer er sprake is van een territorium waar zover bekend één wolf aanwezig is. Per territorium wordt de monitoringsinspanning regionaal gecoördineerd, waarbij aandacht is voor het verzamelen van een relevante set drollen, haar en wilde prooidieren ten behoeve van verdere analyse. Dit wordt nader per provincie ingevuld.

Belangrijke metingen die onderdeel zijn van de monitoring kan in het veld worden uitgevoerd door geschoolde mensen die minder ervaring en kennis hebben. Ze dienen alle waarnemingen via de gestandaardiseerde methoden en veldprotocollen (zie bijlage 2) te verzamelen. Deze gedocumenteerde waarnemingen worden beoordeeld door een team aan wolvendeskundigen.

Documentatie
De volgende typen waarnemingen moeten altijd worden gedocumenteerd:

- Alle bewijzen die in aanmerking komen voor een C1 waarneming (dood gevonden dieren, levend gevangen dieren, genetische resultaten, beeldmateriaal van hoge kwaliteit, (buitenlandse) telemetrie gegevens)
- Alle bewijzen die de randen van territoria kunnen duiden (met name drollen, maar slechts die drollen waarvan is afgewogen dat ze nodig zijn).
- Alle bewijzen die reproductie kunnen aantonen.
- Elk jaar per rastercel minimaal drie C2 waarnemingen, mits hier geen C1 waarneming beschikbaar is.
- Alle gegevens van derden (passieve monitoring) om als C2 waarneming te kwalificeren dienen op een gestandaardiseerde manier gedocumenteerd te worden.

Ook niet-bevestigde waarnemingen, C3 waarnemingen en F-waarnemingen worden waar mogelijk gedocumenteerd.

Kwalificatie
Per type waarneming staat in paragraaf 5.2 beschreven waaraan de documentatie moet voldoen. Alle verzamelde data wordt opgeslagen in een digitale database die automatische zoekopdrachten mogelijk maakt. De minimale zoekcriteria moeten

zijn: datum, soort, locatie, type waarneming en SCALP-score. In deze database worden de ruimtelijke gegevens met zo exacte mogelijke coördinaten opgeslagen.

Om territoriale wolven door het jaar heen aan te tonen *in een territorium* wordt er een minimum van 15 DNA-samples per jaar verzameld bij respectievelijk solitair territoriale wolven, wolvenparen en wolvenroedels. Om de omvang van een nieuw territorium in kaart te brengen of verschuivingen in een bestaand territorium wordt geadviseerd om maximaal 40 DNA-samples te verzamelen, waarbij de focus ligt op drollen aan de (vermeende) randen van territoria. Om desgewenst een prooidieranalyse mogelijk te maken wordt het in zijn geheel verzamelen van 80 tot 100 wolvendrollen per territorium geadviseerd.

5.2 Beoordelen van wolfwaarnemingen

5.2.1 *Levende wolf*

Levende wolven kunnen in dit kader dieren zijn, die in het buitenland voorzien zijn van een zender, gewonde of zieke wolven, en zieke of verweesde welpen die tijdelijk onder menselijke zorg worden geplaatst. Bij wolven bestaat de kans op verwarring met honden, daarom kan bij twijfelgevallen de soort en identiteit van het individu worden geverifieerd met behulp van een DNA-analyse.
Levend gevangen wolven worden volgens protocol 2 (zie bijlage 2) gedocumenteerd. Er wordt een fotodocumentatie gemaakt en enkele haren uitgetrokken of bloed of speeksel afgenomen voor genetisch onderzoek. Hiervoor is een CITES-vergunning noodzakelijk.

Kwalificatie
Een levend gevangen wolf kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:

- Het dier door een ervaren medewerker als wolf is geïdentificeerd; of
- Genetische tests bevestigen dat het een wolf is.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:

- Protocol 2 (zie bijlage 2);
- Fotodocumentatie: het hele dier, details van de kop, tanden, poten en staart.

5.2.2 *Dode wolf*

Bij de vondst van een verse dode wolf wordt de politie of een BOA ingeschakeld als er enige verdenking bestaat op een illegaal gedood dier. Deze besluit of technische recherche of eventueel het NFI ingeschakeld dient te worden. Het Openbaar ministerie bepaalt of vervolging wordt ingesteld.

Elke dood gevonden wolf wordt veiliggesteld (in koeling, maar niet bevroren) en zo snel mogelijk naar DWHC in Utrecht vervoerd waar, zo mogelijk nog op dezelfde dag, gezamenlijk met WENR sectie op het kadaver wordt uitgevoerd. WENR heeft de benodigde ontheffing om een wolf te vervoeren en kan anderen machtigen om van de ontheffing gebruik te maken. Bij de vondst van een dode wolf wordt de omgeving afgespeurd volgens protocol, zie protocol 1 in bijlage 2. Er worden foto's gemaakt van de omgeving van de vindplaats, de dode wolf en detailopnames van verwondingen inclusief referentieobject (euromunt o.i.d.).

Bij de sectie vindt er aanvullend onderzoek plaats. In ieder geval dienen doodsoorzaak, leeftijd, conditie, voortplantingsstatus en herkomst onderzocht te worden. DWHC meldt volgens protocol de vondst ook aan CVI, RIVM en Naturalis. DWHC heeft de leiding bij de sectie waarbij er rekening wordt gehouden met het zo goed mogelijk geschikt houden van skelet en huid voor latere preparatie door Naturalis. Alle betrokkenen volgen bij sectie het protocol. De sectie wordt op foto en/of film vastgelegd. Na sectie worden de resten (ten minste de complete huid en skelet) overgedragen aan Naturalis. Naturalis beslist in welke vorm (opgezet, balg) dit materiaal bewaard wordt en kan het (in bruikleen) beschikbaar stellen voor bijvoorbeeld tentoonstellingen of wetenschappelijk onderzoek.

Kwalificatie
Een dood gevonden dier kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:
- Het dier door een ervaren wolf deskundige wordt geïdentificeerd of
- Genetisch onderzoek bevestigd dat het een wolf is.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:
- protocol 1 (zie bijlage 2);
- Fotodocumentatie: het hele dier, details van de kop, tanden, poten, staart en
- Pathologisch rapport.

5.2.3 *Cameravallen*

Foto's en video moeten het dier van opzij of van voren laten zien, bij voorkeur in volledig zicht. Grootte, tekening en verhoudingen van het lichaam moeten duidelijk te zien zijn. Bij twijfel over de echtheid van de waarneming moet de locatie worden gecontroleerd om vervalsing uit te sluiten. Cameravalfoto's kunnen problematisch zijn wanneer het dier niet over de hele lengte is afgebeeld en/of bij nacht niets te zien is van de achtergrond. Bij foto's van 'derden' (niet direct betrokken personen bij de monitoring van wolf) moeten foto's of films van andere wilde dieren of valse triggers getoond worden vanuit hetzelfde gezichtspunt om zekerheid over de locatie te verkrijgen. De aangegeven camerapositie moet in ieder geval worden bezocht en op geloofwaardigheid worden gecontroleerd.

Kwalificatie
Een waarneming van een foto of video kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:
- Het dier van de zijkant of voorkant volledig is afgebeeld, de tekeningen en verhoudingen van het gehele karkas en kop duidelijk zichtbaar is of het dier is duidelijk individueel herkenbaar (zenderkraag, wolf met handicap) en
- Het dier wordt door een ervaren persoon geïdentificeerd als een wolf.

Een waarneming van een foto of video kwalificeert als C3 onder voorwaarden dat:
- het dier niet als wolf kan worden bevestigd maar ook niet kan worden uitgesloten.

De documentatie vindt plaats met behulp van:
- Protocol 9D (zie bijlage 2).

Foto's of films kunnen nooit als een C2 waarneming worden gekwalificeerd.

5.2.4 *Prenten en loopsporen*

Sporen van wolf en hond zijn moeilijk van elkaar te onderscheiden. Om het onderscheid te maken moet er gekeken worden naar een combinatie van de prent en het spoor (gang en gedrag). Kenmerkend voor wolven is de gesnoerde draf. Hierin staan de prenten heel gelijkmatig in één rechte lijn achter elkaar. De achterpoten zijn precies in de voorpoten gezet om zo energiezuinig mogelijk te lopen. De staplengte van dezelfde poot in de gesnoerde draf is minimaal 110 centimeter. Helaas kunnen sommige honden ook alle sporen precies als een wolf maken. Daarom moet een spoor zo ver mogelijk worden uitgelezen (om verstoring tegen te gaan: tegen de looprichting in). Ook kan er gekeken worden naar menselijke sporen die corresponderen (in ouderdom en gedrag) met het 'wolvenspoor' (denk aan hond naast de fiets).

Kwalificatie
Een spoor kwalificeert als C2 onder voorwaarden dat:
- Het spoor recht is en in een gesnoerde draf, en
- Op vaste/ vlakke ondergrond (zand/sneeuw) minstens 100m, of
- Op zachte ondergrond (zand/ sneeuw prenten ca. 5 cm diep) minimaal 500m, of

- Op zeer zachte ondergrond (zand/ Sneeuw prenten min 10 cm diep) 2000m (Zo lang mogelijk, door intensief recreatief medegebruik kan een spoor beperkt worden), en
- De gemiddelde staplengte van dezelfde poot in een gesnoerde draf minimaal 110 cm is, en
- De dubbelprenten of, indien meetbaar, de losse prent, van de voorpoot ten minste 8 cm lang is zonder nagels, en
- De nagels zijn sterk ontwikkeld en recht, en
- De individuele afdrukken en het verloop van het spoor laten geen eigenschappen zien die wolf twijfelachtig maakt.

Sommige individuen kunnen in uitzonderlijke gevallen afwijken van deze specificaties (kleinere prenten, kortere paslengten, lopen op drie benen). Deze sporen kunnen nog steeds in aanmerking komen voor C2 als het spoor definitief kan worden toegewezen aan een bepaald individu die als wolf is bevestigd.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:
- Protocol 9E (zie bijlage 2).

Vastlegging:
- Gesnoerde draf wordt gemeten en gedocumenteerd volgens protocol 9E. Dit gebeurt zeker bij verse loopsporen altijd tegen de looprichting in om verstoring aan de wolven te minimaliseren.
- Minimaal drie staplengten en minimaal drie pootafdrukken, lengte en breedte van de voorste en achterste prenten. Anders de afmetingen van minimaal drie dubbelprent groepen.

Fotodocumentatie:
- Foto van het spoor in het landschap, en
- Foto van het gangwerk (wijze van lopen), en
- Foto met een schaal die het mogelijk maakt om de staplengte te beoordelen, en
- Ten minste vijf foto's van verschillende dubbelprenten in detail, met een schaalverdeling, en
- Indien mogelijk (voor delen in stap/ schuine galop) foto's van verschillende afzonderlijke prenten met schaalverdeling.

In de eerste winter lijken de prenten van de welpen al op die van de volwassen wolven. Onder goede omstandigheden kunnen de welpenprenten worden onderscheiden. Deze loopsporen moeten daarom direct te linken zijn aan C1 of C2 waarnemingen van volwassen wolven om bewijs van voortplanting te bevestigen. Om de aanwezigheid van welpen op basis van sporen aan te tonen is veel ervaring nodig.

5.2.5 *Prooidieren*

Sporen van aanvallen van wolven op wilde hoefdieren en landbouwhuisdieren kunnen typische kenmerken vertonen, waardoor de aanval aan een wolf kan worden toegeschreven. Helaas is het onmogelijk om altijd met zekerheid onderscheid te maken tussen wolf en hond. Door binnen 24 uur een DNA-monster te verzamelen van de bijtwonden kan meestal de veroorzaker geïdentificeerd worden. Het monster wordt bij voorkeur genomen van de keelbeet, volgens protocol 3 (zie bijlage 2). Andere delen van de prooi kan namelijk DNA van een mogelijke aaseter bevatten (vos, steenmarter). De DNA-monsters moeten ingedroogd worden (silicagel) en op een koele en droge plaats bewaard worden tot de genetisch analyse.
Wilde prooidieren waarbij de wolf vermoedelijk de oorzaak is moeten volgens protocol 9G (zie bijlage 2) worden onderzocht en fotografisch worden gedocumenteerd. Het dier kan hiertoe ook gevild worden.

Bij aanvallen op landbouwhuisdieren zijn er compensatieregels van toepassing als het dier door een wolf is gedood of aangevallen. Hierdoor mogen alleen daarvoor gemandateerde wolvendeskundigen en schadetaxateurs dit onderzoek uitvoeren. Bij landbouwhuisdieren is het belangrijk om de omstandigheden te documenteren voor taxatie-doeleinden.

Kwalificatie
Een prooidier *kwalificeert* als C1 onder voorwaarden dat:
- Door genetische analyse een wolf op het kadaver is bevestigd.

Een prooidier kwalificeert als C2 onder voorwaarden dat:
- Het kadaver volledig is gevild en de typische kenmerken van een wolf aanval heeft
- Goed geplaatste dodelijke beet in de keel (met name bij de luchtpijp), bij kleinere dieren over de rug, die van de buitenkant niet erg bloederig uitzien maar massale verwondingen onder de huid laten zien.
- Bij andere bijtwonden is te zien dat ze ernstig zijn en kunnen worden verklaard door de omstandigheden (grootte van de prooi). De plaatsing is vaak in het bovenste deel van de ledematen (schouder of bovenbeen) of op de nek, en
- Het prooidier wordt minimaal 5 meter naar een rustige plek gesleept, en
- Minimaal 5 kg werd gegeten in de eerste nacht, en
- Minimaal 50% van de beten is de huid doorgedrongen, en
- Minimaal 50 % van de perforaties door hoektanden hebben een diameter tussen de 3 en 10 mm, en
- De afstand tussen de hoektanden (indien te meten) is tussen 4 en 5 cm voor de boventanden en tussen de 3 en 4 cm voor de onderste hoektanden, en
- Wanneer meerdere dieren gedood zijn wordt in regel alleen aan de dieren met opengescheurde buik gegeten. Andere dieren kunnen zijn gedood maar niet opengescheurd (surplus killing), en
- Het kadaver vertoont geen wolf-atypische verwondingen, zoals beten in de rug buik en zijkant, en
- Het kadaver is nog niet zo benut dat de typische kenmerken van wolf niet meer te herkennen zijn.

De kenmerken van aanvallen aan landbouwhuisdieren kunnen sterk verschillen van die van aangevallen wilde dieren. Kleinere dieren kunnen andere verwondingen oplopen dan grotere dieren. Bij meervoudige aanvallen moeten ten minste drie kadavers worden onderzocht en gedocumenteerd. Ook kan, bij wilde prooidieren, de keuze gemaakt worden om enkel DNA te verzamelen en in overleg met de terreineigenaar/-beheerder een cameraval te plaatsen om verstoring van de wolven te voorkomen en het volledig benutten van een prooidier (ook voor andere aaseters) te bevorderen.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:
- Protocol 3 en 9G; en
- Fotodocumentatie

Te maken foto's voor het villen:
- Overzicht van de situatie met het hele dier
- Duidelijk sleepspoor
- Compleet beeld van kadavers (beide kanten van het lichaam)
- Gegevens: dodelijke beet, verdere verwondingen, vraatsporen, afstand van de hoektanden, diameter van de hoektanden.

Te maken foto's na het villen:
- Overzicht van kadavers van beide zijden van het lichaam (kadaver en gevilde huid)
- Dodelijke beet (karkas en gevilde huid)
- Verdere onderhuidse bloedingen
- Diameter van tandperforaties met schaalverdeling
- Afstand tussen de hoektanden (indien mogelijk) met schaalverdeling
- Eventuele doorgebeten beenderen

Landbouwhuisdieren worden na documentatie altijd meteen afgevoerd om gewenning aan de prooi/locatie te ontmoedigen.

5.2.6 *Wolvendrollen*

Wolven deponeren drollen vaak op paden en kruispunten, dikwijls opvallend op verhogingen in het terrein. De drollen bevatten haren, vaak grote botfragmenten en andere resten van prooidieren (gewoon hondenvoer bevat deze ingrediënten niet). Zwerfhonden of verwilderde honden komen niet voor in Nederland, waardoor drollen van wolven op grootte, inhoud en karakteristieke vleesetersgeur geïdentificeerd kunnen worden. In uitzonderlijke gevallen krijgen honden hele prooidieren te eten, dergelijke drollen zijn nauwelijks te onderscheiden van wolvendrollen. Materiaal verzameld van drollen levert veel informatie over de soort, individu en prooidieren. Genetisch onderzoek van drollen is de standaard bij het aantonen van individuen in een bepaald gebied. Voor een DNA-monster wordt een specifiek deel van de verse intacte drol genomen en opgeslagen in 99,8% ethanol. Drollen van wolvenwelpen kunnen op het oog niet onderscheiden worden van die van vossen.

Kwalificatie

Een uitwerpsel kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:

- Genetische analyse heeft bevestigd dat het wolf is.

Een uitwerpsel kwalificeert als C2 onder voorwaarden dat:

- De diameter is minimaal 2,5 cm is en de lengte minimaal 20 cm is, en
- Inhoud bevat haren, botfragmenten, tanden of klauwen van evenhoevig dier, en
- Ligging is midden op het pad of kruispunt en

Buiten bevestigde territoria gelden bovenstaande voorwaarden en bovendien:

- Dient een als C2 te kwalificerende drol te zijn gedocumenteerd in combinatie met een gelijktijdig als C2 gekwalificeerde spoordocumentatie; of
- Met een als C1 gekwalificeerde waarneming binnen een straal van 1 km binnen een tijdvenster van maximaal 2 weken voor of na de keutelvondst.

Documentatie

Documentatie vindt plaats met behulp van:

- Protocol 4 en 9F; en
- Fotodocumentatie

Fotodocumentatie eisen:

- Overzicht van ligging van het uitwerpsel in het landschap, en
- Foto van het totale uitwerpsel met schaal, en
- Foto van details van de inhoud van het uitwerpsel.

5.2.7 *Urine en oestrusbloed*

Territoriale wolven laten urinemarkeringen achter. Ze zijn alleen genetisch te onderscheiden van hondenmarkeringen. Daarnaast laten wolvinnen vlak voor de paartijd (januari/februari) markeringen met oestrusbloed achter. In combinatie met een loopspoor kunnen deze sporen de informatie leveren dat het een territoriale wolf betreft. Bij het documenteren van sporen in de sneeuw wordt altijd aandacht besteed aan urine- en bloedvlekken en wordt de positie ten opzichte van de prenten geregistreerd. Jonge wolven hurken zich meestal, terwijl de territoriale mannelijke wolven vaak een zijdelingse markering aanbrengen. Vaste markeerplekken kunnen soms ook worden ontdekt door de karakteristieke wolvengeur, zeker door hiervoor getrainde detectiehonden.
Urine en oestrusbloed in de sneeuw kunnen makkelijk worden verzameld en bevroren opgeslagen worden tot het onderzoek. Het is zeer moeilijk om voldoende genetisch materiaal te verkrijgen uit een urinemonster die op zanderige grond zijn genomen.

Kwalificatie

Een urine- en oestrusbloedmarkering kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:

- Genetische analyse bevestigt dat het van een wolf is.

Documentatie

Documentatie vindt plaats met behulp van:

- Hiervoor is geen protocol beschikbaar, sluit aan bij Protocol 9F;
- Genetisch onderzoek

Opmerking: Bij veel roofdieren komt "overmarkering" voor, dat wil zeggen dat verschillende soorten op elkaars geursporen markeren. Wegens de geringe kans op correcte detectie, wordt aanbevolen dergelijke drollen niet voor analyse te verzamelen.

5.2.8 *Haar*

Wolvenhaar is visueel vaak niet te onderscheiden van hondenhaar. Een microscopisch onderzoek kan alleen bepalen of een wolf kan worden uitgesloten. Alleen genetische analyse kan met zekerheid aantonen of het een wolvenhaar betreft. Haarstalen worden droog in papier opgeslagen tot het onderzoek. Voor DNA-analyse moet de volledige haar inclusief haarzakje verzameld worden (zonder haarzakje geen analyse).

Kwalificatie
Haar kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:

- Genetische analyse bevestigt dat het van een wolf is.

Documentatie
Documentatie vindt plaats met behulp van:

- Protocol 5 (zie bijlage 2)
- Genetisch onderzoek

5.2.9 *Zichtwaarnemingen*

Zichtwaarnemingen kunnen alleen met een foto of video worden gedocumenteerd. Vervolgens wordt de waarneming volgens protocol 9D gedocumenteerd waarin de omstandigheden en locatie van de waarneming benoemd worden en het uiterlijk en gedrag van het dier moet worden beschreven.

Kwalificatie
Een waarneming kwalificeert als C1 als:

- Een foto of video beschikbaar is, en
- Het dier van de zijkant of voorkant volledig is afgebeeld, de tekeningen en verhoudingen van het gehele lichaam klopt en duidelijk zichtbaar is of het dier is duidelijk herkenbaar (zenderkraag, wolf met handicap), en
- Het dier wordt door een ervaren persoon geïdentificeerd als een wolf.

Een waarneming van een foto of video kwalificeert als C3 onder voorwaarden dat:

- Het dier niet als wolf kan worden bevestigd, maar ook niet kan worden uitgesloten.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:

- Protocol 9D (zie bijlage 2).

6 Begrippenlijst

Cameraval
Een camera die zelfstandig door automatische detectie beelden vast legt.
CITES-verdrag
Overeenkomst uit 1975 inzake de internationale handel in bedreigde soorten wilde dieren en planten, waaronder de wolf.
Genetica
Onderzoek door DNA-techniek
Gevestigde wolf
Een wolf die minstens 6 maanden in een gebied woont
Gevestigd wolvenpaar
Vrouwtjes- en mannetjeswolf die samen markeren, maar (nog) niet hebben gereproduceerd.
Habitat
Het natuurlijke leefgebied van een soort, waarin in alle levensbehoeften jaarrond wordt voorzien
Habitatmonitoring
Monitoring van de sleutelfactoren waaraan een leefgebied in essentie moet voldoen
Habitatrichtlijn
Wetgeving van de Europese Unie met het doel bescherming van natuurwaarden van Europees belang, waaronder de wolf.
Jaarling
Wolf in tweede levensjaar
Leefgebied
Een min of meer aaneengesloten gebied waar één of meerdere territoria van wolven aanwezig zijn. Alle leefgebieden gezamenlijk vormen het areaal van wolven.
Monitoring
Het gericht, regelmatig en systematisch verzamelen van gegevens
Monitoringsjaar
1 mei – 30 april
Oestrusbloed
Bloedverlies tijdens de aanvang van de vruchtbare periode van een wolvin.
Populatie
Een verzameling dieren van één soort waartussen genetische uitwisseling mogelijk is binnen een bereikbaar gebied.
Populatiemonitoring
Monitoring door toepassing van diverse protocollen van een populatie van een diersoort en zijn ontwikkeling
Prent
Een enkele pootafdruk
Protocol
Afgesproken en gestandaardiseerde werkwijze (zie bijlage 2)
Roedel
Een in gezinsverband levende groep wolven bestaande uit twee ouderdieren en hun jongen van het huidige jaar en vaak van het vorige jaar.
Spoor(loopspoor)
Een patroon van prenten(pootafdrukken) bij verplaatsing
Staat van instandhouding
Juridische vakterm welke aangeeft hoe het met een bepaalde (beschermde) diersoort gaat gebaseerd op de actuele verspreiding, populatiegrootte, kwaliteit van het leefgebied en toekomstperspectief. De Habitatrichtlijn schrijft voor dat elk lidstaat voor elke beschermde soort verantwoordelijkheid draagt om deze in een gunstige staat van instandhouding te behouden of te krijgen. De gunstige staat van instandhouding is een term die in het geval van grote roofdieren is uitgelegd in de "Richtlijnen voor beheerplannen voor populaties van grote

carnivoren in Europa" (Linnell et al., 2008). Deze wordt door de Europese Commissie als best gangbare praktijk gehanteerd.

Telemetrie
Het volgen van een dier met behulp van een zender

Territorium
Een door een of meerdere gevestigde wolven afgebakend gebied waarin een enkele wolf of één wolvenroedel leeft. Dit gebied wordt in regel gemarkeerd door geur- en zichtmarkeringen zoals drollen, krabhopen en urine.

Verdrag van Bonn
Dit is een internationaal VN-verdrag uit 1979 met het doel migrerende diersoorten te beschermen, waaronder de wolf.

V*erspreiding (areaal)*
Het totale gebied waarvan bewoning door wolven bekend is.

Volwassen wolf
Wolf met leeftijd van ≥22 maanden

Voorkomen
Het deel van het verspreidingsgebied wat actueel bewoond wordt.

Welp
Wolf in eerste levensjaar. Aangezien de meeste welpen worden geboren aan het begin van de maand mei, vindt de overgang van welp naar jaarling plaats op 1 mei.

7 Literatuurlijst

Böcker, F., 2016. Sign Survey, Camera Trapping, Scent Detection Dog –Evaluation of different methods to investigate wolf presence, Master thesis, Forest Science, Uni Freiburg

Breitenmoser, U., Ch. Breitenmoser-Würsten, M. von Arx, F. Zimmermann, A. Ryser, Ch. Angst, A. Molinari-Jobin, P. Molinari, J. Linnell, A. Siegenthaler, J.-M. Weber, 2006. Guidelines for the Monitoring of Lynx. KORA Bericht Nr. 33 e. http://www.kora.ch/pdf/reports/rep33e.pdf

DBB-wolf, 2019. Verspreiding van wolven in de Centraal-Europese laaglandpopulatie in 2000, 2009, 2014 en 2018-2019. Geraadpleegd op 8 november 2019 op www.dbb-wolf.de.

DG Environment, 2017. Reporting under Article 17 of the Habitats Directive: Explanatory notes and guidelines for the period 2013-2018. Brussel.

Galaverini, M., Palumbo, D., Fabbri, E., Caniglia, R., Greco, C., Randi, E., 2012. Monitoring wolves (Canis lupus) by non-invasive genetecs and camera trapping: a small-scale pilot study. European Journal of Wildlife Research 58: 47-58.

Gese E. M., Cooley H.S., Knowlton F., 2012. Designing a monitoring plan. Pages 353-361 in Carnivores Ecology and Management

Groot Bruinderink G.W.T.A. en D.R. Lammertsma, 2013. Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland.

IPO, 2019. Interprovinciaal wolvenplan. IPO, Den Haag.

Kaczensky, P. 1996. Large carnivore-livestock conflicts in Europe. Munich Wildlife Society, Oberammergau

Kaczensky, P., Kluth, G., Knauer, F., Rauer, G., Reinhardt, I., Wotschikowski, U., 2009. Monitoring von Großraubtieren in Deutschland. BfN Skripten 251.

Kaczensky, P.; Chapron, G.; von Arx, M.; Huber, D.; Andrén, H.; Linnell, J., 2013. Status, management and distribution of large carnivores - bear, lynx, wolf and wolverine - in Europe. Part 1 Summary reports. LCIE

Lelieveld, G., Beekers, B., Kamp, J. Klees, D., Linnartz, L., van Norren, E., Polman, E. & Vermeulen, R., 2016. The first proof of the recent presence of wolves in the Netherlands. Lutra 59(1-2): 23-31.

Liberg, O., Andrén H., Pedersen H.-C., Sand H., Sejberg D., Wabakken P., Åkesson M., Bensch S., 2005. Severe inbreeding depression in a wild wolf (*Canis lupus*) population. Biol. Lett. 1: 17–20.

Linnell, J. D. C., J. E. Swenson, A. Landa, T. Kvam, 1998. Methods for monitoring European large carnivores - A worldwide review of relevant experience. NINA

Linnell, J., V. Salvatori, L. Boitani, 2008. Guidelines for population level management plans for large carnivores in Europe. A Large Carnivore Initiative for Europe report prepared for the European Commission (contract 070501 /2005/424162/MAR/B2).

Linnell, J, Odden, J., Swenson, J., Andersen, R., H. Brøseth, 2008. Monitoring of large carnivores in Scandinavia: balancing science, practicality and the public.

Nowak S, Jędrzejewski W, Schmidt K, Theuerkauf J, Mysłajek RW, Jędrzejewska B. , 2007. Howling activity of free-ranging wolves (Canis lupus) in the Białowieża Primeval Forest and the Western Beskidy Mountains (Poland). J Ethol.

Reinhardt, I., Petra Kaczensky, Felix Knauer, Georg Rauer, Gesa Kluth, Sybille Wölfl, Ditmar Huckschlag, Ulrich Wotschikowsky, 2015. Monitoring von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland. Bundesamt für Naturschutz. BfN-Skripten 413.

8 Bijlagen

8.1 Bijlage 1: Verschillen met Duitse Monitoringsstandaard

In Tabel 4 wordt inzichtelijk gemaakt op welke punten de Duits-Poolse Monitoringsstandaard (Reinhardt e.a., 2015) niet (volledig) is gevolgd. Daar waar er een verschil is tussen Duitsland en Polen in de Duits-Poolse Monitoringsstandaard, is gekozen voor het volgen van Duitsland.

Tabel 4: Overzicht met Duitse Monitoringsstandaard

Nederland	Duitsland	Motivatie voor afwijking
Voor een C2 kwalificatie: - binnen een territorium, 3 voorwaarden - buiten een territorium geldt een aanvullende combinatie eis met een gelijktijdig ander C2 spoor. Dan wel een als C1 gekwalificeerde waarneming (zie tekst voor details)	Om als C2 gekwalificeerd te worden, voldoet een uitwerpsel aan 3 voorwaarden.	Aanvullende eis dient ter verkleining van het aantal foutief gemelde uitwerpselen van hond en vos.
Iedere onbevestigde waarneming is C3	C3a=waarschijnlijke onbevestigde waarneming, C3b= niet waarschijnlijke onbevestigde waarneming.	Onderscheid levert geen feiten
Geen akoestische monitoring	Akoestische monitoring	Vervuiling van resultaten door honden gehuil, verstorende invloed
Telemetrie enkel bij opportunistische gelegenheid voor wetenschappelijk onderzoek of als management instrument bij probleem wolven. Niet voor monitoring.	Telemetrie ter kalibratie van methoden en dispersie onderzoek	Telemetrie is een invasieve methode, en niet nodig om vereiste resultaten te verkrijgen
Geen gestratificeerde monitoring	Gestratificeerde monitoring	Geen geëigende methode voor de omvang van de te verwachten wolf populatie in Nederland

8.2 Bijlage 2: Overzicht van protocollen, materiaal en taxatierichtlijnen

Om op een gestandaardiseerde wijze met wolf-gerelateerde zaken te kunnen werken worden voor verschillende aspecten protocollen gehanteerd. De ervaring leert dat deze op basis van praktijkervaring van tijd tot tijd aanpassing behoeven. Het wolvenplan zelf is een te statisch document om dergelijke aanpassingen steeds te kunnen doorvoeren. Om deze reden zijn de protocollen, in tegenstelling tot het draaiboek wolf uit 2016, niet meer in dit wolvenplan opgenomen. De onderstaande lijst geeft een overzicht van de bestaande protocollen. De actuele versies daarvan zijn steeds in beheer van BIJ12 en kunnen na ambtelijke afstemming in IPO verband worden aangepast. Op de website van BIJ12 zijn de actuele versies als download beschikbaar. Bron: Interprovinciaal Wolvenplan (IPO, 2019).

1. Protocol vondst dode wolf
2. Protocol gevangen wolf/aangereden wolf
3. Protocol veldbemonstering bijtwonden, t.b.v. DNA-analyse

4. Protocol veldbemonstering keutels, t.b.v. analyse DNA en dieet
5. Protocol veldbemonstering haren, t.b.v. DNA-analyse
6. DNA-monsterkit prooiresten wolf
7. Taxatierapport prooidier wolf – BIJ12- Faunafonds
8. Taxatierapport prooidier wolf – toelichting
9. Protocollen voor monitoring
    a. Protocol zichtwaarnemingen
    b. Protocol huilen
    c. Protocol actief speuren
    d. Protocol cameraval
    e. Protocol wolfspoor
    f. Protocol keutelvondst
    g. Protocol wolfprooi

buiten reikwijdte

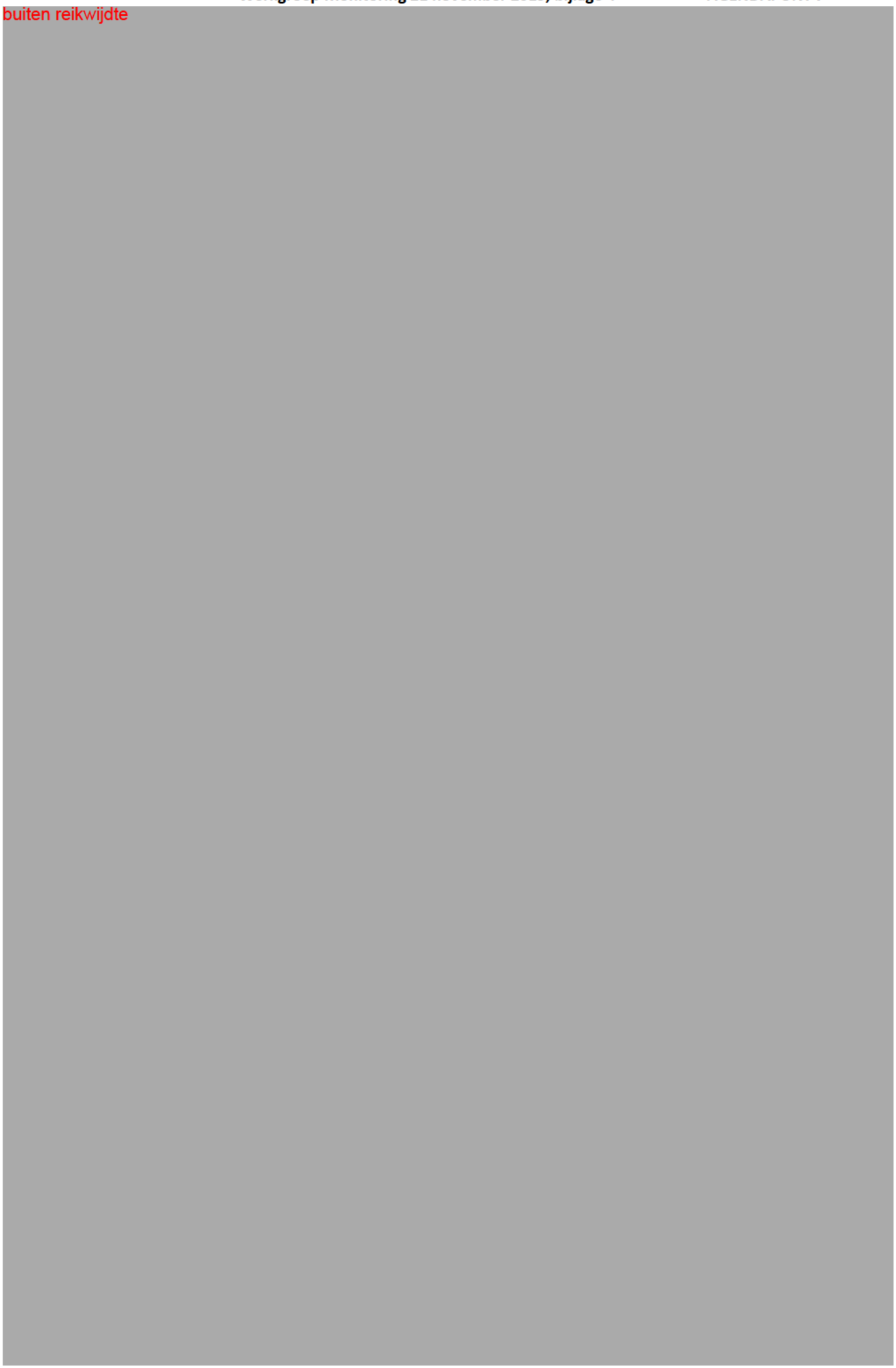

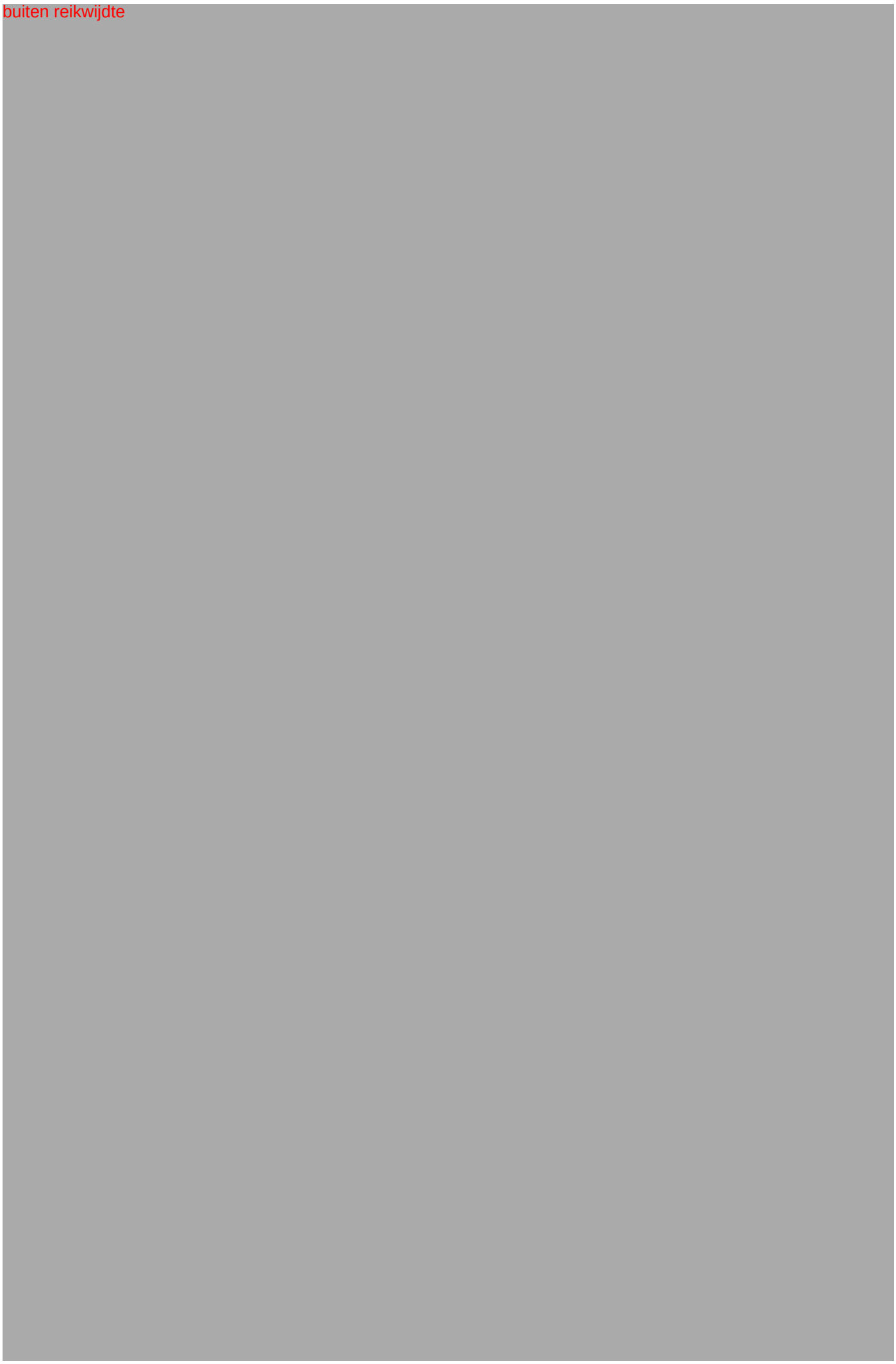
buiten reikwijdte

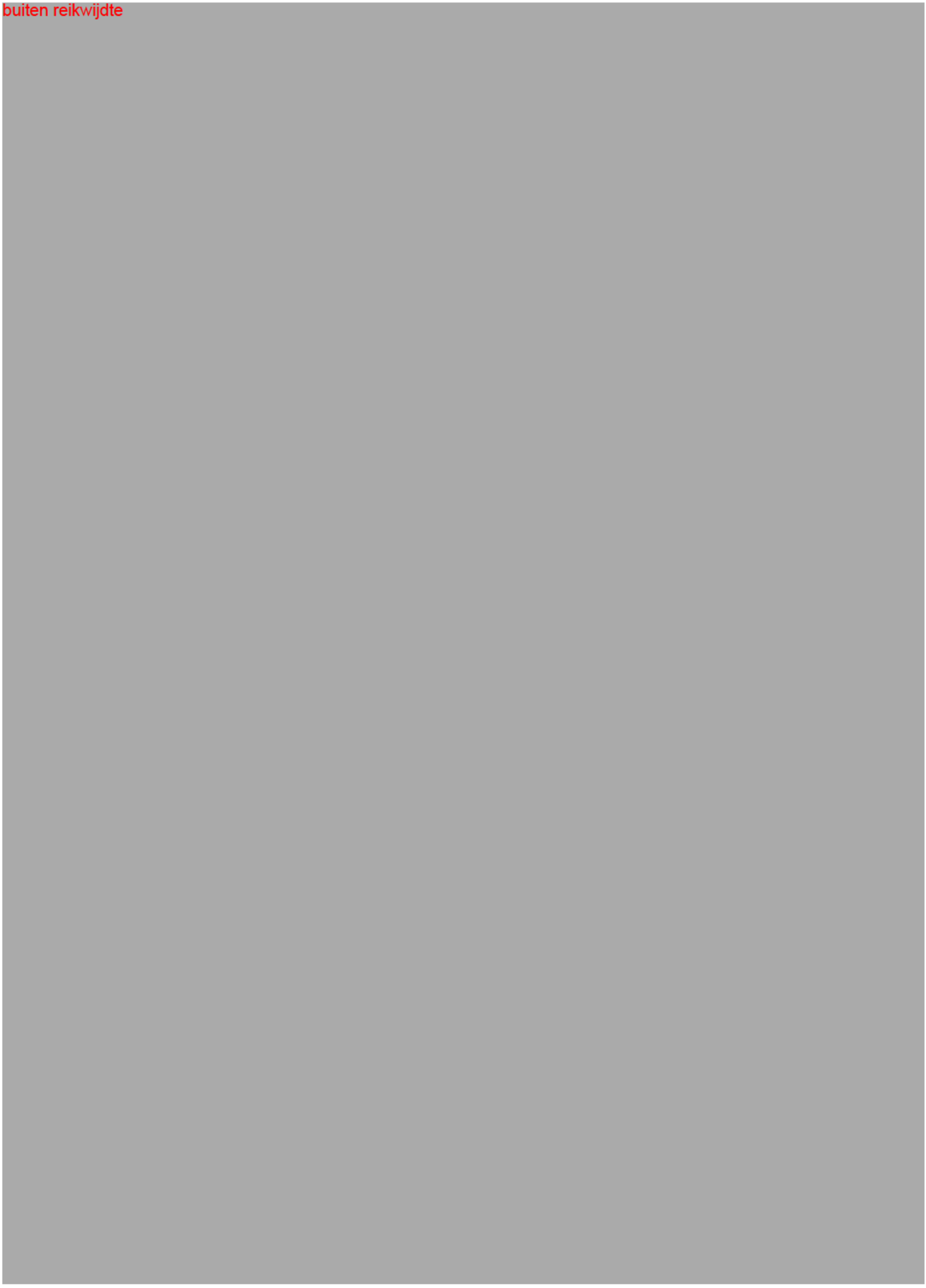
buiten reikwijdte

VERENIGING DRENTSE BOERMARKEN

Drentse boermarken
staan op de Nationale Inventaris
Immaterieel Cultureel Erfgoed Nederland

Aan het College van Gedeputeerde Staten van Drenthe

Postbus 122

9400 AC Assen

Onderwerp: gebiedscommissie wolf

Rolde, 3 augustus 2020.

Geacht College,

In ons bestuur van de Vereniging Drentse Boermarken is gesproken over de samenstelling van de gebiedscommissie om wolvenschade in Drenthe te voorkomen.

De 89 leden-boermarken in Drenthe zijn nauw betrokken bij het beheer van plm. 200.000 hectare grond in deze provincie. Nauw betrokken bij cultuur- en natuur gronden en bovendien nauw contact houdend met de plattelandsbevolking.

Deze aspecten rechtvaardigen volgens ons bestuur ook een bestuurlijke inbreng in de gebiedscommissie.

Graag doen wij derhalve een beroep op uw College het daarheen te leiden dat ook onze vereniging vertegenwoordigd is in deze commissie.
Wij willen graag ons bestuurslid [redacted] voordragen.

Uw reactie zien wij met belangstelling tegemoet.

Hoogachtend en met vriendelijke groet,

[redacted], voorzitter

[redacted] secretaris

Secretariaat
Drentse Statenlaan 3
9451 GN Rolde
Telefoon 059[redacted]
info@boermarken.nl
www.boermarken.nl

Date : 17-7-2019 11:12:44
From : "[redacted]@wur.nl
To : [redacted]@bij12.nl, '[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@bij12.nl, '[redacted]@gelderland.nl)" [redacted]@gelderland.nl, [redacted]@prvlimburg.nl" [redacted]@prvlimburg.nl, [redacted]@drenthe.nl
Cc : "[redacted]@wur.nl
Subject : FW: CEwolf consortium meeting 2019 - financiële ondersteuning

Beste BIJ12 & LUPUS,
Dit najaar komt het CEwolf consortium weer bij elkaar om harmonisering van de genetische monitoring nader af te stemmen en relevante thema's daaromheen te bespreken. Ook nieuwe landen sluiten aan waar zich recent ontwikkelingen op wolvengebied hebben voorgedaan (zie onder). Uiteraard zouden we daar vanuit WENR graag aanwezig zijn om ons werk zo goed mogelijk te kunnen blijven doen.
Tot op heden is nog onduidelijk of dit de verantwoording is van LNV dan wel de provincies qua financiële ondersteuning (natuurpact & latere communicatie tussen [redacted] en LNV); het is niet opgenomen in ons raamcontract met BIJ12. Globaal gaat het om ca. 5 a 10kE, afhankelijk of we deelnemen of organiseren.

Is het mogelijk hier voor oktober meer duidelijkheid over te krijgen? Dank!

Regards, [redacted]
Wageningen Environmental Research (Alterra)
Animal Ecology Team
P.O. Box 47, NL-6700 AA Wageningen
The Netherlands
Phone: +31-317 [redacted]
Mobile: 0031 (0)6 [redacted]
E-Mail: [redacted] *@wur.nl*
Internet: http://www.wur.nl/nl/Expertises-Dienstverlening/Onderzoeksinstituten/Environmental-Research.htm
http://www.wur.nl/nl/Personen/ [redacted] *.htm*
Wednesday is my free day

From: Funktionsaccount wildtiergenetik [redacted]@senckenberg.de>
Sent: dinsdag 16 juli 2019 17:19
Subject: CEwolf consortium meeting 2019

Dear colleagues,

We are looking forward to the next meeting of the CEwolf consortium, where we can exchange experiences and ideas and hopefully welcome the colleagues from Belgium, Luxembourg and Austria. We are sorry for the delay in planning and would like to offer holding the meeting in Gelnhausen, Germany. This location should be easy to reach for most of you. I think some time ago [redacted] had offered to host the meeting in Poland, of course this is still an option as well.

We propose the following agenda:

- day 1, afternoon session only: development of local wolf population in different member countries, experiences with monitoring, management, and genetics (ca. 15- 30 min per country)
- day 2, morning and afternoon sessions: general topics: 1) Forgen, 2) joint research papers, 3) new methods 4) others
- day 3, morning session only: genoptype harmonization, genetic data session

Please select the dates that suit you from the doodle poll (https://doodle.com/poll/72bxyr26rirbm4ge) until the end of July. Please let us know if you have additional agenda topics or other questions.

All the best,
[redacted]

Senckenberg Wildtiergenetik - Senckenberg Wildlife Genetics
Forschungsstation Gelnhausen - Research Station Gelnhausen
Clamecystraße 12
63571 Gelnhausen, Germany
Telefon/phone: (+49)(0)6051-[redacted]
Email: [redacted]@senckenberg.de
www.senckenberg.de

Date : 22-10-2021 13:03:29
From : "
To : " **@drenthe.nl, "** **@drenthe.nl**
Cc : "subsidieloket" **@drenthe.nl**
Subject : FW:
Attachment : image001.jpg;

Hoi

Ik had nog geen antwoord van je gekregen 5.1.2e . Zou jij het antwoord willen sturen naar , zij zal mij vervangen.

weet hoe je een aanvraagformulier kunt fixen dat opgestuurd kan worden, daarnaast zou ik ook extra informatie meesturen over de regeling van de site. Ook is het handig om even te overleggen met de aanvrager of hij de andere stukken wel kan inleveren zonder computer en anders vragen of hij eventueel hulp bij kan krijgen. Er moeten namelijk best veel stukken aangeleverd worden waar hij misschien toch wel een computer nodig is.

Groetjes,

Van:
Verzonden: donderdag 21 oktober 2021 13:47
Aan: @drenthe.nl>
CC: subsidieloket @drenthe.nl>; @drenthe.nl>
Onderwerp: RE:

Ho ,

Ik behandel de aanvragen voor de regeling voorkomen schade door wolven en wil wel even contact opnemen met deze meneer om te kijken hoe we dit kunnen gaan doen. Heb jij zijn contactgegevens voor mij?

Groetjes

Van: subsidieloket @drenthe.nl>
Verzonden: woensdag 20 oktober 2021 9:06
Aan: @drenthe.nl>
Onderwerp: FW:

Hoi ,

Wil jij dit met hun oppakken?

Groeten

Van: @drenthe.nl>
Verzonden: dinsdag 19 oktober 2021 22:00
Aan: subsidieloket @drenthe.nl>
CC: @drenthe.nl>
Onderwerp:

Geachte subsidie collega's,

Ik ben gebeld door een met een paar schapen. Nou heeft hij besloten om toch maar zijn weilandje wolfwerend te maken en wil hij graag subsidie aanvragen. Dat computers bestaan daar heeft hij wel eens van gehoord maar verder gaat zijn kennis niet wat betreft de digitale wereld.

Nu hebben wij een hele mooie subsidie die je digitaal aan kan vragen op onze website staan; https://www.provincie.drenthe.nl/algemene-onderdelen/zoeken/@137637/subsidie-voorkomen/ Maar dat gaat hem niet worden.

Hebben we hier een oplossing voor? Uitgeprint aanvraagformulier op de post doen bijvoorbeeld.

Hoor graag van jullie.

Met vriendelijke groeten,

Provincie Drenthe – Vergunningverlening, toezicht en handhaving
Postbus 122, 9400 AC Assen – Westerbrink 1, 9405 BJ Assen - The Netherlands
t +31 (0)592 | @ @drenthe.nl | i www.provincie.drenthe.nl

Date : 16-6-2021 12:32:44
From : "[redacted]@drenthe.nl
To : "[redacted]@drenthe.nl
Subject : FW: Interview wolvenbeleid Drenthe
Attachment : image001.png;

Hoi [redacted]

[redacted] BIJ 12 belde net. Heeft gisteren een presentatie gegeven over zijn onderzoek.
Tav zijn verzoek om een gesprek: het blijkt dat het vooral gaat om zaken die gerelateerd zijn aan de wolvencommissie. Hij heeft dan ook al met [redacted] en [redacted] als secretarissen van de Gelderse en Brabantse wolvencie's gesproken.
Ik heb hem aangegeven nu eerst met jou contact te zoeken.

Ik ben best bereid om erbij te zitten als je dat prettig vindt of je vraagt [redacted] kan ook.

Groet [redacted]

Van: [redacted]
Verzonden: donderdag 10 juni 2021 16:48
Aan: [redacted]@drenthe.nl>
Onderwerp: FW: Interview wolvenbeleid Drenthe

Van: [redacted]
Verzonden: woensdag 9 juni 2021 9:53
Aan: [redacted]@students.uu.nl>
Onderwerp: RE: Interview wolvenbeleid Drenthe

Beste [redacted]

De kortste klap is als je me even belt (of me je telefoonnummer doorgeeft- dan bel ik jou even) dan kunnen we even overleggen wat een goed moment is en bij wie je het best terecht kunt.
Mijn gegevens staan hieronder.

Groet, [redacted]

[redacted]
+31 (0)592 [redacted]
+31 (0)6 [redacted]

Team Landelijk Gebied
provincie Drenthe

Van: [redacted]@students.uu.nl>
Verzonden: vrijdag 4 juni 2021 12:56
Aan: [redacted]@drenthe.nl>
Onderwerp: Interview wolvenbeleid Drenthe

Beste [redacted],

Ik hoop dat alles goed gaat. Ik ben nog altijd druk bezig met mijn onderzoek naar hoe schapenhouders de terugkeer van de wolf naar Nederland ervaren. Het wolvenbeleid in Nederland en in de provincies (dus: nationale en provinciale wolvencommissies, IPO wolvenplan, schadepreventieplannen, leefgebieden wolf, vergoedingen, subsidies, escalatieladders, etc.) speelt hierbij een rol en vormt een deel van de context. Vandaar dat ik een aantal interviews wil houden over het Nederlandse en provinciale wolvenbeleid en de keuzes en overwegingen die aan dit beleid ten grondslag liggen. Ik vroeg mij dus af of het mogelijk is om ergens eind volgende week (woensdag, donderdag of vrijdag) via een videogesprek wat vragen aan je te kunnen stellen wat betreft het wolvenbeleid in Nederland en in het bijzonder Drenthe. Ik ga ervan uit dat dit maximaal een uur zal duren. Mocht je hiervoor openstaan, maar komt volgende week niet uit, dan kunnen we natuurlijk kijken naar een ander moment.

Ik kijk uit naar je antwoord.

Met vriendelijke groet,

[redacted]

Date : 5-2-2020 14:30:47
From : "[redacted]@bij12.nl
To : "[redacted]@drenthe.nl
Subject : FW: laatste check monsterlijst kwartaalanalyse wolf
Attachment : Monsterplanning wolf feb2020_Kwartaalanalyse_def.xlsx;image001.jpg;image002.png;

Ha [redacted],
Misschien kun jij dit nu voor Drenthe oppakken, i.o.m. [redacted] … nog geen mailadres van paraat.
m.v.g.
[redacted]

[redacted]

[redacted] Faunazaken
[redacted] Maatschappelijke Adviesraad Faunaschade

Leidseveer 2, 3511 SB Utrecht | www.bij12.nl

T +31 (0)85 486 22 22 | F +31 (0)85 486 22 33

M +31 (0) 6[redacted] | E [redacted]@bij12.nl

Werkt voor provincies

Van: [redacted]@wur.nl>
Verzonden: woensdag 5 februari 2020 12:27
Aan: [redacted]@bij12.nl> [redacted]@gelderland.nl [redacted]@gelderland.nl>; [redacted]@drenthe.nl>; [redacted]@zoogdiervereniging.nl>; [redacted]@natuurmonumenten.nl' [redacted]@natuurmonumenten.nl>
CC: [redacted]@wur.nl>; [redacted]@wur.nl>
Onderwerp: laatste check monsterlijst kwartaalanalyse wolf

Beste allen,

Nu februari is begonnen gaan wij zsm de kwartaalanalyse DNA wolf starten, inclusief de nieuwe schadegevallen van januari j.l.
Voordat wij dat doen: mag ik jullie vragen nog heel even mee te kijken naar bijgevoegde monsterlijst?
We zouden graag vrijdag a.s. van start willen (wellicht kunnen we morgen zelfs al los, mits op tijd duidelijk is of al deze monsters mee mogen).

Eerste drie series zijn straightforward lijkt me. Dat betreft de schade-monsters van nov en dec 2019 waarvoor wolf is bevestigd en die nu meegaan in individubepaling, en de nieuwe schadegevallen januari2020 die sowieso in analyse zullen moeten. [redacted], zonder tegenbericht ga ik er vanuit dat dit gewoon allemaal in analyse gaat.

Daaronder staat een lijst met monsters die wij hebben ontvangen in het kader van de monitoring (de nodige keutels en 6 wilde prooien). Ik ga er vanuit dat wij alleen de monsters hebben ontvangen die akkoord zijn voor analyse, maar check dat graag nog even bij de betrokkenen.
[redacted] er [redacted], willen jullie nog even meekijken naar de monitoringsmonsters voor jullie provincie? [redacted], kijk svp met name even naar de monsters van ree verzameld via [redacted]. Die kwamen binnen via [redacted], die meldde dat kosten voor rekening van zoogdiervereniging waren. Ik neem echter aan dat kosten via jou lopen. Correct?
[redacted]: weten jullie of reebok uit flevoland inderdaad akkoord was?

Dank alvast voor de hulp!

Groet, [redacted]

[redacted]
Wageningen Environmental Research (WENR)
Wageningen Campus, Building Lumen (100), room C.203
P.O. Box 47, 6700 AA Wageningen, The Netherlands
Tel: +31 (0) 317[redacted]

WAGENINGEN UNIVERSITY & RESEARCH

Laboratorium voor Ecologische Genetica:
http://www.wageningenur.nl/nl/product/Ecological-genetics.htm
http://www.wageningenur.nl/nl/product/Ecologische-Genetica-1.htm

Kennisimpuls Bestuivers:
www.kennisimpulsbestuivers.nl
www.wegwijzerbestuivers.nl

Batch	Provincie	Case	Schaap	Monsternummer	Type	Opmerking op swab:	Uit te voeren analyses soortsbepaling	 individubepaling
BEVESTIGD WOLF SCHADEGEVALLEN NOV2019								
[19110]	Drenthe	Eext	1 (oormerk 19957)	WENR191405	swab		nee, reeds voltooid	ja
			2 (oormerk 19954)	WENR191404	swab		nee, reeds voltooid	ja
			4 (oormerk 2515919)	WENR191403	swab		nee, reeds voltooid	ja
[19111]	Drenthe	Grolloo	1 (oormerk 58396)	WENR191374	swab		nee, reeds voltooid	ja
			2 (oormerk 58408)	WENR191377	swab		nee, reeds voltooid	ja
			3 (oormerk 54657)	WENR191376	swab		nee, reeds voltooid	ja
[19112]	Drenthe	Anderen	1 (oormerk 74736)	WOLF180810	swab	Keelbeet	nee, reeds voltooid	ja
			2 (oormerk 74848)	WOLF180808	swab	Keelbeet	nee, reeds voltooid	ja
			5 (oormerk 74795)	WOLF180809	swab	Keel	nee, reeds voltooid	ja
			4 (oormerk AT579259)	WOLF180649	swab	Halsbeet	nee, reeds voltooid	ja
[19114]	Groningen	Onnen	1 (oormerk 28949)	WOLF180813	swab	Keelbeet boven	nee, reeds voltooid	ja
			1 (oormerk 28949)	WOLF180811	swab	Keelbeet onder	nee, reeds voltooid	ja
			2 (oormerk 155670)	WOLF180815	swab	Keel	nee, reeds voltooid	ja
BEVESTIGD WOLF SCHADEGEVALLEN DEC2019								
[19121]	Friesland	dossier TKW012:Appelscha	2 (oormerk 100012924246)	WOLF180666	swab	Keel	nee, reeds voltooid	ja
			1 (oormerk 100118143954)	WOLF180668	swab	Keel	nee, reeds voltooid	ja
			1 (oormerk 100118143954)	WOLF181122	BloodWol		nee, reeds voltooid	ja
[19122]	Friesland	dossier TKW014: Appelscha	2 (oormerk 90099)	WOLF180777	swab	Keel	nee, reeds voltooid	ja
			1 (oormerk 52143)	Bloedwol?	BloodWol		nee, reeds voltooid	ja
[19123]	Friesland	dossier TKW015: Appelscha	1 (oormerk 44267)	WOLF180670	swab	Keel	nee, reeds voltooid	ja
			1 (oormerk 44267)	WOLF180710	swab	Keel	nee, reeds voltooid	ja
[19125]	Friesland	dossier TKW016: Boornbergum	1 (oormerk 98287)	WOLF181068	swab	Hals	nee, reeds voltooid	ja
			2 (oormerk 90863)	WOLF181069	swab	Hals	nee, reeds voltooid	ja
[19127]	Drenthe	dossierTKW017:Zwiggelte/Oranjekanaal	1 (oormerk 18289)	WOLF180776	swab	Keel	nee, reeds voltooid	ja
			3 (oormerk 76828)	WOLF180779	swab	Keel/neus	nee, reeds voltooid	ja
			2 (oormerk 55840)	WOLF180780	swab	Keel	nee, reeds voltooid	ja
[19128]	Noord-Brabant	Boekel	1 (oormerk 30097)	WENR191359	swab		nee, reeds voltooid	ja
			1 (oormerk 30097)	WENR191361	swab		nee, reeds voltooid	ja
			1 (oormerk 30097)	WENR191210	BloodWol		nee, reeds voltooid	ja
[19129]	Noord-Brabant	Venhorst	1 (oormerk 12815)	WENR191314	swab	Nek	nee, reeds voltooid	ja
			2 (oormerk 10636)	WENR191187	BloodWol	Nek	nee, reeds voltooid	ja
[20004]	Drenthe	dossier TKW022: Zwiggelte Halerweg	2 (oormerk 31908)	WENR191418	swab		nee, reeds voltooid	ja
			3 (oormerk 75764)	WENR191420	swab	Keelbeet	nee, reeds voltooid	ja
[20005]	Friesland	dossier TKW021:Appelscha	1 (oormerk 27682)	WENR191419	swab	Onder R. voorpoot	nee, reeds voltooid	ja
			2 (oormerk 80650)	WENR191422	swab	Keelbeet	nee, reeds voltooid	ja
NIEUWE SCHADEGEVALLEN JAN2020								
[20006]	Drenthe	dossier TKW024:Hooghalen	1 (oormerk 18576)	WOLF180837	swab		ja	ja
			2 (oormerk 84069)	WOLF180838	swab		ja	ja
			3 (oormerk 100118039660)	WOLF180839	swab	Keelbeet	ja	ja
[20016]	Drenthe	Dossier TKW025: Hooghalen	1 (oormerk 39657)	WENR191383	swab	Luchtpijp/keelbeet	ja	ja
			2 (oormerk 18574)	WENR191385	swab	Onderkant hals	ja	ja
			3 (oormerk 18326)	WENR191386	swab	Kopwond	ja	ja
[20014]	Drenthe	Dossier TKW026: Zwiggelte	1 (oormerk 31857)	WENR191384	swab	Keel	ja	ja
			2 (oormerk 31866)	WENR191387	swab	Keel	ja	ja
			2 (oormerk 31866)	WENR191462	swab	Keelbeet	ja	ja
[20019]	Drenthe	Dossier TKW027: Zwiggelte	1 (oormerk 31887)	WENR191461	swab	Rugbeet	ja	ja
			1 (oormerk 31887)	WENR191458	swab	Nekbeet	ja	ja
			2 (oormerk 31853)	WENR191460	swab	Nekbeet	ja	ja
[20017]	Groningen	Dossier TKW028: Poelbuurt Opende	1 (oormerk 55837)	WENR191397	swab	R. voorpoot	ja	ja
			2 (oormerk 71891)	WENR191396	swab	R.oor-gat	ja	ja
			1 (oormerk 55837)	WENR191459	swab	Kaakswab	ja	ja
			2 (oormerk 71891)	WENR191393	swab	R. voorpoot	ja	ja
[20015]	Drenthe	Dossier TKW029: Grolloo	1 (oormerk 06527)	WENR191230	swab	Keelwond	ja	ja
			1 (oormerk 06527)	WENR191229	swab	Buikwond	ja	ja
			2 (oormerk 60193)	WENR191228	swab	Keelbeet	ja	ja
			3 (oormerk 34728)	WENR191231	swab	Anale wond	ja	ja
			1 (oormerk 06527)	WENR191132	Bloedwol nat		ja	ja
[20018]	Drenthe	Dossier TKW030: Grolloo	1 (oormerk 57990)	WENR191232	swab	Keel	ja	ja
			2 (oormerk 14688)	WENR191284	swab	Hals	ja	ja
			1 (oormerk 57990)	WENR191283	swab	Buikwond	ja	ja
			3 (oormerk 78837)	WENR191285	swab	Hals	ja	ja
[20026]	Drenthe	Dossier TKW031: Ekehaar	1 (oormerk 97072)	WENR191289	swab	Hals/Voorborst	ja	ja
			2 (oormerk 87263)	WENR191286	swab	Buik/rugwond	ja	ja
			3 (oormerk 27625)	WENR191395	swab	Rugwond	ja	ja
			2 (oormerk 87263)	WENR191287	swab		ja	ja
			4 (oormerk 19257)	WENR191288	swab	Oor+buik+staart	ja	ja
MONITORING (keutels en wildprooi)								
[19119]	Gelderland	NoordVeluwe	-	WOLF190021	Keutel	[redacted] 21-11-2019	ja	ja
[19120]	Gelderland	NoordVeluwe	-	WOLF190469	Keutel	[redacted], 24-11-2019	ja	ja
[20001]	Gelderland	NoordVeluwe	-	WOLF190489	Keutel	[redacted], 28-12-2019	ja	ja
[20002]	Gelderland	NoordVeluwe	-	WOLF190459	Keutel	[redacted], 16-12-2019	ja	ja
[20009]	Gelderland	NoordVeluwe	-	WOLF190464	Keutel	[redacted] 07-01-2020	ja	ja
[20011]	Gelderland	NoordVeluwe	-	WOLF190088	Keutel	[redacted], 15-01-2020	ja	ja
[20012]	Gelderland	Midden Veluwe	-	WOLF190521	Keutel	Hoenderloo, 17-11-2019	ja	ja
[20013]	Gelderland	Midden Veluwe	-	WENR201002	Keutel	Radio Kootwijk, 16-11-2019	ja	ja
[20021]	Gelderland	NoordVeluwe	-	WOLF190482	Keutel	[redacted], 20-01-2020	ja	ja
[20022]	Gelderland	NoordVeluwe	-	20200126drol1	Keutel	Koldijk, 26-01-2020	ja	ja
[20024]	Gelderland	NoordVeluwe	-	WOLF181469	Keutel	[redacted] 15-12-2019	ja	ja
[19118]	Gelderland	Uddel - "Edelhert 1"	-	WOLF190682	swab	[redacted], 3-12-2019	ja	ja
			-	WOLF190681	swab	[redacted], 3-12-2019	ja	ja
			-	WOLF190678	swab	[redacted], 3-12-2019	ja	ja
			-	Enveloppe	bloed van gewei, op tissu	[redacted], 3-12-2019	ja	ja
[20025]	Gelderland	Kroondomein - " Edelhert 2"	-	Huidflap1	swab	Hoog Soeren, 12-12-2019	ja	ja
			-	Huidflap2	swab	Hoog Soeren, 12-12-2019	ja	ja
[20023]	Gelderland	Veluwe Noord - "Edelhert 3"	-	WOLF190146 (keel)	swab	[redacted]t, Veluwe Noord, 21-01-2020	ja	ja
			-	WOLF190148 (achter)	swab	[redacted]. Veluwe Noord, 21-01-2020	ja	ja
			-	WOLF190150 (midden)	swab	[redacted] Veluwe Noord, 21-01-2020	ja	ja
[20007]	Drenthe	Ree, via [redacted]	-	REEVERS1	swab (in 50ml buis)	Ree vers, 06-01-2020	ja	ja
			-	REEVERS2	swab (in 50ml buis)	Ree vers, 06-01-2020	ja	ja
			-	REEVERS3	swab (in 50ml buis)	Ree vers, 06-01-2020	ja	ja
[20020]	Drenthe	Anderen - Ree	-	WOLF190172	swab	Ree(geit), Anderen, [redacted]	ja	ja
			-	WOLF190175	swab	Ree(geit), Anderen, [redacted]	ja	ja
			-	WOLF190173	swab	Ree(geit), Anderen, [redacted]	ja	ja
[19117]	Flevoland	Zeewolde - Reebok	-	WOLF190147	swab	[redacted] 18-11-2019	ja	ja
			-	WOLF190149	swab	[redacted], 18-11-2019	ja	ja
							TOTAAL	TOTAAL
							58	92

Date : 21-10-2021 10:36:50
From : "[redacted]@provinciegroningen.nl
To : "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@fryslan.frl"'[redacted]@fryslan.frl
Cc : "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@provinciegroningen.nl
Subject : FW: Noodrasters wolf
Attachment : Handleiding stroomnetten.pdf;Voorschriften bij noodset Opzet def. nov 2020.pdf;image001.png;

Hoi,

Hierbij nog wat informatie die ik van [redacted] had gekregen.

Met vriendelijk groet,
[redacted]

[redacted] Soortenbescherming
Provincie Groningen

Van: [redacted].nl>
Verzonden: woensdag 24 maart 2021 11:01
Aan: [redacted]@provinciegroningen.nl>
Onderwerp: Re: Noodrasters wolf

Hoi [redacted]

bij deze wat info over het uitlenen van noodsets.

groet

[redacted] Natuurbescherming, fauna, commissie Wolven | 06-[redacted] | [redacted]@Brabant.nl | [redacted]@Brabant.nl | Programma Natuur | Provincie Noord-Brabant | Brabantlaan 1 's-Hertogenbosch | www.Brabant.nl |

Van: [redacted]
Verzonden: woensdag 24 maart 2021 08:36:42
Aan: [redacted]
Onderwerp: Re: Noodrasters wolf

Dag [redacted]

Prima, ik heb vandaag tijd tussen 10-12 of na 15:00

Morgen is lastiger ivm afspraken

Of volgende week

groet [redacted]

[redacted] Natuurbescherming, fauna, commissie Wolven | 06-[redacted] | [redacted]@Brabant.nl | [redacted]@Brabant.nl | Programma Natuur | Provincie Noord-Brabant | Brabantlaan 1 's-Hertogenbosch | www.Brabant.nl |

Van: [redacted]@provinciegroningen.nl>
Verzonden: dinsdag 23 maart 2021 20:08:29
Aan: [redacted]
Onderwerp: Noodrasters wolf

Hoi [redacted]

Van [redacted] had ik begrepen dat jullie een soort uitleensysteem hebben opgezet voor de noodrasters bij de aanwezigheid van een wolf in een gebied in plaats van deze als provincie aan te schaffen. Ik ben nu voor Groningen aan het kijken welke mogelijkheden er zijn en ik ben wel benieuwd hoe jullie dit precies hebben opgepakt. Ben je woensdag of donderdag telefonisch bereikbaar om dit toe te lichten?

Ik hoor graag van je!

Met vriendelijke groet,
[redacted]

provincie groningen

[redacted] Soortenbescherming
Afdeling Landelijk Gebied & Water

Sin Janss raa 4 Pos 00 AP Groningen
T 050 **M** 06-

Aanwezig op dinsdag woensdag en donderdag
Maandag en vrijdag beperk bereikbaar

Op onze website kunt u lezen welke dienstverlening u van ons mag verwachten.
https://www.provinciegroningen.nl/servicenormen/

Provincie Noord-Brabant
Brabantlaan 1 Postbus 90151 5200 MC 's-Hertogenbosch Telefoon 073 6812812 Fax 073 6807680 con ac Twitter @brabant www braban nl

Meer weten over de provincie Noord-Brabant?
Volg op nstagram www ins agram com/provincienoordbraban

Op onze website kunt u lezen welke dienstverlening u van ons mag verwachten.
https://www.provinciegroningen.nl/servicenormen/

Provincie Noord-Brabant

Aandachtspunten bij het plaatsen van stroomnetten

Stroomnetten zijn een goede, tijdelijke maatregel

Stroomnetten, ook wel flexinetten genoemd beschermen schapen en geiten tegen wolven. Ze zijn met name geschikt als nachtkraal of als tijdelijke maatregel. Maar daarvoor moeten ze wel op de juiste wijze geplaatst worden. Met deze flyer geven we enkele aandachtspunten mee om de stroomnetten 'wolfwerend' te plaatsen.

Een set bestaat uit 10 netten van 50 meter. De hoogte van het net is 120 cm. Aan de netten zitten prikpaaltjes. De set komt inclusief een schrikdraadklok, accu, aarde-pen en voltmeter. De sets worden tijdelijk uitgeleend door de provincie. Als de wolf weer vertrokken is of wanneer u zelf maatregelen heeft genomen, levert u de netten weer in.

Wolven zijn slim en volhoudend

Wolven sparen energie door te jagen op makkelijke prooien. Schapen en geiten die onvoldoende beschermd zijn, kunnen daarom aantrekkelijk zijn. Maar wolven zijn gevoelig voor elektriciteit. Wanneer een wolf in aanraking komt met een stroomnet, zal hij een elektrische schok krijgen. Deze pijnlijke ervaring leert de wolf dat schapen geen prooidieren zijn. De wolf zal de schapen met rust laten en zich richten op wilde dieren zoals reeën en zwijnen. Deze les geeft de wolf ook door aan zijn jongen.

Bij het plaatsen van stroomnetten, moet u rekening houden met het gedrag van wolven.

- *Een wolf zal altijd proberen onder een raster door te kruipen of te graven*
  - Om dit te voorkomen plaatst u de stroomnetten met de onderste draad dicht bij de grond. De tweede draad, dit is de eerste draad van het net waar spanning op staat, mag **maximaal 20 cm** hoog staan.
- *Een wolf zal niet snel klimmen en springen, maar kan dit wel*
  - Om dit te voorkomen moet de hoogste draad met spanning op **minimaal 120 cm** staan. Let op, dat er geen opstapjes direct naast de netten aanwezig zijn. Een boomstronk of andere verhoging kan de wolf gebruiken om alsnog over het net te springen.
- *Een wolf kan door smalle openingen heen kruipen*
  - De netten moeten **naadloos aansluiten** op elkaar. Let daarbij ook op hekwerken en poorten, die eveneens van stroomnetten moeten worden voorzien. Knoop de netten goed vast aan elkaar. Let extra goed op bij kuilen en greppels, daar mogen geen doorgangen groter dan 20 cm aanwezig zijn.
- *Een wolvenneus is gevoelig voor elektriciteit, maar een dikke vacht kan isoleren*
  - Er moet daarom **minimaal 4.500 volt (> 4,5 Kv)** op het stroomnet staan. Nooit minder! Om te voorkomen dat er stroom weg lekt, maait u het gras onder het net. Dit voorkomt ook dat de accu snel leeg raakt. Zorg voor een goede aarding door de aarde-pen diep in de grond te slaan. Controleer regelmatig de spanning op het net.
- *Schapen kunnen een slap net omver lopen*
  - Het stroomnet moet **stevig en strak** staan. De hoekpalen moeten daarvoor stevig in de grond staan. Schoorpalen bij de hoekpalen, helpen om het net strak te zetten.

Nadat de netten dienst hebben gedaan, levert u de netten en randapparatuur weer schoon en opgerold in. Ze worden opnieuw gebruikt om schapen en geiten op andere locaties te beschermen.

Hulp nodig, vragen of toch schade?

In Brabant zijn er vrijwilligers actief van het Wolven Meldpunt, die kunnen u helpen met het plaatsen van de stroomnetten. Hiervoor kunt u contact opnemen via nr: **06-**

Als er ondanks de genomen maatregelen toch schade aan uw dieren optreedt door (mogelijk) een wolf, dient u dit binnen 24 uur te melden via BIJ12 nr: **085-4862222**.

Kijk voor meer informatie over schadeafhandeling en tegemoetkoming op de website www.BIJ12.nl. Hier vindt u ook meer informatie over andere preventieve maatregelen die u kunt nemen (zoektermen; faunaschade, preventiekit)

Heeft u technische vragen over het stroomnet of defecten aan apparatuur, dan neemt u contact op met de leverancier Veeservice Idac, info@veeserviceidac.nl of via nr: **0416-379 955**

Heeft u nog andere vragen over de wolf in Brabant?

Deze kunt u stellen via Wolf@Brabant.nl of via **06-**

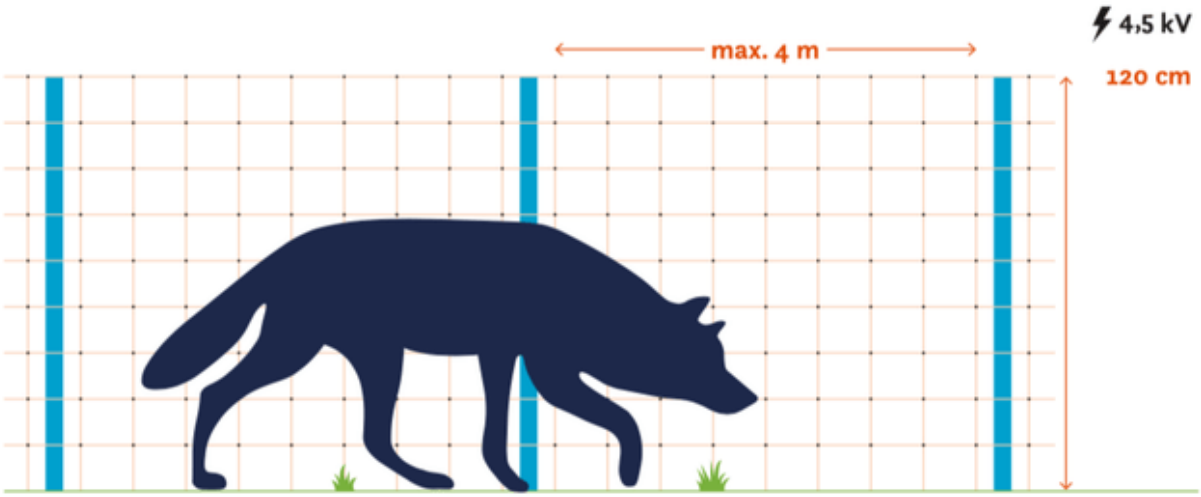

Provincie Noord-Brabant

Voorschriften bij uitlenen noodset wolfwerende nachtkraal

Onderwerp
Ten behoeve van het nemen van preventieve maatregelen ter bescherming van vee tegen zwervende wolven in acute situaties

Bij het lenen van deze materialen en apparatuur gelden de volgende voorwaarden:

1. Bij het ophalen van het materiaal bij de bruikleengever dient door bruikleennemer een borg ter waarde van € 250,- te worden betaald.
2. Deze materialen en apparatuur zijn en blijven eigendom van de provincie Noord-Brabant, en dienen op eerste verzoek weer te worden geretourneerd.
3. Indien materialen of apparatuur na de afgesproken periode niet, niet volledig of beschadigd geretourneerd worden, worden de kosten hiervan in rekening gebracht bij de bruikleennemer.
4. Indien het vermoeden bestaat dat materialen of apparatuur gestolen zijn, dient door de bruikleennemer aangifte te worden gedaan bij de politie en daarvan bewijs te worden overgelegd aan bruikleengever. Bij diefstal geldt een eigen risico van € 250,-.
5. Deze materialen en apparatuur mogen alleen gebruikt worden voor het hierboven aangegeven doel; ze mogen niet buiten de provincie Noord-Brabant worden gebruikt of vervoerd.
6. De bruikleennemer blijft te allen tijde verantwoordelijk voor eventueel aangerichte schade door derden welke door het gebruik van deze materialen en apparatuur zou kunnen ontstaan.
7. De bruikleennemer dient zich naar redelijkheid ervoor in te spannen dat de geleende middelen niet vermist raken of beschadigd worden. De reserveaccu, de acculader en de storing zoeker dienen niet onbeheerd achter gelaten te worden.
8. Indien de uitgeleende materialen en apparatuur onverhoopt toch geheel of gedeeltelijk onbruikbaar of vermist worden dient de bruikleennemer onmiddellijk de bruikleengever te informeren.
9. Indien de elektronische apparatuur niet naar behoren werkt, dient de bruikleennemer direct contact op te nemen met de bruikleengever en de apparatuur te retourneren. Het is bruikleennemer niet toegestaan het defect zelf op te lossen.

Aldus opgemaakt en in 2-voud ondertekend:

Plaats: Drunen

Datum:

Namens de bruikleengever	Namens de bruikleennemer:
Naam: …… Veeservice IDAC	Naam: ……
Handtekening	Handtekening
……	……

Date : 25-11-2019 11:05:42
From : "[redacted]@drenthe.nl
To : [redacted]@drenthe.nl
Cc : "[redacted]@drenthe.nl
Subject : FW: Over de wolf

Hoi [redacted]
Kun jij de antwoorden op deze vragen van RTV Drenthe / ROEG geven?

Groet,
[redacted]

Van: [redacted]@rtvdrenthe.nl>
Verzonden: maandag 25 november 2019 10:47
Aan: [redacted]@drenthe.nl>; [redacted]@drenthe.nl>
Onderwerp: Over de wolf

Hoi [redacted] en [redacted],

Ik ben bezig met een follow-up n.a.v. het nieuws over de schapen: https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/154547/Opnieuw-schapen-doodgebeten-23-dode-schapen-in-een-week
Ik heb hierover een aantal vragen:

- Elk door een wolf doodgebeten schaap wordt vergoed. Gebeurt dat ook als een (onbekende) hond dit heeft veroorzaakt?
- Er zijn weinig schapenhouders die wolf-werende hekken plaatsen (zie ook:https://www.roeg.tv/roeg-nieuws/nog-niet-veel-schapen-achter-wolfwerende-hekken/). In de richtlijn van Bij12 staat 'de dierhouder is verantwoordelijk voor een goede bescherming van zijn dieren'. Hoort het plaatsen van hekken daarbij? Stimuleert de provincie het plaatsen van hekken, is er bijvoorbeeld een subsidie voor beschikbaar? Op de Veluwe waren/zijn al wel subsidies beschikbaar voor wolfwerende maatregelen.
- Weten jullie ook hoeveel schapenhouders in Drenthe hekken hebben geplaatst? Houdt de provincie de bescherming van de schapen door schapenhouders in de gaten nu de wolf rondzwerft?

Ik ben benieuwd naar de reactie vanuit de provincie. Dank alvast!

Met vriendelijke groet,

[redacted]

ROEG!
[redacted]

tel: 06[redacted]

Date : 8-9-2020 15:57:19
From : "[redacted]@drenthe.nl
To : "[redacted]@drenthe.nl
Subject : FW: Persvraag en antwoord Wolf
Attachment : image001.jpg;

Ho[redacted]

Even een oude mail m.b.t. zelfde onderwerp opgezocht.

Met vriendelijke groeten,

[redacted]

Provincie Drenthe – Vergunningverlening, toezicht en handhaving
Postbus 122, 9400 AC Assen – Westerbrink 1, 9405 BJ Assen - The Netherlands
t +31 (0)592[redacted] | @[redacted]@drenthe.nl | i www.provincie.drenthe.nl

---

Van: [redacted]@drenthe.nl>
Verzonden: vrijdag 19 juni 2020 13:57
Aan: Henk Jumelet[redacted]@drenthe.nl>; [redacted]@hotmail.com
CC: [redacted]@drenthe.nl>; Jordan Jumelet[redacted]@drenthe.nl>; [redacted]@drenthe.nl>; [redacted]@drenthe.nl>; Arnout Venekamp[redacted]@drenthe.nl>
Onderwerp: Persvraag en antwoord Wolf

Hoi Henk,

[redacted] wil graag van ons het volgende weten:

De wolf eet naast schapen ook graag damherten en wilde zwijnen. Er zijn wolvendeskundigen in Nederland die roepen dat wij daarom in Drenthe de nulstand moeten loslaten, zodat we schade aan schapen afneemt en de wolf andere dieren opeet.

Hierbij een concept reactie (afgestemd met[redacted] en[redacted]

In ons Flora en Fauna beleidsplan zijn afspraken gemaakt rondom de nulstand voor het wilde zwijn en de damherten. Wij houden vast aan deze gemaakte afspraken om de volgende redenen:

- Het wilde zwijn is een belangrijke veroorzaker van de verspreiding van veterinaire ziektes (o.a varkenspest). Daarnaast veroorzaakt het wilde zwijn veel schade aan gewassen.
- Voor wat betreft de damherten. Onder verantwoording van de Minister zijn voor damherten leefgebieden aangewezen (o.a de Veluwe). In deze gebieden zijn ook afspraken gemaakt over het waarborgen van de verkeersveiligheid. Drenthe hoort niet bij de aangewezen gebieden. Mocht er een initiatief ontstaan voor het herintroduceren van het damhert in Drenthe, dan staat in ons Flora en Fauna beleidsplan dat we hiervoor dan eerst een SER procedure uitvoeren (Soorten effect rapportage).

Tot slot hebben wij met de deelnemers van de Ronde Tafel Wolf afgesproken om een onderzoek uit te voeren naar de ecologische betekenis van de wolf in Drenthe. Zodra dit onderzoek is uitgevoerd en de resultaten hiervan bekend zijn, zullen wij u en anderen hierover informeren.

Met vriendelijke groet,

[redacted]

Team Communicatie Provincie Drenthe

T: 0592-[redacted]
M: 06-[redacted]

Date : 31-8-2021 09:43:21
From : "[redacted]@drenthe.nl
To : "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl
Cc : "[redacted]@drenthe.nl
Subject : FW: Schriftelijke vragen ex art. 41 RvO Statenfractie Partij voor de Dieren over Plaatsing wolvenhek
Attachment : PS070721 B9 PvdD schr.vr. 30-06-2021 Wolvenhek.pdf;Beantwoording statenvragen.docx;image001.jpg;

Hey [redacted] en [redacted]

Ik heb het voorzetje van [redacted] en [redacted] omgezet naar een beantwoording van de statenvragen van de partij voor de dieren.
Niet heel spannend denk ik maar kunnen we hier zo doorheen lopen?

Groetjes,
[redacted]

Van: [redacted]@drenthe.nl>
Verzonden: maandag 5 juli 2021 08:59
Aan: [redacted]@drenthe.nl>
Onderwerp: FW: Schriftelijke vragen ex art. 41 RvO Statenfractie Partij voor de Dieren over Plaatsing wolvenhek

Een voorzetje voor de beantwoording.

1. Bent u het met ons eens dat een hek van meerdere kilometers in strijd is met de Europese en nationale regels die aangeven dat de wolf beschermd moet worden en dat de wolf niet verstoord mag worden? Zo nee, waarom niet?

Antwoord; Het betreffende hek is geplaatst in Fryslân. Hier is de provincie Fryslân bevoegd gezag m.b.t. de handhaving van Europese en nationale regels betreffende de bescherming van wolven. Het is aan de provincie Fryslan om de strijdigheid ten aanzien van deze regels te bepalen.

2. Andere dieren kunnen in hun leefgewoonten ernstig verstoord worden door dit hek, dit zou zelfs verstrekkende gevolgen voor populaties kunnen hebben. Ziet de provincie nadelige gevolgen van een dergelijk hek voor (andere) dieren? (Graag toelichting)

Antwoord; Het betreffende hek is geplaatst in Fryslân. Hier is de provincie Fryslân bevoegd gezag m.b.t. de handhaving van Europese en nationale regels betreffende de migratie van dieren. Het is aan de provincie Fryslan om de strijdigheid ten aanzien van deze regels te bepalen.

3. Is het volgens de Wet Natuurbescherming toegestaan een kilometers lang hek te plaatsen langs een N2000 gebied? (Graag toelichting)

Antwoord; zie de beantwoording van de vragen 1 en 2.

4. Is de provincie voornemens handhavend op te treden tegen dit hek? (Zo nee, graag toelichting)

Antwoord; Nee, zie de beantwoording van de vragen 1 en 2.

5. Bent u het met ons eens dat de plaatsing van een dergelijk hek schapenhouders niet ontslaat van hun wettelijke verplichting hun dieren zelf te beschermen? (Zo nee, graag toelichting)

Antwoord: Ja, dat zijn wij met u eens.

6. Bent u het met ons eens dat het hek zinloos is om schapen te beschermen? (Zo nee, graag toelichting)

Antwoord: Ja dat zijn we met u eens. Een wolf kan om het hek heenlopen.

7. Bent u het met ons eens dat niet de wolf maar de mens de grootste vijand van schapen is omdat slachting van schapen in Nederland voornamelijk in het abattoir plaatsvindt? (Zo nee, graag toelichting)

Antwoord: Nee, dat zijn wij niet met u eens. Uw stelling gaat in tegen het scheppingsverhaal zoals vastgelegd in Genesis 1. Schapen zijn door God ge**schapen**(dit woord zegt het eigenlijk al) om mensen te dienen. Dit hebben schapen ook altijd gedaan door de mensen te voorzien van wol en vlees. De mens is dus ook niet een vijand van schapen maar diens hoeder.

Van: [redacted]@drenthe.nl>
Verzonden: woensdag 30 juni 2021 23:41
Aan: [redacted]@drenthe.nl>; [redacted]@drenthe.nl>
CC: Jordan Jumelet [redacted]@drenthe.nl>
Onderwerp: FW: Schriftelijke vragen ex art. 41 RvO Statenfractie Partij voor de Dieren over Plaatsing wolvenhek

Hoi [redacted] en [redacted],

Schriftelijke vragen van de PvdD, deze keer over het wolvenhek. Ik zou vooral de lijn aanhouden dat het een Frieze aangelegenheid is.

Groet [redacted]

Van: Statengriffie [redacted]@drentsparlement.nl>
Verzonden: woensdag 30 juni 2021 13:31
Aan: Statenleden-griffier-voorzitter (2019-2023) <[redacted]@drentsparlement.nl>
CC: Bijzondere commissieleden [redacted]@drentsparlement.nl>; Fractiemedewerkers [redacted]@drentsparlement.nl>; Gedeputeerden + vz/secretaris [redacted]@drentsparlement.nl>; Bestuursadviseurs <E[redacted]@drentsparlement.nl>
Onderwerp: Schriftelijke vragen ex art. 41 RvO Statenfractie Partij voor de Dieren over Plaatsing wolvenhek

Geachte leden,

De volgende vragen ex artikel 41 (RvO) zijn op 30 juni 2021 binnengekomen en zijn geplaatst op de Lijst van ingekomen stukken van de vergadering van Provinciale Staten van 7 juli 2021 en op het SIS.
De statenvragen van de Statenfractie Partij voor de Dieren over Plaatsing wolvenhek bij N2000 gebieden.

Met vriendelijke groet,

[redacted] | Statengriffie
PROVINCIE DRENTHE | Postbus 122, 9400 AC Assen
T (0592) [redacted] | E [redacted]@drentsparlement.nl

Partij voor de Dieren
Drenthe

Aan de voorzitter van de Provinciale Staten van de provincie Drenthe

Mevrouw J. Klijnsma
Postbus 122
9400 AC Assen

30 juni 2021

Betreft: **Schriftelijke vragen ex art 41 Reglement van Orde met betrekking tot plaatsing wolvenhek bij N2000 gebied**

Geachte voorzitter,

Op dinsdag 29 juni is begonnen met de aanleg van het zogenaamde wolvenhek bij de grens tussen Friesland en Drenthe langs het N2000 gebied Drents-Friese Wold[1]. Uiteindelijk wil Stichting Wolvenhek Friesland hier een kilometers lang hekwerk plaatsen.
De Partij voor de Dieren heeft hierover de volgende vragen aan GS.

1. Bent u het met ons eens dat een hek van meerdere kilometers in strijd is met de Europese en nationale regels die aangeven dat de wolf beschermd moet worden en dat de wolf niet verstoord mag worden? Zo nee, waarom niet?
2. Andere dieren kunnen in hun leefgewoonten ernstig verstoord worden door dit hek, dit zou zelfs verstrekkende gevolgen voor populaties kunnen hebben. Ziet de provincie nadelige gevolgen van een dergelijk hek voor (andere) dieren? (Graag toelichting)
3. Is het volgens de Wet Natuurbescherming toegestaan een kilometers lang hek te plaatsen langs een N2000 gebied? (Graag toelichting)
4. Is de provincie voornemens handhavend op te treden tegen dit hek? (Zo nee, graag toelichting)
5. Bent u het met ons eens dat de plaatsing van een dergelijk hek schapenhouders niet ontslaat van hun wettelijke verplichting hun dieren zelf te beschermen? (Zo nee, graag toelichting)

[1] https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/171488/Wolvenhek-Friesland-een-feit-Ik-had-die-Wiegel-slimmer-verwacht

6. Bent u het met ons eens dat het hek zinloos is om schapen te beschermen? (Zo nee, graag toelichting)
7. Bent u het met ons eens dat niet de wolf maar de mens de grootste vijand van schapen is omdat slachting van schapen in Nederland voornamelijk in het abattoir plaatsvindt? (Zo nee, graag toelichting)

Alvast hartelijk dank voor uw antwoorden.

Renate Zuiker

1. Bent u het met ons eens dat een hek van meerdere kilometers in strijd is met de Europese en nationale regels die aangeven dat de wolf beschermd moet worden en dat de wolf niet verstoord mag worden? Zo nee, waarom niet?

Antwoord; Het betreffende hek is geplaatst in Fryslân. De provincie Fryslân is dan ook bevoegd gezag m.b.t. de handhaving van Europese en nationale regels betreffende de bescherming van wolven. Het is aan de provincie Fryslân om de strijdigheid ten aanzien van deze regels te bepalen.

2. Andere dieren kunnen in hun leefgewoonten ernstig verstoord worden door dit hek, dit zou zelfs verstrekkende gevolgen voor populaties kunnen hebben. Ziet de provincie nadelige gevolgen van een dergelijk hek voor (andere) dieren? (Graag toelichting)

Antwoord; Zie antwoord vraag 1

3. Is het volgens de Wet Natuurbescherming toegestaan een kilometers lang hek te plaatsen langs een N2000 gebied? (Graag toelichting)

Antwoord; Zie antwoord vraag 1

4. Is de provincie voornemens handhavend op te treden tegen dit hek? (Zo nee, graag toelichting)

Antwoord; Zie antwoord vraag 1

5. Bent u het met ons eens dat de plaatsing van een dergelijk hek schapenhouders niet ontslaat van hun wettelijke verplichting hun dieren zelf te beschermen? (Zo nee, graag toelichting)

Antwoord: Ja, dat zijn wij met u eens.

6. Bent u het met ons eens dat het hek zinloos is om schapen te beschermen? (Zo nee, graag toelichting)

Antwoord: Ja, we zijn het met u eens dat in de huidige vorm het hek zinloos is om schapen in Drenthe *te beschermen.*

7. Bent u het met ons eens dat niet de wolf maar de mens de grootste vijand van schapen is omdat slachting van schapen in Nederland voornamelijk in het abattoir plaatsvindt? (Zo nee, graag toelichting)

Antwoord: Wij zijn het met u eens dat er buiten de wolf ook andere (natuurlijke en niet natuurlijke) invloeden zijn die bijdragen aan de dood van schapen in Nederland. De overweging wie of wat daarbij de grootste vijand voor schapen vormt kunnen wij niet maken zonder alle factoren daarin mee te wegen.

5.2.1

Date : 21-10-2021 11:12:34
From : [redacted]@drenthe.nl
To : [redacted]@drenthe.nl
Subject : FW: verslag wolvenommissie Gelderland 21/9 ter info
Attachment : Verslag gebiedscommissie wolven 21 september 2021 concept.docx;

Excuus. Hierin zit de bijlage.

Van: [redacted]
Verzonden: dinsdag 28 september 2021 10:19
Aan: [redacted]@drenthe.nl>; [redacted]@drenthe.nl>
Onderwerp: FW: verslag wolvenommissie Gelderland 21/9 ter info

[redacted],

Ik had dit al gearchiveerd en zie nu net door binnenkomst van een reactie uit Brabant (volgt zo dadelijk) dat dit niet bij jullie terecht is gekomen. Betreft zaken van de wolvencommissies dus relevant lijkt me.

Groet, [redacted]

Van: [redacted]@gelderland.nl>
Verzonden: maandag 27 september 2021 14:47
Aan: [redacted]@bij12.nl [redacted]@ipo.nl; [redacted]@brabant.nl>; [redacted]@drenthe.nl>
Onderwerp: verslag wolvenommissie Gelderland 21/9 ter info

Beste mensen, ter info. Groet, [redacted]

Verslag

- Datum: dinsdag 21 september 2021
- Tijd: 19:30 tot 21:30

Locatie: **Hotel Haarhuis (Stationsplein 1, Arnhem)**

Deelnemers:
Pieter van Geel (voorzitter), .
Op uitnodiging: (Blaekend communicatie), (Fauna in Balans)

Verhinderd: -

1. Opening, mededelingen, en vaststelling agenda

Opening door de voorzitter. Ruimte voor mededelingen. We vullen de agenda aan met het bespreekpunt overige diersoorten (bespreekpunt 3 onder agendapunt 4). Door o.a. VGSN is een projectvoorstel aangeboden aan BIJ12 waarin onder andere onderzoek wordt voorgesteld naar beter hanteerbare alternatieven voor 1,20 m flexnetten. Oproep van om alvast te sonderen wie er financieel kan participeren. Pieter reflecteert al kort op de factfinding study en evaluatie die onderweg zijn naar het LOW.

2. Verslag vorig overleg

Het verslag van 1 juli is akkoord.

Acties n.a.v. , voor zover niet nader geagendeerd:

- heeft zich voorgesteld en is die dag ook bij schaapsherder en begrazingsbedrijf geweest voor informatie uitwisseling. brengt in contact met de 2e schapenhouder die met de autowinder ervaring wil opdoen. met dierhouders uit Renkum Eenieder van de wolvencommissie kan tippen als er in het netwerk mensen zijn die advies nodig hebben.

- De deminimis begrenzing van €20.000,- beperkt grote professionele houders in de subsidieaanvraag voor preventie. Deze beperking zou kunnen vervallen als de financiering voor maatregelen via GLB gelden (pijler 2, ANLB) zou kunnen lopen, dat wordt echter niet als kansrijk gezien. Provincies aansporen (via LOW ?) om deminimis beperking zelf aan te kaarten als LNV het niet ondersteunt. Ook een herhaalde aanvraag na 3 jaar kan een oplossing zijn als het principe wordt verlaten om eenmalig en alleen binnen 3 jaar na aanwijzing leefgebied subsidie te verstrekken. In verplaatsbare opstellingen is sprake van slijtage van netten en accu's die binnen ongeveer die 3 jaar vervanging behoeven, daarvoor is nu geen subsidie geregeld. Overwegen die koppeling te maken (betrekken in de evaluatie met aanbevelingen).

3. Bespreking ingekomen stukken

- Overzicht aanvragen. Maar 1 nieuwe aanvraag sinds vorige keer. Valt tegen maar de infrastructuur staat, over motivatie meer onder bespreekpunt 2 bij agendapunt 4.
- Opzet nieuwsbrief is akkoord.
- Antwoord op Statenvragen CDA over beschermen moeflons tegen wolven, kennis van genomen.
- Particulier; shetlandpony's ook onder subsidie? Zie hierna.

- Verzoek studente WUR contact met schapenhouders. Er zijn inmiddels zoveel verzoeken geweest dat we niet overal meer tijd in investeren. Tip aan de studenten, doe een oproep via het schapenforum op facebook en ga gewoon het gebied in op zoek naar praktijksituaties.

4. Inhoudelijke besprekingen a.d.h.v. actiepunten gebiedsgericht preventieplan.

Bespreekpunt 1: Voorgesteld is om op de factor arbeid te versnellen vanuit Gelderland. [redacted] en [redacted] hebben zich voorgenomen hierop een plan te maken. Het objectiveren blijkt lastig omdat er zo enorm veel verschillende situaties zijn. [redacted] wijst nog eens op de Zweedse uitwerkingen waar een bedrag per situatie is geformuleerd, al dan niet bruikbaar voor hier. Er zijn veel complicerende factoren, ook als het gaat om wijze van financiering. [redacted] en [redacted] gaan met [redacted] en [redacted] om tafel om tot een voorstel te komen.

Bespreekpunt 2: [redacted] gaf zijn visie op hoe we kunnen voortborduren op het inmiddels afgeronde onderzoek van [redacted] door middel van een praatplaat. Conclusie is dat de duiding over deelnamebereidheid prominent een plek moet hebben in de evaluatie. Attitude ten opzichte van de wolf, boosheid, murwheid over regels, met 1000 andere dingen bezig, negatieve energie, geen formulieren invullen, liever niet mee bezig, weerstand tegen gekozen oplossingen. Dit zijn allemaal mogelijke redenen die we nog kunnen aanvullen. [redacted] werkt het om naar een applicatie waarin we allemaal gericht nog eens kunnen aangeven wat relevant is. We bespreken dit en overige onderdelen van een evaluatie aan GS op 21 oktober om 19:30 via een Teams meeting.

Bespreekpunt 3: Overige diersoorten. Ter vergadering heeft [redacted] een A4 uitgereikt en toegelicht als nadere uitwerking op het eerdere stuk. Dit krijgt een vervolg in het LOW. Besproken is dat we in Gelderland in een soort pilot de verdere uitwerking willen ondersteunen zodat deze aan de praktijk kan worden getoetst. [redacted] gaat daartoe nu eerst bij 2 ponyhouders langs om te inventariseren wat daar precies nodig zou zijn en welke ondersteuning men zou willen. Mede op basis daarvan beslissen we een volgende keer hoe we een pilot kunnen inrichten en bekendmaken.

5. Toekomst wolvencommissie.

Bij de start in 2019 was het vertrekpunt om in ieder geval actief te zijn tot 2022 om zodoende de ervaringen met het Interprovinciaal Wolvenplan in de praktijk te kunnen evalueren. Het aanstellingsbesluit van de commissie kent geen einddatum.

- ⇨ Voorstel is akkoord om in december een evaulatie te bespreken om aan GS aan te bieden. Het staat GS uiteraard vrij om zelf ook een evaluatie te organiseren.
- ⇨ Akkoord met het voorstel om voor 2022 vooralsnog een plafond voor te stellen van €200.000,- Deze subsidie loopt voorlopig gewoon door, in ieder geval voor deelnemers in de nieuwe leefgebieden. Of het stopt voor deelnemers in dat deel van het leefgebied dat straks 3 jaar geleden is aangewezen, is een element voor de evaluatie.

6. Operationele afspraken (planning), rondvraag, en sluiting

Volgende overleg is 21 oktober digitaal en fysiek op dinsdagavond 14 december 19:30 Haarhuis Arnhem. Aan [redacted] om op de vraag van [redacted] over deelname aan het onderzoeksvoorstel terug te komen. [redacted] volgt de ontwikkelingen in Overijssel waar gewerkt wordt aan noodsets en nagedacht wordt over een wolvenalert.

Date : 30-6-2021 08:41:18
From : "[redacted]@bij12.nl
To : "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@ipo.nl, [redacted]@gelderland.nl" [redacted]@gelderland.nl, [redacted]@prvlimburg.nl" [redacted]@prvlimburg.nl, [redacted]@provinciegroningen.nl" [redacted]@provinciegroningen.nl, [redacted]@provinciegroningen.nl" [redacted]@provinciegroningen.nl, [redacted]@brabant.nl" [redacted]@brabant.nl, "[redacted]@overijssel.nl" [redacted]@overijssel.nl, [redacted]@overijssel.nl" [redacted]@overijssel.nl, [redacted]@fryslan.frl" [redacted]@fryslan.frl, [redacted]@fryslan.frl" [redacted]@fryslan.frl, "[redacted]@drenthe.nl" [redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl" [redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@flevoland.nl" [redacted]@flevoland.nl, "[redacted]@bij12.nl, [redacted]@bij12.nl, "[redacted]@minlnv.nl" [redacted]@minlnv.nl, "[redacted]@minlnv.nl" [redacted]@minlnv.nl, "[redacted]@bij12.nl, [redacted]@bij12.nl, "[redacted]@bij12.nl
Cc : [redacted]@zeeland.nl, [redacted]@minlnv.nl" [redacted]@minlnv.nl, [redacted]@wur.nl" [redacted]@wur.nl, [redacted]@boerema-vdbrink.nl, [redacted]@drenthe.nl
Subject : FW: IPO WOLVEN WERKGROEP

-----Oorspronkelijke afspraak-----
Van: [redacted]
Verzonden: dinsdag 30 maart 2021 15:34
Aan: [redacted]@gelderland.nl [redacted]@prvlimburg.nl [redacted]@provinciegroningen.nl; [redacted]@provinciegroningen.nl; [redacted]@brabant.nl; [redacted]@overijssel.nl [redacted]@overijssel.nl; [redacted]@fryslan.frl; [redacted]@fryslan.frl; [redacted]@drenthe.nl; [redacted]@drenthe.nl; [redacted]@flevoland.nl; [redacted]@minlnv.nl; [redacted]@minlnv.nl; [redacted]
CC: [redacted]@minlnv.nl; [redacted]@wur.nl; [redacted]
Onderwerp: IPO WOLVEN WERKGROEP
Tijd: dinsdag 6 juli 2021 13:30-15:30 (UTC+01:00) Amsterdam, Berlijn, Bern, Rome, Stockholm, Wenen.
Locatie: Microsoft Teams-vergadering

[redacted]

Date : 1-7-2019 19:11:13
From : "
To : "@bij12.nl
Cc : "@gelderland.nl)"@gelderland.nl,@prvlimburg.nl
Subject : Fwd: Begeleidingscommissie monitoringsplan wolf
Attachment : Plan van aanpak Monitoringsstandaard wolf NL 2020.pdf;image001.png;

Hoi

Ik kreeg deze uitnodiging, prima natuurlijk, maar hoe is het verder met andere provincies afgestemd? Ik wil anderen niet passeren. Sowieso moet helder zijn dat voorgestelde afwijkingen van het wolvenplan goedkeuring behoeven van alle provincies. Dat zal minimaal in de IPO werkgroep, mogelijk AACVP, belegd moeten worden.

Groet,

Verzonden vanaf mijn Samsung Galaxy-smartphone.

-------- Oorspronkelijk bericht --------
Van: @bij12.nl>
Datum: 01-07-19 16:29 (GMT+01:00)
Aan: @drenthe.nl>
Onderwerp: Begeleidingscommissie monitoringsplan wolf

Beste ,
In opdracht van BIJ12 gaat de zoogdiervereniging aan de slag met het opstellen van de Monitoringsstandaard wolf NL 2020. In de bijlage staat hun plan van aanpak. De planning is dat de monitoringsstandaard half november wordt opgeleverd.
Voor deze opdracht wordt een begeleidingscommissie vanuit de provincies opgezet. Deze begeleidingscommissie zal minstens 2 maal bij elkaar komen. Tijdens de eerste bijeenkomst zullen de aanpassingen vanuit het Duitse monitoringsplan naar de Nederlandse situatie besproken worden. Ook zal er een bijeenkomst plaatsvinden om het concept monitoringsplan te bespreken.
In overleg met , wil ik je vragen om deel te nemen aan de begeleidingscommissie. De eerste bijeenkomst is gepland op maandag 23 september, van 10:00 tot 13:00 bij BIJ12 in Utrecht. Dit moment is zo gekozen dat tevens aanwezig kan zijn. Zij is verantwoordelijk voor de kwaliteitsborging bij de omzetting van het Duitse monitoringsplan naar de Nederlandse versie. De tweede bijeenkomst wordt gepland op 6, 7 of 8 november.
Voor de begeleidingscommissie zullen tevens en gevraagd worden.
Wil je aangeven of je deel wilt nemen aan de begeleidingscommissie en of je maandag 23 september aanwezig kan zijn?
Met vriendelijke groet,

Monitoring

Leidseveer 2, 3511 SB Utrecht | www.bij12.nl

T +31 (0)6 | F +31 (0)85 486 22 22 | E @bij12.nl

BIJ12 | Werkt voor provincies

Zoogdiervereniging

Plan van aanpak

Inleiding
Het Interprovinciaal wolvenplan is in januari 2019 vastgesteld, op de dag dat voor het eerst in 150 jaar kon worden aangetoond dat de wolf zich opnieuw had gevestigd in Nederland. Tot aan de vestiging werd in Nederland passieve monitoring uitgevoerd door Wolven-in-Nederland/het Wolvenmeldpunt (gecoördineerd door de Zoogdiervereniging): alle meldingen van wolven die binnen komen via het meldpunt worden daarbij beoordeeld door experts.
Sinds de vestiging van de wolf voert het Wolvenmeldpunt ook actieve monitoring uit in opdracht van de provincie Gelderland: er wordt met name gezocht naar wolvendrollen en er worden wildcamera's geplaatst om paarvorming en voortplanting aan te kunnen tonen. In voorkomende gevallen wordt ook DNA verzameld bij kadavers van wilde hoefdieren die zijn gepakt door een wolf.
Tot op heden ontbreekt echter een Nederlandse Monitoringsstandaard, die echter wel nodig is om vast te leggen hoe de wolf in Nederland gemonitord dient te worden.

Het Interprovinciaal wolvenplan adviseert om voor een Nederlands monitoringsprogramma de ervaringen in het Pools-Duitse verspreidingsgebied van de wolf (Reinhardt et al. 2015) als uitgangspunt te nemen. Door ook in Nederland te kiezen voor dezelfde monitoringstandaard als in Duitsland, zijn de data en resultaten onderling goed vergelijkbaar en uitwisselbaar. Bij12 heeft aan de Zoogdiervereniging gevraagd om een Nederlands Monitoringsplan op te stellen, gebaseerd op de Duitse Monitoringsstandaard '*Monitoring von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland'* (Reinhardt e.a. 2015). De Duitse monitoringsstandaard zal worden vertaald in het Nederlands en worden aangepast aan de specifieke Nederlandse situatie.

Voor het opstellen van de Nederlandse monitoringsstandaard zijn de volgende werkzaamheden voorzien:
1) Startoverleg en projectleiding
2) Vertalen Duitse Monitoringsstandaard in het Nederlands
3) Aanpassen van de Duitse Monitoringsstandaard aan de Nederlandse situatie
4) Aanpassingen voorleggen aan Wolven in Nederland en aan de begeleidingsgroep.
5) Opstellen van een concept Monitoringsplan
6) Tweede begeleidingsgroep en opleveren definitief rapport.

Hieronder zijn per onderdeel de aanpak per stap, planning, projectteam, kostenraming en betalingsvoorwaarden beschreven. Door de inzet van [redacted] (docent diermanagement aan de Aeres Hogeschool) en vrijwilliger van het wolvenmeldpunt kan een fors deel van de werkzaamheden tegen lage kosten worden uitgevoerd. [redacted] volgt een (extra) opleiding, waarvoor ook een stage moet worden gevolgd. De uitvoering van deze stage vindt plaats bij de Zoogdiervereniging (Wolvenmeldpunt) en in het kader daarvan kan een bijdrage geleverd worden aan het Nederlandse Monitoringsplan Wolf.

Aanpak per fase

1) Startoverleg en projectleiding
Doel van deze fase is overeenstemming te bereiken met de opdrachtgever over doel, doelgroep, titel en inhoudsopgave van de Nederlandse Monitoringsstandaard. En om afspraken te maken over de planning en oplevering van het eindproduct. Een voorstel hiervoor is gegeven in de onderstaande paragraaf 'voorstel voor doel, doelgroep, titel en inhoudsopgave' in deze offerte.

2) Vertalen Duitse Monitoringsstandaard in het Nederlands
Doel van deze fase is het vertalen van de Duitse Monitoringsstandaard naar het Nederlands. [redacted] zal worden gevraagd voor het corrigeren van de opgestelde

vertaling. Zij is als wolfspecialist werkzaam bij het Wolfsbüro van Sachsen-Anhalt en zij is vrijwilliger geweest bij Wolven in Nederland. Zij spreekt Duits en Nederlands.

3) Aanpassen van de Duitse Monitoringsstandaard aan de Nederlandse situatie

Naast een vertaling in de Nederlandse taal, zal de Duitse aanpak aangepast moet worden aan de Nederlandse situatie. Dit wordt aangepakt in drie stappen:
– opstellen van een lijst van punten waarop de Duitse Monitoringsstandaard voor toepassing in de Nederlandse situatie naar verwachting moet worden aangepast, zie tabel 1 de derde kolom.
– aanvullen van deze lijst met een advies voor de Nederlandse situatie, evt met keuze mogelijkheden, zie tabel 1 de vierde kolom
- bespreken en aanvullen van deze lijst door validatoren van het wolvenmeldpunt, Wageningen Environmental Research (en/of) en de regio coördinator van de Veluwe ( )
Er wordt gekozen om in stap 3 en 4 te werken met een lijst en pas in stap 5 een concept rapportage op te stellen, omdat een lijst makkelijker te gebruiken is in de voorgestelde overleggen. Deze lijst vormt input voor de in stap 5 op te stellen concept rapportage.

Tabel 1: Voorstel voor de in punt 3) voorgestelde lijst

Nr	**Par**	**Duitse situatie (die naar verwachting niet past in NL situatie)**	**Voorstel voor de Nederlandse situatie**
1	1.1	Uitgaan van Duitse coördinatenstelsel	Uitgaan van Nederlandse kilometerhokken Of Uitgaan van 10x10 km hokken stelsel dat gebruikt wordt voor EU rapportages
2	3.2	Samenwerking tussen Bundesländer	Samenwerking tussen provincies
3	4.1	Etc	etc

4) Aanpassingen voorleggen aan Wolven in Nederland en aan de begeleidingsgroep.

De lijst uit stap 3 (zie tabel 1) wordt voorgelegd aan Wolven in Nederland. De hierop aangepaste lijst wordt voorgelegd aan de begeleidingsgroep. De verwachting is dat de begeleidingsgroep vragen kan hebben over de Duitse aanpak en de ideeën daarachter. Daarom zullen we bij dit BG overleg uitnodigen. kan vragen direct beantwoorden. Op basis van het commentaar van Wolven in Nederland en de begeleidingsgroep wordt de lijst uit stap 3 definitief gemaakt.

5) Opstellen van een concept Monitoringsplan

Op basis van de lijst die is opgesteld in stap 3, en de aanpassingen die zijn verkregen in stap 4, wordt een concept Monitoringsplan geschreven. Het commentaar van de begeleidingsgroep wordt verwerkt. Een voorstel voor titel, doelgroep en inhoudsopgave is verderop in deze offerte opgenomen.

6) Tweede begeleidingsgroep en opleveren definitief rapport.

Het conceptrapport wordt uiterlijk een week voor het BG overleg naar de BG leden verstuurd. In het overleg worden de aanpassingen vastgesteld en direct verwerkt, zodat aan het eind van het overleg een definitief rapport kan worden opgeleverd.

<u>Rapportage</u>

De Monitoringsstandaard wordt als conceptrapport digitaal in Word en pdf opgeleverd aan de opdrachtgever voor commentaar. Na ontvangst van het commentaar zal de eindversie in Word en als pdf worden opgeleverd. De opdrachtgever draagt zorg voor het de organisatie van de BG overleggen, de zaalruimte en het uitnodigen van de BG leden. De BG stelt het Monitoringsplan vast. De Zoogdiervereniging zorgt standaard voor interne kwaliteitsborging (‘tweede lezer’). Eventuele drukkosten zijn voor rekening van de opdrachtgever.

Zoogdiervereniging

Voorstel voor doel, doelgroep, titel en inhoudsopgave

Wij stellen de volgende beschrijving voor titel, doel, doelgroep en inhoudsopgave voor. Dit voorstel wordt in het startoverleg besproken en vastgesteld.

Titel: Monitoringsplan wolf Nederland

Doel: Het bepalen van de randvoorwaarden en methoden voor het eenduidig en navolgbaar uitvoeren van passieve en actieve monitoring van wolven in Nederland.

Doelgroep: Iedereen met een taak in het verzamelen en beoordelen van wolvensporen en –meldingen, waaronder Wolvenmeldpunt (validatoren, vrijwilligers, regio coördinatoren, sporendeskundigen), provincies en terreinbeheerders.

Inhoudsopgave Monitoringsplan wolf Nederland:

1. Inleiding
1.1 Doel
2. Achtergrond: huidige situatie van wolf en wolf monitoring
2.1 Huidige situatie van wolf
2.2 Vereisten op grond van de Habitatrichtlijn
2.2.1 Vereiste gegevens
2.2.2 Rapportageplicht
2.3 Huidige monitoring van wolf in Nederland
3. Monitoring - uitgangspunten, overwegingen
3.1 Definitie en doelstellingen
3.2 Monitoringmethoden voor wolf
3.3 Gelaagde monitoring, afgestemd op doel
3.4 Aanbevolen monitoringmethoden voor Nederland
4. Normen voor het monitoren van wolf in Nederland
4.1 Een expliciete en uitvoerbare definitie van de SCALP-criteria voor Nederlandse omstandigheden
4.2 Analyse en interpretatie van de gegevens
4.2.1 Ruimtelijke analyse - voorkomen en verspreidingsgebied
4.2.2 Demografische analyse - populatiegrootte
4.2.3 Standaardisatie van gegevensinterpretatie
5. Structuur voor monitoring van Wolf in Nederland
5.1 Analyse van bestaande structuren
5.1.1 Monitoringsstructuren
5.1.2 Gegevenskwaliteit en gegevensinterpretatie
5.1.3 Provincie overstijgende benaderingen
5.1.4. Landsgrens overstijgende benaderingen
5.2 Organisatie van monitoring
5.2.1 Vereiste structuren, taken en verantwoordelijkheden
5.2.2 Implementatie van monitoring in het gebied
5.3 Regionale samenwerking
6. Handleiding Monitoring wolf in Nederland
6.2 Wolf monitoring handleiding
6.2.1 Handleiding beoordeling waarnemingen naar C1, C2 en C3 bewijs
6.2.2 Samenvattende beoordeling waarnemingen
6.2.3 Methoden voor het bepalen van vóorkomen en populatiegrootte

Gedetailleerde planning

De volgende planning is voorzien. Half november een definitieve rapportage opleveren en uitgaan van juli en augustus als periode waarin geen overleggen kunnen plaatsvinden, betekent een krappe planning. Om die reden wordt hier een gedetailleerde planning gegeven. De opdrachtnemer en de opdrachtgever committeren zich aan deze planning en doen van twee kanten alles wat mogelijk is om deze planning te halen. De gedetailleerde planning ziet er als volgt uit:

Startoverleg Projectleiding en begeleiding stagiair Vastleggen datums van overleggen	17 of 18 juni 15 jun-15 nov 18-20 jun
Vertalen Duitse Monitoringsstandaard in de Nederlandse taal Checken vertaling door	15 juni – 1 juli 1 juli- 1 aug
Aanpassen Duitse Monitoringsstandaard aan de Nederlandse situatie -opstellen lijst waarin NLse situatie afwijkt van D -lijst aanvullen met voorstel voor NLse omstandigheden -aanleveren aan validatoren, reco en WEnR -werkoverleg met validatoren, reco en WEnR	 15 juni – 1 juli 1 juli-26 aug 26 aug 2 of 3 sep
Aanleveren aan Wolven in Nederland Overleg met Wolven in Nederland Aanpassingen doorvoeren Kwaliteitsborging Aanleveren aan BG1 Begeleidingsgroep 1	Wo 4 sep Ma 9 sep 9 sep – 22 sep 15-22 sep Vr 22 sep Vr 27 sep
Opstellen van een concept Monitoringsplan Kwaliteitsborging	30 sep – 21 okt 21-28 okt
Begeleidingsgroep 2 Opleveren definitief rapport bij OG	6, 7 of 8 nov 8-15 nov

De totale doorlooptijd na opdrachtverlening bedraagt op verzoek van de opdrachtgever 5 maanden. Bij gunning op 15 juni 2019 kan het eindrapport half november 2019 worden opgeleverd. De definitieve planning wordt na opdrachtverlening met de opdrachtgever kortgesloten. Om de planning te halen zullen de overleggen voor 1 juli moeten worden ingepland. De stukken voor de BG zullen uiterlijk 1 week voor het overleg worden opgestuurd naar de BG leden. Wanneer de afgesproken planning door omstandigheden niet kan worden gehaald, zal hierover terstond contact met de opdrachtgever worden opgenomen.

Projectteam

De werkzaamheden worden uitgevoerd door medewerkers en een stagiair van de Zoogdiervereniging en door eenmansbedrijf Studio Wolverine

inhoudelijke uitvoering, Studio Wolverine
, kwaliteitsborging
, inhoudelijke uitvoering, stagiair AERES Hogeschool

Daarnaast wordt inzet geleverd door de volgende validatoren van het Wolvenmeldpunt:
, Ark
, Zoogdiervereniging
, Ark

Daarnaast zijn er een aantal externe personen die een rol spelen in het project:
, Wolfsbüro Sachsen Anhalt
, WEnR

Zoogdiervereniging

[redacted] wolf Veluwe, Natuurmonumenten
Wolven in Nederland deelnemers

Kostenraming
De kosten kunnen worden beperkt, doordat een groot deel van het uitvoerend werk zal worden uitgevoerd door [redacted], stagiair. Wij kunnen daardoor de werkzaamheden aanbieden voor een prijs van € 19.617,- (excl. 21% BTW). Hierbij zijn onze tarieven voor 2019 als uitgangspunt genomen. Het is inclusief reiskosten, maar exclusief zaalhuur en catering van de BG overleggen, inclusief zaalhuur en catering van de overige overleggen, exclusief drukkosten. Wij hebben niet voorzien in een vergoeding voor de externen. De verantwoordelijkheid en het verkrijgen van hun medewerking ligt bij de opdrachtgever.

Onze kostenraming is gebaseerd op de volgende urenraming:

Werkzaamheden	[redacted]				
Startoverleg	5.1.2f				
projectleiding					
Vertalen Duitse Monitoringsstandaard					
Kwaliteitsborging door [redacted] Wolfsbüro Sachsen-Anhalt, spreekt Nederlands)					
begeleiding stagiair					
Voorstel voor NL situatie, opleveren van een lijst in excel waarop de Duitse aanpak niet 1:1 past in de Nederlandse situatie					
Lijst aanvullen met voorstel voor NL situatie					
Werkoverleg met validatoren, WEnR en reco					
Overleg WIN					
Opstellen lijst met wijzigingen					
Opleveren lijst met wijzigingen					
BG1					
Opstellen concept rapport					
Opleveren concept rapport					
BG2					
def rapp opleveren					
Totaal uren pp.					
Tarief					
Totaal excl BTW excl kosten	€ 7.552	€ 0	€ 4.366	€ 4.130	€ 16.048
kilometers					*€ 1.233*
overige kosten					*€ 200*
kosten overige validatoren					*€ 2.136*
Totaal excl BTW incl kosten					**€ 19.617**

Bij deze kostenraming zijn wij ervan uitgegaan dat overleggen plaatsvinden in:
Startoverleg: Utrecht
Werkoverleg validatoren, WEnR en reco: Nijmegen
Overleg Wolven in Nederland: Nijmegen
BG1: Utrecht
BG2: Utrecht
De opdrachtgever is van harte welkom deze overleggen bij te wonen.

Er zijn een aantal werkzaamheden die wij niet uitvoeren in het kader van deze opdracht, uitvoering hiervan kan worden uitgevoerd in een aanvullende opdracht. Dit is geen limiterende lijst:

- Presenteren van het monitoringsplan naar gebruikers e.a.,
- Perswoordvoering,
- Uitvoering van actieve monitoring,

- App en website: om de actieve monitoring uit te voeren in Nederland dient er een website en app te worden ontwikkeld die geschikt zijn voor het ontvangen van waarnemingen uit het veld in het kader van actieve monitoring,
- Jaarlijkse evaluatie van actieve monitoring met de validatoren en vrijwilligers van het wolvenmeldpunt, in afstemming met [redacted] van Bundesambt für Natur uit Bonn, zodat de evaluatie zoveel mogelijk naar Duits voorbeeld uitgevoerd wordt. Eventueel in Benelux verband uitgevoerd.

Geldigheid aanbieding:
Deze offerte is geldig tot 20-6-2019.

Betalingsvoorwaarden:
Betaling dient te geschieden in 2 termijnen: 50% bij opdrachtverlening en 50% na oplevering van het eindrapport. Betaling dient te geschieden binnen 14 dagen na dagtekening van de factuur. Onze bankgegevens zijn Triodosbank, [redacted], ten name van de Steunstichting VZZ te Nijmegen. [redacted]). Een eventuele accountantscontrole is voor rekening van de opdrachtgever.

Date : 1-7-2021 16:25:59
From : "Jordan Jumelet"[redacted]@drenthe.nl
To : [redacted]**@drenthe.nl**
Subject : Fwd: Schr.vr. PvdD-fractie inzake plaatsing wolvenhek bij N2000-gebied
Attachment : Memo vragen PvdD-fractie inzake plaatsing wolvenhe bij N2000-gebied.docx;202100@ Schriftelijke vragen PvdD-fractie inzake Wolvenhek.pdf;Voorbeeld uitstelbrief schriftelijke vragen staten - zomerreces 2021.docx;

Verstuurd vanaf mijn iPhone

Begin doorgestuurd bericht:

> **Van:** [redacted]@drenthe.nl>
> **Datum:** 30 juni 2021 om 13:50:39 CEST
> **Aan:** Jordan Jumelet[redacted]@drenthe.nl>
> **Onderwerp: Schr.vr. PvdD-fractie inzake plaatsing wolvenhek bij N2000-gebied**
>
> Dag[redacted],
> Wil je bijgevoegde vragen in je team uitzetten?
> Graag zie ik een bericht van je tegemoet wie het in behandeling neemt, ook als het niet in jouw team zit.
>
> *Hartelijke groet,*
>
> [redacted]

Op 30 juni 2021 uitgezet bij Jordan Jumelet

Vragen ex artikel 41 van het Reglement van orde voor de vergaderingen en andere werkzaamheden van Provinciale Staten

Volgens het Reglement van orde moet het antwoord op de hierbij gevoegde vragen van de PvdD-fractie van 30 juni 2021 over:

plaatsing wolvenhek bij N2000-gebied

uiterlijk op **vrijdag 30 juli 2021** worden verzonden. De uiterste GS-behandeldatum is **dinsdag 6 juli 2021.**
Mocht beantwoording binnen deze termijn niet lukken, dan moet er een uitstelbriefje worden verzonden (een voorbeeld is bijgevoegd).
Dit briefje moet uiterlijk **maandag 5 juli 2021 vóór 12.00 uur** in concept bij [redacted] worden aangeleverd.
Van het uitstel van beantwoording dient de portefeuillehouder op de hoogte te worden gesteld, zodat hij hiervan melding kan maken in GS.
Voor de beantwoording van de vragen dien je het Word-sjabloon “GS-stuk statenvragen” te gebruiken.

Met vriendelijke groet,

[redacted]
team BC

Reglement van orde voor de vergaderingen en andere werkzaamheden van provinciale staten

Hoofdstuk 4, Rechten van leden

Artikel 41, Schriftelijke vragen

1. De schriftelijke vragen worden kort en duidelijk geformuleerd. De vragen kunnen van een toelichting worden voorzien. Bij de vragen wordt aangegeven of schriftelijke of mondelinge beantwoording wordt verlangd.

2. De vragen worden bij de voorzitter van provinciale staten ingediend. Deze draagt er zorg voor dat de vragen zo spoedig mogelijk ter kennis van de overige leden van provinciale staten en het college worden gebracht. Hierna worden de vragen op de internetpagina van provinciale staten gepubliceerd.

3. Schriftelijke beantwoording vindt zo spoedig mogelijk plaats, in ieder geval binnen 30 dagen, nadat de vragen zijn binnengekomen. Mondelinge beantwoording vindt plaats in de eerstvolgende vergadering van provinciale staten. Indien beantwoording niet binnen deze termijnen kan plaatsvinden, stelt het verantwoordelijk lid van het college de vragensteller hiervan gemotiveerd in kennis, waarbij de termijn aangegeven wordt, waarbinnen beantwoording zal plaatsvinden. Dit bericht wordt behandeld als een antwoord.

4. De antwoorden worden door het verantwoordelijk lid van het college aan de leden van provinciale staten medegedeeld.

5. De vragen en de antwoorden worden gelijktijdig met de stukken, als bedoeld in artikel 20, aan de leden van provinciale staten toegezonden.

6. De vragensteller kan, bij schriftelijke beantwoording in de eerstvolgende statenvergadering en bij mondelinge beantwoording in dezelfde vergadering van provinciale staten, na de behandeling van de op de agenda voorkomende onderwerpen nadere inlichtingen vragen omtrent het door de Commissaris van de Koning of door het college gegeven antwoord, tenzij provinciale staten anders beslissen.

Partij voor de Dieren
Drenthe

Aan de voorzitter van de Provinciale Staten van de provincie Drenthe

Mevrouw J. Klijnsma
Postbus 122
9400 AC Assen

30 juni 2021

Betreft: **Schriftelijke vragen ex art 41 Reglement van Orde met betrekking tot plaatsing wolvenhek bij N2000 gebied**

Geachte voorzitter,

Op dinsdag 29 juni is begonnen met de aanleg van het zogenaamde wolvenhek bij de grens tussen Friesland en Drenthe langs het N2000 gebied Drents-Friese Wold[1]. Uiteindelijk wil Stichting Wolvenhek Friesland hier een kilometers lang hekwerk plaatsen.
De Partij voor de Dieren heeft hierover de volgende vragen aan GS.

1. Bent u het met ons eens dat een hek van meerdere kilometers in strijd is met de Europese en nationale regels die aangeven dat de wolf beschermd moet worden en dat de wolf niet verstoord mag worden? Zo nee, waarom niet?
2. Andere dieren kunnen in hun leefgewoonten ernstig verstoord worden door dit hek, dit zou zelfs verstrekkende gevolgen voor populaties kunnen hebben. Ziet de provincie nadelige gevolgen van een dergelijk hek voor (andere) dieren? (Graag toelichting)
3. Is het volgens de Wet Natuurbescherming toegestaan een kilometers lang hek te plaatsen langs een N2000 gebied? (Graag toelichting)
4. Is de provincie voornemens handhavend op te treden tegen dit hek? (Zo nee, graag toelichting)
5. Bent u het met ons eens dat de plaatsing van een dergelijk hek schapenhouders niet ontslaat van hun wettelijke verplichting hun dieren zelf te beschermen? (Zo nee, graag toelichting)

[1] https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/171488/Wolvenhek-Friesland-een-feit-Ik-had-die-Wiegel-slimmer-verwacht

6. Bent u het met ons eens dat het hek zinloos is om schapen te beschermen? (Zo nee, graag toelichting)
7. Bent u het met ons eens dat niet de wolf maar de mens de grootste vijand van schapen is omdat slachting van schapen in Nederland voornamelijk in het abattoir plaatsvindt? (Zo nee, graag toelichting)

Alvast hartelijk dank voor uw antwoorden.

Renate Zuiker

Aan:
de heer/mevrouw @

(i.a.a. de overige Statenleden)

Assen, @
Ons kenmerk @
Onderwerp: Uitstel beantwoording vragen ex artikel 41 Reglement van orde inzake @

Geachte heer/mevrouw,

In uw brief van @ 2021 hebt u een aantal vragen gesteld over @.
In verband met het zomerreces is het helaas niet mogelijk uw vragen binnen de gestelde termijn van dertig dagen te beantwoorden.

De brief met de beantwoording van uw vragen kunt u vóór @ 2021 tegemoet zien.

Hoogachtend,

, voorzitter , secretaris

Date : 22-1-2021 16:52:07
From : " [redacted] **@drenthe.nl**
To : "Arnout Venekamp" [redacted] **@drenthe.nl**
Subject : Fwd: buiten reikwijdte
Attachment : image001.png;

Verstuurd vanaf mijn iPhone

Begin doorgestuurd bericht:

Van: [redacted] @wur.nl>
Datum: 22 januari 2021 om 13:13:44 CET
Aan: [redacted] @wur.nl>, [redacted] @drenthe.nl>
Onderwerp: FW: buiten reikwijdte

Tkn!

Regards [redacted]

From: [redacted]
Sent: vrijdag 22 januari 2021 13:12
To: 'productie [redacted] @rtvdrenthe.nl>
Cc: [redacted] @bij12.nl>
Subject: RE: buiten reikwijdte

buiten reikwijdte

Regards, [redacted]
Wageningen Environmental Research (WENR)
Animal Ecology Team
P.O. Box 47, NL-6700 AA Wageningen
The Netherlands
E-Mail: [redacted] *@wur.nl*
Internet: http://www.wur.nl/nl/Expertises-Dienstverlening/Onderzoeksinstituten/Environmental-Research.htm
https://www.wur.nl/nl/Dossiers/dossier/Wolven-1.htm
https://www.wur.nl/nl/Dossiers/dossier/Wilde-hoefdieren.htm
https://www.wur.nl/nl/Dossiers/dossier/Otters.htm
https://www.wur.nl/nl/product/Secties-op-wilde-fauna.htm
https://www.wur.nl/nl/product/Ecologische-Genetica-1.htm
http://www.wur.nl/nl/Personen [redacted].
Working on Monday, Tuesday & Wednesday.

From: productie [redacted] @rtvdrenthe.nl>
Sent: vrijdag 22 januari 2021 12:23
To: [redacted] @wur.nl>
Cc: [redacted] @bij12.nl>
Subject: Re: Vervolg dna Zwijn Drenthe

Goedemiddag [redacted] en [redacted]

Uiteindelijk is het contact tussen ons een beetje stil komen te vallen (door mijn eigen toedoen). Het wolvenverhaal heeft uiteindelijk hier in Drenthe al een automatisch vervolg gekregen, omdat onze "Drentse wolf" waarschijnlijk de provincie heeft verlaten.

buiten reikwijdte

Vriendelijke groet,

[redacted]

Productie RTV Drenthe

tel: 0592 - [redacted] /0592 - [redacted]

mail: [redacted] @rtvdrenthe.nl

Van: [redacted] @wur.nl>
Verzonden: vrijdag 20 november 2020 10:32
Aan: productie [redacted] @rtvdrenthe.nl>

CC: [redacted]@bij12.nl>
Onderwerp: FW: Vervolg wolvenverhaal [redacted]

Beste [redacted], RTVDrenthe,
CC [redacted]

https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/158028/We-staan-aan-het-front-van-de-olievlek
In deze en andere filmpjes oa op ons lab is eea al in beeld gebracht; volstaat dat nog? Het is momenteel erg druk, in principe is de WUR nu NO GO vanwege corona, kortom niet eenvoudig om nog iets te regelen.

We zijn betrokken bij GW1261m advies voor PrV Drenthe; daarvoor verwijs ik naar de opdrachtgever [redacted], u vast bekent.

buiten reikwijdte [redacted]

Hartelijke groet, [redacted]

Regards, [redacted]
Wageningen Environmental Research (WENR)
Animal Ecology Team
P.O. Box 47, NL-6700 AA Wageningen
The Netherlands
E-Mail: [redacted]*@wur.nl*
Internet: http://www.wur.nl/nl/Expertises-Dienstverlening/Onderzoeksinstituten/Environmental-Research.htm
https://www.wur.nl/nl/Dossiers/dossier/Wolven-1.htm
https://www.wur.nl/nl/Dossiers/dossier/Wilde-hoefdieren.htm
https://www.wur.nl/nl/Dossiers/dossier/Otters.htm
https://www.wur.nl/nl/product/Secties-op-wilde-fauna.htm
https://www.wur.nl/nl/product/Ecologische-Genetica-1.htm
http://www.wur.nl/nl/Personen [redacted].
Working on Monday, Tuesday & Wednesday.

Van: productie [redacted]@rtvdrenthe.nl>
Verzonden: vrijdag 13 november 2020 12:00
Aan: [redacted]@bij12.nl>
Onderwerp: Vervolg wolvenverhaal

Goedemiddag [redacted]

Het duurde even, sorry daarvoor. Maar zou jij ons in contact kunnen brengen met de DNA-onderzoeker in Wageningen. Het lijkt me mooi om de komende week het verhaal te maken over wolf GW1261. Hoe gaat het DNA-onderzoek in z'n werk, wat maakt dat het soms niet lukt om het DNA vast te stellen. Uiteraard is het ook mooi om jou of iemand anders van BIJ12 te interviewen over al die keren dat wolf GW1261 is geregistreerd. Dan gaan we ook nog aan de slag met een wolvenkenner die wellicht kan verklaren waarom het nu zo stil is rondom deze wolf.

buiten reikwijdte [redacted]

Mocht je telefonisch willen overleggen vandaag, dan ben ik te bereiken op 06[redacted]

Vriendelijke groet,

[redacted]

Productie RTV Drenthe

tel: 0592 - [redacted] /0592 - [redacted]

mail: [redacted]@rtvdrenthe.nl

Date : 12-3-2019 09:31:50
From : "Arnout Venekamp" [redacted]@drenthe.nl
To : "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl
Subject : Fwd: memo poho wolf Ronde tafel
Attachment : image001.jpg;ATT00001.htm;Memo POHO Natuur inhoud 3e ronde tafel.docx;ATT00002.htm;

Heren,

Zie het bericht van [redacted]. Als jullie hier iets van vinden, laat het elkaar en mij weten. Dan zorg ik dat onze opmerkingen bij [redacted] belanden. Willen we aanwezig zijn bij dit proces als VTH om de uitvoering in het veld in te kunnen brengen? Dat is dan ook een puntje voor de gedeputeerde denk ik.

Groet Arnout

Verstuurd vanaf mijn iPhone

Begin doorgestuurd bericht:

Van: [redacted]@drenthe.nl>
Datum: 11 maart 2019 om 14:07:44 CET
Aan: Arnout Venekamp <[redacted]@drenthe.nl>
Kopie: [redacted]@drenthe.nl>
Onderwerp: memo poho wolf Ronde tafel

Hoi Arnout,

Henk Jumelet wil begin april een 3e ronde tafelgesprek met stakeholders organiseren over de wolf. Het moet gaan over gebiedsprocessen preventie. Bijgaand een 1e concept memo voor het poho van 18 maart. Als er naar jouw inschatting behoefte is vanuit VTH om hierop dingen mee te geven dan ontvang ik commentaar graag voor aanstaande donderdag. Ik maak deze memo donderdag verder af.

Groeten [redacted]

[redacted]
Team Natuur & Water

[redacted]

Telefoon +31(0)592[redacted]
werkdagen maandag tot en met donderdag